

ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
ТОМИ 26—43

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 39

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ
ПРАЦІ
(1911—1914)

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ—1983

Редакційна колегія:

М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (виступник голови)
І. О. Дзеверін
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
Ф. Є. Лось
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський
М. Т. Яценко

Редактор тому

В. І. Кречотень

Упорядкування та коментарі

В. П. Колосової,
В. І. Кречотня,
Г. І. Павленко

Редакція художньої літератури

Ф 4603000000 *032
М221(04)-83 передплатне

Видавництво «Наукова думка», 1983

ДОСЛІДЖЕННЯ
СТАТТІ
МАТЕРІАЛИ

КАМЕНЯРІ

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕКСТ І ПОЛЬСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД
ДЕЩО ПРО ШТУКУ ПЕРЕКЛАДАННЯ

ПЕРЕДМОВА

Під заголовком «Дещо про штуку перекладання» помістив я в книжках 13-14 та 15-16 «Учителя» з р. 1911 розвідку, в якій розібрано з історично-літературного та естетичного погляду мій вірш «Каменярі», а також порівняно український оригінал із польським перекладом, якого доконав молодий український письменник Сидір Твердохліб*. З уваги на педагогічне значення сеї розвідки для школярів та вчителів, яким аж надто часто бракує відповідного руководу для розбирання, пояснювання та оцінки літературних творів, видаю її окремою книжечкою. Надіюся, що й поза шкільними сферами вона знайде собі прихильників і матиме значення для вироблення літературного смаку.

Львів, дня 11 червня 1912

Переклади чужомовних творів, чи то літературних, чи наукових, для кожного народу являються важним культурним чинником, даючи можливість широким народним масам знайомитися з творами й працями людського духу, що в інших краях у різних часах причинялися до ширення просвіти та підіймання загального рівня культури. Добрі переклади важних і впливових творів чужих літератур у кожного культурного народу, починаючи від старинних римлян, належали до підвалин власного письменства. Скільки скористали західноєвропейські народи, французи, німці, англійці та італійці, з перекладів творів грецької та римської старовини, се відомо кожному, хто лиш трохи займався літературною та культурною історією тих народів.

Золотий вік польського національного письменства в XVI в., може, найяскріше характеризується численними перекладами визначніших творів італійського письменства епохи Відродження. І у великоруським письменстві на початку нової доби його національного розвою побіч імен Пушкіна, Гоголя та Лермонтова стоять імена Гнедича*, що переклав «Іліаду», та Жуковського*, що між іншими переклав також «Одіссею».

Наше українсько-руське письменство в своїх перших початках князівської доби почалося і довго жило майже виключно перекладами з грецької мови. В новіших часах розвій сього письменства відбувався серед таких незвичайних і аномальних обставин, що між іншими паростями духової діяльності також штука перекладання з чужих мов не багато могла розвинутися. Та все-таки на протязі століття свого розвою наше нове національне письменство, крім визначних творців, придбало собі також досить поважний ряд перекладачів, серед яких годиться назвати особливо Степана Руданського* як перекладача «Іліади»; Петра Ніщинського* як перекладача «Одісеї»; Куліша* як перекладача 13 драм Шекспіра*; Володимира Самійленка* як перекладача Мольєрового* «Тартюфа»; Михайла Старицького* як перекладача сербських дум і пісень та численних інших творів із різних літератур та Павла Грабовського*.

Особливо постання періодичних видавництв, журналів з літературно-науковими цілями та газет із літературними претензіями причиняється багато до розвою перекладаної літератури. Ті видавництва обов'язані ненастанно і періодично подавати читачам духову страву і, не можучи наstarчити для сього оригінальних писань відповідної вартості, мусять давати читачам також переклади. Певна річ, періодичність таких видань і потреба подавати готове на певний час оскільки, з одного боку, побільшують число перекладачів, остільки, з другого, змушують їх до поспіху. Се веде за собою ту недогоду, що переклади, роблені людьми, мало для них підготовленими, а ще до того поспішно опубліковані без постороннього перегляду та критики, виходять слабими та недокладними. Бо ж очевидна річ, що перекладання якого-будь твору вимагає від перекладача доброї знайомості хоч найменше двох язиків, а власне того, на який він перекладає, чи се буде його рідний язик, чи ні, а потім того, з якого перекладає. На жаль, про значну часть перекладачів, особливо наших, треба сказати, що вони

в дуже малій мірі відповідають сьому першому елементарному вимогові штуки перекладання, дуже мало знають свій рідний язык, а тим менше чужі, або іноді ліпше знають чужий, як свій.

Не менше очевидна річ також, що для доброго перекладу якогось наукового твору треба бути добре обзнайомленим із тою наукою, до якої обсягу належить перекладаний твір. Се називається технічним терміном *фаховість*. Аби добре перекласти історичну працю, треба бути, загально беручи, фаховим істориком або бодай настільки обзнайомленим із історією та різними її помічними науками, аби при перекладанні не попадати в помилки. Те саме треба сказати про праці з обсягу природознавства та філософії, не говорячи вже про строго фахові учебники та досліди різних спеціальних наук. Певна річ, сама життєва практика здержує від таких спеціальних творів нефахових перекладачів, хоч, на жаль, треба сказати, у нас над перекладами шкільних учебників працювало немало дилетантів з дуже слабим підготуванням.

Де в чому відмінні відносини заходять при перекладах літературних творів. Запотребування таких творів у публіки більше, ніж творів наукових, та й перекладання, особливо творів, писаних прозою, видається легшим, як перекладання творів наукових. Хто з приємністю і сяким-таким зрозумінням прочитає літературний твір на чужій мові, особливо близькій до рідної, дуже часто почуває охоту перекласти його на рідну мову, і коли тільки має вільний час, береться до перекладання. Особливої компетенції для сього, здається, непотрібно. Коли тільки переклад написаний доволі граматично і не грішить надто видними абсурдами, знаходяться редактори й накладці, що надрукують його. Так постає маса перекладів сумнівної вартості; щоправда, для таких перекладів беруться звичайно твори невисокої літературної вартості, що йдуть на духову страву пересічної, малоосвіченої публіки і відповідають її смакові. Але дуже часто такі дилетанти, маючи досить вільного часу, беруться до перекладання творів високої літературної вартості, мало доступних їх розумінню, а часто ще менше доступних їм своєю мовою; перекладають англійські або французькі, грецькі, латинські або італійські твори з німецьких, польських або російських перекладів. В остатніх часах мода на твори датських, шведських та норвезьких письменників сплodiла й у нас немало перекладачів, що

перекладають їх із німецької, польської або російської мови, не бачивши ніколи оригіналів.

Виїмкове становище нашого українсько-руського письменства витворило від недавнього часу потребу перекладачів, що вважають потрібним і можливим знайомити публіку інших народностей із творами нашого письменства. Твори наших чільних письменників, особливо Шевченка, Марка Вовчка й Федьковича*, здавна притягали до себе увагу перекладачів, особливо серед російської та польської громади. Визначний російський письменник Тургенєв переклав «Українські оповідання» Марка Вовчка на російську мову. Шевченка перекладали і перекладають на ту мову різні росіяни і по-російськи виховані українці. З оповідань Федьковича дещо переклав на російську мову другий визначний письменник російський М. Златовратський*. Із новіших українських письменників перекладають на російське залюбки оповідання Коцюбинського, Грінченка* та й мої. Поезії новіших поетів якось не знаходять охотників до перекладання їх на великоруську мову.

На польську мову зачали перекладати поезії Шевченка ще в 60-их роках минулого віку визначні польські письменники та поети Сирокомля* (Кондратович) і Леонард Совінський*, що не завагався перекласти «Гайдамаків». Обік них треба поставити талановитого і тямучого перекладача Гожалчинського*, якого томик перекладів, переважно ліричних поезій Шевченка, вийшов у Києві незабаром по смерті поета. З Федьковича перекладено на польську мову дрібніші оповідання та поезії і подавано ті переклади в різних галицько-польських часописах. До перекладачів належав, тямиться мені, також талановитий польський поет Болеслав Червенський*. Тільки в найновіших часах дехто з молодших письменників українсько-руських, що володіють також добре польською мовою, почув потребу знайомити також польську публіку з плодами нашого письменства в більшій мірі, ніж се діялося досі. Працею таких перекладачів появились в польських перекладах збірки оповідань Коцюбинського, Стефаніка* та Яцкова*. Вийшла в році 1909 збірка оповідань молодших українських письменників під заголовком «Młoda Ukraina», а з початком 1911-го року «Antologia współczesnych poetów ukraińskich, przełożył Sydir Twerdochlib, wstępem zaopatrzył Wł. Orkan*, rzeźbą ozdobił Z. Kurczyński». Ся антологія подає поетичні твори десятиох авторів із Галичини, деся-

тьох із російської України, а двох буцімто з Буковини, зовсім *per nefas*¹, бо оба ті автори, Остап Луцький* і Осип Маковей*, родом галичани і тільки часово пробували або пробувають на Буковині.

Про сю антологію говоритиму, може, колись ширше, а тепер зупинюся над найновішим перекладом д. Сидора Твердохліба, а власне моєї поезії «Каменярі», що появився в 20-ім зошиті другого річника часопису «Зусіє»*, видаваного у Львові. Д. Сидір Твердохліб досить незвичайний перекладач, бо й сам дав себе пізнати як талановитий поет збіркою українських віршів «В свічаді плеса». Притім він визначається тим, що дуже добре володіє польською мовою, надто живе в близьких і приятних зносинах із многими польськими письменниками молодшого покоління і притім успів здобути собі незвичайно широку як на галицького русина духову культуру та виробити досить естетичний смак. Отим-то я бажаю на його перекладі із української мови показати ширшій громаді деякі, що так скажу, секрети штуки перекладання, психічні явища та естетичні факти, які відчуває кождий тямучий читач, але які рідко хто усвідомлює собі виразно.

«Каменярі» були написані літом 1878 р. і друкovanі уперше в збірці «Дзвін», ст. 232—3, а потім передруковані в збірці поезій «З вершин і низин», друге видання 1893 р., ст. 54—55. Вірш був впливом тодішнього мого положення й настрою. Засуджений у процесі 1877—8 р., я вийшов із тюрми з тим почуттям, що всяка урядова кар'єра, спеціально ж учительство, до якого я приготовлявся, ходячи на університет, для мене замкнена, а до того живо відчував ворожий настрій руської суспільності до тих ідей, задля яких мені довелося потерпіти більше як дев'ятимісячне тюремне заключення, хоч я, так само як і всі інші засуджені в тім процесі, не належав до жодної протизаконної організації. З другого боку, я не менше живо відчував той гарячий запал, з яким горнула ся до нових ідей часть галицько-руської молодезі, і се викликало в мене, при всій невідрадної економічних відносин, той бадьорий, бойовий настрій, яким визначалося розпочате М. П а в л и к о м* і мною видавництво зразу місячника «Громадський друг»*, яке по двох місяцях, систематично конфісковане поліцією, перемінилося на неперіодичні збірки «Дзвін» і «Молот».

¹ Неправильно (лат.).— Ред.

Поемка «Каменярі» — се алегоричний образ громади працівників, що спільною важкою працею ламають скелю для промощення дороги. В основі сеї теми лежали конкретні враження робітників, що товкли каміння на дорозі (пор. моє оповідання «Вугляр» і оповідання про пробивання залізничного тунелю в Карпатах біля Дуклі). В поемці, як і слід у алегорії, не означено ані часу, ані місця, але цілу акцію представлено як сонне видіння. Вона написана навмисно досить важким стилем, аби викликати зразу пригноблююче, а потім освободжаюче враження. Хоча ціле оповідання держане в першій особі (в формі «я»), то проте воно не має автобіографічного характеру і його треба вважати поетичною фікцією і пластичною проекцією того настрою, який у ту пору переживав не тільки я сам, але, певно, й не один інший, хоч, може, й не відчуваючи його так живо.

Відповідно до основного настрою, поемка написана довгими тринадцятискладовими віршами, т[ак] званими] александринами, і строфами, з яких кожна зложена з п'яти віршів, римованих по схемі *а б а а б*, причім *а* має женські, а *б* мужеські рими. Все те несвідомо, працею поетичної творчості, обчислене на те, щоб під час читання строфи змушувало читача в середині строфи заперти дух, а при кінці відітхнути свободніше. При всій оздобності стилю (*stylus ornatus*) я старався висловляти думки і малювати картини якнайпростіше і найясніше, не насилуючи ані складні, ані язика.

Для бібліографічної повноти завважу, що ся поемка швидко по її опублікуванні була незнайомим мені автором перекладена на німецьку мову і опублікована в віденському тижневику «*Die Heimat*» 1879 р. Я мав у руках той переклад, та не порівнював його тоді з оригіналом і не можу тепер сказати про нього нічого понад те, що перекладач подав мою поемку неримованими віршами.

З зацікавленням прочитав я польський переклад д. С. Т в е р д о х л і б а і не можу заперечити, що він викликав у мене досить сильне враження. Не заперечу також, що се враження значно відмінне від того, яке викликає сам оригінал. Причина того лежить поперед усього в язиці і в технічних трудностях, які насуває переклад, особливо при язиках так близько споріднених із собою і притім так фундаментально відмінних, як українсько-руський і польський. Головна і при перекладі поезій найважливіша різниця лежить

у відмінності наголосів, бо коли руський язик, аналогічно до грецького, має різнорідні наголоси, навіть ще різнорідніші, як грецький (назва села Нагуєвичі має наголос на четвертім складі, а Тустановичі на п'ятім від кінця, що в грецькій мові не трапляється ніколи), то польський аналогічно до латинського, має всі наголоси на передостаннім складі, а хочаби досягнути в вірші мужеську риму, треба доконче вживати односкладового слова.

Д[обродій] Т в е р д о х л і б у своїм перекладі «Каме-нярів» ужив той сам тринадцятискладовий розмір (при мужеській рими він робиться дванадцятискладовим) і оминув трудність римування тим способом, що дає скрізь женські рими. Се надає кожній строфі лагіднішу, неначе м'якшу тонацію, ніж чергування женських римів з мужеськими. Але перекладач не оминув сеї трудності при цезурі, яка в моїй поемці скрізь мужеська, і для того тут йому довелося декуди насилувати польський язик, аби доконче дібрати односкладове слово.

По сих загальних увагах перейду до детального порівняння оригіналу з перекладом, що дасть мені змогу глибше вникнути в подробиці перекладової техніки, ніж загальне міркування.

Я бачив дивний сон. Немов передо мною
Безмірна, а пуста і дика площина,
А я, прикований ланцем залізним, стою
Під височенною гранітною скалою,
А далі тисячі таких самих, як я.

В перекладі ся строфа виглядає ось як:

Widziałem dziwny sen. Tuż pod nogami memi
Leżały, biegnąc w dal, ugóry puste, śpiące.
Przedemną ściana skał, co chmur sięgała z ziemi;
Przykutym do niej sam pętami żelaznemi,
I towarzyszków też, podobnych mi, tysiące.

Зачну порівняння від числа слів: у мене їх 30, у перекладі 34. Се дрібниця, до якої верну далі. В першім рядку по першій реченні, перекладенім дословно, д. Т в е р д о х л і б опустив слово «немов», що характеризує сонний привид, а слово «передо мною» переклав чотирма польськими, що мають потрохи інше значення. В перекладі другого рядка д. Т в е р д о х л і б допустив дієслово, якого в оригіналі нема, і допустив замість прикметника дієприкметник, і ті дві новості ввели в переклад сього рядка просто

комічну суперечність, що «spiące góry leżały biegnąc». Очевидно, сим словам не може відповідати ніяке реальне явище. В перекладі третього рядка переборщено прикметник «височенна», а іменник «скала» подано в множині числі, через що переклад із пластичного робить фантастичне [враження]. В перекладі дальших двох рядків зазначу лише дві зайві вставки: «sam», що суперечить остатньому рядкові, де говориться про тисячі товаришів, і «do piej», себто до скелі, чого в оригіналі нема, бо ж прикований до скелі чоловік не може рубати ту скелю, а такі кайданники бували приковані один до одного, щоб утруднити їм утеку, але ланцюг був настільки довгий, що не спиняв їх у роботі.

У кожного чоло життя і жаль порили,
І в оці кожного горить любові жар,
А руки в кожного ланці, мов гадь, обвили,
А плечі кожного додолу ся схилили,
Бо давить всіх один страшний якийсь тягар.

В польським перекладі читаємо:

Każdego męża skroń porwały życia pług,
Lecz w oczach wiary blask i miłość płonie żarem.
I każdą dłoń — jak wąż — okręcił łańcuch długi,
I każdy z mężów zgiął swych twardych plec koleczugi,
Jak gdyby tłoczony był nieznanym mu ciężarem.

В оригіналі сеї строфи слів 39, а в перекладі 40. В оригіналі вислов простий: «життя і жаль порили», в перекладі і образний: «porwały życia pług»; в другім рядку «горить любові жар» — переносний, але простий образ; у перекладі «wiary blask i miłość płonie żarem», отже, замість одного аж три світляні враження. Як може ланцюг обкрутити долоню, сього не вмію собі уявити, а «twardych plec koleczugi» — се вже, — дарує шановний перекладач, — не поетичний образ, але проста безмислиця, ужита тільки для потреби рими. Так само не можу сказати, щоб у остатнім рядку сеї строфи слова «один страшний якийсь тягар» були щасливо перекладені фразою «nieznanym mu ciężarem». Оригінал зовсім не велить догадуватися, що тягар, який давить каменярів, невідомий їм, а тільки зазначає, що він таємний, укритий, психічний.

У кожного в руках тяжкий залізний молот,
І голос сильний нам з гори, мов грім, гримить:
«Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод

Не спинить вас! Зносить і труд і спрагу й голод,
Бо вам призначено скалу отсю розбити».

В польськiм перекладі читаємо:

I nagle wszystkim nam wyrosły w ręku młoty,
I zagrział mocny głos. Tak piorun żga obłoki
«Uderzcie w skały pierś! Ni chłód, ni żar spiekoty
Niech nie wstrzymują was! Na trud! Na krwawe poty!
Wam przeznaczone jest przewiercić pierś opoki!».

Перший рядок перекладено зовсім невірно, психологічно і фізично неправдиво, бо ж моти ніякі рослини, аби могли вирости в руках. Руський вислів у другім рядку «грим гри- мить» — се не поетичний образ, а найпростіша передача дійсного враження, коли натомість польськiй вислів «piorun żga obłoki» — зовсім незвичайна і, мабуть, у польськiм язичі досі не вживана метафора. Так само ужите в остатнім рядку сеї строфи слово «przewiercić» не відповідає гірничій праці при допомозі молотів, а тільки такій же праці при допомозі свердлів.

I всі ми, як один, підняли вгору руки,
I тисяч молотів о камінь загуло.
I в тисячні боки розприскалися штуки
Та відривки скали; ми з силою розпуки
Раз по раз гримали о кам'яне чоло.

В польськiм перекладі читаємо:

W ten mig jak jeden mąż podnieśliśmy swe dłonie,
Tysiące młotów wraz o skałę załomocą,
A skała pęka, drży, tysiącem iskier zionie,
My wszyscy bijem wciąż w kamienną pierś i skronie
Z upartą, żądną ran, rozpaczną jakąś mocą.

В оригіналі слів 36, у перекладі 39. Рядки третій і четвертий перекладено дуже свобідно, бо в оригіналі нема згадки про те, що скеля під ударами молотів «tysiącem iskier zionie», але таку «licentiam poeticam» перекладача можна допустити. Натомість фразу «bijem wciąż w kamienną pierś i skronie» замість «б'ємо скелю» треба признати надужиттям образності, а остатній рядок «Z upartą, żądną ran, rozpaczną jakąś mocą» дає характеристику психологічно невірну, бо рішучість і завзяття в боротьбі або в тяжкій праці — се ще зовсім не бажання одержати в ній рани. Можна в розпалі боротьби або тяжкої праці не зважати на

одержані рани, але се ще зовсім не бажання одержувати рани.

Мов водопаду рев, мов битви гук кровавий,
Так наші молоти гриміли раз у раз,
І п'ядь за п'ядею ми місця здобували.
Хоч не одного там калічили ті скали,
Ми далі йшли, ніщо не спинювало нас.

В польськiм перекладі читаємо:

By wodospadów ryk, jak bitwy szcęk orężnej,
W granity wciąż i wciąż dzwoniły w takt oskardy,
I coraz nową pędź od skały niebosiężnej
Zdobywał tak nasz huf. Choć walki los potężnej
Kaleczył wielu z nas — młot walił w kamień twardy.

В оригіналі слів 35, у перекладі 40. При всій поетичній свободі перекладача переклад сеї строфи щодо передання думок і образів можна назвати бездоганним.

І кожний з нас те знав, що слави нам не буде,
Ні пам'яті в людей за сей кровавий труд,
Що аж тоді підуть по сій дорозі люди,
Як ми проб'єм її та прорівняєм всюди,
Як наші кості тут під нею зогниють.

В польськiм перекладі читаємо:

A wiedział każdy z nas, że sławy nie dosięże,
Że naszych krwawych łez zapomni myśl ludzkości,
Że wówczas drogą tą podążą inni męże,
Gdy my przebijem ją, gdy skruszym tu orężę,
I gdy już w prochu tym wygniją nasze kości.

В оригіналі слів 41, у перекладі 40. Переклад другого рядка занадто свободний, так само в другій половині четвертого рядка від картини каменярської праці перекладач перескакує до картини битви, що очевидно порушує одноцільність враження. «Das Bild wird verschwommen», сказав би німецький критик на такий перескок.

Та й слави ж людської зовсім ми не бажали,
Бо не герої ми і не богатирі.
Ні, ми невольники, хоч добровільно взяли
На себе пута. Ми рабами волі стали,
На шляху поступу ми лиш каменярі.

В польськiм перекладі читаємо:

Lecz czyśmy wyszli tu po wawrzynowe wieńce?
Niech bohaterów skroń ozdobią wirydarzel

A my — niewolni my, nie sławy namaszczenie,
My z woli własnych dusz, wolności przyszej jeńce,—
Co ten postępu szlak krwią znaczą, kamieniarze.

В оригіналі слів 34, у перекладі також 34. Невважаючи на се, ся строфа, мабуть, чи не найслабше перекладена з усіх. Втручене речення в другій строфі зовсім не відповідає тому, що сказано в оригіналі, а надто вислів «skroń ozdobią wirydarze» полягає на очевиднім непорозумінні слова «wirydarz», яке означає о г о р о д, засаджений яриною. Так само рядки третій і четвертий досить незручно передають просто висловлену думку оригіналу, а остатній рядок без потреби б'є на ефект фразою «ten postępu szlak krwią znaczą», так що остатнє слово, головне в тій строфі і центральне в цілій поемі, тут виглядає, як досить зайва прищипка. Коли би перекладач був трохи уважніше вчитався в сю строфу, був би відчув, що остатній її рядок має всі прикмети так званого лапідарного стилю, який вимагає суцільного, а не латаного перекладу.

I всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт,
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець, і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

В польським перекладі читаємо:

I ufał każdy z nas, że swemi ramionami
Rozkruszy skały pierś, rozbije w puch granity:
Że z własnej skrzepłej krwi i swemi piszczelami
Zbuduje twardy bruk, a drogą tą za nami
Przyjść nowe życie ma i nowe jasne świty.

В оригіналі слів 30, у перекладі 39. Вислів у другім рядку перекладу «rozbije w puch granity» ні в яким разі не можна назвати щасливим; так само й остатній рядок перекладу, який замість «нового добра», що приносить у світ доконання каменярьської роботи, обіцює «nowe jasne świty», се зн[ачить] астрономічне явище, незалежне від людської праці, треба назвати переборщенням поетичної ліценції.

I знали ми, що там далеко десь у світі,
Котрий ми кинули для праці, поту й мук,
За нами сльози ллють мами, жінки і діти,
Що други й недруги гнівнії та сердиті
I нас i naszą myśl i dідo te, ~~zdegnutę~~.

У польським перекладі читаємо:

I wiedział każdy wójt, co tam daleko w świecie
Porzucił z myślą... Dań dla wiecznych pęt męczeństwa...
Ze matki nasze w łzach, że płaczą żony, dzieci —
I każdy świadom był, że na ten czyn nasz leci
Ze wszystkich stron, z ust swych i wrogów krzyk
przekleństwa.

В оригіналі слів 41, у перекладі 46. Цікаво, що строфку, яка в оригіналі творить одно речення, перекладач уважав потрібним розбити на дві часті вставкою третього неповного речення: «Dań dla wiecznych pęt męczeństwa...», що ані само для себе, ані в зв'язку з попереднім і слідуючим не має ніякого значення. Оскільки знаю, ужите перекладачем у першій рядку сеї строфи слово «w ój» у значенні «воїн» у польській мові не вживається, а вживається лише множне число «w o j e».

Ми знали се, і в нас не раз душа боліла,
І серце рвалося, і груди жаль давив.
Та сльози, ані жаль, ні біль пекучий тіла,
Ані прокляття нас не відтягли від діла,
І молота ніхто із рук не опустив.

У польським перекладі читаємо:

A choć świadomość ta — najgorsza to udręka,
Choć nieraz naszą pierś rozraniał żal, zgryzota:
Przekleństwo, łzy i ból i ran piekących męka
Nie miały mocy tej... i ani jedna ręka
Nie uschła od tych klątw, nie opuściła młota.

В оригіналі слів 39, у перекладі 38. У першій рядку сеї строфи перекладач сильно прибiльшив міру чуття, висловленого в оригіналі. Що опущеного і переслідуваного чоловіка, який при тім переконаний про свою правоту, іноді болить душа, се зовсім природна річ, але ж не можна сказати, щоб се була «najgorsza udręka». Та й само слово «udręka» являється новотвором, укованим, мабуть, тільки для рими. Два остатні рядки перекладено слабо й невірною. В оригіналі просто висловлено, що всі неприявні обставини «нас не відтягли від діла». Перекладач якось не вдав передати се польськими словами і сказав тільки «nie miały mocy tej», а потім із сфери реальних явищ перескочив у сферу народних вірувань, буцімто від проклять може комусь усхнути

рука, і так постав остатній рядок його перекладу сеї строфи, невідповідний ані текстові, ані духові оригіналу.

І так ми далі йдем, в одну громаду скуті
Міцною думкою, а молоти в руках.
Нехай прокляті ми і світом позабуті,
Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,
А шастя всіх прийде по наших аж кістках.

У польським перекладі читаємо:

Tak wszyscy dążym wciąż. Przykuciliśmy do siebie
Zamyślem świętym, młot w ramionach naszych chrześci.
Niech sobie miota świat przekleństwa, w piasku grzebie,
Nie spoczniem, róki młot tą ścianą zakolebie...
Po czaszkach naszych głów przyść musi wszystkich szczęściel

В оригіналі слів 35, у перекладі 37. Три остатні рядки сеї строфи перекладені дуже слабо. Третій рядок зложений із двох речень, із яких перше містить у собі непорозуміння: «Niech sobie miota świat przekleństwa» може значити поперед усього: «Нехай світ проклинає сам себе!» Слова ж «w piasku grzebie» — се, очевидно, уривок другого речення, в яким пропущено слова «niech pas», що надавали би йому сяке-таке значення. Цілий же сей рядок треба назвати дуже нещасливою передачею слів оригіналу: «Нехай прокляті ми і світом позабуті». Так само четвертий рядок перекладу, мов навмисне, майже нічим не пригадає відповідного рядка оригіналу, якого слова, знов держані в лапідарнім стилі: «Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі», зовсім не відповідають польським словам: «Nie spoczniem, róki młot tą ścianą zakolebie», поминаючи вже те, що в тім реченні пропущено слово «pie» (повинно бути: «Nie spoczniem, róki młot tą ścianą nie zakolebie»), а допущено фізичну неправдоподібність, що молот може захитати величезну скелю. Так само не можна назвати щасливою передачу руських слів: «по наших кістках» польськими «po czaszkach paszych głów»; а чи по тих кістках, чи черепах справді мусить прийти щастя людськості, як підсуває мені перекладач, сього я не міг сказати.

Думаю, що після сього розбору уважний читач зможе виробити собі власний суд про мій вірш і про його польський переклад. Я обмежуся тим, що подам іще деякі спостереження про різниці між оригіналом і перекладом. В оригіналі всіх слів ужито 388, а в перекладі 426, т. е. о 27 слів більше. Різниця, як бачимо, досить велика, бо

переходить об'єм одної строфи, що має пересічно 35 слів. В оригіналі іменників 109, прикметників 46, а дієслів 49; у перекладі іменників 104, прикметників 59, а дієслів 57. Як бачимо, особливо в іменниках різниця дуже значна, тому що перекладач дуже часто прості речення замінював складаними та образними. Обчислюючи процентів відносини іменників, прикметників і дієслів до загального числа слів у обох творах, бачимо, що в оригіналі іменники творять 25,37%, прикметники 11,56%, а дієслова 12,31%, коли натомість у польським перекладі іменники творять 33,36%, прикметники 13,84%, а дієслова 13,38%. Зчисляючи разом слова сих трьох найважливіших категорій, бачимо, що в оригіналі вони творять лиш трохи менше як половину всіх (49,24%), коли натомість у перекладі вони творять майже дві третини всіх слів, або 60,88%. Решта в однім і другім тексті йде на слова побічні, такі як займенники, прислівники для означення місця та часу і злучники. Коли слова перших трьох категорій творять головну основу словесного твору, надаючи йому зміст і акцію, то слова другої категорії — се неначе тінювання в малярстві, що оживляє і упластичнює картину. Що в перекладі слова першої категорії так сильно переважають слова другої категорії, се спричинює зазначене вже при розборі перекладу перетяження віршів змістом, затемнення картин і подекуди фальшування контур. У сьому треба й бачити головні хиби перекладу, якому зрештою не можна відмовити талановитості, смілості в образуванні та багатства вислову.

Львів, дня 8—24 мая 1911

**ПЕРЕДМОВА
ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ
[«ІЛІАДИ» ГОМЕРА
В ПЕРЕСПІВІ
СТЕПАНА РУДАНСЬКОГО]**

Вісім літ по появі першого видання Гомерової поеми в переспіві Степана Руданського являється потреба другого видання, найліпший доказ на те, що сей переспів не менше від інших творів свідчить про талановитість поета і відповів смакові публіки. Лишаючи мою передмову до першого видання без змін, скорочую в ній тільки передостатній уступ та пропускаю остатній, зазначаючи лише, що проєктований у тій передмові осьмий том писань Руданського досі не вийшов*. Зазначу тут також, що російська Україна досі не спромоглася на повне видання творів Степана Руданського, аналогічне до того, яке появилося у Львові накладом Наукового товари[иства] ім[ені] Шевченка: в час розцвіту конституційної ери в Росії* видано тільки невеличкий вибір оригінальних поезій Руданського в серії видавництва «Вік» у Києві*.

Львів, дня 1 жовтня 1911

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

[ДО ЗБІРКИ О. АФАНАСЬЄВА-ЧУЖБИНСЬКОГО
«УКРАЇНСЬКІ ПОЕЗІЇ»]

У отсій книжечці, призначеній для широкої української публіки, міститься поетична спадщина Олександра Степановича Афанасьєва (Чужбинського), якого ім'я в Галичині відоме було досі тільки з тих небагатьох поезій, що появилися в петербурзькій «Основі»*, та й то не всіх, і в празькім виданні Шевченкового «Кобзаря»*. Одинока збірка його віршів, видана ним самим безіменно 1855 р. [під заголовком] «Що було на серці», в Галичині досі, мабуть, не була доступна нікому і лишилася також недоступною мені при лаштуванні отсього видання. Для нього я покористувався дев'ятим томом «Собрания сочинений А. С. Афанасьєва-Чужбинского», виданим 1892 р. в Петербурзі під редакцією П. В. Бикова*, в яким містяться поетичні твори Афанасьєва, а власне українські (всіх 24) на ст. 1—38, і російські на ст. 39—285. Дійшовши на основі рукописної традиції, що Афанасьєву треба приписати також вірші, друковані в «Основі» під псевдонімом «Хрущ»*, а також порівнявши збірне видання з тим, що публікував Афанасьєв у 40-их роках у збірках Гребінки* та Бецького*, я одержав 27 віршів Афанасьєва і одну поему досить значного розміру (671 рядок). Для характеристики російських поезій автора я вважав потрібним подати дещо з них у перекладі на нашу мову, вибираючи для перекладу власне поезії або близькі до українського ґрунту, або цікаві для характеристики життя та поетичної манери автора.

Збірку поетичних творів Афанасьєва я попередив коротким нарисом життя та літературної діяльності автора, в яким дав також характеристику його поетичних творів, писаних українською мовою. В плані публікації Української видавничої спілки*, предложенім мною під кінець минулого року і одобреним дирекцією, лежить також видання споминів Афанасьєва про Шевченка та вибору з інших його писань* найважливішого з того, що може мати інтерес для української науки, в перекладі на нашу мову.

Львів, дня 10 січня 1912

ОЛЕКСАНДР СТЕПАНОВИЧ АФАНАСЬЄВ-ЧУЖБИНСЬКИЙ

Властиве прозвище його було Афанасьєв, а псевдонім «Чужбинський» він прибрав собі сам, підписуючися ним під деякими своїми творами. Його батько, Степан Афанасьєв, був захожий великорос, що пристав у прийоми до одної дідички українки в Лубенським повіті Полтавської губернії і прожив там до кінця свого віку. Тут уродився також його син Олександр 28 лютого 1817 року. До тринадцятого року свого віку Олександр прожив у батьківським домі серед українського народу. Р. 1830 батько відвіз його до Ніжина до гімназії. Тут він застав між учениками гімназії Євгенія Гребінку, що йшов п'ятьма роками вище від нього. Батько Афанасьєва помістив свого сина на квартирі разом із Гребінкою, і се був початок їх приятних відносин, які пізніше знайшли собі вираз у поетичній творчості Афанасьєва.

Ніжинську гімназію в початку 30-их років переіменовано на лицей, який давав можливість слухачам, що скінчили його, вступити зараз в урядову службу. Афанасьєв, здається, не скінчив лицю, бо вже 1835 р., захочений намовами деяких товаришів, він добровільно пристав до військової служби до Білгородського уланського полку, в яким прослужив вісім літ і дослужився тільки до рангу поручика (офіцера). Знеохочений до військової служби, він виступив із неї 1843 р. і вернувся на Україну, де прожив кілька літ, не зайнятий ніякою службою. В тім часі він познайомився з Шевченком і супроводив його в його подорожі по Лівобережній Україні 1845—6 р. В р. 1847 він вступив у цивільну службу до канцелярії воронезького губернатора, а слідуєчого року його назначено редактором неурядової часті «Воронежских губернских ведомостей» та членом-

кореспондентом спеціальної комісії для хову коней. На становищі редактора він пробув, одначе, недовго і вже в початку 50-их років покинув урядову службу та зайнявся виключно літературною працею.

Перші проби його літературної праці почалися в р. 1838, у яким були написані його оповідання «Свинцовая пуля», «Пробуждение», довша повість «Чугуевский козак», яка, одначе, мабуть, не була скінчена. В р. 1839 він написав дальший ряд оповідань, а також одну свою поему «Упырь», зложену російською мовою, але на основі українських народних вірувань. У початках 40-их років, може під впливом Гребінки, він написав декілька українських поезій, що були друковані в Гребінчиній збірці «Ластівка» (1841) та в «Молодику» Бецького (1843). У 40-их та 50-их роках Афанасьєв звертав пильну увагу на польське письменство і почав видавати в перекладах на російську мову «Галерею польських письменників», якої п'ять випусків вийшло в Києві 1851—2 р. і в якій містилися переклади двох повістей Крашевського* «Будник» та «Осторожно с огнем» і повісті Коженювського* «Коллокація». В Києві також опублікував він першим виданням збірку своїх поетичних оповідань [під заголовком] «Русский салдат» (1851—2 р.), що містить загалом 18 віршових оповідань і дві солдатські пісні. Ся книжка була передрукована в Петербурзі 1855 р.

В р. 1856 за почином великого князя Костянтина Миколайовича зложено спеціальний комітет із письменників, яким поручено було урядовим коштом об'їздити різні країни Росії, особливо положені над морем і над великими ріками, і перевести там досліди топографії, положення та побуту місцевої людності. До того комітету покликано таких голосних уже тоді російських письменників, як Писемський*, Островський* і Михайлов*, а з менше головних ввійшли туди Афанасьєв і Максимов*, із яких перший узяв на себе розслідити басейни Дніпра та Дністра, а Максимов вирушив на Сибір і як один із здобутків своїх студій видав пізніше голосну книжку «Сибирь и каторга». Для публікації дослідів сього комітету засновано урядовим коштом спеціальний журнал «Морской сборник*», який виходив 10 літ і в яким між іншими появилася праця Афанасьєва «Поездка в Южную Россию», видана опісля окремою книжкою в двох томах [під заголовком] «Очерки Днепра» (1863) і «Очерки Днестра» (1865).

З тої експедиції Афанасьєв вернув до Петербурга, де прожив до своєї смерті, займаючися головно літературною та журналістичною працею. В р. 1864 він оснував газету «Петербургский листок»*, а в 70-их роках був редактором «Магазина иностранной литературы»* та щоденної газети «Новости»* (1875 р.). На редакторських посадах він скрізь держався недовго. В остатніх роках життя він одержав місце смотрителя Петропавловського музею¹. Вмер у Петербурзі дня 6 вересня 1875 р.

Головним літературним твором, яким Олександр Афанасьєв здобув собі місце в українськiм письменствi, треба вважати його збірку віршiв пiд з[аголовком] «Що було на серці», видану в Петербурзі 1885 р.

Деякі з тих віршiв були 1861 р. передруковані в «Основі» з рукопису, подекуди неповного і без підпису автора. Редакція, очевидно, не знала книжечки Афанасьєва з 1855 р. і подала ті вірші з підписом «Невідомий» та з увагою: «Стихи Невідомого прислано нам з догадкою, що мусять бути Шевченковими первими пробами. Не знаємо, що скаже громада, а нам здається, що ні. Не та хода, не та мова була молодого Тараса. Ще ж і те вкажемо, що в кожного поета є кохані слова, котрі він залюбки вимовляє. Тут ми не вбачаємо таких, що найлюбіші були молодому Шевченкові, а вбачаємо такі, що він опісля вже почав до свого стиха добирати. А проте стихи Невідомого ми вподобали і просимо його, коли він жив ще, присилати в «Основу» («Основа», 1861, ноябрь—декабрь, ст. 16).

Збірка українських віршiв Афанасьєва по своїй появі на світ викликала ось який відзив у ч. 4 «Москвитянина»* за 1855 р. (подаю в перекладі з того, що наводить Петров* у «Очерках украинской литературы XIX столетия», Киев, 1884, ст. 167): «Ся елегантна книжка, прегарно надрукована, містить у собі всього 15 стихотворіть на 44 сторінках. Її вигляд дуже скромний, і можливо, що критика обмине її без співчуття. Але в ній стільки теплоти, свіжості та своєрідних красок, як ми давно вже не стрічали сього у українських виданнях від часу «Гайдамаків» та приказок Гребінки. Книжка невідомого автора обійде далекі закутки, де читано Квітку та Котляревського, і витисне не одну

¹ Остільки треба спростувати відомість, подану Омеляном (Огоновським)* — «Історія літератури руської», часть II, відділ 2. Львів, 1889, ст. 582, буцімто Афанасьєв під кінець життя був смотрителем Петропавловської кріпості.

сльозу з очей панночок, що на берегах Дніпра та Ворскли співають: «Ой у полі могила» та «Повій вітре!» Передрукувавши віршик «Прощання», рецензент додає: «Хто би міг ждати, аби стільки свіжості, сили та теплоти містила в собі елегія в стилі Байрона*, уложена мовою дігтярів та чумаків?»

Із пізніших критиків та істориків української літератури, що давали свій осуд про поезії Афанасьєва, варто зазначити думку О. Кониського*, який писав («Зоря»*, 1887, ч. 4, ст. 69), що «його вірші прегарні і написані такою плавкою мовою, таким музичним і співучим метром, що й тямучі люди вважали їх яко власні Тарасові твори». Се трапилося справді тільки з одною поезією Афанасьєва «Гарно твоя кобза грає», яка, хоч друкована ще 1841 р. і виразно присвячена Шевченкові, на основі рукописної традиції ввійшла в число Шевченкових творів у празькім виданні «Кобзаря» 1876 р. Се ще, одначе, не доказ справді високої поетичної вартості всіх українських поезій Афанасьєва. Петров у своїх «Очерках» пише про них, що вони «відкликаються сильним суб'єктивізмом і виявляють немов історію внутрішнього життя самого поета» (ст. 167). Сей осуд не багато що варт, бо ж кожда лірична поезія являється відгуком індивідуальності поета, а українські поезії Афанасьєва зайняли і хронологічно і речево так мало місця в житті автора, що про відбиття в них історії його внутрішнього життя нема що й говорити; щонайбільше можна сказати, що в деяких віршах відбиваються деякі моменти його внутрішнього або товариського життя. Се можна сказати особливо про вірші «Прощання», «Товаришеві» і потроху «Метіль», а з російських хіба «Воспоминание» (Собрание сочинений, IX, ст. 188—9). Не зовсім оправданим можна назвати також осуд Огоновського, який признає загально, що «стихотвори Чужбинського з'являють тон елегійний» (ор. cit., ст. 585). Се можна сказати далеко не про всі поезії, між якими деякі виразно сатиричні («Дівочька правда», «Весело»). Порівнюючи поезію Афанасьєва з Шевченковою, Огоновський пише: «У Шевченка плила поезія з серця струєю животворною, Чужбинський же намагався писати стихотвори, котрі щонайбільше явились ділом штуки, неначе копією гарного образу природи. Відтак поезії Чужбинського суть все ще важним здобутком для нашої літератури, вже ж бо подобається також цвіт штучний, коли він являється вірним наслідуванням тої цвітки,

що вкрашає зелену леваду» (ор. cit., 584). Автор сих слів, очевидно, не догадувався, що, порівнюючи поезії Чужбинського зі штучними цвітами, він тим самим відмовляє їм усякої життєвості і всякої літературної вартості. Як несправедлива оцінка Огоновського щодо штучності віршів Афанасьєва, можемо бачити хоч би з того, що один його вірш признавано Шевченкові, а другий також на підставі писаної традиції попав у збірку народних пісень, пор. *З а к р е в с ь к и й**, Старосвітський бандуриста, 1860 р., де на ст. 29 передруковано між народними піснями пісню Афанасьєва «Ой у полі на роздолі».

На мою думку, Афанасьєв, головно в своїх українських поезіях, був дійсний поет, хоча далеко менший щодо об'єму та сили свого таланту від Шевченка. Не можна заперечити, що декуди він наслідує Шевченка, що основне поняття його поезії про долю у нього спільне з Шевченком. І він так само, як Шевченко, дуже часто наслідує українську народну поезію, особливо її типовий паралелізм між картинами природи і подіями та настроями людського життя. Та все ж таки поза тим у нього є ще дещо своє власне, не позичене, власні, хоч не дуже ясні, спомини поміщицького життя на Лівобережній Україні і трохи ясніші спомини вояцького життя. Багато дечого з того життя він передав у своїх російських творах; як зразок його солдатських поезій подаю далі в перекладі першу з них. З українських поезій особливо гарно відбилися його вояцькі часи в поезії «Парубоцький жаль», що була поміщена в «Основі» 1862 р. під псевдонімом «Хрущ». Що за сим псевдонімом криється не хто інший, як Олександр Афанасьєв, на се в мене є доказ у двох рукописних зшитках віршів Хруща, які я одержав із Києва в р. 1884; в однім із них між іншими віршами міститься також «Забуте огнище», друковане в збірці поезій Афанасьєва з р. 1855. До поезії «Зорі», друкованої під псевдонімом Хруща в «Основі», маємо помітну паралелю в його російській поезії «Звездочка» (Собрание сочинений, IX, ст. 209), яку далі подаю також у перекладі на нашу мову.

Не можучи наразі між моїми паперами віднайти зшитка віршів Хруща, в яким містилася також поезійка «Забуте огнище», я подаю тут тільки опис другого зшитка, що містить у собі поему «Чари». Зшиток у формі 4° паперу з витисненою в еліпсі фірмою «Дитятковського товарищества», № 6, складається з 16 карток, із яких перша, титулова,

містить на першій стороні тільки напис «Чары. Поэма Микола Хруща», а далі на 15 нумерованих картках (нумеровано картки, а не сторони; остатня сторона порожня); текст поеми не поділений на жадні розділи, тільки на уступи. Оба зшитки були писані одною рукою і то, як можна догадатися з почерку, жіночою, з досить численними полонізмами (стары, білы і т. і.) та москалізмами в правописі. Поэма «Чари», яка з того рукопису тут появляється перший раз на світ, писана, правдоподібно, так само як і більшість українських поезій Афанасьєва, в давніших літах його життя, може, ще в 30-их або 40-их роках минулого століття, являється літературною пам'яткою досить високої поетичної вартості, і, неважаючи на романтичне розуміння людського життя, виявлене в ній автором, подібно як і в російській поемі «Упырь», вона все-таки ближча життя та української дійсності, ніж російська поэма, і має в собі деякі уступи незвичайно гарні та поетичні. Можна надіятися, що ся поэма в очах будучих істориків української літератури поставить Олександра Степановича Афанасьєва (Чужбинського) значно вище, як його ставлено досі.

В історії українського письменства ім'я Олександра Афанасьєва записане не тільки його поезіями та двотомовою книгою «Поездка в Южную Россию», але також численними статтями з обсягу української етнографії та літературної критики. Наводжу тут ті причинки до українології із бібліографії, поміщеної в «Критико-биографическом словаре русских писателей и ученых» С. А. Венгерова*, т. I, ст. 871—873: 1) «Письмо в редакцию о малороссийских думах» (друковане в «Известиях имп[ераторской] Акад[емии] наук по отделению рус[ского] языка и словесности»*, 1853, т. II, ст. 368), 2) «Старинные малороссийские думы» (там же, Прибавление, ст. 205), 3) Разбор поэмы «Игорь князь Северский» в переводе Н. В. Гербеля* («Пантеон»*, 1854, т. XIII і XIV), 4) «Словарь малорусского наречия», ч. I, А—З («Известия», 1855, т. IV, Приложение), 5) «Очерки охоты в Малороссии», 6 статей («Газета лесоводства и охоты»*, 1855), 6) «Пластуны» («Современник»*, 1855), 7) «Заметки о Малороссии» («Экономический указатель»*, 1855), 8) Рецензія на «Ужинок рідного поля» («Русское слово»*, 1859, кн. X, ст. 67), 9) «Воспоминание о Т. Г. Шевченке» («Русское слово», 1861, № 2), 10) Рецензія на «Основу» за 1861 р. («Русское слово», 1868, № 1), 11) «Землякам над

гробом Т. Г. Шевченка» (там же, № 11). Розуміється, вибрано тільки щоважніше.

Наведу тут ще осуд Венгерова про праці Афанасьєва. На його думку, з усього найслабші російські вірші. Українські він ставить також не дуже високо. Як белетриста Венгеров ставить Афанасьєва в ряді третьостепенних російських письменників. Нариси Афанасьєва з офіцерського та провінціального життя написані живо й цікаво. Особливо щастило йому рисувати типи гулящих та бравих офіцерів. Менше цікавий його роман «Петербургские игроки», що в своїм часі зацікавив публіку портретами дійсних і відомих петербурзьких шулерів. Етнографічні праці Афанасьєва мають досить високу стійність; він умів завважувати характерні явища та збирати цікаві дати. «Словарь малорусского наречия», якого більша частина лишилася в рукописі, свідчить більше про добрий намір автора, як про дійсне підготування для такої праці. Академія в особі Срезневського* віднеслася до нього досить прихильно, але українські вчені ставлять його дуже невисоко. Треба сказати, що завзяті українці взагалі не любили Афанасьєва за те, що він якось неозначено держав себе в питаннях української політики: не то йшов рука в руку з «громадою», не то тягнув у сторону «москалів» (С. А. Венгеров, *op. cit.*, ст. 873—7).

Переглянувши «Словарь» Афанасьєва (Собрание сочинений, т. IX, ст. 287—964), я можу сказати, що його вартість зовсім немала і з речевого і з методичного боку. Хоча правопис старий, то все-таки автор силкується передати кожде українське слово в його питомій звуковій формі з наголосами, дуже часто звертає увагу на діалекти, особливо Чернігівської та Харківської губернії, цитує немало українських приказок та народних пісень, а декуди також давніші праці про українську старовину для пояснення застарілих та малозрозумілих слів.

Писано дня 8 с.чня 1912 р.

НАЙСТАРША ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА ВІРША

Наша молодіж виростає серед таких невідрадних впливів, яким подібних тяжко дошукатися в сучаснім цивілізованім світі з виїмком хіба Росії та Туреччини. До аномалій нашого шкільного виховання належить страшенне занедбання студій нашої старовини, нерозлучних із знанням церковнослов'янського та староруського язика. Заведення фонетики як обов'язкового правопису в наших школах, без сумніву, причинилося до того, що молодіж виносить із середніх шкіл далеко менше знання старих форм і старого письменства нашого народу, як давніше. Але головною хибкою треба вважати не фонетику, що має дуже важне значення для нашого національного розвою, але пануючу тепер у нашій педагогічній адміністрації систему відсувати студії старого руського язика та письменства ще дальше на задній план, як се було давніше, і давати шкільній молодежі ще менше від того мізерного мінімум, яке допускав гімназіальний регуламін у 70 і 80 рр. минулого століття. Ярким доказом сеї тенденції і пожалування гідним об'явом браку знання та розуміння ваги студій над нашим старим письменством може служити видана минулого року «Хрестоматія староруського письменства», зладжена д-ром М. Пачовським*, що в головній часті складається з передруків із давніх та давно перестарілих хрестоматій Огоновського та Буслаєва*, але дає без порівняння менше, як давали вони, а те, що дає, дає без жодного науково-педагогічного апарата, здаючи, очевидно, працю пояснювання та коментування старих пам'яток на самих учителів, яким теперішні університетські студії, крім хіба самої граматики, дають дуже мало наукового підготування.

Дійшовши в своїх довголітніх студіях над нашим старим і новим письменством до того переконання, що наше старе письменство являє собою не купу старих паперів, наповнених мертвеччиною, але багату скарбницю не тільки нашої народної, але також загальнокультурної традиції, життєвої мудрості та моральної сили, що воно заховало для нас велику силу пам'яток духової творчості визначних одиниць і скромних трудівників, яких імена не дійшли до нас, і що повне та всестороннє відродження нашої національності не можливе без докладного пізнання та визискання того засобу духової сили, яку маємо в нашій старій письменстві, я переконаний, що брак тої свідомості нашої старої культурної традиції треба вважати головною причиною тих інтелектуальних та моральних збочень, які в остатніх десятиліттях чимраз частіше проявляються і чимраз голосніше та безцеремонніше маніфестують себе в нашій письменстві та в нашій критиці. Та хороблива погоня за чужими гаслами та покличами — не говорю про чужі ідеї, яких наші молоді письменники та критики звичайно не вміють і вловити,— те хоробливе змагання до «перецінювання всяких вартостей», при чім звичайно автори не мають найменшого поняття про те, що цінять і що перецінюють або недооцінюють,— усе те в моїх очах не що інше, як патологічний стан, викликаний хибами виховання, з одного боку, а з другого боку — елементарним напором життєвих потреб, які для нормального росту людської душі вимагають також нормального духового корму.

Запрошений до співробітництва в новім органі нашої молоді, що має назву «Житє» і, надіюся, дасть місце на своїх сторінках таким причинкам, які я буду в силі дати для заспокоєння хоч деяких потреб нашого духового життя, я вважаю потрібним розпочати сей ряд причинків твором не нашого письменства, але твором чоловіка, близького серцю всіх слов'ян, що почувають себе слов'янами і «братями і синами сонця-правди», як у своїй геніальній інтуїції висловився колись Шевченко*, твором Константина Солунського, первовчителя слов'ян, ще й до того поетичним, віршованим твором, який можна вважати найстаршою віршею, зложеною в церковнослов'янській мові десь коло р. 860.

Не можна сказати, щоб ся вірша була новиною в науці. Тексти її в прозовій і віршованій формі були друковані не раз у Росії, а через росіянина проф. Соболевського*

стали відомі також болгарам, а один прозовий текст знайшовся також на нашій галицько-руській території, в рукописній книзі «Палея толковая»*, якої примірник міститься тепер у бібліотеці Крехівського монастиря, а відписаний із неї текст Константинового твору був опублікований мною 1896 р. у передмові до першого тому «Пам'яток українсько-руської мови і літератури»*, стор. LV—LVI.

Дивним випадком треба вважати те, що хоча сею пам'яткою займалися такі корифеї слов'янської науки, як Бодянський та Срезневський*, текст її досі не був підданий критичному обробленню, а через те наслідком дуже давніх поправок, а властиво псувань у тексті, авторство її не признавалося Константинові Солунському, але приписувалося пізнішому Константинові, одному з учеників Мефодія, єпископові болгарському. Зайнявшись минулого року сею пам'яткою, я зібрав усі досі її опубліковані тексти і, порівнюючи їх критично, поправляючи та доповнюючи відповідно до вимогів віршового розміру, я дійшов до повної, як мені здається, реконструкції первісного тексту і до того переконання, що автором сеї пам'ятки, відомої також у нашім старім письменстві, був не хто інший, як Константин Солунський, першовчитель слов'ян.

Щоб дати поняття, як виглядає ся пам'ятка в традиційній досі формі, подаю тут той її текст, який ще 1855 р. опублікував наш земляк Осип Бодянський у своїй, з наукового боку дуже високоартній праці «О времени происхождения славянских письмен». Текст, поміщений у тій книзі в примітках на стор. LIX—LX, виглядає ось так:

Азь словомъ симъ молю Боу:
«Бе, всея твари и зиждителю
Видимымъ и невидимымъ,
Га Дѣхъ посьли живоущааго,
Да въдѣхнеть въ срьдце ми слово,
Еже боудеть на оустѣхъ всѣмъ
Живоущимъ въ заповѣдѣхъ ти».
Зѣло бо есть свѣтильникъ жизни
Законъ твои и свѣтъ стѣзамъ,
Иже ищетъ евангѣльска слова
И просить дары твоя пріяти.
Летить бо нынѣ и Словѣнско племя,
Къ крещению обратиша ся вси,
Людие твои нареци ся хотяще,
Милости твоея, Бе, просятъ зѣло.
Нѣ мнѣ нынѣ пространо слово даждь,

О(т)че, Сне и прѣстыи Дше,
 Просящоуоумоу помощи о(т) тебе,
 Роуцѣ бо свои горѣ въздѣю присно
 Силоу прияти и моудрость оу тебе;
 Ты бо даеши достоиньмъ силоу,
 Упостась же всякоюу цѣлиши.
 Фараоня мя зьлобы избави,
 Херовимьскоу ми мысль и оумъ даждь,
 О чстная, прѣстая Троице!
 Пѣчаль мою на радость прѣложи,
 Цѣломоудрьно да начьноу пьсати
 Чюдеса твоя прѣдивьная зѣло.
 Шестькрылатъ силоу възпринимъ
 Шьствоую нынѣ по слѣдоу оучителю,
 Имени ею и дѣлоу послѣдоуя,
 Явѣ сѣтворю евангльско слово,
 Хвалоу въздам Трци въ бжѣствѣ,
 Юже поеть всякыи въздрасть,
 Юнѣ н старѣ своимъ разоумомъ,
 О(т)цу, Сну и прѣстоуоумоу Дхоу,
 Емоуже чьсть и дрьжава и слава
 От всея твари и дыхания
 Въ вся вѣкы и на вѣкы, аминь.

Отсе так звана «Константинова азбучна молитва», ви-
 значна головно тим, що початкові слова кожного рядка
 починаються знаками кирильської азбуки в їх усталенім
 порядку. Придивившись докладно сьому текстові, переко-
 нуємося, що сей акростих не скрізь видержаний; деякі
 букви наступають по собі не в усталенім порядку, деякі
 повторяються по два або більше разів, а деяких (з, у, ъ,
 ь, ы, ѣ) зовсім нема. Се явище потрохи природне тому, бо
 деякі кирильські букви не можуть стояти на початку слів,
 а подекуди було наслідком пізнішого псування та перероб-
 лювання первісного тексту молитви. Член Петербурзької
 Академії наук та бувший професор Петербурзького універ-
 ситету О. Соболевський кілька разів при різних нагодах
 публікував сю молитву*, виставляючи при тім погляд,
 що вона, наслідуючи подібні греко-візантійські молитви,
 написана також їх розміром, так званім політичним сти-
 хом, який, на думку проф. Соболевського, складається
 з 12 складів і має правильну цезуру по п'ятім складі,
 а наголос на передостатнім складі кожного вірша. Зайняв-
 шися студіюванням форми й тексту сеї віршованої молитви,
 я переконався, що проф. Соболевський основно помиляєть-
 ся щодо її форми, бо грецький політичний вірш склада-

ється не з 12, а з 15 складів, схеми 8+7, тим часом коли Константинова молитва в переважнім числі рядків має по 10 складів, схеми 4+6 або рідше 5+5. Перейшовши критично рядок за рядком на основі всіх опублікованих досі варіантів, я здужав реконструювати всі рядки в тім самім правильнім розмірі, що пізніше зробився пануючим розміром болгарського та сербського народного епосу, а також наших колядок та інших давніших народних пісень. Подаю тут текст отак реконструйованої Константинової молитви в перекладі на нашу мову, при чім очевидно не додержано акростиha, властивого оригіналові:

Отсим словом я молюся богу:
«Боже, творче всякого створіння,
Видимого і невидимого,
Зошли пана, духа-животворця,
Щоб вітхнув мені у серце слово,
Що буде для всіх людей корисне,
Що живуть у заповідях твоїх.
Бо плодючий дуже в земній житні
Твій закон, світло шляху мого».
Те, що євангельських слів шукає
І твої прийнять бажає дари,
Ось летить слов'янське плем'я нині;
До хреста звертаються усі вже,
Людом твоїм називається хочуть,
Милості твоєї, боже, просять.

Та мені дай нині щедре слово,
Отче, сину і пресвятий душе,
Що благаю помочі у тебе!
Все бо в гору я підношу руки,
Щоб дістать від тебе силу й мудрість.
Бо лиш ти даєш достойним силу
І зміляєш всі живії твори.

Збав мене від злоби фараона,
Дай і ум і думку херувима,
О пречесна, пресвятая тройце!
Відміни на радість моє горе,
Щоб почав писать я ціломудро
Чудеса твої предивні вельми.

Одержавши силу шестокрилих,
Рад би я іти й служити сьгодні
Вчителю мойому, Христу-пану,
Ім'я й діло його наслідити.
Рад явити євангельське слово
І хвалу давать всесвятій тройці,
В якій бога ми чтимо одного.

Йй тепер співає вік усякий,
Молоді й старі, як хто уміє,
Люд новий, хвалу даючи завжди
Отцю, сину й пресвятому духу.
Їм належить честь, держава й слава
Від усеї тварі та дихання
В неперебродимі віки. Амінь.

Не буду тут доказувати подрібно, що автором сеї вірші-молитви був Константин, первовчитель слов'ян*, бо мені здається, що, прочитавши її, кождий, у кого живе почуття не затемнене упередженнями, відчує й зрозуміє, що така молитва і в такій високохудожній формі могла виплисти тільки з-під пера такого геніального чоловіка, яким був, без сумніву, Константин Солунський, і до того в такій незвичайній історичній хвилі, коли перед ним уперве ясно виступила його місія — зробити слов'янське плем'я причасником християнської віри і тим самим впровадити його в сім'ю цивілізованих народів. За час свого короткого життя він зробив для сеї цілі дуже багато, а коли негода пізніших віків затемнила і затерла сліди його діяльності, то тим важніше й цікавіше буде нам пізнавати ті сліди на-ново і набиратися з них тої моральної сили та енергії, яка була провідною зіркою всього його життя.

Писано дня 12—14 лютого 1912

ПРИЧИНКИ ДО АВТОБІОГРАФІЇ

Универсальная библиотека. Ч. 423. 10 к. Иван Франко. К свету! На промыслах. Перевод с украинского Г. Войташевского и М. Новиковой. Книгоиздательство «Польза» В. Антик и К-о. Москва, без означення року

Рекламована німецька «Universal Bibliothek», що вже тепер по чотирьох десятиліттях переходить 5 000 томів різного об'єму, знайшла собі наслідування і в інших національних літературах, в тім числі також і в російській. Московське товариство «Польза» видає від кількох літ таку бібліотеку книжечками, кожда в ціні 10 коп., і випустило досі в серії російського письменства 501—543 книжечки, а в серії перекладів 201—438 чисел.

Із українських письменників досі появилися тільки деякі оповідання Винниченка* (ч. 32, «Купля и др. рассказы»), Мартовича* (ч. 351, «Войт и др. рассказы»), Кобилянської* (ч. 406, «Аристократка и др. рассказы») і моя, якої титул наведено вище. Добрим російським звичаєм видання виходить без повідомлення і якого-будь відшкодування автора; мабуть, девіз московського товариства «Польза» треба би докладніше висловити «Собственная польза».

Не входячи в оцінку сих перекладів, я зупинюся трохи довше над вступною розвідкою сеї книжечки, за яку взагалі вдячний шановному її авторові, але в якій, проте, він допустив немало такого, що мені видається потрібним спростувати або доповнити. Автор поспробував дати в своїй передмові російській публіці короткий та популярно написаний нарис мого життя та характеристику моєї літературної діяльності,— наукової він лише доторкнувся,— а що з наших галичан досі ніхто не здобувся навіть на таку характеристику, то я передаю тут передмову д. Войташевського в перекладі на нашу мову, переплітаючи його текст своїми увагами та споминами.

«Ім'я Івана Франка відоме кожному письменному українцеві як у Галичині, так і у нас у Росії. Його по справедливості можна вважати одним із найталановитіших українських письменників. Своєю довголітньою літературною, науковою та публіцистичною діяльністю він здобув собі європейський розголос. Родився Іван Франко в р. 1856 в Нагуевичах, селі Дрогобицького повіту в Галичині. Його отець, простий селянин, відзначався одвертим характером, глибоко поетичною душею і гостинністю, за що тішився загальною симпатією своїх односельчан. Ті благородні прикмети Яця Франка унаслідив від нього також його син. Розуміючи значення науки в житті, Яць Франко не пожалував своїх убогих засобів і постарався дати синаві якнайкращу освіту».

До сього уступу можу додати тільки запитання, відки автор міг знати, що в мого вітця була глибоко поетична душа? Розуміється, в його житті було не без того, що можна назвати поетичними моментами, але від сього ще далеко до поетичної вдачі. Я зтямив свого вітця дуже мало, бо він умер, коли я мав ледве 7 літ. Що він тішився загальною симпатією між селянами не тільки свого, але також деяких сусідніх сіл, особливо Ясениці Сільної, відки мав другу жінку, мою матір, з роду Кульчицьку, і Унятич, се завдячував головню тому, що був як на ті часи дуже добрим ковалем.

«Початкові науки Івана Франка розпочалися в сільській школі (треба додати — не в Нагуевичах, де від пашого помешкання на [Гак] зв[аній] Горі до школи було дуже далеко, але в Ясениці Сільній, де я у свого вуйка, брата моєї матері, письменного селянина, прожив два роки), коли йому було всього лише 6 літ. Тут він за 2 роки навчився читати й писати по-руськи, по-польськи (автор не знати чи навмисно, чи через помилку пише: «по-русски», у відрізненні від попереднього «по-українськи», себто поросійськи, що очевидно для галицької школи не має ніякого значення) і по-німецьки; німецький язик у ту пору був обов'язковий, бо школи в Галичині до р. 1868 служили германізаційній системі, так, як тепер служать колонізації».

До остатнього речення сього уступу треба додати, що сільська школа в Ясениці Сільній у ту пору була трохи інакше організована, як школа в Нагуевичах, у якій не подавано ані польської, ані німецької мови, а зате більше подавано церковнослов'янської мови та церковного співу.

Се знаю тому, що, скінчивши другий рік у ясенницькій школі, я потім ще кілька тижнів ходив до школи в Нагуєвцях і мав нагоду відчутти її відмінну організацію.

«Не радісно споминає Іван Франко про ті перші роки своєї науки, але ще тяжчі спомини лишилися в нього про дрогобицьку нормальну школу [отців] василіан*, до якої він учав протягом дальших 4 літ. Гімназіальні роки також не були ясною плямою на темнім тлі тодішньої невеселої шкільної дійсності. А наскільки ненормальною і дикою була тодішня галицька школа, бачимо ясно із Франкових оповідань із його шкільних літ. Майже всі ті оповідання мають автобіографічний характер. Дике знущання над особами дітей, ненастанне биття лінійками та різками, повне нецтво у науці та безсовісне хабарництво панів педагогів, ось сумна шкільна дійсність. Досить тільки прочитати оповідання «Олівець», «Отець гуморист» та «Schön-Schreiben», аби зрозуміти, якими страховищами віяло від тої дійсності».

Можу тільки пожалкувати, що автор того уступу поклався вивести з моїх оповідань, що мають попри автобіографічну основу все-таки переважно психологічне та літературне, а не історичне та автобіографічне значення. Коли б він був задав собі труду перед писанням свого нариса запитати мене про враження моїх шкільних літ, то був би дізнався, що ті літа, поминаючи деякі неприємні епізоди, все-таки були радісними літами моєї молодості, що між моїми вчителями з василіанської школи я з приємністю можу згадати імена молодого монаха Крушельницького, що вчив нас у II кл[асі], [отця] кат[ехита] Красицького, [отця] ігумена Барусевича і пізнішого ігумена [отця] Немиловича, талановитого проповідника, а також старенького вчителя т[ак] зв[аної] «штуби», то є I класи, русина Чернигевича, самотнього світського вчителя, що дослужив у тій школі до своєї смерті і який для непослушних та галасливих дітей у своїй класі не мав тяжчої кари, як поколотити їх по чолі своєю неголеною бородою. Для хронологічної точності додаю, що у василіанській школі пробував я не чотири, а три роки, вступивши відразу по приході з села до другої класи. Значно приємніше і свобідніше було гімназіальне життя, в яким я завдяки особливо деяким талановитим учителям здобув основну як на ті часи шкільну освіту, а, йдучи постійно щодо поступу в науках між першими в класі (на матуральнім свідоцтві я мав із усіх

шкільних предметів ноту «відлично» (celujący, vorzüglich) і того неприємного почуття, що називається школярською тремом і не раз доводить молодих школярів аж до самовбийства, я не зазнавав майже ніколи. Розуміється, що про «хабарництво», про яке згадує автор росіянин, у нас ані у василіанській, ані гімназійній школі не було навіть ніякої думки; натомість дуже часто відносини між учениками а вчителями бували дуже приятельські, майже товариські.

«Але всі ті страховища передреформової школи не могли вбити в молодім Франку його любові до науки, до книжок. Чого не могла дати йому школа, се здобуває він власними змаганнями через самоосвіту. Не задовольняючися скупим засобом шкільних бібліотек, він видає всі свої ощадності на купування книжок та журналів, і під кінець гімназійної науки у нього зложилася вже досить порядна власна бібліотека. Він основно познайомився не тільки з рідною українською літературою, але також із російською, польською та заграничною. Знання заграничних мов дало йому можливість читати найкращі твори європейських класиків у оригіналах. З нього виробляється знавець і тонкий цінитель художньої літератури. Мабуть, під впливом класичних взірців у нього дуже вчасно пробудилося бажання спробувати своїх власних сил на літературнім полі. Ще в часах гімназійних студій він подав до друку кілька своїх віршів, а приїхавши до Львова 1875 р., аби вступити на університет, привіз із собою багато віршів, оповідань, перекладів і т. п.»

Російський автор, згадуючи про «дореформенну» школу, має на думці, очевидно, російські школи часів царя Николая; сей тип шкіл не має нічого спільного з тим типом галицької гімназії, який виробився в Галичині на німецькій основі і давав, крім науки класичних мов, також основне знання німецької мови, всесвітньої історії, природничих наук, фізики та математики, чого російські гімназії не дають й досі. Згадуючи про невелику бібліотеку, яку я здужав зложити ще за гімназійних часів (дві шафи книжок), автор говорить про якісь ощадності («сбереження»), за які я буцімто купував книжки та журнали. Ніяких таких ощадностей у мене, що жив тими віктуалами, які привезено мені з дому, і мало що заробив приватними лекціями, не було. Грошей у мене аж до осьмої класи, в якій я одержав стипендію, було звичайно дуже мало,

а книжки я переважно одержував від товаришів за те, що вироблював письменні задачі. Я міг зробити протягом одного дня, не занедбуючи власної науки, 5 або й більше задач на одну тему, і всі так відмінні одна від другої, що вчитель не пізнав, що се чужа, а не ученикова робота.

Щодо творів російського письменства, то вони в тих часах по галицьких провінціальних містах трафлялися дуже рідко; в моїй бібліотеці був, здається, всього тільки один том поезій Хомякова*. На російські твори та російські часописи тодішня шкільна власть гляділа з великим підозрінням. За одну одержану з пошти посилку кількох чисел «Московских ведомостей»* прогнано з дрогибицької гімназії ученика Осипа Маркова, якому таким способом шкільна власть звихнула кар'єру на ціле життя.

«Прибувши до Львова, столиці краю, Іван Франко весь віддався літературі, не перестаючи рівночасно самоосвітою доповняти своє знання у всіх галузях науки. Університетським студіям він присвячує згядно мало часу, і для того не одержує звичайного ученого ступеня. Тільки по многих літах, у 90-х роках, він одержав степень доктора, на те, аби мати право поставити свою кандидатуру на професора української мови та словесності в Львівському університеті. І, неважаючи на те що тоді він уже мав за собою многолітню літературну та наукову діяльність і як письменник та учений заслужив собі загальне признання, кафедри йому все-таки не пощастило дістати, тому що сього не захотіла шовіністично настроєна польська професура, в якої руках міститься фактично розпоряджування університетом».

Сей уступ оповідання російського автора повний недовкладностей та непорозумінь. На університет у Львові, неважаючи на потребу заробляти дещо письменською працею, я ходив досить пильно, робив колоквиї з руської мови та словесності, написав латинською мовою для семінарія класичної філології розвідку про Лукіанові «Розмови богів»*. Ніякого ученого ступеня фреквенція університету сама собою не дає, а треба по скінченні 4 літ робити або учительський, або докторський екзамен. Мої університетські студії перервав політичний процес 1877—1878 р., після якого я все-таки продовжав ті студії ще кілька курсів. А змушений віддатися журналістиці, я аж 1893—1894 р. докінчив університетські студії у Відні, де й одержав ступінь доктора філософії. Одержав я його не на те тільки, аби мати право кандидувати на університетську кафедру,

але головно для того, аби мати законну наукову кваліфікацію на дальше життя. По смерті проф. Омеляна Огоновського я справді, хоч і не маючи надії на досягнення професури, габілітувався у Львові на доцента і видержав габілітаційний екзамен з відзначенням, але доцентури не одержав — не через шовінізм професорської колегії Львівського університету, яка сама не має власті рішати про такі справи, а для мене особисто була навіть прихильно настроєна, але через veto політичної власті, а власне тодішнього намісника графа Казимира Баденія*.

«При інших, ліпших умовах, коли би Франко був членом незалежної свободної нації, він, може, дійшов би до найвищих учених ступенів, був би признаний офіційними науковими інституціями і мав би забезпечене матеріальне становище, що дало би йому можливість свobodно віддатися рідній літературі та науці. Але притиснений тяжкими політичними відносинами, він по багатолітніх трудах для загального добра, признаний і поважаний усіма, лишається непризнаним офіційною наукою, терпить нужду і все своє життя бореться з матеріальним недостатком».

До сих слів мушу завважити лише стільки, що в Австрії і взагалі в цивілізованім світі нема офіційної науки, а є тільки офіційні наукові інституції. На мое матеріальне положення політичні відносини, крім непризнання мені права викладання на університеті, не мали ніякого впливу, а щодо признання з боку земляків, то досить буде вказати хоч би на «Історію української літератури» С. Єфремова*, в якій ані про мої найвизначніші літературні твори, ані про мою наукову та публіцистичну діяльність нема навіть згадки.

«А яким невтомним робітником був Ів. Франко на полі рідної літератури, видно хоч би з одного реестру його літературних праць. В день 25-літнього ювілею його літературної праці в році 1899 його почитателі вручили йому великий том (властиво маленьку книжечку!) на 250 ст. друку, що містив реєстр його писань і тих видань, у яких вони були друковані. Літературний талант Ів. Франка незвичайно різнообразний. Він пише вірші, поеми, оповідання, драми, коляди, перекладає чужомовних класиків¹, пише

¹ Між іншими він переклав на українську мову поему Некрасова «Надія женщины» (тільки першу часть), «Мертвые души» Гоголя та деякі твори Щедрина й Достоевського.

критичні та публіцистичні статті, наукові дослідження з історії української літератури й мови, слов'янської філології і багато дечого іншого.

Але гаряча, палка натура письменника не задовольняється сферою самої чистої штуки. Вийшовши з самих глибин народу, провівши всю свою молодість серед бідного бездольного люду, він не міг не бачити і не відчувати його болів та терпінь. Дуже вчасно він взявся до поважного дослідження економічних та соціальних наук і зацікавився політикою. А що все політичне життя Галичини знаходилося і ще й досі в значній мірі знаходиться в руках реакційної, з визиску живучої польської шляхти, то природна річ, що кожний суспільний, а тим більше український політичний діяч, який стає в обороні робучої верстви, дуже скоро дізнає на собі тяжкого утиску її панування. Як один із основателів і проводирів української радикальної партії в Галичині Ів. Франко три рази діставався до в'язниці, де терпів неправдоподібні муки. Страшні тюремні порядки і звіряче поводження з в'язнями він описав у своїх творах «Панталаха», «На дні», «До світла» і ін. Але в'язниця не злякала Франка і він не ухилився від політичного життя. Своєю невтомною і плодючою суспільною діяльністю він здобув собі любов і довір'я народних мас. Його вибрано послом до австрійського парламенту, але в виборчій комісії політичні противники безсовісно покрали в нього голоси і при обчисленні він оказався переголосованим.

Не все докладно у сьому уступі. Всі три мої арештування мали місце перед повстанням радикальної партії та радикального людського руху. Не можу сказати, аби тюремне життя, представлене в моїх оповіданнях, було повне якихось «невероятних мучень». Найліпший образ того життя, на мою думку, знайде читач у моїх «Тюремних сонетах».

«Позбавлений можності заступати народні інтереси з парламентарної трибуни, Ів. Франко з тим більшою енергією взявся до літературної та публіцистичної праці. Його гарячі, повні одушевлення та запалу публіцистичні статті появлялися не тільки на сторінках українських, але також многих заграничних видань. Він був співробітником українських видань: «Діло»*, «Зоря», «Літературно-науковий вісник»*, російських: «Северный курьер»*, «Киевская старина»*, польських: «Głos»*, «Kurjer Lwowski»*, «Praca»*, «Prawda»*, «Kraj»*, чеського: «Slovanský Přehled»*, німецьких: «Zeit»*, «Arbeiter Zeitung»* (автор додає ще без-

підставно «Neue Freie Presse»*, до якої я не писав нічого). Так проявляється суспільно-політична діяльність письменника.

Та й окрім цього, майже кождий його літературний твір являється рівночасно також проявом суспільної діяльності. В своїх творах він усе виступає в обороні унижених та оскорблених. Добре знайомий з умовами життя та побуту свого народу він боліє над долею бідного, темного та безпомічного хлібороба («Навернений грішник», «Яць Зелепуга» і ін.), визискуваного та беззахисного робітника («Бориславські оповідання»), переслідуваного, голодного народного вчителя («Учитель»), виступає в обороні жіночої емансипації («Маніпулянтка»), терпить за зневажену і оскорблену в своїй людській гідності проститутку («Чи вдуріла?») і з незвичною силою передає муки нещасної жертви обманеної любові («Сойчине крило») і т. ін.»

Можу бути вдячним авторові за добру волю увійти в інтенції моїх творів, але мушу сказати, що його погляди на ті твори майже скрізь не трапляють у дійсні мої інтенції. Оповідання «Навернений грішник» і «Яць Зелепуга» зовсім не боліють над долею галицько-руського хлібороба, але належать до циклу бориславських оповідань і малюють психологічні проблеми, які повстають при зіткненні хліборобського життя з силою капіталізму. Народний учитель у моїй комедії «Учитель» зовсім не голодний, оповідання «Маніпулянтка» зовсім не проповідь жіночої емансипації, драматична сценка «Чи вдуріла?» зовсім не жадне «страдание», так само як оповідання «Сойчине крило» передає зовсім не жадні «страдания нещасної жертви обманутої любви», але малює власне тип чоловіка по-своєму щасливого.

«Покривджені, визискувані та поневолені — ось герої більшої часті його віршів, драм, оповідань і повістей. Їх образи, їх життя і терпіння, описані ярко, правдиво і високоартистично, будять у серці читача чуття глибокої симпатії і любові до всіх тих нещасних, пробуджують ум і визивають гарячий протест проти всякого насильства, визиску і проти всякої неправди».

На жаль, отся загальна характеристика зовсім неправдива, бо героями моїх творів майже ніколи не бувають люди зовсім темні і безпомічні, а коли ті твори будять симпатію для них у читачів, то певно не за їх терпіння, а за їх життєву енергію, розум і чуття, яке вони проявляють у життєвій боротьбі. Осуди автора шаблонів, повторяють

утерті фрази російської критики, але не свідчать про власне зрозуміння та відчуття того, що головне в моїх писаннях.

«Стоячи в своїх творах за високі ідеали людськості, протестуючи проти всякої неправди і розкриваючи всі ненормальні сторони життя, Ів. Франко разом із тим не перестає бути правдивим художником, а його твори являються взірцями високоартистичної творчості».

І знов мушу сказати, що метою моїх творів зовсім не буває саме розкривання ненормальностей життя, але поперед усього віднаходження поезії та краси в тім нормальнім житті, яке складається у людей різних верств, і віднаходження поривів та змагань до поправи того життя.

Писано дня 27—29 лютого 1912

ІСТОРІЯ МОЄЇ ГАБІЛІТАЦІЇ

Досі я вважав це діло своєю приватною справою і ніколи не говорив про нього прилюдно. Але тепер, коли цю справу, хоч, без сумніву, в доброму намірі, з'ясовано неправдиво і тим самим зроблено кривду тим мужам науки, що при тій габілітації поводитись зі мною прихильно та лояльно, чую себе спонуканим перервати мовчанку... Навпаки, мене допущено, хоч кілька літ перед тим той самий університет відмовив мені права записатися ще на одно півріччя на філософському факультеті, якого мені не ставало для повного чотириліття університетських студій, обов'язкового для досягнення докторського ступеня, так що я був змушений записатися на півріччя на Чернівецькому університеті. При тій нагоді поведінка університетських властей Львівського університету викликала здивування у професорів Чернівецького університету.

Як ученика проф. Ягича*, який на Віденському університеті досягнув ступінь доктора з відзначенням, мене зовсім без перешкоди допущено до габілітації на Львівському університеті. Габілітаційний іспит видержав я, як мені сказано, зовсім задовільно, а мій габілітаційний виклад компетентні вчені признали добрим. Визначні польські професори, Тадей Войцеховський* і Людвік Цвіклінський*, яким я склав візити в їх помешканнях по моїй габілітації, виявили для мене багато прихильності й заохочували мене зробити дальші потрібні кроки для досягнення *venia legendi*¹. Хоч це було вже по смерті Ом. Огоновського й кафедра руської мови та літератури була необсаджена, я в своїй амбіції не сягав так високо, аби відразу кандидувати на ту кафедру, але навмисне обмежився на те, що габілітувався

¹ Права читати лекції (лат.).— Ред.

тільки для історії руської літератури й бажав досягнути тільки приватну доцентуру, аби не ставати протикандидатом д. Олександра Колесси*, про якого я знав, що рівночасно зі мною приготувався до габілітації для руської мови і літератури і для своєї кандидатури мав не тільки неминуче потрібну кваліфікацію як граматик, але також далеко важнішу в Галичині підмогу деяких впливових політичних чинників. Я не мав такої підмоги, не мав протекції, а зате мав за собою політично неприємне минуле, а власне таке, що кілька разів був невинно ув'язнений і раз невинно засуджений. Я відразу не робив собі надії досягнути ступінь ординарного професора на галицькому університеті. Це своє розуміння положення виложив я зовсім одверто вищеназваним добродіям, а також декому іншому, а над то дав їм зовсім щирі та речеві пояснення щодо моїх уявних політичних гріхів. Щось таке, що порушувало би честь або кидало на мене поважне підозріння з політичної точки погляду, навіть противники не могли мені закинути.

— Коли тільки це, — сказав мені один впливовий професор-поляк із філософського факультету, — то можете сміло робити далші кроки. Багато з нас мало за собою десять раз бурхливіше політичне минуле, і це не пошкодило їм тут нічого.

Як перший крок, який я повинен зробити, пораджено мені проситися на аудієнцію до намісника графа Казимира Бадені і предложити йому мою просьбу. Пан намісник справді прийняв мене, і коли я висловив йому свою просьбу уділити мені *venia legendi*, вив'язалася між нами довша розмова, головні точки якої подаю тут з пам'яті.

П[ан] намісник: «Так, пане Франко, ваш докторат і ваша габілітація все це дуже гарне, але як же я можу допустити, аби із співробітника «*Kurjer-a Lwowsk-ого*» раптом робився університетський професор?»

Для пояснення цього досить дивного питання треба тут сказати, що я тоді від року 1887 був співробітником демократичної польської газети «*Kurjer Lwowski*», яка не раз гостро виступала проти корупційної та deprаваційної системи, протегованої графом Бадені, і йому особисто була дуже немила.

Я відповів: «Ексцеленціє, я компетую отримати *venia legendi* не як співробітник «*Kurjer-a Lwowsk-ого*», але на основі моєї наукової праці. Я поділяю політичні засади «*Kurjer-a Lwowsk-ого*» і для того беру участь у видаванні

цієї газети, але відтепер хочу усунутися від політичної боротьби і віддати всі свої сили науковій роботі і для того бажаю досягнути приватну доцентуру на університеті».

П[ан] намісник: «Ви оженилися з росіянкою?»

Я: «Так».

П[ан] намісник: «Ви взяли за нею дещо грошей?»

Я: «Так, ексцеленціє, коло 3000 рублів, саме стільки, аби в разі потреби відразу не вмерти з голоду».

П[ан] намісник: «У вас четверо дітей, і вони досі не хрещені».

Я: «Так, ексцеленціє».

П[ан] намісник: «Но, бачите, я добре поінформований. Побачу, що зможу зробити для вас. Тільки, знаєте, свою агітаторську діяльність мусите наразі покинути. Отже, до побачення, пане Франко!»

Я пішов. Тепер я знав досить напевно, що моя справа програна. Вже перед тим з різних сторін мені давали зрозуміти, аби я не робив собі даремної надії. О. Барвінський*, тоді найвпливовіший руський депутат і головний діяч так званої польсько-руської угоди, мав сказати: «Скоріше на моїй долоні виросте волосся, як Франко буде доцентом».

В той час наступив 30-літній ювілей М. Драгоманова*, який руська радикальна партія обходила святочним зібранням і концертом. На зібранні я виголосив відчит про наукові заслуги Драгоманова. Кілька днів пізніше я був на аудієнції у тодішнього віце-президента галицької крайової ради шкільної проф. Бобжинського* в іншій справі, а по залагодженні тої справи зайшла розмова також про мою габілітацію.

— Бачите, пане докторе,— сказав мені цей високий достойник,— це біда з вами. Пан намісник сказав вам виразно, аби ви здержалися від усякої політичної агітації, а ви ось знов прилюдно виступили на зібранні в честь Драгоманова.

Я відповів, що я обговорив тільки наукову діяльність того чоловіка, якому я багато в дечому зобов'язаний до вдячності.

— Вільно вам було навіть написати про нього цілий твір, але зібрання мало виразно політичний характер, і ви повинні були зрозуміти, що ваша участь у ньому не може бути корисною для вашої кандидатури. Зрештою нам відомо, що на комерсі по концерті ви виголосили маркантно політичну промову.

Я усміхнувся трохи заклопотаний і вияснив д. Бобжинському, що комерс був чисто приватним зібранням, а промова, яку я виголосив на ньому «про Драгоманова як про антихриста», був гумористично забарвлений огляд духового розвитку галицьких русинів під впливом ідей та писань Драгоманова. Д[обродій] віце-президент хотів цєю увагою, очевидно, дати мені пізнати, що намісництво дуже добре поінформоване також про мої приватні виступи і що сам він, колишній професор університету, не вважає нижчим своєї гідності прикладати міру поліційних донесень для оцінки кваліфікації на доцентуру.

— Бачите,— промовив д. Бобжинський трохи гострішим тоном, кінчаючи свою розмову,— цим виступом ви пошкодили собі дуже. Ви непоправні. Політичного агітатора на кафедрі не можемо стерпіти. Зрештою це моя приватна думка. Я не рішаю в цій справі. Рішення залежить від міністерства освіти.

Це останнє речення д. віце-президента виглядало на кпини. Ми в Галичині знали дуже добре, що приватна думка пана Бобжинського в шкільних справах майже завжди була рішачою. Після цієї розмови я рішуче попрощався з надією на досягнення приватної доцентури, та проте не хотів полишити ні одного легального способу, який у нормальних відносинах прислуговує для досягнення цього невеликого становища. Діждавши часу, коли офіціальний звіт про мою габілітацію від університету відійшов до міністерства освіти, я поїхав до Відня і представився там міністрові освіти. Міністром освіти був тоді д-р Рітнер*, також колишній професор Львівського університету. Зі своєю звичайною, трохи несмілою чемністю він сказав мені, що міністерство власне одержало від Львівського університету повідомлення про мою габілітацію, повідомлення дуже корисне для мене, і міністерство зі свого боку не має нічого проти уділення мені *venia legendi*.

— Все буде залежати від львівського намісництва,— додав пан міністр.— Ми перешлемо опінію сенату про вашу габілітацію до намісництва й потім заждемо на його опінію. Отже, до того часу будьте терпеливі.

Минали тижні за тижнями, а на мое прохання від міністерства не було ніякої відповіді. Я поїхав знов до Відня, але не міг застати міністра освіти. Час був неспокійний, а засідання парламенту бурхливі. В міністерстві мені сказано, що д[обродія] міністра найлегше можна застати в пар-

ламенті. Я пішов до парламенту і здибав там у кулуарі депутата Ксенофонта Охримовича. Мій колишній учитель запитав мене, кого я тут шукаю. Я оповів йому коротко свою одіссею.

— Ей, та й дивні ж ви люди! — сказав пан депутат зі своєю добродушністю. — Мучитеся та турбуєтеся різними справами, а все те не варте фунта кляків. А ось мене мучить безсонниця та нестравність, і що маю робити?

З милосердним скісним позирком, клеплючи себе по животі, він сказав:

— Здоров'я, пане Франко, здоров'я — це головна річ.

На тім ми й розійшлися. Міністра освіти я так-таки й не здибав, а на другий день я довідався від депутата Романчука*, що міністерство відкинуло мою просьбу і що я «з причин політичного минулого» не можу одержати *venia legendi* на Львівському університеті.

Отсе і вся моя тодішня стаття. Я додержав тодішньої своєї постанови й, усунувшись від політичного життя, присвятив свою силу літературній та науковій праці, не думаючи ні про яку політичну ані урядову кар'єру. Аж у році 1907, усунувшись з редакції «Літературно-наукового вісника», я одну хвилину подумав, чи не добре було б ще раз поспробувати на основі моєї габілітації з-перед десяти літ осягнути урядове уповноваження у Львівському університеті. Я вніс прохання до деканату філософського факультету, але ніякої відповіді на нього не діждався. Приватно тільки я довідався, що моє прохання було обговорене на засіданні філософського факультету, та там не запала ухвала надіслання його до міністерства освіти, але його відіслано до так званої інгумацийної чи то пак гуманістичної комісії, де воно спочиває й досі.

СПОМИНИ ІЗ МОЇХ ГІМНАЗІАЛЬНИХ ЧАСІВ

Гімназійні студії, які пройшов я в Дрогобичі, при всій бідності, серед якої довелося мені жити як ученикові з-під селянської стріхи, не були для мене таким тяжким часом, як догадувався дехто з тих, хто пробував на основі моїх літературних праць komponувати собі мій життєпис. Шкільна наука ніколи не була для мене страшною, а навпаки, все доставляла мені нові приємності в міру того, як розширювався обсяг мого знання. Товариське життя між учениками було також таке, що доставляло багато невинних приємностей. Відносини вчителів до учеників у гімназії були звичайно ліберальні, хоч майже ніколи не доходили до тісніших, приятельських відносин, як се буває іноді по наукових закладах. Учителі майже всі дивилися на учеників з висока та не допускали їх до надто близької довіреності; лиш деякі між ними, приміром о. Олексій Торонський, руський катихет, відносився до учеників загально неприхильно і спеціально мені аж до самої матури на всіх класифікаційних конференціях перепирав нижчу ноту з обичаїв, як мені належалося (я мав звичайно похвально, хоч із найбільшої часті інших предметів мав звичайно відлично, а на моє поведення в школі й за школою ніхто з учителів не міг пожалуватися).

Ученики дрогобицької гімназії в другій половині 60-их і в першій половині 70-их рр. поза школою жили звичайно кружками, крім тих місцевих, що жили в своїх родинах і переважно не мішалися до кружкового життя. Поза місцеві жили на квартирах (стаціях) переважно по різних передмістях у міщан та міщанок, і відповідно до тих квартир творилися між ними кружки. Де жило кілька учеників на одній квартирі, там до них не раз сходилися товариші з інших квартир, що жили одинцем. У таких кружках ве-

лися оживлені розмови; в менших кружках, зійшовшия по два або по три, ученики займалися лектурою позашкільних книжок, при чім один читав голосно, а інші слухали. Таким способом я з товаришем Йосифом Райхертом, сином німецького колоніста, в вищій гімназії читав драми Шекспіра, Шіллера та Гете. З його старшим братом Філіппом Райхертом, що з самбірської гімназії перейшов до Дрогобича, я один рік жив на спільній квартирі в домі боднаря Корпака.

Формальних кружкових організацій між гімназіальними учениками в моїй класі не було. Коли ми з нижчої гімназії перейшли до вищої, т[о] зні[ачить] до п'ятої класи, попробував тодішній перший прем'єнт Антін Шіллер зав'язати позашкільний кружок товаришів без відома вчителів та директора. Після умови ми зійшлися на одній квартирі числом більше як 20, Шіллер отворив зібрання гарною промовою в польськїм язичі, виясняючи в ній задачу кружка займатися в хвилях, свобідних від шкільної науки лектурою та писанням літературних або наукових праць, що мали бути відчитувані на зібраннях кружка. Товариші дали собі руки брати участь у тім кружку і держати свою роботу в тайні, але кружок простояв дуже недовго, відбув, здається, не більше як два або три засідання, а по тім не сходився більше та не полишив по собі ані статуту, ані протоколів, ані жадних записок. На однім засіданні того кружка я прочитав початок свого оповідання, якого потім не продовжав. До кружка належали поляки й русини. Спорів між обома народностями ані в гімназії, ані в тім кружку не було. Так само рівними між нами були й товариші жида, з яких особливо Ісаак Тігерман, звичайно третій або четвертий прем'єнт, визначався як незвичайно здібний математик.

Вже з самого характеру гімназіального життя виходило, що ученики, будиши гістьми на своїх квартирах, не могли глибше вникати в життя родинне чи громадське тої людності, серед якої жили. Мені пощастило в наймолодших літах, коли я ще ходив до т[ак] зв[аної] нормальної школи, що містилася в монастирі о[тців] василіан при церкві св[ятої] Трійці в Дрогобичі, жити у міщанки Кошицької, що вдруге вийшла заміж за столяра Гучинського. Тут живучи протягом трьох літ, я мав нагоду придивитися ближче родинному життю та ремеслу дрогобицьких міщан і списав дещо з тих своїх вражень у нарисі «В столярні».

Незвичайними розривками в житті дрогобицьких гімназістів бували екскурсії під проводом деяких учителів у околиці міста або до трохи віддалених місцевостей. Такі екскурсії в моїх часах і з моєю класою устроювали вчителі природних наук, Емерик Турчинський, що спеціальніше займався ботанікою, та Іван Верхратський, що з замилюванням займався ентомологією, мав великі та дуже гарно виконані збірки хрущів та мотилів і над то займався також збиранням матеріалів до пізнання народного язика та його діалектів. З важніших екскурсій, устроєних обома тими вчителями, згадаю тільки кілька прогулок до Урича. Одна з них під проводом професора Верхратського складалася майже з самих русинів і дала йому досить багату збірку рідких гірських хрущів, які вспіли знаходити різні ученики, шмиряючи сюди й туди по лісі, біля джерел та потоків. В самім Уричі члени екскурсії оглядали оба величезні камені, що мають на собі сліди людської праці; до одного з них, що лежить оддалік у лісі і до якого дуже рідко доходять звичайні гості, що відвідують Урич, показав нам стежку тодішній парох Урича о. Охримович, у якого ночувала якась часть учасників екскурсії з професором Верхратським. У темнім льоху головного великого каменя проф. Верхратський зловив тоді сіткою до ловлення мотилів також малесенького лилика-підковця, найменшого із відомих у нас родів лиликів, що немов нічний мотиль у рідкій пітьмі кам'яного льоху раз у раз літав попід стелю. Таких самих лиликів я бачив пізніше також у Бубнищі, як літали в сутінку між двома височеними кам'яними стінами.

З інших екскурсій, які довелося мені робити в товаристві проф. Верхратського, згадаю дві його екскурсії до мого рідного села Нагуевич, у яких збірка проф. Верхратського збагатилася також деякими незвичайними хрущами та незвичайно великим примірником їдовитої змії.

Маючи від дитинства замилювання до збирання грибів у лісах та до ловлення риб у річках та потоках, я також із Дрогобича в неділі та свята або, коли був вільний час, то й серед тижня, при погоді, ходив, чи то сам, чи з товаришами, в околиці міста, до лісу, званого Гіркою, до другого, званого Тептюж і зложеного з самих дубів, а також до ріки Тисьмениці, що пливе з південного боку міста Дрогобича, в якій ученики в різних околицях купалися. Із моїх товаришів, що визначалися особливим талантом до

риболовства, згадаю Паславського, що йшов вище від мене в школі, був значно старший і вже дорослий мужчина, та, не скінчивши гімназії, пішов до війська, а потім став жан-дармом, і Теодора Савулу, селянського сина з Опарів, що в молодих літах мав дуже гарний голос і був добрим співаком, але як ученик йшов дуже слабо, так що під кінець року товариші звичайно випрошували в професорів, аби перепустили його з класи до класи. Оба ті знайомі мали незвичайний талант ловити рибу руками. З Паславським я перший раз ходив до потоку, що пливе за Тептюжем; там у глибоких вирах під корчами Паславський руками зловив кілька кленів, коли натомість я решетом, окрім дрібної риби, міг зловити ледве одного. В тім самім потоці Савула зловив руками під корчами двох величезних кленів у такім місці, де я решетом не міг зловити ані одної рибки.

До менше невинних розривок у житті гімназістів належали гостини в пиварнях, яких у Дрогобичі було не багато; треба завважати, що порядної реставрації вроді тих, яких так багато у Львові, в Дрогобичі, неважаючи на його многолюдність, не було тоді і нема й досі ані одної. Була тільки одна цукорня русина Височанського, та тепер її також нема. Учителі збиралися звичайно в коріннім склепі Баера, що шинкував також пивом, а ученики ходили також на пиво до жидівської пиварні на північно-східнім розі ринку, якої назву я вже забув. Особливо в остатнім році гімназіальної науки наша класа збиралася досить часто вечорами в тій пиварні, де при повних склянках ішли веселі розмови та товариські співи. Раз тільки, згадується мені, ми були таким більшим товариством у винній торговлі Штернбаха. Син властителя тої торговлі*, також ученик дрогобицької гімназії, що йшов роком нижче мене, мав незвичайний талант до класичної філології і живе тепер у Кракові як професор університету і член Польської Академії наук. Коли зібрані студенти хотіли вечором повечеряти щось, то йшли до трактієрні Єгера, в якій, одначе, можна було, крім пива, дістати тільки свинину.

Розуміється, був іще співацький хор, без окремої організації, який складався з учеників вищих клас, охочих та здібних до співу. Сей хор із природи речі був виключно руський, бо ученики латинського обряду, що ходили на службу божу щонеділі та свята до латинського костелу, слухали там гри органів та співу органіста і не потребували свого власного хору. Русини дрогобицької гімназії

за моїх часів мали досить гарний хор, якого традиція тяглася ще від часів, давніших від моєї шкільної науки. За моєї пам'яті, ще з нормальних шкіл, диригентами гімназійного хору були Стеців, Ничай (теперішній директор «Народної торгівлі»), Шипайло, що вчив мене також початків нотного співу, Янишин і нарешті мій шкільний товариш Кароль Бандрівський*. Із визначніших співаків, що за моїх часів співали в дрогобицьким гімназійним хорі, згадаю ще басів Танчука та Коростинського, тенора Закревського, пізнішого оперового співака в Москві, рік чи два мого шкільного товариша з нижчої гімназії, Демкова, що покинув гімназію, не скінчивши її, мабуть, наслідком секатур з боку о. Торонського та Гапановича.

Львів, 17.ХІІ 1912

ІЗ ПОЛЯ ФОЛЬКЛОРУ

Nubische Studien im Sudan 1877 — 1878
aus dem Nachlass prof. Herman Almqvist's,
herausgegeben von K. V. Letterstein. Upsala—Leipzig.
Herausgegeben mit Unterstützung des Vilh.
Ekmans'schen Universitätsfonds. 1911. 4°,
ст. XXXVIII+280

Хоча зміст сеї книжки лежить оддалік від українських студій, проте я подаю тут дещо з її змісту, цікаве для загальних етнологічних студій, а подекуди причасне також до тем, відомих і в усній та писаній традиції українського народу. Автор сеї книжки, професор Упсальського університету Герман Наполеон Альмквіст, умер [дня] 30 вересня 1904 р., полишивши по собі багатий мовний матеріал для пізнання нубійського язика та його різноманітних діалектів. Сей матеріал опубліковано в отьому томі за ініціативою проф. Віденського університету Леона Райніша, Нестора студій над язиками африканських народів. Із публікацій сих студій для нас цікаві особливо ті невеличкі оповідання з уст нубійського народу, записані проф. Альмквістом і опубліковані його видавцем у нубійським тексті, переданім латинкою з рівнобіжним перекладом на німецьку мову. З тих оповідань 4 належать до категорії анекдот про розумного жартуна, одно містить коротенькі історичні спомини, а одно ширше оповідання, що належить до ряду широко по світі розповсюджених оповідань про мудру жінку. Подаю тут у перекладі на нашу мову всі ті оповідання для вжитку тих, кому не доведеться заглянути до самої книги шведського лінгвіста.

1. Прийшов чоловік і посватався до дівчини, та вона не хотіла вийти за нього заміж, тому що в нього був дуже великий ніс. Чоловік відповів їй: «Я добрий і благородний чоловік і можу знести всяке лихо». Чоловік на ім'я Абу Нувас, що був при тім, відповів йому: «Се, що ти сказав про себе, що можеш зносити всяке лихо, дійсна правда, бо ти носиш свій ніс ось уже 40 літ». Чоловік засоромився і пішов геть.

2. Раз побачив Абу Нувас у мечеті чоловіка з бридким лицем, який просив у бога прощення своїх гріхів. «Ах,

брате мій,— промовив він,— чому ж ти не просишся до пекла задля отсього свого брудного лица?» Чоловік засоромився від сеї бесіди, встав і віддалився.

3. Одного дня один чоловік запитав Абу Нуваса: «Коли ти вмреш?» Сей розсердився і промовив: «Чого говориш мені таке погане слово?» Чоловік відповів: «Я хотів би через тебе переслати лист до свого батька». Тоді сказав Абу Нувас: «Ні, я не знаю дороги до пекла, тому шукай собі іншого для свого листа». Чоловік засоромився, лишив його і пішов геть.

4. Раз один чоловік просив Абу Нуваса, аби відвідав його в полудне задля якогось діла. Абу Нувас відповів: «Добре». Чоловік чекав на нього аж до вечора, не рушаючися з місця. Другого дня, здивавши Абу Нуваса, він сказав: «Абу Нувасе, ніколи не бачив я більшого брехуна від тебе; ти, мабуть, старший над брехунами». Абу Нувас відповів: «Так! Чи маєш яке діло до мене?» Чоловік розсміявся і віддалився.

5. Ось тут, де лежить отсе Урді, були вперед вояки Келемона. Надійшли шайджії, побрали багато людей у неволю, пограбили край і пішли далі. Келемон і Фуні поспішили за ними і побили багато з них, поки не надійшов Ізмаїл паша. Коли сей надійшов, шайджії шезли і в краю запанував супокій. Відтоді шайджії сиділи дома, а деякі найнялися у військову службу до паші і служать вояками й досі. Правління паші добре, а панування шайджіїв було лихе.

6. Султан і його жінка сиділи при вікні в своїм замку і повиставляли голови надвір. Під їх вікном стояв жебрак і просив шматка хліба. Сей жебрак був гарний парубок, і султан промовив: «Шкода, що такий молодий і гарний чоловік мусить жебрати». Жінка відповіла: «Се жебрацтво у нього через його жінку». Султан здивувався: «Як то через жінку?» Жінка відповіла: «Від жінки походить і вбожество і багатство». — «Як то,— запитав султан,— то й моє щастя прийшло через тебе?» — «Певно, що через мене»,— відповіла жінка. Тоді султан узяв свою жінку і дав її жебракові. Сей, одначе, відповів йому: «Вибачай мені, султане, я просив у тебе бохонця хліба, а не жінки». Коли, одначе, султан не хотів прийняти її, жебрак узяв жінку і вони пішли обоє. Дорогою, якою вони йшли, запитала жінка: «Є в тебе дім?» — «Є»,— відповів жебрак, і вони пішли до його дому. В кімнаті сиділа жінка з розкуйовдженим волоссям, повним вошей та гнид. Тоді нова жінка сказала:

«Вижени отсю жінку геть і відведи її так далеко, аби я не бачила її на очі». Коли жебрак відпровадив її, султанша ввійшла до хати і знайшла купу лахів. Вона розсунула та розкидала сю купу і знайшла в ній мошонку з дев'ятьма п'ястрами. Із них дала жебракові одного п'ястра і сказала: «Іди на торг і купи мені мітлу!» Коли жебрак приніс, вона взялася замітати хату і знайшла збанок, повний золота. Тоді вислала свого чоловіка на торг і веліла йому закупити подушок та килимів. По тім вислала його покликати начальника будівничих, а коли сей прийшов, запитала: «Чи ти будував султанові замок?» — «Так», — відповів сей, а вона сказала йому: «Збудуй мені на ту саму міру ще більший замок, як султанів». Будівничий узяв міру, вирівняв ґрунт, позвозив будівельні матеріали, а копаючи фундаменти, знайшов великий збан, повен золота. Він повідомив жінку про свою знахідку; вона пішла, взяла збан і занесла додому, а потім, коли замок збудовано, виплатила будівничому всю плату ще й з наддатком (бакшиш) і відпустила їх задоволених. Тоді вони закупили невільників і невільниць, наповнили ними дім і поставили при дверях євнухів на сторожі, закупили повозів і жили щасливо. Прибуло 12 кораблів, нагружених коштовними товарами з Франції, і причалили їх біля міста. Тоді ввійшов до міста окличник і почав окликати: «Нехай прийде купець і закупить товари, нагружені на дванадцяти кораблях!» Але в місті не було такого купця, що міг би закупити всі ті товари задля їх дорогої ціни. Коли се почула жінка жебракова, сказала до свого мужа: «Іди закупи ті товари і позноси їх сюди». Позношено товари і заповнено ними цілий магазин, а жінка виплатила їм усю ціну. А коли розпаковано товари, вона знайшла між ними кілька штук дуже гарної матерії і дала своїм невільницям шити сукні. Пошивши, вони повдягали їх на себе, і тоді жебракова жінка сказала їм: «Ідіть до лазні, до якої ходять жінки султанові». Невільниці пішли саме в ту пору, коли султанові жінки купалися. Вони поздіймали з себе сукні і поклали їх обік суконь султанових жінок, а самі ввійшли до лазні. Коли султанові жінки вийшли перед ними, побачили, що сукні невільниць були кращі від їх власних. Вони розсердилися, відтяли шматок від сукні одної невільниці, пішли до султана і сказали: «Ось яке носять невільниці тих людей, а ми, султанові жінки, не маємо такого». Султан велів покликати начальника купців і запитав його: «У якого купця продається

отся матерія?» Начальник купців почав розвідувати, пішов по місті і знайшов пробу тої матерії тільки в того чоловіка, що перед був жебраком. Він узяв пробу, показав її султанові, а сей повелів йому: «Принеси мені 40 суконь із сеї матерії!» Коли принесено сукні, султан хотів заплатити, але доставець не хотів брати заплати і пустився йти геть. «Чому не хочеш брати грошей?» — запитав його султан і велів дати йому чашку кави. «Се мені ніяка страта», — відповів бувший жебрак і, випивши каву, пішов геть. Прийшовши додому, він велів покликати золотаря і сказав йому: «Зроби мені кілька тарелів золотих, а кілька срібних!» Коли золотар зробив тарелі, бувший жебрак наповнив золоті тарелі сріблом, а срібні золотом, узяв із собою кілька невільниць і свою жінку, і всі разом понесли тарелі до султанового дому. Війшовши до султана, вони сказали: «Прийми отсі дари!» Султан прийняв дари, попросив мужа, аби сів біля нього, і сказав до жінки: «Прийди ближче!» Вона відповіла: «Дай мені безпечність! Хочу сказати тобі одне слово». Він обезпечив її, і вона запитала: «Чи пізнаєш мене?» Султан відповів їй: «Ні, не пізнаю тебе». Жінка промовила: «Я твоя жінка, яку ти віддав жебракові, а отсе той жебрак». Султан сидів засоромлений, а жінка говорила далі: «Я ж сказала тобі, що добро йде від жінок! Правда сьому чи неправда?» Султан відповів: «Правда, добро йде від жінок». І він обдарував багато того мужа та його жінку і відпустив їх у спокою.

Варто завважити оптимістичний погляд на жінку як подательку щастя й добра, висловлений у остатнім із наведених тут оповідань. Воно, певно, має паралелі в різних оповіданнях Сходу та Заходу, яких я тепер не можу вказати. Одною основною рисою, а власне високим ціненням жіночого розуму та дотепу, який виконує задачі та перемагає труднощі, не можливі до переможення мужчині, се оповідання в'яжуться з циклом широко розповсюджених оповідань про мудру дівчину, що розв'язує загадки і сим рятує чи то своїх родичів, чи свого мужа з тяжкого та прикрого положення, який обробив іще 1859 р. німецький учений Теодор Бенфей* у своїй розвідці «Die kluge Dirne», друкованій первісно в часописі «Ausland», а потім передрукованій у книжці «Kleinere Schriften zur Märchenforschung von Theodor Benfey. Ausgewählt und herausgegeben von Adalbert Bezzenberger». Berlin, 1894, с. 156—222.

Писано д[ня] 24—25 падолиста 1911

ДВОБІЙ МСТИСЛАВА З РЕДЕДЕЮ

СТАРОРУСЬКЕ ПОЕТИЧНЕ ОПОВІДАННЯ

У вступі безсмертного «Слова о полку Игоревѣ» в згадці про староруського поета Бояна* читаємо між іншим також, що він виспівав пісню про князя Мстислава Володимировича*, «иже зарѣза Редедю предѣ полкы косожьскыми». В найстаршій літописі маємо під р. 1022 досить просторе поетичне оповідання про сей двобій, яке можна би вважати твором Бояна, коли б ми мали певність, що його пісні мали епічний характер на взір тої, що дійшла до нас про воеводу Претича і напад печенігів на Київ 968 р.* Коли ж пісні Боянові мали характер більше ліричний, то літописне оповідання можна вважати або його джерелом, або витягом із його просторішого твору. Подаю те оповідання, ділячи його на вірші відповідно до його синтаксичної будови.

Мстиславу сущю въ Тмуторокани*
И поиде на Касогы,
Слышавъ же князь касожьскыи Редедя,
Изыиде противу ему,
И ставшима обѣима полкома
Противу собѣ,
И рече Редедя къ Мстиславу:
«Что ради губивъ дружину межи собою?
Но снидевъ бороть ся!
Да аще одолѣешь ты,
И возмеш и мѣние мое
И жену мою и землю мою;
Аще ли азъ одолѣю,
То возму твое все».
И рече Мстиславъ: «Тако буди!»
И съѣхаста ся, и рече
Редедя къ Мстиславу:
«Не оружьемъ ся бьевъ, но борьбою!»
И яста ся бороти крѣпко.
И на долзѣ борюшим ся има,
И нача изнемогати Мстиславъ,

Бѣ бо великъ Редедя.
И рече Мьстиславъ: «О пресвятая
Богородице, помози ми!
Аще бо одолѣю сему,
Съзижду церковь въ имя твоє!»
И се рекъ удари имъ о землю,
И вынемъ ножъ удари въ гортань¹,
И ту бѣ зарѣзанъ Редедя.
И вшедь в землю его,
И взя все имѣние его,
И жену его и дѣти его,
И дань възложи Касоги.
И прешедьшу к Тмутороканю
И заложил церковь святія Богородица,
И созда ю, яже стоить
И до сего дни въ Тмутороканѣ².

Остатні рядки сього поетичного оповідання вказують на те, що воно зложено було в Тмутаракані невдовзі по пануванні Мстислава в тім князівстві, коли автор мав можливість бачити збудовану ним церков Богородиці. З літературного боку оповідання визначається простотою та короткістю вислову і браком поетичних прикрас та зайвої риторики. Автором його можна вважати найскорше когось із князівської дружини, чоловіка, що брав участь у походах та боях і, можливо, був свідком геройського двобою руського князя з касозьким. Літературним взірцем сього оповідання можна подекуди вважати біблійне оповідання про двобій Давида з Голіафом, хоча подібність може бути зовсім випадкова, що часто трапляється в історичних подіях.

Писано дня 19 марта 1912 р.

¹ В рукописі ще зайве слово: ножемъ.

² «Повѣсть временныхъ лѣтъ» по Ипатскому списку. Фотолітографічне видання Археографічної комісії. Петербург, 1871, ст. 107.

В СПРАВІ ВИДАННЯ ПИСАНЬ ЛУКИ ДАНКЕВИЧА*

Прилагодивши до друку критичне видання поетичних і прозових писань Луки Данкевича, не можу в львівських бібліотеках знайти двох публікацій, а власне часопису «Голос народний»*, що виходив у Коломиї 1865 р., і календаря «Покутянин», виданого в Коломиї 1866 р.* У першій із тих публікацій містилися дві поезії Данкевича, а власне: «Завещанье» в ч. 2 і «Мольба до св. Николая» в ч. 4. Сей другий вірш був опублікований і в «Родимом листку»* за 1879 р. і доступний мені; та пожадано було би знати сторони коломийського видання. В «Покутянині» з р. 1866 був опублікований один вірш Данкевича: «Нема, як наша Коломия».

В інтересі відновлення пам'яті талановитого письменника звертаюся до всіх, хто може уділити мені або ті самі публікації, або зазначені тут вірші в докладних відписах, або які інші рукописні матеріали чи то до життєпису, чи до публічної або літературної діяльності Данкевича.

ПРИЧИНОК ДО ІСТОРІЇ ГАЛИЦЬКО-РУСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА XVIII в.

Остатні часи Галицької Русі під пануванням Польщі, особливо в другій половині XVIII в., уважаються досі звичайно часом найбільшого занепаду руського елемента та руського національного почуття. Без сумніву, є в тім багато правди, коли зважимо, що вся вища ієрархія руська, до якої треба зачислити пануючий тоді в руській церкві закон василіан, послугувалася в щоденному житті, в урядуванні та в письменстві польською, а деколи латинською мовою, що для просвіти нижчого сільського духовенства-польський уряд не робив зовсім нічого, а руська ієрархія навіть у тій мінімальній роботі, яку іноді розпочинала або задумувала, знаходила з боку різних ворожих сил великі перешкоди. Міщанство, хоч у значній мірі майже скрізь по містах та містечках держалося ще руського обряду, все-таки під впливом пануючої польщини польщилося, а декуди латинщилося, не знаходячи в руській народності нічого такого, що могло би чи то економічно, чи духовно притягати його до рущини. Селянство держалося тої рущини елементарною силою своєї традиції та свого суспільного становища, але при загальнопануючій анархії в державі не могло з-посеред себе продукувати таких і стільки інтелігентних сил, які б могли допомогти йому до поліпшення його суспільного становища та до здобуття вищої освіти. Скрізь по селах та містечках були ніким не признані, не підпирані і не контрольовані т[ак] зв[ані] дяківські школи; майже в кождім селі було декілька родин, що при своїм хліборобським стані мали за собою попівську або дяківську традицію, а між собою членів, що вміли читати й писати. Сього було досить, аби народ не попав у крайню темноту, яка не раз прививається новішим

Історикам нашого національного розвитку; але все-таки був се стан досить невідрадний, доки стояло польське панування.

Не можна сказати, щоб серед тодішнього руського духовенства не траплялися одиниці з більшою університетською освітою, з більшими талантами та з більшим життєвим досвідом, який виробляв у них також ясніше розуміння свого положення і давав їм можливість братися до незвичайних у тих часах трудів і доконувати їх, розуміється, не без помочі оточуючої їх суспільності. Одним із таких людей був також Николай Шадурський, руський священник, якому поталанило в молодих літах пройти університетську науку на правничім відділі Краківської академії і який пізніше здобув собі своїми здібностями та своєю працею почесне становище апостольського протонотарія при львівським єпископстві греко-католицького обряду, а маючи собі з боку єпископа поручену функцію візитатора дієцезії, доконав незвичайного як на ті часи діла — опису значної часті сільських та міських руських парафіяльних церков з їх інвентаріями, парафіяльних забудовань та ґрунтів. Сі візитації Шадурського, роблені звичайно на місці і дуже старанно, очевидно, тямучим чоловіком і при помочі місцевих священників та парафіян, містять у собі велику масу свідоцтв про цінні пам'ятки нашої церковної старовини та нашого письменства та ще більшу масу топографічних відомостей про поодинокі місцевості нашого краю. Мавши нагоду в різних селах та містечках львівської дієцезії стрічати ті акти візитації Шадурського, я при нагоді опублікую з них ті, які чи то в копіях, чи в оригіналах дійшли до моїх рук, а тепер зверну увагу ще на одну пам'ятку, яку лишив по собі Шадурський, пам'ятку, що має деяке літературне значення і при тим подає цінні відомості про його життя. Ся пам'ятка — се передмова до книжечки «Іфика ієрополітика», виданої у Львові в році 1761, написана церковнослов'янською мовою в формі панегірика львівському єпископові Льву Шептицькому*, з нагоди видання книжечки, незвичайного та навчаючого змісту, що була передрукована з київського видання 1712 р.* за благословенством єпископа. Пишучи похвалу своєму єпископу, Шадурський пішов за слідом тодішньої польської моди, яка в нашім письменстві не відбилася так сильно і не сплодила таких літературних чудовищ, як у польській, але все-таки не пройшла без сліду. Ось та передмова Шадур-

ського, яку подаю тут у докладній копії з наголосами, зміняючи хіба інтерпункцію друкованого тексту.

«Ясневелможному и найпревелебнѣйшому Кир Леону Шептицькому божією и святаго апостолскаго престόла благодатію Львівському, Галицькому, и Каменца Подольскаго епископу, архимандритѣ Мѣлецкому, пастыревѣ и изряднѣйшему защитнику своєму. Прісно помышляюще ми о усѣрдном возблагодареніи неищѣтных щедрот твоих, ясневелможный пастырю благощастно ключися труд сей, аще ѣ чуждый, иногда в иностранствѣ к пользѣ юных, нынѣ же в отчестве нашом паки в мѣр приникнувшій іерарше-скому вашого преосвященства лицю, благодѣтелеви моему милостивѣйшому восписати, послѣдователно же поне сѣнь нѣкую достодолжнаго воздаянія явѣ изобразити. Не обретох по истинѣ инаго, скудоумен сій, дарованія, тѣм и непогубленной коснухся драхми, послабляя себѣ, яко в чину праведнаго дозволѣнія не како нѣже от кого что в займ взято, но еже приносится, будет разсмотримо. Вещію бо дѣло самое (да народнѣ рекы), благоискусно ест, всячески же в исправленіе нравов людских потребно, тѣм и паче злата сокровищ дражайшее. Наипаче егда от рук владичных ваших святѣни ради многомошнаго защищенія и покровительства цѣну воспріймет и преизящество. Понуди ся вторіцею типографским обновленіем зрѣти свѣт, и узрѣ, в свѣтѣ твоём, иже ово природными паче солнечных луч свойствы озаряем, ово безчисленных совершенств украшеніем незаходимо блистая, на превисочайшем свѣщницѣ святителской чѣсти всѣм обще свѣтит, и на ся взираги милостивно благоизволит.

А что рещи о пресвѣтлом дому и имени твоём, под их же покров книжица сіа и приносящ ю всемирннѣ вмѣтается? От коль множественная и благозрачная, от Шептицьких произшедшая, на твѣрдѣ Сарматском Ясневелможными достѣинствы возсіяша свѣтила, яже дерзаящему родословію заключити сіе было бы, еже звѣзды небесныя в число привести. Оставлю краткости ради прочих; единого преосвещеннаго Кир Афанасія, настоящих времен Кіевскаго, Галицкаго и всея Россіи митрополиту, мужа силна дѣйствіем, верх церковнаго правленія Росскаго народа, славу, притча духовнаго народитаго хранителя нѣсть ми мощно не вспомянути. Зане что ли бо есмь, о нем есмь; о нем ис-

полнися было в благих желаніе наше, видѣхом свѣтъ истинный. Но оле союзнаго щастію нашему бѣдствія! Воскорѣ, паче же ѥ предъспѣшно к немерцающему свѣту отіде то светило, его же лишити ся уне нещевѣахом вся, просвѣщающему погаснути слонцу. и его смѣртію нам не жити. Но еще и в сицевом мятежѣ, истиннѣ рещи, в ужасном сѣтованія мрацѣ призрѣ на ны с высоты всемилосердній Господь, сам сій ясновелможнаго имени и пристола епископіи Львовской непресѣчно третяго в мѣсто Варлаама и Афанасія, ваше преосвященство точнаго им воздвигнув наслѣдника. И тако скончавшейся скорби приспѣ радость, мимошедшей ноци паки посѣтил ны восток съвышше. Нынѣ, нынѣ богоугодно-желаемое предваривших тя двоих святителей завершается от нас предпріятіе: по всяк день бодреннаго ваша святыни тщанія и подвижной ревности пособіем идем от силы в силу по мѣрѣ восхожденій, еже в сердцѣ своем положи.

Пбдлинно свѣдуц твой, вселюбезнѣйшій пастырю; от нас промышленія, изглаголал бим абіе вся подрбну, аще не бы врученна у двору твоего таинства печать пространнаго велерѣчія возбраніла. Засвѣдителствуѣт обаче священный Великаго Василія чин, ему же избилно превѣшше всѣх похвал возрастшым твоим добродѣтелем, премудрости и разума особенной красотѣ, дарованіям всегда похвѣлная, а множае полѣзная содѣловати тщѣщим ся, от младых лѣт даде ся присмотрѣти, како от высокороднаго повелѣтельства в законное послушаніе, от послушанія не в долзѣ на архимандрію и высокое правленіе кінбви Мѣлецкой, таже на степенъ архіерейскаго достоинства или в начало пастырем со послѣдующими ти многопѣтными трудами возшел еси. Исповѣсть трійственно сопрестолна Львовская, Галицкая и Каменецкая епархія, яко благочинно стадо ея управляя и о нем вину печѣ ся всешѣдрое помноженіе прибѣгающим к твоей святыни по отческу подаваеши. Не замолчит всяк предсѣдальной твоей власти подручній, яко состязателную или от извѣта походѣщую прю в судах твоих истинных разсуждая не токмо правду храниши, но и благосердіе духом кротости ей присовокупляеши: сі же не точію вины отпускающее, но и требующим милость являющее.

От среди каменій дадѣть глас храми святія и палаты епископскія на многих мѣстех многими иждивѣнми созыдае-

мыя; цѣрков найпаче кафе́дри Га́лицкой Крѣ́поская, от обветшанія чрез разорѣніе самимъ временемъ наносимаго в паки бытіе воздвиженна, внутренымъ и внѣшнымъ благолюбіемъ красующаяся, знаменитое ва́шего преосвященства добродѣяніе в роды родовъ воспамятствуетъ дивно в правдѣ. Слышанъ сотворитъ гласъ хвалы егò рукоположенный, всегда молѣбный и присяжнослушный честный Клир, непрестанно глася рѣчь языковъ учителя: «Такъовый намъ подобаше архіерей!»

Прочіи прочая возвѣстятъ и в откровеніе произнесутъ, азъ же точно при глубочайшемъ молчаніи та не обминуяся изъяснити имамъ, яже самъ на себѣ благоутробно искусихъ, прямоуказателна и виновна къ возблагодаренію. Ибо в началцѣ еще всерадостного ва́шей святыни на престолъ возше́ствія изволился мнѣ, святи́тельскимъ егò благословеніемъ укрѣпленну, доблественнымъ же предста́тельствомъ защищенну от училища Львовскаго, идѣже богословіи тогда прилѣжахъ и дѣло то по́мощію божіею совершихъ, в Краковскую Академію обученія ради в правосудіи преселити ся, в санъ мірскаго священства произведенну быти, в немъ же едва кое обрящется духовное строеніе, имже бы по праведномъ раздѣленіи коемуждо не долѣ, и худость мою удостоилъ еси: единою, сіе есть 1751 лѣта, егоже пріяхъ чинъ іерейства, в писара консисторіи и прокуратора енералнаго діецезіи твоей Каменецкой купно и в протопресвитера таможде при кафе́дрѣ началнаго, а по семъ шестолѣтно и Ска́лскаго, послѣди в мимошедшемъ году в судію задворнаго, нынѣ же в вѣзита́тора всецѣлой епа́рхіи Львовской, или посѣтителя на мѣстѣ своемъ полномощнаго милостивно воздвиже. Которое управленіе, понеже по увѣту 2 Собора Замойскаго в засѣданіи 3 титула 6 от епископѣхъ «Мужа добродѣтельные, разумомъ, ученіемъ и наказанія церковнаго дѣйствительнымъ свѣдѣніемъ изобилующа» взискуютъ; аще и не обрѣтается (истинну глаголю) то в мнѣ мнози обаче вознепщуютъ мя в сицевомъ превосхожденіи, благодатию твоею цвѣтуща вещью вся та совершено́ смысляща, честно поживша, и отсюда по приличеству блажима.

Излишествуетъ убо за сіе, да сердцемъ и усты тебѣ, па́стыремъ похва́ло, долголѣтнаго и мирнаго с полезнымъ благополучіемъ господствованія, падши колѣ́нми и главою до

землі у нѳг владычных всеизряднѳйшаго моего добродѳя
возжелáю, яко вашего преосвященства, отца, пáна и пáс-
тыра нижáйшій рáб и всегдашній богомѳлец

Нікола́й Шаду́рскій,
протонота́рій апѳстолскій».

З тої передмови довідуємося, що Шадурський в р. 1751
був рукоположений на світського священника, скінчивши
перед тим богословські студії у Львові і пробувши по тім
ще два роки на правничім відділі Краківської академії.
Прийнявши священниче рукоположення, очевидно, в без-
женнім стані, він був іменованій писарем, т. е. секретарем
консисторії і генеральним прокуратором кам'янецької діе-
цезії та протопресвітером кафедральної церкви в Кам'янці-
Подільськїм. На тім становищі він пробув шість літ, у році
1760 був іменованій надворним судією при львівськїм
єпископі, а в році 1761 візитатором львівської дієцезії.
Се найважніші біографічні дані, які дає нам отся літера-
турна пам'ятка Николая Шадурського. Хоч як не високо
ставили б ми її літературну вартість, то все-таки вона
гідна уваги потомних, як пам'ятка незвичайного в своїм
часі чоловіка, що своїм талантом, працею і характером зу-
мів у тих тяжких часах привілеگیї та класової виключності
здобути собі визначне та впливове становище серед руської
й польської суспільності.

BYZANTINISCHE LEGENDEN. DEUTSCH VON HANS LIETZMANN

Ена, 1911, Verlegt bei Eugen Diederichs,
стор. 4+100+4

Отсе гарне видання являється пробою популяризації грецьких християнсько-церковних легенд для ширшої німецької публіки. Перекладач не зовсім відповідно назвав ті легенди візантійськими, бо більша часть поміщених у його книжці оповідань походить із Сирії та Малої Азії. Зміст книжки складається з двох самостійних частей. До першої часті можна зачислити три довші легенди, а власне: Св. Даниїл Стовпник* (ст. 1—52), св. Мартиніан (ст. 53—62) і св. Симеон Юродивий Христа ради* (ст. 63—81). Друга, далеко менша часть обіймає збірку 21 коротких оповідань із життя аскетів, які перекладач обняв спільним титулом «Blumen von der geistlichen Wiese» (Цвіти з духовного лугу) і яких оригінали містяться в збірці Йоана Мосха «Лимонар»*. Поміщене на ст. 100—1 коротеньке посліслово перекладача орієнтує читача про джерела, з яких узяті ті оповідання, але не дає ніякого поняття про план його вибору і мету його публікації. Кому в сучасній Німеччині може бути цікаве, пр[иміром], життя Данила Стовпника, написано досить кучерявим візантійським стилем, повне дуже банальних чудес і перетикане історичними фактами, які для дійсної історії не мають майже ніякого значення? Цікаве воно хіба тим, що його грецький текст досі не був опублікований і д. Ліцман потрудився перекласти сей твір із рукопису. Треба завважити, що грецький текст був давно перекладений на церковнослов'янську мову. Переклад[ач] у своїм послісловії, очевидно, перецінює вартість сього оповідання, називаючи його взірцем історіографії, майже свобідної від усяких байок і дуже цінної з культурно-історичного погляду. На мою думку, яка зрештою вислов-

лена вже була не раз західноєвропейськими вченими (пор. Theodor Nöldeke*. Orientalische Skizzen, Berlin, 1892, ст. 221 і далі), стовпництво*, а тим більше юродство* Христа ради треба вважати хоробливими вискоками християнської аскези і збоченнями з тої дороги, якою християнство в своїм розвої ішло від реакції проти культури старинного світу до присвоєння деяких цінних здобутків тої культури ширшому загалові людськості.

Для характеристики культурно-історичного значення стовпництва досить буде навести опис тіла помершого св. Данила, як воно виглядало зараз по його смерті. Читаємо (ор. cit., ст. 50) ось що: «Коли його положено (бо вмер у сидячій стані, підкуливши коліна під груди), то тіло було зовсім незіпсоване, тільки ноги зовсім виснажені гнилизною і з'їдені хробаками. Його величезне волосся збилося в 12 ковтунів, із яких кождий мав 4 лікті довжини, і так само збилася його борода в 2 ковтуни, кождий на 3 лікті довжини».

Не можна згодитися з д. Ліцманом, коли він у своїй посліслов'ї називає оповідання про св. Мартиніана «чистою новелою». Се досить нестравне оповідання про пустинника, який весь вік утікає від зносин із людьми і особливо з жіноцтвом, а коли одна жінка підозреної кондуїти набивається йому в його келії, він, перемагаючи покуску свого тіла, недалеко своєї келії розпалює огонь і стає в нього босими ногами, поки ті ноги не обгоріли так, що він опісля 7 місяців лежав недужий. Аби уйти дальших подібних покус, він при допомозі корабельника перепливає на пусту скелю серед моря, та коли й там наслідком розбиття корабля дістається одинока врятована ним від смерті дівчина, він покидає її на тім острові, сам перепливає море і вертає на сушу з тою постановою мандрувати ненастанно від міста до міста і не оселюватися ніде. Се, без сумніву, зразок незвичайного аскетизму, який ми схарактеризували би як безплідне і без заслуги змарноване життя, але новелістичного, крім епізоду з ледачою жінчиною, нема в нім нічого. Ще нестравнішим з естетичного погляду можна назвати житіє Симеона Юродивого Христа ради. З літературного боку се житіє являється збіркою гумористично-сатиричних анекдот, належних до типу старонімецького Till Eulenspiegel'a, з неминучими в старохристиянській легенді додатками божеського та ангельського вмішування в події, іноді зовсім безглузді.

Із групи дрібних оповідань на особливу увагу заслугоує оповідання «Der bekehrte Säulenheilige» (ст. 86—7), в яким оповідається про навернення стовпника патріархом Єфремом Антіохійським (527—545) від ересі монофізитів* на праву віру. Стовпник на намови патріарха відступити від своєї ересі подає йому ось який проект: «Запалім огонь, отче патріархо, і вийдім у нього я й ти, а хто з нас вийде неушкоджений, на того віру згодимося оба». Він думав сим настрашити патріарха, але сей велів наносити дров, запалити їх і візвав стовпника, аби зліз і разом із ним вступив у огонь. Стовпник перелякався і не хотів злізти, а на се патріарх, помолившись, зняв свій епітрахиль і положив його в огонь. Огонь горів три години, а коли все дерево згоріло, епітрахиль знайшли зовсім неушкоджений. Тоді стовпник прокляв свою ересь і навернувся на праву віру. Маємо тут старшу паралелю до оповідання біографа імператора] Василія про пригоду грецького єпископа на Русі* (пор. М. Г р у ш е в с ь к и й*. Історія України-Русі, т. 1, ст. 360), а також корсунської легенди про св. Капітона (пор. Ів. Ф р а н к о. Святий Климент у Корсуні, окремої відбитки стор. 150 і 157)*.

З фольклорного боку цікаве оповідання про монаха в пеклі (ст. 88), в яким один аскет упомінає свого ученика, аби не віддавався зопсуттю, бо інакше по смерті буде горіти в пеклі. Ученик не слухав його упімнень і вмер незабаром. По його смерті аскет у сні побачив його справді в пеклі, стоячого в огні по шию. «Чи ж я не впоминав тебе і не віщував тобі сю кару?» — сказав аскет до грішника. На се монах відповів йому: «Отче, дякую богу, що, принаймні, моя голова свобідна від муки, а завдяки твоїм молитвам мені дано стояти на голові єпископа». Цікаву паралелю до сього оповідання чув я в Нагуевичах. «Селянин по смерті стрічає свого священника в пеклі. «Єгомость, а ви що тут робите?» — запитав він. «Мовчи, дурню! — відповів піп.— Я тут на біскуповій голові стою».

БЪЛГАРСКИ КНИГОСПИС ЗА СТО ГОДИНИ 1806—1905

Материали събра и нареди А. Теодоров Балан,
Dr Ph. Издава българското книжовно дружество в София
от фонд напредък. Софія, 1909. 1667 с.

Отся книга, хоч видана вже досить давно, настільки заслугує на увагу кожного, хто займається славістикою, що її обговорення, хоч трохи запізнене, не може бути зайвим на сторінках наших «Записок». На перших 3—9 ст. сеї книги автор її подає орієнтаційні уваги про дотеперішні праці над бібліографією нової Болгарії, про матеріали для неї, про добір і опис тих матеріалів і про спосіб зредитування його власної праці. Подаю з тої передмови дещо важніше. Головними скарбницями болгарського друкованого слова треба вважати поперед усього Народну бібліотеку в Софії, до якої на основі спеціального закону від р. 1897 присилають із цілої болгарської держави обов'язкові примірники кожного друкованого або літографованого твору, призначеного для публічного вжитку. Друга значна бібліотека болгарських книг міститься при болгарським університеті в Софії. Розуміється, що не мало різnorodних, особливо давніших видань міститься по приватних бібліотеках та по бібліотеках різних болгарських товариств, та про ті поменші бібліотеки автор отсеї книги, на жаль, не дав ніяких докладніших звісток.

Важні уваги подає він про методу бібліографічного трактування книжкового матеріалу, заявляючи, що до своєї бібліографії він втягав тільки публікації, призначені для прилюдного вжитку, а виключив із неї:

а) запросини, позви, оголошення та оповістки приватних інтересів або товариств;

б) картки або брошури, друковані для спеціальних цілей, для роздавання між знайомих та приятелів, як ось заповіти, посмертні оголошення, торговельні каталоги, проспекти, програми вечорниць та обходів, цінники товарів;

в) друки, призначені для вжитку державної адміністрації, оповістки, візвання, інструкції, звіти з діяльності комітетів та товариств, членські реєстри та справоздання;

г) летучі листки, які день в день продають на вулицях, друковані чи то прозою чи стихами, а також стінні календарі.

Розуміється, при таких обмеженні бібліографічної повноти друкованих творів не могло обійтися без виїмків і довільності в оціненні, чи даний продукт друку вмістити в бібліографію, чи ні. Так само неясно зазначені межі того, наскільки бібліографія обіймає твори, виключно зложені болгарською мовою, а наскільки узглядняє твори в мішаних мовах, отже учебники різних язиків, а також твори на інших мовах, що доторкають чи то історії, чи етнографії, чи взагалі життя та краю болгарського народу. Розуміється, що вичерпання таких *Vulgarica* в одній книзі переходило би сили одного чоловіка і що автор отсеї праці обмежив у тім напрямі її об'єм до мінімуму.

Багато старання докладає автор отсеї бібліографії на точний і повний опис згаданих у ній книжок, подаючи при кожній не тільки повний титул, рік і місце друку, формат, число сторін і ціну, але також уміщені декуди під заголовками т[ак] зв[ані] мотта, декуди огляд змісту або інші принагідні уваги. Отак уложена бібліографія болгарської мови за століття обіймає 14 175 чисел, яких опис міститься на ст. 17—1247 отсеї книги, друкований у два стовпці на кожній стороні. На жаль, автор, неважаючи на наукові претензії, на які так налягає в своїй передмові, в самім укладі своєї бібліографії допустився такої фундаментальної помилки, яка з наукового погляду відбирає їй майже половину вартості. Всю бібліографію «нової Болгарії» за сто літ він упорядкував поазбучно, не тямлячи на основний принцип наукової бібліографії порядкувати видання по роках, що робить можливим слідити розвій не тільки друкарського діла, але також найрізніших галузей духового та матеріального життя рік за роком. Що в переведенні друку сеї бібліографії допущено страшенну масу помилок та недоглядів, се показує реєстр помилок і пропусків, що обіймає стор. 1251—1358, кожда в два стовпці друку. По переведенні сих поправок автор додав іще під біжучими далі числами, знов у азбучнім, а не в хронологічному порядку, доповнення чч. 14176—15258. Отак латаний та хватаний вийшов перший відділ болгарської бібліографії,

який автор назвав статистичним. Другий, менший відділ він назвав досить невластиво критичним, невластиво тому, що в нім нема нічого критичного, а тільки коротка передача титулів друків першої часті, розложених систематично на 185 груп відповідно до різних фахів, як ось: енциклопедії та бібліотекарство, богословіє, право, медицина, природничі науки, філософія, виховання та публікації для молодезі, філологія й література, історія й міфологія, географія, етнографія та культура і т. ін. Систематика дуже довільна і випадково погрупована, а хронологічного розкладу таки нема. Сей другий відділ обіймає сторони 1431—1657, а в додатку до нього на ст. 1659—1667 поміщено вказ періодичних видань. Розуміється, не можна відмовити книжці значної вартості вже хоч би для того, що подає таку масу бібліографічного матеріалу, але все-таки не можна не пожалкувати на автора, що не перепровадив своєї праці відповідно до найважливішого наукового вимогу, якого взірці міг знайти в загальнодоступних бібліографічних працях західноєвропейських, російських, а навіть і наших українських та галицько-руських.

ДРОГОБИЦЬКА СЛУЖЕБНА МІНЕЯ* 3 РОКУ 1563

Бувши дня 2 лютого сього року в Дрогобичі з літературним відчитом, я після відчиту був запрошений одним із присутніх на відчиті місцевих отців василіан на коротку гостину до їх монастиря при церкві святої Трійці, в яким і досі міститься нормальна школа і в яким я також у роках 1864—1867 перейшов шкільну науку. В часі мого короткого побуту на тій гостині, проведеного в одній келії в присутності ігумена отця Давида, я переглянув один із немногих церковнослов'янських рукописів, що заховалися досі в монастирській бібліотеці. Сей рукопис у старій оправі, в дошки обложений шкірою, містить служебну мінею за місяці червень і липень, при чім, одначе, служби за липень доведені тільки до дня 29 включно. Формат — мале folio, водяного знака не можна докладно розпізнати, текст, очевидно, болгарської редакції, з юсами. Подаю тут проби тексту з двох передостатніх карток. Ось строфи із служби святому Калинику*:

«Услышах боже слух твои и убояхся; разумѣх дѣла твоа и дивихся, господи, яко твоа хвалы исполнися земля.

Омываяся въ струях своих кровїи, прѣблажне, явися честнѣиши духом, и въ наслаждение достигль еси безплѣтных, мучениче Калениче.

Камень честный въ истинну наздася церкви, и храмы идольскыя потряслъ еси, и на зѣмли низложил еси неуклонным супротивлением страданїй твоих.

Съмертоносна враговъ ласканїа въ истинну отрину, мучиниче, словесы духовными, и душею укрѣпляем на прѣлѣсть въздвигль еси побѣду.

Нынѣ тя купину иже в Синаи прописуя Моисеи великыи неопальну узрѣ, огонь божества въ ятробѣ носящи чистаа».

На чистім полі передостатньої картки, на жаль, з по-
довженого боку значно ушкодженої, можна відчитати ос-
танок латинського напису:

«Anno Domini 1648 ...28. Samuel ... scripsit manu sua
propria. Quicumque leget, aget gratiam Domino Deo et
Sanctissimae Virgini. Vale!»¹

Та найважливіший напис, що займає цілу остатню сторону
рукопису, доховався в цілості. Він обіймає 15 рядків пов-
них і один неповний на кінці, писаний скорописом з дов-
гими хвостами при деяких буквах, з численними титлами
та виносками букв понад рядки. Подаю його тут у дослов-
нім відписі:

«Изволением отца и съвершением сна и съпоспѣшением
стго дха докончана быст сия книга рекомаа минея рукою
многогрѣшнаго и неключимаго раба бжа Петра рекше
Непотребнаго, въ лѣто по седмой тысящи 71. индикта б.
лоун. 3. мсца декевриа 18. днѣ на памят стго мчника Сава-
стиана при костелеѣ стья живоначалныя и нераздѣлимья
троица при королѣ великом полском Жикгымонтѣ Аогустѣ*
и тыж при дрѣжа[вѣ] пана Яна старосты дрогобыцкого,
воеводы подол'скаго. аще оу котором стиху из грубых слов
или описал ся бу[ду], или съ другомь глалъ и помизанием
очима, или отъ забытти оума иноици стй (?), и тыж братіа
диаци, прош[у] в. м., чтѣте исправляючи, а мене грѣшнаго
ин клинѣте, а вас Бѣ простит и помилует. амин».

На тій самій стороні між рядками і на чистих полях
пописано ще пізнішими руками різні проби пера, які тут
опускаю.

¹ Року від різдва Христова 1648... 28. Самуїл написав своєю
власною рукою. Той, хто це читатиме, складе подяку господу богу
і найсвятішій діві. Бувай здоровий! (лат.) — *Ред.*

СМЕРТЬ ОЛЕГА І СТАРОІСЛАНДСЬКА САГА* ПРО ФАТАЛЬНОГО КОНЯ

Поетичне оповідання про смерть Олега, покладене в літописі на осінь 912 р., належить до ряду історичних традицій про фатальні речі, що спричинюють смерть чоловіка з такої причини, якої він не надіється, хоч йому була пророкована, і яку він хотів обійти. Сим разом таким фатальним предметом являється улюблений кінь. Оповідання поміщене в літописі¹ безпосередньо за оповіданням про побут грецьких послів у Києві з приводу заключення миру. Подаю його тут, реконструюючи його віршову форму

И живяше Олегъ въ Киевѣ
Миръ имѣя къ всѣмъ странам.
И приспѣ осень, и помяну Олегъ
Конь свои, иже бѣ поставилъ
Кормити и не всѣдати нань.
Бѣ бо преже въпрошалъ волъховъ²:
«От чего ми есть оумрети?»
И рече ему одинъ кудесникъ:
«Княже, конь, его же любиши
И ѣздиши на нем,
От того ти оумрети».
Олегъ же приемъ въ оумѣ си
Рече: «Николи же всяду на конь,
Ни вижду его боле того».
И повѣлъ кормити и
И не водити его к' нему.
И пребывъ нѣколко лѣтъ,
Не дѣя его, дондеже и на Грѣкы иде.
И пришедшу ему къ Киеву,
И пребыст четыри³ лѣта.

¹ Повѣсть временных лѣтъ по Ипатскому списку. Издание Археологической комиссии. Санкт-Петербург, 1871, ст. 27—28.

² Рукописный додаток: кудесникъ; пропускаю тут се слово як плеоназм.

³ Д̄.

На пятое лѣто помяну конь свои,
 От него же бяху рекъли
 Вльсви оумрети Ольгови,
 И призва старѣшину конюхомъ
 Река: «Кде есть конь мой,
 Его же бѣхъ поставилъ
 Кормити и блюсти его?»
 Онъ же рече: «Оумерль есть».
 Олегъ же посмѣя ся
 И оукори кудесника река:
 «Тоть неправо молвять вольсви!¹
 Конь оумерль, а я живъ!»
 И повелѣ осѣдлати конь:
 «Да ть вижю кости его».
 И приѣха на мѣсто, идеже
 Бяху лежаше кости его
 И лобъ голъ; и слѣзь с коня
 Посмѣя ся река:
 «От сего ли лѣба смръть мнѣ взяти?»
 И вступи ногою на лобъ,
 И выннкнучи змѣя,
 И уклюну и в ногу,
 И с того разболѣвъ ся оумре.
 И плакаша ся по немъ
 Всѣ людие плачем великом,
 И несоша и, и погребоша и
 На горѣ, иже глѣть ся Шековица;
 Есть же могила его до сего дни,
 Словегъ могила Олгова.

Далі в тексті додано дописку літописця: «и быст всѣхъ лѣтъ его княжению 33. се же дивно есть, яко от вольхвованія сбывает ся чародѣством». Розуміється, толкування хибне, бо смерть Олега не можна назвати наслідком чародійства, тільки потвердженням фаталістичного вірування, що що кому суджено, те й збудеться, хоч би як він берігся того. Грецька старовина витворила на потвердження сього вірування страшну легенду про Едіпа*. Аналогічні приклади фатальних віщувань стрічаємо в історії старої Персії* у віщій сні короля Астіагеса про вродження Кіра* та в сні короля Пріама про вродження Паріса*, від якого мала запалитися Троя. Від себе додав літописець оповідання про Аполлонія Тіанона*, голосного волхва з III в. по Христі, перекладене з грецького хронографа Амартола*, але нічим зрештою не споріднене з темою про смерть Олега.

¹ Рукописний додаток: но все то лѣжа есть — очевидно, плеонастичний додаток пізнішого редактора.

Найближчу аналогію до нашого літописного оповідання, на яку досі, оскільки мені відомо, дослідники наших літописів не звернули уваги, можна бачити в староісландському оповіданні про Графнкеля Фрейсготі, що походить із X в. по Хр[исту], але відноситься до значно давнішого часу. Подаю тут найважливіші часті сього оповідання в скороченні, пропускаючи масу зайвих подробиць, переважно локального характеру, і користуючись німецьким перекладом д-ра Генріха Ленка¹.

1. У днях короля Гаральда Гарноволосого* (панував у рр. 863—933) один муж на ім'я Галльфред прибув до Ісландії на кораблі, на яким були також його жінка та його син Графнкель, що мав тоді 15 літ. Галльфред оселився в однім місці, та коли зимою йому вмерла служниця-чужинка, переніс свій осідок далі на північ. Там одної ночі в сні прийшов до нього чоловік і сказав: «Ти розложився тут дуже нерозважно, Галльфреде. Забирайся звідси на захід через затоку Легар. Там будеш жити щасливо». Збудившись, він переніс своє житло на гору Ранга на півострів, який прозвано осідком Галльфреда, і жив там до пізньої старості. На місці свого попереднього осідка він лишив козу і цапа. Того самого дня, коли Галльфред опустив те місце, звалилася часть гори на його помешкання і вбила полишені скотяття.

2. Дійшовши до літ, Графнкель виглядів у незалюдненій долині повище затоки свого батька відповідне місце і, вернувши додому, просив батька відділити йому його пайку маетку, бо він хоче там побудувати собі двір. Отець пристав на се, і він побудував собі двір і назвав його Атальболь. Потім оженився і мав двох синів. Обнявши в посідання землю довкола Атальболя, він устроїв велику жертву і велів збудувати великий храм. Із усіх богів він любив найбільше Фрейра* і давав йому половину всіх своїх дорогоцінностей. Він заселив усю долину, роздаючи мужам землю, але хотів бути їх зверхником і присвоїв собі гідність «гота» (князя й жерця) над ними. Тому й ім'я його продовжено і названо його Фрейсготі (жрець бога Фрейра). Графнкель був дуже енергійний, але при тім дуже безоглядний чоловік. Податливий і лагідний зі своїми людьми, він був жорстокий і твердий супроти сусідів,

¹ Die Saga von Hrafnkell Freysgodi. Eine altisländische Geschichte aus dem 10. Jahrh. n. Chr. Aus dem altisländischen Urtexte... übersetzt von Dr Heinrich Lenk. Wien, 1883, ст. 33—72.

і жоден із них не міг виграти з ним ніякого діла. Часто мав він із ними поединки, але нікому не платив карі, ніхто не дістав від нього відшкодування, хоч би Графнкель зробив йому яку кривду.

3. У Графнкеля була в посіданні одна дорогоцінність, дорожча йому понад усі інші. Се був гнідий кінь з чорним поясом вздовж хребта, що звався Фрейфаксі. Графнкель дарував половину сього коня своєму другові, богу Фрэйрові. Того коня він любив так дуже, що поклав собі заповіт убити того чоловіка, що посмів би сісти на нього.

4. Недалеко Аталъболя в дворі, що називався Голь, жив чоловік на ім'я Торберн. Він був не дуже маючий, але мав багато дітей. Його найстарший син називався Ейнар і був великий та дуже сильний. Раз на весну сказав Торберн Ейнарові, аби шукав собі служби. Ейнар не рад був тим словам, але, не важучися не слухати батька, сів на коня і поїхав до Аталъболя. Графнкель сидів у своїй кімнаті і привітав Ейнара дружно й щиро. Ейнар просив прийняти його на службу. Графнкель відповів йому: «Чому так пізно приходиш? Я був би радо прийняв тебе, але тепер понаймав уже всіх слуг, кільки мені треба, крім хіба одного заняття, котрого ти, може, не схочеш прийняти».

Ейнар запитав, яке се заняття. Графнкель відповів, що не найняв іще пастуха до дробу (овець), і додав, що для сього треба порядного пастуха. Ейнар відповів, що йому байдуже, яку роботу йому визначать, і додав, що хотів би мати удержання на два півроку.

— Ось тобі зараз мої умови! — сказав Графнкель. — Поженеш у полонину 500 овець і маеш за літо звести весь опал додому. Се буде твоя робота на ті два півроку. Але одно ще вимовляю собі в тебе, так само як у кожного мого пастуха. Мій огир Фрейфаксі ходить із табуном кобил свобідно по долині. Про них повинен ти дбати зимою й літом. Тільки в однім остерігаю тебе: не важся ніколи сісти на хребет огира, хоч би яка велика припала тобі потреба, бо я поклявся свято вбити кожного чоловіка, що посмів би їхати на нім. Із огиром ходить 12 кобил; котру хочеш із них, можеш ужити чи вдень, чи вночі. Роби ж так, як я тобі казав, бо недармо каже стара приповідка: «Хто кого остеріг, той йому не винен». Тепер знаеш, яка в мене встанова.

Ейнар відповів, що він не такий упертій їздити на забороненім коні, коли для їзди має інші коні.

5. Ейнар поїхав додому, аби забрати свою одягу, і привіз її до двора в Аталъболю. Потім пішов із вівцями в полонину, і все літо велося йому добре так, що не стратив ані одної вівці. Але одної ночі у нього пропало майже 30 овець. Ейнар шукав їх по всіх пасовищах і не міг знайти; майже тиждень овець як не було, так не було.

Одного ранку, коли проступилася мряка та вогкість від півдня, Ейнар вийшов завчасу шукати овець. Узяв палицю в руку, а також оброть на коня й покривало на сідло. Перейшовши потік, що відділяв полонину від другої, побачив на його зарінку свої вівці, ті, що вчора вечером були дома. Він загнав їх на полонину до кошари і пішов шукати загублених. На тім самім зарінку він побачив табун коней, зараз рішився зловити одного коня, аби швидше переїздити з місця на місце. Коли дійшов до коней і почав ловити їх, клячі, незвиклі до людей, усі розбіглися сполошені. Тільки Фрейфаксі стояв спокійний, мов укопаний. Ейнар, бачачи, що ранок минав, подумав собі, що Графнкель не дізнається, що він їхав на тім коні. Він узяв його, заложив йому оброть, накрив хребет покривалом і поїхав горі потоком геть аж до льодівця, а потім другим боком униз аж до водоспаду. Він питав у всіх вівчарів при кошарах, чи хто не бачив його овець, але ніхто не бачив їх. Ейнар їздив на Фрейфаксі без перерви від ранку аж до вечора; кінь носив його легко і без утоми. Йому прийшло на думку, що треба подивитися до тих овець, які лишив у кошарі, хоч не знайде загублених. Але, їдучи верхами понад осідок Графнкеля, почув у однім яру, який минув був уперед, бляння овець. Він звернувся туди і побачив своїх 30 овець, що перед тижнем були загубилися. Він зліз із коня, аби займити вівці на свою полонину. Фрейфаксі був увесь покритий піною, яка капала з кожного волоса; він був весь обризканий болотом і страшенно змучений. Він кинувся на землю, прокачався 12 разів на хребті догори ногами, потім схопився на ноги і заржав голосно, а нарешті мов шалений погнав униз дорогою, протоптаною товаром. Ейнар кинувся до нього, аби зловити його і завести до кобил, але він утік так бистро, що про зловлення не було що й думати. Він погнав униз долиною і спинився аж на подвір'ї Аталъболя.

Графнкель сидів саме при столі, коли кінь прибіг перед браму і заржав голосно. Графнкель сказав до служниці, що услужувала при столі, аби вийшла надвір, бо там за-

ржав кінь, а його ржання подібне до ржання Фрейфаксі. Служниця вийшла за двері і побачила Фрейфаксі в препоганім стані. Вона сказала Графнкелю, що Фрейфаксі стоїть перед дверима в дуже поганім стані.

— А се що йому сталося, що він прибіг додому? — сказав Графнкель.— Се не добром пахне.

Потім вийшов, побачив Фрейфаксі і промовив до нього:

— Се ж огида, що з тобою так поступлено, мій любий коню! Але ти мав розум, що повідомив мене про се. Буде тобі за се помста, а тепер іди до свого стада!

Огир зараз пішов горі долиною до свого стада.

Вечоріло. Графнкель ляг спати і спав усю ніч. А вранці велів привести собі коня, осідлати його і поїхав у полонину. Він надів на себе синю князівську одержу і не взяв із собою ніякої зброї, крім сокири в руку. Ейнар власне зігнав череду до кошари і, лежачи на кам'яній огорожі, числив вівці, коли тим часом служниці доїли їх. Вони поздоровили Графнкеля, а сей запитав їх, що в них чувати?

Ейнар відповів:

— Трафілося мені лихо, бо 30 овець майже цілий тиждень були в згубі, але вчора знайшлися.

Графнкель відповів, що про се нема що казати, бо в нього згуби між худобою бувало менше, ніж буває звичайно.

— Але чи не їздив ти вчора на Фрейфаксі?

Ейнар не міг заперечити сьому.

— Чому ж ти їздив на тім коні, коли я заборонив тобі се? Адже ж було досить інших.

Ейнар сказав, що всі інші порозбігалися, а сей один стояв спокійно.

— Я простив би тобі сю провину,— відповів Графнкель,— коли б не був зв'язаний клятвою. Адже ж ти обіцяв мені словом честі!

І в тім переконанні, що чоловікові, який зламає клятву, дану богові, не буде добра в житті, Графнкель зіскочив із коня і рубонув Ейнара сокирою, так що сей умер на місці. Сповнивши се діло, він поїхав до Аталъболя і сповістив про сю новину. Потім вислав іншого пастуха до овець на полонину, а тіло Ейнара велів закопати внизу під горою, а коло його могили збудувати сторожову будку.

6. Торберн довідався в своїм осідку Голлі про замордування свого сина. Ся вість не була йому радісною. Він сів

на коня, поїхав до Аталъболя і зажадав від Графнкеля відплатити за вбивство свого сина. Графнкель відповів йому:

— Я вбив більше людей, не лише сього одного, і тобі, певно, відомо, що за жодного я не платив грошової кари, і люди не могли зробити мені нічого. Але тобі признаю, що сей мій учинок видається мені гіршим від інших убивств, яких я допустився досі. Ти був довший час моїм сусідом, і добрим сусідом, і ми жили в згоді. Ані малої дрібниці не було би між мною й Ейнаром, якби він не був поїздив на заказанім коні. Тепер я готов надгородити тобі се і показати, що сам уважаю сей свій учинок гіршим від інших. Я буду тобі для твого господарства давати на літо дійні корови, а восени запаси м'яса. Се буду чинити кожного півроку, поки ти будеш вести своє власне господарство. Твоїх синів і дочок оба ми вивінуємо, а для дочок подбаємо про добре подружжя. І все, що тільки є в мене, а чого би ти запотребував і про що скажеш мені, буде тобі доставлене. Будеш жити в своїм осідку, доки тобі сподобається; але коли тобі сприкриться, приходи до мене, а я буду доглядати тебе аж до твоєї смерті. Надіюся, що на сих умовах ми погодимося і що всякий скаже: «Сей чоловік дав відповідну відплату за свій учинок».

— Сих умов не можу прийняти,— відповів Торберн.

— Чого ж іще хочеш? — запитав Графнкель.

— Хочу,— відповів Торберн,— аби ми для заключення угоди покликали людей.

— Ти вважаєш себе рівним мені,— відповів Графнкель,— але я не можу пристати на таку умову.

Торберн віддалився, поїхав до свого брата Бярні, сказав йому новину і просив його зайнятися сею справою. Бярні відмовився, вважаючи себе занадто малосильним та грошовитим, аби тягатися з Графнкелем. Покинувши брата в неприязнім настрої, Торберн удався до його старшого сина Самра і по довшій розмові переміг вагання молодого господаря, який, хоч не радо, згодився дати йому поміч у тім ділі.

7. Самр пробував зібрати сусідів, аби виступити на правну дорогу проти Графнкеля. На тих приготуваннях минуло літо й зима, а з початком весни Самр приїхав до Аталъболя і запізнав Графнкеля перед суд народного збору за замордування Ейнара. Потім поїхав знов по сусідах, які прирекли йому свою поміч, у числі 40.

Одержавши позов, Графнкель зараз поїхав по сусідах, приналежних до його «готії» (духовного й світського округу) і, зібравши їх 70, рушив із ними на досить віддалене місце «тінга» (народного збору). Самр зібрав також своїх прихильників, переважно однодворців, і поїхав із ними на тінг. Збір був дуже численний, бо з'їхалися майже всі готи з цілої Ісландії. Самр, приїхавши вчасніше від Графнкеля, почав ходити від одного до другого з тих готів, просячи підмоги в своєму ділі, але ані один із них не прихилився до його просьби.

8—9. Запевнивши собі підмогу готів Торгейра й Торкеля, з яких остатній недавно вернув до Ісландії, пробувши довго в службі грецького цесаря, Самр і Торберн набрали відваги виступити правно проти Графнкеля. (Пропускаю тут багато цікавих, але до речі не належних подробиць.)

10. На засіданні тінга виступив Самр із промовою проти Графнкеля і виловив справу згідно з усіма формами закону. Його промова подобалася всім. Графнкеля, який маловажив собі се діло, думаючи на свою силу, повідомлено, що Самр оскаржує його перед тінгом. Графнкель зараз зібрав своїх людей і рушив на засідання з наміром розігнати збір і присоромити противників, як се вже не раз йому вдавалося. Але сим разом збір був дуже численний. Графнкеля не допущено до середини і відштовхано силою з його людьми, а ухвалою тінга його засуджено й признано винятим з-під права. Почувши про се, Графнкель зі своєю дружиною зараз від'їхав і вернув до свого дому.

11. Самр діждався до кінця тінгу. Він дякував братам Торгейру та Торкелю за поміч. Торгейр запитав його, всміхаючися, чи він задоволений. Самр відповів, що задоволений, бо Графнкелю вчинено такий сором, якого він так скоро не забуде і який більше значить від усякої грошової кари. Торгейр сказав йому:

— Твоє діло не скінчене, доки не виконаєш засуду на своїм противнику, а се мусить статися в його помешканні. Сього не можна робити борше як по 14 день по замкненні тінгу. Думаю, що до того часу Графнкель верне до свого Аталъболя і подумає там про способи помститися на тобі.

Самр відповів, що він не боїться того, але Торгейр сказав:

— Ти хоробрий чоловік, і я думаю, що мій брат Торкель допоможе тобі довести до кінця твоє діло з Графнкелем. Я почуваю себе також зобов'язаним додержати тобі спілки.

Вони вмовилися щодо найнебезпечнішої дороги і, доїхавши протягом 14 днів недалеко до осідка Графнкеля, приїхали під гору, під якою стояв Аталболь. Там у яру, порослім травою, вони позлазили з коней і Самр сказав:

— Лишіть тут наші коні і при них 20 людей, а ми решта 60 нападемо на двір.

Вони зробили так і рушили скорими кроками вниз до двора. Там тільки що повставали, але деякі лежали ще в постелях. Вони розбили браму долиною і впали до двора. Графнкель лежав іще в постелі, і вони вхопили його і всіх мужчин, що були в його домі. Жінок і дітей перегнали до іншого будинку. В огороді біля дому стояла сушарня, і туди занесли Графнкеля та його слуг. Він обіцяв багатий окуп за себе і за своїх людей, але коли се не помагало нічого, просив їх дарувати життя його людям, які не зробили їм ніякого лиха.

— Мені не сором буде, коли ви вб'єте мене, і я не прошу вас дарувати мені життя. Застерігаюся тільки проти калічення, бо се й вам не принесе честі.

Торкель відповів:

— Нам відомо, що ти ніколи не поступав чесно зі своїми ворогами, отже ж не буде й нам нечесті, коли зробимо тобі таке, аби ти пізнав, як се смакує.

Тоді вони взяли Графнкеля і його слуг та позв'язували їм руки назад. Потім узяли з сушарні линви, що були поприв'язувані до гаків, попроколювали ножами в зв'язаних діри між колінами й стягачами і, протягнувши туди линву, затягнули її на сволок і повісили так усіх 8 разом. Тоді промовив Торгейр:

— Тепер ти, Графнкелю, опинився в положенні, на яке заслужив. Тобі, певно, й не снилося ніколи, що дізнаєш від когось такого зганьблення, якого дізнав еси тепер. Що думаєш чинити тепер, Торкелю? Чи посидиш тут коло Графнкеля та його людей і будеш пильнувати їх, чи підеш разом із Самром на віддаль лету стріли поза двір на місце, де нема ані ріллі, ані луки, аби там відбути езекуційний суд?

Торкель відповів:

— Волю посидіти тут коло Графнкеля, а ви йдіть і відбудуйте суд.

Торгейр і Самр зі своїми пішли на віддалене місце і відбули суд. Потім вернули, зняли Графнкеля та його людей зі сволока і поклали їх на мураві. Їх очі попідбігали кров'ю. Тоді Торгейр сказав до Самра:

— Можеш тепер поступати з Графнкелем по своїй уподобі.

На се сказав Самр:

— Два кінці призначаю тобі, Графнкелю,— вибирай, котрий хочеш. Один такий, що тебе і твоїх людей, яких я призначу, виведемо за двір і повбиваємо. Але що в тебе багато дітей, то я дарую тобі життя доти, доки не позабезпечуєш їх. Коли ж хочеш лишитися живим, то мусиш із усіми своїми людьми забратися з Атальяболя і взяти з собою зі свого добра лиш те, що я приділю тобі, а сього буде дуже мало. Зате я обійму в посідання отсей осідок і всю готську власть і ніколи ані ти, ані твої потомки не маєте підносити претензій до неї. А тепер мусиш подати мені руку на знак згоди.

Графнкель відповів:

— Не одному скоро смерть видалась би ліпшою від такої наруги. Але я мушу поступити так, як поступив би не один на моїм місці, і, маючи до вибору, виберу життя. Чиню се головно задля моїх синів, аби вони не зійшли на біду по моїй смерті.

Тоді Графнкеля розв'язано, і він передав Самрові свою готську власть. Самр уділив йому з його добра стільки, скільки признав за відповідне, а сього було дуже мало. Графнкель задержав при собі тільки свій спис, а з рештою не взяв жодної зброї. Того самого дня він і вся його челядь вийшли з Атальяболя.

Пропускаю кінцеві розділи (12—17) сього оповідання, в яких найважлише те, що по шести літах вигнання Графнкель таким самим несподіваним нападом дістає в свої руки Самра, але, не знущаючися над ним, задовольняється тим, що відсилає його на його давнє господарство, а сам обіймає назад свою маєтність, значно побільшену Самром, і свою готську власть.

Се оповідання, очевидно, не паралеля до літописного оповідання про смерть Олега, але не можна заперечити, що в основі обох сих оповідань лежить спільна віра в фатальну силу коня. Що автор літописного оповідання не міг користуватися безпосередньо сагою про Графнкеля, се впливає хоч би з тої обставини, що смерть Олега кладе наш літопис на р. 912, а Графнкель жив за часів короля Гаральда Красноволосого, що панував від р. 863—933. Хоча герої обох оповідань, як бачимо, були сучасники, то все-таки годі допустити, аби відомість про події, dokonані в Ісландії

в IX в., а списані правдоподібно аж у XII в., могли дійти хоч би в усній передачі на Русь. Далеко безпечніше буде допустити, що оба оповідання, крім можливого фактичного підкладу, мали спільне ідейне джерело. Таким спільним ідейним джерелом треба вважати віру скандинавського племені в фатальну силу коня. Ся віра знайшла свій вираз у старих скандинавських піснях міфологічного змісту, що дійшли до нас у рукописній збірці, невластиво названій «Еддою», якої найстарший, дохований до нашого часу рукопис походить із XIII в., але якої пісні сягають далеко давніших часів. Не всі стародавні пісні дійшли до нас у своїй первісній формі; деякі затрачені заховалися в прозовій переповідці норвезького історика та поета XII—XIII вв. Сноррі Стурлусона*, що від його імені називається «Сноррі-Еддою». До ряду таких міфологічних оповідань, захованих тільки в тій збірці, належить також сага про походження Одінового* коня Слейпніра.

Оповідання творить 42-ий розділ тої часті «Сноррі-Едди», що має титул «Гільфова об'ява» (Gylfagihhing). Сей твір складається з питань короля Гільфа*, що, унесений у небо, назвав себе Ганглері, і відповідей трьох богів, що пояснюють йому найважливіші точки скандинавської міфології.

42. Ганглері запитав: «Який був початок огира Слейпніра?»

Гар відповів: «Раз прийшов будівничий до асів (небесних духів) і предложив їм протягом трьох півліт збудувати замок, що міг би опертися гірським велетням. За свою роботу він зажадав узяти за жінку богиню Фрею*, а як придане за нею сонце й місяць. Аси відповіли, що він утратить право до сеї заплати, коли на перший день літа хоч би одна часть замку не буде зовсім готова; при тім він не сміє мати жодного помічника при тій роботі. Він зажадав одначе, аби йому дозволено мати до помочі свого коня Свадільфарі (Ізда до нещастя). За радою хитрого та злобного бога Локі* аси згодилися на се. Він почав будувати замок і своїм конем звозив щоночі таке величезне каміння, що аси дивувалися, які маси гірських колосів він стягає до купи. Кінь робив удвоє більшу роботу, як будівничий. Умову заключено при дуже численних свідках, бо велетень боявся, що аси не віддадуть йому повної безпеки, коли надійде Тор* і побачить таку велику будівлю. А Тор власне тоді пішов був на схід воювати з нечистими духами. Замок був дуже

сильний і вже так високий, що його верха ледве можна було доглянути. Ще лиш три дні бракувало до його докінчення. Тоді боги зібралися на раду і, посідавши на своїх місцях, питали один у одного, хто нарадив віддати Фрею за велетня, попсувати повітря і затемнити небо, коли велетні дістануть сонце й місяць і заберуть із неба? Вони нараз дійшли до того, що се нарадив Локі, і сказали йому, що згине паскудною смертю, коли не видумає способу довести будівничого до втрати платні. Вони натисли на нього сильно, так що він перелякався і поклявся, що доведе велетня до втрати його платні. Коли велетень поїхав зі своїм конем Свадільфарі по нове каміння, вибігла з лісу кобила і заржала дуже голосно. Огир, пізнавши зараз, що се кобила, розпалився страшенно, порвав шлеї і побіг за кобилою. Ся, одначе, втекла до лісу, а за ними побіг будівничий, бажаючи зловити свого коня. Коні бігли так усю ніч. Сеї ночі не було роботи коло замку, та й другого дня будівничий без коня не міг зробити так багато, як звичайно. Коли будівничий побачив, що не буде в силі докінчити будови, розсердився страшенно. Але й аси, бачачи се, заявили йому, що умова зламана, а надто покликали Тора, який явившись підняв угору свій величезний молот, убив велетня і послав його душу до Ніфльгейма (краю темноти). Локі натомість, що перемінив себе в кобилу, познайомився так добре з огиром Свадільфарі, що мав від нього лоша сірої масті, з вісьмома ногами і се був Слейпнір, найпрудкіший кінь, про якого знають люди й боги і який зробився слугою найвищого бога Одіна»¹.

Чи вдасться в яким-будь старім письменстві знайти оповідання ближче до нашого літописного про смерть Олега, се мушу лишити до дальших пошукувань. Те, що наведено тут, видається мені достаточним для умотивування погляду, що наше літописне оповідання про смерть Олега вирросло на ґрунті норманської, скандінавської традиції.

Писано д[ня] 27—28 серпня 1912

¹ Пор.: Die Edda. Die Lieder der sogenannten älteren Edda, nebst einem Anhang: Die mythischen und heroischen Erzählungen der Snorra-Edda. Übersetzt und erläutert von Hugo Gering. Leipzig und Wien. Bibliographisches Institut, ст. 331—333.

ПРИТЧА ПРО СЛІПЦЯ І ХРОМЦЯ

ПАМ'ЯТКА СТАРОРУСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

I

Між пам'ятками староруського письменства, що являються збірками дуже різнорідних творів різних старих письменств, чи то перекладених на церковнослов'янську мову, чи то оригінальних, писаних нею, на особливу увагу заслугує так зв[аний] Пролог, збір коротких оповідань про життя святих цілого року в порядку грецького календаря. Сей збір у головній своїй основі був зложений у Греції, первісно, здається, з коротких віршів, зложений у формі надгробного напису до імені кожного святого, зі згадками про головні пригоди його життя і смерть. З часом до тих віршованих епітафій подавано короткі життєписи прозою, зложені на основі чи то писаних докладніших оповідань, чи то усної традиції і впорядкованих по ряду днів цілого року, присвячених пам'яті тих святих. Такі збірки називалися по-грецьки Синаксаріями або Менологіями. Вони мусили складатися ще від перших віків християнства в різних краях і у різних народів, але найстарші рукописи грецьких збірок того роду, які дійшли до нас, сягають лише IX—X вв. Задля багатства та легкої доступності змісту ся грецька збірка дуже вчасно була перекладена також на церковнослов'янську мову, і то правдоподібно не в Болгарії і не деінде, а тільки в Південній Русі. До нас дійшло кілька пергаменових копій сеї збірки із XII—XIII вв., та вже ті найстарші копії, а тим більше пізніші, являються далеко просторішими та багатшими на зміст від грецьких Синаксаріїв та Менологіїв. У староруськім письменстві ся «священна книга» має назву «Пролог» від першого слова поччення на день I вересня, яким розпо-

чинається церковний рік, про початок року та індікту. Староруський Пролог у рукописах звичайно складається з двох половин, із яких перша обіймає шість місяців від вересня до лютого і називається звичайно сентябрьською половиною, а друга — шість місяців, від марта до серпня, і називається мартівською половиною. Під кожним днем кожного місяця маємо довші або коротші оповідання про життя святих, яких імена споминає церков під тим днем. Таких святих буває під різними днями не однакове число, але звичайно три до шість або й більше; так само не однакове число життєписів стрічаємо під різними днями, так що значну часть святих збувається тільки самою згадкою їх імен. Але особливою прикметою староруського Прологу являється, з одного боку, те, що в нього ввійшли, крім святих, згаданих у грецьких Синаксаріях, також численні святі слов'янських народів: чеського, мораво-паннонського, сербського, болгарського та руського, а з другого боку, те, що під кожним днем до синаксарних (коротких) житій святих додано короткі поучення на різні теми, вибрані з просторіших писань отців церкви, з деяких частин святого письма Старого та Нового завіту, з деяких апокрифічних творів або з творів різних слов'янських письменників, належних до православної церкви, чи то з зазначенням їх імен, чи безіменно. Надто під деякими днями обік поучень або замість поучень містяться там короткі оповідання та притчі, чи то вийняті з творів відомих і церквою признаних письменників (Єфрема Сіріна*, Макарія*, Палладія*) або з духовних повістей, таких як «Повість про Варлаама та Йоасафа», або, нарешті, псевдонімних (прим. «Притча святого апостола Петра»), або й зовсім безіменних. Се все надає староруському Прологові незвичайну літературну та культурно-історичну вартість, тим більшу, що при величезній многості відписів, які дійшли до нашого часу, майже нема двох копій, зовсім однакових із собою, і майже в кожній копії, хоч би вона була захована тільки в часті, можна знайти щось таке, чого нема в інших. Треба додати ще й те, що в староруських перекладах заховалися не тільки грецькі прозові Синаксарії, але також у деяких віршові епітафії; такі Прологи з перекладами віршів перед життєписом святого або навіть без прозового життєпису називаються стишними Прологами.

Се, що сказано досі про Пролог, хочу ілюструвати тут одним невеличким текстом, публікованим уже кілька разів із різних старих відписів і важним для історії нашого старого письменства як літературне джерело дуже інтересного твору Кирила Туровського*, що має заголовок «Притча о челоуѣческой душѣ и о тѣлѣ, и о преступленіи божіихъ заповѣдей и о воскресеніи тѣлѣ челоуѣческихъ и о будущемъ судѣ и о муцѣ». Вона опублікована була уперве Іваном Калайдовичем* у його книжці «Памятники российской словесности XII в.» (Москва, 1825, стор. 132—152), а пізніше проф. Сухомлиновим* у його книжці «Рукописи графа Л. С. Уварова», том второй (Санкт-Петербург, 1858, стор. 137 до 142). Джерелом сього досить просторого твору, що дійшов до нас у двох трохи відмінних редакціях, треба вважати коротку притчу про хромця і сліпця, що ввійшла в склад староруського Прологу під днем 28 вересня, але взята невідомо з якого джерела. Проф. Ягич, що опублікував текст сеї притчі із староболгарського рукопису королівської бібліотеки в Берліні, яка закупила його в числі інших рукописів від сербського письменника Вука Степановича Караджича*, догадується, що ся притча мусила бути написана первісно по-грецьки і на болгарським ґрунті перекладена на церковнослов'янську мову¹.

Полишаючи рішення сього питання дальшим дослідом, я завважу тут лише, що грецького тексту сеї притчі досі не знайдено, а староболгарський текст, опублікований проф. Ягичем, міститься не в Пролозі, яких у старій Болгарії не було, а в збірці дуже різномірного змісту, досить багатій апокрифами, які, завдяки чи не завдяки богомільським впливам у старій Болгарії*, перекладено дуже заповідливо. Один із найстарших проложних текстів, не узгляднений проф. Сухомлиновим при його публікації, міститься в пергаменовім Пролозі XII—XIII вв. новгородської Софійської бібліотеки і був опублікований у «Известиях императорской Академии наук» (1857 р., стор. 52—54). Подаю тут сей текст із характерними особливостями новгородського говору.

¹ V. J a g i ć. Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovenski rukopisa. V. Što ima u bulgarskom zborniku kraljevske biblioteke u Berlinu? (Starine, na svjet izdaje Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti. Kn. V. U Zagrebiu, 1873, стор. 56—58).

«Месяца септемвриа 28. Притча о тѣлѣ челоуцьствѣ и о души и о възкреснии мъртвыхъ.

Человекъ нѣкто добра рода насади виноград и оплотом огради, и отходя в дом своего отца, «Кого — рече — створю стража моему дому и притязанию? Аще бо оставлю сдѣ от предѣстатель моихъ, то потеряют ми труд. Но сиче съворю: посажу у врат слепца с хромьчем, да аще кто от враг моихъ хоцет открасти виноград мой, слепец убо чюеть, а хромец видит, аще ли кто от сею възхоцет, хромец убо нѣ имат ногу дойти, слепец же аще поидет, то в пропастьхъ убеться».

Посадив я отиде. На дѣльзе же сѣдящими има рече слепец к хромцю: «Что убо благоухание из дну врат? — отвѣща хромец: «Многа блага господина знаю утрьуду суть, их же неиздреченная въкушенная. Но понеже прѣмудр есть господнѣ наю, мене посади хромаго, а тебе слепаго, и не можевъ тѣхъ дойти и насытитися».

Отвѣща слепец хромцю: «То почто ми еси давно сего не възвѣстил, да быховѣ не жадала? Аще убо слеп аз есм, но нозѣ имам и силен есмь носити тя. Нынѣ убо възми кошъ и въсади на мое плещи, и аз тя несу, а ты ми путь поведати, и вся благая господиня наю объемяев. Да егда придет господин наю, и укрыеться дѣло наю от него. Аще бо мене възпросит, и аз реку: «Ты веси господин, яко слеп есмь». Але ли тебе възпросит, ты же рчи: «Аз хром есмь» И тако премудруевѣ господина наю».

Въсѣд же хромец на слепча, и шедъша окрадоуста овоща господина своего. По времени же приде господин винограду, и видѣвъ его окрадена, и повелѣ привести слепча и глагола: «Не добра ли тя стража поставих винограду моему? То по что еси окрал его?»

Отвеща слепец: «Ты, господин, веси, яко аз слеп есм; аще бых хотѣл дойти, то не вижю поити. Но крал есть хромец, а не аз».

Тогда повелѣ господин блюсти слепча, донѣдеже приведет хромьца. Призвану же хромцю начастася сама обличати. Хромец бо глаголяще слѣпцю: «Аще бы нѣ ты носил мене, николи же бых могл тамо дойти, понеже хром есм». Слепец же глаголяще: «Аще бы нѣ ты мнѣ путь казал, то нѣ бых аз путь тамо дошѣл».

Тъогда господин сѣд на судищи нача судити. Рече же господин: «Яко жэ еста крада, тако да въседет хромец на

слепча». Всьдъшю же хромцю на слепча повеле быти немилостьввно.

Разумїте же сея притча силу. Человек есть добра рода Христос сын божий, а виноград земля и мир глаголит, а юплот закон и заповѣди, слуги же суцая с ним ангелы мьнит, хромча же тѣло мьнит человеце, а слепча душу его. Яко же посади у врат? Человеку бо прѣдаст область всю землю, дав ему закон и заповѣди. Человеку бо прѣступивъшю заповѣдь библию и того ради смертню осужену бывъшю приводится душа его к тѣлу, и оправдается глаголящи: «Яко нѣ аз емь прѣступила заповѣди твоея, но тѣло». И того ради нѣсть мучения душам до втораго пришѣствия, но блюдомы суть, идеже бог вѣсть. Іегда же придет обновити землю и въскресити умършая, по Павлу глаголющю: «Тѣгда вси суцои в гробех услышать глас сына божия и иживут. И взидут створше благая во въскрѣшение живота, а створше злая во въскрѣшение суда». Тѣгда паки душа в телеса вьнидут и примут въздаяния противу дѣлом своим. И отслють грѣшники в тму кромѣшнюю. Ту будет плачь и скрѣжетъ зубом, а правдници възвеселяться».

Для легшого зрозуміння нашої публіки вважаю не зайвим подати переклад сього тексту на нашу мову:

«Місяця вересня 28. Притча про тіло людське і про душу і про воскресення мертвих.

Один чоловік доброго роду насадив виноград і обгородив оплотом, а відходячи до дому свого вітця, сказав: «Кого лишу на сторожі мого дому й надбання? Коли полишю тут когось із моїх довірених, то розтратить мою працю. Але зроблю ось що: посаджу біля воріт сліпця та хромця. А коли хто з моїх ворогів захоче обікрасти мій виноград, то сліпець почує, а хромець побачить. Коли ж із них хто захоче, то хромець не має ніг дійти, а сліпець коли піде, то розіб'ється в пропасті».

Посадивши їх отак біля воріт, відійшов. Вони сиділи досить довго, а нарешті сліпець промовив до хромця: «Який же то запах повіває із середини від воріт?»

Хромець відповів: «Багато добра нашого пана є там усередині, неказанно приемного на смак. Але що наш пан дуже мудрий, то посадив мене хромого, а тебе сліпого, і ми не можемо дістатися до нього та насититися».

Відповів сліпець хромцеві: «Чом же ти давно не сповістив мене про се, щоб ми не ждали так довго? Бо хоч я сліпий, але маю ноги і силу носити тебе. Отже зараз візьми

кіш і всядь на мої плечі, і я понесу тебе, а ти вкажуй мені дорогу, і заберемо все добро нашого пана. А коли прийде наш пан, то се діло наше укриється перед ним. Бо коли запитає мене, я скажу: «Знаєш, пане, що я сліпий». А коли запитає тебе, ти скажи: «Я ж хромий!» І так перемудруємо нашого пана».

І всівши хромець на сліпця, пішли оба і обікрали овочі свого пана. По якімось часі прийшов пан винограду і побачив, що його окрадено, і велів привести сліпця і мовив до нього: «Чи не добрим сторожем поставив я тебе коло мого винограду? То по що ж ти обікрав його?» Відповів сліпець: «Знаєш, паночку, що я сліпий! Хоч би хотів дійти, то не бачу, куди йти. Але крав хромець, а не я».

Тоді пан велів стерегти сліпця, доки не приведуть хромця. Коли ж привели хромця, почали оба клепати один на одного. Бо хромець говорив до сліпця: «Коли би ти не носив мене, я ніяк не міг би дійти там, бо я хромий». А сліпець говорив: «Якби ти не показував мені дорогу, то я ніяк не дійшов би туди».

Тоді пан, засівши на судищі, почав судити їх і сказав: «Тому, що крали ви оба, нехай сідає хромець на сліпця!» І коли всів хромець на сліпця, велів бити їх обох немилосливо.

Розумійте ж і значення сеї притчі! Чоловік доброго роду — се син божий, а виноград — се земля і світ, а опліт — закон і заповіді, а слуги, довірені йому, — се ангели, а хромець — се тіло людське, а сліпець — се душа його. І як посадив їх біля воріт? Дав чоловікові в володіння всю землю, дав йому закон і заповіді, але коли чоловік переступив заповідь божу і задля того був засуджений на смерть, то приводиться його душа до тіла і правдуються обоє, говорячи: «Не я переступила заповіді твої, лише тіло». І для того нема муки душам до другого приходу Христового, але їх стережуть у місці, яке тільки бог знає.

Коли ж прийде обнови́ти землю і воскресити померших, то по словам Павла: «Тоді всі, що лежать у гробах, почують голос сина божого, і оживуть і підуть ті, що робили добро, на воскресення життя, а ті, що робили зло — на воскресення засуду. Тоді душі вийдуть знов у тіла і приймуть надгороду, відповідну до діл своїх. І вислані будуть грішники в тьму кромішню, де буде плач і скрегіт зубів, а праведники урадуються».

Догматичний виклад сеї притчі, в якого основі лежить віра в існування місця без мук, отже не чистилища, в яким держаться душі по смерті аж до остаточного суду, може дати деяку вказівку, в яким крузі староцерковних поглядів та вірувань треба шукати початку сеї притчі, якої початкові рядки, без сумніву, нав'язують до євангельської притчі про властителя винограду і невірних слуг, пор. Євангеліє Матвія, XXI, 33 і д[алі], а також Марка, XII, 1 і д[алі]. В своїй розвідці про сю притчу* я зазначив, що таке вірування існувало в перших віках нашої ери в жидівських кругах, а також і в кругах юдействующих християн.

Писано дня 21 марта 1912

ДЕЩО ПРО ЛІТЕРАТУРНУ СПАДЩИНУ ІОАННИКІЯ ВОЛКОВИЧА*

Не вдаючися в полеміку між д-ром В. Щуратом і д. М. Возняком, ведену недавно в «Ділі»* із-за рецензії сього першого на працю другого, хочу тут тільки зазначити моє становище до ось яких слів д. М. Возняка («Діло», ч. 265, стор. 6): «Вършѣ» з трагедії «Христос пасхон», видані у Львові 1630 р., приписує Волковичеві д-р Франко в передмові до другого тому «Апокрифів»*, стор. XXVII. Обох нас змилив Каратаев*, що на 418 сторони «Описания славяно-русских книг» з 1883 р. описав з бібліотеки Тихонравова* (примірник) «Розмышляння» Волковича з 1631 р. як примірник «Вършѣв». Одинокий їх примірник з бібліотеки крехівського монастиря василіан мав недавно д-р Щурат і не був ласкавий навіть показати мені сеї брошури».

Не маючи претензії, аби кождий читач «Діла» заглядав зараз по прочитанні наведених слів д. М. Возняка до моїх «Пам'яток», прошу редакцію «Діла» дати місце тому, що я в р. 1899 у цитованім томі «Пам'яток» написав про літературну спадщину Іоанникія Волковича. Розуміється, не подаю тут усього, бо пропуская бібліографічний опис на стор. XXIX, а подаю тільки важніше з того, що написав я сам на стор. XXVIII—XXX.

Подавши на попередніх сторонах бібліографічний огляд давніх польських праць про муки Христа, я писав далі ось що:

«Із отсеї, хоч, певно, далеко не повної бібліографії видно вже, що було б дивно, якби при великім впливі Заходу на південноруську, особливо уніатську, а далі й православну церков також звичай пасійних відправ, казань і відповідних писань не був прийнявся у нас. Перші

сліді цього звичаю в нашій друкованій літературі маємо в писаннях Іоанникія Волковича, львов'янина, котрий видав у Львові 1630 р. книжечку віршів на страсті і на воскресеніє Христово, а зараз слідуєчого року «Размышляне о муцѣ Хрта спителя нашего, притомъ веселая радость о триумфальномъ его воскресеніи», друковану також у Львові. Першою з тих книжечок я не бачив. Екземпляр її, який бачив і описав Каратаев (Описание славяно-русских книг, 418), не має титулової картки, але починається передмовою, котрою автор присвячує свій твір «Его милости пану п. Марку Савичу швагру и добродѣви своему ласкавому». На третій сторінці є титул «Смутныи трены в смутный днь стртей Ха спасителя нашего», а на 23 «Вѣрше на радостный днь Воскрніа Хрта спасителя нашего». Вже з цього, а також із аналогії з слідуєчим твором Волковича видно, що здогадний титул, який, ідучи за каталогом Демидова*, дає сій книжечці Каратаев — «Верше съ трагедіи Григорія Богослова* во святый великій пятокъ и на день воскресенія Христова», не має ніякої підстави і що маємо тут перед собою оригінальний твір львівського русина, а не переклад або переробку голосної трагедії Χριστὸς λάσχων. Той сам Іоанникій Волкович видав у 1631 р. у Львові другу книжечку віршів на страсті і воскресення. Каратаев, здається, не бачив її, бо в своїм «Описании» (стор. 428) не подає її опису, а тільки передруковує недокладно переданий титул із каталога Демидова і трохи докладніший із «Опыта» Сопикова* (в нотці). Бібліотэка Ставропігійського інституту у Львові* має два екземпляри сеї книжечки, оттим-то я подаю тут її докладний бібліографічний опис.

Пропускаючи сей опис, подаю із стор. ХХІХ моєї книжки титул, що виглядає ось як:

Титул: Розмышляне о муцѣ Ха Спителя ншого. При тымъ веселая радость зъ триумфального его Воскрніа:| Вѣршами написаны презъ многогрѣшного| Инока Іоанникія Волковича, Проповѣд. слова Бжого| Ивъ Львовѣ| При Цркви Братской Успеніа Прчтыя Двы Мрія, през отрочать отправованы: Тамже| За блгвеніемъ его млти преподо| бнѣйшого отца Киръ Петра Могилы| Воеводича земель Молдавскихъ: Вели| кого Архімандрита Кіевопечарского| до Друку поданы| Року от Рѣтва Ха 1631.

Книжечка присвячена «побожному и благовѣрному мужу пану Гавріелю Марковичу Лангишу, славному купцу и мешанину львовському, добродѣви своєму ласкавому». Книжечка складається з двох частин, із яких одна має титул «Смутныя трены в смутный день страстей Христа спасителя нашего», а друга — «Вѣршѣ на радостный день воскресенія Христа спасителя нашего». Обі ті часті написані в драматичній формі; в першій виступають чотири побожні душі і 10 вісників (усе те вповняли на сцені ученики Ставропігійської школи*), а в другій такі особи, як Милость божія, Розум, Пам'ять, Воля, Звитязтво, Тріумф і т. ін. Деякі ученики, що вповняли ролі, названі в скобках: Георгієвич, Лангиш, Буневський. Тепер завважую, що титули обох частин у виданні 1631 р. ті самі, що в виданні 1630 р., отже, можливо, що маємо тут один і той самий твір, друкований два рази в двох роках, тільки з різними присвятами. Про літературне значення сього твору Волковича написано в моїй книжці (стор. XXIX—XXX) ось що:

«Вірші Волковича, треба признати, дуже слабі, мова незугарна, повна полонізмів, вислов млявий. Автор держиться канонічних евангелій. Але книжечка (а правдоподібно так само й попередня) важна з іншого погляду, як перша звісна нам проба руської драматичної вистави на пасійну тему взагалі і спеціально у Львові». Про те, що ті «вірші», написані в драматичній формі, були справді виставлені на сцені і що ролі відгравали діти львівських міщан, членів Ставропігії, свідчить сам титул, а також ремарки, покладені при особах: Душа побожная 1 (Георгієвич), Душа побожная 2 (Лангиш), Душа побожная 3 (Буневський). Про руську сім'ю Лангишів ми знаємо як про видних проводирів Ставропігії; певно, до таких *honoratiōes*¹ зачислялися й Георгієвич та Буневський, коли автор тільки при тих особах уважав потрібним зазначити, хто грав ту ролю; інші ролі грали, певно, менше видні «отрочата», себто ученики Ставропігійської школи. Маючи на увазі, що зі Львова, хоч із польських кругів, вийшли найстарші укр[аїнсько]-руські інтермедії (Гаватовича*, 1619) і отсей другий факт, що тут же, правдоподібно в Ставропігійській школі, в 1630—1631 роках відбувалися перші звісні нам пасійні вистави на руській мові, ми одержуємо інтересну вказівку, де саме розвинулася уперве найстарша руська драма.

¹ Шанованих осіб (*лат.*). — *Ред.*

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

[ДО КНИЖКИ «ВИБРАНІ ТВОРИ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ»]

Отся книжка має поперед усього педагогічну вартість. Вона показує на прикладі одної теми, взятої з народних вірувань та переказів, як ті складові часті народного світогляду знаходять собі вираз у письменстві, а з письменства переходять знов у усну традицію, перебігаючи протягом часу та історичного розвитку межі різних країв та заборолу різних язиків.

Розвідка М. Драгоманова про «Байку Богдана Хмельницького», оповідану послам Любовицькому та Грондському*, дуже гарно ілюструє перехід казкового мотиву про відносини гадюки до чоловіка із старовини до новіших часів та з далекого Сходу на Захід і також до нас, на Україну. З погляду на методу оброблення теми та на багатство зібраного і визисканого в ній матеріалу статтю М. Драгоманова можна назвати бездоганною. Час і обставини, серед яких була написана та стаття, спричинили те, що автор не міг покористуватися тими польськими та чеськими варіантами, що заховалися в старих і рідких друках і були наново передруковані вже по його смерті. Одиною помилкою, яку допустив Драгоманов у своїй статті, треба вважати його твердження про те, що Хмельницький після битви під Цецорою* два роки провів у неволі в Константинополі, де міг від когось із його турецького оточення чути оповідання про гадюку в домі. Можна сказати напевно, що Хмельницький був у неволі в Криму, та поза те не можна сказати нічого більше, бо ж не виключена можливість, що і в Криму від татар чи від кого іншого він міг чути се оповідання.

Не виключена, одначе, й друга можливість, що се оповідання могло дійти до Хмельницького на Україні з якогось

друкованого джерела. Се джерело могло бути польське, хоч, певна річ, що се не була ані збірка байок Берната з Любліна*, ані Реїв* «Zwierzyniec», бо всі три версії байки про гадюку в домі, поміщені в тих старопольських книжках, дуже сильно різняться від оповідання Хмельницького. Розуміється, міг і Грондський, передаючи оповідання Хмельницького, дещо додати також від себе; се тим правдоподібніше, що і в інших уступах свого оповідання про польсько-козацьку війну 1648 і дальших років, прим. про зваду Чаплинського з Хмельницьким, він виявив дуже значний літературний талант.

Та не виключена нарешті можливість, що Хмельницькому стало відоме оповідання про гадюку в домі з якогось церковноруського джерела, писаного або друкованого. В отсій книжці я подав вірш і переклад церковнослов'янського тексту сього оповідання з книжки «Іфика ієрополитика», виданої у Львові 1760 р. До того, що сказано про сю книжечку на ст. 45 отсеї книжки, можу додати тепер, що львівське видання було передруком київського видання з р. 1712, що вийшло заходом архімандрита Печерської лаври Афанасія Миславського. Чи се було перше видання і чи був архімандрит Афанасій його автором, сього тепер не можу сказати, але се можу сказати, що його авторство видається мені неправдоподібним. Можливо, що той сам твір був друкований уже давніше, хоч, може, в іншій формі і під іншим заголовком. У бібліографії Каратаєва¹ на ст. 452 описано ось яку книжечку: «439. Антологія, сирьчь Молитвы и поученія душеполезная. В душевную ползу спудеомь всѣх благочестивыхъ любомолитвеник въ кратцѣ собраная, и благочиннѣ расположена. Тщаніемъ ясне превелеб[наго] его милости господина отца Петра Могилы*, митропол[ита] К[ієвскаго] р[оку] 1636 мая 24». Из опису сеї книжечки, якої примірники відомі бібліографові в царській Публічній бібліотеці та в бібліотеці Академії наук у Петербурзі, довідуємося, що вона містила 12 нумерованих і 418 нумерованих карток маленького формату 16-ки, такого самого як львівське видання «Іфики ієрополитики», і, що найважніше, містила в собі більше як 50 образків, різаних на дереві. На початкових 12 сторонах була перед-

¹ И. Каратаев. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами, том первый, с 1491 по 1652 г. (Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. Том XXXIV, н. 2). Санкт-Петербург, 1882.

мова Петра Могили. Бібліограф не почислив докладно образків — їх у львівським виданні 60 — і додав тільки увагу, що в друкованім каталозі старопечатних книг гр[афа] Толстого* подано її докладніший опис на ст. 187—192. Об'єм сеї книжечки був значно більший, як об'єм львівського видання «Іфики ієрополитики», але се не виключає можливості, що вона входила в склад публікації Петра Могили. Зазначу ще для бібліографічної повноти, що друге після київського видання «Іфики ієрополитики» вийшло в Петербурзі 1717 р.* з іншою передмовою; правдоподібно, се видання ще з іншою передмовою було передруковане у Відні 1782 р.

В доповненні до статті Драгоманова подано в отсій книжці: II. Тексти старопольські, старочеські та церковнослов'янські байки про вужа в домі; III. мою поему «На Святоюрській горі», поетичну перерібку оповідання Грондського; IV. Переклад староруської притчі про гадюку в домі, яка в кількох перерібках була досить популярна в старій Русі, але з пізнішою байкою Хмельницького, крім основного вірування в надприродну силу гадюки, не має нічого спільного, і нарешті V. мою «Притчу про захланність», поетичну перерібку староруської, зглядно старогнпетської притчі.

Львів, дня 1 [ового] ст[илю] січня 1912

БАЙКА ПРО ВУЖА В ДОМІ

ПОЛЬСЬКІ, ЧЕСЬКІ ТА ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКІ
ВАРІАНТИ

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

До вищеподаних слів Драгоманова, що байка про змію в домі мусить жити досі в устах нашого народу, треба завважити, що досі справді збирачам етнографічного матеріалу не вдалося віднайти сю байку в устах чи то нашого, чи то польського народу. Се досить дивно і можна вважати тільки випадком, яких не мало буває при збиранні та записуванні етнографічних матеріалів. Дивно тому, що літературна традиція сеї байки в минувших віках, досить багата в польськiм письменстві, не говорячи вже про західноєвропейські, в тім числі й чеське, знайшла собі місце також і в нашiм письменстві, щоправда, значно пізніше від польського. Тому, що Драгоманову невідомі були ані чеські, ані польські варіанти, заховані в старих і не легко доступних друках, ані український, церковнослов'янською мовою XVII—XVIII в. уложений текст, подаю тут із нового видання старопольського «Езопа» дві редакції сеї байки, далі варіант М. Рея, два старочеські, а в додатку до них переклад нашого церковнослов'янського тексту з подобиною долученого до нього дереворитного рисунка.

Польські тексти містяться в книжці *Biernata z Lublińa «Ezop»*, wydał Ignacy Chrzanowski, Kraków, Nakładem Akademii Umiejętności, 1910 (Wydawnictwa Akademii Umiejętności w Krakowie. Biblioteka pisarzy polskich, N 55), 8°, ст. XXII—541. Про автора сеї книжки, Берната, люблінського міщанина, що був секретарем заможної родини Пiлецьких, відомо дуже мало, але й те, що відомо, показує в ньому чоловіка незвичайного як на свій вік. Ще в половині XVI в. про нього згадав визначний протестантський теолог Флацій Іллірик, що жив 1520—1575 р., в своїй книзі «*Catalogus testium veritatis*», виданій 1556 р., між

мислителями, що попередили Лютера*. В листі до краківського друкаря Шимона, писаним у р. 1515, Бернат писав між іншим: «Extra evangelium nullas omnino constitutiones esse curandas, quoniam vanae sunt et incertae et cum temporibus mutantur»¹. На основі цих слів пізніші історики польського протестантизму, Венгерський* («Systema historico-chronologicum», 1652) і пізніший Валеріан Красінський (1897) зачисляли його до попередників польської реформації. Найдокладнішу відомість про нього подав полеміст Ян Малецький, що писав проти познанського протестанта Секлюціана в р. 1597, доказуючи йому, що слово «jenze» чисто польське. Він писав ось як: «Habes hanc dictionem yenze in Hortulo a n i m a e, quem libellum et fabulas Aesopi in rythmos et multa alia in linguam polonicam nostro saeculo vertit primus libellorum polonicorum autor, vir doctissimus et lingua polonica peritissimus Bernhardus a Lublin, scriba magnifici Domini Joannis Pilecii. Porro idem Hortulus animae iam quinquies Cracoviae recusatus est»². Чи був сей «Огородець душі» першою польською друкованою книжкою, невідомо, як також невідомо, коли вийшло перше видання Езопових байок. До нашого часу дійшов лиш один примірник досить пізнього видання з р. 1578, друкованого в Кракові у Зібенайхера. З того видання, що заховалося в Курніцькій бібліотеці* біля Познаня, передрукована книжка, видана Гнатом Хшановським*. Окрім «Езопа», доховався до наших часів іще один твір Берната з Любліна, «Rozmowa Palinurga z Karopet», яку віднайшов Ф. Пуласький і опублікував у видавництві «Collectanea biblioteki ordynacyi hr. Krasin'skich», ч. 2. В новіших часах спеціальну працю нашому авторові присвятив Мучковський* (1846), а по нім докладніше обговорив його головний твір Олександр Брюкнер* у розвідці «Ezory polskie», друкованій у «Rozprawach Wydziału filologicznego Akademii Umiejętności», t. XXXIV, ст. 163—235. Брюкнер високо підносить літературну вартість сього

¹ Поза Євангелієм не слід брати до уваги ніяких догматів, бо вони нікчемні і непевні і з часом змінюються (лат.).— *Ред.*

² Це слово jenze ти можеш знайти в книжці «Hortulus animae» («Сад душі»), а цю книжку та Езопові байки віршами і багато іншого вперше переклав на польську мову в нашому сторіччі автор польських книжок, дуже вчена людина і найдосвідченіша в польській мові Бернгард із Любліна, секретар найшляхетнішого пана Іоанна Пеліція. Згодом цей самий «Hortulus animae» вже п'ять разів був надрукований у Кракові (лат.).— *Ред.*

автора і зайнявся також дослідом джерел, із яких він черпав свої байки. І з тих джерел як найважливіші подає проф. Брюкнер середньонімецького письменника Т. Штейнгевеля* («Vita Aesopi fabulatoris clarissimi e graeco per Rimicium facta», якого перше видання вийшло між р. 1476—1480), Абстемія та Йоана з Капуї «Directorium humane vite, alias parabole antiquorum sapientium», виданих уперше в р. 1480.

Видавець польського «Езопа» зробив усе можливе, щоб нове видання зробити якнайгарнішим і відповідним до вимог новочасної науки. Він подав текст у транскрипції на новочасний правопис, не порушаючи, одначе, язика, додав до кожної байки реєстр її джерел та паралель, особливо польських та французьких, оскільки вони були йому доступні, після тексту додав докладний словарець старопольських слів, а в додатку до книжки вибір старопольських езопівських байок від Берната з Любліна аж до Міцкевича. Всіх байок у Бернатовій книжці 214. Збірка байок попереджена просторим (круглих 100 ст.) віршованим життєписом Езопа, написаним, очевидно, на основі того Планудового* життєпису, що поміщений на чолі збірки Штейнгевеля.

Байка про змію в домі оброблена в збірці Берната з Любліна два рази, оба рази як ілюстрація до приповідок. Перша редакція (ст. 174—175) виглядає ось як:

78. KOMÓŚ WINIEN, NIE BARDZO MU DOWIERZAJ

Wąż niektóry swą jamę miał
Przede wroty, gdzie kmięć mieszkał,
Kędy dzieci wychadzały,
A z onym wężem igrały.

Owaciem czasu jednego
On wąż syna kmięciowego,
Gdy z nim igrał, on go ukąsił,
Iż od jadu umrzec musił.

Kmięć syna barzo żałował,
A nad wężem się pomścić chciał:
Bieżąc rychło, siekierę wziął,
Chciał go zabić, chwost mu uciął.

Potym on kmięć chcąc go pojednać,
Jał węża cicho namawiać:
Dał mu mąki w słodkiej wodzie,
Aby już z nim żył we zgodzie.

Wąż w swej jamie sapiąc się wił,
Ku kmięciovі tako mówił:
«Próżnać się o zgodę głobić,
Między nama nie może być.

«Bo póki ty syna martwego,
A ja się wspomnię kęsego,
Przyjdzie nam zawždy nowa waśń,
Nie może być cała przyjaźń».

Nigdyciem po nowej krzywdzie
Gniewność rychło nie odejdzie;
Rzadkoć może być sprawiona
Prawa przyjaźń przełomiona¹.

¹ 78. Тому, перед ким закинув, не дуже довіряй

Змія одна свою нору мала
Перед воротами, де хлоп жив;
Коли діти виходили,
То з тією змією гралися.

Аж часу одного
Та змія сина хлопового,
Коли з нею грався, вкусила
Так, що той від отрути вмерти мусив.

Хлоп за сином дуже побивався
І над змією помститися хотів:
Побігши швидко, сокиру взяв,
Хотів змію вбити, хвоста їй утяв.

Потім той хлоп, бажаючи із змією помириться,
Почав її потроху вмовляти:
Давав їй борошна в солодкій воді,
Аби знов із ним жила у згоді.

Змія у своїй норі, сопучи, звивалася
І до хлопa так мовила:
«Марно про згоду старатися,
Між нами її не може бути.

Бо поки ти сина мертвим,
А я себе куцою будемо згадувати,
Виникатиме між нами завжди нова незгода,
Не зможе відновитися дружба».

До сеї байки видавець, крім Ремігія*, ч. 188, вказує паралелі в старочеськім Езопі та у Рея («Zwierzyniec», IV, 41. «Така druga: Nie wierz złemu nigdy»), а над то два пізніші польські варіанти.

Друга редакція виглядає ось як:

119. PRZYJACIEL JEDNANY—
MIECZ SKOWANY

Niektóry kmieć węża chował
I z stołu mu jadać dawał;
Więc się kmieć niegdy rozrzewnił,
A siekierą węża ranił.

Wąż przed nim ledwie uciekał,
Aże do swej jamy wbieżał,
Mówiąc: «Czemuś mię uderzył?
A tom ci ja bardzo wierzył!»

Owa kmieć barzo podbiedział,
A już dalej szczęścia nie miał;
A to wszystko przeto, wierzył,
Iż węża swego uderzył.

Przyszedł go do jamy prosić,
Chcąc za się z nim przyjaźń złączyć;
Przyniósł mu mleka słodkiego,
Nadrobiwszy chleba białego.

Wąż mu z jamy odpowiedział:
»Miły bracie, abyś wiedział:
Twej się ja przyjaźni wstydzę,
Póki twą siekierę widzę.

Aniś dalej będę wierzył,
Gdyś mię pierwszy raz tak zdradził;
Mogło by się to przygodzić,
Iżbyś mię mógł potym zabić.

Kto jeden raz śmie się ważyć
Zobopólną przyjaźń skazić,
Uczyni to i drugi raz,
Kiedy jedno będzie miał czas».

Ніколи по свіжій кривді
Гнів скоро не відійде;
Рідко коли може бути відновлена
Щира дружба, якщо вона була порушена
(польськ.).— *Ред.*

Przyjaciela jednanego,
A miecza tez skowanego —
Tego się zawsze ostrzegaj,
Nadzieje w nich nie pokładaj!¹

Між паралелями сеї другої редакції подано знов також чеський варіант, із чого, одначе, ще не можна догадуватися, що автор польського «Езопа» між своїми джерелами мав також чеського «Езопа». Наводячи титул старочеського Езопа (Jana Albina Ezopovy rozprávky, vydal Antonín Truhlař.

¹ 119. Друг поновлений—меч скований

Якийсь хлоп змію ховав
І зі столу їй їсти давав;
Та якось хлоп розпалився
І сокирою змію поранив.

Змія від нього ледве втекла
І у свою нору сховалася,
Кажучи: «Нащо ти мене вдарив?
Я ж тобі щиро вірила!»

По тому хлоп дуже збіднів
І вже далі щастя не мав;
І вірив — усе те з того пішло,
Що він змію свою вдарив.

Прийшов хлоп до нори змію просити,
Прагнучи знову з нею дружбу поновити;
Приніс їй молока солодкого,
Накришивши в нього хліба білого.

Змія йому з нори відповіла:
«Любий брате, аби ти знав:
В твоїй я дружбі сумніваюсь,
Доки твою сокиру бачу.

І надалі в неї не буду вірити,
Бо коли ти мене першого разу так зрадив,
То може знов таке статися,
Що ти мене схочеш колись убити.

Хто один раз сміє зважитись
Обопільну дружбу порушити,
Вчинити так може і вдруге,
Коли тільки буде до того нагода».

Друга поновленого
А меча скованого
Завжди бережися,
Надії на них не покладай! (польськ.)—Ред.

V Praze, 1901), польський видавець не подає року ані місця старочеського видання.

Не можна сказати, щоб перерібки Берната з Любліна визначалися доброю композицією змісту та поетичністю представлення; навіть віршована форма в них не видержана та римування дуже часто недбале¹. Перші початки польської поезії, як бачимо, були дуже скромні. Не дуже великий поступ супроти Берната виявляє також далеко визначніший його наступник Микола Рей, якого перерібку сеї самої байки подаю тут для порівняння.

XLI. NIE WIERZ ZŁEMU NIGDY

Wąż chłopu dziecię zjadłszy, uciekał kszycając,
A chłop tu ogon uciął,— poszedł wąż stękając.
Więc się dziecię zgoiło, ogon też wężowi;
Chłop rzekł: «Pojednajmyz się, kiedychmi już zdrowi!»

Rzekł wąż: «Jać się pojednam, lecz, gdy uzrę ogon,
A ty dziecię wspomniesz, będzie znowu gomon».
Zawždy, gdy obrażona przyjaźń bywa nazbyt,
Na wieczne tam przymierze trudno bywa o kwit².

¹ Варто зазначити в його тексті форму «musił» замість «musiał», «rozgniewił się» в значенні «розсердився» і «rodbiedził» в значенні «збіднів» — усі три можна вважати відгуком руської мови: мусити, ревнувати та бідніти. Незвичайним для польської мови явищем треба вважати форму «kęsego» замість «kusego», яка в польській, очевидно, тотожна з руським «куций»; у сьому випадку автор поляк, чуючи в тім слові рутенізм, силкується оминуть його подібно до того, як нагуївські хлопці замість руського «щупак» ніби по-польськи говорили «szczepak».

² Mikołaj Rej z Nagłowic. Zwierzyniec (1562), wydał W. Bruchnański. (Biblioteka pisarzy polskich, N30), Kraków, 1895, с. XVII + 347. Rozdział III, с. 230.

XLI. Не вір злому ніколи

Змія, хлопів дитя вжаливши, тікала, сичачи,
А хлоп їй хвоста втяв,— поповзла змія, стогнучи.
Отож, як дитя видужало, а хвіст загоївся,
Хлоп сказав: «Поєднаймося ж, коли ми вже здорові!»

Сказала змія: «Як же ми поєднаємося? Коли я побачу хвіст,
А ти про дитя згадаєш, то буде знов галас».
Завжди, коли зраджена дружба відновлюється,
На вічне примирення трудно буває сподіватися
(польськ.).—Ред.

Маючи можливість користуватися чеським текстом, подаю тут його титул докладніше, ніж се вчинив польський видавець. Старочеський «Езоп» появилася передруком із старого перводруку з р. 1557 в публікації Чеської Академії наук у Празі під заголовком: *Sbirka pramenův ku poznání literárního života v Čechách, na Moravě, a v Šlezsku, vydáva III. třída Českè Akademie Cisaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění v Praze. Skupina první. Památky řeči a literatury české, řada II, číslo 3. Ezopovy fabule. V Praze, 1911.* На другій титуловій стороні головний титул: *Jana Albina Ezopovy fabule a Brantovy rozprávky, dle sborníku Prostejovského z. r. 1557, vydal, úvodem a poznámkami opatřil i přílohami doplnil Antonín Truhlař, professor c. k. Akad. gymnasia. V Praze, 1901.* Книга формату великої 8-ки обіймає LXII ст. вступу — 384 ст. тексту. На дальших ст. 386—405 зміст, а на ст. 416—417 додатки і поправки. Чеських перекладів Езопа, як довідуємося з передмови, було чотири, незалежних один від одного. Найстарший із них, доконаний у XIV в. римованими віршами, містить 60 байок Аноніма і заховався в одинокій копії в однім рукописі бібліотеки гр[афа] Баворовського* у Львові; другий, друкований при кінці XV в., заховався лиш у однім відривку перводруку в бібліотеці в Страгові; третій, недрукований, заховався в рукописі Клементинської бібліотеки, вписаний між рядки латинського друку з р. 1517; четвертий Яна Альбіна, друкований у Простейові 1557 р. Сей переклад доконаний прозою. Із двох варіантів, указаних польським видавцем, лиш один, що міститься на ст. 81—82 чеської публікації, має ближчий зв'язок із нашою байкою. Ось його текст у перекладі на нашу мову.

ДЕСЯТА БАЙКА ПРО БІДНОГО ЧОЛОВІКА ТА ЯЩІРКУ

Хто іншим шкодить, того все треба мати в злій пам'яті і стерегтися його і ніколи не довіряти йому ні в чім. Се виясняє отся байка: Ящірка привикла у одного бідного чоловіка приходити до стола і тут годуватися дрібками, що падали зі стола того бідака. Доки ж сей бідак отак годував ту ящірку, всі його діла велися йому щасливо, і через них дійшов до великого багатства. Та незабаром по тім той чоловік розгнівався на ящірку і сильно

зранив її сокирою. Не по довгим часі за те він попав знов у бідність. З того зрозумів, що все щастя, яке мав уперед, велося йому так добре за ту добрість, яку щедро оказував ящірці; а потім наново попав у бідність тільки за те, що зранив ящірку. Пожалував того дуже і просив ящірку, аби простила йому ту провину, що йому того дійсно дуже жаль, що зробив їй кривду. Та ящірка відповіла йому: «Коли так просиш, я рада простити сю провину, але ж тоді, коли загоїться моя рана. Але проте через сором я не можу зовсім вірити тобі. І хоч би я помирилася з тобою, але проте не забуду про невірність твоєї сокири». Так усе має в злій пам'яті бути той, хто свавільно в чім-будь грозить іншому.

Старочеський автор користувався, як бачимо з нотки чеського видавця, німецьким джерелом, яке перекладав не дуже докладно, не знаючи, прим., що німецьке «Natter» не значить «ящірка», тільки т[ак] зв[ана] «сліпа гадина» або «веретільниця», що справді належить до громади ящірок, але різниться від них тим, що не має ніг. Польські варіанти, як бачимо, зовсім незалежні від старочеських.

Другий варіант старочеської збірки Яна Альбіна значно коротший і оповідає основу байки так, що милосердний селянин під час зими прийняв ледве живого вужа до свого дому і годував його, за те, одначе, вуж, прийшовши до сили, понапускав своєї отрути у всі горшки в селяниновій хаті. Побачивши се, селянин убив невдячного вужа.

Щодо українського ґрунту, то на ньому, оскільки нам досі відомо, стрічається байка про вужа в домі уперве в книжечці «Ифика ієрополитика», що з численними дереворитними ілюстраціями та з віршованими підписами до них була видана уперве в році 1760 у Львові, ст. 108—110 і потім ще раз у Відні і містила в собі щось неначе руковід чесного та розумного життя і добрих обичаїв¹. Ся книжечка

¹ Подаю тут бібліографічний опис сеї книжечки, якої два видання, кожде в двох примірниках, містяться в бібліотеці Народного дому* у Львові під числами інвентарія старих друків 152 (dubl.), 168 і 188. Оба примірники під ч. 152, се віденське видання з року 1774, а оба дальші — львівське видання з року 1760. Повний тільки один примірник, ч. 168, якого титул в повнім тексті ось який: «Ифика ієрополитика или Философия нравоучительная символами и приуподобленіи изясненна. Иногда въ иностранной, нынѣже въ типографіи Стравропѣгіальной Лвовской Братства Успенія пресвятыя богородици типомъ изданна року 1760». Повний примірник

належить до визначних пам'яток нашого старого письменства, та досі, на жаль, не звернула на себе уваги дослідників історії нашого письменства, так що про її авторство, а тим менше про джерела не можемо сказати нічого. Варто зазначити хіба, що на неї звернув увагу вже Маркіян Шашкевич*, між якого автографами знайшлося кільканадцять чотиристихів, переписаних із тої книжечки і опублікованих як вірші самого Шашкевича.

БАЙКА ПРО ЗМІЮ В ДОМІ

И фика ієрополитка

(Вид. у Львові, 1760, картка 108—110)

Земледѣва змій умертви сына.
Отець сѣчивомъ ошибка зміина
Усѣкъ; и та суть знаменія вражды,
Тѣмъ змій блюдется казнымъ быти дважды.

Погляньте, прошу вас, що приносить нерівність у приятельстві! Чули ви премудрі слова Ісуса, сина Сірахового: «Радість чи смуток, остуду чи потіху, журбу та тісноту маеш із того, коли попадеш у таку дружбу, де один уважає себе паном, а другого своїм слугою. Нема

львівського видання має формат 16-ки, карток нумерованих 6, на яких міститься присвята єпископу Льву Шептицькому, писана Николаєм Шадурським, протоіотарієм апостольським, далі без окремого титулу нумерованих карток 176; на остатній картці на першій стороні внизу формула закінчення: «Господу богу послѣшествующу сія книжица рокомая Ифика ієрополітика или Філософія нравоучителная совершишася року 1760 мѣсяця апріля дня 19». На обороті сеї картки поміщено цензурне одобрення, підписане: «Антоній Лдвѣнскій, протоіот[арій] апостолскій оффѣціалъ енералный лвовскій». На обороті першої (титулової) картки міститься герб «ясневелможныхъ Шептицкихъ» (підкова під хрестом зі стрілою з правого боку, цілість під кардинальським капелюхом), а під гербом четверостих:

Точнихъ нравовъ книжица поучает сія,
И како дойти неба чрез дѣла благія:
Чтушь ю всяк ужъ къ небу имат путь готове,
Аще держится слѣда Шептицкихъ подови.

Книжечка містить у тексті 63 рисунки, а під кожним підпис, віршований із 4 стихів. Віденське видання мало формат малої 8-ки 5 карток нумерованих і 309 нумерованих сторін. На початку міститься передмова «К благоразумному читателю», рисунки відмінні від львівського видання.

в такій дружбі жадної сили, жадної потіхи, тільки свари, колотнеча, лайка, самохвальба і погорда». Бажаючи уникнути такої біди, вибирай собі приятеля подібного і рівного, бо, притулившись до сильного, шезнеш, як мала річка в великій. Ані буря, ані тишина не стоять постійно; ані дощі не йдуть безперестанку, ані погода не стоїть без переміни. Те само бачимо і в житті: многі після ворожнечі стають приятелями, але ще більше таких, що з приятелів робляться ворогами. А як по найбільшій тишині бурхають найстрашніші хвилі, так по найтіснішій приязні вибухає непереєднана ворожнеча. Особливо трапляється се таким, що не хочать прощати один одному зневагу і, ховаючи її злопам'ятно в душі, дожидають пори для пімсти. Бачимо се і з приложеної тут притчі.

Перед домом одного хлібороба в горі жила гадюка, що любила лазити до дому того мужа. При одній такій нагоді син хлібороба ударив гадюку, а вона, роз'ярена, вкусила хлопця смертельно. Батько, бачачи мертвого сина, пройнятий тяжким боєм, побіг щодуху, щоб убити гадюку, але, замахнувшись сокирою, відтяв їй тільки шмат хвоста, а гадюка сховалася в нору. Хлібороб, бажаючи хитро примиритися з гадюкою, аби звабити її на своє обійстя і помститися на ній, прилагодив їй поживу з води, солі і меду і кликав її до давніших відвідин. Та гадюка, сичачи з нори, відповіла: «Даремно трудншся, добрий чоловіче! Не буде вже приязні між нами, бо я, дивлячися на свій хвіст, не можу забути того, що ти вчинив мені, а ти, дивлячися на гріб свого сина, не можеш забути того, що я вчинила йому. То й яка ж може бути злагода між нами?» Так само й чоловік не може безпечно вірити приязні такого, що був його ворогом, бо спомини про ворожнечу раз у раз розбуджують у його думці нову ненависть.

ПРИТЧА ПРО ГАДЮКУ В ДОМІ

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

З текстом староруської притчі про гадюку в домі я познайомився уперве, прочитуючи Ізмарадг*, що міститься в рукописі музею о. А. Петрушевича* ч. I в бібліотеці Народного дому, де вона фігурує як слово св. Йоана Златоустого* «О твари божіи и о кончинѣ смертнѣй и о покаяніи» (д-р Іларіон Свенціцький*. Опис рукописів Народного дому з колекції Антона Петрушевича, частина перша, Львів, 1906, ст. 8). Так само невластиво вона фігурує під іменем того самого святого в Ізмарадгі найстаршої редакції, описанім Яковлевим* (В. А. Яковлев. К литературной истории древнерусских сборников. Опыт исследования «Измарагда». Одесса, 1893, ст. 25), де титул її звучить: «Слово иже во святыхъ отца нашего Иоана Златоустаго, архієпископа Константина града. Повѣсть душеполезная въ чину притчи, что есть житіе се настоящее, сказаніе о зміи и о дворѣ». Завважу, що в копії Сваричівського рукопису*, яким є згаданий вище н-р I збірки Петрушевича, заходить справді непорозуміння, бо стаття починається реченням, узятим із «Слова» Йоана Златоустого, по чім безпосередньо йде текст притчі, в якому бракує початку; очевидно, у взірці, з якого переписувано Сваричівський Ізмарадг, видерто в рукописі одну або дві картки, на яких було докінчення «Слова» Йоана Златоуста і титул та початкові рядки притчі.

Повний текст притчі, але в трохи коротшій редакції, міститься в рукописі монастирської бібліотеки святоонофрійського монастиря василіан у Львові, ч. 40*; сей інтересний рукопис був писаний у першій половині XVII в. в Печерськім монастирі в Києві. Яковлев у цитованім місці своєї праці про староруський Ізмарадг дає про сю притчу ось які бібліографічні вказівки: «Притча взята із «Слова», якого автором признають Христофора*, патріарха александрій-

ського. Грецькою мовою вона надрукована в Fabricii*, Bibliotheca graeca, vol. XII, ст. 657—676, і Migne*, Patrologiae cursus completus, series graeca vol. C, ст. 1216 і далі. З Фабріцієвого видання зроблено російський переклад, друкований у «Християнском чтении»*, 1843, т. IV, ст. 24 і далі. В староруськім письменстві сю притчу стрічаємо досить часто, між іншим, у Златоструї* і інших збірниках, іноді з авторством Івана Дамаскіна*. Церковнослов'янський текст був друкований уперше в Москві в Сборнику 1647 р.* В іншій редакції, ближчій до грецького тексту, притча міститься в збірці Златоуст* як глава 37».

Про дійсного автора сеї притчі, Христофора, патріарха александрійського, читаємо у Вільгельма Каве, Scriptorum ecclesiasticorum historia litteraria, вид[аній] в Женеві 1605 [року], ст. 446, що він жив під пануванням цісаря Теофіла Іконоборця* коло р. 836 і написав один тільки твір, аскетичне і параболічне упімнення про життя людське п[ід] з[аголовком] „Τί ὁμοιοῦται ὁ βίος οὗτος, καί εἰς ποῖον τέλος καταστρέφει”. Сей твір, як додає Каве, в грецькім і латинськім тексті був виданий у Парижі 1608 р. під іменем Теофіла Александрійського.

На староруську мову він мусив бути перекладений дуже давно, може в XI або XII в., бо відома притча про хромця і сліпця, якої простора редакція, без сумніву, належить Кирилові Туровському*, була по всякій правдоподібності писана на взірць греко-єгипетської притчі Христофора Александрійського. Найстаршу староруську копію тої притчі маємо в пергаміновім рукописі з кінця XII віку, що міститься в бібліотечі Свято-Троїцької Сергієвої лаври під ч. 2027 як додаток до тексту деяких святих книг Старого завіту. Тут вона подана в коротшій Ізмарагдовій редакції без назви автора п[ід] з[аголовком] «Сказаніє въ образъ притъчи о житъи челоувѣчствѣ», і починається словами: «Уподоби ся, възлюбленіи, нашъ животь въ житъи»¹. Повний текст притчі з доданням просторого, мабуть староруського, поучення заховався в паперовім рукописі тої самої бібліотеки з XV в., що містить збірку грецьких отців церкви і один твір Євфимія, патріарха Тирновського*, писаний болгарською мовою. Притча являється тут з повним і вір-

¹ Описание славянских рукописей библиотеки Свято-Троицкой Сергиевой лавры. Часть I. Москва, 1878, ст. 2.

ним титулом: «Иже въ святыхъ отца нашего Христофора, архієпископа александрскаго повѣсть и поученіе душеполезно, явлѣючи, что уподоби ся житіе се» (Описание, ч. III, Москва, 1879, ст. 144). Притча разом з поученням, доданим на кінці і пропущеним мною в перекладі, що докочаний власне на основі сього тексту, займає в рукописі 36 карток письма. Завдяки ласкавій ввічливості завідателя бібліотеки Сергієвої лаври біля Москви, Костянтина Михайловича Попова, я одержав копії з сих обох рукописів, а над то копію найстаршого церковного друку московського Сборника з р. 1647*, що має титул: «Иже во святыхъ отца нашего Іоанна Златоустаго, архієпископа Константина града, повѣсть душеполезна въ чину притчи о дворѣ и о зміи и что есть житіе се настоящее всякого челоуѣка». Нарешті додано також копію з рукописного Ізмарагда Сергієвої лаври XVI в., ч. 204 (1626), що має титул: «Слово иже въ святыхъ отца нашего Іоанна Златоустаго архієпископа Костянтина града, повѣсть душеполезна въ чину притчу, что есть житіе се настоящее, сказаніе о зміи и о дворѣ». Всі ті тексти, за яких, уділення висловляю тут шановному К. М. Попову мою прилюдну подяку, будуть опубліковані і визискані науковим способом у спеціальнім досліді, який маю намір присвятити тій притчі*.

В р. 1905 по газетах розійшлася вість, що бельгійський учений Ф. Кюмон у своїй подорожі по Малій Азії знайшов грецький текст притчі про гадюку в домі, яку він уважає твором св. Іпполіта*. Тут же був поданий коротко зміст притчі. Зацікавлений сею звісткою, я удався листовно до проф. Кюмона і незабаром одержав від нього відбитку його публікації [під] [заголовком] «Une parabole attribuée a st. Hippolyte de Rome», що була вміщена в журналі «Revue de l'instruction publique en Belgique publiée sous la direction de MM. Ch. Michel et P. Thomas avec le concours de MM. Cumont, L. Parmentier et H. Pirègne», Bruxelles, мала 8-ка, ст. 7, з доданням рисунка-фотографії монастиря Сумеля недалеко Трапезунда, де була знайдена рукописна копія притчі. Текст притчі тут короткий і відповідає нашим ізмарагдовим текстам. Розуміється, догадка проф. Кюмона про Іпполітове авторство притчі супроти всього сказаного тут не має ніякої підстави, та проте опублікований ним текст має своє значення при порівнянні з іншими друкованими та рукописними текстами.

Львів, дня 29 марта 1910

1. ВСТУП

Все, любі мої, що по всі часи первосвященики і пастирі і начальники подають вам про вас і про нас, первосвящеників, боже слово, веде до дбайливості та поучення, як багато треба думати про спасеніє себе самих і інших людей чоловіколюбним дійством. Того, що до Мойсея в хвилі малодушності мовив: «Не ти сам пастир сих людей, але й я за тобою»,— того призовімо сьогодні, який ненастанно текучі дари дарував нам нескупо, що своєю силою укріпив нашу неміч і своєю невимовною мудрістю та ласкою умудрив нашу безумність. Бо коли подумаю про першого сотвореного чоловіка Адама і поміркую про його поступок, бере мене жах і диво, як він, сотворений рукою божою і наділений ласкою розмовляти з богом та даром пророкування, проте переступив одну заповідь божу і через те позбавив себе великого добра і обголив себе з усеї слави і царства і всіх божеських дарів. В одній хвилі упав і був вигнаний з раю і злетів у глибину бідності та бездомності. Коли оттак міркую, що се сталося йому за один одинокий непослух, то думка про наші незліченні гріхи наповняє мене розпукою. Коли ж пригадаю собі те, що в Євангелії сказано про розбійника, і поміркую, як він одним словом був спасений і очистився від незлічених гріхів, знов набираю бодрості й надії і прихилиюся усильно до покаяння. Бо ж той ділами падав, а словом спасся. Там той бачив страшні божі чуда і переступив божу заповідь, а сей не бачив нічого, тільки Христа, та й то болюче розп'ятого, і увірив у нього. Велика тут різниця і незрівняна рівність, так як нерівні мали душі. Іншу чесноту мав розбійник, якої не мав Адам, і стоїло йому лише сказати: «Господи, пом'яни мене в царстві твоїм!»

Всі ви ученики Христові, що надієтеся унаслідити його, піддержуйте в собі таку віру і вправляйтеся в благочестивих ділах! Бо кождий чоловік, що хрестився в ім'я отця і сина і святого духа і сподобився прийняти дар божий, чує голос Євангелія, яке велить йому: «Нікого не кривдь, не бий у лице, не вдар ніяк і не напастуй!» Але слухай, що й над то ще говорить Євангеліє: «Коли хто скривдить тебе, терпи; коли хто потягне тебе одні гони, іди з ним двоє гін». Жаден із благовірних християн не хотів сього терпіти, та відколи найшло на нас тяжке ярмо ізмаїльтян, прийняли ми ще тяжчі лиха від них. Поневолі і не хочачи

мусили ми терпіти: колиб були терпіли таке перед тим від одновірців, були би ми мали велику заплату. Бо християнин, коли покривдить кого, терпить потрійну кару. Адже кожному християнинові треба покаятися за кожний гріх усім серцем перед богом і перед смертним часом і не дурити себе принадами сього віку!

II

Чи чули ви, любі мої, яке подібне життя наше на сьому світі до того одного чоловіка, що оселився в домі зі своєю жінкою і сином-одинаком і прийняв іще одного слугу. А була в тім домі їдовита гадюка. Чоловік чув від многих, що ся гадюка умертвляє з давен-давна всіх, що замешкають у тім домі. Думав чоловік зразу або забратися геть із того двора, або вбити гадюку. Та коли пристежив її, щоб її вбити, знайшов перед нею золотого. І взявши золотого, мовив сам до себе: «Коли б ся гадюка хотіла умертвити нас, то не був би я перед нею знайшов золотого. Не подоба мені вбивати її, але навпаки, вона гідна всякої честі».

І пробула змія в домі досить довгий час, кожного дня кладучи йому золотого і нічим не шкодячи нікому. І радувався той чоловік, що не вбив гадюки.

Мав сей чоловік прегарного і многоцінного коня. І підповзла гадюка вночі і вкусила коня, і він іздох.

Послухай толкування того, що сказано досі! Дім — се життя людське, а гадюка в ньому — се світодержець, ворог лукавий — жадність і захланність, що дигає вкусити чоловіка в п'яту, щоб умертвити його. А золотий — се всяка лукава похіть, що тягне кожного до погібелі. А отрута гадюча — се гріх, що умертвляє кожного, хто піддається йому. Адже говорить апостол: «Коли повстає бажання, родиться гріх; коли ж скінчиться гріх, родиться смерть». За наше недбальство посилає бог не раз випадки на скотині, щоб ми лякалися і, бачачи їх, береглися всякого зла.

III

Бачачи чоловік коня свого умертвленого гадюкою, засмутився і почав проклинати дім і гадюку. І міркуючи сам у собі, говорив: «Яка страшна отрута в сеї гадюки! Конче треба мені вбити її, поки не умертвить кого з нас». І, прийшовши перед гадючину нору, щоб убити гадюку,

знайшов золотого, як звичайно, і мовив до себе: «Коня я стратив. Пощо ж мені ще тратити щодня золотого? Сяк чи так, кінь уже здох, а гадюка, мабуть, не буде шкодити людям, то й нема пощо вбивати її». І він лишив гадюку живою. І знов жив якийсь час спокійно, щодня знаходячи золотого біля гадючиної нори і не зазнаючи від неї ніякої шкоди.

Бачачи його безтурботне життя, гадюка приповзла вночі і вкусила слугу ві сні. Ві сні, кажу, щоб не сказав хто, що слуга сам прийшов на місце, де жила гадюка, або не беріг себе ліпше, щоб не наразити себе на її вкушення. Бо хто ж устережеться невидимої смерті? Крикнув укушений слуга; і прибіг пильно господар, кленучи гадюку й ту годину, в якій оселився в тім домі.

Так і ми, поки нам добре ведеться, не тямимо про смерть, а в біді тратимо духовний спокій і проклинаємо се життя та годину, в якій ми родилися. І кождий із нас говорить у такій хвилі: «Ні вже, ні за що відтепер не дам себе спокусити покусам сього марного життя». Але потому (як пес до своїх блювотин) вертаємо до своїх давніх гріхів, не кидаємо їх, але робимо ще гірше, не дбаючи про біду ані про смерть. Через таке безтурботне життя в світовім добрі гріх набирає подвійної сили. Як пташина, названа ілунь, бачачи крокодила і підстерігши його, коли спить солодко і лежить спокійно простертий з отвореною пашею, раптово вскакує в пашу і вбігає в черево його і роздирає те черево і лишає його мертвого, отак і нас умертвляє гріх, коли не поспішимо покаєнням обновити своє життя.

Але вертаймо до попереднього!

IV

Бачачи чоловік свого слугу люто вкушеного, в тяжкім болю, покликав лікарів і просив їх привернути його до здоров'я. Вони пробували всяких ліків, та ніякий не поміг, і слуга нарешті вмер. І заприсяг чоловік, що вб'є гадюку. Та, прийшовши до її нори, знайшов золотого і, взявши його, мовив сам до себе: «Слугу купив я за гроші, так, як коня, а ті золоті, які я тут находжу кожного дня, варті далеко більше. Треба нам берегтися ліпше, то гадюка не пошкодить нам».

І, осліплений жадобою грошолюбства, лишив гадюку живою і жив знов спокійно якийсь час.

Бачачи, що чоловік живе необережно і не дбає про смерть, гадюка приповзла вночі і вкусила його сина.

Слухай, любий мій! Коли бог розгнівався на Фарру, вітця Авраамового, за те, що робив ідоли, умертвив його наймолодшого сина, якого він любив найбільше. Та батько не нарозумився тим і робив далі ідоли та продавав їх ідолопоклонникам. І сталося тоді 3302-го року те, чого ніхто ніколи з давніших людей не видав; ніколи перед тим не вмирав син перед вітцем, окрім Ламеха, сина Мафусаїлового; і дивно було всім, і навіть письмо святе зазначило, мовлячи: «І вмер Аран поперед отця свого Фарри».

Але вернімося до перерваного оповідання і, згадавши про крик укушеного сина, скажімо про старого.

V

Прийшов отець, плачучи і б'ючи себе в груди і ляскаючи лице своєю рукою і кричачи: «Ой лишенько моє!» і проклинаючи годину, коли замешкав у сьому домі, і гадюку, що вкусила його самотнього сина.

Оттак робимо не раз і ми: коли бачимо, як умирає такий молодий чоловік, то в нас родиться ненависть до життя, і ми готові лихословити те життя та сказати: «Краще було б чоловікові не родитися, ніж умирати так молодо, не скоштувавши того життя. Горе тобі, роде людський! Коли вмере такий чоловік у молодім віці, ледве вийшовши з першої юності, то, їй же богу, не варто дурити себе тим життям і грішити в ньому». Іще маючи сльози на очах і дивлячися на мерця і з хлипанням хитаючи головами сюди й туди і зарікаючися, що годі нам турбуватися життєвими клопатами і озлоблятися за маєткові справи,— і тут же наказуємо своїм слугам, аби добре стерегли нашого добра, говорячи їм: «Бережіть, братця, щоб хто не потяг що з дому, поки ми плачемо по мертвому!» Сьогодні плачемо й ридемо безутішно, а завтра живемо, як безсмертні. Плачемо при сході душі і впиваємося на похороннім обіді.

Але ведім оповідання далі там, де перервали його, бо треба нам доповісти до кінця.

VI

Бачачи чоловік, як син кричав і кликав його і, заливаючися слізьми, благав помочі у свого вітця, скликав лікарів і обіцяв дати їм, що самі захочуть, аби тільки

відвернули його сина від смерті. Нічого й казати, що лікарі потрудилися по змозі, та не вдали нічого, бо хлюпець умер. Глибоко засмучений отець поклявся не лишити гадюку живою, мовлячи: «Доки буду дурити сам себе і не вб'ю сеї проклятої гадюки, заки вона не вмертвить і мене самого?»

І коли пішов убити гадюку, знайшов золотий і взяв його і почав говорити сам до себе, позираючи на золотий і мовлячи: «Що мені робити? Син уже вмер. Якби був стерігся добре, то не була б могла гадюка знайти і вкусити його. Але ми з жінкою будемо стерегтися добре, і вона не зможе пошкодити нам. Стратив я сина, по що ж мені тратити ще кожного року 365 золотих?» І з тими словами лишив гадюку живою.

І знов прожила гадюка якийсь час спокійно, день у день кладучи золоті і не роблячи шкоди нікому. Та коли чоловік обезпечився і полюбив більше марності сього життя понад побожне й людяне поводження, приповзла раптово гадюка і вкусила його жінку.

Оттак і смерть приходить раптово, як злодій, а ми не знаємо ні дня, ні години, в якій вона назначить і вихопить нас.

Кричить жінка до чоловіка. Прибіг чоловік, плачучи й ридуючи. Почули сусіди й приятелі й свояки і позбігалися, плачучи. І знов чоловік покликав лікарів і обіцявся заплатити золотом, щоб вибавили його жінку від смерті. І знов трудилися лікарі не мало і не могли нічого порадити, і жінка таки вмерла. І лишився чоловік у домі сам і, гостячи своїх приятелів та свояків, розповів усім до слова, яке лихो спіткало його з гадюкою. І всі всякими словами радили йому вбити гадюку і не лишати її живою, коли сам не хоче пожити смерті.

І прийшовши чоловік на місце, де звичайно знаходив золоті, побачив, що там лежав дорогий камінь, білий і чистий і многоцінний, далеко вартніший від золотого. І з радістю взявши той камінь, обертав його на своїй долоні, тішачися та бавлячися ним любо і, немов забувши про смерть свого сина і своєї жінки, мовив сам до себе: «Видно, що гадюка не без причини перемінила золотий на сей чистий і білий камінець. Певно, вона перемінила також у собі свою смертельну отруту і вже більше не пошкодить нікому».

О, яким безумом дурить нас диявол повабами сього життя! Як сильно відвертає нас від спасення і божого чоло-

віколюб'я і віддає нас огневі вічному! Оттак і вудка рибацька називається повабом, бо єсть на ній примана, що одурює рибу. Кидаючи перед рибу сю приману, рибак заставляє її зачепитися на вудку і тоді витягає з води і кидає в окріп. Весь світ стоїть на злі й лукавстві, і ми, хоч знаємо гріховну злобу, все-таки любезно і запопадливо звикли прихилитися до нього. Як осел іде на стрічу молодому льву, а сей з'їдає його, розірвавши на шматки, так і той чоловік, одурений великою радістю із-за дорогого камінця, почав чистити місце і кадити і кропити і курити там усякі кадила. І кожний день в установленій годині робив сю набожність, і кожного дня гадюка подавала йому дорогий камінець. Бачачи багато тих камінців, чоловік радувався і, відложивши дещо золота, зробив із нього пушку і вложив у неї дорогі камінці та решту золотих і, хочачи заховати пушку з золотом і камінцями та не знаходячи місця, де би заховати її, викопав ямку в головах своєї постелі й заховав її там. І коли обідав, дивився вниз і не згадував ні про жінку, ні про все інше, що мав і стратив.

VII

І приповзла гадюка і вкусила його в ногу. Закричав чоловік великим голосом. Позбігалися до нього всі сусіди і приятелі й свояки, нарікаючи та докоряючи йому й говорячи: «Чи не казали ми тобі вбити гадюку, а то вона й тебе погубить? Направду ти сам собі зробився убійцею».

Та він, покликавши лікарів, просив їх допомогти йому, обіцяючися та присягаючи, що дасть їм усе, чого жадають, аби тільки вибавили його від смерті. Вони напоювали його різнородними ліками, але не могли привести його до здоровля. Нарешті, коли всяка людська поміч оказалась даремною, як говорить в книзі Іова: «Визирав я людської помочі, і не було її», і Давид говорить: «Не надійтеся на князів і на синів людських, бо нема в них рятунку» — коли отак лишився без людської помочі, обернувся до бога, мовлячи: «Господи, господи, сей один раз прости мені, аби я лишився живий, і покаюся і вже більше не одурить мене се життя ані погане грошолубство. Але роздам усе своє багатство і зроблюся монахом і оселюся в святій пустині, відрікшися всіх життєвих клопотів і забагів, і подбаю про своє спасеніє і про те, щоб угодити тобі. Бо тепер зрозумів я добре, що все те життя — суєта».

І просив помочі у многих святих, і давав багато милостині вбогим, і дав богу заповіт, що і всю решту віддасть на боже. І дарував йому бог життя, і по якімось часі він одужав і прийшов до здоровля. Та коли йому почало вестися добре, він знов забув заповіти та клятви, якими обіцяв себе богу, і мовив сам до себе: «Надіюся, що, вийшовши раз із сеї недуги, надалі вже буду безпечний від укушення гадюки, бо якби її отрута була така смертельна, як у перших разях, то й я не був би видужав від неї».

VIII

О самодурство пустого чоловіка! Ліпше б було тому чоловіку не родитися на землі. Та й чи один він такий, що прогнівляє бога у всьому його сотворінні! І він обернувся назад на свої блювотини і повів себе ще гірше, так, як той, що після розпуки вирятувався з морської бурі, або той, що видужав із невлічимої хвороби, або як розбійники, яких відпустять із темниці та мук, дарувавши їм кару смерті. І ми поступаємо таким самим способом: каємося в тяжких пригодах, а діждавшись відради і добродійства, вертаємо знов до гріхів, і знов одно будуємо, друге руйнуємо і не робимо корисного діла, так, як той рак, що раз лізе наперед, а потім поспішно пливе назад і, не потрафивши просто до своєї нори, попадає в сіть. Так і люди: один будує, а другий руйнує, і що їм із того? Тільки марна праця.

Оттак і сей чоловік вернувся до своїх попередніх привичок і пустого життя. День у день одержуючи дорогий камінець, він говорив сам до себе: «Заспокійся, душе моя!» І коли жив так далі безтурботно, приповзла знов гадюка і вкусила його в руку. Він наробив крику, позбігалися сусіди і приятелі й свояки, плачучи та докоряючи йому й говорячи: «Доки терпить тебе бог? Адже ж дав ти йому слово з клятвою і потім скинувся з нього. Направду на тобі сповняється пророцьке слово: «Коли вбивали їх, тоді благали бога, а коли одержували помилування, то творили ще гірші пакості».

І почав чоловік знов молитися: «Господи мій, господи, знаю, що я не встоявся в своїм слові і не додержав обіцянок, які дав тобі. Але ще сей раз вистав мене на пробу, бо я зрозумів усю погань покуси і пізнав усю її фальш, і не дам одурити себе більше».

І знов вислухав його чоловіколюбець бог і дав йому прийти до здоровля. І він почав знов жити собі безпечно, помалу забуваючи про небезпеку, яка грозила йому, поки не повернув знов до давньої своєї привички, говорячи сам собі: «Пощо мають пропадати ті многоцінні камінці? Знаю багато вбогих, що не мають навіть хліба, чим насититися. Збиратиму ті камінці і за них дістану великі гроші і даватиму бідним та вбогим чимраз більше, і ся милостиня положиться мені за заслугу. А потому піду на пустиню і покаюся, бо задля сього дарував мені бог життя».

ІХ

Бачите, любі мої брати, самодурство сього життя! Дурить чоловік сам себе, що збирає багатство на те, щоб дати милостиню. Нехай не пропадають дорогі камінці! А того й не чує, що, збираючи їх, він починає ненавидіти всіх убогих і захланно зберігати своє багатство. Оттак і сей чоловік дійшов знов до занедбання своїх заповітів, день у день докладаючи золотого до золота і камінці до камінців. І веселилася його душа, не турбуючися думкою про смерть, і чоловік говорив до неї: «Душе моя, їж і пий і веселися, бо твое добро множитьсь день у день».

І почав чоловік роздумувати, де би заховати решту золота, так як той багач у Євангелії, що говорив сам до себе: «Порозвалюю отсі мої стодоли і побудую більші». Та сказано було йому: «Безуме, сеї ночі візьметься душа твоя від тебе, а те, що ти приготував, кому лишиться?» І коли він отак міркував, приповзла нараз гадюка і вкусила його в груди просто серця. Знов він закричав, і зібрався його сусіди та свояки, ганьблячи його та промовляючи: «Лиха твоя душа, окаянний чоловіче! Попереду показав тобі бог смертельність тої гадючої отрути на твоїм коні і на твоїм любім сині і на однодушній з тобою жінці, і сам ти два рази вертав від смерті і давав слово богу не піддаватися більше повабам сього життя. Два рази вислухав тебе бог і вийняв тебе від смертельної недуги, та для тебе, затуманеного, все це було надаремно. Добре говорить письмо боже: «Серце розумного сокрушається від самого позору, а нерозумного хоч бий, то він не зрозуміє». Кілька разів ми радили тобі, щоб ти вбив свою неприятельку, а то вона умертвить тебе, але ти не послухав нас». Тоді він,

взявши золото і дорогі камінці, показав їм, мовлячи: «Оце все дістав я від гадюки».

Вони ж, хитаючи головами, мовили: «Нещасний чоловіче, даремно ти занастив своє життя. Інші заберуть се по тобі, а ти прогнівав бога і запропастив свою душу і заслужив для неї на вічний огонь».

І чоловік почав знов жалібним голосом молитися і промовляти: «О господи мій, господи, ще сей один раз вислухай мене і випробуй мене, боже мій, і не приймай моєї душі, оголеної з добра, неготової й нечистої!»

І зібрав лікарів з усіх сторін, і запевняв їх, що дасть їм усе своє добро і буде служити їм усе своє життя, коли вибавлять його від смерті. І в тяжкій тривозі говорив: «Братчики мої, не знав я, яка то гірка смерть. Горе мені, окаянному та грішному! Справді я сам одурив себе». Се він дійсно сказав правду, і всі його зусилля з лікарями та з великим багатством не допомогли йому анітрохи вивратися з обіймів смерті. Бо на кого бог прогнівається, хто може допомогти йому? Коли бог не допоможе, всякі заходи лікарів безхосенні та непотрібні. І так умер той чоловік гіркою смертю.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

[ДО ЗБІРКИ «ПАНЩИЗНЯНИЙ ХЛІВ
ТА ІНШІ ОПОВІДАННЯ»]

Пускаючи в світ отсі три оповідання, що досі, крім «Історії кожуха», не були передруковані в збірках оповідань, видаваних Антоном Хойнацьким і Українсько-руською видавничою спілкою, зазначую тут, що найдавніше з них — «Цигани» — було друковане первісно в фейлетоні «Діла» з р. 1882, чч. 86—87, а потім передруковане в збірці «В поті чола», ст. 167—179; друге — «Ліси й пасовиська» — друковане перший раз у «Ілюстрованім календарі «Просвіти»* на р. 1884, ст. 24—35, третє в «Житі і слові»*, річнику третім, видаванім у р. 1896 у кн. 1, ст. 23—29, а четверте в збірці «Сім казок», ст. 33—38. Видаючи ті оповідання тепер окремою книжкою, подаю їх не в хронологічнім порядку їх написання та друкування, а відповідно до хронології історичних відносин, яких торкаються ті оповідання. На першім місці йде оповідання «Панщизняний хліб», що майже цілим своїм змістом належить до панщизняних відносин перед р. 1848, а тільки закінченням відкриває немов мале віконце на відносини по наданню свободи нашому народові. Друге оповідання — «Ліси й пасовиська» — відноситься до темної досі в історії нашого економічного розвою доби політичної реакції 50-их рр. минулого віку, в якій наші селяни кінець кінцем основно програли т[ак] зв[ану] сервітутову справу* і в якій через те покладена була основа пізнішого економічного лихоліття та автономічного безголов'я. Третє оповідання відноситься до пізніших часів, 60-их рр., коли реорганізація жандармерії в нашім краю отворила дорогу надужиттям політичної власті і значно причинилася спинення розвою політичного життя серед нашого народу на довгі десятиліття. Четверте — то образець з сучасного життя українського мужика.

Може, мої оповідання видадуться декому старомодними і позбавленими тої містики, яку наші новіші письменники та критики уважають майже доконечною приналежністю літературних творів. Проте надіюся, що вони ні в чийй душі не збудять хорих фантазій, а здоровому смакові дадуть здорову і не зовсім неприємну поживу.

Львів, 15 жовтня 1912

ДУХОВНА Й ЦЕРКОВНА ПОЕЗІЯ НА СХОДІ Й НА ЗАХОДІ

ВСТУП ДО СТУДІЙ НАД «БОГОГЛАСНИКОМ»*

Ще в початках 90-их рр. минулого віку я зібрав досить багатий книжковий і рукописний матеріал для вивчення історичного та літературного значення «Богогласника»*. На основі того матеріалу я написав кілька розділів розвідки, та, зупинившись на бібліографічному описі різних видань «Богогласника», я відложив ту роботу, змушений обставинами зайнятися іншими працями, що не вимагали так багато заходів і не насували так багато труднощів, а при тім обіцювали багатші та важніші здобутки. Переглядаючи тепер свої папери, я знайшов і ту недокінчену розвідку про «Богогласник» і уважаю не зайвим опублікувати її вступну часть.

Праця над духовною та церковною поезією в наших старім письменстві притягла до себе в остатніх десятиліттях багато визначних сил — назву тільки професорів М. Грушевського та В. Перетца*, а з молодших д-ра В. Щурата та М. Возняка — і збагатилася численними публікаціями, в яких, одначе, переважає сирий матеріал. Задумавши перед 20 роками свою розвідку досить широко, я у вступнім розділі висловив дещо таке, на що не звернув уваги ніхто з пізніших дослідників, і тому вважаю не зайвим опублікувати тепер сей розділ моєї давньої розвідки без есенціональних поправок, бачачи, що вона в своїй основі не перестаріла й досі. Розуміється, не пускаю й сього, так само як інших моїх давніших писань, у світ без численних дрібних поправок, речевих і мовних.

Писано дня 1 лютого 1913

Пісні церковні в християнській церкві, їх початок і розвій. Гімни грецькі та латинські, національні пісні церковні, стихіри, акафісти, мінеї і т. ін. Посереднє становище «Богогласника»

Поезія церковна не те саме, що поезія релігійна. Бо коли майже всяка поезія первісно була поезією релігійною, т[о] зн[ачить] піднесенням духу поза обсяг звичайних, буденних інтересів, поза котрими для первісного чоловіка безпосередньо починався обсяг божества,— то відси, від таких гомерівських гімнів, найстарших пісень єврейських, як пісня Дебори*, Міріам*, пісня Давида про смерть Саула та Йонатана*, найдавніші псалми та найдавніші часті «Рігведи»*,— до поезії церковної вроді псалмів «ступенних» або католицьких канціоналів дуже далека дорога. Поезія церковна далека вже від тої наївної віри, того безпосереднього вливу чуття людського перед божеством, якими визначається первісна поезія релігійна. Поезія церковна — се витвір штучний, опертий на довговіковій традиції, вплив організації окремої верстви жерців, монахів, священників, приноровлений до цілі системізованого вже і спеціалізованого богослужіння, якого не знають первісні релігії. Для своїх цілей вона користується давньою, наївною поезією релігійною, але вводючи її в новий зв'язок обрядів та тайн, надає їй скрізь нове, символічне значення, якого вона первісно не мала, піддає її строгому виборові та докладній цензурі¹.

Хоча релігія християнська унаслідила від жидівської високовироблену систему богослужіння, то проте обставини зложилися так, що вона не перейняла її живцем і в цілості. На се вплинула головно проповідь Павла, його спірітуалістичне розуміння науки Христової та його широка апостольська діяльність між греками й римлянами, котра вже в першій віці християнської ери центр тяжкості християнства з Єрусалима та Палестини перенесла до Антіо-

¹ Початки такої цензури в християнській церкві бачимо аж у IV столітті. І так синод Гіппонський 393 р. в 21 каноні забороняє в церквах уживати «чужих», т. є. звичаєм не усвячених молитов і формул, «nisi prius eas cum instructionibus fratribus contulerit» [доки він їх не звірить із настановами братів (лат.).— Ред.], а II синод Карфагенський 407 року в 9 каноні застерігає право дозволу на ввведення нових молитов і пісень до богослужіння самому синодові. Пор.: H e f e l e. Conciliengeschichte, Bd II, стор. 89 і далі, а також K ö s t l i n. Geschichte des christlichen Gottesdienstes, стор. 65.

хії, а далі до Ефесу, Корінфа та Рима, до головних центрів грецької й римської культури, помимо завзятої опозиції значної часті «юдаїзуючих» християн¹. Се було причиною, що первісне богослужіння християнське не пішло сліпо й невільничо за традицією жидівською, але довгий час, майже сотню літ, держалося в стані свобідної імпровізації і було безпосереднім виразом чуття цілої громади. Аж пізніше воно перетворилося, хоча й на основі єврейської релігійної поезії, але під великим впливом культу грецького та римського*. Основна різниця тих двох культур вплинула, нарешті, при кінці формаційної доби, в IV і V вв., на витворення двох, значно від себе відмінних родів богослужіння — грецького та латинського, котрі опісля дальше розвивалися віддільно, де в чім рівнобіжно, а де в чім відмінно².

¹ Про сю першу боротьбу в християнській церкві за часів апостольських і довго ще опісля і про вплив Павла на ціле уформування християнства див.: Christian Baug. Allgemeine Kirchengeschichte, Bd I; Hausrat. Neutestamentliche Zeitgeschichte, Bd III; C. Weizsäcker. Das apostolische Zeitalter der christl. Kirche.

² Дуже інтересну характеристику основних різниць між грецьким і латинським богослужінням, а сих обох від первіснохристиянського подає Кестлін. Головна ціль богослужіння в часах апостольських і в старохристиянській церкві була збудування (οἰκοδομή) всіх присутніх. У богослужінні брали участь усі під проводом апостолів або їх учеників, не задля урядової поваги, ані з якого-будь прислужного їм права, але як найближчі джерела науки Христа і обдаровані духом св[ятим]. Центром богослужіння було «ламання хліба» (κλάσις τοῦ ἄρτου), що не вважалося ніякою тайною, а тільки спомином тайної вечері, та подавання всім за чергою «чаші благословення» (ποτίρια τῆς εὐλογίας) в супроводі молитов і при співанні псалмів. Пізніше католицьке богослужіння не тільки розвивалося, приймаючи чимраз багатші форми, брані порівняно з богослужінням жидівського та з культур греко-римських, але ввело зміну принципіальну, подекуди суперечну з духом первісної церкви, — «das ist die der urchristlichen Anschauung nicht bloss durchaus fremde, sondern geradezu entgegengesetzte Werthschätzung und Überschätzung der gottesdienstlichen Handlung als solcher, die Auffassung des Cultus als eines in bestimmter, objektiver Form von Gott angeordneten und ebendeshalb im objektiven Sinne heiligen Dienstes» [Це не лише чужа, але і зовсім протилежна первісному християнському світогляду оцінка та переоцінка обряду богослужіння як такого, сприймання культу ніби в певній, об'єктивній формі самим богом установленої і тому в об'єктивному розумінні святої служби (нін.). — Ред.]. Причиною сього було витворення догми про відкуплення людей через смерть Хрис-

Щодо співу, то маємо певні звістки, що він уживався вже в найдавніших громадах. Св. Павло в своїх листах до ефесців (V, 19) і колоссаїв (III, 15) уважає співання пісень релігійних одним із головних способів збудування побіч науки та пророкування (говорення в екстазі). Розрізняє він там три роди пісень: *ψαλμοί*, *ὕμνοι* і *ὄδαί πνευματικαί*. Очевидячки, під псалмами розуміє псалми єврейські, під гімнами («піснями похвальними») такі співи біблійні, як пісню Мойсееву по переході через Червоне море (Ісход, XV) або гімн Марії (Єванг. Луки, I, 46)¹. Оба ті роди пісень співала, мабуть, ціла громада в певних перестанках². Що ж до «од духовних» (у латинським «*cantica spiritualia*»), то здається, що Павло розумів під ними імпровізації, виголошувані поодинокими членами громади в екстазі, під впливом вітхнення св. духа (*πνεῦμα*). Форма всіх тих співів,

то ву, котра виперла первісний погляд про їх освічення його наукою. Пам'ять смерті Христової, первісна *εὐχαριστία*, т. е. акт подяки — стала тепер символом жертви Христової за людей або й реальним, щоденним повторенням тої жертви. Те, що давніше служило тільки для збудування громади і мало значення тільки для громади і через громаду, тепер почало вважатися актом хвали божої *κατ' ἔξοχην*, котрий має значення незалежно від громади і може відправлятися без її присутності. Сей погляд найконсеквентніше виробився в церкві латинській, котра богослужіння вважає «реальним (не символічним) приношенням новозавітної жертви, т. е. Христа, пожертвованого на хресті, через священство, т. е. новозавітну теократію», і в тім згляді перейняла цілковито погляди левітського священства в жидівській теократії. Натомість церков грецька творить перехід між старохристиянським і латинським богослужінням. І вона також перемінила богослужіння громадське в попівське, але при тім не перестала класти великої ваги на збудування вірних і в тій цілі при помочі символічно-драматичного дійства показує громаді акт відкуплення. І з погляду на форму та розклад богослужіння бачимо в грецькій церкві деякі ремінісценції старої, класичної драми, того головного способу образования і виховання старинного світу. Досить буде пригадати вигляд і розклад богослужебного місця, поділ дійства між священником, дияконом і хором, розклад молитов і пісень, давніші, а у нас і досі практиковані «сходи» довкола вівтаря, що нагадують танець старинного трагічного хору і т. ін. (H e i n r i c h A d o l f K o e s t l i n, *Geschichte des christlichen Gottesdienstes, ein Handbuch für Vorlesungen und Übungen im Seminar*. Freiburg i. B. 1887, стор. 7, 11, 12, 58—63).

¹ A d. E b e r t. *Geschichte der christlich lateinischen Literatur von ihren Anfängen bis zum Zeitalter Karls des Grossen*. Leipzig, 1874, стор. 165 і далі].

² Гл.: E d o u a r d R e u s s. *Les épîtres Pauliniennes*, tome second. Paris. 1878, стор. 228.

без сумніву, була така сама, якою визначається жидівська поезія, без строго захованого ритму, але з паралелізмом думок. Разом із формою перейнято, запевне, й жидівський спосіб співання, чи властиво рецитуння з підношенням і протяганням голосу в певних місцях¹. Ті «духовні оди» були, отже, першими оригінальними творами церковної лірики християнської. Деякі з них доховалися до наших часів, як, пр[иміром], уживане в грецькій літургії «велике славословіє» або перехована в недавно відкритих кінцевих главах (сар. 59—61) листа Климента Римського до коринфян* пісня-молитва, котра і в формі своїй, не скрізь однаково держаній, являє виразні ціхи імпровізації².

Але швидко, особливо в церквах грецьких, до основної традиції жидівської домішалися форми грецькі: пісні церковні укладано в формі ритмічній, що, особливо для тих християн, які вживали грецької мови, було само собою зрозуміле. Вже від половини II віку маємо останки таких ритмічних і навіть строфічних «гімнів» церковних у додатку до твору Климента Александрійського* «Παιδαγωγός». Особливо в IV віці така поезія церковна та релігійна в грецькій мові дійшла до найвищого розвитку в творах св. Єфрема Сіріна і Григорія Назіанзенського. Впливи грецьких форм, грецького духу та грецьких традицій літературних видно в тих письменників дуже виразно, особливо у Григорія, котрий навіть написав цілу драму «Χριστός πάσχω» на взір драм Евріпіда*, зложену майже цілком із віршів Евріпіда, Софокла* та інших старогрецьких драматиків³. Йому ж приписують авторство одного з найдавніших ритмічних гімнів грецьких, що починається словами «Σὲ τὸν ἄφθιστον μονάρχην δὸς ἀνύμνειν, δὸς ἀψύθειν»⁴ і оспівує силу і славу Христа⁵. Єфремові ж, єпископові Едесси в Сирії, належить слава, що перший впровадив такі гімни до богослужіння. Не сталося се відразу, але було конечним впливом того розвою, який відбувався внутрі грецької церкви. З одного боку, впливи грецькі й орієн-

¹ Гл.: Ebert, l. c., Köstlin, l. c., стор. 13.

² Текст її — Köstlin, l. c., стор. 20—22; пор. також A. Ebert, l. c., стор. 166.

³ Алексей Веселовский*. Старинный театр в Европе. Исторические очерки. Москва, 1870, стор. 12.

⁴ Тебе, непорочного владика, дай мені оспівати, скласти тобі гімни (грецьк.).— Ред.

⁵ Daniel. Thesaurus hymnologicus, t. III, 5.

тальні в самім її нутрі розсаджували строгі форми традиції жидівської і витворили церковну музику і спів літургійний, що зайняв місце жидівської рецитації. Вже Ігнатій Антіохійський* (помер 116 р.) мав у тамошній церкві запровадити хори і спів антифонічний* (K ö s t l i n, loc. cit., стор. 89). Особливо ж еретики впливали на прискорення того розвою на Сході й Заході. Для популяризації своїх догм еретики, а особливо гностики*, маніхеї*, аріани* і ін., радо послуговувалися найпопулярнішими формами літератури: піснями народними, казками, новелами та романами, котрі перероблювали по-своєму, надаючи їм звичайно за авторів людей високоповажних у церкві християнській. Твори того роду мали величезний вплив на цілий пізніший літературний розвій Європи в середніх віках. Автори й композитори гімнів гностичних, Вардесан*, Гармоній* і ін., були попередниками Єфрема Сіріна, який часто брав мелодії сього остатнього, запевно, дуже популярні й люблені, і підкладав під них свої слова (пор. E b e r t, loc. cit., стор. 170). Під тиском аріанізму введено також гімни в богослужіння церкви західної, головно заходом Гілярія*, єпископа з Пуагье, та Амбросія Медіоланського*, котрому приписують кілька найдавніших між дохованими до наших часів гімнів латинських. В церкві медіоланській співання гімнів заведено перший раз 386 р., і в деяких кругах було се причиною незадоволення, як нечуване новаторство¹. Інтересно, що Амбросій, ідучи, мабуть, за почином еретиків, до своїх гімнів (не треба тут думати про приписуваний Амбросієві, але далеко старший гімн церковний «Te Deum laudamus») ужив віршової форми, найпопулярнішої у греків і римлян, іменно ямбічного диметра катаlecticного (— — — | — — —), яким у греків з давен-давна зложені були пісні танечні (пор. E b e r t, l. c., стор. 174).

Примір Амбросія на Заході дав товчок до широкої продукції на полі гімнології церковної, котра зразу, особливо в V і VI вв., обертається ще зовсім у традиціях класичної поезії латинської. Гімни та пісні писали: св. А в г у с

¹ Сам Амбросій у своїй проповіді проти Авксентія говорить: «Nuptiis quoque teorum carminibus deceptum populum ferunt. Plane nec istud abno» [Кажуть також, що народ збивається з правільного шляху моїми гімнами. Я цього справді не заперечую (лат.).— Ред.], але zarazом вказує на велику користь співу церковного.

тин* (393), Коммодіан* («Carmen apologeticum»), Пруденцій* (уроджений в Іспанії 348), найталантливіший у своїм часі поет латинський, славний особливо своїми поемами «Liber Cathemerinon», «Peristefanon» (збірник гімнів на честь деяких мучеників) і «Psychomachia», Седулій* (V в.), Фортунат* (родився коло 530 р.), Григорій Великий*, реформатор латинського богослужіння (вмер 604 р.) і ін. Література та розрослася з часом до величезного розміру і вплинула безпосередньо на витворення пісень церковних у літературах національних усіх католицьких народів. Пісні ті мали в них дуже велике значення для того, що передавали в приступній поетичній формі головні догмати віри, ілюстрували найважливіші моменти богослужіння, котре правилося по-латині і було не зрозуміле для неосвічених мас народних. І тут другий раз середньовікове сектантство, особливо маніхейські секти богомилів, катарів і ін., знані в історії Західної Європи під назвою альбігенсів*, мали вплив оживляючий, бо перші почали уживати язиків народних для проповіді своїх вірувань і для укладання пісень у своїм дусі, котрі опісля переймали та перероблювали по-своєму католики¹.

Тим часом коли в церкві латинській гімнологія сталася одною з головних частей богослужіння, сталася властивим богослужінням маси народної, котра не могла брати ніякого уділу в тім, що діялося і співалося около вівтаря, в церкві грецькій від часів Василя Великого та Іоанна Золотоустого діло обернулося інакше. Ті два великі отці церкви взяли на себе діло впорядкувати та скодифікувати богослужіння, котре до того часу в церкві грецькій правилося не однаково, в різних сторонах після різних традицій, і звичайно з пам'яті або при допомозі часткових записок (пор. К ö s t l i n, I. с., стор. 64 і далі). Очищуючи богослужіння від усяких еретицьких ремінісценцій, вони виключили з нього й гімни, укладені після взірців грецьких, так що коли їх норми були загальноприйняті православною церквою грецькою, то й поезія гімнологічна, розпочата Григорієм Назіанзенським та Єфремом Сіріним, на тім початку й закінчилася.

Розуміється, розвій поезії церковної і то навіть у формах більше або менше навіяних традиціями поезії грецької,

¹ Пор.: Gervinus. Geschichte der deutschen Dichtung, 5 Aufl.

через те не зупинився. Існуючий уже від найдавніших часів у церкві християнській звичай споминати під час богослужіння імена мучеників, а далі й інших святих¹ містив у собі зароди широкого розвитку. Реєстри тих мучеників з часом, особливо від початку IV в., значно розширювалися, їх введено в систему і розложено на всі дні року, замість короткого, голого згадування імен впроваджено довші канони, молитви та славословія, а також короткі пісні, звані стихірами, в котрих підношено сей або той факт із життя даного святого як приклад до наслідування або як притоку для вислову вдячності й честі богу. Так поставили в грецькій літературі церковній т[ак] зв[ані] Менології або Синаксарії, т. є. книги місячні, збірники канонів або коротких відправ церковних, посвячених усім святим цілого року. Деякі з тих канонів сягають іще V віку, але найбільша їх частина походить із VII й VIII вв., сполучена з іменами Андрія Критського* та Іоанна Дамаскіна². Багатство «житій» святих і легенд, нагромаджених у творах Євсевія Кесарійського*, Єпіфанія Кіпрського*, Іоанна Солунського, Симеона Метафраста* та інших агіографів достарчувало пожаданого матеріалу для стихір і канонів різним святим; цікавість побожних людей, падких до всього чудесного та надзвичайного, любила ними і бажала, крім того, мати в руках у цілості ті легенди, котрі в стихірах трактовані були лиш уривково. Таким робом побіч Міней празничних і місячних зложилися також Мінеї-Четві, т. є. збірники коротших або довших житій святих, розложених на всі дні цілого року. Ті остатні Мінеї, хоч також приналежні до літератури церковної, не мають, однак, канонічно-церковного характеру і вважаються тільки книгою «будуючою» і пожиточною для читання всім вірним. Скороченням Мінеї-Четві, хоча почасти зложеним із далеко давніших елементів, була книга Пролог, що містить у собі короткі житія святих також на всі дні цілого року. Се були первісно короткі записки біогра-

¹ Про сей звичай згадують уже найдавніші письменники церковні, як Климент Римський, Іриней і ін., а Цельз у II в. бачив уже по церквах християнських т[ак] зв[ані] диптихи, т. є. реєстри мучеників і померлих, зладжені на дощечках, із котрих їх під час богослужіння при молитвах відчитувано, пор. *Origens. Contra Celsum*, VI, стор. 40.

² Гл.: Историческое обозрение богослужбных книг греко-российской церкви. Киев, 1836, стор. 107—133.

фічні, поміщені на чолі збірок творів отців церкви або й книг Нового завіту. Такі записки, не раз еретицького, а не раз і правовірного змісту, існували вже в IV в.¹ і входили чимраз більше в моду.

Із отсих джерел вплив іще один рід церковних пісень грецьких, що мав заступити латинську гімнологію — акафісти. Пісні, названі акафістами (піснями несідальними), почали складуватися в Греції не швидше як у VII віці. Патріарх константинопольський Сергій*, що жив у тім віці, уложив перший акафіст на похвалу матері божої; на взір того першого акафіста уложено пізніше й інші². Форма акафіста відзначається від інших родів поезії церковної особливою, штучною будовою. Кождий акафіст складається з 12 кондаків і 12 ікосів, немов зі строф і антистроф, і з одного кінцевого кондака, немов із еподи старинної грецької трагедії. Кождий кондак, з виїмком першого, кінчиться окликом «аллилуя», котрий, по відчитанні кондака через священника або диякона, тричі співає хор, а за ним і вся церков. Перший кондак, а також кождий ікос кінчиться фразою поздоровляючою (що починається звичайним грецьким привітом Χαῖρε, у нас «радуйся») і подає немовби короткий зміст цілого акафіста або характеристику святого, на котрого честь акафіст уложений. Стих сей виголошує зразу священник або диякон речитандо, але піднесеним голосом, по чім хор і вся церков співають його. Будова кондака, звичайно, дуже проста, бо складається він тільки з одного речення, в котрім немовби мотивується кінцевий оклик на славу бога, чи то поданням якогось факту — з життя дотичного святого, чи висказом власного чуття вірних з приводу відомих їм уже фактів. Далеко штучніша будова ікоса. Крім короткого вступу, в котрім знов мотивується похвала оповіданням якогось факту з життя святого, або виложенням якоїсь догми, кождий ікос містить двадцять (εἰκοσι — відси й назва ікос) віршів, звичайно паралельних по смислу й по формі, в віршовій ритмічній будові (в руських акафістниках іноді римованих), з котрих кождий починається тим же привітом

¹ Richard Albert Lipsius. Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden. Ein Beitrag zur altchristlichen Literaturgeschichte. Braunschweig, 1883, Bd 1, стор. 104, 109, 110 і далі].

² Combeffis. Novi auctores, цитовано в книжці «Историческое обозрение» і т. д., стор. 187.

«радуйся», через що ті вірші в наших старих акафістниках називаються «радостями», котра назва інколи означувала й увесь акафіст¹. Змістом тих «радостей» буває звичайно риторичне украшення факту, розказаного у вступі ікоса і в попереднім кондаці, його алегоричне толкування або просто ліричний вилив чуття. Остатній кондак співається знов відмінним способом. Священик або диякон, що читає акафіст, співає перший стих, хор відповідає йому другим, священик знов співає перший стих, хор відповідає третім і так далі аж до кінця². Перед акафістом співається коротка інтродукція, а по акафісті священик, клячучи, відчитує довшу молитву, в котрій серед звичайних молитовних формул коротко рекапітулюється зміст усього попереднього.

На витворення тої форми акафіста складалося, як бачимо, багато різnorodних елементів. Поперед усього треба завважити, що будова ікоса та його «радостей» не була оригінальним помислом першого творця акафістів. Пісні та стихи з подібною будовою, а навіть дослівно такі самі «радості» стрічаємо і в давніших канонах церковних, що ввійшли в склад празничної Мінеї (приміром), гімн до діви

¹ Гляди рукописний збірник акафістів з р. 1571, що був на виставі Інституту Ставропігійського 1888 р., описаний мною в передмові до першого тому «Пам'яток», стор. XXXI—XXXII.

Для прикладу наводжу тут другий ікос із акафіста чесному хресту з того рукописного акафістника:

Радуйся, яко для плоду древнаго вигнани быша наши предкове;
Радуйся, яко на тобѣ отпушены сут наши грѣхове;
Радуйся, яко для древа осудивше ся оумрѣти —
Радуйся, тако тобою достойны быша ожити.
Радуйся, ключю, рай земный намъ отмыкай,
Радуйся, Херувима пламенное оружїе отгоняй!
Радуйся, древо носящее Ноя с животными,
Радуйся, древо дрѣжащее Христоса с язвами!
Радуйся, отрасли зеленая, юже принесе в ковчегъ голубица;
Радуйся, знамя высушившее силу нашего оубийца!
Радуйся, тебе Христос на своихъ раменохъ носяше,
Радуйся, кресте, тебе оубо Яковъ патриарха прознаменоваше,
Радуйся, внегода сыны Іосифа крестообразно благословляше.
Радуйся, на тобѣ Мойсей повѣсилъ воужа мѣдяного,
Радуйся, и тобою уздравилъ всякого вжаленаго.

² Описую тут чин акафіста так, як він відправляється в наших церквах у пов[іті] Дрогобицькім; можливо, що бачимо тут деякі примішки місцевих традицій, після поговірки «що попик, то типик», але більша часть так і приписана, пор. Собрание 20 акафістов і т. д., Львов, 1864.

Марії в каноні ангелу-хранителю¹, а також канони Андрія Критського та Іоанна Дамаскіна з VIII в.). На таку форму просто наводили вельми популярні взірці славословних гомілій Іоанна Золотоустого, Василя Великого та Єфрема Сіріна² з IV і V вв. Впрочім, у літературі візантій[ській], яка, хоч у іншій формі, все ще переживувала риторичну літературу грецьку з часів упадку поганства, вбогу безпосереднім, гарячим чуттям та багату грімкими фразами, головоломними гіперболами, алегоричним та містичним мудруванням, така форма носилася, так сказати, в повітрі. Надто ще перейнята від жидів форма вірша не метричного, але збудованого на паралелізмі думок та поетичних образів, лишаючи широкий простір грімкій фразеології та здібна до видання справді поетичного твору тільки при глибокім, екстатичнім настрою автора, ще більше манила на сю дорогу. В кінці не завмерла ще традиція грецької драми з її хором, зложенім із строф, антистроф і епод; вона відбилася в укладі кондаків і ікосів, а змісту достарчили почасті книги св. письма, канонічні й апокрифічні житія святих і легенди церковні, а нарешті численні теологічні трактати з їх алегоричним трактуванням усіх, хоч би й найдрібніших подій Старого завіту, як передзнаменування Нового завіту, причім, очевидно, дуже часто натягано алегорії за волосся і один і той самий факт Старого завіту являвся не раз передзнаменуванням десяти різнорідних фактів Нового³. Оттим-то й не диво, що в акафістах грецьких при всій штучності їх будови та високолетності їх вислову дуже мало знаходимо того, що було вимогом поезії, а особливо церковної — безпосереднього, теплового чуття і нерозлучної з ним простоти та ясності. Правда, не всі акафісти в однаковій мірі заслугоують на сю догану; бувають між ними деякі, особливо давніші (успенію прес[ятої] богородиці, благовіщенню і ін.), котрі бодай у деяких місцях підіймаються до висоти правдивої поезії

¹ Гл. рукописний збірник акафістів з р. 1571, к. 191 ч.— 195 ч., а також Мінеї друковані.

² Гл. особливо сього остатнього *Laudes sanctae crucis, Laudes B. Virginis Mariae (Sancti Ephraemi Syri, opera omnia, ed. Gerardus Voss, Editio tertia, Coloniae Agrippinae, 1675, стор. 700, 705—706)*, з котрих деякі «радості» взяті дослівно до пізніших акафістів.

³ Гл. особливо «Акафіст св. кресту», *Собрание 20 акафистов*, Львов, 1864, стор. 61—65 і далі, а також у творах Орігена*, Єфрема Сіріна і ін.

(пр[иміром], 1 кондак благовіщенню і 13 кондак сладчай-
шому Ісусу і ін.).

Я спинився тут довше над сим родом грецької поезії церковної головно для того, що особливо в розвою нашої руської церкви акафісти займали важне місце і з давен-
давна належали до найпопулярніших книг церковних по-
біч Псалтирі та житій святих, не тільки для вжитку цер-
ковного, але також і для збудування світських людей. Коли
почато перекладати ті твори на нашу церковну мову,—
не знаємо. Що одначе вже в XVI віці вони були популярні
і являлися пожаданою лекгурою, се бачимо хоч би з того,
що вже один із чільних діячів нашої літератури першої
половини XVI в., Франц Скорина*, побіч перекладу письма
святого видав також збірник акафістів у Вільні 1525 р.¹
Від того часу, особливо в XVII і XVIII віках, акафісти то
більшими збірками, то поодинок друквано у нас много
разів², а над то ще, що для нас особливо важне, творено на
Україні нові акафісти і розширювано та змінювано текст
давніх відповідно до потреб і традицій нашої церкви. Не-
відомий автор «Исторического обозрения богослужебных
книг греко-российской церкви» (Київ, 1836) вичисляє
(покликаючися на С о п и к о в а, Опыт русской библио-
графии, часть I, стор. 2, 3, 4, 5) значне число акафістів,
що постали на Русі, а між ними отсі чотири безперечно
південного походження: акафіст святій Варварі, св. Онуф-
рію, св. Василію Великому і зачатію пресв[ятої] богоро-
диці, додаючи, що три остатні написані правдоподібно на-
шими уніатами (Истор. обозр., стор. 185, 186). Ся остатня
увага особливо важна для нас, бо, як побачимо далі, ака-
фісти були одним із найголовніших джерел пісень, що
ввійшли в склад «Богогласника».

Пізніші автори та редактори акафістів не вдоволялися

¹ Опис сеї рідкої книги гляди — И. К а р а т а е в. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами с 1491 по 1652 г., т. I. С.-Петербург, 1883, с. 59—67.

² Назву тут важніші видання: а) з б і р н і: Акафисты и ка-
ноны и прочая душеполезная чтения. Почаев, 1708; там же —
Сборник содержащ акафисты и пр., 1789; Акафистник, 1793, 1818
і д[алі], Акафисты всеседмичныи. Львов, 1742, 1769; Канонник,
содержащ акафисты. Львов, 1753, 1766; б) п о о д и н о к і: Акафист
богоматери. Київ, 1628; Успению. Київ, 1625; Николаю з додатком
житія. Київ, 1638, 1680, 1738, 1751, 1754, 1761; Чернигов, 1750;
Москва, 1640, 1641, 1643; Варварі, з дод[атком] житія. Київ, 1698,
1716, 1739, 1741, 1748; Чернигов, 1749 і т. ін.

вже вищеописаною їх формою. З упадком властивого духу поетичної творчості змагалася охота до штучності, пристрасть до всяких акростихів та штучок віршових. Перші приклади таких штучок бачимо вже в деяких єврейських псалмах пізнішої доби (по повороті з вигнання вавілонського), уложених так, що кождий вірш починається за чергою припадаючою буквою альфabetу (E b e r t, loc. cit., стор. 342) В церкві західноєвропейській почин до таких штук формальних дав св. Августин, котрий 393 р. написав свій «Abecedarius», т. є. гімн, зложений із 20 строф, із котрих кожда починалася припадаючою по черзі буквою альфabetу від А до V (E b e r t, loc. cit., стор. 342). Подібні абecedарії писали опісля Седулій (V стол.), Фортунат і ін., а ірландець Колумбан (VII стол.) написав, між іншим, акростиховий вірш, у котрім початкові букви строф складають його ім'я (E b e r t, loc. cit., стор. 582). Звичай сей швидко перейшов і до поезії світської і розвивався на всі можливі лади. В піснях «Богогласника» стрічаємо акростихи дуже часто. В акафістах звичай сей виразився доволі оригінально. В XVII і XVIII віках у нас (не знаю, чи і в грецьких оригіналах) виробилося таке правило, що кождий кондак і кождий ікос у всіх акафістах мусить починатися тим самим словом (щонайбільше в іншій формі флексійній або в композиції). І так 1 кондак звичайно починається словом «Возбранній», 1 ікос словом «Ангел», 2 ікос словом «Разум», 3 кондак словом «Сила», 4 кондак словом «Буря» і т. д. В львівськiм виданні акафістів з 1864 р. правило се переведено так консеквентно, що звичайно хіба 2 або 3 акафісти від нього відскакують, коли тим часом у рукописнім збірнику з 1571 р. намагання до такої уніформи зовсім іще не видно. З порівняння тексту рукописних акафістів у тім збірнику з текстом, друкованим 1864 р., бачимо, що текст той і в інших частях підлягав змінам і то досить значним, не говорячи вже про те, що в деякі акафісти, перекладені з оригіналу грецького, у нас повставлено додатки, основані на легенді національній, як, пр[иміром], в акафіст апостолам Петрові і Павлові додаток про св. Андрія, «першого візантійського пастиря і нашого руського апостола» (Собрание 20 акафистов, 263).

Не менше від акафістів популярними були і не менше впливу на всю нашу літературу письменну й усну проявили також збірники житій святих, котрі, мабуть, дуже вчасно почато на Русі переписувати, коли до наших часів дохова-

лися деякі ще з XII віку¹. Рукописні Зборники або Прологи знаходяться і в бібліотеках львівських та перемиських, і так у бібліот[еці] Оссолінських* під н-ром 38, в університетській під знаком I. F. 15, в бібліот[еці] святоонуфрійського василіанського монастиря під нумерами XII, XVII, III, XIII, XIV, XV, XVIII, XVI, XX². Рукописи ті походять переважно, з погляду на язик і письмо, із XV і XVI вв. Друковані Прологи появляються аж у XVII віці, і то виключно в Москві (1641, 1642, 1643, 1659, 1660, 1661, 1662, 1675—77, 1685, 1689, 1696, 1702, 1718, 1735, 1747 і др.³). Перекладені в Південній Русі ще в XII—XIII вв., Мінеї служебні були надруковані перший раз у Москві в рр. 1645—46 у 12 томах, а пізніше передруковані в Почаєві в 4-ох величезних томах. В Південній Русі, зрештою, задовольалися приладженням до церковного вжитку Анфологіоном, т. е. скороченою Мінеєю празничною (видання: Київ, 1610, 1636, 1754, 1766; Львів, 1632, 1638, 1643, 1651, 1694; Новгород-Сіверський, 1678; Чернігів, 1678 і т. д.). Великі Мінеї-Четї, видані по-грецьки перший раз у Венеції 1596—1607 і потім друковані много разів⁴, появилися у нас аж під кінець XVII віку в перекладі (скороченім) Дмитра Туптала*, пізнішого єпископа ростовського, і почали виходити в Києві 1689 за сентябрь, октябрь і ноябрь (той самий том видано опісля в Могилеві 1702 і в Києві 1711), 1695 за декабрь, январь і февраль (те саме там же 1716), 1705 за юнь, юль і август (те саме там же 1718). Всі томи вийшли новим виданням у Почаєві 1761, а 1764 вийшло в Києві перше видання, поправлене в дусі цензури московської. Впрочім, треба додати, що на взір грецьких Зборників і Прологів уже від XII віку у нас заводилися збірники житій та легенд також руських і загалом слов'янських святих. Житія ті почасти входили в склад переведжених Зборників, почасти ж переписувано їх, а потім і друковано окремо. Найважнішим із таких збірників наших національ-

¹ Гл.: О. М. Бодянский. О времени происхождения славянских письмен. Москва, 1855 г.

² Звістку про них гл. в статті Є. І. Калужняцького «Обзор славяно-русских памятников языка и письма, находящихся в библиотеках и архивах львовских», поміщеній у «Трудах III-го археологического съезда в России», Киев, 1878, т. II, стор. 216—217.

³ Гл.: В. М. Ундольский*. Очерк славяно-русской библиографии, Москва, 1871.

⁴ Гл.: Leo Allatius. De libris ecclesiasticis Graecorum у додатку до V т. Фабріцієвої Bibliotheca Graeca, Hamburg, 1722.

них легенд був Патерик Печерський^{1*}, що дійшов до наших часів у дуже многих рукописах, а друкований був у Києві в рр. 1656, 1661, 1678, 1702, 1762, 1768, 1777, не говорячи вже про новіші видання. На взір Патерика Печерського поставали збірники житій місцевих угодників і в інших монастирях; тут згадаю тільки про Патерик Скитський, котрий уже в XVII віці списувано в Скиті Манявським і ще в XVIII віці зберігався в монастирі Підгородецьким (Плісниським). З того Патерика, про котрий не знаємо, чи доховався в цілості до нашого часу, надруковано тільки одно житіє Йова Княгиницького*, написане Гнатом із Любарова², та й то виняте з іншого рукопису. Іншого роду легенди національні складано в літописах монастирів та церков, де були чудотворні ікони та відпустові місця. Записувано тут чуда, справлені тими іконами, та приноси побожних, що дізнали ласки тих ікон. Особливо вік XVII, коли наслідком церковної боротьби дух релігійний сильно віджив, найбільше сприяв поставанню і збиранню таких легенд. Один із перших збірників того роду маємо в записках Петра Могили, писаних коло р. 1628³. В безпосереднім зв'язку з тими записками стоїть, мабуть, видана швидко опісля, до 1638 р., книжка Кальнофойського* «ТЕРАТОУРГНАМА lubo cuda, które były tak w samym święto-cudotwornym monastyrze pieczarskim kijowskim, jako u w obudwu świętych pieczarach... W drukarni Kijowo-pieczarskiej, 1638». Д-р Огоновський, за Ф. Терновським*, стверджує, що частина матеріалу, зібраного Могилою переважно з оповідань старих монахів печерських, ввійшла в книжку Кальнофойського («Історія літератури руської», ч. I, стор. 276, а також Ф. Терновський. Петр Могила. — «К[иевская] стар[ина]», 1882, т. II, стор. 12). Особливо в другій половині XVII в. в часі великих війн домашніх і великих всенародних бід нахил до чудесного в масах народу та духовенства нашого значно збільшився, і збірники чудесних легенд висту-

¹ Ом. Огоновський. Історія літератури руської, часть I, Львов, 1887, стор. 26—27.

² «Зоря галицкая яко альбум на год 1860»*, стор. 225—251.

³ Уступи з них опублікував С. Голубєв* в першій томі своєї книги «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники», Киев, 1883, стор. 323—331, а також Ф. Терновський. Киевский митрополит Петр Могила, биографический очерк.— «Киевская старина», 1882, т. II, стор. 15—23.

пають, можна сказати, на перший план церковної літератури. Багато їх поміщено в книзі Кирила Транквіліона* «Перло многоцѣнное» (видано перший раз у Чернігові, 1646, опісля в Могилеві, 1699). Невтомним збирачем чудесних легенд, особливо про матір божу, був Йоаникій Галятовський*. В додатку до другої часті його «Ключа разумѣнія» (Київ, 1659, цитую львівське видання 1663 і 1665) подає він збірку 95 чудес пресв[ятої] богородиці; ті ж чудеса творять зміст його книги «Небо новое», виданої у Львові 1662 і 1665. В р. 1676 видав він особною книжкою (в Новгороді-Сіверським і в Чернігові) п[і]д з[а]головком «Скарбница» збірку чудес ікони елецкої, 1677 передрукував у Чернігові «Небо новое», котре ще раз друковано було в Могилеві 1699 р.¹ В збірнику казань Антона Радивиловського* «Огородок Маріи богородицы» (Київ, 1676) поміщено також багато легенд апокрифічних грецьких і народних, місцевих². Значний і дуже популярний збірник чудес богородиці вийшов з-під пера Дмитра Туптала (Ростовського) п[і]д з[а]головком «Руно орошенное, чудеса иконы пресвятой богородицы монастыря Ильинскаго Черниговскаго», друкований у Чернігові 1680, 1683, 1689, 1691, 1696, 1697, 1702 і д[а]лі]. Але далеко не вся маса чудес, списуваних у тих часах, оголошена була друком. Списувано їх протягом довгих літ у Почаєві³ і видано аж у XVIII віці в збірній книзі «Гора почаевская», друкованій у Почаєві 1720 /?/, 1742, 1757, 1772, 1793 і 1803 р. по-слов'янськи і 1778 по-польськи⁴. Подібні літописи чудотворних ікон ведено також і в інших місцях, пр[иміром], у Підкаменні.

Що всі ті твори в більшій або меншій мірі впливали на нашу освічену й неосвічену суспільність і полишали в її фантазії, думках та цілім світогляді значні сліди,

¹ Ундольский. Хронологический указатель и пр., стор. 87, 89, 90 і далі.

² И. Порфирьев*. История русской словесности, ч. I. Казань, 1879, стор. 600 і далі.

³ Пісня матері божій почаївській, зложена в XVIII віці, подає той час на протяг 400 літ ось якими словами:

Суть доводом дѣянїя
Болш чтырех вѣк писаннїя

В том монастырѣ («Богогласник», 1790, № 115).

⁴ Гора Почаевская стопоу чудеснѣ из нея истекающеу, чудодѣйственную воду имущеоу, и иконоу чудотворною пресвятыя дѣвы матере божїя почтенна.

се доказують так само збірки творів т[ак] зв[аних] народних, пісні, казки, анекдоти, повірки і т. ін., як і твори пізніших письменників, що по волі чи по неволі черпали з давнішої традиції. Може найкращий доказ існування і складу традиції бачимо в наших піснях релігійних, не тільки тих, що передаються й досі усно в народі, але й тих, що ще від XVIII в. входили в різні друковані збірники і в кінці зложилися на зміст «Богогласника». Але ся греко-руська струя традиційна не виявляє ще ані всього змісту, ані тим менше форми наших релігійних і церковних пісень. Часи XV, XVI і XVII в. були у нас порою, коли на нашій землі стрічалися та мішалися різнорідні впливи й течії культурні: німецькі, католицькі та протестантські; католицькі з Польщі; потрохи гуситські з Чехії або через посередництво протестантизму німецького; південнослов'янські православні та еретицькі, візантійські та турко-татарські. Все те більш або менш виразно відбивалося на цілім світогляді народнім, а за тим і на творчості пісень релігійних та церковних, котрі таким робом мусимо в усій їх цілості вважати не виразом якоїсь поодинокі конфесії, чи православної, чи уніатської, католицької чи протестантської, а виразом того стану релігійного почуття, до якого дійшла була наша суспільність остаточно з кінцем XVIII віку, т. є. в часі, коли оригінальна творчість на полі релігійно-церковнім майже закінчилася, а наставала пора нових ідей, нових духових інтересів і нових пісень.

Спеціально ж пісні церковно-релігійні, що ввійшли в склад «Богогласника», можна вважати вірним образом того стану, в яким найшлася наша інтелігенція, а особливо наше духовенство в XVII і XVIII вв. Характерним признаком того стану була унія одної часті нашого духовенства з Римом, при захованні певної автономії в заряді та непорушності обряду. Унія, сотворена під головним патронатом єзуїтів, внесла роздор конфесійний у нутро руського духовенства і примусила живіших та більше тямучих людей між православними подумати над причиною постання та зросту унії й слабості православ'я. Побачивши причину в темноті, занедбанні та пониженні православного духовенства й обряду, ті люди почали старатися зарадити злому, кинулися організувати православний люд у братства, заводити школи, писати книжки. Під напором унії православ'я ожило і скріпилося само в собі, видало таких мужів,

як Іван Вишенський*, Петро Могила, Транквіліон-Ставро-
вельський, Йов Княгиницький, Захарія Копистенський*,
Йоаникій Галятовський і ціла плеяда тодішніх письмен-
ників та вчителів. Унія під моральною і духовною перева-
гою єзуїтів внесла в духове життя нашого народу дещо
таке, чого не було давніше, а головню дух нетолеранції,
агресивність та безоглядність і інші прикмети фанатизму,
що виявлялися особливо у перших її поборників та їх най-
ближчих наступників, але, на щастя, не ввійшли глибше
в душу нашого народу. Та все-таки не годиться замикати
очі на те, що і в ній, уже по самому її становищу, посеред-
ньому між Сходом і Заходом, лежали завдатки розвою
й поступу. Не цураючися традицій греко-руських, унія від-
чиняла нарозстіж двері для впливів західних на нашу су-
спільність, впливів безпосередніх і багатших, ніж се досі
було можливе. Борючися з унією, православні русини все-
таки переймали багато від неї, а то й від латинства, пере-
ймали устрій шкіл, спів, форми малярства і форми поезії
церковної, а коли з кінцем XVII та початком XVIII віку
Москва, стикаючися ближче з українцями, могла навіть та-
ких православних діячів, як св. Димитрій Туптало, вва-
жати за недосить православних, трохи що не за еретиків,
то причина сього в значній мірі лежала в існуванні серед
нашого народу унії й передаваних нею так само, як і шко-
лою, західноєвропейських форм церковних і побутових.

Схарактеризуємо найліпше становище «Богогласника»
і поміщених у нім або належних до його круга пісень цер-
ковно-релігійних, коли скажемо, що се в головній мірі твір
уніатський. Вже з того самого впливає, що в таким творі
треба шукати сумішки впливів західних і традиції схід-
них. І справді, мішання та перехрещування тих супротив-
них течій бачимо тут на кождім кроці. Твори письменни-
ків православних містяться тут сумирно обік творів єзуїт-
ських; фрази та звороти із стихір, акафістів і житій пере-
лито тут у форму західноєвропейського *Meistergesang*'а*
або латинських гімнів. Побіч пісень у язиці церковносло-
в'янським бачимо тут пісні в язиці народнім руським, поль-
ським і латинським, а деякі з найкращих пісень руських на-
писані поляками. Таким способом унія, сама в собі без-
сильна, поборювана православними, погороджувана като-
ликами, стається на полі пісні церковної нейтральним грун-
том, на котрім бодай на якийсь час дружно подають собі
руки різні віроісповідання, різні обряди, різні народності.

**ШІСТЬ ЗАПИСІВ КНЯЗЯ
ІЛЛІ КОСТЯНТИНОВИЧА ОСТРОЗЬКОГО
З р. 1535—1540**

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Подаючи в отсій книжечці окремою відбиткою з «Наукового додатку до «Учителя», р. 1912, ч. 2, вид[ано] д[ня] 20 грудня 1912 р., отсю працю, чиню се в тім намірі, аби зробити приступною нашій ширшій громаді пам'ятку життя та діяльності одного з членів значного руського роду Острозьких*. Сею публікацією бажаю розпочати ряд подібних видань т[ак] зв[аного] актового, архівного матеріалу, приспособленого для розуміння та зацікавлення ширшої громади. Сей матеріал, публікований у спеціальних, часто мало доступних виданнях, навалений там великими купами і доступний хіба спеціалістам-історикам, які не все мають можливість використати з нього, власне, те, що в нім міститься індивідуальне, особисте або загальнолюдське та цінне навіть із літературного погляду, повинен, на мою думку, помалу робитися духовою власністю ширшого загалу в відповіднім обробленні. Адже ж маємо в тих документах поперед усього пам'ятки нашої народної мови, дуже часто з надзвичайно цікавими та важними подробицями, зворотами та назвами, з тих часів, коли наше книжне письменство не плодило майже нічого або плодило дуже мало, і то переважно церковнослов'янською мовою. Не менше важне й те, що в тих документах часто оповідаються події з буденного, родинного та громадського життя, які уходять уваги істориків, що звертають бачність на цілість історії, так як уйшла уваги проф. М. Грушевського ціла глибока трагічна історія Гальшки Острозької, про яку він ледве кількома словами згадав у нотці про князів Острозьких у своїй «Історії України-Русі», т. VI, ст. 631.

Так само можна в таких спеціальних публікаціях подавати передруком із великих томів архівного матеріалу

вміло дібрані свідoctва про різні явища громадського та політичного життя, які не всі може так докладно обробити автор загального курсу історії, що своє представлення часткових або місцевих явищ із конечності мусить обмежувати, аби не перетяжити плану своєї цілості.

В своїх публікаціях я не думаю ані держатися одноцільного плану, ані давати цілості, тільки буду обробляти та публікувати те, що мені видасться цікавим та вартим уваги ширшої громади, або замало виясненим дотеперішніми досліддами, або нарешті гідним уваги з літературного погляду. Історія літератури, коли вона має давати хоч приблизно повний образ духового розвою нарсду, мусить сягати поза обсяг властивої літератури глибоко в історію культури та розвою індивідуального, родинного, громадського та політичного життя, оскільки все те проявляється в пам'ятках чи то писаного, чи усно переданого людського слова.

Писано дня 1 грудня 1912

Рід князів Острозьких відіграв дуже важну роль в історії Південної Русі та в історії Польщі XV—XVI вв., а особливо визначилися в нім два незвичайні мужі: князь Костянтин Іванович Острозький, від р. 1513 каштелян віленський, а від 1522 воевода троцький, що вмер р. 1530 і визначився як незвичайний свого часу войовник та «підпора Речі Посполитої» (columna Respublicae), як назвав його король польський Зигмунт I* у привілеї з р. 1518, і його наймолодший син Василь Костянтинович Острозький, що був одним із головних двигачів національного життя Південної Русі в другій половині XVI в., оснував, між іншим, руську академію та друкарню в Острозі і вмер 1608 р. Хоча про життя тих великих мужів написано досі дуже батато¹ і видано немало матеріалів для зрозуміння та оцінки їх діяльності; то все-таки нема досі повної та систематичної збірки тих писаних пам'яток, які лишилися з їх підписами і дійшли до наших часів. Особливо листи та записи князя Василя Костянтиновича Острозького варті такого видання та спеціальної студії про них.

¹ Пор.: Alexander Przewdziecki. Jagiellonki polskie w XVI w. Obrazy rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta, królów polskich. Kraków, 1868, I, II, ст. 39—44, та М. Грушевський. Історія України-Русі, тт. V і VI.

Зайнявшись літом минулого 1911 року перекладом німецької монографії вроцлавського професора Каро* п[ід] з[аголовком] «Беата й Гальшка», я при тій нагоді познайомився трохи ближче з публікаціями, що доторкаються історії дому Острозьких, і з одної з них, Archiwum książąt Sanguszków* w Sławuckie, wydane przez Bronisława Górczaka, konserwatora tegoż archiwum, t. IV, 1535—47, we Lwowie, 1890, вибрав різні записи одного з тих князів, Іллі Костянтиновича Острозького, старшого брата Василевого, що вмер у молодім віці і не здужав визначити себе нічим особливим понад те, що був мужем Беати Костелецької, незвичайно енергійної та діяльної жінки, і вітцем Гальшки Острозької, що завдяки незвичайним обставинам зробилася героїнею досить незвичайної навіть на ті часи романтичної історії. Записи князя Іллі Костянтиновича Острозького не визначаються ніякою особливою літературною ані історичною вартістю, та все-таки як пам'ятки руського слова з часів, із яких таких пам'яток дійшло до нас не дуже багато, вони заслуговують на увагу навіть історика південноруського письменства. Далеко більшу вартість мають вони для характеристики та зрозуміння домашнього та громадського життя тих часів, бо малюють нам ті відносини безпосередньо словами свідка, який, пишучи, не думав про те, що пише для пізньої потомності. Важні також ті записи для пізнання язика, яким говорили в той час не руські селяни, а руські магнати, якого уживано в королівській канцелярії, в судах та інших урядах. Сей язик у своїй основі народний український, дуже близький до теперішнього, а відмінний від нього хіба численними білорусизмами, що виявляються в писанні вживанням е на місці первісного ѣ та ѡ, та далеко менше численними полонізмами.

Із тих записів князя Іллі Острозького один належить до категорії т[ак] зв[аних] заставних листів, другий містить просьбу до приятеля та сусіда о приятельську услугу, третій містить посвідчення про розмежування маєтності, четвертий подає запис доходів із маєтностей князя на користь його жінки за визичену від неї значну суму грошей, у п'ятім маємо знов заставний лист на маєтність князя за нову позичку, а в шостім — розпорядок остатньої волі князя перед смертю. З тих записів три остатні зроблені на користь жінки князя Беати Костелецької, з якою князь Ілля взяв шлюб у Кракові [дня] 3 лютого 1539 р. Як не-

звичайною появою була тоді панна Беата Костелецька, дочка каштеляна войницького, якою по смерті вітця опікувалася королева Бона*, про се свідчить ентузіастичний вірш польського поета з руського роду, Андрія Крицького*, який ось як відзивається до неї (P r z e z d z i e s k i, op. cit., ст. 39):

O Beata decorata, rara forma, moribus!
O honesta ac modesta vultu, verbis, gestibus!
Digni simul et indigni te semper suspiciunt,
Et grandaevi ac prudentes propter te desipiunt.
Corde toto, summo voto te petunt assidui,
Non amicam, sed consortem iuvenes praecipui;
Trabeati et torquati, divites, pulcerrimi,
Fere omnes sunt primores tibi affectissimi.
Et Reginae atque Regis tunc mereris gratiam,
Quod ingressu natae suae te fecere sociam.
Ergo nota dona tanta divina clementia,
Quod ceteris longe praestas, haec de vita vitia:
Ne superbam et ingratham te monstres amantibus,
Sed comem et redamantem te semper laudantibus.

Подаю сей вірш у прозовім перекладі на нашу мову, аби якнайвірніше передати його зміст: «О Беато, оздоблена незвичайною красою та чеснотою, о учтива та скромна лицем, словами та рухами! Гідні й негідні посполу все дивляться на тебе; старі та розумні задля тебе відходять від розуму. Всім серцем, найвищим бажанням горнутья до тебе невідступні благородні молодці, бажаючи знайти в тобі не приятельку, але подругу; горнутья оздоблені поясами та ланцюхами, багаті та вродливі, майже всі найвишніші палають до тебе любов'ю. У короля та в королеви ти заслужила на таку ласку, що зробили тебе товаришкою при шлюбі своєї дочки. Отже ж уважай, одержавши з ласки божої такі дари, що ти далеко вища від інших, і уникай ось яких гріхів: не показуй себе гордою та невдячною для тих, що тебе люблять, але будь чемною та взаємною, і всі будуть завше хвалити тебе».

З Беатою жив князь Ілля, як можна судити з його записів, щасливо, бо вона, хоч перед своїм замужжям одержала від своїх адораторів невідомо якими способами значну суму грошей та коштовних предметів, не давала князеві ніякої причини для підозрінь. Дальше її життя по смерті князя Іллі зложилося досить нещасливо і було заповнене такими прикростями, процесами, тривогами та терпіннями, які рідко випадали на долю жінчини з високого роду.

Найстарший щодо дати запис князя Іллі Острозького був писаний дня 2 липня 1535 в Вільні. В тім записі князь зізнає, що від Семена Митковича Бобинського позичив 300 кіп грошей литовських і на сю суму віддав йому в застав свою маєтність Котів. Сей заставний лист виглядає ось як: «Я, князь Иля Костентинович Острозский, воеводич Троцкий, староста Бряславский и Вѣньцкий, позычил есми ку моеї пилной потребе в брата и приятеля нашего, пана Семена Митковича Бобинского, триста коп грошей Литовское личбы, в грош по десяти пѣнязей, а в той сумѣ заставил есми Его Милости имѣне мое Котово з даньми медовыми и грошовыми и з дяклы и податьми до року, до крещенья Господня, которое свято будетъ ув ындикте девятом. На тот рок вышей описаный мам тые триста коп грошей пану Бабинскому отдати, а имѣне мое Котово къ своім рукам мѣти. И на то есми ему дал сес мой листъ з моею печатю. При том были велеможныи панове: пан Иван Его Милость Богданович Сопѣга, маршалок господаря короля Его Милости, воевода Подляшьский, староста Дорогицкий; пан Михайло Василевич Свинюский, писарь господаря короля Его Милости, державця Мѣдницкий. И просил есми Ихъ Милости о печати, и Их Милость на мою прозбу вдѣлали, печати свои к сему моему листу приложили. Писан у Вилни июля 2 индикта 8».

Отсей лист писаний на піваркуші паперу, не описаного докладніше видавцем, має внизу витиснені три печаті: на першій щит розділений на дві половини, з правого боку герб князів Острозьких, а з лівого — герб Гіппокентавр, на другій герб Лис, а на третій Корчак. Текст надрукований у вищечитованім виданні архіву князів Сангушків у Славуті, т. IV, ст. 570—1. В записі маємо одно слово неясне — «дяклы». Щодо самого змісту варто зазначити, що довг затягнуто на один рік, і на такий же час віритель одержує в застав маєтність із її доходами. Вважаючи на те, що позичена сума — триста кіп грошей литовських — була не дуже велика, треба признати, що князь Ілля платив за позичку дуже великий процент, до чого змусила його якась невідома «пилна потреба».

Другий запис, який тут подаю передруком із того самого видавництва, т. IV, ст. 132, се лист князя Іллі Острозького до Дахна Василевича, писаний у Вільні [дня] 15 марта 1538 р., з просьбою, аби той Василевич був суддею при розмежуванні дібр Острозького Поворська від села Пісоч-

ної, що належало до Яцька Пісочинського. Сей лист виглядає ось як у дослівнім відписі:

«Вроженому пану брату и приятелю нашому, пану Дахну Василевичу, ключнику городничему и мостовничему (Лушкому) господаря короля Его Милости.

От Ильи Костянтиновича Острозского, воеводича Троцкого, старосты Бряславского и Вѣницкого. О здорови Ваше Милости ради быхмо завжды слышали. Даемъ Вашей Милости вѣдати, штож зложили есмо рок право мѣти на день святого Юря с паном Гневошом Песочинским о землю и о границѣ з имени нашего Поворска. Про то жедаем Ваше Милости, брата и приятеля нашего, абы Твоя Милость рачил то для нас вчинити и не полютовати¹ праці своеє на тот рок² там на землю выехати и з нашеє руки судею быти. И рачил бы Твоя Милость конечную справедливость вчинити, жебы пан Гневош болшей на то не накладал и нам не докучал, бо мы не хочемъ ему шкоды и накладу зычити, яко то служебнику нашому. Што будет справедливого его, нехай бы то при нем зостало. А то рачит Твоя Милость вчинити для просьбы нашеє, яко брат наш милый. Писан у Вилни марта 15 день».

Оригінал сього листа писаний на чвертці паперу, не описаного ближче видавцем, і має внизу на червоній масі, мабуть воску, витиснену печать, на якій із правого боку щита бачимо герб Гіппокентавра, а з лівого — герб князів Острозьких, а над щитом — букви І. О. Поворськ і Пісочна, села теперішньої Волинської губ[ернії], Ковельського повіту. Року в підписі не означено, але що дальший запис, у яким князь Ілля підтверджує розмежування тих самих дібр, датований р. 1538, то, очевидно, й сей лист був писаний того самого року.

В тім листі варто зазначити приятельський тон, яким промовляє руський магнат до державного урядника, далеко нижчого від себе. Сей тон подиктований, очевидно, почуттям шляхетської рівності, що вже тоді мусило бути дуже живе серед південноруського панства, хоч виплило, може, з інших джерел, як у польської шляхти. Дальший запис, писаний у Острозі дня 7 мая 1538 р., міститься в тій самій публікації на ст. 140—1. Ось його текст:

«Мы, князь Иля Костянтиновичь Острозский, воеводич

¹ Пожалувати.

² Реченець.

Троцкий, староста Брянславский и Вѣницкий (ознаймуемъ): Што не однокрот жаловал (ся) нам служебник наш Гневош Песоцкий, и листы господаря Его Милости до нас приносил, абыхмо ему справедливость вчинили о землю, которую яко бы люди наши Поворские ему забрали от имени его Песоцка. Гдеж мы на жалобу его бояр наших Гурка Омелянского а Грицка Промчейковича а Ену Кузминича з руки нашео судьями там на тую землю выслали и рок праву под страченем покладали. Которыи кгды там на рок зложеный выехали, Гневош Песоцкий тых же бояр наших з руки своео судьями собѣ на то взял, и зуполную моц им в том дал, и нам то ознаймил. А по том, коли тыи суди наши обоюх сторон к нам с того права земли тое приехали, и конца там не чинячи здали на нас и повѣдили, иж Гневош будучи на той земли их завел по тым врочищам: напервей от земли Мелницкое через поле Рахово, а через остров Ломен аж до болота Сыричинского, а то все границею своею повѣдил, иж потуль есть земля моя. А люди дей наши Поворские отбивали менуючи, иж бы наша земля имени Поворского быть мѣла аж за тые врочища заведеные, яко где индей на стрелене лука, а индей на чотыри, куды Гневош был завел. И повидили нам тыиж суди, коли то знайдовали, чии бы свѣдки годнейшии были, а хто бы ку доводу близше был, знашли Гневоша ку доводу близшего и свѣдки¹ его годнейшии, и подлуг того дали ему землю первой заводить, которую де ѥ коли Гневош по тым врочищам завел, тогды на том за близшим доводом своим и право поднести хотел, иж то есть земля его, и о то разы колька просил, абы право на то поднес. Якож дей тыи суди и ку присязе его были пустили, нижли дей люди наши ему присягать не дали. А так мы зрозумѣвши з отказу тых судей, и при том суде их Гневоша Песоцкого zostавили. Кгдыж Гневош там на тую землю на рок зложеный выехал, свѣтки лепшии мѣл и ку доводу близший был, и заведши землю по тым врочищам присягнути хотел, а люди наши присягать ему не дали, мает Гневош Песоцкий тую землю по тые врочища, поколь завел и право поднести мѣл, держати и вѣчне вживати, а мы ани люди наши не мают ся вже в тую землю за тые врочища ничим вступати и вѣчне о то мают молчати и покой дать. Якож есмо рассказали одному с тых судей, Ени Кузминичу, там на тую землю выехавши, и покуль тот служебник наш

¹ В текстї: свѣтки.

Гневош завел и право поднести мѣл, Гневошу подать и от земли нашею отграничить, и людем нашим тамошним Поворским розказать, ничим ся в тую землю через тое не вступать и вѣчный покой дать. И на то есмо Гневошу дали сес наш лист судовий под нашею печатью, писан ув Острози мая 7 день, под леты Божего нароженя 1000 пятсот 38, индикта II».

Оригінал сього судового листа написаний на аркуші паперу і має під текстом витиснену на червонім воску печать із гербом князя Острозького.

Сеї запис малює дуже наглядно досить складну процедуру розмежування спірних земель, причім треба знати, що земля, яку мав у посіданні пан Пісочинський, не була його власна, ділична, але належала до маєтності Острозького. Се видно з того, що князь Ілля називає пана Пісочинського своїм служебником. Вершком судової процедури в тім спорі була присяга. Коли пан Пісочинський заявив готовність присягти на правдивість своїх показів щодо границь спірної землі, а свідки, люди князя Острозького, що оспорювали ті границі, але не мали повної певності, не хотіли допустити його до присяги, судії признали за ним право на землю, а князь, не домагаючися від нього присяги, затвердив його в її посіданні на вічні часи.

Четвертий запис відноситься до дуже важної хвилі в житті князя Іллі Костянтиновича Острозького, а власне, до його женячки з Беатою Костелецькою, що відбулася в лютім 1539 р. в Кракові. На сам Новий рік того року припав запис молодого князя, яким він своїй будучій жінці записує значну суму грошей і для їх сплати запевняє їй доходи з третьої часті всіх своїх маєтностей. Сеї запис виглядає ось як:

«Я, князь Иля Костянтинович, княжа Острозское, чиню явно и визнаваю тым-то моим листом (каждому) особно и въ обещъ всим нынешним и по том будущим, иж з воли и ласки Божей и моих милостивих панов королей Их Милости так ся стало з раженя¹ Божего и з ласки Их Милости, рачили мнѣ, служебнику своему, того зычити, паметаючи правдивыи а верныи послуги предкоз моих а отца моего, не рачили мя в том опустити, и з ласки своеи рачили ми дати малженку, висоце вроженую панну Бияту, дочку небожчика пана Костелецкого, пана Войницкого,

¹ Польське: zrządzenia.

подскарбего¹ Коруны Польское, панну Войницкую, по которой же панне, дочце пана Войницкого, панне Бياته есть посаг ее немалый, яко у суме п̄нязей, так у камени дорогом и въ клейнотах и у ланцугох (и) в шатах не малая сума. Которого ж посагу мнѣ по той панне дано, то есть напервей² у монете п̄няжной сем тысяч золотых монѣты и личбы коруны польское, по тридцати грошей польских у золотый, а в камени и въ ланцугох, в шатах и в клейнотах (и) в перлах того-м ошачовал (на) девять гисяч золотых и пятьсот золотых и сорок золотых и золотый.

Ино я, маючи бачность на р̄чи пришлыи, иж люди перших веков и теперешнии завше р̄чи предние, которыи бы мѣли на перед прийти, так их обваровали и справили, иж бы у переднейший час яко трудности и небезпеченства не мѣли, я, маючи в том доброе бачене и будучи цѣлый на здорови и на смысле моем, с правое воли и доброго умыслу моего и достаточне досвѣдчивши великую поволность и цнотливое а верное заховане яко правое а верное малженки ку мнѣ, мужу своему, учинил есми тот запис, и записую тым моим листом жоне моей намилейшой³ водлуг⁴ б̄гу обычая того панства короля Его Милости великого князьства Литовского, и тую суму п̄няжную сем тысяч золотых, которую есми в готовизне и в монѣте польской взял, записую жоне моей намилейшой, княжне Бياته совитую⁵ суму п̄нязей, то есть чотырнадцатъ тысяч золотых польское личбы в̄на и прив̄нку. А што м взял и ошачовал в клейнотах, в перлах, в ланцугох, в камени дорогом и в шатах девять тысяч золотых и пятьсот золотых и сорок золотых и золотый, и тую суму такеж совито, то есть девятьнадцатъ тысяч золотых и осмѣдесят и два золотых в̄на и прив̄нку записую водле⁶ обычая и статуту Великого князьства литовского на третей части всих имѣней моих отчизных и д̄дизных, выслуженых и купленых и которым колве обычаем от отца и от иных всих предков моих набытых, которы на мене от брата моего, князя Василя Костянтиновича Острозкого в д̄лу⁷ ся достанут, або бы, чого Боже не дай, по

¹ Польське: podskarbiego.

² Польське: papierwej.

³ Польське: namileyszey.

⁴ Польське: według.

⁵ Польське: sowitą, duplex, подвійний.

⁶ Польське: wedle.

⁷ Польське: w dziele, від діял, руське «поділ».

смерти его пришли, и всех моих имѣней материзных, и тых теж имѣней, што-м прикупил албо у перед еще прикуплю албо выслужу и которым колве обычаем набуду, што их колве у мене будет в замкох, в мѣстех, в дворех, в селех, в млынех, у ставех платех, в данях грошовых и медовых и во всех инших пожиткох, котории-ж яким-колве обычаем могутъ названы албо меннены быти, со всим правом и власностью так, яко сам тепер держу албо держати буду. И естли же бы пан Бог рачил на мене допустити на перед смерть, ино малженка моя мает на той третей части седѣти, а ее держати и вживати до живота своего в той вышей¹ менной суме пѣнязей, у тридцати и в трех тысячах золотых и в осмидесят и в дву золотых вѣна и привѣнку, монѣты и личбы Коруны Полское, и по ее животе дѣти мои, естли же буду з нею мѣти. А близкие мои мают ся напротивку того заховати и справовати подлуг обычая прав и статуту Великого Князьства Литовского.

И естли бы по моем животе, будучи на той третей части имѣней моих выше мененных, тая малжонка моя, княгини Бията, за другого мужа пошла, тогда дѣти албо кровные мои, на которых бы правом прироженным имѣня мои прийти мѣли, не мают ее с той третей части всех тых имѣней моих рушати, аж ей первой тую суму тридцать и три тысячи золотых и осмѣдесять и два золотых монѣты и личбы полское отложат.

А на твердость того и печать мою дал еси к тому моему листу привесити, который же лист про лепшую² певность той малженце моей милой, княгини Бияте, даю. При том были и того добре сведоми велебный в Бозе отец и велеможныи панове: князь Савестьян Браницкий, бискуп Холмский, а пан Миколай Его Милость Волский, каштелян Судомирский, охмистр³ королевое Ее Милости великое княгини Боны, староста Саноцкий, Ломзенский, Лянскорунский и Везненский, а пан Ян Его Милость Танчинский, каштелян Войницкий, маршалок надворний господаря короля Его Милости коруны Полское, староста Люблинский; князь Федор Его Милость Андрѣевич Сенкгушкович, маршалок Волынское земли, староста Володимирский; пан Михайло Его Милость Василевич, писар господаря Короля

¹ Польське: wyżey.

² Польське: lepszą.

³ З нім[ецького]: Hofmeister, польське: ochmistrz.

Его Милости, державца Кормяловскій и Стокминский. Которых панов просил есми о их печати. Их Милость на прозбу (мою) то учинити и печати свои розказати привесити рачили. Писан у Краковѣ под лѣты Божего нароженя тысяча пятсот тридцать девятого, месеца генваря 30 день индикта 12».

Сей документ передрукований із рукописної збірки «Munimenta Ducum in Ostrog», т. I, ст. 444—6, що міститься в архіві Сангушків у Славуті.

П'ятий запис того самого князя, писаний у Острозі дня 7 серпня 1539 р., посвідчує, що князь позичив від своєї жінки, княгині Беати, 6000 кіп грошей литовських і на сю суму віддав їй у застав замок і місто Рівне з принадлежностями. Сей заставний лист виглядає ось як:

«Я, князь Иля Костянтинович Острозький, воеводиц Троцкий, староста Бряславский и Веницкий, чиню явно и визнаваю сим моим листом, иж есми для некоторых моих великих а пильных потреб и для службы господарское позычил у жоны моее, княгини Бияты Костелецкое, суму пенязей шесть тысяч копъ грошей, которых оная грошей набыла у приятелей своих. Ино я к той суме пенезей заставил жоне моей Бияте, у tych шести тысячах копах грошей, замок материстый Ровное из местом и дворы, и села мои боярские зо всимъ, што колвек к тому замку прислухаеть, з людьми того замку и сел и з ихъ всими землями пашными и бортными, и зъ их работами и поплаты грошовыми и медовыми и овсяными, бобровыми и куничными, с полми и сеножатыми, з гаи, з дубровами, з боры, з лесы, с озеры, з реками и речками, з бобровыми гоны и з зеремены¹, зъ ставы и ставищи, з млыны и з ихъ вымелкы, з ловы звериными и пташими, и с пустовщинами, со всим по тому, как ся тот замок и место и дворы и села того замку к себе ся мають. А маеть жона моя княгини Бията тогъ замокъ со всимъ с тымъ в той суме пенезей держати и вживати до своего живота. А при томъ были и того добре сведоми: господынъ и отец наш владыка Володимерский и Берестейский Генадей, а господын и отец наш владыка Луцкий и Острозский Арсеней, а господынъ и отец архимандрит Жидичин-

¹ Завважую, що слово «зеремяны» наводить проф. М. Грушевський у своїй «Історії України-Русі», т. VI, ст. 147 із сього ж архіву Сангушків, тому першого, а в формі «жерсмяна» з іншого джерела на ст. 149 з поясненням, що се боброві гнізда.

ский Варсонофей а господинъ и добродей мой ласкавый, князь Федор Михайлович Чорторыйский, староста Луцкий а пан Станислав Фальчевский, староста Кремяницкий, а князь Солтан Михайлович Соколский, хоружий земли Волынское, а пан Василей и пан Петръ Чапличи, а пан Семен Миткович Бобинский. А на твердость того моего листа и печать есми свою приложил к сему моему листу, и просил есми господыновъ и отцов наших владыкъ и тых описаных князей и панов Их Милости о печати. Их Милость на мою прозбу то вчинили (и) печати свои приложили къ сему моему листу. Писан у в Острозе под леты Божего нароженя 1539 месеца августа 7 день индикта 12).

Сей документ міститься в тій самій рукописній збірці, т. I, ст. 14—15, у якій, як видно, містяться відписи з оригіналів, уложені не в хронологічнім порядку. В отсім записі варто особливо піднести, що реєстр приналежностей до ровенського замку та міста виявляє велику різнорідність занять місцевої людності та данин для князя, невідлучних від тих занять.

Нарешті, шостий запис того самого князя, списаний у Острозі тиждень пізніше від попереднього, дня 16 серпня 1539 р., се заповіт князя, що, заболівши нагло і чуючи себе близьким смерті, розпоряджається всім своїм добром на користь своєї жінки та своєї сподіваної дитини. Сей запис важний із многих поглядів, якому подібних дійшло до нас дуже мало з тих часів, виглядає ось як:

«Я, князь Илья Костентинович Острозский, воеводич Троцкий, староста Бряславский и Вѣницкий, чиню явно тым тастаментом:

Будучи навежон¹ тою форобою моею от милого Бога, будучи мнѣ еще в добром разумѣ и цѣлом смыслѣ, никим не принужон ани намовен, одно² с правое воли и умыслу моего, пишу тот мой тастамент.

Напервей полецаю душу мою Богу Створителю в Тройцы единому, и пренасвятшой его святой матери и всим светым и светицам, угодником его. А погреб тѣлу моему грѣшному выбираю с предки моими в Печерском монастыри в Києве въ церкви святое Пречистое Богоматери. И по души моей до Києва записую сто коп грошей, и по церквам соборным Великого князьства Литовского записую: у Вилни у святое

¹ Польське: *pawiedzion* — діткнений.

² Польське: *jedno* замість *jeno* в знач[енні] руського «лише».

Пречистое десять коп грошей, у Гродне у соборной церкви десять коп грошей, у Мѣньску десять коп грошей, у Новѣгородцы десять коп грошей, у Берестѣи десять коп грошей, у Володимери десять коп грошей, у Луцку десять коп грошей, а по церквам соборнымъ всихъ имѣней моихъ по десяти копъ грошей, а по мѣстскимъ и сѣльскимъ маетъ дано быти по семдесятъ грошей; убогимъ на ялмужну маеть дано быти сорокъ коп грошей; митрополиту маетъ дано быти пятнадцатъ коп грошей; владыкомъ Луцкому а Володимирскому маетъ дано быти по десяти коп грошей.

Имѣне мое Голче з дворомъ и со всимъ, яко отецъ той небожчикъ отписалъ, такъ и я отписую къ церкви святого Богоявленя у замку моемъ Острожѣ. У замку моемъ Глуску обобравши имѣнье мое одно, с котораго бы дванадцать ушатков¹ меду, з людьми и пожитки и роботами, ничога на себе не оставуючи, записую къ церкви святой Пречистой в Києве в манастири Печерскомъ. К святому Николѣ Пустинскому три данники обравши в томъ же замку Глуску маютъ къ той же церкви дати. К той же церкви святому Николѣ Пустинскому и къ святой Софѣи маетъ дано быти по десяти коп грошей, а по тыхъ всихъ церквахъ у Києве по семдесятъ грошей.

Зброя моя срѣбренная, которая тутъ у скарбе моемъ есть, на чорномъ оксамите, и поясъ Тодоровскій, и другая зброя на чорномъ оксамите, которая есть у пана Кгабриеля Тарла, и которое срѣбро мое есть у Тарла ж, остроги, шкофѣя², тую зброю одну и тое срѣбро, што у Тарла, и тотъ поясъ Тодоровскій ободравши ис того срѣбра, образъ намѣстный же святое Пречистое оковати, а остаткомъ того срѣбра, естли ся што останетъ, крестъ срѣбрений зробити, а другую зброю жонѣ моей дати. Срѣбро тое, которое есть в скарбе в злитку святого Михайла, с того срѣбра оковати образъ у Межиречи святого Михайла, а естли бы еще его остало, тогды и другій образъ тамъ же у Межиречи святого Михайла оковати.

А въ опеку и оборону жону мою, княжну Бияту, и дѣти мои, которыи ми Богъ далъ из жоноу моею мѣти, полецаю³, покорне прошу и низко чоломъ быю Наяснѣйшему господарю нашому, милостивому королю Его Милости Жикгимонту и сыну Его Милости, господарю нашому милостивому, ко-

¹ Ушаток — цебрик.

² Видавецъ поясное се слово польськими неоднозначными: *biuret albo pióropusz*.

³ Польське: *polesam* — поручаю.

ролю молодому, а особливе полекаю и покорне прошу и низко чолом бью Наяснѣйшой господарыни нашей милостивой, королевой й великой княгини Боне через тот мой тастамент, абы Ее Милость рачила жону и дѣти мои в ласце в опеце и обороне своей милостивой мѣти, а з милостивое ласки и обороны своее не рачила опустити, так яко и с перва рачила почати.

А при Их Милости господарех моих милостивых опекуны въстановляю господыновъ и добродѣев моих кровных: пана Ивана Богдановича Сопѣгу, воеводу Подляшского, маршалка господаря короля Его Милости, старосту Дорогичского; а князя¹ Юря Фалчовского, з Божее ласки бискупа Луцкого и Берестейского; а брата моего князя Федора Андрѣевича, маршалка Волинское земли, старосту Володимерского; а пана Ивана Горностая, подскарбего земьского, маршалка и писаря господарьского, старосту Слонимского, державцу Мѣстибоговского, Зельвенского и Дорсунисского; а пана Михайла Василевича, писаря господарьского, державцу Впитского², Кормяновского и Стоклишского.

Напервѣй оповедаю и объявляю через той мой тастамент, иж кгда з ласки Божее вступил есми в малженьство з жоною моею, ино еще от того часу мам³ надѣю, иж Пан Богъ рачил ми дати плод из жоною моею мѣти. И естли же бы тых часов Пан Богъ рачил на мене перепустити смерть, не дождавши часу роженя малжонки моее, а по смерти бы моею мѣла породити сына або дѣвку, тогды то оповѣдаю и объявляю, иж то есть властный⁴ плод мой. И естли же бы дал Бог женѣ моею, княжнѣ Бияте, по моем животе породити сына або дѣвку, тогды жона моя с тым дитятем моим мает седѣти на всих имѣньях моих тых, которыи я маю мѣти по половицы з братом моим меншим, князем Василем, отчизных и выслужоных и купленых от отца нашего, и теж тых имѣней материстых, с которых мают долги быть плачоны, она ж мает держати и вживати, нижли платы и доходы мают оборочоны быти на долги, до тых часов, покуль

¹ Правдоподобно замѣсть польського: księdza.

² Упита, містчко в теперішній губ[ерніі] Волинській, Ровенського пов[іту].

³ Не конче польське: тат, але, може, скорочене староруське: имамъ.

⁴ В друку: властный.

го е дитя мое лѣтъ своих доростет, а брат мой в половицу имѣней моих не мает ся ничим вѣступати. Мает жона моя гую половину мою всех ымѣней моих держати до лѣт того дитяти моего, и долги мои мают плачоны быти з ымѣней моих материстых и отчизных и служебником моим тым, которым есми винен за службу с тых же имѣней моих мает плачно быти, хто што заслужил, ведлуг реистров. И естли бы не достало заплаты на мои долги и служебником моим с тыхъ имѣней моих, тогды мает продано быти имѣнье и другое, и тым долги мают плачоны быти, и служебником моим за службу. А ку тому, гдѣ бы разумѣли опекуны, с которого имѣнья, або з якого колве пожитку мѣла прийти яка сума пѣнезей на мене, абы тим плачоны (были) долги мои. А на остаток обвезую их тым, гдѣ бы колве по всим имѣньям моим могли, платы выбираючи або дани, а тым долги мои и служебником моим за службу платити, то здаю на их розум и справу и сумнение их. А што ся дотычет статку моего, рухомых рѣчей, штоколвекъ мам, то все есми на реистръ пописал, до которого реистру и печать свою приложил и руку свою подписал. А што перве того, будучи в Кракове, вчинил (есми) запис, оправу венувную, так теж и тут приехавши до Острога, видечи доброе захованье жоны своее до себе, з доброе воли своее записал ей замки свои Степанъ, Сатиев, Хлапотин зо всеми дворы, волостьми и селы своими и боярскими и зо всим с тым, яко ся в собѣ мают, жонѣ моей и дѣтем ее на вѣчность, и то все обявляю и оповедаю сим моим тастаментомъ. А особно для нѣкоторых моих великих а пильных потреб взял есми у жоны моее Бияты суму пѣнезей шесть тысяч коп грошей, которых она набыла у приятелей своих, и в той сумѣ пѣнезей заставил есми жонѣ своей замок мой материстый Ровный, мѣста, дворы и села з бояры и што к тому замку прислушает. И мает она тот замок мой зо всим держати в той сумѣ пѣнезей до своего живота.

А на остаток покорне прошу и ниско чолом бью Наяснѣйшим паном моим, милостивым королем Их Милости, и паней моей королевой Ей Милости, аж бы Их Милость рачили впаметовати на старыи заслуги предков моих. отца моего, и теж на мои пильныи заслуги и поволности мои, не рачили бы Их Милость никому жоне моей и детем моим жадное кривды допустити чинити, и тот тастамент мой во всем в цѣлости, ничим не рушаючи заховати и его розказывати во всех тых члонках выполнити.

А которое внесене свое жона моя мене даровала, тоє внесене я ей зася¹ отдал и дарую и записую вѣчне ей самой и дѣтем ей. А што ся дотычет Януш-поля², я вже его опускаю; хто бы его хотѣл мѣти подле выбору господарьского, тот маєт отложити жонѣ моей чотыри тысячи золотых на полскую личбу, а жона моя тыми пѣнезами маєт выкупити срѣбро мое и ланцуги у пана Скоруты и у пана Жабы, а тым срѣбром мои долги мои платити. А што ся тычет тых двох ланцугов, которыи жона моя выкупит у пана Скоруты, и тая запоница моя, которую есми теперь жонѣ моей дал, естли Пан Бог рачит ми з нею дати сына або дѣвку, тогды то сыну моему, або той дѣвце. И покорне, низко чолом бью Наяснѣйшим господаремъ моим милостивым, королем Их Милости и наяснейшой господарыни моей, королевой Ей Милости, абы Их Милость рачили жону и дѣти мои заховати подлугъ привиле[е]в моих, не рушаючи ничим. А которыи ланцужки, перѣстенки, клейноты мои, што жона мнѣ дала, и мои теж, то все отдал есми жонѣ моей, абы то от нее не рушано было. Так теж святости, образы, шаты, зброи, кони, вси и всякии рѣчи мои, то все жонѣ моей Бияте записую и даю вѣчне, абы то от нее не рушано было.

А служебником моим тымъ, которы в мене не наврочисто³ мешкают, тым отписую пядесят коп грошей. Паней старой и паннам тым заплатити подле службы ихъ, яко жона моя вѣдает.

А замыкаючи сей мой тастамент остатнею волею моею и про милостивого Бога, господарей моих милостивых, королей Их Милости и королевое Ее Милости покорне прошу и низко чолом бью, абы Их Милость водлуг милосердья своего тутеж⁴ паметаючи на послуги отца моего и рачили як малжонку мою в ласце, в опеце и обороне своей мѣлостивой мѣти, а не допустити ей ни в чом кривды чинити и трудностей которых задавать, а то, што-м в том моем тастаменте описал, при моци заховати, а тым ниже описаным опекуном обро[н]цами быти, за которою бы они милостивою обороною Вашей королевской Милости могли остаточную волю мою сполнити и досить учинити, яко-м в сем моем тастаменте описал. Который есми в цѣлости розуму своего справивши

¹ Польське: zasię в значенні «назад».

² Теперішній Ямпіль, місточко Кременецького повіту. Ся догадка видавця видається мені сумнівною

³ Не з реченцем виповіджені, постійно.

⁴ Польське: tudzież в значенні «також».

сыкнетом¹ своим запичатал и властную² руку свою потписал. Писан ув Острозѣ под легы Божего нароженя тысяча пьятсот тридцат девятый, месяца августа, шостогонадцать дня, индикта вторыйнадцат.

Илья Костентинович Острозский».

Найважніше в отсім остатнім записі князя Іллі Острозького те, що князі Острозькі звикли були хоронити свої тіла в Печерській церкві в Києві. Се свідчить, що вони відчували свою приналежність до старого роду руських київських князів.

Писано д[ня] 10—14 падолиста 1912

¹ Польське *sygnet* значило перстень з камінцем, на яким була вирізана печать або назва.

² Друк: *властную*.

МІЖНАРОДНЯ БІБЛІОТЕКА Ч. 2.

ІВАН ФРАНКО.

КАМЕНЯРІ.

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕКСТ І ПОЛЬСЬКИЙ
ПЕРЕКЛАД ДЕЩО ПРО ШТУКУ
ПЕРЕКЛАДАННЯ.

ЛЬВІВ 1912.

із „Загальної Друкарні“, ул. Академічна ч. 8.

Ціна 20 сотників.

Обкладинка окремого видання праці І. Франка «Каменярі»

НАУКОВИЙ ДОДАТОК

до

„УЧИТЕЛЯ“

органу Українського Педагогічного Товариства.

Виходить раз на 3 місяці.

Іван Франко.

Смерть Олега і староїсландська зага про фатального коня.

Поетичне оповідання про смерть Олега, покладене в літописі на осінь 912 р., належить до ряду історичних традицій про фатальні річі, що спричиняють смерть чоловіка з такої причини, якої він не надіється, хоч йому була пророкована, і яку він хотів обійти. Сам разом таким фатальним предметом являється ся улюблена кінь. Оповідання поміщене в літописі¹⁾ безпосередно за оповіданням про побут грецьких послів у Києві з приводу закінчення мира. Подаю його тут реконструюючи його віршову форму.

- И жыкши Олегъ къ Киевѣ
 Миръ имѣмъ къ всѣмъ странамъ.²⁾
 И приспѣ шемъ, и помане Олегъ
 Конь свой, иже еѣ постыжна
 5 Кермита и не вѣдати нани.
 Еѣ ко црже вѣпрошала полъхоуѣ?³⁾
 „О чго ми естъ оумрети!“
 И рчи ему шдинъ мудесникъ:
 „Внаже, конь, его же любиши
 10 И вѣдши на немъ,
 О того ти оумрети.“
 Олегъ же принмае вѣ оумѣ си
 Рчи: „Николи же всаду на конь,
 Ни вижю его коле того“.
 15 И покляк кермита и
 И не кодити его к' нему.
 И приемае нѣколко лѣтъ,
 Не дѣмъ его, донде же и на Грѣкы иде.
 И приидашо ему къ Киеву,
 20 И приесть четьри⁴⁾ лѣтъ.

¹⁾ Повість временныхъ лѣтъ по Ипатьевому списку. Изданіе археографической комиссіи. Санкт-Петербургъ 1871, ст. 27—28.

²⁾ Рчи, дод.: мудесникъ: прелупсаю тут се слово, явъ наволази. ³⁾

МОЛИТВА ЗА ВОРОГІВ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Отся розвідка була написана зимою в початку 1911 р. і тоді ж вислана мною до Києва на руки проф. М. Грушевського, що жив там тоді довший час. Листом я просив шан[овного] професора помістити її або в львівських «Записках Наук[ового] тов[ариства] імені Шевченка», або в київських «Записках» тамошнього Українського наукового товариства. У своїм листі я просив на випадок, якби розвідка мала друкуватися в київських «Записках», до яких редакції належить також проф. Грушевський, аби моя розвідка була поміщена без змін, аби мені для всякої безпеки в поправності видання прислано хоч одну коректу і евентуально звернено рукопис. На свій лист я не одержав відповіді, але від д. В. Козловського*, що часто переписувався з проф. Грушевським, я довідався, що моя розвідка буде поміщена в київських «Записках» із деякими скороченнями. Пізніше від самого проф. Грушевського я довідався, що редакцію моєї розвідки взяв на себе проф. В. Перетц*. Я даремно ждав коректи, а коли нарешті моя розвідка появилася в VIII книжці київських «Записок», я, переглянувши її, побачив, що в моїм тексті пороблено дуже неприємні для мене зміни, що могли значно зменшити наукову й літературну вартість моєї праці. Поперед усього наведені в ній цитати з письма св[ятого], подані мною в народній мові, переіменовано на церковнослов'янські, взяті з Острозької біблії*. Се можна було вважати невинним жартом аматора старовини, якби не та неприємна дрібниця, що мій текст, поданий на основі французького критичного перекладу Едварда Рейсса*, декуди досить значно різнився від тексту Острозької біблії; цікавий може переконатися про се, порівнюючи мій текст у отьому виданні з тим, який знайде

в київських «Записках». Друга, далеко прикріша зміна була та, що редактор зробив у моїм тексті три пропуски, не оговоривши та не оправдавши тої своєї редакційної роботи нічим. І так він пропустив поперед усього евангельську притчу про царя та неоплатного слугу (див. ст. 11—12), якої пропуск можна виправдати хіба тим, що редактор за всяку ціну захотів скоротити мою працю, хоч вона зайняла всього 8 повних сторін і 6 рядків на 9-тій. Другий, далеко неприємніший пропуск — се були обі цитати з посланій апостола Павла (ст. 17—18), яких пропущення робило майже голословною мою дальшу увагу на ст. 18, якої наукового значення шан[овний] редактор, правдоподібно, навіть не підозрівав. Третій пропуск відмахнув від тексту моєї розвідки мою поетичну перерібку ізмарагдової статті, що мож-на було вважати щонайменше доказом маловаження автора.

Прочитавши свою розвідку в такій обкусаній формі, я звернувся до редакції київських «Записок» зі скромним зажаленням на доконані зміни і просив редакцію, коли їй пожадано мати мене далі в числі своїх співробітників, звернути мені рукопис моєї статті. На се я не одержав ані відповіді, ані рукопису.

Признавши потрібним випустити в світ свою розвідку окремим виданням, я трохи розширив мої цитати з Біблії і додав те, що пропустив редактор на кінці, та подбав також про справлення деяких друкарських помилок та неконсеквенцій правопису в київському тексті. Думаю, що ся книжечка зацікавить і своїм змістом і способом оброблення теми ширший круг інтелігентних читачів, а особливо молоджі, якій у її шкільних студіях так тяжко вибитися зі схоластичної рутини та безідейності на дорогу правдивої, свобідної від усяких пересудів наукової праці. Та можливо, що вона дасть дещо до думання та знання також менше вченим інтелігентам, а навіть інтелігентним селянам.

Писано д[ня] 13 падолиста 1912

МОЛИТВА ЗА ВОРОГІВ

Маленький рукопис, у 16-ку, писаний на блискучім, міцнім, але поживклім папері XVI в., досі неоправлений і з витертими рогами, без початку й кінця, що міститься в рукописній збірці о. А. Петрушевича, ч. 193, тепер у бібліотеці Народного дому, належить своїм змістом до найцікавіших пам'яток нашого старого письменства. Він містить ряд молитов, ряд апокрифічних оповідань старозавітних і новозавітних і пару катехізмів (вопросоодвітів) почасти догматичного, а почасти апокрифічного змісту. Між іншими міститься в нім ось яка, ні в яким разі не апокрифічна молитва:

МОЛИТВА О ВРАЗЪХ НА ВСЯК ДЕНЬ

И еще молюся к тебѣ, владыко человеколюбче, помяни, господи, вся человека (ки?) враждающая на мя, или ненавидящая мене, ли хульствующая ли оклеветающая, ли совѣты злы творяще. И не въмѣни им того, господи, въ грѣх, и дай же им, господи, здравие и спасение и обрати их, господи, сердце любити мя. И мнѣ, господи, обрати сердце съ всими любовь имѣти и тож дѣяще прости мя и свободи мя от всяких моих злых помыслов и всѣх съблазн моих прости мя, яже съдѣх и (съ)дѣваю вълею и не вълею, дѣлы и словесы и помыслы. И не въмѣни ми, господи, злых моих помыслы въ грѣх, но очисти мя от всякого зла, и моя врагы свободи от всякоя бѣды и съчетаи мя съ всѣми человекеы въ едину любовь силою креста честнаго и молитвами пречистыя богородица госпожа наша и святого ради великаго архiereя и чудотворьца Христова Николы и теплаго заступника и всем хрестияном и святых ради небесных сил и всѣх ради святых. Аминь.

Я досі не стрічав сеї молитви ані в друкованих, ані в рукописних молитовниках ані требниках, не стрічав також згадки про неї в працях, що доторкаються сього предмета. Тому не можу сказати нічого про те, чи вона перекладена з грецького, як найбільша часть т[ак] зв[аних] апокрифічних молитов і майже всі молитви та заклинання, поміщені в наших требниках. В усякім разі, буду влячний, коли хто вкаже чи то інший текст її, чи грецький або інший первовзір. Обставина, що ся молитва не ввійшла в друковані молитвослови, що черпали в значній мірі з грецьких джерел, промовляла би за її руським походженням. За сим промовляє також потрохи й те, що при кінці молитви головними заступниками людей перед богом являються чесний хрест, богородиця і св. Миколай, від XII в. патрон південноруської землі. Текст молитви насуває деякі психологічні рефлексії та літературні зближення, якими бажаю поділитися з читачами.

Основна ідея молитви, просьба в бога ласки для ворогів, очевидно євангельського походження. Наведу тут відповідні уступи з Ісусових промов у євангеліях. Промову про ворогів маємо в двох євангеліях, у двох, значно відмінних редакціях. Простору і немов систематично виложеному редакцію подає Євангеліє Луки в розділі VI, стихи 27—36, де читаємо ось що — подаю в перекладі на нашу мову з французького критичного перекладу Едварда Рейсса¹:

«27. Але я мовлю вам, що слухаєте мене: «Любіть своїх ворогів; чиніть добро тим, що ненавидять вас.

28. Благословіть тих, що проклинають вас; моліться за тих, що роблять вам шкоду.

29. Тому, що вдарив тебе в лице, підстав і друге, а коли хто відбере тобі плащ, не борони йому також сорочки.

30. Давай кождому, хто тебе просить, і не домагайся свого добра від того, хто відбирає тобі його.

31. І як хочете аби люди робили вам, і ви робіть їм також так.

32. Коли любите тих, що люблять вас, яка вам радість із того? Адже й грішники люблять тих, хто їх любить.

33. І коли робите добро тим, що вам роблять добро, яка вам радість буде з того? Адже й грішники роблять так само.

¹ E d o u a r d R e u s s. Histoire évangélique, synopse des trois premiers évangiles (La Bible. Traduction nouvelle avec introductions et commentaires. Nouveau Testament, première partie). Paris, 1876, ст. 274—275.

34. І коли ви даєте тим, від кого чекаєте заплати, яка вам радість буде з того? І грішники також дають одні одним, аби одержати від них те ж.

35. Але ви любіть ваших ворогів, робіть добро й давайте, не надіючися дістати нічого, і тоді буде вам велика відплата, і будете дітьми всевишнього, бо він добрий для невдячних і злих.

36. Будьте ж милосердні, так як милосердний ваш отець».

У тій формі се поучення можна в значній мірі назвати парадоксом, бо воно до певного ступеня переборщує те, що можна би назвати суспільною етикою, і виконуване точно, могло би підірвати самі основи існування та розвою людської суспільності, даючи свобідний хід суспільному насиллю та самоволі. Наскільки маємо право допускати, що сам Ісус висловлявся в тій формі? Євангельський текст Матвія, що подає старшу редакцію сеї промови, і то не в одноцільній формі, а в уриваних реченнях у різних місцях, дозволяє догадуватися, що сам Ісус Христос глядів на справу поводження з ворогами значно тверезіше та практичніше, як се представлено в Євангелії Луки. В Євангелії Матвія першому реченню Луки, цитованому вище, відповідає стих 44 розд. V:

«44. А я говорю вам: «Любіть ворогів ваших і моліться за тих, що переслідують вас.

39. Коли хто дасть тобі позаушник у праве лице, підстав йому також друге, а коли хто захоче запізвати тебе і здерти з тебе сорочку, полиши йому також плащ».

Дальше речення Луки має у Матвія просторішу паралелю в стисі 39 того самого розділу:

39. А я говорю вам: «Не противтеся злу! Але коли хто ударить тебе в праве лице твоє, оберни йому й друге.

40. І коли хто хоче судитися з тобою і взяти твій плащ, віддай йому й сорочку».

Мені здається, що в зв'язку з дальшими словами того самого євангеліста се речення можна розуміти іронічно. Бо в стисі 42 того самого розділу сказано тільки коротко: 42. «Давай тому, хто просить у тебе»,— без ультра-альтруїстичного додатку «не упоминайся того, що хто відобрав у тебе» — а в стисі 12 розд. VII¹ висловлено точніше те,

¹ То є — «Все те, що хочете, аби робили вам люди, робіть і ви їм» (Матв., VII, 12).

що має Лука в ст[исі] 31 розд. VI: «І як хочете, аби робили вам люди, робіть і ви так само».

Се упізнання в тій формі свідчить про дуже тонке розуміння моральної одвічальності і може бути висловлене рівнозначним реченням: «Не чини кривди іншому, аби інший не чинив кривди тобі».

Так само значні відміни від тексту Луки виявляє Матвієва редакція Ісусової промови, що міститься в рядках 45 і 46 розд. V, в відворотнім порядку: «Аби ви зробилися дітьми свого отця небесного; бо він дає світити сонцю на злих і на добрих і пускає дощ на праведних і неправедних».

І тут не бачимо парадоксального вислову Луки, що всевишній «ласкав на невдячних і злих». Далі читаємо у Матвія:

«46. Коли любите тих, що люблять вас, яку ж відплату будете мати? Чи ж митники не роблять так само?»

47. І коли ви не приймаєте радо нікого, крім своїх братів, то що ж робите надзвичайне? Чи ж і язичники не роблять те саме?»

Що Ісус дуже тонко й практично розумів основу соціальної етики, по якій кожда кривда мститься на кривднику, се бачимо з просторого оповідання Єв[ангелія] Матвієвого в розд. XVIII, ст[ихах] 15—35¹, яке не має собі паралелі ані у Марка, ані у Луки. Читаємо там:

«15. Коли твій брат оскорбив тебе, зійдися з ним сам на сам і докори йому. Коли він вислухає тебе, ти приєднав собі брата.

16. Коли ж не вислухає, візьми з собою ще двох або трьох інших, аби все було вияснено при двох або трьох свідках.

17. Коли ж він не захоче слухати їх, скажи все перед збором; коли ж не захоче слухати також збору, тоді нехай буде для тебе (чужий) як язичник або митник»².

Як мали би виглядати ті відносини в царстві божім, пояснює Ісус на питання апостола Петра ось якою притчею (Матв., XVIII, ст[ихи] 23—35):

«23. Отак у царстві небеснім буде так, як у того короля, що хотів справдити рахунки зі своїми слугами.

24. Коли почав справджувати їх, йому приведено довжника, що був винен 10 000 талантів.

¹ E d o u a r d R e u s s, op. cit., стор. 430.

² Се остатнє речення значило: нехай буде для тебе таким, із яким ти не повинен мати ніяких зносин.

25. Та що він не мав чим заплатити цього довгу, його пан велів продати його (самого), його жінку й дітей і все, що він мав, аби таким робом довг був сплачений.

26. Тоді слуга кинувся на землю і простерся перед ним, мовлячи: «Потерпи мені, і я сплачу тобі».

27. І пан, змилювавшись над слугою, відпустив його й дарував йому довг.

28. Тим часом сей слуга, виходячи, здибав одного зі своїх товаришів, що був йому винен 100 динаріїв, і, вхопивши його за горло, кричав: «Заплати все, що ти винен!»

29. Сей другий кинувся на землю і благав його, мовлячи: «Потерпи, а я заплачу тобі».

30. Але сей не захотів, а тільки, навпаки, дав його вкинути до темниці, доки не сплатить усе, що йому винен.

31. Інші слуги, бачачи, що сталося, обурилися дуже і пішли повідомити свого пана про все, що сталося.

32—3. Тоді його пан велів покликати його і сказав йому: «Лукавий слуго! Я дарував тобі весь твій довг, змилювавшись над тобою. Чи ж не повинен був і ти змилюватися над своїм товаришем так само, як я змилювався над тобою?»

34. І пан у своїм гніві віддав його катам (на муки), доки не сплатить усе, що був винен.

35. Отак і отець мій небесний поступатиме з вами, коли ви з доброго серця не будете відпускати кожного своєму брату».

Переложивши сю притчу для різдвяного числа «Діла»* (ч. 5, із 1912 р.) на поетичну форму в нашій мові, подаю її тут із невеличким додатком остатньої строфи:

ПРИТЧА ПРО НЕМИЛОСЕРДЯ
(Євангеліє Матвія, XVIII, зач[ало] 23—35)

Сказав Ісус нам всім на знак:
«У царстві божім буде так,
Як у того царя, що хтів
Справдить діла своїх рабів.

Коли вже їх провірив много,
Йому приведено одного,
Що винен був і заплатити не хтів
Аж десять тисяч талантів.

Отському довжнику грозила
Оказія зовсім немила,
Що сам він з жінкою й дітьми
За довг попаде до тюрми.

Тоді слуга перед царем
На землю кинувся лицем,
Благаючи: «Пожди ще днів хоч триста,
А я сплачу тобі усе дочиста».

Та цар той милосердя мав,
Слуги ж він неоплатність знав
І не велів саджать його в тюрму,
Ще й довг весь дарував йому.

І вийшов той слуга з палати
Там, де були його камрати;
Побачив серед них — отсе покуса чиста! —
Того, що винен був йому динарів триста.

Побачивши його, туди помчав,
За горло вхопивши його, кричав:
«Чи довго будеш ще мені в вині?
Що винен, зараз заплати мені!»

Сей кинувся на землю перед ним,
Його благав він голосом сумним:
«Пожди, товаришу, на милість божу!
Все заплачу тобі, як тільки зможу».

«Е, знаємо таких!» — сей загукав
І зараз посіпаків покликав,
Аби всадили довжника в тюрму,
Аж докн всього не сплатить йому.

Та інші слуги, чуючи той галас,
Пішли й сказали панові, що сталось.
То пан велів назад його позвать
І став йому такі слова казать:

«Слуго лукавий, у отсій добі
Великий довг я дарував тобі,
А ти товариша свого не простив
За довг малий його занапастив.

Оттак же й я з тобою поступлю,
Довгу твого тобі не потерплю».
І в гніві своїм у катівські руки
Немилосердного слугу віддав на муки.

Оттак небесний мій отець, —
Додав Ісус їм на кінець, —
Поступить також з всіми вами,
Котрі не змилюються над братами».

Усі ми в бога нашого раби.
Ся річ не тільки до жидівської юрби,
Тямуйте також ви, безмилосні народи,
Й жахайтеся поганої пригоди.

Писано д[ня] 1 січня 1913

Ідея прощення провини зовсім не суперечить ідеї боротьби зі злом і являється тільки її доповненням.

Друга основна євангельська ідея, що вороги, роблячи зло, самі не знають, що роблять, висловлена тільки в Євангелії Луки про розп'яття Ісуса, розд. XXIII, ст[их] 34, і не має собі паралель ані у Марка, ані в Матвія. Читаємо там: «А Ісус промовив: «Отче, відпусти їм, бо не знають, що роблять».

З огляду, що сі слова подає тільки Лука, найпізніший із трьох т[ак] зв[аних] синоптичних євангелістів, можна припустити, що вони на правду не були сказані Ісусом і являються витвором пізнішої християнської доктрини.

Що найстарше християнство відчувало кривди, заподіяні не тільки вірним християнської церкви, але також і взагалі невинним людям, про се свідчать численні старохристиянські легенди, в яких гонителі та мучителі звичайно гинуть страшною смертю, а типовим, можна сказати, першим ступенем божої кари являється їх осліплення. Прототипом тих легенд треба вважати оповідання «Діянь апостольських» про навернення апостола Павла (розд. IX, ст[их] 1—19). Подаю се оповідання в перекладі на нашу мову з критичного французького перекладу Едварда Рейсса¹:

«1. Тим часом Савл, усе повен сердитості проти учеників господа і дишучи тільки вбійством, звернувся до первосвященника,

2. аби одержати від нього письмо до (жидівських) зборів у Дамаску і аби, коли знайде там людей, належних до сеї секти, міг дати ув'язнити їх і привести до Єрусалима.

3—4. Під час дороги, коли вже наближався до Дамаска, нараз заблисло світло, зіслане з неба довкола нього, він упав на землю і почув голос, який мовив до нього: «Савле, Савле, за що гониш мене?»

5. І він відповів: «Хто ти, господи?» А той відповів йому: «Я Ісус, котрого ти гониш.

¹ La Bible, deuxième partie. Histoire apostolique, стор. 110—111.

6. Але встань і йди до міста, а там тобі буде сказано, що маєш робити».

7. Тим часом його подорожні товариші стояли в остовпінні, чули голос, але не бачили нікого.

8. Савл устав із землі, але коли розкрив очі, не бачив нічого.

9. (Товариші) мусили взяти його за руку, аби завести його до Дамаска, і він пробув три дні, не бачачи нічого, не їдючи й не п'ючи.

10. Та був тоді в Дамаску ученик (Ісусів) на ім'я Ананія. Йому сказав господь у привиді: «Ананіє!» А він відповів: «Ось я, господи!»

11. І господь сказав йому: «Іди на вулицю, що називається Правою, і пошукай там у домі Юди (чоловіка), званого Савлом із Тарсу.

12. Ти застанеш його в молитвах, бо він бачив (у сні) чоловіка на ім'я Ананія, який, війшовши до нього і положивши на нього руку, дав йому відзискати зір».

13—4. Ананія відповів: «Господи, від багатьох людей чув я про того чоловіка, що він багато зла наробив твоїм вірним у Єрусалимі і що він прийшов сюди з повновластю від найстарших жерців, аби пов'язнити всіх тих, що покликають ім'я твоє!»

15—16. Але господь сказав йому: «Все-таки йди, бо той чоловік — се для мене знаряд, вибраний мною, що має занести моє ім'я перед язичників, до царів і до дітей Ізраїлю, і я дам йому пізнати все, що він має перетерпіти задля мойго імені».

17—18. І Ананія пішов і війшов у той дім, і, положивши на нього руку, сказав: «Савле, брате мій, господь послав мене, той сам Ісус, що явився тобі на дорозі, якою ти їхав, аби ти відзискав зір і наповнився духом святого».

19. І в тій хвилі з очей його спала немов луска; він відзискав зір, устав і дав себе охрестити, а прийнявши поживу, знов прийшов до сили».

Важна в тім оповіданні та подробиця, що сліпоту зійшла з очей Савлових «як луска». Се виразний натяк на розповсюджену в тих часах у Палестині хворобу прокази, від якої шкіра на людськiм тілі відпадає у формі білої луски і якою в молодості був діткнений також апостол Павло, що й до смерті мав від неї пліш на голові.

Текст сього оповідання, в яким згадано, що мав потерпіти пізніший апостол Павло за ім'я Ісусове, свідчить

про те, що оповідання було написане значно пізніше по доконанім факті, а правдоподібно аж по смерті апостола. Сам Павло згадує про своє покликання в своїх писаннях два рази, але дуже загально. В першій посланії до коринфян, розд. IX¹ він пише:

«1. Чи я не свобідний? Чи я не апостол? Чи я не бачив господа нашого Ісуса?

2. Чи ви також не моє діло для господа? Коли я не апостол для інших, то принаймні для вас, бо печать мого апостольства — се ваша єдність із господом.

3. Ось що я відповідаю тим, хто береться судити мене».

Тут Павло виразно признає себе апостолом, який бачив Ісуса. Очевидно, бачив його не в живім тілі, а тільки в привиді. Значно виразніше він говорить про се в посланії до галатів, розд. I. Подаю текст після французького перекладу Едварда Рейсса (op. cit., стор. 91):

«11—12. Заявляю вам, брати мої, що євангеліє, яке проповідую, се не діло чоловіка. Я не дістав його від чоловіка, не набрався наукою, але (одержав) через об'яву Ісуса Христа.

13—14. Адже ви чули вісті про моє колишне життя в жидівстві, як завзято переслідував я церкву божу, як лютував і перевищав у своїм юдаїзмі далеко всіх моїх сучасних серед мого народу, будши завзятим поборником традицій наших батьків.

15—19. Та коли той, що вибрав мене вже в лоні моєї матері і покликав мене своєю ласкою, вдостоїв відкрити у мені свого сина, аби я проповідував його поміж язичниками, тоді не вдаючися ні до кого, хто був із тіла й крові, не вдаючися до Єрусалима, (до тих), що були апостолами передо мною, я віддалився до Арабії, потім вернув до Дамаска, а нарешті по трьох роках я пішов до Єрусалима, аби познайомитися з Кефою (Петром), і пробув із ним 15 день. Але в його окруженні я не бачив жодного іншого з апостолів, окрім Якова, брата господнього.

20—24. Се, що пишу вам тут, говорю перед лицем бога, що се не брехня. Потім я пішов по провінціях, по Сирії та Кілікії. Але особисто я не був знайомий церквам Христовим у Юдеї. Там знали тільки ту новину: «Той, що колись

¹ E d o u a r d R e u s s. Les épîtres Pauliniennes, tome premier, ст. 203.

переслідував нас, проповідує нову віру, яку недавно хотів знівечити», і славили бога з'моєї причини».

Коли вчитатися докладно в текст сього оповідання, то побачимо, що він досить радикально суперечить оповіданню Апостольських діянь, які нічого не знають про подорож Павла до Арабії. Там, мабуть, у арабській пустині, в часі довшого побуту на самоті мусив Павло мати ту об'яву християнської науки, яку пізніше проповідав різним народам і якою стягнув на себе завзяту ненависть жидів. Ся об'ява, коли нею вважати ціле Павлове розуміння християнства, була майже діаметрально супротивна тому, що проповідував Ісус. Бо коли Ісусове «царство божє» ґрунтувалося на любові, справедливості та чистоті душевній, то Павло ґрунтував своє християнство на догмах про божество Ісусове і про відкуплення людського роду через його смерть та на досить строго переведеній організації християнських громад із обов'язковими грошовими складками.

Легенда про осліплення «ворога божого» перед його наверненням на християнство, причеплена до особи апостола Павла правдоподібно вже по його смерті, 300 літ пізніше пристає в трохи відмінній формі до особи царя Константина Великого*, в якого життєписі вже по побіді над Максенцієм під знаком хреста* читаємо, що він, не ставши ще християнином, запов на тяжку хворобу, яка зветься слонова проказа, в якій усе тіло покривається струпом. Лікарі поганські радять йому скупатися в крові невинних дітей, аби відзнскати здоров'я. Вже назбирано таких дітей, і хворого кесаря повезли до бані, де їх мали порізати, коли по дорозі він почув плач матерів, у яких повідбирано діти і, довідавшись про причину їх плачу, велів себе вести назад до Капітолія, заявляючи, що волить сам умерти, ніж мають задля нього гинути невинні діти. Після сього він має об'яву від апостолів Петра й Павла, аби покликав християнського єпископа Селівестра*. Сей навчив його про християнську віру й охрестив, «і обпали з нього струпи, як луска». Нема сумніву, що й корсунська легенда про хрещення св. Володимира, який по здобутті Корсуня осліп, а по охрещенні сліпота спала з його очей, як луска, стоїть у безпосереднім зв'язку з сими обома легендами, навіть ближче Павлової, як Константинової, і з сею остагньою, одначе, зв'язана слідом прокази на очах. На схожість сеї обставини, скільки знаю, досі не звернено уваги, хоч аналогія між Володимиром і Константином здавна кидалася в очі

письменникам і дослідникам історії. З того порівняння виходить у своїй Похвалі київський митрополит Іларіон*. Та сама аналогія ясна була для автора Толкової палеї, який, кінчачи своє оповідання хрещенням Русі і порівнявши Володимира зразу з Мойсеєм, потім додає: «І бысть вторыи Костянтинъ земли рускои Володимиръ. О стая цря Костянтине і Володімуре, помозита на противныа сродником ваю и люди избавляите от всякіа бѣды грѣчскіа і рускіа!»

Се закінчення Палеї¹ може між іншими признаками вважатися одним із доказів її південпоруського походження. Аналогію між Володимиром і Константином із погляду новочасного історика проводить також М. Грушевський у своїй «Історії України-Русі», т. I, друге вид., у Львові, 1904, ст. 475, не згадуючи, одначе, ані про Толкову палею, ані про житіє Константина.

Парадоксальність Ісусового вислову про любов до ворогів, поданого в Євангелії Луки, відчули вже найдавніші отці церкви, подаючи в своїх коментаріях до новозавітних книг різні толкування та пояснення сих слів. У староруськім Ізмарагді, що черпав переважно з тих старих грецьких джерел, міститься, між іншим, «Слово святих отців о рассмотренії і любові», в якому читаємо в перекладі на нашу мову:

«Треба відсікати надмірну любов і поступати оглядно, бо лиш еретики хочуть бути зі всіми добрі, не розуміючи правди. Адже сказав господь: «Коли любите тих, що люблять вас, то яка вам хвала? Любіть,— сказав він,— ворогів своїх!» Треба нам розуміти про се, що не сказав: «моїх ворогів», але «своїх ворогів». А ось божі вороги: жиди і всі ті, що переступають божі заповіді і чинять себе християнами, хоч самі маловіри і чинять свою волю, не слухаючи божих слів. Отсе вороги божі, се так. Бо хто хоче всім добрим бути, той не розуміє, що через се дає себе в неволю дияволу»².

Сей уступ староруського Ізмарагда я переробив свобідно віршами і подаю тут сю перерібку з моєї збірки «Давне й нове. Друге побільшене видання збірки «Мій Ізмарагд». Поезії Івана Франка. У Львові, 1911», ст. 27—28.

¹ Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Львів, 1896, ст. LXIII.

² В. А. Яковлев. К литературной истории древнерусских сборников. Опыт исследования «Измарагда». Одесса, 1893, ст. 59.

Не слід усякого любити без розбору.
Як добрі щепи садівник плекає?
Так, що всі зайві парості втинає,
Щоб добрі соки йшли все вгору, вгору.

Господь сказав: «Яка тобі заслуга,
Коли кохаєш свого брата, друга?
А ви любіте своїх ворогів!»
Подумай добре, що господь велів!

Не мовив: «Моїх ворогів любіте!»
Отсе, брати, ви добре розумійте,
Що ворог божий, ворог правди й волі
Не варт любові вашої ніколи.

П'ЯНИЦЬКЕ ЧУДО В КОРСУНІ*

I

Ще в р. 1901 помістив я в XLIV т. «Записок Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка» у Львові, ст. 1—14, невеличку розвідку під з[аголовком] «П'яницьке чудо в Корсуні, причиною до староруської легендової літератури». Темою розвідки було маленьке оповідання, яке я знайшов у двох рукописах із кінця XVI та початку XVII вв., один у бібліотеці Оссолінських, ч. 38, карта 338, а другий — у бібліотеці Львівського університету під знаком I. г. 15, що колись був власністю церкви в Полоцьку, а пізніше — василіанського монастиря в Замості, ст. 371—2. Оповідання стоїть у першій із тих рукописів як четверте, а в другій як третє чудо святих лікарів-безсребреників Козми й Даміана. Пізніше знайшов я ще одну популярну переповідку цього оповідання в рукописі Дмитра Вергуна з XVII—XVIII в. і опублікував її в одній із дальших томів «Записок»*. Нарешті, треба додати, що се оповідання міститься також у додатку до життя св. Козми й Даміана в «Великих Мінеях-Четьях» всеросійського митрополита Макарія за м[ісяць] падолист*, стовпець 37, як закінчення «Слова похвального святама безмездником Козмы и Даміана». В моїй тодішній розвідці бачив я в тім оповіданні твір староруського письменства і тепер також не бачу причини змінити сей свій погляд. Коли проте тепер вважаю відповідним обробити його наново, роблю се тому, бо знайшов деякі матеріали, що надають цьому малому оповіданню далеко більше значення, ніж я перед тим міг уявити собі.

Поперед усього подаю тут староруський текст цього оповідання на основі обох старих копій львівських рукописів та тексту Мінеї Макарія*, кладучи в основу текст університетської бібліотеки, а подаючи в нотках відміни тексту

Оссол[інських] та Мак[арія]. Подаю текст у транскрипції на гражданські букви з огляду на друкарню, що не має кирилиці.

ЧЮДО 3-е¹ О БРАТШИНѢ ИЖЕ В КОРСУНѢ ГРАДѢ

Повѣдають нѣци, яко единою² бысть во градѣ Корсунѣ община³ гостинная оу моужа единого⁴. Людїе же пивше⁵ днїй 7⁶, и придоша пити на осмый⁷ день, и рече господарь⁸: «Братѣа, нѣсть оуже⁹ питїя». Они же на игроу рекши: «Въземь¹⁰ съсоуд великъ полнѣ воды!» И воставъ поп¹¹ и дасть всѣмь¹² по сткляници¹³ воды, и самъ прїимь¹⁴ чашю¹⁵ начать глаголати¹⁶ тропарь сице¹⁷: «Святаа безмѣзника и¹⁸ чюдогворца Козма и Дамїанъ», и молитвоу отпустною, яко же всегда тропарь глаголють¹⁸. И се бысть чюдо преславно²⁰: и обрати ся вода въ медь сладокъ. Они же чюдо видѣвше²¹ и прославиша Бога и святую²² Козму и Дамїана¹⁹, и пиша веселяще ся весь град 12 днїй, а²³ сосоудъ не пречерпаше ся николи же благодатїю¹⁸ божією и чюдесь ради святоую безмѣзникуу и врачу¹⁸. Егда же²⁴ безтоуднїи человѣци начаша молвити²⁵ сквернаа²⁶ словеса²

Відміни:¹ О. четвертое.

² О. вас. [тобто васат — відсутнє (лат.).— Ред.]

³ О. община.

⁴ О. нѣкогого.

⁵ О. пиша.

⁶ М. за днїй седмь. [О. три дни.]

⁷ О. четвертый.

⁸ О. господин.

⁹ О. ничто, М. ничтоже.

¹⁰ О. вземь, М. вземше.

¹¹ М. попинь, О. іерей.

¹² О. им.

¹³ О. поль сткляници.

¹⁴ О. а сам прїем.

¹⁵ М. і О. вас.

¹⁶ О. і М. молвити.

¹⁷ М. сїй.

¹⁸⁻¹⁸ М. вас. О. и прочое до конца.

¹⁹ О. Демїана.

²⁰ О. і М. предивно.

²¹ О. чюдиша ся М. чюдивши ся.

²² О. святого.

²³ М. вас.

²⁴ О. і М. но егда.

²⁵ О. глаголати.

²⁶ О. срамная.

и все нелѣпоє¹ творити, и сего ради погыбѣ медь от нихъ, яко рай от Адама, и бысть паки вода в сосоудѣ том² и в чашах. Богу³ нашему слава съ Отцемъ и святымъ Духомъ нинѣ.

Із моєї розвідки з р. 1901, яку я додав до тексту сеї легенди, передаю тут щонайважлише. Що торкається слова «братщина», поданого в титулі в рукоп[исі] З[а]мостя], завважив я на основі словаря І. Срезневського (Материалы для словаря древнерусского языка, т. I, Спб., 1893, ст. 174—5), що се староруське слово заховалося переважно в північноруських писаних пам'ятках XIII—XV в., особливо в таких, що походять із Новгороду, але знаходимо його також у південноруській літописі т[ак] зв[аної] Іпатієвої редакції під р. 1159. Варто завважити, що в тексті легенди слово «братщина» заступлене словом «обчина гостиннаа». Я вказав на покровність сеї назви з німецьким словом die Zeche, яке рівночасно означає ремісницьку організацію (цех) і п'яницьку компанію, а в дальшій ряді кошт того, що вона випила (die Zeche bezahlen). Що для таких організацій у старій Русі було окреме слово «братщина», яке живе й досі в традиції нашого народу в т[ак] зв[аних] церковних братствах, що принаймні в Східній Галичині існують і досі при кожній церкві, се, на мою думку, доказ, що такі організації могли постати в старій Русі самостійно з потреб християнської церкви, а не під впливом німецьких організацій. Про життя та п'янство в старій Русі написав я тоді ось що:

«Найважлиші напої*, вживані в старій Русі, крім привозного (заморського) вина, були мед і пиво, се остатнє варене з ячменю або вівса з додатком хмелю. Варити мед і пиво було вільно кождому. Князі та загалом вельможі (монастирі, бояри, єпископи) брали даннну тільки натураліями, отже, таксж медом, хмелем, а іноді й солодом. Як не було окремих заводів для фабрикуваннн напоїв, так само аж до XV в. не було також властивих шинків та пиварень для їх продажі. Запаси напоїв були тільки в багатих власителів — князів, монастирів, єпископів та бояр. Бідніша народна верства по селах і містах пила тільки в певних

¹ М. нелѣпо.

² О. в сосоудѣх. М. в сосудѣ, без «том».

³ О. відси до кінця час. М. Се же слава Богу нашему Ісусу Христу нынѣ и присно и в вѣкомъ аминь.

порах року, восени та в зимі, в часі великих празників, коли в господарстві назбиралося багато сирого матеріалу, так що можна було звичайно для кількох господарств до спілки приступити до спільної варки. Надзвичайні прилюдні пиятики бували при надзвичайних випадках, приміром, при вступленні нового князя на престол або при радісних випадках у родиннім житті князя. Такі вселюдні угощення, при яких із князівських пивниць та кухонь годували та поїли кожного прихожого, бували для народної маси пам'ятними днями, які часто записувано навіть у літописах. Бідніші селяни та міщани лучилися в більші спілки, аби в певних часах наварити напою й угостити себе ним до спілки. Можна припустити, що такий звичай був уже на Русі перед християнством. Варення оп'яняючого напою, а також його споживання було аналогічно як і в інших старинних народів, єгиптян, греків та римлян, злучене з празником якогось божества та з певними обрядами, які разом із християнізацією людності набирали також християнської закраски. Основу до такого припущення дає між іншим також наша легенда, в якій серед веселої компанії являється також піп як звичайний гість. Не менше важний доказ на се дає також староруський звичай, [згаданий] у різних писаних пам'ятках староруського письменства XI—XIII вв., згаданий також і в нашій легенді, що при таких спільних пиятиках відспівувано церковні тропарі. Проти сього звичаю виступали не раз староруські моралісти. Се бачимо, між іншим, у «Словѣ о пити и о чашахъ тропарныхъ», якого авторство приписують св. Феодосію*, а також і в псевдонімнім «Словѣ Великаго Василія о томъ, како подобаеть въздержати ся отъ пьянства».

«Піяй вино съ трепары,— читаємо в тім остатнім «Слові»,— кою ползоу иматъ? Егда оупіеть ся, не помнить трепарій, и тако ти начнетъ ползати на кольноу, и лице окаляль валяя ся в грязи, и блюя хочеть присѣсти ся... И где соуть трепареве тии сътвореніи къ чяшамъ, да быша избавили отъ бѣды тоя бѣсящихъ ся своею волею? Того ради святіи отци не повелѣша трепарій пѣти всегда, но токмо въ нарочитыя праздникі, понеже трепарь плача не ражаеть; аще и въ церкви поемъ и въ трезвѣ оумѣ, не ражаеть плача, въ питіи же творимъ трепарь что ражаеть? не грѣх ли? не моукоу ли?»¹

¹ И. Срезневский. Сведения и заметки* о малоизвестных и неизвестных памятниках, LVIII, Спб., 1876, ст. 324.

Як виглядала організація таких «братщин» або «общин» у старій Русі, про те дає деяке поняття захований при галицьких руських церквах декуди ще й досі звичай сукання церковних свічок. Перед 50—40 літами в моїм родиннім селі Нагуєвичах се робилося ось як. Одного певного дня, звичайно в пізну осінь, у т[ак] зв[ану] пилипівку (Пилипів піст перед різдвом), коли «братерські» свічки в церкві вже подогоряли майже до кінця, а в братерській скрині назбирано багато недогарків, старший брат визначував день сукання нових свічок, а також дім, де се мало робитися. Звичайно, робилося се в хаті старшого брата або в іншій досить просторій хаті, не дуже віддаленій від церкви. Перед назначеним днем кожний братчик старався прилагодити дещо воску на свічку для себе. В кого була своя пасіка, той приносив власний віск, скільки міг натопити його і не продав; у кого не було пасіки, той купував віск або в сусіда, або в місті. В місті купували не дуже радо, бо часто траплялося, що пчолячий віск був підмішаний смердючим земним воском із Борислава; свічка з такого воску димила дуже горячи і пускала шкідливу та смердючу копоть. Коли було замало такого воску, достарченого братчиками, братство купувало за гроші зі своєї братської каси більше або менше воску на запасові свічки.

В означений день сходилися в назначеній хаті братчики і поперед усього робили складку на спільний почастунок. Господар хати був неначе само собою зобов'язаний до напиту, купленого за складкові гроші, додати з власного добра закуску — хліб, сир або й дещо тепле. Тим часом старший брат із кількома іншими йшов до церкви, до якої ключ мав звичайно паламар, що належав також до братства, і приносили з церкви назбирані там недогарки свічок. Ті недогарки разом із новопридбаним воском розтоплювано в печі при огні в великих глиняних або залізних горшках, т[ак] зв[аних] баняках. Тим часом жінки прилагоджували з коніпного прядива шнурки на гноти до свічок, сукаючи їх не з ниток, але просто з прядива. На гноти приносив звичайно кожний братчик із собою ладінку прядива. Перед початком роботи всі присутні в хаті відмовляли звичайну молитву, т. е. хрестилися 3 рази, а потім разом відмовляли: «За молитов отець наших», «Отченаш» і «Богородице-діво», почім старший брат благословив зібране товариство словами: «Господоньку, дай чьис добрий!»

Коли віск розтопився і застив настільки, що його можна було качати руками, ділено його при допомозі ваги на рівні грудки, кладено ті грудки на столі або на гладких дошках і розплескувано дерев'яними валками так як тісто. Ті воскові «пеленички» навивано потім на гноти і качано по столі доти, доки свічка не вийшла зовсім гладкою та рівною. Багатші братчики робили для себе потрібні свічки, т[ак] зв[ані] трійці, що долішнім кінцем були зліплені разом у формі, що нагадує букву Ψ з коротким хвостиком, а поперек своєї довжини були скріплені дерев'яними вузькими дощечками з обох боків, які зв'язувано нитками, а часом ще до того барвистими стяжками. Отакі братські свічки кожної неділі та свята в часі богослужіння перед особливо важними обрядами (читанням Євангелія, великим входом та посвяченням єхаристії) роздавано присутнім у церкві братчикам, які засвічували їх звичайно без уживання запалок, тільки від свічки, що вже горіла перед вітварем, а по довершенні обряду гасили. Коли трапився в церкві який незвичайний, чим-небудь визначний гість, якому хотіли зробити честь, то давали йому в руки таку свічку. Коли ж дехто з братчиків під час богослужіння в церкві не одержав свічки, уважав се за велику зневагу і йшов зараз по богослужінні за вітвар до священника «правдатися».

Що сей спосіб приготування церковного світла, необхідно потрібного при богослужінні, почався в дуже давніх часах і держався дуже давньою організацією, сього не треба й доказувати. Адже церков у Південній Русі, як і в великій часті інших цивілізованих країв, у кождім селі та в кождім місті, для всієї людності була не тільки спільним храмом, але також найвизначнішим домом, у яким жие сам бог, була також музеєм та школою співу, і тому не диво, що всі мешканці, палежні до неї, дбали про те, аби мати церкву гарну, оздоблену малюнками та дорогими речами і гідну на дім божий. Многі селяни, а особливо багатші, часто записували на церков у своїх заповітах грошеві датки або часті поля, купували за свого життя для церкви дорогі, гарно писані або друковані церковні книги, справляли для них дорогі оправи, купували хоругви, чаші, образи святих, ліхтарі та канделябри (пауки), а також полотняні простирала, барвисті хустки, килими та стяжки, давали своїм коштом відливати більші й менші дзвони, а нарешті, ставляли перед вітварями та перед іконостасом грубезні,

масивні воскові свічки, т[ак] з[вані] поставники, які засвічувано дуже рідко і які стояли в церкві як пам'ятки «киторів і благодітелів святого храма сього» довгі десятки літ.

Сукання свічок для церкви тривало звичайно лиш один день, та протягалося при веселій компанії та нескупім почастинку не раз до пізньої ночі, так що зібрані братчики вертали до домів досить підохочені. Що давніше також священники, парохи та дяки, тоді далеко ближчі до народу, як тепер, брали участь у таких зібраннях, се дуже правдоподібно. Тільки так можна зрозуміти вислови давніх письменних пам'яток про співання тропарів над чашами. Співала, певно, не вся компанія присутніх, із яких деякі знали ледве «Отченаш» напам'ять та вміли перехреститися. В нашій оповіданні важна та подробиця, що тропар до святих Козми й Даміана співає піп, що брав участь у п'яницькій братчині.

Що руські духовні отці ще аж до XVIII в. брали участь не тільки в таких наполовину церковних сходинах, як сукання церковних свічок, але разом зі своїми парафіянами напивалися в корчмах та просиджували там цілі дні, на те маємо досить численні докази в друкованих та писаних джерелах до історії південноруської церкви. Ще в р. 1687 писав львівський єпископ Йосиф Шумлянський у своїй книжці «Метрика» про наклін до п'янства у руського духовенства. «Отправуючи помѣстніи соборы въ диєцезіѣи нашей если о що, яко о піянство оупоминаемъ священниковъ, абы ся его хоронили, въ корчмахъ зъ посполитыми людми не засѣдали, а на оказіяхъ, яко то на крестинахъ, шлюбахъ албо веселяхъ и поминкахъ абы так осторожными были, жебы трезвыми одходили». У значно давнішій пам'ятці, відомій мені з рукопису о. Теодора з Дубівця з XVII в. в моім посіданні* п[ід] з[аголовком] «Поученіє ерейское» змальовано відносини руського духовенства далеко яркіше: «Се ли ваше оученіє іерейское: кошоуны, празнословія, срамныя рѣчи осоужденія, піянства? Яко иноплеменницы не вѣдящи закона и книгъ, паки яко нерозумніи скоты піете безъ воздержанія, и смрадъ отъ оустъ вашихъ яко гробъ отверсть, из риганій вашихъ смрѣднія и крахотинъ. Яко же бо пси полззивиѣи полизаете чужая трапезы, а не можете дрѣзати, а въ несытости вашей и дома чужды обходите, не званы бысте нигде. Яко и скоты оупиваете ся на заколеніє, а піете яко въ оутль сосоудъ ліете, не мо-

гый наплънити ся хотенія злаго» (ст. 203—4). Трохи відмінний опис староруських відносин, злучений із далеко толерантнішим поглядом на них, бачимо в згаданім вище «Словѣ Великаго Василія», де про мірне пиття говориться майже зі співчуттям: «Єгда въ началѣ бываеъ кротко, мирно ѿ богооутѣшно, по числоу равенство, по чти святое оустрое-ніе, предѣ старѣйшими молчаніе, премоудрѣйшихъ послушаніе, яденіе и питіе благочинно во время обѣда, егда испіють каждо по заповѣди святыхъ отецъ, еже оузакониша православнымъ, по три чаши, тогда начноуть брашно ово избирати, ово отлагати, готовяще ся на питіе». Автор слова зі свого боку не так дуже настоює на тих канонічних трьох чашах, тільки хотів би вбити в пам'ять своїм слухачам той принцип, по якому «православнымъ христіянамъ взаконено: когда отясти, тогда и отпити», з кінцем обіду закінчити також пиття. Він не настоює, як сказано, на трьох чашах, і аж тільки при сьомій чаші бачить повну побіду диявола над чоловіком. Так само в ізмарагдовім «Словѣ о п'янствѣ» наведено докази проти п'янства зі святого письма: «Еже ясти и пити въ подобный часъ и по мѣрѣ, того і святіи отцы не возбранили, ноу быхмо ся оудержали отъ обяденія и п'янства. Ибо Сатана ни ялъ ни пиль, и спалъ зъ неба на доль, а святой великій Павелъ ялъ и пиль, и восхищень бысть до третяго небесы. Иже не пити отноудъ, досаждаеъ боудошей твари, отъ Бога бо питіе данно естъ оумным на веселіе, а несмыслнымъ, иже часто ся оупивають на избытность, то злый грѣхъ. Не глаголетъ бо писаніе, еже не пити, но «не оупивийте ся», и до п'янства да не піють. Симъ подобаеъ пити иже можеъ п'янство съкрыти въ себѣ и злая словеса въ оустѣхъ дрѣжати. Иже бы безоумный оупилься да не блудиль, то могль бы ся и мрътвый подивити. Но не токмо безоумніи блоудяъ, но и разоумніи блоудяъ, иже оупивають ся» (Рукописний Якимчицький Ізмарагд у моім посіданні, ст. 30). Виходить із сього, на думку автора, що не само пиття, хоч би й надмірне, буває гріхом, але те знесилення волі, яке воно спричинює, зовсім у дусі народної приказки: «Не йде гріх у рот, але з рта».

Корсунська легенда йде в тім напрямі ще значно далі. Пиття в чесній братчині, навіть далеко понад властиву міру, се не тільки не гріх, але навіть діло миле коли не самому богу, то бодай деяким святим. Співання тропарів над чашами в такій братчині, се не тільки не профанація свя-

того обряду, але діло, яке творить чудо. Святі лікарі Козма й Даміан, що за життя були милостиві та лічили безплатно, не перестали також по смерті бути такими і творять велике чудо для людей не дуже-то й бідних, які по 3- або навіть 7-денній пиятиці не мали що пити. Святі щедріші від земних князів. Князі давали не раз при великих та радісних нагодах «пир на весь мир», при яким протягом одного, двох аб трьох днів безплатно угощувано кожного прихожого. Але святі дають даремне угощення цілому місту на 12 день. Воно тривало би було ще й довше, якби наслідки пиття не показалися людським сквернослов'ям. Легенда основана, очевидно, на староруськім потягу до пиття, що знайшов собі вираз також у словах князя Володимира, які вкладає в його уста найстарший київський літопис:

Руси же єсть веселіє пити,
Без сего бы не можемъ быти.

Чоловікові, вихованому в такій традиції, не може навіть на думку прийти, аби пиття само собою могло бути гріхом.

Місце подій, описаних у легенді, наводить на деякі цікаві уваги. Корсунь, як відомо, се була стара грецька колонія на південно-західнім кінці Криму, яка в історії християнізації Південної Русі відіграла немаловажну, досі не зовсім іще в'яснену роль. Загальновідомо, що найстарший київський літопис подає Корсунь як місце, де хрестився й женився Володимир, і хоча новіші дослідники силкуються опрокинути те свідoctво, то, на мою думку, воно все-таки полягає на правді і не без причини було внесене в наш найстарший літопис. Про населення Корсуня при кінці X в. відомо дуже мало, та все-таки з самої літописної повісті про хрещення Володимира і зі звісток найстаршого літопису про давніші відносини Південної Русі до Корсуня можемо догадуватися, що зносини тої Русі з Корсунем були досить оживлені, що русини в Корсуні бували досить частими гістьми, а правдоподібно, пробували там не раз чи то в купецьких, промислових, чи навіть у просвітніх цілях довший час. Полишаючи на боці свідoctво паннонського життя Константина, по якому Константин коло р. 860, гостячи в Корсуні, застав там уже русина, що мав у себе руський переклад Євангелія та Псалтирі, варто звернути увагу на те, що переклад грецької корсунської легенди про 7 корсунських святителів і мучеників міститься в Супрасль-

ськім, рукописі, якого писання попередило, мабуть, хрещення Володимира. Супроти того, що людність Корсуня була переважно грецька, виникає питання, чи й отся легенда про чудо в корсунській братчині не була первісно списана по-грецьки? Обмірковуючи зміст легенди та представлені в ній звичаї, можна би на се питання а ргіогі¹ відповісти запереченням. Легенда мусила бути написана русином, бо ані про братчини, ані про співання тропарів над чашами у греків не маємо ніяких свідонств. Додам до того ще й те, що вчені видавці «Великих Четгїх-Міней» митрополита Макарія, що при кожній друкованій ними легенді не оминають вказати її грецьке джерело, для сеї легенди не могли знайти грецького оригіналу. З сього виходить, що в Корсуні в часі написання тої легенди, якийсь час по самім чуді, описанім у ній, мусила бути руська колонія, що мала свого священика, значить, колонія маючих та як на той час інтелігентних людей, що признавали вже християнську віру і могли вдержувати свого власного священика та дозволяти собі на 3-днєві або й 7-днєві пиятики. З огляду на відомі нам історичні відносини мусимо допустити, що та колонія могла існувати та жити в достатку та в безпеці в Корсуні в часі його розцвіту з IX до X вв. і була вже неможливою в XI в., коли розпочався упадок того міста, головно через перервання його зносин із Південною Руссю ордами печенігів і половців. Для ствердження сього погляду маємо ще один доказ, а власне староруську похвалу св. Козмі й Даміану, опубліковану разом із вищенаведеним чудом у «Вел[иких] Четг[ях]-Мінеях» Макарія під днем 1-ого падоліста. Подаю тут сю важну, досі мало кому відому пам'ятку нашого старого письменства дослівним передруком.

СЛОВО ПОХВАЛЬНО СВЯТЫИМА БЕЗМЕЗДНИКОМА
КОЗМЫ И ДАМІЯНА

Кругъ лѣту вѣтренымъ течениемъ обѣхожая токъ солнечный свѣтлостію озаряеть весь мир. Земніи бо чудотворенія цвѣты прозябоша, златозарніи врачевніи свѣтилъ вѣнчаша, мудрость бо духовною заченши благодатию повить безмѣздніи си зари, реку же преблаженнаго Козму и Дамиана, безцѣннымъ вѣнцемъ увязе многочюднѣ

¹ Незалежно від досвіду, без перевірки (лат.).— Ред.

главъ ею, евангельскимъ словомъ препояса, якоже рече Господь: «Болящая цѣлите, мерътвыя въскрешайте, бѣсы изгоните, туне пріасте, туне же и дадите».

Но яко же в крузѣ небеснѣмъ звѣзднаго лика никтоже можетъ изчести, тако и в земнѣмъ возрастѣ сею чудесь не постигнуть никтоже изъчести. Сила бо духовная, дары божія наполньши, цѣлебныя потоки водныя отъ нею источи. Бѣста же взоромъ и обличеніемъ яко ангела божія, любовію и вѣрою божіею украшена, житиемъ же чистымъ выше челоуѣческа существа, яже воспита и роди пречестная Феодотіи, и дасть же я в наказаніе господня хитрости всякой учити ся. Принуди же я рвеніе божіе на всяко добро благо, и въскипѣ въ нею даръ врачевскій чудесы яко звѣздами украшая, всяка (бо) болѣзнь и страсть посѣщеніемъ ею отбѣгаше: не токмо нечистиі недужи, но и скотніи узы разрѣшающе ся повелѣніемъ ею отганяху ся.

Тѣмъ же и пресвѣтлое ею праздньство почитающе с похвалою велегласно возопиємъ рекуще: «Радуй ся Козмо, прогонниче бѣсом! Радуй ся пресвѣтлый Дамиане, раздрѣшителю страстемъ всѣмъ! Радуй ся златозарный Козмо, скорый посѣтителю недужнымъ! Радуй ся свѣтозарный Дамиане, теплый помощниче недужнымъ! Радуй ся Козмо, свѣтило цѣлебною зарею свѣтя ся! Радуй ся пресвѣтлое солнце Дамиане, врачевствомъ озаряя весь миръ! Радуй ся Козмо, богозрачный защитниче печальнымъ! Радуй ся Дамиане, боготочный источниче врачевства, присно кипяй благодатию, а николи-же исчерпаемъ! Радуй ся версто пречестная и едиnorodна и единодушна и единомыслена, съвершаема духомъ пресвятымъ, въспитѣна пищею небесною, напоена благоуханіемъ маслинѣ dobroплоднѣй, наслаженіе исходящихъ животныхъ водѣ, лоза многоплодная, наполнившая весь миръ чудесы, напоившія недужныя врачевствомъ, осѣнившія болныя милостию, въздвизающа немощныя благодатию, заквиляюща вѣрныя ото всякая напасти, просвѣщающа темныя исцѣленіемъ, сияюща в мирѣ чудесы яко незаходящее солнце, варяюща всегда непѣленіемъ преже смерти, предстояща в нынѣ Христови въ свѣтъ неизреченнѣ.

Просвѣтита милостию мое омраченіе, страсти отженуша, грѣхы отпустяща, печали отгоняща, мира сохраниша, побѣду испросяща у Христа правовѣрному по Бозѣ князю нашему! Молитвою ваю вѣнчайта и силою препоясающа и вѣрою вѣоружающа и моляща присно зань святую Трой-

цу, сияюшу тремі собьствы въ единомъ божествѣ Отца и Сына и святаго Духа, нынѣ и присно и вѣкы вѣкомъ.

Чи в остатнім реченні сеї похвали стоїть справді слово «правовѣрному», можна сумніватися тому, що редакція в нотці до сього речення наводить курсивом те саме слово в формі «благовѣрному». Правовірний і благовірний — се не все одно; можна було благовірним назвати всякого князя, хоч би й нехрещеного, який держиться певних законів, коли натомість прикметник «правовірний» прислугує тільки князеві, що держиться правої, т. є. православної віри. Тому що видавці Міней не знайшли грецького оригіналу сеї похвали, треба допустити, що вона так само, як і поміщене зараз по ній оповідання про чудо в братчині корсунській, слов'янського, а властиво староруського походження, неважаючи на згадані в ній південні рослини маслину та лозу, т. є. оливне дерево та виноград, про яких згадки міг узяти руський автор сеї похвали з давніших грецьких взірців.

Усе те виглядало би як невеличкий анекдот, що має таке чи інше літературне значення, якби не одна, досі, здається, ніким не завважена обставина. Пам'ять св. Козми й Даміана, святих арабського походження, належить до найпопулярніших серед руського народу як північної, так і південної його парості. Про Північну Русь не можу тепер сказати нічого докладнішого; знаю тільки про існування міста Козмодем'янська, та можу догадуватися, що в північно-руських губерніях мусить бути не мало церков, присвячених пам'яті сих святих. Не скажу нічого також про російську Україну, зазначу лише, що в східній руській Галичині було в р. 1900 у перемиській дієцезії 38, у львівській 21, а в станіславівській 9, разом 68 церков та каплиць, присвячених пам'яті сих святих. Я вважаю се доказом дуже старого культурного впливу, а власне корсунського, якого початки задокументовані обговореними вище літературними пам'ятками.

II

Окрім сього культурно-історичного тла, має наша легенда за собою не менше цікавий літературно-історичний розвій. На перший погляд б'є в очі її подібність до оповіданої в Євангелії Йоана пригоди Ісуса на весіллі в Кані Галілейській, де Ісус, як там кажеться, зробив своє

перше чудо. Наводжу тут дотичний текст Євангелія Іванового (гл. II, зач. 1—11) у перекладі на нашу мову після французького перекладу Едварда Рейсса, з тою увагою, що три інші [так] зв[ані] синоптичні євангелія не знають про неї нічогосінько.

«І третього дня було весілля в Кані Галілейській, і мати Ісусова була також там. Запрошено також Ісуса й його учеників на весілля. Та коли не стало вина, мовила мати Ісусова до нього: «Нема у них вина». Та Ісус сказав їй: «Дай мені спокій, мамо! Моя година ще не прийшла». А мати сказала до слуг: «Робіть усе, що він скаже вам». І стояло там 6 кам'яних посудів із водою для вмивання жидам, а кожда з них містила три відра. Ісус сказав до них: «Наповніть посуду водою!» І наповнили їх аж по краї. А він сказав до них: «Черпайте тепер і несіть до весільного старости!» А коли сей покоштував воду, що сталася вином, — він не знав, відки се взялося, але слуги знали, — покликав староста жениха і сказав до нього: «Кождий ставить перед гостей добре вино, а коли вони підп'ють, дає їм пліхше. А ти подаєш тепер добре вино». Се був початок чудес, що зробив Ісус у Кані Галілейській і показав свою силу, а його ученики увірили в нього».

Лишаючи на боці теологічний бік сього оповідання, завважу тут лише, що воно подиктоване зовсім не аскетичним поглядом на пиття. Чудо творить тут Ісус аж тоді, коли люди вже добре підпили, отже, [воно] може бути толковане тільки як заохота до дальшого пиття. Зрештою се оповідання зовсім не оригінальне і виплило зі староеврейської традиції про пророка Ілію, про якого в старозавітній першій книзі Царств оповідається ось що:

«В той час промовив Ілія Тесвитянин, із Тесви в Гілеаді, до Ахава: «Як по правді живе бог, бог Ізраїля, якому я служу! В сих роках не буде ані роси, ані дощу доти, доки я не скажу». І прийшло слово боже до нього таке: «Іди звідси і звернися до сходу і скрийся в потоці Крїт за Йорданом! Там знайдеш пити з потоку, а крукам велено кормити тебе». І він пішов по слову божому, і жив у потоці Крїт за Йорданом, а круки доносили йому хліба й м'яса щоранку й щовечора, а пив із потоку.

По якімось часі висох потік, бо в краю не було дощу. І знов прийшов до нього голос божий сими словами: «Іди відси і звернися до Царпата, недалеко Сідона, і жий там. Побачиш там удову, якій призначено годувати тебе». Він

рушив у дорогу і прийшов до Царпата. А прийшовши до міської брами, побачив удову, що збирала цурпалки дерева, промовив до неї і сказав: «Іди, прошу тебе, і набери мені в отсей збанок води, аби я міг напитися». А коли вона пустилася йти, промовив до неї: «Принеси мені, прошу тебе, також шматок хліба!» Та вона відповіла: «Аби так жив твій бог Ягве, як я маю хоч щось печене! Маю тільки жменю муки в посудині і трохи оливи в збанку. Саме хотіла я знайти кілька трісок, аби зварити дещо для себе й для свого сина, а коли те з'їмо, будемо ждати смерті».

Ілія відповів їй: «Не бійся сього! Зроби, як ти сказала, але спечи насамперед малий хлібець і принеси мені, а потім будеш мати досить для себе й для свого сина. Бо так мовить Ягве, бог Ізраїля: «Мука в посудині не вменшиться і слива в збанку не вичерпається аж до дня, коли Вічний знов омочить землю».

І вона пішла і зробила по слову Ілії, і їла сама та її родина довгий час, і муки в посудині не меншало, а оливи в збанку не вбувало по слову божому, сказаному устами вибранця божого Ілії».

Отся старогєбрейська традиція з її майже нічим не мотивованою зміною місцевостей виглядає як оригінал, коли натомість євангельське оповідання виглядає як анекдот з життя Ісусового.

Чи корсунська легенда виплила безпосередньо з євангельського, чи з старозавітного оповідання, годі наразі рішити. Се тільки треба завважити, що вона далеко ближче до євангельського оповідання, ніж до старозавітного. Та маємо в пізнішій старохристиянській літературі ще деякі подібні оповідання, що могли бути відомі староруському авторові, що жив у Корсуні, і дати йому привід оповісти щось подібне також про корсунсько-руську християнську громаду.

До найцікавіших пам'яток старохристиянської легендарної літератури, спеціально палестинського походження, належить житіє Сави Освященного, основателя славного монастиря св. Сави в Палестині і многих інших монастирів та чоловіколюбних закладів у тім краю. Сей святий жив у V в. по Христі, а його життя описав Кирил Скифопольський* у половині VI в. Се житіє належить до тих творів грецького письменства, що найвчасніше були перекладені на церковнослов'янську мову і особливо в Південній Русі мали значний вплив на розвій місцевої агіографії. Росій-

ський учений О. Шахматов* доказав досить наглядно, що написане преподобним Нестором «Житіє св. Феодосія Печерського» в многих уступах являється майже дослівною копією житія Сави Освященного¹.

Сей Сава, по-грецьки прозваний Hosios, а по-церковнослов'янськи Освящений тому, що з великої скромності, аж до кінця життя не хотів приймати посвячення на священника і тому не міг бути єпископом, хоч проте зробився визначним ігуменом різних монастирів та їх основателем, се одна з найхарактерніших появ орієнтального чернечого життя, що характеризує енергичний зворот від аскетичної погорди до світу та людей до філантропії; від пасивної терпливості та відлюдності до активної праці організаційної, а від аскетичної нетерпимості до досить далеко посуненої толеранції не тільки особистих хиб людської одиниці, але також язових та національних відмін людських громад. Цікаво завважити, що власне сей незвичайний муж зробився взірцем одного з перших основателів південноруських монастирів, що мали подібне культурне та гуманітарне значення для Південної Русі, як Савині монастирі для Палестини.

Церковнослов'янський переклад житія Сави Освященного належить до найстарших пам'яток південноруського письменства. Варто зазначити, що найстарша копія староруського перекладу того житія, списана обік грецького тексту на пергамені в XII або XIII в., заховалася в старім Савинім монастирі в Палестині, відки в першій половині XIX в. її привіз до Росії князь Петро Андр[ієвич] Вяземський*. В р. 1890 сей рукопис був передрукований накладом російського «Им[ператорского] общества любителей древней письменности» під заголовком «Житие св. Саввы Освященного, составленное св. Кириллом Скифопольским, в древнерусском переводе ... изд[ан] И. Помяловский». Пізнішу копію того самого перекладу, хоч і не повну, знайшов я в рукописі ч. 67 збірки о. А. Петрушевича (тепер у бібліотеці Нар[одного] дому у Львові) і опублікував її в томі V «Пам'яток української мови і літератури», додавши до неповного тексту нашої копії дещо з видання Помяловського. До таких додатків належить також розділ

¹ А. А. Шахматов. Несколько слов о Несторовом житии Феодосия («Известия отделения русского языка и словесности имп[ераторской] Академии наук», т. I, Спб., 1896, ст. 46—65).

46, який подаю тут передруком як належний до історії нашої теми. Для зв'язку оповідання завважу, що в розділі 45 оповідається про монаха Геронтія, якого скинув із себе сполошений кінь так, що він відніс тяжкі рани, які чудесним способом уздоровив св. Сава.

«Времени же нѣкоему минувшю семоу Геронтию сынъ нарицаемый Фома пришедь в ерихоньское ксенодохие великия Лавры, вечероу зѣло соущю въ гладное врѣмя, обрѣте тоу святого Савою и Феодора и Паула кастелиискаго и пещеры строителя. Блаженный же оубо Сава сего видѣвъ и обрадовал ся глагола къ держашемоу странных покоише: «Сътвори намъ обѣды!» Обѣдающемъ съ имъ въпраша его старецъ: «Имаши ли вино?» Отвѣща же емоу: «Ако ничто же не имамъ, имоущю тыквою оцта въ сочиво лияти». И глагола святыи: «Принеси ми сѣмо тыковъ, и благословенъ Богъ, яко имамъ възвеселити ся отъ нея. Иже бо водоу преложи Хс Бъ нашъ, ть и оцть въ вино преложити мощенъ есть». Си святомуу рекышю и тыквѣвъ принесенъ бывъши, обрѣте ся оцть доброе вино соуще. И оужасе ся Фома о прѣславнѣмъ чудеси. И глагола святыи Сава: «Принеси огонь и въверъзи тьмиана, присѣщение бо божие есть намъ въ сей часъ». Благослови же ся тыковъ она тако, яко же по три дни отъ нея всѣмъ обилно пити. Фома же, яко збыти ся въ нѣй, въсчюдивъ ся о чудеси, помоли старца възяти тыковъ собѣ въ домъ. Святомуу же тыковъ въдавышю въземъ Фома отъиде. И пребысть отъ оставшаго ся вина пия самъ и съ нимъ соущеи. Се же ми исповѣда черноризецъ Геронтъ, иже ныня монастырьъ святого Евѣфимия строить, Фоминъ же сынъ сый, а Геронтиевъ вноукъ. Приложи же и се к повѣсти глаголя, яко имѣхом тыковъ въ домоу нашѣмъ много лѣта, и егда кто боляше, наливахоуть ю воды и болящаго кропляхоу, и то кроплѣние болящаго отъ сего плотнаго недоуга облегъчаше».

Видно відразу, що се оповідання і своєю основною думкою, і многими подробицями дальше від євангельського, ніж від корсунського. Саме чудо, переміна оцту на вино, ближче до природної правдоподібності, як переміна води на вино або на мед. Ціль чуда — поміч у дійсній потребі товариського життя — тут далеко більше оправдана, ніж у Кані або в Корсуні. Тому що чудо не викликає тут ніякого надужиття, представлено його дійство постійно тривким. Та, власне, тут і лежить точка, до якої міг нав'язати автор

корсунської легенди, в противенстві до чуда св. Сави, показуючи, як малоосвічені русичі своїм нескромним поведінням попсували дійство чуда.

Не від речі буде навести ще одну парість сеї самої теми, що виглядає немов пародія євангельського оповідання. Се один уступ у житії святого Єпіфанія, єпископа Саламіні Кіпрської, відомого християнського письменника та сучасника св. Сави, яке в перекладі на церковнослов'янську мову я також опублікував із одного рукопису XVI в. бібліотеки василіанського монастиря у Львові («Пам'ятки», VI, ст. 240—248). Сей уступ на ст. 242 мого видання відповідає розд. 10 грецького тексту і оповідає ось що:

«Въ един же от дній странники нѣкія прійдоша въ монастыр, отъ зноя и горѣня соллечна жаждоуще, моляха воды на прохладженіе. Но понеже вода не бѣ тамоблиз монастыря, и в то время не бѣ воды оу монастыри, понеже далекій поуть прохождаха по водуу, токмо вино имѣхоу, тогда Епифаній съжали ся странных и троудимых от великыя вѣры, я же имѣ къ Богоу, приткоу ся къ сосоуду, в немъ же вино бѣ, и рече: «Вѣроу имѣйте, братія моя, яко той, иж (из) воды вино сътвори, нынѣ сице от вина водуу възврати сътворити възможетъ». И абіе сице събысть ся, зѣло дивиша ся томоу вси».

Що євангельське оповідання про чудесну переміну води в вино, так само як і інші євангельські оповідання, мало сильний вплив також на творення західноєвропейських легенд, розуміється майже само собою, особливо коли зважимо загальну тенденцію тих легенд — представляти життя найрізніших святих можливо подібним до життя Ісусового. Наводжу тут уступ із класичного в тій справі твору Альфреда Морі: «Помноження хліба, оповідане два рази майже тими самими словами в Євангелії Матвія (XIV, 17 і д[алі] і XXI, 31 і д[алі]), дало авторам легенд основу для множества повторень, що всі більш або менше подібні до себе і в різних мірах виявляють запозичку з оповідання про життя Христа. Можна переконатися про се, читаючи житія св. Йоана Милостивого, Колумбана, Аполлона, опата Ілії, Гелона, Друона, св. Клари з Ассізі, єпископа Річарда, св. Франціска, Бенедикта, Йоана Франціска Регіса, блаженного Петра Дешо та Йоана опата де Фонтен. Іноді святий, не раз із дуже благої причини, помножує замість хліба вино. Се стрічаємо в житіях св. Маркила, єпископа паризького, єпископа Агрі, святої Редегонди, св. Вестада,

св. Лежера та діви Німфи. Не підлягає сумнівові, що ті чудеса повторяють Ісусове чудо в Кані Галілейській, яке надто досить вірно переказане стрічаємо в житіях св. Альберта, святої Клотільди, св. Маклю, св. Радбода, єпископа з Утрехту, св. Ремігія, святих Оділі, Адельгонди, Кутберти та Ядвіги»¹.

Слідити за відмінами всіх тих оповідань для моєї теми зайве. Досить буде згадати тут іще лиш те оповідання, цитоване в книжці Морі в нотці 12, де св. Мавр помножує вино садибою для тої цілі, аби угостити цим архидиякона з Танжеру. Се оповідання своїм змістом дуже близько підходить до наведеного вище уступу з життя св. Сави, ближче, ніж до євангельського та старозавітного оповідання. Розуміється, годі тут думати про безпосередню запозичку французької легенди від палестинської, а радше треба прийняти випадкову подібність, сплоджену, з одного боку, спільним джерелом, євангельським оповіданням, а з другого — однаковими обставинами монастирського життя.

До сих варіантів біблійних оповідань про чудесне помноження живності при незвичайних нагодах належить також польська династична сага про Попеля* й Пяста*, оповіdana зі значними відмінами у найстарших польських літописців Галла*, Межви*, Калубка* та Длугоша*. Са сага в остатніх десятиліттях була предметом дуже оживленої дискусії, в якій узяли участь визначні польські вчені, як Войцеховський*, Потканський*, Брухнальський* і Брюкнер і яка, на мою думку, не довела ні до якого результату, а властиво довела до того, що остатній із тих учених, проф. Брюкнер, закінчив свої не то досліди, не то здогади тим, що не лишається нічого іншого, як усю ту історичну сагу признати видумкою анналістів і, так сказати, викинути за пліт історичної науки. Са думка гідна вченого, який на основі подібних не то дослідів, не то здогадів не завагався признати слов'янських учителів Константина й Мефодія ошуканцями та фальшивниками. Полишаю собі до пізнішого часу сказати дещо докладніше про польську династичну сагу* в зв'язку з найстаршою історією християнства в Слов'янщині, а особливо діяльністю Мефодія та його учеників у Моравії, Паннонії* та суміжних їм слов'янських краях.

Писано в днях 25 марта до 3 цвітня 1913

¹ L. F. Alfred Maury. Essai sur les Légendes pieuses du Moyen-Age. Paris, 1843, ст. 14—15.

Байка про змію в домі.

Идица їерополитика

(Вид. у Львові 1760, картка 108—110).

Земледѣлець змії оумертки сына.
Отиць скучивомъ шшибѣ зміинѣ
Оуѣсѣкъ; и та сѣть знаменіѣ враждѣ,
Тѣмъ змії кардетса казнимъ быти двѣждѣмъ.

Сторінка статті І. Франка «Байка про вужа в домі»
(Вибрані твори українських письменників, 2—3. Львів,
1912)

МІЖНАРОДНЯ
БІБЛІОТЕКА

..... Ч. 10.

П'яницьке чудо
в Корсуні.

Студія д-ра Івана Франка.

Друге перероблене й доповнене
видане. — Додано тогож автора
Притчу про двох рабів.

ЛЬВІВ 1913.

„Загальна Друкарня“, ул. Пекарська 32.

Ціна 40 с.

Обкладинка окремого видання праці І. Франка «П'яницьке в Корсуні»

КОТРА ВІРА ЛІПША?

ІНТЕРМЕДІЯ ЖИДА З РУСИНОМ
ТЕКСТИ Й СТУДІЯ .

Вступ

Уважаючи інтермедії важними пам'ятками нашого письменства XVII—XVIII вв., розпочинаю отсею книжечкою видання всіх досі відомих інтермедій, написаних на українській території. Видаю тут тексти інтермедій не з т[ак] зв[аною] строго науковою докладністю, т[о] є буквами та правописом друківаних чи рукописних оригіналів, але в транскрипції на наш новочасний правопис з реконструкцією текстів там, де того вимагає потреба і де окажется можливість. До кожного тексту додаю відповідні студії про тему, оброблення та авторів інтермедій, наскільки се все можна дослідити з доступних мені джерел.

Остатні десятиліття принесли досить багато публікацій до історії українського, а також великоруського та польського театру і вияснили в значній мірі також значення інтермедій. Остатньою і найважливішою з тих публікацій треба вважати книгу київського професора М. І. Петрова під з[аголовком] «Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. Киевская искусственная литература XVII—XVIII вв., преимущественно драматическая», Київ, 1911 (532 сторони великої 8-ки), в якій спеціально інтермедіям присвячено досить багато місця (ст. 115, 423—452, 454—469). Тільки на основі сеї публікації та тих, що опередили її, являється можливим видання всіх відомих українсько-руських та українсько-польських інтермедій з відповідним науковим апаратом. Доконані досі видання текстів інтермедій у публікаціях проф. Тихонравова, Пететца, Резанова та «Киевской старины»* відповідають більш або менше вимогам наукової публікації, т[о] є передають тексти оригіналів із množestвом помилок і без проби критичної реконструкції. Відси, ма-

буть, пішло те, що ті опубліковані досі тексти не звернули на себе уваги ширшої публіки, не зробилися духовною власністю загалу так, як на се заслугоують своєю безперечною літературною вартістю.

Метою своєї публікації кладу поповнити сей брак і на основі дотеперішніх публікацій дати широкій українській публіці те, чого досі не дано їй.

Усі дотеперішні дослідники історії українського театру згоджуються на те, що його початків треба шукати в розвою польського театру, який своєю чергою йшов за слідами середньовікового театру в Західній Європі. Не завадить тут подати ті свідoctва про існування театральних вистав у Польщі, які ще 1841 р. зібрав Казимир Владислав Войціцький у своїй книжці «Teatr starożytny w Polsce» і які пізнішими дослідниками не багато були доповнені. Найстарший слід театральної вистави в Польщі сягає року 1194, смерті короля Казимира Справедливого*, коли перед панамі, зібраними на його похорон, виставлено діалог для потіхи зібраних по смерті короля. Коло р. 1200 чути вже про часті театральні вистави в Польщі, що відбуваються по костелах при участі духовних; пана Іннокентій III* уважав потрібним заборонити такі вистави. В р. 1296 виставлено в публічному театрі в присутності короля Перемислава* драму зі співами, в якій представлено вбійство королевої Людгарди, доконане тим самим королем. У р. 1420, за часів короля Ягайла*, спеціальною ухвалою синоду заборонено духовним ходити на театральні вистави. В р. 1513 відіграно релігійну драму про смерть Івана Хрестителя. В р. 1516 за короля Жигмонта існує вже в Кракові двірський театр, на яким виставляють латинську драму «Ulyssis prudentia in adversis» у присутності короля та його жінки. В р. 1522 на тім же театрі виставлено латинську драму «Judicium Paridis de roto augeo», в якій виступали в мужеських і жіночих ролях паничі з найзнатніших родин у присутності короля, королевої Бони та численного двора. Автором драми був поляк Станіслав із Ловіча. З р. 1533 заховалася відомість про виставу т[ак] зв[аного] Домініканського діалогу про життя, смерть та воскресення спасителя. Вистава тривала чотири дні і в ній виступало 108 осіб. У р. 1545 появилася друком драма Миколи Рея «Żywot Józefa» в 12 актах. У р. 1550 була видана трагедія Себастіана з Ленциці п[ід] з[аголовком] «Sofrona», в якій виступали між іншими чарівниці. Про вистави діалогів на

релігійні теми Віта Корчевського¹* в різних театрах лишалася звістка з р. 1553. Драма Яна Кохановського* «Odręawa posłów greckich» була виставлена в Уяздові коло Варшави дня 12 січня 1578 р. з нагоди шлюбу Яна Замојського*. В р. 1587 виставлено з нагоди весілля короля Жигмонта III* комедію Немоевського* під згаголовком «Labirynt». У р. 1604 представлено в різних театрах 4-актовий твір Юрковського* «Tragedyja o polskim Scylurusie»². В р. 1618 появилася «Dyjalog o śmierci Katarzyny, księżnej Kogeckiej» Петра Горчина* в трьох сценах із хорами³. В р. 1615 появилася невідомо де «Dyjalog o obronie Ukrainy» Войцеха Кіцького*. Ті два драматичні твори ведуть нас виразно на українську територію. Не зазначив Войціцький іще одної драми з того самого часу, а власне «Tragedia albo wizerunek śmierci przeświątego Jana Chrzyciela, Prześtańca Bożego, na pięć aktów rozdzielony. Przydane są y

¹ Ті діалоги, друковані в р. 1580 у Кракові не в повнім тексті, але зі значними скороченнями, передрукував Войціцький у своїй книжці (ор. cit., I, ст. 159—183). Оба вони віршовані і звернені проти релігійних новостей, що йшли з Німеччини до Польщі під впливом Реформації.

² Ся трагедія, якої зміст подає Войціцький (ор. cit., I, стор. 189—192, а виписки з неї на стор. 241—270), представляє внутрішні відносини тодішньої Польщі. І так само, як пізніша трагедія Гаватовича, має дві інтермедії, писані по-польськи.

³ Виписки з сього твору надрукував Войціцький у своїй книжці (ор. cit., I, стор. 271—280). Із закінчення сього твору подаю тут для проби остатню строфу хорового співу:

Zniknęłaś nam do nieba
W ten czas naiwięcej, gdy cię było trzeba.
Książęcy domie i wszyscy pokrewni,
Zaż was dziś nie rozrzewni
Śmierć księżny? Wory włożcie
Na głowy, smutnie płakać mi pomóżcie!

[Ти пішла від нас до неба
Тоді, як була найбільш потрібною.
Княжий дім і вся рідня,
Чи ж вас сьогодні не зворушить
Смерть князівни? Покрийте голови (дослівно,
накладіть мішки на голови),
Гірко оплакувати її допоможіть!
(польськ.) — Ред.]

Незвичайна ознака жалоби — плакати з мішком,
вложеним на голову.

Intermedia dwa. Napisały przez Jakoba Gawathowicza Leopolda, nauk wyzwolonych y filosofey bakałarza, odprawowany w Kamionce na iarmark przypadający na dzień tegoż Jana świętego Chrzyciela roku Pań. 1619. Drukowany na przedmieściu Jaworowskiem u. ś. Mikołaja». Ся книжечка, якої одинокий досі відомий примірник заховався в бібліотеці пок[ійного] польського письменника Ігнатія Крашевського, важна для нас не тільки докладною датою видання та вельми цінною вказівкою на те, що театральні вистави в тих часах відбувалися також по малих містечках у часі ярмарків, і то власне на території нашого краю, але ще більше тим, що обі інтермедії написані руською мовою. Під р. 1619 Войціцький нотує першу виставу трагедії «Genesius» у єзуїтській школі в Познані. Друга вистава шкільної драми [під з[аголовком] «Wizerunek obrony królestwa polskiego» зазначена в театрі колегії в Любліні під р. 1632.

Дуже важну вказівку на представлювання веселих драматичних жартів по дворах польської шляхти ще в XVI в. подає польський поет Морштин* у своїй сатиричній поемі «Światowa roskosz z ochmistrzem swoim y ze dwunastą służebnych swoich», що вийшла другим виданням у р. 1630. Читаємо в ній між іншим:

Pankracy iz Czechaczkiem jakoś też tam weszli
Dwaj (się) niepospolicz szpaczkażowie zeszli;
Ale przecie nie stoją, obadwa za jaje,
Jeśli im wymyślnego Walek niedostaje¹.

Ті рядки пояснює Войціцький так, що в XVI в. по шляхетських дворах виставлювано імпровізовані розмови двох жартунів, Панкрація та Чехачка; сей другий, очевидно, мусив бути гумористичною фігурою мандрованого чеха. Оба вони розпочинають суперечку із-за чого-будь; їх суперечку властивим собі способом полагоджує «wymyślny Walek», перебраний селянин, висміваючи та проганяючи обох. Перша докладна дата такої комічної гри, се вистава комедії Петра Баріки* «Z chłopa król», що відбулася в дворі шлях-

¹ Панкратій із Чехачком якось теж туди прийшли,
Два незвичайні жартуни зійшлися,
Та й вони не дуже беруться до суперечки,
Якщо їм дотепного Валька не вистачає (польськ.).— Ред.

тича Серадзького в р. 1637. Сатирично-гумористичного змісту мусив бути також діалог «Szkolna mizeryja», що появився друком у р. 1633. Поминаючи інші драматичні твори, трагедії та опери, виставлювані в Польщі в першій половині XVII в., зазначу ще тільки збірку діалогів [під з[аголовком] «Bachanalia», що мала бути видана в р. 1640, але не дійшла до нас; діалог учеників «O Bachusie», виставлений у Варшаві 1644 р., та твір «Komedyja Softysa z klecha», який виставляли мандровані театри в р. 1646. До першої половини XVII в. належить також комедія «Dziewosłab dworski mięsopustny ucieszny», виставлена в шляхетським дворі з нагоди заручин «dziewki szlacheckiej» у р. 1637.

Що сей реєстр друкованих гумористичних творів у роді інтермедій із першої половини XVII віку можна ще доповнити, доказує неповний старий друк одного твору, який я набув недавно в одній львівській антикварні. Се 4 картки малого 4-го, друковані готицьким письмом і заховані не дуже добре, на яких міститься віршований твір [під з[аголовком] «Albertus z woyny. Teraz znowu wydrukowany. Roku Panskiego 1614», без означення місця друку ані назви друкаря. Текст самого твору починається зараз на обороті титулової картки, де містився зразу ще раз титул, пізніше значно обрізаний так, що з нього лишилися лиш долішні останки букв, а під ним: R o z m a w i a i a X i a d z, Albertus, Woymas. На картках, які дійшли до мене, пагінація заховалася тільки внизу початку другої картки, де маємо сигнатуру A 2. Внизу кожної сторони під кінцем остатнього рядка покладено кустоди, що заховалися на ст. 2, 4 й 8, а наверху кожної сторони над віршами йде жива пагінація, а власне, recto ст. 3 титул: Albertus z Woyny, а verso ст. 4: Albertus, recto ст. 5: z Woyny, verso ст. 6: Albertus, ст. 7 титулик відрізаний, а ст. 8: Albertus. Усіх рядків, захованих у брошурі: 24 + 28 + 28, із тих 2 нечіткі наслідком заліплення, ст. 5 [рядків] 20, решта нечітка через витління паперу або заклеєння, ст. 6 [рядків] 20, решта ушкоджена, ст. 7 [рядків] 28, із них остатні 5 трохи ушкоджені і ст. 8 [рядків] 28 так само в початках кількох долішніх рядків ушкоджені. Для проби тексту подаю тут передрук перших двох сторінок, ділячи для вигоди друку кожний довгий рядок на дві половини.

XIADZ

Wiesz to Bóg, co się teraz
 z mym Albertem dzieie. -
 Rad bym by mi kto dodał,
 ieśli żyw, nadzieję.
 Dziwna rzecz, że nie słyhać
 o niem po wyprawie;
 Lecz nie dziw, bo mu, tuszę,
 nie schodzi na strawie.
 Ja prostak dać tak wiele;
 jedno to mię cieszy,
 Ze we Włoszech po wojnie,—
 aczy¹ się pospieszę.
 W bitwie, wiem, że nie zginął,
 wzdyc ma to z baczenia²,
 Że nie będzie przyczyną
 sobie do zginienia.
 Wszakem go napominał,
 aby się strzegł zwady;
 Sobie winien, ieśli w czym
 pochybił mey rady.
 By się trafiło spytać
 on³ człeka iakiego!
 Widać ci ondzie⁴ kogoś,
 zda mi się iezdneho.
 By zaś nie iaki żołnierz!
 Wstąpię tu do szkoły
 Puer, zamknąwszy schoway
 klucze do stodoły!
 A przynieś okulary!
 Alboć kto z tej strony?
 Bo nie drogą, lecz ku mnie
 iedzie przez zagony.
 Własnyć ktoś, iak Albertus,
 by nie bez giermaka,
 Bo nie znaczą sukienki
 takie kiesie żaka⁵.
 Ale mi się ktoś pilno
 przypatruie... Czyli
 Nie Albertus? Bo się człek
 na człeku omyli.
 Potrwm, az się wprzód wyrwie
 do mnie z iakiem słowem,

¹ Пор. руське «а чай».

² В друку: z to.

³ Замість пієго.

⁴ Пор. руське «онде».

⁵ Знач[ить]: такі сукні занадто дорогі для звичайного студента.

Zaraz go ia po głosie
poznam tenorowem.
Juz ci się do czapki ma¹.

A l b e r t u s

Ehey, Ksze Prałacieł
W[asz] M[łości] moia słuźbał
Jakoż się tu macie?

X i ą d z

Witay, miły Albertel
Niech Bóg pochwalony
Będzie wiecznie, żeś zdrowo
przybył do swey stronył
Ale coż mi za słuźbę
iakaś przypominasz?
Czy się wyprawy nowej
od nas zaś domnimasz?

A l b e r t u s

Nie rozumiecie? Jam was
po dworsku przywitał,
Nowym zaś drugim słowem
na zdrowiem się pytał.

X i ą d z

A Pan Bóg gdzie, Alberte?

A l b e r t u s

Ktoż wię, że nie w niebie?

X i ą d z

Ba wiem ci, lecz ia insze
chcę wiedzieć od ciebie:
Jésli w dworzach dla słuźby
Boga zapomnieli?
Ale o tym płac inny
mówić bedziem mieli.
Odwiedz teraz ztąd konia,
bo tu napługawi;
Miey go w szkole, az mu się
stalenka naprawi.

¹ Знач[ить]: здымае шапку.

A on że to¹, com ci go
był kupił w Krakowie?
Bo to wszystko, widzę, ma,
co y on na głowie.

A l b e r t u s

Wźdyć nie taką on sierść miał,
bo był z ciemna wrony.
Ten zaś iasno cisawy,
ktemu przegony².

X i ą d z

A ogon kędy podział?
Czy się tak urodził?

A l b e r t u s

W Przemyślu go to dworak
ieden w niem uszkodził.
Jadę w miasto, ten isty³
stał poblizu drogi
W iedwabiu, a w szafian
swięży obszył nogi.
Opluśnie go ten marcha⁴,
a ieszcze do tego
Błotnym ogonem przetnie
przez gębę samego
Ten do szabli, y mniemam
że mi grzbiet obłóży.
Nuż ia konia zaciąwszy
uciekł między wozyl
Nie obglądam sie, iadę
chyłkiem do gospody,
Radem, izem nie popadł
przez tę marchę szkody.
Aż nierychto obaczę,
a koń nie ma chwosta!
Pomyszę, że go winna
nie minęła chłosta
Nie mogłem go iuz naleźć
pilno się staraiąc,
W ręku zań dwa szelągi
od sitarza małac.

¹ Знач[ить]: А чи се той сам.

² В друку розділено: przez ogony, але повинно бути одно слово, пор. руське «безхвостий».

³ Пор. лат. iste.

⁴ Пор. гуцульське: марга, маржина — скотина.

X i q d z

Słusznie go to potkało,
kiedy tak zuchwały.
Chwała Bogu, że ty grzbiet
z tey miary masz cały¹.

¹ Ксьондз

Чи знаєш, боже, що то тепер
З моїм Альбертом діється?
Був би радий, аби мені хто додав надії,
Що він живий.
Дивна річ, що не чути
Про нього по виправі,
Хоч не дивно, бо, гадаю,
Не бракувало йому страви.
Я — простак, щоб знать багато,
Одне мене тішить,
Що по війні в Італії він,
Мабуть, поспішиться.
В битві, знаю, не загинув,
На те він обережний,
І не буде сам причиною
Власної погібелі.
Та однак застерігав я,
Щоб стерігся звади,
Винний сам, якщо у чомусь
Не слухав поради!
Коли б вдалося розпитати
Будь-кого про нього!
Видно ондечки когось,
Здається, іздового.
Аби лише не солдат!
Увійду до школи.
Служко, замкни і сховай
Ключі до стодолі!
Та принеси окуляри!
Чи ж хтось з цього боку?
Бо не шляхом, — через поле
Іде він до мене.
Власне, хтось, ніби Альберт,
Та без зброєносця,
Бо вбрання таке не свідчить
Про звичайного школяра.
Хто це до мене так уважно
Придивляється? Чи
Не Альберт часом? Вже людина
Людини не пізнає.
Почекаю, аж він перший
Обізветься словом.

Се вистарчить як проба старопольського гумору та
язика, що декуди, як бачимо, нагадує руські форми. Зі
змісту видно, що подія сеї веселої гри відбувається на гері-

Я його по голосу
Пізнаю дзвінкому.
Ось вже він здіймає шапку.

А л ь б е р т

Гей, ксьондзе прелате!
Вашій милості служу я!
Як ся ви тут маєте?

К с ь о н д з

Будь здоровий, мій Альберте!
Слава господу навіки
За те, що здоровим
Повернувся ти додому!
Та про яку службу
Ти мені нагадуєш?
Чи ж нового походу
Від нас, сподіваєшся?

А л ь б е р т

Не зрозумів ти? Та це ж я вас
По-двірському вітаю,
По-новому, іншим словом
Здоров'я питаю.

К с ь о н д з

А де господь бог, Альберте?

А л ь б е р т

Хто зна, мабуть, в небі!

К с ь о н д з

Це я знаю, та про інше
Хотів чуть від тебе:
Чи ж при дворах за службою
Й про бога забули?
Та про це — в іншому місці
Будемо говорити.
Одведи-но коня звідси,
Може набруднити,
Тримай в школі, поки стайню
Йому полагождать.
А чи це той самий кінь,

торії т[ак] зв[аної] Малої Польщі, теперішньої Західної Галичини, а пригода з Альбертовим конем трафилася на руській території в Перемишлі.

Якого я купив у Кракові?
Бо подібну він до того,
Бачу, має голову.

А л ь б е р т

Ні, той не таку масть мав,
Був він темно-вороний,
Цей же світло-гнідий,
До того ж безхвостий.

К с ь о н д з

А де ж в нього хвіст подівся?
Чи таким вродився?

А л ь б е р т

У Перемишлі придворний
Так його скалічив.
Іду в місто, а він власне
Стоїть біля шляху.
У шовках та в сап'янці
Вбравсь, щойно пошиті.
Обхляпала його худобина,
А іще до того
Заболоченим хвостом
Вперіщила по пиці.
Той за шаблю, думав мене
Утпе межі плечі,
Але я, коня стьобнувши,
Сховався між возами!
Не оглядаюся, їду
Мерщій до господи,
Радий, що не зазнав
З худобиною шкоди.
Та невдовзі я побачив,—
Кінь хвоста не має!
Думаю, його провину
Не минула кара.
Не міг я його знайти,
Хоч як не старався.
Два шеляги в руці за нього
Від решетника маю.

К с ь о н д з

Тож так йому за те й треба,
Що такий зухвалий,
Хвала богу, твій хребет
Залишився цілий (польськ.).— Ред.

Як бачимо з титулу сеї брошури, се вже не перше видання сього твору; перше вийшло в Кракові ще 1596 р. Згадка про війну з Волощиною*, хоч може відноситися й до XVII в., вказує радше на часи від II-гої половини XV до половини XVI в.

Властивих інтермедій у польських драмах не багато. В книжці Войціцького зазначено інтермедії ось при яких штуках: «Trajedyja o polskim Scylurusie» з р. 1604 дві інтермедії (т. I, ст. 330); «O chwalebnyem męczeństwie św. Stanisława» з р. 1638 чотири інтермедії (т. II, ст. 32); «Sumaryusz historyey ó sw. Cecylley» з р. 1637 чотири інтермедії (т. II, ст. 67—70); «Chozroes» 1650 р. дві інтермедії (т. II, ст. 211); «Pogrzeb żywego pianaństwa albo Zeno konstantinopolski cesarz» з р. 1669 дві інтермедії (т. II, ст. 223); «Żywot św. Katarzyny» з р. 1656 одна інтермедія (т. II, ст. 250); «Brama Grzymala» з р. 1696 чотири інтермедії (т. II, ст. 250—259). Скільки було діалогів у збірці «Wachapalia», виданій у р. 1640, не подає одинокий письменник, який мав її в руках, Юшинський*, а Войціцький наводить тільки виїмок із діалогу «Guślarze», в яким представлено ворожку, що заклинанням лічить недугу селянського хлопця Фрончка (т. II, ст. 20—21). Ось те заклинання:

Szczęśliwa ta matka była,
Co tego Fronczka rodziła.
Poszedł ci miły Krzysztofor
Wziąwszy siekiere i topor;
Napotkała go osoba
I pytała się w te słowa:
«Dokąd idziesz, Krzysztoforze,
A cóż ci po tym toporze?»
A to idę ja do Fronczka,
Którego trafi gorączka.
Ratuj go ze wszystkiej mocy,
Az zaraz z niego wyskoczy!
Niech to bolenie
Wpadnie w golenie,
Z golenia w pięty,—
Daj to, Panie święty!
A jeżeli urok,
Niechaj wypadnie za rok!
A jeżeli gościec,
Niech uleci w paznokcieć,
A z paznokcia w ziemię
Na trzy sążenie!

Більша часть тих інтермедій не дійшла до нас, і досі між поляками не знайшовся дослідник, що зібрав би й видав у одним корпусі та відповідно до вимог науки всі ті польські діалоги й інтермедії, які ще доховалися до нашого часу. Крім старих друків, яких величезна сила нагромаджена в різних бібліотеках, не одно знайдеться також у рукописах. І так у бібліотеці Оссолінських у Львові міститься «Intermedium bogatego wiesniaka» з XVII віку в рукописі 691, к. 236—240, а дві інтермедії «Chory pijanu» та «Oszust» у рукописі 1125.

У XVIII-ий вік веде нас ось яка відомість про знахідку І. Крашевського, яку подаю тут із наведеної книжки Войціцького (т. I, ст. 80—82). Між бібліографічними рідкостями бібліотеки Крашевського містився також діалог на Воскресення Христово, в якого склад входила також інтермедія «Wajki kozackie z Kostyrem i żołnierzem», писана почасти польською, а почасти (певно в ролі козака) руською мовою. До тексту діалогу додано також інформацію, як

¹ Щасливою була та мати,
Що Фрончка породила.
Пішов милий Кшиштофор,
Взявши сокиру і топір;
Зустрівся йому хтось
І запитав так:
«Куди ти йдеш, Кшиштофоре,
І навіщо тобі топір?» —
«А йду я до Фрончка,
Якого мучить гарячка.
Рятуй його з усіх сил,
Тоді з нього вона вискочить;
Нехай та болість
Піде у голені,
З голені у п'яти,—
Пошли, боже святий!
А як хто наврочив,
Хай мине за рік!
А як ревматизм,
Хай піде у нігті,
А з нігтів у землю
На три сажені!
В ім'я отця і сина і святого духа,
Нехай мине усе зле хворого Фрончка (польськ.).— Ред.

мали виглядати особи, що виступали в інтермедії. Ця інформація написана також руською мовою, хоч і латинськими буквами; подаю її тут у транскрипції на руські букви. Ось опис, як повинен виглядати жид. «Коробку носить за плечима з крамом. Крам такий: одна онучка чорная, а другая зелена. Шматків кожушаних або якого ж кольвек футра пов'язаних, і дві купки піску, і шматок лисиці, зо три шматки сукняние червоние і іншіе, бардаки (?), люлька, цибух, пушка з табакою, тютюну шматок, коріння які кольвек нарізати шматками, посушити, і то чого кольвек на нитку повішати місто кожного кореня. Той крам весь будеть в коробці. На себе треба барміт (?) і сукні жидовські і посох (палицю) в руках.

Козак — велить зробити булаву солом'яную великую, хустами обшити і очорнити, і ріг за поясом. На себе надівати кожух або що-кольвек.

Дудці треба бороду остриженую з великим вусами і дуду, а сукню якую-кольвек.

Костири треба великий шабалтас, а кості хоч деревенние великіе, і сермягу якую-кольвек».

Очевидно, заняттям костири була гра в кості, а заняттям дудки — гра на дудах.

На закінчення сього вступу подаю реєстр тих руських інтермедій, які дійшли до нас і які будуть опубліковані в дальших томиках отсього видання. Їх титули подаю такі, які відповідають їх змістові, бо оригінальні друки звичайно або не дають жадних титулів, або дають тільки загальні: інтермедія перша, друга і т. д.

1. 1619. Продавкота в мішку. Перша інтермедія Гаватовича, текст опубліковано уперве в трагедії того ж автора 1619 р., потім у «Киевской старине» 1883 за грудень, стор. 652—5, потім поправніше в книзі «Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство», Львів, 1899, т. I, ст. 174—179.

2. Найліпший сон. Друга інтермедія Гаватовича, опублікована в тих самих виданнях, що й перша, востанне — Розвідки Драгоманова, т. I, ст. 180—184.

3. 1663. Татарин німця зловив, інтермедія з польської драми «Władysław Jagiełło» (рукоп. XVII в. Петербурзької публічної бібліотеки. Разноязычныя. Ө. XIV, II, 10, к. 325), друк. В. Н. Перетц, op. cit., ст. 40—43. Німець говорить ламаним польським, а татарин — ламаним українським язиком.

4. Котра віра ліпша? Інтермедія захована в рукописі Народного дому у Львові, з XVII в., ч. 164, к. 8 [під] з[аголовком] «Інтермедиум жида из русином» і опублікована мною в т. XVIII «Збірника Харківського історико-філологічного товариства», виданого в пошану проф. М. Сумцова в Харкові 1908 р. під заголовком: Ів. Франко. Інтермедія єврея з русином. Тому, що се видання подає текст інтермедії та мою розвідку до неї з дуже многими помилками, я вважаю потрібним передрукувати її тут, поправлену та доповнену, як першу в серії мого видання інтермедій.

5. Танець смерті. Дійшла до нас у рукописі збірки Петрушевнича, ч. 102 (XVIII в.), тепер у бібліотеці Народного дому, опублікована проф. В. Перетцом у статті «К истории польского и русского народного театра», XI—XII, у публікації «Известия отделения русского языка и словесности императорской Академии наук», 1909, т. XIV, кн. I, ст. 129—148.

6. У костелі перед виставою духовної драми. Текст неповний заховався в рукописній польській драмі з кінця XVII в. [під] з[аголовком] «Comunia duchowna ss. Borysa i Hleba na akt dana przez młodź Collegium Połockiego Societatis Jesu». Друкована в «Киевской старине», 1894, т. XLVI, стор. 33—36.

7. Украдена кобила — гумористичні сцени, що входять у склад тої самої драми, хоч творять окрему цілість. Друковано там же, ст. 37—43.

8. 1736. Астроном між простаками, інтермедія в драмі Митрофана Довгалевського* «Комическое дѣйствіе на Рождество Христово», виставлений у р. 1736, друкована в додатку до «Киевской старины» за грудень 1882 р. Сама драма надрукована в публікації: В. И. Резанов. Памятники русской драматической литературы. Школьные действия XVII—XVIII вв. Нежин, 1907, ст. 169—182.

9. Дивний сон, інтермедія до тої самої драми, друкована там же.

10. Козак, лях і москаль, інтермедія до тої самої драми, друкована там же.

11. Ярмарок, інтермедія до тої самої драми, друкована там же.

12. Украдена кобила, інтермедія до тої самої драми, друкована там же.

13. 1737. Л и т в и н у т е н е т а х, інтермедія до драми М. Довгалевського п[і]д з[а]головком «Властотворный образ человѣколюбія божія» (пасхальна драма), надрукована там же. Драма надрукована в вищеназваній публікації Резанова, ст. 183—206.

14. Ч о р т, ж и д і ц и г а н. Інтермедія до тої самої драми, друкована там же.

15. Н а т о р з і, інтермедія до тої самої драми, друкована там же.

16. Д я к и - п и в о р і з и, інтермедія до тої самої драми, друкована там же.

17. Л я х х л о п і в п р о д а є, інтермедія до тої самої драми, друкована там же.

18. 1742. С о н ц и г а н а, інтермедія до драми «Стефанотоκος», виставленої в р. 1742 в Новгороді, друкована в журналі М. Тихонравова «Летописи русской литературы и древности», т. II, Москва, 1859, ст. 38—40. Сама драма надрукована у Резанова, op. cit., 233—390, а на ст. 291—300 досить нечисленні варіанти до інтермедій.

19. Л і к н а г о л о д, інтермедія до тої самої драми, друкована там же, ст. 40—42.

20. Я к г р е к к о н я к у п у в а л, інтермедія до тої самої драми, друкована там же.

21. С м е р т ь і в о я к, інтермедія до тої самої драми, друкована там же, ст. 78—80.

1744. Відомо, що до драми М. Козачинського* «Благоутробіе Марка Аврелія», виставленої в Києві 1744 р., належали також 4 інтермедії, які, на жаль, не дійшли до нас (Н. И. Петров. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. Киев, 1911, ст. 357).

22. 1776. З а к р у т к а, інтермедія до драми Георгія Кониського* п[і]д з[а]головком «Воскресеніе мертвых», виставленої в р. 1746, друкована в журналі «Древняя и новая Россия», 1878, ст. 251—2.

23. Ж и д - у т і к а ч, інтермедія до тої самої драми, опублікована там же, ст. 252—3.

24. Л і к н а г о л о д, інтермедія до тої самої драми, опублікована там же, ст. 253—4.

25. Л я х - у б і й ц я д я к а, інтермедія до тої самої драми, опублікована там же, ст. 254—5.

26. Б р а т у т о п л е н о г о л я х а, інтерлюдія до тої самої драми, опублікована там же, ст. 255—6.

27. 1771. І н т е р м е д і я н а Р і з д в о, з рукопису

Івана Даниловича, дяка гущинського, писаного в р. 1771, друк. В. Н. Перетц. К истории польского и русского театра, I—XII. С.-Петербург, 1905, ст. 13—14.

28. 1789. Сповідь, сцени Некрашевича*, писані 1789 р., друковані там же, ст. 159—163.

29. 1790. Ярма рок, сцена Некрашевича, написана р. 1790, надрукував В. Перетц. Из истории развития русской поэзии XVIII в., II. Приложения, ст. 157—8.

30. Адамів гріх, із рукопису Григорія Раславського (Київської духовної академії, ч. 422, з половини XVIII в.), друк. В. Н. Перетц, ор. cit., ст. 19—21.

31. Супліка або замисел на попа, друк. «Киевская старина», 1885, кн. 3, стор. 543—550; В. Н. Перетц, ор. cit., ст. 80—95.

КОТРА ВІРА ЛІПША?

Інтермедіями в давнім середньовіковім театрі називалися коротенькі сценки, якими переплітано поважну релігійну драму, аби глядачам дати можливість відітхнути свобідніше, розвеселитися. Темою таких інтермедій служили звичайно або духовні притчі, або ще частіше світські анекдоти, комічні сцени, мандровані оповідання та сатиричні концепти. Автори інтермедій не гордували нічим, не садилися на стиль, але найрадніше підхоплювали з уст люду наймасніші дотепи, найпластичніші жести, аби ліпше забавити та розсмішити своїх слухачів.

І у нас на Україні з занесенням на наш ґрунт духовної драми власне інтермедія зробилася незвичайно популярною. Український гумор мав добру славу в Польщі вже в XVI в., і овіяні ним типи козаків, бурлаків, жидів, литвинів, циганів, мужиків бували предметом потіхи в польських літературних творах. Щоправда, польських інтермедій із XVI в. лишилося нам небагато, та й із тих, що лишилися, не всі ще опубліковані. Та все-таки по тим, які знаємо, а також по далеко багатшій літературі фацецій та жартів можна прослідити проблиски українського гумору та української традиції в старопольській літературі. Часто в них трапляються уступи й цілі сцени, писані українською мовою, а 1619 р. появились відомі найстарші українські інтермедії, написані Яковом Гаватом, поляком вірменського походження, і вставлені в його трагедію про Івана Хрестителя.

В половині XVII в. з заснуванням вищої школи в Києві та школа робиться також центром літературної творчості, в якій визначну роль грає т[ак] зв[ана] шкільна релігійна драма і невідлучні від неї інтермедії. На жаль, у XVIII в. тільки виїмково друковано драми, а інтермедій не друковано зовсім, уважаючи їх чимось занадто вже низьким і вульгарним. Більше число дохованих до нас інтермедій (Митрофана Довгалевського, Георгія Кониського та інших) походить із XVIII в. Та не треба думати, що Київ із його академією був одиноким місцем на Україні, де плекано шкільну драму з інтермедіями. Її плекали і нею любувалися скрізь, де тільки були в нас школи трохи вищого типу. Маємо виразні свідоцтва, що театральні вистави духовних діалогів відбувалися у Львові р. 1631 під проводом учителя при ставропігійській школі Волковича, який і надрукував тоді ж свій діалог у двох виданнях, а при одному зазначив навіть імена тих учеників, що виступали в ролях. Маємо досить великий ряд школярських «орацій», із якими школярі ходили по домах у часі свят (різдва та великодня), випрошуючи милостині; ті орації часто переходять у діалог, творять більші вірші, серед яких, мов між актами драми, «виходить інтермедія», очевидно, як добре знайома школярська гра. Ще й досі наш народ називає всяку смішну, галасливу життєву сцену «термедією», найкращий доказ, що ті гри не були виключним привілеєм міст, але разом із школярами в їх святочних та вакаційних мандрівках розходилися по містечках і селах, скрізь збуджуючи сміх і зацікавлення.

До таких інтермедій, що заховалися при духовних драмах, належить і отся інтермедія «Жида з русином», знайдена мною в рукописі Народного дому у Львові, ч. 164, і досі невідома; тому й подаю її тут у повнім тексті, модернізуючи правопис та подаючи в гранчастих скобках¹ свої доповнення до тексту, який у тій копії заховався не скрізь у повній чистоті.

ІНТЕРМЕДИУМ «ЖИД ІЗ РУСИНОМ»

Ж и д наперед вийдеть, а будеть міти в руках тхорика.

Р у с и н

Стуй, жиде, не втікай! Далеко-с то бував?

¹ Франкові доповнення даються в круглих дужках.— *Ред.*

Ж и д

Тут на селі, пане сусіде, десці-м собі торгував.

Р у с и н

Що ж се собі по селах торгував такого?

Ж и д

От (трохи) воскобоїн та тхориків німного.

Р у с и н

То я ж тобі буду товариш у дорогу.

Ж и д

Гаразд, пане сусіде! Й аде, хвала богу!

Р у с и н

Тільки ж не знаю, (жиде, як підеш зо мною),
Ци годяться нам бути в товаристві з тобою?

Ж и д

Як? Цому, добер год на тебе, для цого?
А сцоз то (тут) немозне, ти гою, такого?

Р у с и н

Бо ти жид, а я русин, бога в тройци визнаю,
А ти нехрист; в кого віриш, згола я не знаю.

Ж и д

Сказав би-м я, гою (свою віру) тобі,
Та пильная дорога моеї особі.

Р у с и н

Ну, едно розмовляймо, будем у нас собі.

Ж и д

Ми, добер год на тебе, віруем у бога живого
І справуємся ведлуг приказання його,
Которий-то нас так у опіці мів,
Зе през сорок літ нас на лусци маниюю кормив.

Р у с и н

То за тое ж то ви, жиди, бога на хресті розп'яли,
Такою-сте йому почесть за ласку оддали?

Ж и д

Сцо ти, лихий год на тебе, говорис, гою?
Не дерзав би ес язика в покою?
Хто бога маєт розпинати?
Бог ест в небі безплотний і руками непонятий!
Прадіди нас і Христа розпинали, то-м узивав,
За такий проступок зе ся сином бозим називав.

Р у с и н

Як же ти не віриш, же би то син божий був, жиде?

Ж и д

Не знаю того, але знаю, зе месія прийде.

Р у с и н

Але то жж месія назначений приходив,
Котрий люд свій з неволі вічної висвободив,
Як вас тогди, жиди, страх не знав?

Ж и д

Як? цому? для цого?
Сцо то ти мовис такогo?

Р у с и н

Бо ся тогди предивние знаки ставали,
Світ (сонця) ся мінив, (мертві з гробів уставали).
Земля тряслася, каміння ся розпадало,
Все створіння божое на жаль бозкий ся зміняло.

Ж и д

Добер год на тебе, русине! Я того не знаю.
Але як ти свою віру, так я свою вихваляю.

Р у с и н

Що ж у вас за віра? Де ваш піст, де свята?

Ж и д

На сцо ти ся випитуес, для якого ката?
Коли б я тобі поцав свої свята виліцати¹,
Могло би в твоїй бороді й волоска не стати.
Тільки ведлуг одного звицаю...

Р у с и н

Та дей, дей! На тобі, наперед позволяю.

Ж и д

(Коли так, то н)уз поцекай,
А ти мене, русине, не шахрай!
Отоз то в насих зидов
Свята ідут рядом:
Персий пейсех, другий пурим,
Коли бувае гамана гоним;
Єсце росхевдие, так тез і трубки —
Коли бис не попустив як коза бубки!
А сце на коздий тиздень сабати.

¹ Пор. польське wylіczac — вичисляти.

Р у с и н

Чи вже всі, чи ще будеш, жиде, вилчати?

Ж и д

Не могу, добер год на тебе, без талмутов нагадати.
Пойде на час, з талмутов собі оглязу
І зараз вернувси ся тобі розказу.

Р у с и н

Ой стуй же, жиде, от я свої тобі розкажу!

Ж и д

Обицайте, добер год на тебе, покорне тя просу.

Р у с и н

Отож-то тобі, жиде, на пам'ять вношу
(і ва кождим разом жида потрясет¹).
Рожество Христово, богоявління,
Василя Великого і стрітиння,
Сорок мучеников і Олексія,
Также благовіщення і вербная недля,
Та спаса святого і святая неділя,
Там же будет Петро і пророк Ілія,
Та святого Амбросія і батька Николи.

Ж и д

О вей, не хочу ся закладати з тобою ніколи!
О вей, гою, докн-з будет свят тих?

Р у с и н

Отож-то вже, жиде, неділя всіх святих!
(І всю бороду вирвав.)

Ж и д

(по бороді лемент зачинає).

О вей, Адонай, бозе зивий,
Ото оспетив² мене гої злосливий!
Бороду мні вирвав, як драпізний вовк,
І кієм дузе также боки натовк.
Ні до зонки, ні до дітий ніяк прийти!
Ото оспетив так еси мене, гою ти!
(І відходить.)

Рукопис, у яким міститься отся інтермедія, належить до бібліотеки Народного дому у Львові, ч. 164, і описаний

¹ Властиво, вириває волос із бороди.

² Пор. польське *oszpescić* — споганити.

д-ром Свенціцьким¹; автор опису, одначе, не добачив тої інтермедії і не зазначив її існування.

Рукопис писаний різними руками і в різних часах; та часть, де написана інтермедія, належить до старших часів і, певно, походить із XVII в. Писано виразним, гарним скорописом, хоч папір декуди від частого читання затовщений або викришився так, що з тексту бракує поодиноких слів, які, одначе, легко доповнити.

Майже рівночасно зо мною, та незалежно від мене переписав сю інтермедію проф. В. Перетц і опублікував її зі своєю розвідкою в «Известиях отделения русского языка и словесности императорской Академии наук», 1907, кн. 4, ст. 52—86 [ід] з[аголовком] «К истории польского и русского народного театра XIII—XIV». Текст інтермедії в тій публікації міститься на ст. 79—84. Проф. Перетц переписав і опублікував сей текст невільничо, російською метою «слово в слово, буква в букву», та не обзнайомлений докладно з нашою мовою та її діалектичними особливостями, в многих місцях відчитав текст хибно, а хоч подавав під текстом немало ноток, то вони все-таки мало що пояснюють. І з усім тим його публікація має свою вартість, і я декуди користуюся нею при своїй реконструкції тексту інтермедії.

Щодо змісту інтермедії, то він має свою невеличку історію, досліджену вченими Келером, Тихонравовим та Веселовським, яку тут передаю в короткім нарисі. В р. 1858 написав німецький учений Рейнгольд Келер статтю «Rosenbluts Disputaz eines Freiheits mit einem Juden», яка 1859 р. була надрукована в часописі «Germania», вип. IV, ст. 483—493. Нав'язуючи до недавно перед тим опублікованої Адальбертом Келлером збірки старонімецьких запустних комедій «Altdeutsche Fastnachtspiele», у якій була поміщена також комедія Розенбліта, Келер слідить за історією теми по різних старих і нових літературах. Зміст Розенблітової диспутації ось який: У Нідерландах почалася в однім місті суперечка між жидами й християнами, і, нарешті, за радою одного старого жиди ухвалено устроїти диспут двох мудреців із тим, аби прихильники того, хто буде перепертий, ви-

¹ И. С. С в е н ц и ц к и й. Церковно- и русско-славянские рукописи публичной библиотеки Народного дома во Львове (Отгиск из «Известий отделения русского языка и словесности императорской Академии наук», т. IX (1904 г.), кн. III, ст. 56—57).

бралися з міста. Християни довго не могли знайти такого вченого, який би захотів диспутовати з жидівським рабином, та нарешті зголосився до них мандрований бурлака, названий тут Freiheit, у драгтивім убранні, і заявив, що готов диспутовати з жидом. Християни згодилися і дали йому гарну одержу, їсти й пити, і він виступає до диспути. Він радить жидові завершити суперечку або в трьох питаннях, або в трьох жестах без слів. Жид вибирає жести. Він підносить один палець угору, бурлака підносить два— і жид узнає себе переконаним і пояснює своїм одновірцям, що своїм жестом хотів зазначити, що є лиш одна дорога до правди, а на се бурлака відповів йому, що їх дві, одна до неба, друга до пекла. Натомість бурлака пояснює християнам, що жид одним пальцем погрозив йому, що виштуркне йому одно око, на що він відповів йому погрозою, що він готов виштуркнути йому оба. Наступає друга диспути: жид простягає долоню, бурлака затулений п'ястук, і знов жид признає себе побідженим і толкує своїм, що він своєю простертою долонею давав знак, що бог милосердний, на що від бурлаки одержав знак, що боже милосердя не кождому отворене. Бурлака натомість пояснює своїм одновірцям, що жид грозив йому поличником, а він загрозив жидові кулаком. При третій диспути жид устромяє палець до рота, а бурлака поводить себе долонею по животі. І знов жид признає себе переконаним і толкує жести так: він хогів показати, що всяка мова йде з уст, а бурлака показав йому, що вона йде з серця. Бурлака натомість толкує своїм, що жид кпив із нього, нібито він голодний, але він дав йому знак, що чує себе ситим. Так і скінчилася їх диспути¹.

Рейнгольд Келер зібрав значне число варіантів до свого оповідання з європейських і орієнтальних письменників, усе до теми, що розмова жестами робить забавні непорозуміння. Не зайвим буде додати, що й в устах українського народу живе й досі подібне оповідання, яке, певно, чув і обробив віршем Степан Руданський в одній із своїх співомовок під заголовком «Рабин і запорожець» (Твори Степана Руданського, т. I. У Львові, 1895, ст. 38—42).

Тут вона виглядає ось як:

¹ Reinhold Köhler. Kleinere Schriften zur erzählenden Dichtung des Mittelalters, herausgegeben von Johannes Bolte. Berlin, 1900, ст. 479, 493.

РАБИН І ЗАПОРОЖЕЦЬ

Читав рабин свої книги
Двадцять і сім років,
Прочитав усі талмуди
І усіх пророків.

Читав двадцять і сім років,—
Ні з ким ані слова!
З ним не сміла говорити
Йі сама рабинова.

І чи то він свою мову
За той час забувся,
Чи з великої науки
З розуму схибнувся?

А як вийшов уже на світ
Жидову учити,
Він зачав уже на мигах
З нею говорити.

Чудуються, дивуються
Жиди бородаті
І давай по цілім світі
Гоиців розсилати.

Ганяються гонці всюди,
Мудрих зволікають,
Та щось мови його й мудрі
Не дуже втинають.

Але їде запорожець
Та й почав питати:
«А що у вас, жиденята,
Доброго чувати?»

Жиди й кажуть козакові:
«Таке й таке діло».
«Ет, дурні ви, жиденята»,—
Каже козак сміло.

«А скажіть-но,— каже,— тому
Величному пану,
Що я із ним хоть і зараз
До розмови стану».

Пішли жиди до рабина,
Разом повклякали,
Доторкнулись його капців,
З страхом запитали,

Чи зволить він козакові
Мовити з собою?

Рабин тільки подивився,
Махнув бородою.

І вернулись жиденята
Козака просити,
Щоби козак із рабином
Ішов говорити.

Прийшов козак, поклонився,
Рабина вітає,
Але рабин встає з крісла,
Палець наставляє.

Наставляє — біс то знає,
Чого рабин хоче.
Але козак йому сунув
Аж два перед очі.

Кивнув рабин головою,
Махнув бородою,
Показує йому вгору
Правою рукою.

«Він угору,— тра донизу»,—
Козак розважає,
Та нагнувся і рукою
В землю утнкає.

Махнув рабин головою,
Подивився всюди
І складає собі руки
Наохрест на груди.

Тоді козак приступився,
Як заїде в пику!
Ціле місто зворухнулось
З галасу та крику.

Але рабин знов спокійно
Махнув бородою,
Поклонився козакові,
Пішов з жидовою.

Приступили жиденята,
Рабина питали:
«Що пан рабин з запорожцем
Розмовляти мали?»

І сів рабин коло школи
Та й став говорити:
«Я питався, хто б тебе мав
Таким сотворити?»

А він мало так казати:
«Що питати-много?
Той мене мав сотворити,
Хто й тебе самого».

О, герехт! Що правда — правда!
Я ще став питати:
«Хто б то був, що мав над нами
Небо збудувати?»

А воно пак так розумно
Мені відказало:
«Той і небо, хто і землю
Сотворити мало».

Я ще став йому казати,
Що бог не гнівливий,
А воно мені сказало,
Що і справедливий».

Підступили й наші люди,
Козака питали:
«А що то ви із рабином
Розмовляти мали?»

«А що ж, люди! Та жид жидом!
Я лиш показався,
А він пальцем вже до ока
Мені добирався

Та мене то не схитрити,
Знаю, чого хоче,
Та йому аж два козацькі
Сунув перед очі.

Бачить рабин: не злякає,
«Повішаю!» — каже.
«А я тебе, — йому кажу, —
Закопаю, враже!»

А він каже: «Зв'яжу руки».
Чи чули огиду?
А я його за те в пику:
«Брешеш, вражий жиду!»

Отся співомовка, написана 1858 р., виявляє значні відмінні від інших варіантів сього оповідання. Головною її хибою можна вважати брак мотивування диспути між рабином і запорожцем, а властиво, дуже слабе мотивування, придумане, очевидно, самим поетом, до якого се оповідання дійшло, мабуть, у не зовсім добрій формі. Бо ж не можна вважати правдивим твердження поета, що рабин,

читаючи святі книги, зовсім забув говорити з людьми, коли після розмови з запорожцем він зі своїми жидами говорить зовсім свobodно й розумно.

Але всі ті оповідання не належать безпосередньо до теми нашої інтермедії, бо в ній, як бачимо, розмова між русином і жидом іде не жестами, але обертається довкола одного релігійного чи обрядового питання.

В тім самім 1859 р., коли вийшла статейка Келера, московський проф. Тихонравов опублікував староруські рукописні легенди «О преніи христіан с жиды» (Летописи русской литературы и древности, т. III, стор. 66—78). Тихонравов показує зв'язок між оповіданнями про диспуту жестами та групою оповідань, яку можна назвати диспутою про число святих. Подавши головні факти з статті Келера, він зупиняється на назві Freiheit, що по-грецьки звучить Eleutheros, і на тій підставі догадується, що ся легенда мала якийсь зв'язок із легендою про Елевтерія, який у церковнослов'янських оповіданнях про 12 п'ятниць також іменем християн диспутує з жидом. І ще одна схожість імен: у церковних текстах жид називається Тарсій або Таріх, а в опублікованій Тихонравовим статті «Слово о вѣрѣ христіанской и жидовской» також називається Тараскою. Ся легенда заховалася в двох редакціях, що різняться стилізацією, але мають однаковий зміст, списаних десь на великоруській території, мабуть, не раніше XVII в., і в них зведено оповідання про розмову жестами з диспутою про число святих.

У оповіданнях, виданих Тихонравовим, маємо таку сцену. В якомусь місті живуть обік себе вельможі жидівські та християнські і панує князь християнин. Він говорить жидівським вельможам: «Наша віра богу мила й свята». На се жидівські вельможі сказали: «Ні, наша віра ліпша від вашої, бо наша старша». І почалася сварка. Жиди пропонують диспуту для виказання правдивої віри: нехай кожда сторона поставить свого «філософа»; котрий котрого перепре, на того віру пристануть усі. Та християни не можуть знайти такого філософа між собою. Князь сумує, та ось приходить до нього скоморох і обіщуеться стати з жидівським філософом на диспуту. А жиди від себе ставлять філософа Тараска, «мужа мудра и горазда к книгам и велѣречива». Зразу йде між обома відома диспута жестами, в якій жид Тараска признає себе побитим. Далі жид каже до скомороха: «Оставим то все, сочтем в году,

в коей вѣре праздников больше, та и лучше вѣра». И рече скоморох: «Добро рекл еси, жидовине философе! Наперед в моей вѣре счести праздников в году, а дай мнѣ у тебя из бороды по волосу рвать и класти перед собою и перед тобою; ино тебѣ внятно будет, а мнѣ памятно: сколько в году праздников и сколько котораго дни святых, и яз столко вырву у тебя волосов. А ты, жидовине, станешь считать в своей вѣрѣ жидовской, сколько праздников в году, и ты у меня по волосу рви из бороды да клади перед собою и передо мною». И рече жидовин: «Добро рекл еси, философе, буди тако і твори ясеж хошещи».

Скоморох перший вичисляе християнські свята, а жид уже не приходить до слова. Скоморох переходить лише три дні: різдво Христове, собор богородиці, Стефана-первомученика і дві тьми мучеників, причім, спіймавши жида обома руками за бороду, вирвав її мало не всю. Та коли потім ідуть іще 14 000 младенців, убитих Іродом, жид не може витримати і втікає разом із усіма жидами, а скомороха князь ставить воеводу.

Щодо походження сеї другої фацеції, диспути про свята, Тихонравов не може сказати нічого понад те, що початок обох редакцій сходиться близько з оповіданням про Елевтерія та 12 п'ятниць. Одначе ся схожість сягає не далі, як до уставлення диспути. Тихонравов догадується, що оповідання про Елевтерія та 12 п'ятниць прийшло з Візантії досить вчасно до слов'ян і також до Німеччини, де дало імпульс до витворення фацеції про Freiheit та його диспуту з жидом при помочі жестів. Одначе ані грецького тексту Елевтерієвої легенди, ані посередніх між сею легендою й комічними диспутами в великоруських оповіданнях Тихонравов не вказав.

У маевій книжці «Журнала министерства народного просвещения»* за рік 1877 пок[іийний] О. М. Веселовський присвятив сим оповіданням окрему главу своєї праці «Опыты по истории развития христіанской легенды»* (II часть, розд. V). Оскільки про Елевтерієву легенду проф. Веселовський сказав немало нового й цікавого, остільки про фацецію з диспутою жестами та з диспутою про число святих не сказав нічого нового. Правда, він навів один* варіант диспути про число святих, що міг би був навести його на властиву дорогу, але він не добачив тої дороги. Той варіант, поміщений у збірці Афанасьєва* «Народные русские сказки», т. IV, стор. 537, виглядає ось як: «Поперечи-

лися якось русин (русский) і німець, у кого більше святих. Аби розсудити суперечку, німець пропонує русинові висмикувати один одному по волоску з голови при вичисленні кожного святого. Кинули жереб, кому починати, і жереб випав на німця. Він начислив до 30 і питає: «А що, буде й у вас так багато?» А русин як пішов вичислювати, та дійшовши до 40 мучеників, вирвав у нього на раз цілий жмуток волосся. А потім каже: «А ось у нас 28 грудня дві тьми мучеників у Нікомидії, а 29 грудня 14 000 мучеників». І почав торгати німця обома руками за волосся. Тут німець не витерпів і закричав щосили: «У вас більше! У вас більше!»

О. Веселовський бачить у тім уснім оповіданні лише трагестію Елевтерієвої легенди і порівнює її з іншими подібними трагестіями святих мотивів, зв'язаними в західнім середньовіковім письменстві, а потрохи й у слов'ян. Він вичисляє такі трагестії, як похвала святого Ніхто, про вечерю св. Кипріяна, старофранцузькі про St. Ognon, St. Raisin і їх слов'янську паралель «Мученіє преподобнаго Гроздія», що має свої прототипи в грецьких і ефіопських варіантах, далі французькі St. Hareng, Sta Cipolla і т. д. Та мені здається, що всі ті святі не мають ніякого зв'язку з диспутою про свята. Веселовський хилиться до думки, що в середніх віках у Західній Європі була якась латинська легенда, з якої, з одного боку, пішли слов'янські легенди про Елевтерія та 12 п'ятниць, а з другого боку — прототип комедії Розенбліта про диспуту жестами. Та й така гіпотеза не доводить нас ні до чого, бо оповідання про диспуту жестами було відоме в Європі вже в XIII в. і цитується Аккурсіаном у коментарії на Пандекти, де воно не має ніякого зв'язку ані з Елевтерієм, ані з диспутою про число святих.

Проф. Перетцові лишилася невідома розвідка проф. Тихонравова, наведена вище, і тому він у своїй розвідці, також наведеній вище, як одинокий науковий апарат до сеї інтермедії подає виписку з одного рукопису Румянцевського музею* в Москві [і]д[і] з[а]головком] «Исторія, преніе и истязаніе о вѣрѣ у христіан со жидами» та згадує коротко розвідку О. М. Веселовського «Опыты по истории развития христіанской легенды» в «Журнале министерства народного просвещения», ч. СХС, стор. 86—98, де також згадано про спір за віру між христіянами й жидами, що переходить у спір за число свят і кінчиться тим, що христіянин у жида

вириває волос за волосом із бороди, а нарешті, і всю бороду. В оповіданні, яке навів проф. Перетц на стор. 77—79 своєї розвідки, перечиться жид Тараско зі скоморохом, де скоморох, вириваючи жидові волоси з бороди при вичислюванні християнських свят, приговорює широко за кожним волосом. Вирвавши так досить багато волосів при перших днях різдва Христового, він примовляє: «Нет, еще не последней праздник, но начало праздников: и сие тебе, брат Тараско, приходит не к смеху, но к вящей погибели. На пятый день рождества Христова праздник у нас четырнадцать тысяч младенцев, ото Ирода и от вас, жидов избивенных, и укажу, как вы их избивали». И взяв жидовина за остаток бороды нача немилостивно и безчеловечно драти и ногами топтати, глаголя: «Так вы младенцев во время рождества Христова побивали!» А Тараско вопиял великим гласом: «О горе, о горе мне, яко впадох в немилостивия руки скоморошьи!» Скоморох же и остальные волосы из бороды все выдрал и рече Тараске: «Сколько жестоко тебе есть противу рожна прати, столько вам есть, завистином жидом, против истинныя веры стояти». Князь і інші християни, що були свідками того спору, почали тішитися та докоряти Тараскові, а скоморох сказав: «Послушай, Тараско, еще у нас праздники господския все впереди: обрезание господне, крещение и протчие многие, а у тебя на бороде нет ни единого волоса, а на голове и подавно. Что имаши против наших праздников ставить? Обсеку тебе руки и ноги, а против обрезания обрежу тебе нос и губы». Після сього Тараско стояв, плачучи та ридаючи, поки всі жиди з ним не «побьгоша посрамленны вельми». Маємо тут, очевидно, великоруську концепцію сього міжнародного оповідання, яка не знає міри жорстокостям супроти ворога божого. Очевидно також, що ся версія не могла бути безпосереднім джерелом нашої інтермедії.

У рукописній традиції нашого народу се оповідання заховалося в деяких рукописах із XVIII в. в перерібках, більше або менше зближених до народної мови. В своїй збірці «Апокрифи і легенди з українських рукописів», т. IV, стор. 81—6 я опублікував дві такі перерібки, в головному згідні щодо змісту, хоч оповідані не однаково. В тексті Іллі Яремецького-Білахевича* місто, де відбуваються часті суперечки між християнами й жидами, називається Шпал; учений християнин, що стає до диспути з жидом, називається Єзерій, жид Тарх, а його син, що відіграє

важну роль в оповіданні, Малх. У диспуті християнин перепирає жида так, що сей признає правдивість християнської віри, але, розсердившись він завважує, що християни нічого не знають про 12 п'ятниць, корисних для їх душ, і гримнувши дверми, відходить. Єзерій запитує його сина, що лишився в кімнаті, чи він не знає, що сказав його отець про 12 п'ятниць. Малх оповідає християнам ось який секрет: коли жида спіймали Христа і вели його на муки, знайшли в нього карту, на якій було прописано 12 п'ятниць; сю карту вони прочитали і вкинули в огонь, а Христа уморили злою смертю. Пам'ять про тих 12 п'ятниць заховалася між жидами, але вони поклялися не видавати її християнам. «Але я,— додав Малх,— переконавшись, що християнська віра правдива, оповім вам усе про ті п'ятниці від першої до остатньої». Коли Єзерій вислухав його оповідання, прийшов Тарх і сказав до нього: «Бачу, що ти змішався і не знаєш про 12 п'ятниць». На те Єзерій виповів йому чисто все, що чув від Малха. Тарх, зміркувавши, що його син зрадив жидівську тайну, кинувся на нього з ножем, зарізав його, а потім убив сам себе.

В рукописі Івана Кузиковича християнин називається Алиферій (популярна форма зам[ість] Елевтерій), край, де живуть християни з жидами, називається Лавра; жид, що виступає до диспути, називається Тарасій, а час, коли відбувається диспути, означено «за царя Нерона». Зрештою, оповідання змістом подібне до попереднього, тільки нема згадки про самовбійство жида Тарасія.

В устах українського народу ся фащія відома в двох редакціях, що дозволяють нам зробити дальший крок до пояснення загадки. Одна редакція записана мною в Нагуєвичих, Дрогобицького пов[іту] і надрукована в «Етнографічнім збірнику», т. VI, виглядає як безпосередній відгук інтермедії. «Жид із хлопом поперечилися, у кого більше свят, у жидів чи у русинів.

— Слухай, Іване,— каже жид,— кільки у нас свят, тільки я тобі волосків із голови вимкну.

— Добре,— каже Іван,— а я тобі так само, кільки у нас.

Почав жид рахувати: — У нас судний день, то раз! Трубки, то два! Кучки, то три! Гамана, то штири! Пейсах, то п'ять! Зелені свята, то шість.

— Ну, далі! — каже хлоп.

— Що далі? У вас хіба більше?

— Ну, у нас перше різдво, то раз. Друге воскресення, то два.

Та й так вичисляє далі по одному, по одному, і за кожним жидові волосок смик! А потім сприкрилося йому та й каже:

— А потім трьох святих! А потім сорок святих! А на-решті всіх святих!

Та й за тим словом як ухопить жида обома руками за пейси, як торгне з усієї сили, чисто вирвав».

Як бачимо, оповідання найближче з усіх, досі цитованих, сходиться з інтермедією, і я не сумніваюся, що воно виплило з неї, було переповідкою того, що селянин бачив на сцені. Друге оповідання записане В. Гнатюком у Пужниках Буцацького пов[іту] і поміщене в тім же «Етнографічнім збірнику», т. VI, малює контраст між русином і поляком, нав'язуючи до інтересного етнографічного спостереження: чому поляки всі ходять обстрижені, а русини залюбки носять довге волосся. Ось що оповідав на сю тему д. Гнатюкові невтомний балагур Тимко Гринишин у Пужниках: «Мав русин єдного коня, а поляк другого. Орали поспів у полі. Али як прийшло єдного святого, прийшов поляк до русина, каже: «Ходім орати!» — «Я не піду, в мене нині свято». А він ему вимкнув волос єден з голови і пішов додому. А як прийшло трьох святих, прийшов поляк до русина, каже: «Ходи, підем орати!» А він каже: «Я не піду, бо в мене нині трьох святих». А він ему вимкнув три волоски і пішов додому. А як прийшло сорок святих, приходить знов поляк до русина, каже: «Ходи, підем орати!» — «Я не піду, бо в мене нині сорок святих!» Він ему вимкнув сорок волосів з голови і пішов додому. А як прийшло *wszystkich swjentych*, прийшов русин до поляка, каже: «Ходи, підем орати». Каже поляк: «Я не піду, бо в мене нині *wszystkich swjentych*». А русин як зламав поляка за чуприну своїми пазурами, то му не лишив ані волоска. На той знак теперка в Польщі голови стрижуть, бо їх русин так обскубав, а вони як си взяли звичай, та й дотепер».

Се оповідання належить до ряду таких творів, що були складані з виразною метою — пояснити чи то якесь місцеве явище (слід камені, скеля в людській подобі), або якийсь загальний чи місцевий звичай, характерну прикмету чи привичку, обряд чи вірування. Невважаючи на те, що такі витвори фантазії, здавалось би, повинні би бути прив'язані до даного місця і до кожної місцевості інші, стрі-

чаємо й тут багато спільного між різними, не раз зовсім далекими околицями. Чудесні легенди, утворені в одній місцевості, силою своєї ефектовності причіпляються до другої, третьої і т. д. В нашім випадку те саме бачимо з характеристикою різних національностей. У варіанті Афанасьєва йде конфлікт між русином і німцем, у нашім — між русином і поляком. А ось у польській книжечці «Magazyn anekdotów», виданій у Варшаві 1793, маємо в томі IV, стор. 16—18 оповідання «Wugrana w sprzeczce», що вказує на правдоподібне джерело всіх аналогічних оповідань.

«Два паломники,— читаємо там,— француз і іспанець, зійшовшись в гостинниці, розбалакалися про почесні, кожний своєї вітчизни, вихваляючи один понад другого добрі прикмети свого народу. Іспанець, бачачи, що в многих точках Іспанія не може дорівняти Франції, кинувся на релігію в тій певності, що бодай у тій точці візьме верх.

— А що? — мовить до француза.— Чи таке в твоім краю богослужіння і честь богу, як у моім? У вас коли священик іде з паном богом до хорого, то йде сам один священик із хлопцем, що дзвонить. А в нас у Іспанії з якою пошаною ведуть священика! Ніколи інакше, лише кількасот осіб довкола нього зо свічками, а інші несуть докола нього смолоскопи; кожний, хто стрінеться з ним на вулиці, хоч би мав найпильніше діло, покидає його і йде супроводити священика. Навіть король і гранди, коли їм се трафиться, мають собі за честь нести балдахин над священиком.

— Се правда,— відмовив француз,— але чи знаєш, чому се так? Отже у Франції, здавна правовірній, не треба пану богу великої асистенції, бо він певен, що його не спіткає ніяке лихо. Але в Іспанії, де так багато жидів (ся суперечка велася ще перед прогнанням жидів із Іспанії), треба конче пану Ісусові значної асистенції, аби його жиди знов не розп'яли.

— Як то,— обурився іспанець на француза,— чи й щодо релігії міркуєш удержати перевагу над Іспанією? Хіба не знаєш, що маємо далеко більше канонізованих святих, ніж у мене волосся в цілій бороді?

— Перепрашаю дуже,— відповів француз,— французьких святих далеко більше!

І завівши іспанця до присутніх, сказав: «Ось, мої панове, сей іспанець говорить, що в них далеко більше канонізованих святих, ніж у нього волосся в бороді, а я тверджу, що французьких святих сто раз більше, ніж у мене

волосся на бороді й на всій голові. За кожним іспанським святим, якого назве, нехай він мені вирве волос із бороди! За те я за кожного названого французького святого вирву йому.

— Згода! — озвався іспанець.

— Але, бідолахо, обідру тобі цілу кастильську бороду,— кепкує француз.

— Ну, гляди лише, аби ти сам не стратив своєї паризької фрізури! — відповідає іспанець.

Стають оба проти себе, б'ються об заклад, складають «за руки» значну суму, яку має одержати той, хто переспорить другого. Починає француз: «Святий Діонісій» і вириває іспанцеві волос із голови. «Святий Ігнатій»,— мовить іспанець і те саме чинить французові. Француз: «Св. Людовик». Іспанець: «Св. Тереса». Француз: «Св. Мартин», Іспанець: «Св. Ксав'є». Француз: «Св. Клотільда». Іспанець: «Св. Ізидор». Француз: «Св. Брунон». Іспанець, вирвавши французові на раз два волоски, аж йому сльози закрутилися в очах, мовив: «Св. Козьма й Даміян». Розсерджений француз і боєм, і пакістю, й стратою своїх двох волосків, а до того збоївши, щоб і далі за його одного святого іспанець не приводив йому двох, ухопив обома руками іспанця за вуси і, крикнувши: «Одинадцять тисяч святих дів!», вирвав йому вуси дорешти. Тут був кінець суперечці, бо не тільки іспанець не придумав більшого числа святих або хоч би й такого великого, але з болю бідолаха не міг сказати ані слова і зрікся свого заставу¹.

Автор сеї книжечки брав тут і в багатьох інших випадках свій матеріал із французьких книжок, із багатої в XV—XVIII вв. літератури забавних анекдотів, і там треба й шукати його першовзору. Факт, цитований у самім оповіданні, що се діялось іще перед вигнанням жидів із Іспанії, вказує на дату перед р. 1492.

Написано восени 1907 р.
Поправлено й доповнено
в першій половині 1913 р.

¹ Magazyn anekdotów. Warszawa, 1793, т. IV, стор. 15—18.

В ІНТЕРЕСІ ПРАВДИ

Вдячний д. Іванові Ющишинові* за його простору та, без сумніву, широку прихильністю надихану, старанно зроблену статтю під заголовком «Іван Франко як педагог», якої дві перші часті появилися в чч. 1 і 2 «Учителя» за вересень і жовтень б[іжучого] р[і]оку!, я все-таки вважаю потрібним у інтересі правди спростувати або докладніше обговорити деякі подробиці, особливо там, де автор статті, даючи свої відомості з інших джерел, а саме з праць М. Возняка та С. Єфремова, за ними подав також відомості неправдиві або осуди ні на чім не оперті. Розумію добре трудність такої роботи, яку взяв на себе д. Ющишин, і маю всяке признання для його праці та об'єктивності, і надіюся, що й також редакція «Учителя» окажется об'єктивнішою від тих наших органів, що протягом остатнього року або зробили мені неможливим забирати в них голос, або кілька разів у різних справах формально замикали мені уста, відкидаючи мої праці або принагідні замітки, що простували не одно таке, що без них пішло в публіку неправдиве або несправедливе, на мою думку.

Особливий клопіт мав я з д. Возняком, який у дуже розширеній популярній публікації, в календарі товариства «Просвіта» на 1913 рік, помістив простору статтю про мое життя й діяльність, дуже багату на помилки, непорозуміння та стилістичні й речові незручності. Прочитавши ту статтю, я попробував спростувати в «Ділі» лиш одно зовсім уже абсурдне його твердження, бущімото я, ходячи два роки до людової школи в Ясениці Сільній, не навчився нічого, а натомість, ходячи протягом двох тижнів до школи в Нагуевичах, навчився руської, польської й німецької мови. В своїм спростуванні я пояснив, що людова школа в Ясе-

ниці Сільній була т[ак] зв[ана] тоді статова, де вчили від першої класи по-руськи й по-польськи, а в другій починали також науку німецького язика, коли натомість у Нагуєвничках тоді ще була школа т[ак] зв[ана] парохіальна, де вчили тільки руського та потрохи церковнослов'янського язика й церковного співу. Редакція «Діла», аби не робити прикrostі д. Вознякові, уділила йому мое спростування в рукописі, і він, оправдавшись усно передо мною, що написав се по своїй догадці, поправив ту помилку в окремії відбитці своєї статті*. Розуміється, інші його помилки, не спростовані мною тоді, так і лишилися в його статті та в окремії відбитці і перейшли, як я сього й сподівався, також у статтю д. Ющишина.

І так, читаємо на ст. 39 про мій перший арешт ось яку зовсім неправдиву відомість: «Його вмшали в соціалістичний процес і навіть засудили на дев'ятимісячну тюрму, видержавши перед тим 8 тижнів у слідчій в'язниці за належання до тайного товариства, до якого він дійсно ніколи не належав і якого, як здається, навіть ніколи не було». Се одно з численних непорозумінь д. М. Возняка, який у моїй автобіографічній записці, поміщеній на вступі збірки оповідань під заголовком «В поті чола», міг прочитати зовсім недвозначно, що слідчий арешт у процесі 1877—78 рр. тривав несповна 8 місяців, а засуджений був я на 6 тижнів арешту за проступок, а не за жоден злочин. Розуміється, що тайного товариства не могло бути між оскарженими, з яких один, і то головний (Михайло Котурницький, *recte*¹ Борковський*) був родом із Росії, а тільки проїздом із Женеви до Росії зупинився на кілька день у Львові і був ув'язнений, не бачившись перед тим ніколи з жодним із оскаржених,— другий жив у Відні*, а одна (Анна Павликівна*) жила в Косові. Так само недокладно сказано на ст. 43 про мій третій арешт у Львові літом 1889 р., коли я за невідому ані мені, ані самому слідчому судії провини просидів не 3 місяці, а тільки 40 днів у слідчій арешті.

Перецінює, на мою думку, д. Ющшин вартість статті Єфремова про мое життя й мою літературну діяльність. Хоча д. Єфремов для написання тої статті в своїм часі був висланий до Львова редакцією «Киевской старины» і прожив тут кілька тижнів, пильно читаючи мої писання, не відомі в Росії, та де про що принагідно розпитуючи мене,

¹ Вірно (лат.).— Ред.

то все-таки, як росіянинові¹, йому багато подробиць нашого життя та наших порядків лишилися неясними, і він майже шокрок у своїх статтях про мене робить помилки, зовсім природні для російського письменника. Даремно називає д. Ющишин характеристику моїх дитячих літ, як написав Єфремов, «незвичайно майстерною». Вона, на-паки наскрізь неправдива, бо основана не на моїх власних споминах, про які в мене не допитував д. Єфремов, але на ніби автобіографічних оповіданнях про малого Мирона, в яких справді міститься дещо автобіографічне, але далеко більше чисто літературного. Та й то цікаво, що з тих автобіографічних оповідань ані д. Єфремов, ані д. Ющишин навіть не згадали про оповідання «Під оборогом», може найцікавіше з них усіх, яке дає, щоправда, неповний, але в значній часті правдивий образок із моїх дитячих літ, іще поки я пішов до школи.

Те, що пише д. Ющишин за Єфремовим на ст. 9 унизу про важкий вплив окруження, а спеціально родини на дитину, правдиве лиш почасти. В оповіданні я не був обов'язаний подавати повну картину мого дитячого життя, яку взагалі можна назвати, незважаючи на її селянські обставини, світлою, та в багатьох поетичною в порівнянні до темної нужди та зопсуття, серед яких виростають дуже часто діти бідних людей по містах. Так само неправдиво в головному схарактеризовано у д. Ющишина на ст. 10 мої літа в василіанській школі в Дрогобичі. Я пройшов її протягом 3 літ, вписаний ректором о. Барусевичем на підставі дуже корисного свідоцтва вчителя з Ясениці Сільної відразу до другої класи т[ак] зв[аної] нормальної школи, і пройшов усі три класи відличним учеником, отже про «коштування гіркого кореня науки», яке по традиції старої української школи підсуває мені д. Єфремов, не може бути й мови. Супроти сього зовсім неправдиві ось які його слова: «А в школі василіан ще збільшилися немилі обставини школярського життя, де навіть самі вчителі насміхалися й збиткувалися над несмілим і заляканим селяхом. Боязкий, неодягнений і нечесаний хлопчина надавався на посміховище товаришам і безборонну жертву вчителям». Ті слова могла спродити тільки хвора фантазія письменника, що не вміє уявити собі селянського хлопця інакше, як боязким, неодягненим та нечесаним. Щоправда, бували в мене в пер-

¹ Тобто жителі Наддніпрянщини.— Ред.

ших днях шкільного життя прикрості з товаришами, але ті прикрості були хвиливі та скоро минуші і швидко перейшли в приємне товариське співжиття. Так само про вчителів-василіан, під котрими я проходив ті три роки нормальної школи, з виїмком о. Телесницького, що мав пасію до биття дітей, не можу сказати нічого злого, а навпаки, [про] таких вчителів, як клірика Крушельницького, що був господарем класи в другій класі, о. ректора Барусевича, що вчив німецького в третій класі, катехиту о. Красіцького, родовитого поляка, та о. Немиловича, пізнішого ігумена, що був у нас господарем у четвертій класі, згадую як про світлих, гуманних та симпатичних людей, що вміли впоїти дітям не страх, а замилювання до науки та до чесного, трудящого життя.

Правдоподібно, зі статті д. Єфремова взяв д. Юшишин також оцінку моїх молодечих поезій — друкованих у рр. 1874—6. «У цілій низці поезій, що друкувалися в «Друзі»*, по правді нема нічого цікавого; ні форма, ні зміст не заслуговують на увагу. Правда, нерідко між фразистою мраковиною з купою блідих, видуманих ситуацій, можна натрапити на одну-другу реальну сценку, прегарний образ або до ладу схоплену подробицю, але й вони тонуть у безодні нестриманої балаканини. Франкові найбільше пошкодила в початках його літературної кар'єри тодішня літературна «мода» серед галицьких українців, з якої вродилася й власна тенденція молодого письменника наблизити нашу мову до російської, писати вищим стилем, з чого виходила якась макаронічна саламаха, недоладна мішанина мови української з російською, польською та церковнослов'янською. Не надолужував отсих дефектів і сам зміст, досить банальний і на звичайні тоді в Галичині теми: про святу Русь та величність її князів, про національнє відродження русинів та «руський геній», про патріотизм, церковний обряд і т. і.» (ст. 36). Очевидно, д. Єфремов або не читав тих моїх молодечих творів, або виявив у своїм осуді повну нетямучість та непорозуміння. Згадаю тільки про свою першу друковану повість «Петрії й Довбущуки», без сумніву слабу з многих поглядів, та все-таки незвичайну не тільки на ті, але й на теперішні часи, багату різнорідними типами та сценами (селяни-багачі, біднота, євреї, розбійники, монахи, сільський священик, урядницька сім'я в місті, конокради, опришки), не говорячи вже про перші

прояви туристики, національного почуття не тільки серед русинів, але й серед євреїв. Я вважав відповідним і можливим передрукувати сю повість, хоч і з деякими перерібками та скороченнями (вона вийшла ілюстрована в Чернівцях 1913 р.), та думаю, що й перша її редакція щонайменше нічим, навіть язиком, не відповідає тому осудові, який написав д. Єфремов. Ще менше відповідають йому мої вірші з молодечих літ, які незабаром також із невеликими поправками та додатками вийдуть окремою книжкою* накладом Українсько-руської видавничої спілки і покажуть, наскільки я в них підлягав тодішній галицько-руській літературній моді і наскільки в них було «нестриманої балаканини», якою аж надто часто заповняє свої статті д. Єфремов.

Писано дня 23 жовтня 1913

ДО ІСТОРІЇ КОЛОМИЙКОВОГО РОЗМІРУ

Коломийковий розмір зробився незвичайно популярним у галицько-руській народній поезії, без сумніву, аж у ХІХ в., в якому у тім розмірі складено щонайменше 10 000 дрібних, 2, 4, 6 і більше стихових пісень ліричного та побутового змісту, в яких малюється незвичайно різносторонньо індивідуальне, родинне та громадське життя нашого народу в найрізніших його моментах. Ті короткі пісні, здавалось би, імпровізовані, та все-таки переважно передавані з уст до уст, визначаються безмірним багатством образів природи та характерних рис людського чуття, різнорідних настроїв та тонів — від почуття найніжнішої любові до різкого нападу на родинні та громадські непорядки, від влучної характеристики дівочої краси або парубочої вдачі до тонкого жарту або цинічного насміху. Взяті в своїй цілості, ті короткі пісні, яких корпус розпочав видавати В. Гнатюк¹, являються не так сучасною епопеею народного життя, якої шукали колись польські романтики, як радше величезною панорамою з безліччю живих картин.

Додаймо до того, що коломийковим розміром зложено протягом ХІХ в. досить значне число епічних пісень історичного та побутового змісту, в тім числі досить значні групи пісень рекрутських та військових, про важніші пригоди деяких полків, про події 1848 р. та про війну з Кошутом*, про панщину та її знесення, про опришків* та про різні незвичайні пригоди по селах, такі як убійство мужа

¹ Досі вийшли три томи в публікації «Етнографічний збірник», томи ХVІІ, ХVІІІ, ХІХ, де поміщено 8622 пісні. Решта, яку має у себе ще д. Гнатюк, займе, певно, ще зо два томи.

жінкою або жінки мужем, отруєння парубка дівкою або вдовою. Поза обсяг галицько-руської території і в дальшу минувшину поза ХІХ в. сягають зложені коломийковим розміром пісні про смерть Нечая* в р. 1650, про вбійство Бондарівни паном Каньовським при кінці ХVІІІ в. та про чумака. Пісні про опришків творять у тім ряді окрему, досить визначну групу переважно гуцульського походження.

Не зайвим буде додати, що коломийковим розміром задля його легкості та співучості користувалися протягом ХІХ віку деякі наші поети, а особливо найвизначніший між ними Шевченко, з лівобережців також Куліш і Забіла*, а з правобережців Степан Руданський, який сим розміром зложив ряд своїх поем про гетьманщину ХVІІІ в., а також не мало співомовок. Користувалися сим розміром також галичани Шашкевич, Вагилевич*, Згарський* і інші та буковинці Федькович і оба брати Воробкевичі*.

Сягаючи в минувшість, бачимо, що найдавніші народні пісні, зложені коломийковим розміром і заховані до наших часів, сягають половини ХVІІ в., часу Хмельниччини. Можна припустити, що генетично сей розмір в'яється безпосередньо з козацькими піснями 10-складового розміру. Коломийка в своїй нормальній формі, се той сам 10-складовий вірш із цезурою по 4-тім складі, тільки з повторенням першої часті, прим.:

Ой їхали козаки з обозу —

се початок відомої козацької пісні, коли повторити в нім два перші слова, маємо вірш коломийкового розміру:

Ой їхали, ой їхали козаки з обозу.

Маємо досить великий цикл народних пісень того розміру, переважно епічно-ліричного змісту, що малюють родинне життя, а головно становище жінки в родині. В протиставленні до пісень 12-складового розміру, що малюють переважно життя та пригоди козаків і були зложені мужчинами, пісні 10-складового розміру можна назвати жіночими, а їх поставання можна віднести до ХVІІІ та ХІХ вв. Десятискладовим розміром, але з іншою цезурою (5+5) зложені також колядки та щедрівки, які можна назвати найстаршими пам'ятками нашої народної творчості, бо найстарші між ними сягають, без сумніву, ще передхристиянських часів, досить значна група належить до часів князів-

сько-дружинного устрою, а найбільша часть малює життя селян у великих родинах та в дворищах.

Коли додати до цього ще факт, що найстарша пам'ятка християнського церковнослов'янського письменства, т[ак] зв[ана] «Азбучна молитва» Константина зложена також 10-складовим розміром форми 4+6, а декуди 5+5, то будемо мати важну вказівку для дальшого досліду над розвитком розмірів наших народних пісень. Не настоюючи на тім, аби наші пізніші народні пісні були безпосереднім наслідуванням книжкових взірців, мусимо припустити спільне джерело поетичної творчості у різних слов'янських племен, що в різних часах викликає у них поставання пісень різного змісту з однаковим розміром. Бо треба знати, що 10-складовим розміром, таким самим як «Азбучна молитва», зложена майже вся народна епіка болгар та сербів, що своїми початками в дохованих до нашого часу піснях сягає XIV—XV вв.

Спеціально щодо коломийкового розміру можна завважити, що нечисленні пісні того розміру у сербів переважно женські і виплили безпосередньо з пісень 10-складового розміру через повторення першої часті кожного рядка. Незвичайний зріст числа пісень того розміру на галицько-руській території у XVIII і XIX віках можна вважати явищем досить загадковим, хоч і не одиноким у своїм роді, бо йому відповідає аналогічне явище зросту т[ак] зв[аних] краков'яків серед галицьких поляків, коротких пісеньок серед словаків та серед наших лемків. Усі три групи тих коротких пісень мають однаковий 12-складовий розмір форми 6+6. Ідучи ще далі на захід, стрічаємо аналогічне явище також серед австрійських німців, у яких із уст люду списано багаті збірники коротких співанок, що називаються там їхнім діалектом Schnadahüpfeln (кравецькі підскоки). Їх розмір переважно анапестовий і шестискладовий, а кожна співанка складається з чотирьох коротких рядків.

Про існування віршових творів, зложених коломийковим розміром серед поляків, досі мало відомо, тому вважаю не зайвим зазначити, що таким розміром зложена дуже популярна в своїй часі поема Теофіля Ленартовича* «Bitwa Racławicka» і друга, менше популярна його поема «Branka». Чотири рядки з «Bitw-и Racławick-oї» за моїх шкільних часів у Дрогобичі залюбки співали гімназіальні ученики та передміщани; вони виглядають у оригіналі ось як:

Do Raclawic ciągną nasi po cztery, po cztery,
Madaliński z ułanami, potem kosyniery,
Przyciągnęli przed kościółek, stanął ksiądz u progu.
«Mili bracia — rzekł Kościuszko,— pomódlmy się Bogu!»¹

Не знаючи оригіналу, дрогобицькі співаки, звичайно, співали початкові слова не «Do Raclawic», а тільки «Z Wogustawia»², а в кінцевім рядку замість «rzekł Kościuszko» співали «za Kościuszkę»³.

Ще менше відомий факт, на який тут хочу звернути увагу поперед усього полоністів, а далі й чужих дослідників розвою версифікації, що в польськiм письменствi в самих його початках стрічаються вірші, зложені коломийковим розміром. Я знайшов поки що один вірш того роду, який вважаю не зайвим подати тут до загальної відомості, тим більше що міститься він у книжці досить рідкій, а при тім такій, що мало хто й надіяв би ся шукати його там. Ся книжка має заголовок «Porządek sądow u Spraw Mieyskich Prawa Magdeburgskiego. r. 1559. Cum Gratia et Privilegio Regiae Maiestatis Lazarus Andreae impressit». Автор книжки, не підписаний на титулі, підписався під передмовою, що має заголовок «Epistola dēdicatoria» і дату Dan z Krakowa szesnastego dnia Maia, roku pańskiego 1559. Bartłomiej Groicki na ten czas Podwóyci Krakow». За сею посвятою, писаною по-польськи, слiдують два вірші, писані латинськими дистихами, один короткий (6 рядків) Петра Ройзія* «Ad lectorem», а другий (34 рядки) Андрія Тшецьського*, шляхтича польського, «De hoc Bartholemaei Grohicii familiaris sui libello carmen». Далі йде на 10 сторонах прозова «Przedmowa do Czytelnika, w której jest opisana Summa tychto książek», а на дальших двох сторонах поміщено «Wiersze temu, co ty książki czytać będzie, Woyciech Kaszota, Franta dobry towarzysz rozsądek swoy oznaumie». Ось ті вірші, друковані, як і ціла книжка, готицькими буквами та старим правописом, який тут для вигоди читача модернізується.

¹ До Рацлавиць тягнуть наші та все по чотири,
Мадалиньський з уланами, потім косиніри,
Притяглися під костьольчик, став ксьондз на порозі.
«Милі браття,— рік Костюшко,— помолімося богу!»
(польськ.) — Ред.

² З Борислава (польськ.) — Ред.

³ За Костюшка (польськ.) — Ред.

WIERSZE

*Temu, kto ty książki czytać boydzie.
Woyciech Kaszota Franťa dobry towarzysz
rozszdek swoy oznaymule*

A prawda, panie Szczekufa, iże nosem krzywisz?
Zda mi sye, że twem mechlerstwem nie tak sye pożywisz
Bo y ony, coś ie łupił z sąsadow swych grosze,
Bedąc obywać z innemi obroki po trosze,
Gdy iuż każdy y naprostszy thu przeczyta sobie,
To wszystko, co mieyskiej wiedzieć należy osobie,
A iako ma postępować w swey sprawiedliwości,
Ktorey sye wiec prosty człowiek barzo długo pości,
Gdy sędziowie z Szczekufami poczną prawem kręcić,
Aby jedno na obudwu stronach co wymęczyć.
Bo więc szpetnie niebożątka kalety wstrząsaią,
A k temu na kolacye do syebie praszią
Ony dostoyne obrońce swey sprawiedliwosci,
Nie ieden sye garniec wina daremnie wychłości.
A on umyślnie y łatwą rzecz zatrudniać będzie.
Aze tego mało widzim przy każdym urzędzie?
Wyrwaiąc dziwne łacińskie terminy,
Ale musisz iuż na stronę, panie duszko, z niemi.
Bo thu prostak naydzie wszystko iuż polskiem ięzykiem,
Nie będzie syę przed twą mnością kłaniał hardim bikiem.
Przeci doma krotec sobie y wneń sye nauczy,
Iako sye w czym ma sprawować, y snadnie vtuczy
W krotki koniec v sędziego swey sprawiedliwości,
Chyba żeby on nie czynił swoiey powinności.
Ale naydzie tu nań winę y każn znamienitą,
Bowiem taki naywięcey Rzecz psuie pospolitą.
Ba y na owe przechyrki, co prawo nicuią,
Przed ktoremi by przed sępy vbodzy dudkuią.
Naydzie kaganiec na gębę, trudno bedzie plesac,
Albo proste nieboraki po swey woley kęsać.
A iż tu puścim na stronę, o których to wiemy,
Ze z nich patronów książeczkam tym mieć nie bedziemy,
Ty, miły bracie, który ztąd będziesz miał pożytek,
Skoro przeczytasz z pilnością ten porządek wszystek,
Vkaż tę przystoyną wdzięczność pisarzowi temu,
Który tak dobrze posłużył spólnemu dobremu.
Ieśli że kogo usłyszysz, komu by się zdało,
Że nie wszystko ostatecznie tu się napisało,
Proś, niech zarazem nie gani, a dla małej wady
Niech nie mówi, żeby to był porządek szkarady!
Bo y mała brodaweczka twarzy białey głowie
Nie oszpeci y nie wadzi nic piękney osobie,
Będzieli chciał bydź vporny, tedy mu day pokóy,
Albo chcesz li, o tym radszy zarazem z nim rokuy.
Ieśliże vczony, niech co lepszego napisze,
A my dotąd przestaniemy, dobrzy towarzysze,

Na tey powszedniey potrawie, aże marcypany
Potkaią nas przez te możnewrozumie swym pany.
Aczci to dziś iuż na świecie nie barzo nowina,
Że mały dym wylatuie z wielkiego komina.
A choć drudzy nic nie piszą ani też umieją,
Przecież się z drugiego pracey vszczypliwie śmieją.
My że wiemy, iż to nie k czci człeka pocziwego,
Iako służy wdzięcznie pracą przyimiemy każdego.
A teraz winszuiem z serca swemu Bartoszowi
Pomóż Boże cnotliwemu na wszem człowiekowi!
A spraw to w nim przez swe dary z łaski swey obfitey,
By potym w czym większym służył Rzeczypospolitey.
Bo to matka nasza i k temu każdy się cny rodzi,
By iey służył, y ten wrychłe snadź w ten cel ugodzi.
A ztąd iego imię zacnie rozstawi się wszędzie,
A to iemi tu na świecie skarb natrwalszy będzie!

1

ВІРШІ

*Тому, хто ці книжки буде читати,
Войцех Кашота Франта добрий товариш
розум свій об'являє*

А чи правда, пане Шекуло, що ти носа дереш?
Думаю, з свого махлярства не дуже поживишся,
Бо і ті гроші, що ти лупив із своїх сусідів,
Розійдуться, як і інші прибутки, потроху,
Коли кожний й найпростіший зразу прочитає
Про все теє, що людина міська знати має.
І як має досягати кожний свого права,
Що його простій людині так не вистачає.
Коли судді з Шекулами почнуть правом крутнти,
Щоб відразу з обох сторін собі заробити.
Бо не досить небожата калиткою трусять,
А до того й на вечерю до себе запросять.
Ці достойні захисники отієї правди
Не один гарнець горілки даремно вихлепчуть,
Чи ж мало того є всюди, в усіх установах?
Нахапає найдивніших термінів латинських,
Та вже тобі, пане-брате, більш не вдасться хитрість,
Бо знайде усе мужик тут писане по-польськи,
Не буде він твоїй ласці вклонятися низько,
Прочитає собі вдома і зразу навчиться,
Як і що має робити, і легко і швидко
Допитається в судді свого права,
Хіба що той урядувати буде не як треба,
А знайде тому провину й кару знамениту,
Тож такі найбільше шкодять Речі Посполитій,
Бо й на хитрунів, отих, що законн нищать,
Оті самі, що їх так бідний люд боїться,
Знайде вузду, пригамує їхні викрутаси,
Щоб простого небораку не дати кусати.

Старопольський текст сеї вірші вимагає деяких пояснень. Слова в титулі додані до назви автора, «Franta dobry towarzysz», треба розуміти так, що Franta — *nom. sing.*, значить «весельчак», правдоподібно з німецького *Freund*, а далші два слова, се пояснення того прозвища. В живій пагінації на далшій стороні над текстом вірші покладено титулик «*Wiersze Franta Kaszoty*», отже, очевидно, були дві форми *nom. sing.* сього слова — *Frant* і *Franta*. Пан Щекула, до якого промовляє автор у перших рядках, се глумливе прозвище приватного адвоката-деригроша, що, похавши трохи знайомості законів, брався заступати всякі справи в судах. Такі адвокати в Польщі, так само як і судії, не мали фахових студій ані урядових екзаменів, і тому автор отсеї вірші в р. 9 кладе їх на одну дошку, пишучи:

Gdy sędziowie z Szczekułami poczną prawem kręcić,
Aby iedno na obudwu stronach co wymęczyć.

Тут я вже тих обминаю, про яких відомо,
Що прихильників книжок цих ми в них не знайдемо
Милий брате, і ти будеш із них користь мати,
Якщо тільки все старанно ти в них прочитаеш,
Вияви свою подяку письменнику тому,
Що так добре прислужився загалу цілому.
Як від кого і почувеш, що йому здається,
Ніби не все й не до кінця отут роз'ясняється,
Попроси, нехай не ганить й через малу ваду
Хай не каже, що увесь тут порядок поганий!
Бо маленька бородавка на лиці красуні
Не зіпсує краси і їй ніяк не зашкодить.
Як захоче бути впертим, дозволь так вчинити,
Але краще все те разом з ним обговорити.
Якщо вчений, нехай краще він про все напише,
А ми на тім зупинимось, добрий товаришу,
На цій звичайній страві, а що марципани
Чекають на нас у цих сильних за розумом панах.
То тепер не є у світі така вже новина,
Що малий дим вилітає з великого комина.
А хоч інші і не пишуть й нічого не вміють,
Тільки з праці умілого в'їдливо глузують.
Ми знаємо, що це не робить честі поштивій людині,
Того, хто служить доброю працею, радо приймаємо
І телер від щирого серця Бартоша вітаємо,
Боже помози людині в усьому цнотливій!
Вчини так із ним дарами з ласки твоєї щедрої,
Аби згодом прислуживсь він Речі Посполитій.
Бо вона є наша мати, а чесна людина
Родиться служити їй, і враз мети досягне.
А відтак її ім'я прославиться всюди,
І це їй на сім світі скарб найбільший буде
(польськ.).— *Ред.*

Оброкі в р. 4 значать доходи, Przechyrgki в р. 27 — хитруни, мова про тих самих адвокатів, перед якими бідні люди *by przed sepy dudkuia* — вислов неясний для нас, у значенні: бідні бояться їх, як одуди великих хижих птахів. Досить неясний для нашого часу р. 20: *Nie bedzie sye przed twą mnością kłaniał hardim bikiem, ge mnościę треба* вважати неправильним скороченням слова *miłością, vulgo* *mością*. Зворот *kłaniać się hardim bikiem* звучить карикатурно, немов би польські слова *hardym bykiem* вимовляв німець. Приказкового речення «Кланятися гордим биком» наразі не вмію пояснити. *Mały dym z wielkiego komina* — приказкове речення, подібне до нашого «з великої хмари малий дощ». Автор вірші був, очевидно, краков'як і гордився працею та заслугою свого земляка міщанина, не шляхтича, про якого пише:

A teraz winszuiem z serca swemu Bartoszwii:
Pomóż Boże cnotliwemu na wszem człowiekowi!

Про автора сеї вірші, Франта Кашоту, я не стрічав ніде в польських історіях літератури ніякої згадки. Таких людей, фіглярів, весельчаків або блазнів, бувало в Польщі досить, що згадаю лише Станьчика*, придворного блазня короля Зигмунта Августа, та Смоліка*, якого жарти заховалися, списані в різних рукописах (пор. Оссол[інських] р[укопис], 223, 237, 240). У всякім разі, віршований твір такого весельчака з половини XVI в., надиханий правдивим гумором і дійсно сатиричний без плиткого блазнювання та особистих нападів, треба вважати рідкістю і він заслугує на ближчу увагу навіть у багатім письменстві.

Розмір сеї вірші, як бачимо з її тексту, відповідає двом основним вимогам коломийкового складу: кождий рядок має 14 складів і ритмічну форму 8+6. Зате сам ритм декуди не додержує трохеїчної форми, а переважно переходить на ямби, мішані з дактилями або амфібрахіями.

Про автора книжки, до якої додано сю віршу, Бартоломея Гроїцького*, знаходимо в історії польської літератури М. Вишневського (т. IX, ст. 315—16)* коротку згадку, що він був *rodwójtem* міста *Кракова, а потім писарем митовим при королівській коморі в Кракові і видав немало правничих писань, власних і перекладених. Вишневський наводить сім писань ось у яким порядку: 1) *Ustawa płacey u sadów w prawie Magdeburskim, wyd u Lazarusa Andreae, Krakiv, 1562*; 2) *Porządek sądów u spraw mieyskich prawa*

Magdeburgskiego, там же, 1562; те саме було видано 1616 р. там же; 3) Artykuły prawa Magdeburgskiego, które zważą Speculum Saxonum, z łacińskiego języka na polski przełożone, там же, 1565; 4) Rejestr do Porządku y do Artykułów prawa Magdeburgskiego y cesarskiego, там же 1567; 5) Tytuły prawa Magdeburgskiego do Porządku y do Artykułów pierwey po polsku wydanych, там же, 1575; 6) Postępek wybran z praw cesarskich Karola V, там же, 1582; 7) Obrona sierot i wdów opiekunom y kuratorom, z łacińskiego języka na polski przełożona, там же, 1605. В примірнику, зложенім із кількох томиків, оправлених разом, який я купив у львівського антикварія Гельця в р. 1912, маємо ось які писання сього автора:

1) Porządek sądów y spraw mieyskich prawa Magdeburgskiego, вид. у Кракові в р. 1556. В бібліотеці Оссолінських та сама книжка міститься під ч. 12921 у виданні з того самого року, тільки з другим передруком першого аркуша, де в чім відмінним від першого видання в моім примірнику. Ся книжка обіймає 12 карток нумерованих, далі 140 нумерованих римськими цифрами і ще 12 нумерованих карток, що містять у собі реєстр важніших предметів, трактованих у книжці, та цитати з письма св[ятого], які звичайно кладено в написах у судових залах.

2) Artykuły prawa Magdeburgskiego, które zowają Speculum Saxonum. Очевидно, те саме видання, що згадав Вишневський під ч. 3, тільки з тою відміною, що воно обіймає не 64 картки, а 8 [карток] непагінованих, далі 60 пагінованих римськими цифрами і ще 12 непагінованих, що містять реєстр.

3) Rejestr do Porządku y do Artykułów prawa Magdeburgskiego y cesarskiego. Roku pańskiego 1567. У Вишневського не подано числа карток, мабуть, тому, що вони в книжці непагіновані. В моім примірнику міститься на [карті] 2 передмова «Do czytelnika», а далі 38 непагінованих карток. Місця друку ані назви друкаря в тій книжці не подано.

4) Tytuły prawa Magdeburgskiego, те саме, що у Вишневського].

5) Тільки знов із тою різницею, що крім нумерованих арабськими цифрами 188 карток маємо ще на початку 6 карток непагінованих.

Над то наводить Вишневський у своїй «Historyi literatury polskiej», т. VI, ст. 491 того самого автора «Pieśni duchowne człowieka k temu wiodące, aby w troskach swoich

самету Папу Bogu zawsze mocnie ufal», вид[ані] в Кракові 1559 р. Ся книжка присвячена краківському сенаторові Банкові, якого дітей учив Гроїцький і з якими, уходячи перед моровою заразою, пробував у Осеку. В тій збірці містяться пісні Рея, Тшецького і самого Гроїцького та інших.

Деякі досить важні причинки до життєпису Гроїцького дає латинський вірш Андрія Тшецького, поміщений на вступі книжки «Porządek sądów y spraw mieyskich». Довідуємося з того вірша, що Гроїцький родився в Ряшеві, про що автор вірша пише:

Teque suum decus agnoscat Ressovia, lucem
Nascenti fauste quae tibi prima dedit¹.

Про його студії згадує Тшецький тільки те, що його вчителем прав у Краківській академії був Пшилуський*, про якого читаємо:

Utque alios taceam, noster Prilusius inde
Sarmatia in magna nobile nomen habet,
Qui primus methodo conscribere leges
Coepit et arte suo ponere quaeque loco.
Hunc quoniam nobis rapuerunt invidia fata,
Cum patriae studiis plura daturus erat,
Discipuli illius vestigia certa secuti,
Syderibus faustis aggrediuntur idem.
Primus et ante alios hanc Bartholomaeus opellam
In lucem prodit lector amice tibi².

Нарешті довідуємося з сього вірша, датованого днем 2—4 марта 1559, що Гроїцький був помічником краківського бурмістра Гостинського. Завважу ще, що значне число писань Гроїцького в різних виданнях із XVI—XVII вв. посідає бібліотека Оссолінських у Львові.

Вертаючи до головної теми сих рядків, а власне до історії коломийкового розміру, завважу, що найдавніший

¹ І тебе нехай визнає своєю прикрасою Решовія, яка тобі при народженні перша на щастя дала побачити світло (лат.).— *Ред.*

² Не кажучи вже про інших, наш Прилузіє у Великій Сарматії здобув собі славне ім'я, бо він перший почав систематично записувати закони і вміло ставити все на своє місце. Але його в нас викрала заздрісна доля, коли батьківщині він міг би своїми дослідженнями дати ще дуже багато. Його учні, йдучи протореним шляхом, при сприятливих сузір'ях слідуєть за ним. Уперше цей маленький твір видав для тебе, дорогий читачу, Варфоломій (лат.).— *Ред.*

зразок вірші, зложеної сим розміром, знаходжу в латинськiм гiмнi на рiздво Христове з XV в., що починається строфою:

Omnis mundus iocundetur
Nato Salvatore,
Casta mater quem concepit
Gabriellis ore¹.

Сю строфу навiв проф. Фiларет Колесса* в своїй статтi «Про вiршову форму поезiй Маркiяна Шашкевича», у Львовi, 1911, стор. 6, не зазначивши, що вона зложена коломийковим складом. Сей склад у латинськiй гiмнологiї появилася, мабуть, досить пізно, бо в багатiй збiрцi середньовiкових гiмнiв Моне² я не знайшов ані одного зразка сього розміру.

¹ Нехай радiє цiлий свiт, коли народився спаситель, якого зачала пречиста мати за словами Гавриiла (лат.).— Ред.

² F. I. M o n e. Lateinische Hymnen des Mittelalters aus Handschriften herausgeben und erklärt. 3 Bände, Freiburg im Breisgau, 1855.

МОЯ ВІТЦІВСЬКА ХАТА

В своїй поемі «Роботи і дні» старинний грецький поет Гесіод дає, між іншим, ось які науки мореплавцеві під зиму:

На узбережжі постав корабель, низ обстав весь камінням,
Щоб він оперся в зимі вітрів силі й сльоти дощової;
Внизу чопи повиймай, щоб судно не гнило від дощівки,
Снасть же усю поскладай у порядку в своєму домі;
Крила вітрил позивай і позв'язуй порядно на реях,
А величезне стерно повісь дома над димом у таті.

Вішання різних предметів над димом належить, як бачимо (рядки 623—628 мого перекладу), до дуже давніх способів консервування тих предметів, заховання їх від зіпсуття, гниття, трупішіння. Ті слова старинного грецького поета викликали в мене літом минулого року ряд споминів про мою вітцівську хату, які можуть мати деяке етнологічне значення. Ось ті згадки, які я тоді продиктував Дутчакові.

Львів, дня 6 мая 1914

До вищенаведених слів Гесіода вважаю не зайвим додати дещо зі споминів моїх дитячих літ. Моя батьківська хата була під солом'яною стріхою, пошита китицями з житньої соломи. Вона була збудована правдоподібно ще при кінці XVIII в. в часі першого оселення Нагуївської Слободи, а мати мого вітця десь у 20 р[оках] XIX в. купила її з усім обійстям, з 12 прутами поля та з усіма господарськими приладами. Звичаями майже всіх підгірських хат вона була орієнтована вікнами до полудня, мала довкола себе дві обори, передню — з південного боку, при якій

перед хатою від сходу стояла шопа, далі шпіхлір, а від заходу за моєї пам'яті була кузня мого вітця. Далі на південь, за огорожею, йшов сад із пасікою, до якої вела хвіртка; перед хвірткою недалеко кузні була досить глибока криниця, без журавля, з якої воду тягали довгою жердкою. На задній оборі всередині була гноївка, звичайно з великою купою гною, а далі на північ, трохи вище від хати, довгий будинок поперек обори, рівнобіжний до хати, в якому містилася стодола й стайня. За тим будинком було ще досить велике місце, відгороджене високим плотом від вигону й дороги: там стояли два обороги, в яких складано сіно або снопи.

В хаті були дві кімнати, долішня, де стояла глиняна піч, при ній припічок і запічок; припічок із дерев'яних брусів, грубо накладених убитою глиною так, аби його поверхня була рівна з дном печі, а запічок із грубих дерев'яних дощок, далі до того запічка притикала постіль із дерев'яних дощок із дощаною побічницею, далі від західної сторони попід стіну лава від південної до північної стіни; вздовж південної стіни попід вікнами була друга лава з широкої дилини, до якої приставляли в разі потреби ослін, що звичайно стояв поперек хати перед столом. При кінці тої лави, при східній стіні хати, стояв дощаний мисник із полицями на миски та горшки. В тій стіні, в її половині, були двері, а другу половину від півночі займала піч. Друга долішня кімната, яку звичайно називали «тамтою хатою», мала в собі останки пансько-старосвітського устрою, а власне: великий образ богородиці з дитиною, досить гарно мальований на полотні, мабуть, іще в XVIII в., стародавній диптих (образ, зложений із двох малюнків, розділених кольоровою стьошкою), мальований на дереві, на якому одна половина представляла благовіщення, а друга — не тямлю вже що. Під образом богородиці висіло дзеркало, а над дверми також давній, на дошці мальований образ св. Николая. Піч у тій хаті була далеко менша, ніж у горішній, до неї з північного боку притикала комора без вікон, до якої входилося дверима в північній стіні кімнати. До умеблювання горішньої хати належав іще великий дерев'яний стіл на чотирьох ногах, якого віко не було прибите, тільки відсувалося в міру потреби, а в якого тулубі містилося звичайно хліб і всякі дрібні предмети домашнього вжитку; се називалося: «Сховай тото до стола». Внизу ноги стола були злучені між собою прикріпленими до них

різанимч листвами, що називалися підстілля; верхня плита зложена з кількох дощок, здається, з вільхового дерева, називалася верхняк і була досить тяжка. Між мисником і лавою, напроти печі, стояв звичайно люшвак, цебер на трьох високих дощаних ногах, у якім звичайно по обіді або коли треба було мили посуду. Стеля, так само як і всі стіни, була побілена глиною, не вапном. Попід стелею між східною й західною стіною були прибудовані, вкладені, дві рівнобіжні платви, що називалися гряди. На них над піччю клали для сушення поліна дерева, зв'язки конопель або прядива, вішали пряжу або шмаття для сушення, коли сього не можна було зробити надворі. З південного боку хати понад вікнами була велика полиця з грубого ялинового бруса, на якій стояли горшки та інша кухонна посуда, що не вмещалася в миснику; там також кладено книжки та письма, які трапилися в хаті і не були сховані в долішній хаті в столі або скрині. Поперек стелі від сходу до заходу була при будуванні покладена груба чотиригранна балка, що називалася грагар. До неї в міру потреби можна було прибити полчку або дерев'яну кульку (гак) для вішання чогось такого, чого не легко було дістати. Комин від печі був зроблений із дерев'яної клітки, зложеної з досить грубих стовпців, між якими стіни були заплетені лозовим пруттям, а потім усе те поліплене глиною. Димник того комична виходив не на верх дому, а тільки до сіней так, що коли в печі топилося, обидва поди над обома кімнатами та весь непокритий простір над сіньми наповнялися димом, який помалу виходив із хати малими віконцями в верхніх кінцях обох причілків стріхи, а коли зі сходу або заходу віяв вітер, то гнав дим до сіней і треба було випускати його сінешніми дверима. Тих дверей було двоє, на проти-лежних сторонах сіней — на південь і на північ. Із сього, хоч не зовсім іще повного опису можна зрозуміти, що все в тій хаті, поміщене на обох подах та під стріхою, день у день бувало в диму. На горішнім поді стояли звичайно солом'яні плетінки, більші або менші діжки, роблені в давніх часах із соломи, якої перевесла туго зв'язувано дрібним, наполовину коленим лозовим пруттям і таким же пруттям зшивано. Ті плетінки мали кругле дно, роблене таким самим способом, і круглі стіни довкола того дна, могли містити в собі різні сипкі предмети, а також полотна, кожухи, шкіри і т. п., що траплялося в господарстві; до них сипано також жолуді, які восени збирано з дубів

для годування свиней. Се були прилади дуже практичні, легкі, сухі та тривкі, які хоч би впали з поду, не могли ніяк розбитися. За стріхою на обох подах звичайно господар під кроквами застромляв вибрані в лісі штуки дерева, пригожі для господарських знарядь, отже, вила, грабельна, чепіги до илуга, істики, лещата до саней і т. ін. За кроквою, підпханий попід стріху, містився також т[ак] зв[аний] круг— велика лопата, зложена з довгого, більш як на два метри, держална, закінченого широкою, може, на півметра, дошкою, і двох менших дощечок, що поперечними листвами були прикріплені до тої середньої дошки і обрізані в колесо. Ся велика лопата була призначена спеціально для печення паски. В великодню суботу її зди́ймав господар із її звичайного місця в диму, господиня мила її і саджала з неї до печі паску, її посестру та більше або менше перепічок. Паска — се був величезний хліб із чистого пшеничного тіста, розчиненого на молоці та заправленого різним пахучим корінням, як товченими бібками (лавровими горішками), гвоздиками та імбиром, що додавав тісту жовтої краски, а також родзинками. Приготовити се тісто відповідно, виміскити та всадити до печі — се була немала штука та свідомство вмілості господині. Паску саджав до печі звичайно сам господар, примовляючи «господи благослови». Посестру та перепічки саджала вже сама господиня, від вмілості та бачності якої залежало також добре випечення того великоднього печива. Коли паска в печі розлізалася, потріскалася або запалася, се вважалося злим і віщуванням нещастя в будучім році. Одинокий раз запалася та роз'їхалася паска в нашій хаті в ту великодню суботу, коли вмер мій отець.

Другий артикул живності, який треба було довший час держати в диму, се було сало. Зимою мій отець звичайно різав велику свиню. Близькість гарних лісів із численними дубами дозволяла годувати досить значне число свиней, які зимою дуже добре годувалися жолудьми. Із зарізанної свині здирали м'яку шкіру з черева, наповняли її білим товщем, що обростав довкола кишок та інших внутрішніх частей, та солониною, яку відрізували з хребта та з черева, і, завивши всі ті часті в форму круглого хліба, величини звичайно меншої паски, звивали шкіру порядю, потім з обох плоских боків стискали дерев'яними листовками, яких кінці міцно зв'язували шнурками, і так прилагоджене сало вішали над подом між кроквами, де воно

в диму висіло не раз і кілька місяців, поки весь товщ внутрі того бохонця не пропах димом і не набрав легко жовтої краски. Сало служило дуже доброю омастою для всяких страв, особливо для картофель і капусти, найпаче в тім часі, коли в селянських господарствах не стає молока, отже, на т[ак] зв[аному] переднівку, а також у час жнив. В диму вудили також полті свинячого м'яса, се значить боки з ребрами; про вудження свинячих ніг, т[ак] зв[аних] шинок, у мене не лишилося в пам'яті. Держали також в диму коротший час ковбаси із свинячого м'яса, які, прикопчені таким способом, можна було переховувати довший час.

Писано в Криворівні, дня 18 вересня 1913

Близько 1840 р. в європейській літературі стала подія важлива і характерна. У літературі з'явився мужик, простий сільський мужик. До того часу поети і повістярі ледве помічали його, а якщо й займалися ним у своїх творах, то мали його лише за декорацію, за німу фігуру, за безбарвену, сіру масу чи, щонайбільше, за побічну постать, далеку від глибоких людських почуттів. Згадаю тільки справедливо осміяні сентиментальні, ідилічні селянські постаті французьких і німецьких ідилічних поетів XVIII в., або життєві і з таким могутнім натуралізмом зображені, та все ж тільки епізодичні мужицькі фігури у Шекспіра чи в німецького повістяра XVII в. Гріммельсгаузена*, або також у трагедії Гете «Cötz von Berlichingen», або, нарешті, у гарних, але теж епізодичних оповіданнях із життя українських селян у латинській поемі польського поета Кльоновича «Rocholania» (1584), декоративне використання мужицьких фігур у таких польських поемах, як «Zamek Kapiewski» Гоцинського* і «Pan Tadeusz» Міцкевича. Аж близько 1840 р. майже у всіх європейських літературах починають з'являтися твори, в яких мужик стає героєм, а життя його — головною темою талановитих літературних творів. У Франції з такими оповіданнями виступає жінка, геніальна заступниця жіноцтва — Жорж Занд, видаючи «La Mare du Diable», «Frappeois de Champri» та інші талановиті новели з французького мужицького життя. В Німеччині в 1839 р. Бертольд Ауербах* розпочинає серію своїх більш хвалених, ніж цінних «Schwarzwälder Dorfgeschichten». У польській літературі в тім самім часі з'являються сільські повісті Крашевського «Ułana», «Jagmoła» й інші. В літературі російській тільки у другій половині

40-х років виступають із своїми першими оповіданнями з селянського життя Тургенев в «Записках охотника», Григорович з «Антоном Горемыкою» і Достоевський з «Бідними людьми». Нарешті, в літературі українській, тоді ще слабкій, дрібній, наче в кут забитій, майже ніким не поміченій у великому світі, з'являються набагато раніше, ніж деінде, бо ще 1829 р., оповідання Григорія Квітки-Основ'яненка, черпані виключно з життя селянського, а в 1840 р. спливає постать майже зовсім (виключаючи хіба що Роберта Бернса в Шотландії) нова, всесвітнього значення, мужик, що більш як двадцять літ свого попереднього життя провів у ярмі кріпацтва. Виступає він уже не як герой повісті або поеми, але як живий діяч, як робітник і борець за потоптані людські права всього загнаного в рабство мужицтва, всього знедоленого і багатовіковою історією обділеного українського народу, як захисник усіх гноблених і переслідуваних. І що найцікавіше: одразу ж після першої появи в друці його віршів той мужик, недавній раб, на загальну думку своїх земляків, стає духовним вождем, найяснішим світлом української літератури. Той самий, що перед кількома літами ще мусив тремтіти перед гнівним поглядом свого пана і тільки випадково врятувався від кривавих різок економа Прехтеля, той самий, якого було продано за 2500 карбованців, як породистого коня, тепер стає провідником цілого народу!

Тією справді незвичайною появою був Тарас Шевченко, досі найбільший і в своїм роді єдиний український поет.

Тарас Шевченко, сота річниця від дня народження якого святкувалася в минулому місяці, народився 7 березня 1814 р. як молодший син кріпака Григорія Шевченка в селі Моринцях, що було власністю обрусілого німця Енгельгардта*. Швидко втратив він матір. Він учився читати у дяка і, маючи вісім літ, пустився на мандрівку по сусідніх селах і базарах, шукаючи майстра, який би навчив його малювати. Але, не можучи нікого знайти, він повернувся до рідного села, міркуючи найнятися за громадського пастуха. Якраз тоді помер старий Енгельгардт. Син його*, вихований більше в польській душі, зажадав, щоб для нього було набрано нову прислугу. Так попавсь Тарас спершу як кухарчук, а пізніше як покойовий козачок, що прислужував панові. Разом із Енгельгардтом Тарас багато подорожує по Україні. Коли пап помітив у хлопця охоту до малювання, він віддав його в науку до Варшави

портретистові Лямпі*. Але ледве Шевченко пробув там рік, як у листопаді 1830 р. вибухло польське повстання* і перервало його науку. Всю двірню Енгельгардта було вислано до Петербурга. Тут потрапив Тарас у науку до маляра Ширяєва*, у котрого пробув вісім літ. Але Ширяєв був не малярем-художником, а малярем кімнатним, ремісником, у котрого Шевченкові нічому було навчитися. З праць, які він виконав тоді в наймі у Ширяєва, годиться згадати про орнаменти *al fresco** у Великім петербурзькім театрі. То ж немає нічого дивного, що така робота, а до того злиденне життя слуги при Ширяєві мали бути для Шевченка обтяжливими.

Крадькома він ходив іноді вечорами до парку і зрисував там нікчемні статуї міфологічних фігур. Під час одного з таких «сеансів» перед групою Лаокоона* здибав Шевченка його земляк Сошенко* і познайомив його з талановитим українсько-російським письменником Євгеном Гребінкою, автором пречудових українських байок. Той звернув увагу на Шевченка і його жорстоку долю славетного російського поета Жуковського, що був домашнім учителем паступника престолу, майбутнього царя Олександра II. Сошенко розказав про Шевченка також своєму вчителеві в Академії мистецтв Брюллову*, придворному художнику Венеціанову* та іншим. Ся група високоінтелігентних людей, талановитих митців і людинолюбців подбала про поліпшення долі молодого українця, котрий, тільки здалека зіткнувшись з тим світлим світом, до якого рвалася його душа, впав у таку нудьгу і тугу, що думав про самогубство, а далі впав у таку сильну гарячку, що його довелось покласти до шпиталю. Тим часом Жуковський і Венеціанов зуміли зацікавити долею Шевченка царську родину. За почином цариці було влаштовано лотерею на портрет Жуковського, намальований Брюлловим. Всі білети тієї лотереї закупила царська родина*. Венеціанов позів переговори з власником Шевченка і за ціну портрета, 2500 карбованців, Тараса було викуплено з кріпацтва. Тепер він міг вступити до Академії мистецтв, яка досі була для нього закрыта як для кріпака. Швидко Шевченко став одним із найулюбленіших учнів Брюллова і його товаришем по дому.

Рівночасно з музою малярства подружилася з бідним учнем славетного майстра Ширяєва також муза поезії. Ще в кріпацтві постали перші поетичні плоди Шевченка, але

як студент академії він часто відкладав пензель і палітру набік і хапав перо, щоб кидати на папір мелодійні пісні, котрі співала його душа. Року 1840 прибув до Петербурга молодий український поміщик Мартос*, випадково познайомився з Шевченком і випустив друком маленьку книжечку його віршів під заголовком «Кобзар Тараса Шевченка». «Кобзар» (щось подібне до гітариста) зробив величезне враження на всіх освічених українців. Великі пани, як граф Тарновський*, запобігають поетові приятні і листуються з ним. Правда, в тогочасній російській літературі, зацікавленій головним чином філософією Гегеля, Гете, мистецтвом для мистецтва, Шевченко не знайшов прихильності*, а видана ним у наступному році велика поема «Гайдамаки» зустріла гостру критику не тільки в Петербурзі, а й за кордоном. Але на Україні слава поета росла. А тим часом туга гнала його на Україну, якої він не бачив більше дванадцяти років. У 1843 р. Тарас поїхав на вакації до рідного краю. Було це, так би мовити, тріумфальним поверненням чоловіка, що дванадцять років тому покинув сі сторони в дреліховій куртці покойового козачка.

Зиму 1843—1844 рр. Шевченко провів у Петербурзі, а літом 1844 р. знову помандрував на Україну*, скінчивши науку в академії та одержавши золоту медаль і звання вільного художника. Час від 1843 до 1847 р. був часом найвищого розквіту його таланту, найщасливішим часом у його житті. Вільний, щасливий, він їздить по Україні від одного панського двору до другого, прийнятий скрізь з великою радістю. В Києві він одержав місце при археографічній комісії*. Там же довкола нього громадиться молодь, котра вже перед тим, певне, не без впливу його віршів, утворила таємне товариство імені Кирила і Мефодія* з ясно висловленим прагненням освічення народу і ліквідації кріпацтва. Але на початку 1847 р. через донос студента Петрова товариство було розкрито, всіх його членів арештовано і відвезено до Петербурга. Арештовано було й Шевченка за його вірші «Сон» і «Кавказ», знайдені в одного його знайомого в рукописах. Ті вірші цар Микола потрактував як особисту образу для себе і своєї жінки і засудив їх автора на довічну солдатську службу без права на вислугу, заборонивши йому при тім будь-що писати і малювати. По тримісячному ув'язненні в Петропавловській фортеці* Тараса посадили в кибитку і швидким

маршем відправили до Оренбурга, звідки невдовзі його було вислано до віддаленого степового форту в Киргизії*. В Оренбурзі і в форті Петровському* життя його було ще терпиме. В Оренбурзі він зустрів кількох інтелігентних поляків, що поставилися до нього з симпатією; зустрів також між своїми начальниками і між товаришами недолі, політичними засланнями, щире співчуття. Доля його поліпшилась ще більше, коли комендант Оренбурзького краю генерал Перовський* прикомандирував його як матроса до наукової експедиції академіка фон Бера*, яка мала дослідити береги Аральського озера і безлюдні Раїмські степи. Більш як півтора року провів Шевченко у плаванні по Аральському озері, офіційно вважаючись матросом, а фактично займаючись рисуванням видів місцевостей, трактований членами експедиції як рівний з рівними. Аж коли по повероті до Оренбурга він запропонував комендантові зарисований ним альбом видів околиць Аральського озера, а той, сподіваючись полегшити долю художника, доповів про це в Петербург, звідти надійшла до коменданта сувора нагана. Шевченкові було повернуто альбом і загострено його кару. Його було вислано до одного із найстрашніших карних місць, до Орської фортеці над Аралом*, де він у великому духовному пригнобленні, в тяжких муках і стражданнях провів шість жахливих літ свого життя.

Тим часом помер імператор Микола. За царювання Олександра II настала доба лібералізму, розпочався жвавий рух літературний і суспільний. Приятелі і протектори Шевченка вибороли у царя звільнення поета з киргизьких степів. Про звільнення найбільше клопотались президент Академії мистецтв граф Толстой* і його жінка. По десятилітньому засланні Шевченко повернувся нарешті до Петербурга, з підірваним здоров'ям, але з незламаним духом. Його муза не мовчала і протягом тих десяти літ його заслання. Він написав ряд прозових повістей російською мовою, частина з яких і досі не віднайдена, а більша частина вже після його смерті була видрукувана і заповнила чималий том. Крім того, у цей час він написав ряд ліричних віршів, дрібних, чудових перлинок, багато з яких свідчать про тяжкі переживання поета і гідні стояти поруч із найкращими здобутками, на які спромоглася лірична поезія всіх часів і народів. У Петербурзі Шевченко створює, крім ліричних, також епічні вірші. З-поміж них виді-

ляється поема «Марія», що описує життя матері спасителя в простій народній манері та дуже оригінально.

Але здоров'я його було підірване. Ще надія малювала йому тихий рай спокійного родинного життя на березі Дніпра коло Канева, де йому саме купували клаптик землі, аж ось 8 лютого 1861 р. в Петербурзі спіткала його смерть*, і Канів, замість побачити Шевченка своїм горожанином, дочекався тої честі, що на клаптику його землі, на сугорбі над Дніпром, піднеслася поетова могила.

Поетичну діяльність Шевченка можемо поділити на чотири періоди, що значно різняться один від одного. Перший період від 1838 р. до 1843 р., тобто від звільнення з кріпацтва до першої поїздки на Україну, показує нам поета ще на ґрунті романтизму. Він пише балади і сентиментальні рефлексії, komponує менші й більші історичні оповідання, котрих короною є епос «Гайдамаки», початий ще 1838, а виданий 1841 р. У цей період виникла чудова поема «Катерина» і в повнім обсязі досі ще не опублікована поема «Черниця Мар'яна».

У другий період, що охоплює час від першої поїздки на Україну 1843 до його арешту весною 1847 р., написані такі вірші, як «Чигирин», «Суботів», «Іржавець» та ін. З національних рамок поет виходить на широке поле загальнолюдської боротьби за поступ і свободу* і пише «Кавказ» та «Івана Гуса». А на чисто національному ґрунті поет переходить з національного українського становища на становище соціальне, підносить свій могутній голос в обороні кріпаків («На панщині пшеницю жала», «Сестрі», «Марина», «Сон», «Посланіє і живим, і мертвим, і ненародженим землякам») і стає пророком свого народу, безжальним обличителем політичного і соціального деспотизму.

Нагле нещастя підтяло ту діяльність, навіть сховало від читачів деякі його твори на довгі десятиліття. Період другого рабства поета є часом маленьких ліричних пісень, почасти особистого змісту, хоч і з широким соціальним підґрунтям, почасти ж дуже оригінальних і характерних парафраз українських народних пісень.

Нарешті четвертий період становлять роки від 1853 до смерті поета. Лірика, почата на солдатській службі, все ще звучить, зміцнюється і розширюється аж до могутніх акордів гімну «Світе ясний», котрий можна назвати натхненним апофеозом світла, постуни і свободи. Але харак-

терною ознакою цього періоду є звернення його генія до тем релігійних («Неофіти», «Царі», «Марія», «Гімн чернечий» та ін.).

Коли б мені довелося звести поезію Шевченка до однієї формули, то я був би схильний назвати її поезією бажання життя. Вільне життя, нічим не опутаний розвиток одиниці і всієї суспільності — це ідеал, якому Шевченко був вірний протягом усього життя. Страждання людини і несправедливість супроти людини завжди хвилювали його з однаковою силою, чи це були страждання гнаної на панщину мужички, котра мусить лишати дитину під снопом; чи княжни, яку згвалтував власний батько; чи генеральші, проданої своєю матір'ю генералові; чи жидівочки, що криваво мститься своєму власному батькові за вбивство її коханого студента.

Я не знаю у всесвітній літературі жодного поета, котрий би так витривало, так гаряче й цілком свідомо виступав оборонцем жіночих прав, захисником права жінки на повне, чисто людське життя. Жертвування власної людської індивідуальності на справу милосердя, нехтування власними стражданнями, забуття власного безправ'я і посвята всіх сил на службу єдиній високій і благородній ідеї, добра загалу і всієї людськості — ось ідеал жінки, який залишив нам Шевченко як свою найдорожчу спадщину. Тож не диво, що й найвищий дотеперішній здобуток людськості на полі моралі, велику ідею любові до ближнього, цю основну ідею християнства, Шевченко вважав головним чином справою жінки — Марії, матері Ісусової.

ПРИСВЯТА

Він був сином мужика і став володарем у царстві духа.

Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури.

Він був самоуком і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим.

Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій.

Доля переслідувала його в житті скільки могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі в іржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду, а віри в бога у зневіру і песимізм.

Доля не шкодувала йому страждань, але й не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя.

Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу і всерозквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори.

Отаким був і є для нас, українців, Тарас Шевченко.

АДАМ МІЦКЕВИЧ

Адам Міцкевич, без сумніву, найбільший поет польської нації і один із найгеніальніших людей, яких видало людство. Та духовна спадщина, яку він полишив у своїх творах, се тільки мала часть того, що він міг зробити протягом свого не дуже довгого життя, якби те життя було зложилося щасливіше. В досить частих щасливих хвилях свого життя він підіймався на таку висоту поетичного вітхнення, як мало котрий інший поет. У своїй письменській діяльності він виявляв велику різносторонність духовних інтересів, незвичайну силу вислову та пластику поетичного малювання; при тім як чоловік він був людина високоморальна, а його поетичний талант не ставав на перешкоді тверезому розумінню людей та відносин. Глибока релігійність, що визначає його, прим., у порівнянні зі Словацьким*, могла в щасливіших обставинах допомогти йому до створення далеко більшого числа безсмертних творів, як ті, що він лишив по собі, але незавидні обставини його пізнішого життя підкопали та виссали перед часом його творчу силу і завели його на дорогу, що не могла обіцяти ніяких тривких успіхів.

Доля не щадила Адамові Міцкевичу життєвих приємностей та втіх, але не пощадила йому також важких ударів, що передчасно звели його в могилу. Вроджений на території колишнього Великого князівства Литовського, в так зв[аній] Чорній Русі, з досить заможних родичів польського походження, він здужав у молодих літах серед виїмково корисних обставин присвоїти собі досить широке та поважне знання, а над то провів ті молоді літа в такім добірнім та благороднім товаристві, яке рідко коли випадає на долю молодого чоловіка. Важкий удар його молодості,

ув'язнення за політичні думки та примусова подорож по різних столицях Росії, був для нього знов-таки виїмковим способом не стільки нещастям, скільки досить приємною та корисною школою життя, та й дальші літа його життя від виїзду за границю в р. 1829 аж до женячки в р. 1834 склалися досить корисно і сприяли нечувано високому розмахові його поетичної творчості. Зате друга половина його життя від часу його одруження аж до смерті являється якоюсь наглою декаденцією, в якій майже зовсім висихає джерело його поетичної творчості, а хоч ті дальші роки його життя заповнені працею журналістичною та науковою, то все-таки на них тяжить якась важка хмара, з якої поетові, що стратив надію повороту до вітчизни, не було ніякого виходу ...

ПЕРЕДМОВА

[ДО ЗБІРКИ «В НАЙМАХ У СУСІДІВ»]

Один земляк, і сам талановитий письменник, налягав на мене недавно, аби я писав свої спомини. Я відповів йому, що писати спомини, особливо в моїм стані, коли й писати не можу своїми руками, діло зовсім не легке, а для мене тим більше не на часі, що головна часть мого життя була присвячена літературній праці, поза якою для споминів лишається дуже небагато. Натомість плоди тої літературної праці мені доводилося розсипати по так многих та різnorodних видавництвах, що зібрати бодай важніше з них і подати до прилюдної відомості нашої ширшої громади мені видається ділом далеко важнішим і потрібнішим, ніж писання хоч би й яких займавих споминів.

До сього треба додати ще один незвичайно важний момент. Протягом моєї отсе вже, богу дякувати, 40-літньої літературної праці мені довелося попрацювати чимало, так сказати, в наймах у сусідів, заробляти на своє вдержання працею в польських та німецьких періодичних видавництвах. Особливо в рр. 1886—1896 я був змушений обставинами головну часть своєї літературної та публіцистичної праці присвячувати польським і німецьким періодичним видавництвам, із яких найважливіші були «Przegląd społeczny»*, видаваний Болеславом Вислоухом*, та «Kurier Lwowski», видаваний Генриком Реваковичем*, у Львові, при яких я працював у рр. 1885 до 1896, «Prawda», гижневик, видаваний Свентоховським* у Варшаві, «Kraj», видаваний Еразмом Пільцом* у Петербурзі, «Głos», видаваний Поплавським* у Варшаві, та «Die Zeit», зразу тижневик, а пізніше щоденна газета, видавана Зінгером і Каннером

у Відні. В тих часописах я помістив значне число своїх праць, писаних польською та німецькою мовою, що в своїм часі потроху доходили до відома деяких земляків у Галичині та на Україні, але в цілім своїм об'ємі майже зовсім невідомі нашій ширшій громаді. Знаю, що деякі земляки вважали, а може, й досі ще вважають мою працю в тих і інших чужомовних публікаціях коли вже не відступництвом від справи та письменства рідного народу, то щонайменше страченим часом, згаяним на щоденну непродуктивну працю, часом, який я при інших обставинах міг би був обернути на праці, далеко вартніші та корисніші для нашого письменства й для нашого народу. Розуміється, все те можливе, але сперечатися про минулий час, що в ньому щось могло статися не так, як сталося, се, на мою думку, пусте балакання, особливо коли хто не знає, що власне сталося в тім часі й чому сталося так, а не інакше.

Оглядаючися своїми споминами в ті часи, проведені «в наймах у сусідів», я з чистою совістю можу сказати, що вони зовсім не були страчені ані для мене особисто, ані навіть для інтересів нашого народу, для яких я власне в тім часі зробив, здається мені, далеко більше, ніж котрий-будь із наших найвидніших діячів того часу. Ті українські письменники, що в остатніх роках зайнялися оглядом моєї письменницької та громадської діяльності, звичайно минають усе те, що я написав по-польськи та по-німецьки, або цілковитим мовчанням, або лише короткими увагами, на підставі бібліографічного огляду тих писань, уложеного М. Павликом іще в р. 1898* і до того уложеного так, що якби хто на його основі взявся переглядати та оцінювати все те, що занотоване в нім, міг би в багатьох випадках узяти за мої не мої писання або гаяти час на читання таких писань, що були тільки редакційною, а не літературною роботою.

Се все спонукало мене, доки обставини не дозволяють мені взятися до іншої, важнішої роботи, яку я поклав собі в дальшу програму свого життя, зібрати та передати нашою мовою найважливіше з того, що я написав у вищезгаданих та інших польських і німецьких публікаціях. Тому одначе, що ті писання, поминувши вже белетристику, прозову та віршовану, доторкаються дуже різnorodних тем, літературних та наукових, суспільних та політичних, я постановив собі вибрати поперед усього групу статей на су-

спільно-політичні теми й подати їх у перекладі на нашу мову. Зразу я думав опублікувати окремою книжкою тільки суспільно-політичні статті, друковані в віденській «Die Zeit», але швидко переконався, що вони так тісно в'яжуться з тим, що я перед ними й рівночасно з ними друкував у галицько-польських часописах, що явилася невідхильна потреба зібрати й передати по-нашому всі ті статті в хронологічним порядку, а декуди навіть із доповненнями, яких вимагає сама тема. Ось і вийшло, що починаючи від осені 1912 й протягом усього 1913 року попри інші праці літературні та наукові я зайнявся перекладом тих моїх польських і німецьких праць на суспільні та політичні теми, переконавшись при їх поновнім читанні та перекладанні, що вони в головному й досі не втратили свого інтересу, а навіть можуть подекуди служити основами для дальшої політичної та громадської праці сучасних і майбутніх поколінь.

Оглянувши приблизно весь матеріал, що має ввійти в сю публікацію, я дійшов до того погляду, що самі тільки статті суспільно-політичного змісту, ширшого від наших вузько крайових справ, обіймуть три томи, кожний щонайменше по 20 аркушів друку. Поза працями, обнятими в тих томах, лишиться ще довгий ряд праць, студій та дописів про справи крайові, про питання русько-польське, про справи інших слов'ян та на літературні теми, про яких публікацію я тепер поки що не можу думати. Оглядаючися в наших миродайних кругах за фірмою, що схотіла би взяти на себе наклад хоч одного з тих планованих мною томів, я в двох інстанціях знайшов досить гаряче признание важності та користі такого підприємства, але рівночасно не менше рішуче поп *possumus*¹ у справі накладу. Тільки завдяки 40-літньому ювілеєві моєї літературної праці та тій обставині, що з тої нагоди Українсько-руська видавнича спілка уділила мені грошовий дарунок у сумі 1000 кор[он], я зважився випустити перший том сеї збірки своїх писань своїм власним накладом.

Вертаючи до «Спису творів Івана Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності», уложеного М. Павликом і виданого 1898 р. у Львові, мушу завважити, що одною з його хиб, крім браку орієнтаційної передмови,

¹ Не можемо, тобто категорична відмова (лат.).— Ред.

треба вважати брак нумерації описаних у ній творів та публікацій, який дає себе відчувати при цитуванні тої книжки.

Надіюся, що все те буде справлене й доповнене в новій бібліографії моїх писань, яка незабаром має вийти заходом бібліографічної комісії при Наук[овому] тов[аристві] ім[ені] Шевченка в «Записках» того товариства, для кот-

Рік	Віршів ориг[інальних]	Віршів перекладних	Оповідань ориг[інальних]	Оповідань перекладних	Статей ориг[інальних]	Статей перекладних	Рецензій	Записів із уст нар[оду]	Зі «Спису» вичерк[ів]	До «Спису» додати
1874	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1875	9	1	1	—	—	1	—	—	—	—
1876	23	5	2	1	1	—	1	1	—	1
1877	—	2	3	1	1	—	4	—	—	—
1878	6	2	6	—	5	2	4	—	—	—
1879	—	16	1	2	8	4	—	—	2	—
1880	1	1	3	—	1	—	—	—	—	—
1881	19	3	2	—	12	—	3	—	—	—
1882	15	2	—	4	12	1	3	1	—	—
1883	21	2	4	—	104	—	—	—	1	—
1884	12	6	4	—	101	—	—	1	—	—
1885	4	3	—	3	12	—	3	—	2	—
1886	4	4	1	4	60	1	16	3	15	—
1887	24	—	4	—	—	1	2	—	31	1
1888	2	7	5	—	62	—	20	1	8	3
1889	1	—	1	—	53	2	20	1	15	—
1890	7	6	2	—	76	—	13	—	—	—
Разом	160	60	40	15	513	12	89	8	75	5

рої я зі свого боку зробив що було в моїй силі, а тут подаю тільки, на основі Павликового «Спису», подекуди спростованого та доповненого мною, статистичний виказ, так сказати, інвентар моїх писань на різних мовах і в різних родах письменства за рр. 1874—1890.

В Павликовім «Списі» всіх моїх писань за тих перших 17 літ зазначено 972. Додавши до сеї цифри 5 писань, не зазначених там, а віднявши 75 не моїх, втягнутих у «Спис», одержимо суму 902. З таблички, уложеної мною на основі того «Спису» по його зрекціфікуванні та справдженні суми

творів у збірних виданнях, виходить сума всіх моїх писань за ті літа 897, у тім числі 220 віршованих, 55 оповідань, 525 статей публіцистичних та наукових, 89 рецензій і 8 записів із уст народу. Різницю між обома сумами покривають передруки та переклади моїх писань.

Та сума моїх писань побільшиться досить значно в новім бібліографічному реєстрі, особливо за роки 1883—1885, коли я по смерті Володимира Барвінського* став співробітником «Діла». Укладаючи свій «Спис» у р. 1887 д. Павлик трохи порозумівся зо мною щодо статей, друкованих без мого підпису в «Kurjerze Lwowskim», але те порозуміння було дуже побіжне й довело до того, що в «Списі» за роки 1886 до 1889 мені приписано 75 не моїх статей, а пропущено 5 моїх. Щодо статей, друкованих у «Ділі», д. Павлик не порозумівся зо мною, і коли я літом сього року разом із д. В. Дорошенком переглянув річники «Діла» за згадані роки число за числом, показався довгий ряд статей, які я міг признати своїми по прочитанні кількох рядків, а яких без мене не міг пізнати д. Павлик. Ті статті, майже всі суспільно-політичного змісту, можуть, певно, заповнити цілий том.

Із загального числа 525 статей, опублікованих у тих літах, для отсього тому я вибрав і переклав на нашу мову 46 статей політичного та суспільно-економічного змісту, друкованих у польських часописах «Przegląd społeczny», «Kurjer Lwowski» та «Przyjaciel ludu», а до них додав лиш одну статтю, писану по-руськи та передруковану з «Діла» 1885 р.¹

З тих статей, що являються немов сумою мого літературного дорібку з років 1886 до 1890 включно, я вибрав тільки те, що торкається суспільно-політичних справ Галичини в її державнім зв'язку з Австрією або що сьак-так може причинитися до освітлення її становища в тій державі. Подаючи ті статті в хронологічному порядку, я мав на меті показати, крім моментального освітлення біжучих справ, також розвій найважливіших суспільно-політичних питань у короткій, по змозі популярній формі. Щодо змісту ті статті розпадаються ось на які три групи, яким, для короткості вислову, даю чужомовні, латинські назви: популярція, репрезентація й індемнізація.

¹ Писано д[ня] 13—14 марта 1914.

До першої групи «популяція», в якій обговорено людинність Галичини, її земельну посілість та її життєві відносини поза суспільно-політичними питаннями, належать статті: «Із статистики більшої посілости», «Агітація за ународовлення землі в Німеччині», «Земельна власність у Галичині», «Як ми вмираємо?», «Удержавнення землі», «Подільність і неподільність селянських ґрунтів». Сюди зачисляю також групу статей, що відносяться до жидівського питання, а власне: «Galizische Zwecke», «Eine teuflische und verworfene Aufreizung» та «Семітизм і антисемітизм у Галичині».

Друга, найчисленніша група, «репрезентація», обіймає статті: «Відрубність Галичини», «Посольські звіти», «Гіпотетичний рахунок», «Що значить солідарність», «Із історії робітницького руху в Австрії», «Справи суспільно-політичні в устах руського люду в Галичині», «Огляди краєвих справ за січень і лютий 1887 р.», «Хвилі назадництва», «На гвалт по-німецьки!», «Чорна невдячність», «Блаженства миру», «Із клубової політики», «Організація демократичної партії», «Надвишка чи недобір?», «Спір о дефіцит», «Niech gina jak redrakil», «Загадковий закон», «Із ради державної», «Бідні амфібії», «Десять заповідей для виборців», «Політичні сторонництва в Галичині», «П[ан] Божинський як поступовець», «Одіссея о. Озаркевича», «Галичина в державнім бюджеті на р. 1890», «Інтерпеляція о. Озаркевича*», «Однакові боги, неоднакові дороги», «Державний трибунал і конституція», «Із уст младенців і ссущих», «Питання жолудка й питання прав політичних», «Програма австрійських селян», «З приводу селянської програми». До сеї групи можна дочислити також історичну монографійку «Задушні дні у Львові 1848» та такі причинки до історії суспільних інституцій у Галичині, як «Старі акти нової нужди» й «Громадські шпіхліри».

До третьої групи «індемнізація» належать статті: «Галицька індемнізація», «Угода індемнізаційна», «Мнима побіда», «Епілог індемнізаційної справи» та «Слівце про конверсію».

Випускаючи в світ отсей том статей, які попри свій публіцистичний характер майже всі мають більше або менше визначний характер студій про найрізніші суспільні та політичні справи, і то студій менше теоретичних, а більше опертих на фактах живої дійсності та призначених для їх пояснення, я маю почуття, що даю в отсій книжці

початок школи політичного думання, якого в такій формі і в такім об'ємі не має, мабуть, ні одно слов'янське письменство. Нехай мені буде вільно висловити при тім надію, що тяжка історична проба, яку переживаємо тепер, у другій половині 1914 р., не вийде на шкоду українського народу, але буде початком нової доби його успішнішого розвою. *Quod felix, faustum fortunatumque sit!*¹

Писано д[ня] 10 жовтня 1914

¹ Щоб був щасливий, найщасливіший! (лат.) —Ред.

НЕЗАКІНЧЕНІ ПРАЦІ

ПРАЗНИК СВЯТОГО СПАСА

ПРИЧИНОК ДО ІСТОРІЇ
СТАРОРУСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА І КУЛЬТУРИ

Празник святого спаса обходиться тепер на Україні разом із празником преображення дня 6 серпня. З тим празником зв'язані деякі церковні обряди (свячення овочів) і народні вірування та поговірки. В часі того свята дозріває найбільша часть овочів, а також ліскові горіхи. В Нагуевичах вірять, що на святого спаса не годиться йти в ліс збирати горіхи, а на доказ сього оповідають пригоду, що один парубок вигнав на спаса коні пасти, але скортіло його конче піти на горіхи. То він загнав коні в добру пашу та й каже: «Святий спас коні пас, а я беру мішки та йду на горішки». Пішов до лісу, але тільки що пригнув першу ліску, аж із неї скочила гадина і обвилася йому довкола шиї. То вже що там робили, а вона його не попустилася і він незабаром так і вмер з нею¹.

Зі святом спаса злучене народне вірування, розповсюджене скрізь по руській часті Галичини, а також поза її межами, що родичам, у яких померли діти, не годиться до спаса їсти ніяких овочів (фруктів). Вірять, що діти тих родичів, які не їдять яблук ані грушок до спаса, бавляться в небі яблуками в той празник, а ті, котрих родичі не держаться того звичаю, плачуть². Се вірування живе також у великорусів, прив'язане до свята преображення (пор. Д а л ь*, Пословицы русского народа, т. I, стор. 480). Менше виразні сліди сього вірування стрічаємо у Чубинського^{3*}. Підднем 6 серпня занотовано там свято спаса і додано в скобках церковну назву «преображеніє господне»

¹ Пор.: «Етнографічний збірник», т. V, стор. 209.

² «Етногр[афічний] зб[ірник]», т. XXVIII, стор. 154.

³ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, т. III. Народный дневник, стор. 225.

і вказано, що того дня святять у церквах яблука, грушки і т. п., а також свіжо підрізані щільники меду. До того дня ані мужчини, ані жінки не їдять яблук,— причини сього звичаю не вказано. По посвяченні роздають фрукти всім, особливо вбогим, у тім переконанні, що за те мати божа їх помершим дітям того дня роздає по яблуку, а тим дітям, яких родичі перед спасом їдять яблука й грушки, не дає. Се вірування записане від якогось Данильченка, невідомо з якої місцевості. До сього додано ще одну записку з села Гнідиного Остерського повіту, що тамешні дівчата на спаса не йдуть до церкви, боячися, щоб хто не дав їм яблука, що вони вважають за сором. Недокладною треба вважати також записку В. Шухевича* з Гуцульщини, який не подав назви свята спаса, а тільки преображення і до сього ось які звичаї: «До Преображення не вольно нікому їсти ніяких овочів; треба їх уперед дати бідним за померші душі, аби ті уперед покушали, відтак мож буде і собі їсти. В тій цілі приносять в той день овочі, калачики і воду у глечиках на цвинтар коло церкви, а скоро по службі божій посвятить се священник, роздаровують одні другим, примовляючи: «Най бог прийме за душу Василькову!» Обдарований мусить з'їсти бодай кусень поданого яблука, закусити калачиком та попити водою. Таке обдаровування триває доти, аж усі посполу обмінялись та покушали яблука та попили водою»¹. Дуже слабкий слід вірувань і обрядів, злучених із празником спаса, записав М. Зубрицький* у Мшанці Старосамбірського повіту, зазначаючи лише, що там того дня «рвуть біб на полі і в стручку варять та їдять», а також вірування, що «до спаса не годиться булі печи»².

Не маю претензії вичерпувати етнографічний матеріал, зв'язаний із сим празником, а тільки зазначу, що ототоження празника спаса з празником преображення було dokonане в досить пізніх часах, а первісно не тільки в Греції, але також і на Русі се були два окремі празники. Празник спаса був уставлений у Константинополі ще в VIII або IX в. для запобіження пошестям, що панували в тім місті в часі літньої спеки. В грецькім Часослові з р. 1897 ось як

¹ В. Шухевич. Гуцульщина, часть III. Львів, 1902, стор. 264—265.

² Матеріали до укр[аїнсько]-русь[кої] етнології, т. III. Львів, 1900, стор. 48.

пояснено походження цього празника: «З причини пошестей, що дуже часто траплялися в серпні, дуже давно повстав у Константинополі звичай виносити чесне дерево хреста Христового на дороги та вулиці для відвернення слабості. Вечором 31 липня виносили се дерево з царської скарбниці, де воно лежало переховане, і клали його на вівтарі великої церкви Софії. Від 1-ого серпня аж до успення богородиці носили його з молебнами по всьому місті і показували народові. Дня 14 серпня Христове дерево вертало назад до царської палати»¹.

Сей звичай із Константинополя розійшовся по грецькій церкві разом із заведенням Єрусалимського церковного уставу і дійшов до нас правдоподібно з Болгарії і не менше правдоподібно перед XII віком, як би се виглядало з уваг, поміщених у цитованій книзі архієп[ископа] Сергія на стор. 296. Проти того, що там сказано, буцімто служба Христовому дереву дня 1 серпня розширилася аж у XII і XIII вв., а в попередніх часах про неї в руських пам'ятках нема сліду, промовляє, на мою думку, текст служебного канона на день 1 серпня, поміщений у наших празничних Мінеях. Як відомо, 1 серпня припадає свято замучення сімох братів Маккавеїв, їх матері та їх учителя. Огже, в староруській службі цього дня помішано церковні пісні на честь тих мучеників з піснями на честь хреста Христового як спасителя від пошестей та хороб фізичних і моральних. Подаю тут текст тих церковних пісень та молитов, спеціально звернених до св. хреста, з рукописної Мінеї в моїм посіданні*, писаної з якогось далеко старшого взірця в XVI в. і одержаної мною через д-ра З. Кузеля* з Борині Турецького повіту. Служба днів 1 серпня міститься на стор. 383—417.

Маємо в тій Мінеї на стор. 383—390 «Предпразденство честнаго и животворящаго крста» під днем 31 липня, а далі на ст. 390—417 усуміш канони Маккавеям, хрестові, богородиці і Христу спасу. Ті канони походять із різних часів і від різних авторів, і я подаю тут із них тільки ті стихи, що важніші для нашої теми. Предпразденство починається стихирою глас 1, подібною до тої, що починається словами «Нбсьным чинам» і має ось які стихи:

¹ Архiepиcкoп Сepгий*. Пoлный мeсяцeслoв Вoстoкa, т. II. Влaдимиp, 1901, стoр. 294—295.

«Всѣко ество члѣское нѣ прѣдпразднуй радостно и играй, крѣстное бо дрѣво хошетъ прѣдложити ся всѣмъ вѣрнымъ врачество неиждивно и недугорѣшително и стрѣмь и всѣкого озлобленіа.

Придѣте, видимъ странно, вѣрни, чудо, како крѣстно дрѣво оуставлѣть опаленіе всѣкаго недуга и стрѣмь зной оугашаетъ, прѣдпразднууше вѣроу и того почитауши трѣжство.

Живушеи въ купѣ и оумершеи прѣдпразднуите, жизни бо дрѣво иже Адама оуморившее. Хранитель члѣкомъ мртвымъ въскршеніе грядетъ всѣмъ независтнуя блгдти нѣ подати человѣкомъ и цѣленіа».

Бачимо тут виразний натяк на ту обставину, шо спричинила обряд ношення хреста по улицяхъ Константинополя, а власне пануючу в часі літньої спеки лихорадку. Далі йде канон хресту глас 1, пѣснь 1, ірмос на подобу «Побѣднуя въспоимъ», шо має ось які стихи:

«Крѣсть прѣдгрядый бжствныя заря испущаетъ блгдти и просвѣщаетъ всѣ покланѣуащя ему и въспѣваущаа блгочьстно распеньшаго ся Х҃а.

Крѣста поклоненіе възвышаетъ любовіу и вѣроу славящя яко Б҃а и Г҃а пострадавшаго плѣтіу и назидавшаго нас бжствными страданіи, крѣста поклоненіе истачаетъ блговоніе дарованіемъ и вся яже Х҃а славящя объяхаетъ прсно и смрадъ дшамъ отемлетъ весь».

Піснь 4, ірмос подоб[ний] «Дѣхомъ прѣздрый» ось які стихи:

«Въображаемъ бжствный чьстный крѣсть тѣмъ начальника отганѣть тврѣдо от въздуха и блгдти луча въображаущимъ простираетъ и озарѣть сих поущя Х҃а Б҃га.

Въображаемъ бжствный и прѣчьстный крѣсть въ срѣднихъ море оутишаетъ стрѣтей и оуставлѣть бѣдамъ трѣвлненіа, въ тишину приводитъ правости вся, иже любовіу въображаущихъ того.

Яко же ягліе испущау чьстный крѣсть дѣйствіа всѣ погалѣть вражіа и отгонитъ силу и облегчаетъ многыя въ

вѣрѣ и хвалѣщаа поущаа любовіу иже на сем пригвождшаго ся Х҃а.

Всечестный и бествнный кр҃сть вѣроу поклонѣемъ истачаетъ мыслнаа струя дарованѣемъ и воды ицѣленіемъ и напaa непрѣстанно сему поклонѣущаа ея и чѣтущаа».

Пропускаю дальші стихирі сього предпразденства, не знаходячи в них нічого такого, що варто б було особливої уваги, хоча й вони не позбавлені поетичної та язикової вартості. Канон першому серпневі починається ось якими стихами на похвалу хреста:

«Глас 4, под(обный) «Съвыше звань»: «Днес радуует ся вѣрных множество бж҃ствное, яви бо ся бж҃ствный кр҃сть концемъ, сіаетъ бо въздух свѣтъ неприступень, аерь заря испуцаетъ и землѣ лице оукрашааетъ, поеть бж҃ственными пѣснями цркви Х҃ва, служитъ почитаущи съвыше ея блюдущаго кр҃ста бж҃ствнаго и прѣчюднаго, его же силоу оукрѣплѣми влдіцѣ приступимъ зовуще: «Оумири миръ и спси дша ншя!»

Да радуует ся тварь и изъграеть! Днес бо облиста кр҃сть въ концех съ нбсе, земнаа просвѣщуя и съвъкуплена показа расточенаа. Днес ликуять съ ликы аггльскими члци, ибо бранѣщее срѣдоградіе кр҃стом разорено, въ едино въсь явѣ съвъкупи. Тѣм же прѣдсіая паче слнца въсь тварь просвѣщааетъ блгдтіу и оуяснѣеть и спасаеть вѣрно того чѣтущаа.

Паче слнчныя заря хотяй мирови скиптро яко же чѣстно црѣ Х҃а и кончину показати кр҃сть бж҃ствный се прѣдсіаетъ ясно въ концех. Сій възведе изъ ада род члчъ, ада вельми плѣнивъ врага низложи, бѣсом гордыня до конца погуби, ннѣ же проявлѣеть въскрніе Спсово и спасаеть зовущаа: «Оумири миръ и просвѣти дша наша!»

В тій вступній строфі важне те, що Христос називається спасом і що його хрест являється знаком побіди над ворогами не тільки земними, але також надземними. Далі йдуть стихи на честь Маккавеїв, а за ними коротке оповідання про їх смерть, т[ак] звана «пам'ять» (стор. 399—400), а далі ось які стихири про хрест:

Піснь 7, ірмос «Росодавицу оубо пещь»: «Спсеному дрѣву поклоним ся, крѣсту прѣстому, ему же служатъ аггль всѣхъ воинства, прѣдлежима видяще вѣрни и истачауще намъ ощеніе и жизнь.

Побѣдоносный яви ся прѣстый крѣсть живодавца Хѣа, съвыше же бѣсомъ всѣмъ множество отгоня варварско шутаніе и побѣдителя явлѣу цря наша.

Яко одшевлену тебѣ припадау възывау ти: «Кресте мой прѣстый, ты ми просвѣти душу и оумъ и слух и оустнѣ и языкъ и дыханіе и очи къ путемъ црства Хѣа».

Піснь 8, ірмос «Оужасни ся боу ся нбо»: «Твой крѣсть прообразуя Іаковъ иногда на внуку положи длани прѣмѣнно и блсвивъ ихъ блгдѣтъ въ языцѣхъ наоучаа, дѣти блсвите.

О неизреченному ти, Хѣе, сънитія и неизгланымъ блгмы! въплѣти ся и распят ся, съмръть приемъ и рѣшиши члѣки отъ клятвы, источивъ нетлѣніе. Трѣблженое дрѣво, прѣпрославленный крѣсть въ вѣкы.

Прѣстый крѣсть, бжствнуня побѣду, жизни начяльника, лѣсти потрѣбителѣ, днес сего похвалимъ, крѣсть въсестый Гнь, бѣсомъ губителѣ и варваромъ гонителѣ и црѣмъ побѣдотворца и покрова».

Піснь 9, ірмос «Ба члкомъ видѣти»: «Тлѣнни отъ прѣслушанія быхомъ, бжїа заповѣди прѣѣступници явыше ся сего ради съмръть прїйде члкомъ. Тѣмъ же бесъмрътіа процѣвте днес побѣдный крѣсть Хѣвъ, его же цѣлуимъ.

Се дрѣво прѣстое, крѣпкаа надежда вѣрнымъ яви ся, клятвѣ избавленіе, члкомъ радостъ прѣдлежитъ и обличау тмѣ начяльника. Сему поклонимъ ся, вѣрніи, величаемъ.

Начяло блсвенія и оутврѣжденія хрстіаномъ и стѣна и тврѣдо заступленіе и клятвы избавленіе яви ся намъ дрѣво възделѣнное, оружїе непобѣдимо, просвѣти и ости насъ покланѣуща ти ся».

Гласъ 1, подобенъ нбснмъ чїномъ: «Нбснаа шествїа крѣсть чстный готовитъ всѣмъ иже тому покланѣущимъ ся вѣроу несуменноу и ликомъ невеществннхъ силъ, иже на немъ пригвоздивый ся съчетаеъ любовїу въспѣваущихъ того.

Кланѣушен ся вѣроу крѣсту чѣстному иже на нем заспеншаго ся вѣспоимь влѣдку, того мановеніем оустнѣ въ купѣ и душа очищающе и сіаніем мыслными оуясним ся хваляще его. Горести древле оуслаждау Моиси избави Іиѣлѣ, образомъ крѣста напимуя; мы же сего вѣси бжѣствновѣрніи тайно вѣображаемъ въ срѣдцихъ вѣсегда образно и спѣсем ся дрѣжавоу его.

Стихиры самогласны четному поклоненію глас 2. «При дѣте вѣрны животворящому дрѣву поклоним ся, на нем же Хс ѣръ славы волеу руцѣ прострѣ възнесе нас на прѣвое блжѣнство, их же прѣвѣе врагъ сластіу оукрадь, изгнаны от Ба сѣтвори придѣте вѣрніи, дрѣву поклоним ся, им же сподобихом ся невидимыхъ врагъ сѣкрушити главы. придѣте вѣси отчѣствіа языкъ, крѣсть Гнѣ пѣсми почтѣмъ! радоуй ся крѣсте падшаго Адама сѣврѣшеное избавленіе! о тебѣ вѣрніи ѣріе нѣши хвалят ся, яко твоеу силоу исмалитскія люди дрѣжавно покарѣиуще, ты нѣнѣ страхомъ хрѣстіане цѣлуяще иже на тебѣ пригвождѣша ся Ба славимъ глѣще: «Ги, иже на немъ пригвождей ся, помилуй нас!»

Иный стихирыхъ самогласны глас 1: «Днесъ яко въ истину стовѣщанный глѣ Двдовъ конецъ пріяте. Се бо явѣ прѣстоу ногу твоему покланѣемъ ся подножію и въ крилу твоеу надѣвуще ся сѣни, вѣсещдре, вѣпиемъ ти: «Да знаменаетъ ся на насъ свѣтъ лица твоего! православныхъ людіи твоихъ рогъ възнеси чѣстнаго крѣста твоего въздвиженіемъ, Хс многомлѣстиве!»

Насажденое на краніевѣ мѣстѣ дрѣво въ истинну жизни, им же сѣдѣла спсеніе прѣвѣчний ѣръ посрѣдъ земля, въздвижаемо днесъ асшаеъ миру конца и собнавлѣетъ ся вѣскрсеіемъ храмъ, радоуютъ ся агглі на нѣбси и веселятъ ся члци на земли, двдѣски вѣпїуще и глѣще: «Вѣзнесите Га Ба нашего и поклоните ся подножіа ногу его, яко стѣ ест, подаа мѣрови веліу млѣсты!»

Глас 2. Бжѣствное скрѣвище въ земли крѣемо живодавца крѣсть на нѣбсехъ показовааше ся царю блгочѣстивому и по-

бѣды на врагы образъ давъ мыслѣно, им же радоуу ся вѣроу и страхом бжѣствно вѣстскѣ къ видѣнію высотѣ, тыщаніем же сего от земных ядрѣ въздвиждаше миру на избавленіе и спсєніе дшямъ нашим.

Ты ми покровъ дрѣжавень еси, трѣчстный крѣсте Хвѣ! Ости мя силоу своеу, да вѣроу и любовіу поклонѣу ся и славля тя.

Глас 3. Пророчѣстїи гласи дрѣво стое провѣзвѣстишя, им же древнѣя свободи ся смъртныя клятвы Адамъ. Твар же днес възнашаему сему съ высокым гласомъ еже от Ба просящи бога туя млѣсть; ну единый въ млѣсти безмѣрный влѣдко, оцѣшеніе буди намъ и спаси душа наша!

Глас 6. Крѣсть Хвѣ хрѣстіаномъ оупованіе, заблуждѣшим наставниче, труждаущим ся но, вѣ бранех побѣда, вѣселенѣй оутврѣжденіе, мртвых вѣскрѣшеніе, слава тебѣ!»

Днес происходит крѣсть днѣ, и вѣрны подемят того съ любовіу и приемлят исцѣленіа дшами и тѣлом от вѣскроя язя. Того цѣлуем радостіу и страхом. Страхом грѣха ради, яко недостойни суще, радостіу же за спсєніе, еже подаеть миру иже на немъ пригвождей ся Хс Гѣ, имѣя веліу млѣсть.

Глас 8. Глас пророка твоего Моисеа, Бѣе, исплѣни ся глѣщїй: «Оузрите животь вашъ висящъ прѣд очима вашима». Днес крѣсть въздвизаетъ ся и миръ от лѣсти освобождается. Днес Хвѣ вѣскрсеніе обнавлѣетъ ся, въ кимвалѣх двѣдских пѣсн ти приносяща и глѣща: «Сьдѣла спасеніе посрѣд земля, Бѣе, распятіе и вѣскрсеніе, им же насъ спслѣ еси, блггый члѣколюбче, всесилне слава тебѣ!»

З будови канону впливає, що кождий ірмос присвячений чи то якомусь святому, чи празникові, після трьох або більше стихів на похвалу того святого має ще обов'язково один або два стихи на похвалу богородиці. Аналогічне бачимо також у акафістах, де після кожного тропаря на похвалу чи то Ісуса, чи якого святого наступає кондак із похвалою богородиці. Те саме бачимо і в нашій каноні. Подаю з тих, присвячених їй стихів дещо цікавіше.

В ірмосі предпразнества глас 1 кінчиться ось яким стихом: «Познавши Га в̄плышаго ся ис тебе, б̄гонев̄сто, и кр̄сть и с̄мрть приємша поем его избавител̄ь, тя оублажуще». Глас 3 кінчиться стихом: «От глубины льстныя извлѣче чл̄чство ис тебе рождей ся др̄вом кр̄стнымъ, Бце, и възвыси къ разум̄нію своему бл̄гочьстн̄о тя славящую». Из канону першому серпню подаю богородичен дев'ятого ірмоса: «Храме и двери с̄щеніа, пр̄столе б̄жій, облаче и свѣщнице в̄сесвѣтлый, ковчеже бл̄годти, в̄сенепорочнаа, иже чьстн̄ѣ поклан̄ѹщуу мя образу чьстному единороднаго ти с̄іаа покрый и с̄храни». Спеціально богородиці присвячене в тім каноні «велике славословіє» (стор. 406—408), із якого варто навести ось які стихи: «Раздр̄ши в̄сѣх дл̄говъ, Бце, пленицу мою, любовіу притекшому въ храмъ твой, м̄ти Б̄га нашего. Недугъ и в̄сѣких бол, Бце, насъ свободи, къ ц̄крви твоей приб̄гаущуя в̄сегда». І ще раз повторює автор, мабуть, дуже обдовжений: «Раздери в̄сѣх дл̄говъ пленицу мою, Бце, и с̄пси мя, м̄ля ся».

Присвячений Христу спасу канон, очевидно, не може обійтися без стихів та інших частий, звернених просто до нього. Стихів до Христа у нашій каноні кілька, але не наводжу їх тому, бо нема в них нічого локального ані історичного. Тим важніша молитва на стор. 410—412, якої текст подаю тут:

«Бѣ великій и вышній, иже въ Троици ст̄б̄й поклан̄ѣмый, пр̄в̄в̄чное єство, пр̄б̄богатое и нескончаемое величество, неисл̄димаа сило, неизреченнаа область, пр̄мудрости источникъ, бл̄гости въ истину неизсл̄димаа пучино, ты чл̄колюбче вл̄дко, иже пр̄в̄в̄чных чюдес Б̄ъ, его же ни оумъ постигнути может, ни слово сказати възмагаєть, призри на ны и на приносимаа н̄н̄ѣ от нас смиреных и недостойныхъ раб̄ь твоих, и даждь въ мысли нашей д̄х̄ пр̄мудрости и разума, достоинь въ оуши достигнути твоеа бл̄гости и милость привл̄щци твоеу бл̄гдти. От тебе бо и твоего животнонаго дарованіа и еже хот̄ти, и еже д̄йствовати по воли твоего благоволеніа чл̄ком ест. Ниспосли намъ твое бл̄звеніе и ц̄леніємъ бл̄гдть на роду сіу, иже банеу паки

бытія роду нашему даровавъ на омывеніе грѣховныхъ
 скврѣнь и обновленіе прилучающихъ ся намъ всѣхъ бо-
 лѣзней, и сподоби насъ окропленыхъ срѣдци отъ свѣсти лу-
 кавны и сомывеныхъ тѣломъ водоу чистоу на всѣко дѣло
 блго плодоносити и възрастити и къ трѣбуящимъ милованіа
 нелѣбносно тѣщаніе къ уождженію труждающихъ ся братій
 нашихъ всегда показати и твоего блготробиа сподобити
 ся, дшевныхъ недугъ и телесныхъ болѣзней избавленіе прием-
 лящемъ. И ниспосли намъ члколюбнаго дарованіа и цѣленіа
 ннѣшнеу водоу не къ сласти плѣтстѣй, ну къ исцѣленію
 дши и телу. Творимаа нами служба дховпаа. Ей вѣдо, на
 смѣреніе наше прѣкланѣу ся, да выи намъ чистоу еіу носити
 одежду отъ воды и дха, отмый воду сея и окропленіемъ тво-
 его блсвеніа скврѣчы стрѣстей нашихъ очисти млтвами и мо-
 леніемъ прѣчстыя влѣчиу нашу Бѣя и прсно двы Мріа, чѣст-
 ныхъ и нбсныхъ силъ бесплѣтныхъ, чѣснаго пророка прѣтчи
 и крстлѣ Іоанна, стыхъ славныхъ прѣхвалныхъ апслъ, стыхъ
 и чудотворецъ бесребрѣникъ Козмы и Даміана, кира Іоанна,
 Панделеймона и Ермолаа, Сампсона и Деомида и Фалелеа,
 иже въ стыхъ отца нашего архчерарха и чудотворца Николы
 и Семиона, иже в градѣ стыхъ мчнкъ Маккавей прѣдбнаго
 и бгноснаго отца нашего Аванасіа и всѣхъ стыхъ, ихъ же
 млтвами съхрани Гї рабы твоя вѣрныя цря наша, покори
 имъ вся иноплеменныя языки, иже бранемъ хотящуя, да-
 руй имъ всѣ яже къ спсенію прошеніа и жизнь вѣчнуя.
 Помяни, Гї, плодоносящихъ и добротворящихъ въ стыхъ
 твоихъ црквахъ и поминнаущихъ нищаа, и вся, яже о Хѣ наша
 братіа, помяни, Гї, вес сщеничѣскый чинъ, помѣни, Гї,
 прѣдстоащаа люди и блгѣя ради вины посланія отца и
 братіа наша. Помѣни, Гї, вес иночѣскый чинъ. Помѣни,
 Гї, братія наша плѣненныя и посѣти всѣ и н цѣли по ве-
 лицѣй милсти твоей, всѣмъ подаа, яже къ спсенію проше-
 ніа и жизнь вѣчнуя, яко ты еси блсвля и стя всѣ чѣскаа,
 Хѣ Бѣ нашъ, и тебѣ славу възсилаемъ съ безначалнымъ ти от-

цемь и пр̃стым и бл̃гымь и животворящим ти д̃хом и н̃н̃ь
и пр̃сно и в в̃кы в̃ком амин».

Коли згадка про царів у сій молитві може вважатися історичним натяком на спільне панування двох царів, то ми мали би приблизно дату написання сеї молитви, а може й цілого канону, на другу половину X віку, по р. 976, в яким почалося спільне панування царів Василя і Константина*. Що сей канон разом із цілою празничною Мінеєю не в довгій зглядно часі міг перейти з Візантії до Болгарії, а відси на Русь, се не буде дивно тому, хто хоч трохи ближче знайомий з тодішніми обставинами і з тою перевагою візантійського впливу в Болгарії, яку здобув власне імператор Василій II, що придбав собі в історії прозвище Болгаро-вбивця.

Але значення празника св. спаса на Русі не мусило бути зразу дуже велике, і він правдоподібно був обходжений тільки по тих центрах, що стояли під безпосереднім впливом грецьких єрархів. Більшого значення він набрав аж у другій половині XII в., коли для сього дала привід пригода, не зазначена в сучаснім літописі, але проте захована в літературній пам'ятці, що ввійшла в склад руської редакції Прологу, а через се здобула собі велику популярність серед духовенства, а через нього, очевидно, і в людських масах. Ся пам'ятка, якої копію я знайшов у двох рукописних прологах з XVI в. бібліотеки Народного дому у Львові з дару о. А. Петрушевича ч. 27 і 67, входить і досі в склад Прологів, друкованих у Москві та Петербурзі — їх не друкують ніде більше на світі — і в виданні з р. 1896 Петербурзької синодальної друкарні вона міститься на к[арці] 324 другого тому. В наших рукописних Прологах се оповідання міститься в двох редакціях, із яких одна, очевидно старша, служить основою сеї публікації, а друга, крім деяких дрібніших відмін у тексті, різниться головню значно вкороченим закінченням, у яким пропущено уступ більше догматичної, ніж історичної натури, що міг видаватися подекуди соблазном для південноруського редактора. Текст друкованого в Петербурзі Прологу в головному згідний з нашою старшою редакцією, але підкрасив її згадкою про імператора всеї Росії, яка, очевидно, не може сягати далі в минувшину, як часи Петра Великого. Подаю текст сього проложного оповідання в порівнянні сих трьох відмін під буквою В.

А. Пролог XVI в. бібліотеки] Народного дому (Музей о. А. Петрушевича, ч. 27), к[артки]469—471.

В той же днь (1 сепня) празнуемъ всемлстивому Спсу и пречстей его мтре.

Вѣдѣти¹⁾ ест намъ²⁾, братіе възлюбленая, о сем еже пантократы днсь млсти бюа³⁾ празнуемъ⁴⁾, блгочстивому и блговѣрному⁵⁾ ншему црю и кнзю Ондрѣю⁶⁾ оуставльше⁷⁾ се праздновати⁸⁾ съ блгочстивым⁹⁾ цремъ Мануиломъ повелѣніемъ патріарха Луки¹⁰⁾ и митрополита Костянтина всея¹¹⁾ Руси и Несгера, епскапа Ростовъскаго¹²⁾.

Мануилу црю мирнолюбивоу¹³⁾, во братолюбьи живуцю съ¹⁴⁾ блгочстивымъ кнземъ Андрѣемъ¹⁵⁾ случи¹⁶⁾ ся имъ въ единъ днь ити¹⁷⁾ на брань, ономоу¹⁸⁾ из¹⁹⁾ Цряграда на Срачины¹⁹⁾, а сему²⁰⁾ из Ростова на Болгары. Обычай же имяше²¹⁾ блгочестивый⁹⁾ князъ Андрѣй блгъ⁹⁾ и 9) млстивъ⁹⁾, а⁹⁾ егда к боевѣ идяше, всегда⁴⁾ чстоу дшею и любовію²⁾ и¹⁾ блгтвореніемъ⁷⁾ молитвы¹⁾ Бгоу¹⁾ даяше и на млсть бжію оупованіе положи на пречстоую Бцю и прсно дву Мрію⁹⁾ прозвитера¹⁾ два въ сценныхъ²⁴⁾ ризахъ крестъ⁹⁾ носяху²⁵⁾, и тогда²⁶⁾ пріимаше от⁹⁾ стыхъ таинъ плоти Гня²⁷⁾ и сущіи с нимъ, моля⁹⁾ ся⁹⁾ и⁹⁾ глѣ²⁸⁾ : «Се²⁹⁾ влдчце дво⁹⁾ Бце, родившіа³⁰⁾ Ха Ба ншего, всяк⁹⁾ оуповая³¹⁾ на тя всегда³²⁾ не погибнет^a. Азъ рабъ твой, имѣя³³⁾ тя стѣну и покров³⁴⁾, крестъ сна твоего ороужіе на враги обоуду остро и огонь поपालя лица противныхъ ншихъ, хотящихъ с нами брани».

И падоша вси ниць⁹⁾ на колѣну моляще⁹⁾ ся⁹⁾ пред³⁵⁾ стою Бцею и со слезами цѣлующе³⁶⁾, и⁹⁾ въздаша Бгу блгодарныя молбы и шедше⁹⁾ взя³⁷⁾ четырьъ грады болгарскіе [и] пятый Бряховъ на Камѣ³⁸⁾. И възврати³⁹⁾ ся отъ сѣча, и⁹⁾ вси видѣша луча огнена⁴⁰⁾ отъ иконы Спса ншего влдки и Бга, и⁹⁾ весь полкъ его открытъ⁴¹⁾. Онъ же възвративъ ся воспят⁴²⁾ и⁹⁾ попали⁴³⁾ грады тѣмъ⁴⁴⁾ огнемъ и положи землю ту поусту, и⁴⁵⁾ прочіи грады осади и⁹⁾ дань повелѣ⁹⁾ имати на⁴⁶⁾ нихъ.

^a В [рукопису]: погибнем.

И⁹⁾ абіе⁹⁾ тож¹⁷⁾ видѣніе⁴⁸⁾ Маноуиль црѣ⁴⁹⁾ видѣвъ⁹⁾ тамо⁹⁾ в первый днь⁵⁸⁾ августа, и по семь⁵¹⁾ празновати оставиша мѣсти бжїи и члколюбїа⁵¹⁾ яко ж рече⁵²⁾: «Его ж хощу⁵⁴⁾, помилован будеть»⁵⁵⁾.

И ннѣ⁵⁶⁾, ёлдко, вѣроу⁹⁾ и любовїю молящих ти ся покрый⁹⁾ рускіа земля люди твоя вся оуповающая⁵⁷⁾ на тя! К тебе⁵⁸⁾ вси припадаем⁵⁹⁾ глюще: «Гї Ісе Хе, чте ти въздамъ о всѣх, яже въздалъ (еси) нам? велїй бо еси, Гї⁶⁰⁾, чюдна дѣла твоя⁶¹⁾ и⁹⁾ величію твоему нѣсть конца. В род и род въсхвалят ся⁹⁾ дѣла твоя. Блгсвнѣ⁶²⁾ Бгъ, иже не дасть во пленъ нас⁶³⁾ врагом нашим. Но самъ призри на ны мѣстію своею и члколюбїемъ, защити ны⁶⁴⁾ славою своею⁹⁾, възнесе десницу⁶⁵⁾ уповающих на тя всегда⁹⁾ мѣтрыне⁶⁶⁾ моленіе оуслыша⁶⁷⁾, помилова люди своя мѣстію члколюбїа своего. Цркви исполни ся славы твоея, вѣдко, юж яко дверь нбсноую показалъ еси на земли, в ней же тебе молим ся⁶⁸⁾ глше: «Гї, призри съ нбси и виж⁶⁹⁾ и посѣти винограда своего и съверши, еже⁷⁰⁾ насади десница твоя сѣтя⁹⁾! И⁹⁾ всѣх бо очи⁷¹⁾ на тя оуповают, вѣдко⁹⁾ твоя мѣсти чающе и щедроты⁷²⁾, хвалы и пѣнїа възсылаем⁷³⁾ славѣ твоей. Прослави сам оуповающая⁷⁴⁾ на тя, много имени твоего⁷⁵⁾, Спса іішого. Ты бо, Гї⁹⁾, имѣя прѣстмъ землю⁷⁶⁾, призри мѣстивыма⁷⁷⁾ очима на вся люди оуповающая на тя и на пречѣстоую твою мѣтръ и на вся сѣтя твоя, иже пострадаша за имя твое стое⁷⁸⁾ о нас грѣшных тебѣ моленіе приносяща»⁷⁹⁾.

Азь же написах си⁹⁾ повелѣніемъ црѣ Мануила и всего причта⁸⁰⁾ црковнаго, да празнуем вси обще мѣсца августа 1 днь во⁹⁾ славою сѣтя тройца, отца й сна и стго дха, нарицаемаго въ три имена, не въ три боги, но въ одинаго Бга⁹⁾, всемѣлстиваго Спса⁸¹⁾ іішого⁹⁾ Іс⁹⁾ Ха⁹⁾ и пречѣстыя⁸²⁾ его мѣтре⁸³⁾ празнуем с любовїю, миръ и любовь промеже (себе) имущи и милостынею ко вбогим оубогїа надѣляюща, съ свѣщамї къ цркви идуще на стос пѣнїе, и от всѣх злых дѣлъ оудаляющи ся, а страхоу бжїю внимающе з боязнію.

Аще пребудем в добрых дѣлах, то и мѣсти бжїи сподобим ся. Аще время испоустим, а другое не свѣдаем, в кое время пойдѣм ко всемогущему судїи, а наша дѣла вся пред нами написана будут. Ежѣ кто что сѣтворил, то въспрїимуть. Коеждо по дѣлом своим, праведнїи жизнь вѣчноую, а грѣшнїи в моуку вѣчноую.

Да и мы, братїе, величїи и малїи, преже того дни суднаго въспрїимем добрая дѣла и непостыдни обрящем ся на страшнемъ судищи, и мѣстивъ глас услышимъ от все милостиваго спса ншего Іс Ха. Да того ради праздникъ и пречстѣй его мтри, и вся празднигы Гня празнуемъ чстно.

Б. Пролог XVI в. бїблїотеки Народного дому (Музей о. А. Петрушевича, ч. 57), карта 482—483.

Мсца августа во 1 днь. Празнуем мѣстивому спсу и прчстѣй его мтри прсно двѣ Мри. блсви отче проч. 1) Вѣдати. 2) додано «подобаеть». 3) возлюбленнаа о сем пантократном дни, вон же и мѣсти бжїей. 4) празднуемъ всемлстиваго спса нашего Іс Ха и прчстых его мтре. 5) дод. «царю Маоуилу Цряграда и хрстолюбивому кнзю». 6) Андрею ростовскому. 7) оуставивша. 8) сей праздник праздновати. 9) вас. 10) Луку патріарха Цряграда. 11) всеа 12) дод. «сице». 13) мирно. 14) дод. «блговѣрным и». 15) Андреемъ Ростовским. 16) дод. «же». 17) изыйти. 18) дод. «ж црю». 19) Срацин. 20) кнзю Андрею. 21) имѣяше. 22) на бран. 23) Замѣсть слів «и любовїю» до «Мрїю» тут коротше: «икону влдчца нашея Бца и прсно двы Марїа со събою имяше и животворящїй креть и презвитеры». 24) во осценных. 25) поношааху. 26) тоу. 27) плоти и крови Гни. 28) дод. «сице». 29) о. 30) рождешїа. 31) оуповаяй. 32) всяк. 33) именую тя. 34) дод. «и». 35) дод. «прчстою». 36) дод. «икону стѣа Бца». 37) и взяша тогда. 38) Бряхимов на камен. 39) возвратиша. 40) огненный. 41) окрсть. 42) воспать. 43) запали. 44) тѣхъ. 45) а. 46) с. 47) того ж. 48) дод. «видѣ». 49) дод. «греческїей». 50) во един от днїй. 51) во первый днь. 52) божїй и члколюбїю. 53) дод. «пророкъ». 54) дод.

«и помлюю». 55) дод. «ннѣ». 56) також покрий. 57) вся люди роскыя земля оуповающаа. 58) тѣм. 59) дод. «ти». 60) дод. «и». 61) дод. «соут». 62) дод. «Гѣ». 63) нас во плѣн. 64) дод. «и со». 65) десницю. 66) и мѣри. 67) дод. «и». 68) в ней же ти ся млим. 69) виждѣ. 70) яже. 71) дод. «вѣдко». 72) щедрот. 73) воссылающе. 74) и прослави ся славою оуповающих. 75) много мѣстиваго Бѣга и. 76) прѣстѣль нѣбо и преж имѣа и подножіе землю. 77) дод. «своими». 78) дод. «и». 79) молбоу тобѣ приносящих. 80) собора. 81) всемилостивому спсу. 82) пречстѣй. 83) мѣри. Далі йде коротке докінчення: «во славу едуносуцныа и нераздѣлимыа тройца емоу ж слава во вѣки амин».

В. Пролог. Книга вторая. Мѣсы март — август. 1896. С.-Петербург. Синодальная типографія, к. 324.

Въ той же день празднуемъ всемѣстивому спсу Хрѣсту Бѣгу нашему и пречстѣй Бѣдѣ Маріи мѣри его. 4) чесо ради вседержителя Бѣга день празднует ся. 6) россійскому. 11) всея Россіи. 15) кнземъ нашимъ Андреемъ. 17) обоимъ изыти. 18) Мануилу царю. 20) Андрею же князю. 37) и шедше на щитѣ. 39) возвратиша ся от сѣчи поганыхъ. 41) покры. 44) тѣ. 46) а на прочыа грады возложи дань даяти. 49) То же видѣніе и Мануиль црѣ видѣ во своемъ полцѣ. 59) И нынѣ вѣдко тако покрий россійскія земли і м п е р а т о р а и люди твоя вся. 60) кто воздамы тебе? но точію: «Велій еси Гѣи». 64) но самъ призриль еси на ны мѣстію твоею и члвколюбіемъ твоимъ защитиль еси ны. Закінчення як у тексті А.

Як я вже згадав вище, Київський літопис, одиноке сучасне джерело для подій панування Андрія Юрійовича, прозваного Боголюбським*, нічого не згадує про його похід на болгар. Згадку про той похід знаходимо в пізнішій компіляції, т[ак] зв[аному] Никоновським, або Патріаршим літописі.

У тім літописі¹ читаємо під роком 1162: «Того же лѣта князь Андрѣй Юрьевъ сынъ Долгорукаго з братомъ своимъ

¹ Полное собрание русских летописей, том девятый. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею, или Никоновскою летописью. С.-Петербург, 1862, стор. 230.

Ярославомъ Юрьевымъ сыномъ Долгорукаго, и съ сыномъ своимъ Изяславомъ и со княземъ Юрьемъ Муромскимъ идоша на Болгары Воложскіе и Камскія, и поможе имъ Господь Богъ и пречистая Богородица, и избише множество Измаилтянь, а князь ихъ едва утече съ малою дружиною; они же шедше взяша и славный градъ ихъ Брахимовъ на Камѣ, а друзіи грады ихъ пожгоша. Сіе же бысть второе чюдо пречистыа Богородици, еѣ же ношаху два презвитера въ ризахъ, сице вже и животворящій крестъ ношаху презвитери въ ризахъ, такоже и діакони въ стихарѣхъ своихъ. Сія же икона пречистая Богородица принесена бысть изо Царяграда въ Кіевъ къ великому князю Юрью Долгорукому, юже бѣ взялъ съ собою изъ Кіева благовѣрный князь Андрѣй отъ отца своего великого князя Кіевьскаго Юрья Долгорукаго, и пренеся постави ея въ церкви своей въ Володимери въ златоверсѣй».

Порівнюючи се літописне оповідання з проложним, бачимо попри основну схожість події значні різниці в представленні речі. Поперед усього важна тут дата походу князя Андрія на болгар, незгідна з тою, яку подано в «Полном месяцеслове Востока» (т. II, стор. 296), невідомо, на якій основі. В тій же книзі з виразним покликом на Никонів літопис оповідається, буцімто Андрій Боголюбський перед битвою з болгарами взивав: «Господи Ісусе Христе, боже наш, молитвами пречистої твоєї матері поможи нам на сих безбожних варварів» (ор. cit., стор. 297). Як бачимо з вищенаведеного оповідання, такого уступу в ньому зовсім нема. Натомість важну відомість знаходимо в тім самім літописі під р. 1160: «Того же лѣта заложена бысть церковь Спасъ въ Володимери» (стор. 221). Сей рік 1160 важний тим, що в ньому князь Андрій Боголюбський постановив оснувати в своїй столиці, Володимирі над Клязьмою митрополію, очевидно, для конкуренції з Києвом, і в тій цілі вислав свого посла Іллю Андреева до Константинополя для виведення затвердження сеї митрополії від константинопольського патріарха Луки. Се затвердження було справді уділене йому сим патріархом просторою грамотою, що в повнім тексті поміщена в тім же Никоновім літописі на стор. 223—229.

Для означення часу написання проложної статті важні подані в її вступі імена ерархів, а власне царгородського патріарха Луки, київського митрополита Константина і ростовського єпископа Нестора. Щодо сього остатнього, видно

з Никонового літопису, що він у р. 1159 був прогнаний із Ростова князем Андрієм Боголюбським, а в р. 1160 був присутній при посольстві того ж князя до патріарха, значить, у ту пору жив у Константинополі як вигнанець. Патріарх Лука Хризотерх засідав на патріаршому престолі від р. 1156 до половини р. 1169, а щодо митрополита Константина II, то в тім же Никоновім літописі читаємо під р. 1167: «Того же лѣта приде отъ патріарха изо Царяграда Константинъ митрополить на Кіевъ и на всю Русь, и срѣте его князь велики кіевьскій Мстиславъ Изяславичъ съ бояры и съ народы, и тако вииде съ нимъ во градъ Кіевъ, и вшедше въ церковь, моленія и благодаренія Господу Богу и пречистей Богородиць воздаша» (стор. 234). Із сього бачимо, що прихід митрополита Константина II до Києва був на 5 літ пізніше від походу, щонайменше два роки перед походом Нестор перестав бути ростовським єпископом. Сучасно панували Константин II і Лука тільки несповна півтретя або лише два роки (1167—1169), значить, сей час можна означити приблизно як час написання нашої проложної статті.

Місцем її написання був правдоподібно Володимир над Клязьмою, менше правдоподібно Суздаль. У Володимирі, мабуть, який Андрій Боголюбський хотів зробити новим центром північно-східної Русі, були написані ті часті Никонового літопису, що містять оповідання про заходи Андрія Боголюбського, який титулується тут кілька разів «князь велики Андрій Боголюбскій Ростовьскій и Суждалскій» (стор. 220). Наводжу тут із того ж літопису характеристику сього князя, яка дає нам поняття про ту духову атмосферу, що мусила витворитися довкола нього в новій столиці і з якої виплила також правдоподібно наша проложна стаття.

«Бѣ же сей князь велики Ростовскій и Суждалскій Андрій Юрьевичъ, внукъ Владимира Мономаха, правнукъ Всеволожь, праправнукъ Ярославъ, препраправнукъ великого Владимира, боголюбивъ, и челоуѣколюбивъ, и желателень къ церковнымъ закономъ и вѣщемъ, и къ святителемъ, и презвитеромъ и инокомъ многу честь сотворяя, тѣмъ же и прослави его Богъ; вездѣ бо имя его славно бѣ: славящая бо мя, рече, прославлю: нищихъ же и прокаженныхъ толико возлюби, яко и очима своима на много зрѣти на нихъ, иногда же и руками сихъ пріимати, и кротко, и тихо и милостиво глаголати къ нимъ и утѣшати, и кормляше, и насыщаше» (стор. 220).

Щодо походження сеї проложної статті, архієпископ Сергій уважає її, мабуть, перекладом із грецького на основі слів остатнього уступу: «Азь же написах си повеленіємъ ѿря Мануила и всего причта ѿрковнаго», догадуючися, що се були слова із грамоти, присланої із Царгорода до руського митрополита або князя, зазначаючи при тім, що такий сам текст, як у нашій копії, єсть у Макарієвій Мінеї*, коли натомість у друкованих Прологах замість «во славу Святой Тройци» поправлено: «Въ славу всемилостиваго Бога и Спаса нашего Ісуса Христа і пречистыя его матери». Тим часом кождому, хто уважно прочитає се проложне оповідання, мусить пасунутися увага, що події на Русі, а власне похід князя Андрія і довершене при тім чудо описані досить детально, коли натомість про нібито аналогічні події в Царгороді з царем Мануїлом Комніном* згадано лише дуже коротко та зовсім загально, при чім характеристика царя Мануїла як царя «мирнолюбивого» зовсім невірна, бо Мануїл Комнін належав до найбільше войовничих володарів, які взагалі коли-будь панували, а в його досить довгім пануванні (1143—1180) майже ані один рік не минув у спокої. Не можна сказати також, щоб із грецького джерела вийшла відомість про «братолюбні» відносини між царем Мануїлом і князем Андрієм Боголюбським, бо доступні нам візантійські джерела, хоч згадують про відносини царя Мануїла до різних руських князів, але про відносини до князя Андрія не згадують нічого. Згадка ж проложної статті про похід царя Мануїла на сарацинів, т. є. турків, що мав відбутися рівночасно з походом князя Андрія на болгар, не має історичної підстави, бо велика війна царя Мануїла з турками почалася тільки восени 1169 р. і скінчилася для нього дуже нещасливо. Натомість майже рівночасно з руським походом на болгар припадають війни царя Мануїла з уграми та паннонцями з рр. 1151, 1165 і 1167. Про сі війни маємо досить докладні оповідання візантійських істориків Івана Кіннама*, що був сучасником царя Мануїла і учасником його подвигів при здобутті Зевгоміна (Земліна) 1165 р., і Никити Хоніата*, що писав значно пізніше, але описав ціле панування царя Мануїла, а особливо докладно його війну з турками в р. 1169. Варто зазначити, що в Київськiм літописі згадано один епізод із зносин царя Мануїла з русинами під р. 1165, де читаємо: «Прибѣже ись Црягорода братанъ ѿрвъ Кюръ Андроникъ

къ Ярославоу оу Галичъ. И прія и Ярославъ с великою любовью, и да ему Ярославъ нѣколико городовъ на оутѣшеніе. По том же присла црѣ два митрополита, вабя и к собѣ. Ярославъ же к нему с великою чстью, приставивъ къ нему епископа своего Козьму и мужа своя передныя¹. Про сього Андроника оповідае досить просторо Кіннам, від якого довідуємося, що в Царгороді його довгі літа держано в тюрмі за кровосумішку.

Далеко цікавіше свідоцтво про культ святого спаса на Русі стрічаємо в тім самім Київськім літописі і під тим самім 1164 р., у яким мав відбутися похід Андрія Боголюбського на болгар. Міститься там уривок оповідання про подорож Олега Святославича до Чернігова. Оповідання не має початку. Читаємо так: «... и отрекоша дружинѣ Олгови: «Кнже, не стряпай, їди в борзѣ! Всеволодичъ бо недобрѣ жилъ съ отцмъ твоим, и с тобою а чи что замыслишь лихое». Олегъ же в борзѣ ѣха Чернигову, и не заста отца живого, таиша бо смрть его за 3 дни до Олгова приѣзда. Се же створи княгини сгадавши ис пискупомъ и с мужи кнзя своего с передними. И цѣловаша стго Спаса на томъ, яко не послати ся ко Всеволодичю Новугороду. Первое цѣлова пискупъ стго Спаса и потом дружина цѣловаша. И рече Гюргій тысячкый: «Намъ было не лѣпо дати пискупу цѣловати стго Спса, занеже стль есть, а нам ся о нь не блазнити, занеже князий своихъ любилъ». И рече пискупъ: «Того дѣля извѣщаю ся передъ вами, да Бѣ ми будетъ и того рожьшия, яко не послати ми къ Всеволодичю никим же образомъ ни извѣта положити. Паче же, снѣве, вамъ молвлю, да не погинете дшею и будете предателе яко Июда». Се же молвяше имъ льсть тая в собѣ, бяше бо родомъ Грѣчинъ. Се же первое цѣлова стго Спса, се же створи злое преступленіе. И списавъ грамоту, и посла къ Всеволодичю, река тако: «Стрый ти оумерлъ, а по Ольга ти послали, а дружина ти по городомъ далече, а княгини сѣдять въ изумѣнии с дѣтьми, а товара множество оу нея, а поѣди в борзѣ, Олегъ ти еще не вѣхаль, а по своей воли възмеша рядъ с нимъ» (ор. cit., стор. 522—523). Ся епископова зрада не

¹ Полное собрание русских летописей, т. II. Ипатьевская летопись, издание второе. С.-Петербург, 1908, стор. 524.

придалася ні на що, але сам факт «цілування святого спаса» в значенні присяги свідчить про значне вкорінення культу хреста під тою назвою в тодішній Русі.

Що ж до проложного оповідання, то, на мою думку, після всього сказаного досі його треба вважати не перекладом із грецького, а оригінальним руським твором. Що автор покликається на розказ Мануїла для його написання, се можна пояснити наміром придбання для того писання канонічної поваги, яка, очевидно, й дісталася йому справді, коли воно було втягнене в склад Прологу, що в старій Русі мав значну повагу в церкві. За староруським походженням промовляє також те, що автор з притиском підносить віру в одного бога, не вважаючи на три божі особи, коли пише, що призначає свій твір і сам празник святого спаса в день 1 серпня «во славоу ст̃я тройца, отца и с̃на и ст̃го д̃ха, нарицаемаго въ три имена, не въ три боги, но въ единого Б̃га, всемилостиваго С̃пса нашего Іса Х̃са», що в усякім разі було на місці скорше в недавно охрещеній Русі, яка в значній мірі жила ще в стані напівпоганського двоевір'я, як у Візантії, що пройшла вже гарячий огонь найтонших догматичних суперечок за поняття бога.

Львів, дня 11—12 червня

ГАЛИЦЬКО-РУСЬКИЙ ВІДПИС «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ» ІЗ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ в.

Між рукописами моєї бібліотеки знаходиться зшиток грубого сивого паперу формату великого 4-го, зложений із 8 карток, із яких дві кінцеві зовсім чисті, а одна записана тільки на половині першої сторони, що містить 15 рядків. Інші картки записані досить гарним та виразним письмом латинськими буквами, досить рідкими рядками по 27—31 на одній стороні і містять «Piśń o polku Ihorewi Ihoria Swiatosławycza wnuka Olhowa». Текст поділений на розділи, яких містить[ся] 9 цілих і десятій недокінчений, являється відписом не оригіналу, а тільки російського прозового перекладу, що досить близько держиться оригіналу, але досить часто також відступає від нього. Сей переклад у транскрипції на латинські букви передано південноруським, а спеціально можна сказати галицько-руським язиком, хоч з захованням декуди староруських або великоруських язикових форм.

Уважаю незайвим подати сей невеличкий текст до відома ширшої громади не тільки як пам'ятку нашої мови з часу, з якого таких пам'яток дійшло до нас дуже небагато, але також як доказ того факту, що визначною пам'яткою староруського письменства цікавилися також галицькі русини незабаром по її опублікуванні і переписували її з оригіналів друкованих, які їм попали в руки, чи то староруських, як се вчинив, прим., Стефан Петрушевич*, що десь у початку ХІХ в. переписав латинськими буквами тільки невеличкий початок староруської поеми (рукопис також у моїм посіданні), або як пишець отсього рукопису, що переписував своїм виговором із російського перекладу. Ось його відпис:

I. ZAPIW

Ne sławno ty było b nam, bratia, naczat' starymy słowamy skorbnych powistey piśń opołczenyju Ihoria Swiatosławycza?

A naczałyja toj pisny po byłynam seho wremeny, choť ne po Bojanowu zamyszłenyju.

Bojan wiszczyj, jesły komu choťił piśń tworyt', to raste-kałsa myśłyju po drewu, siryw wołkom po zemły, szym orłom po podnebeśniu.

Kak wspomynał on skaznoia (очевидно, писець не зрозумів російського слова «сказания») prežnych wremen ob usobyçi, to puskał on desiat' sokołow na stado łebedej; kotoryi sokoł na łebed' padet, ta łebed' perwaja i piśń zapojet — staromu Jarosławu, chrabromu Metławu, czto zarizał Redediu pred połkamy kasožskymy, iły krasnomu Romanu Swiatosławyczu.

Da Bojan, bratia, ne desiat' sokołow na stado łebedey puskał; on swoi wiszcze persty na żywyja struny wokładał, i ony same sławu kniaziam rokotały.

Naczem że, bratyja, naszu powist' ot staraho Władymyra do nyniszniaho Ihoria, kotoryj izwłek um — swojej syłoju poostry je ho — mužestwom serca, i napołniasia ratnaho ducha, naweł swoi chrabryje połky na zemlu Połoweckuju za zemlu Ruskuju.

II. ZBOR IHORIA I WSEWOŁODA KO POCODU

Tohda Ihor wozzrit na switłoje solnce wydyt ot neho t'moju swe jeha woinstwo.

I howoryt Ihor ko družyni swojej:

«Bratyja i družyna! Luczsze izrubłenu byt', czim byt' połonenul A siadem bratyja na swoich borzych konej, da posmotrym syniaho Donu!»

Zapała wo um kniaziu ochota otwidat' wetykaho Donu, i duma o t o m zastonyła jemu znamenyja n e b a.

«Chocz, howoryt, kopije prełomyt' wo konci pola Połoweckaho so wamy, Rusyczi, chocz hotowu swoju połozyt', iły szelomom napyt'sia Donu».

4. O Bojan, sołowej staraho wremeny! Kak by ty połky syi wospil, ckacza sołowiem po myśłenu drewu, letaja umom po podnebesju, swywaja sławy w i n e c semu wremeny,

rzyszczą po Trojanowu puty czerez pola na hory. Te bi pit' było piśń Ihoriu, toho Oleha wnuku!

6. Ne buria sokołow zanesa czerez pola szyrokyja; halky stadamy letiat ko Donu wetykomu... Iły wospit' było wiszczy Bojan, wnuk Wefesow.

6. Rżut koni za Sułuju; zwenyt sława wo Kijew[i]; truby trubiat' wo Nowihorodi; stojat znamena wo Putywli; Ihor żdet myłaho brata Wsewołoda.

7. I howoryt ko nemu Buj-Tur Wsewołod: «Odyn brat, odyn swit swityi ty Ihor! Oba my Swiatosławyczi. Sidłay, moj brat, swoich borzych konej, a moj ty hotowy, na pered osidłany u Kurska. Tebi i Kuriany moi — nadeżnyje ludy: pod trubamy powyty, pod szełomamy wzlelijany, koncom kopij wskormleny; dorohy im widomy, owrahy¹ znakomy; łuky u pnych namianuty (очевидно, *т* написано зам[ість] руського *т*), kołczany otkryty, sabły patoczeny, kak siryje wołki skaczut ony w poli, iszcza sebi czesty, a kniaziau sławy».

III. WYSTUPŁENYJE W POCHOD

1. Tohda Ihor kniaz wstupył w zlat stremen i poichał po czystomu poliu.

2. Sołnce t' moj jemu put' zasłoniajet, nocz hrozoy zastonaw ptyc razbudyła; zwirynyi swyst w pustyni.

3. A na derewi kryczyt Dyw: welyt słyszat' zemli nezajemoj, Wołh i Pomoriu i Posuliu i Surożu i Korsuniu i tebi istukan Timutorokanskyj.

4. A Połowcy nebytymy dorohamy pobizaly k Donu Wetykomu: kryczat telihy o połunocy, słowno łebedy raz-łetajuczyś.

5. Ihor k' Donu woysko wedet: wże bidy jeho żdut ptycy, i wołki hrozu predwiszczajut. po owraham (над сим словом знов олівцем допис[ано]: *jaruham*) orły kłektom zowut zwirej na koszty, i łajut łysycy na bahrianyje szczyaty.

6. O Ruskaja zemla, ty uże za horuju' ... Dołho merknet nocz... Zaria swit zapała, mħła pola pokryła; sołowyni szczebet usnuł, howor hałoczyi prosnułsia.

7. Rusyczy (p[у]копис[и] Rusyczu) bahrianymy szczytamy zahorodyły szyrokija pola, iszcza sebi czesty (ркп. *czesta*), a kniaziau sławy.

¹ Над сим словом пізніша рука олівцем дописала: *jaruhy*.

IV. POBIDA NAD POŁOWCAMY

1. Utrom wpiatnycu potoptały o n y pohanyje połki Połoweckyje, i razsypawsze strіłamy po poliu pomczyały krasnych diwyє Połoweckych, a z nymy zołoto i parczy i dorohije oksamyty. A ortmamy, japonczamy, szubamy i wsiakymy nariadamy Połoweckymy naczaly mosty mostyt po bołotam i topiam.

2. A bahrianoje znamia, biłaja choruhw, bahrianaia czelka, serebreno kopie — chrabromu Swiatosławyczu.

3. Dremlet w' poli Ołehowo chrabroje hnizdo... daleko załetilol! Ne w' obidu było rodytoś ono ni dla sokoła, ni dla kreczeta, ni tebi, czernyi woron — pohanyj Połowczyni!

4. Hzak bižyt (pkn. bižysz) sirym wołkom; za nym Konczak deržyt put' k Donu welykomu.

V. NACZAŁO NOWOJI BYTWY NA RIKI KAJALI

1. Naczynajetsia druhoj deń... Krwawyja zori swit wozwiszczajut i czernyja tuczy s' moria idut, chotiat zakryty czetere solnca, a w tuczach drožat synija mołniji.

2. Byt hromu welykomu! Idty doždiu strіłamy s' Donu welykahol

3. Tut to kopiam izłomatsia, tut to sablam izszczepatsia ob szelomy Połoweckije — na riki na Kajali, u Donu wetykaho.

4. O Ruskaja zemla, my uže za horoju!

5. Wiut witry, Strybohowy wnuki, wijut s' moria strіłamy na chrabryje Ihorewy połki, hudet zemla, riky mutno tekut, razstyliajetsia pył nad polamy, znamena łepeczut, Połowcy idut ot Dona i ot moria i ot wsich storon Ruskije połki obstupyły.

6. Dity bisowy krykom pola zahorodyły, a chrabryje Rusyczi bahrianymy szczyłamy.

7. Ty Jar¹-Tur Wsewolod, stoit (зам[ість] stoisz) na oboroni, pryszczesz strіłamy na wojnow, hremysz ob szelomy meczamy bułatnymy. Hdi tolko Tur promczyszsia ty, zołotym svojim szelomom poswiczuwaja, tam lezat pohanyja hołowy Połoweckia, iszczepany kalenymy sablamy szelomy Owarskije ot tebia Jar-Tur Wsewolod!

¹ Коло сього слова пізнішою рукою олівцем дописано: kripkiј.

8. Kaka rany dorohi, bratia, zabywszemu poczesť i žyžń i horod Czernyhow i otcowskyj zołotoj prestoł i swojej myłoy lubwy, krasnoj Hlibowny prywity i łaskil..

VI. WOSPOMYNANYJE O PREŻNYCH KNIAZIACH

1. Były wika Trojanowy; mynuły hody Jarosławowy; były opołczenia Ołeha, Ołeha Swiatosławycza.

2. Ołeh toť meczem kramoły kował i striły po zemli sijał. Stupajet on wo złať stremen wo horod Tmutorokan...

3. Tomu ž zwonu dawnemu welykomu wnymał Jarosław, a Władymir Wsewołod syn w Czernyhowi swoj słuč zasłoniał powsednewno.

4. A Borysa Wiaczesławycza sława na smertnyi sud pryweła, i na szełkowyi zełenyi pokrow położyła za obidu Ołehowu, chrabraho i mładaho kniazia.

5. S'toj že Kajały Swiatopołk posli bytwy wziął otca swojeho mež wenherskych koney w Kijew ko swiatoi Zofiji.

6. Tohda pry Ołehi Horysławyczi Ruskaja zemla zasiwałaś i rosła usobycamy; pohybała žyžń Dažbohowa, wnuka, wo kramołach kniazej cztowiczeskyi wik korotałsia.

7. Tohda ridko po Ruskoj zemli rozdawałyś kłyki oratajew, no czasto karkały worony dila trupy meždu soboju, a hałky pereklykałyś swoim howorom žbyrajaś łetit' na pokormku.

[8]. To było w ti bytwy i w' ti opołczenia; a takoy bytwy k a k n y n i i ne słyčano.

VII. PORAŻENYJE RUSKYCH NA KAJALI

1. S' utra do weczera, s' weczera do swita łetiat striły kałenyja, hremiat sabli ob szełomy, tresczat kopia bułatnya, wo poli neznajemom sredi zemli Poloweckoy.

2. Czornaja zemla pod kopytamy kostomy była zasijana, a polyta krowiu; wzošla peczaliu po Ruskoj zemli.

3. Czto mni szumyt, czto mni zwenyt tak rano pered zoreju?.. To Ihor połk zaworoczajet: žal jemu myłaho brata Wsewołoda.

4. Byłysia deń, byłyś druhoj; na tretyj den k' południu pały znamena Ihorewy.

5. Tut razłuczylsya bratia na berehu bystroy Kajały. Tut krowawaho wyna nedostało (над сими словами дописано олівцем пізнішою рукою пропуск: tu pyr dokonczasza chrabryje Rusyczy): swatow popoily, i samy polehly za zemlu Ruskoju.

6. Nyknet trawa ot žalosty i drewo (pkn. brewo) s' peczaiu k' zemli prykłyonyś...

VIII. NOWAJA BIDA RUSY OD POŁOWCEW

1. I wot, bratia, ne wesełaja nastala hodyna; uže pustyni n a s z u syłu pokryły. Wostala obyda w' syli Dažboha wnuka, hubyteľnoy Diwoju wstupyła na zemlu Trojanowu; wepeskala łebedynymy kryłamy na synem mori u Donu pleszczecy, rasbudyła bohатыja wremena.

2. No u kniazey propala wraźda na pohanych. Howoriat ony brat bratu: moje i to mojel I stały kniazia pro małoje mowyty: eto welykoje, i samy na sebia kramołu kowat. A pohanyje so wsich storon s t a ł y nabihat' so pobidamy na zemlu Ruskuju.

3. O daľeko zaletil nasz sokoł, honia ptyc ko moriu... A Ihorewa chrabraho połku ne woskresyt wže.

4. A za nym wekryknuły Karna i Žlia, poskakało po Ruskoy zemli, raznosia požar wo ohnewom rohi.

5. I wspanakalyś Ruskija ženy, pryhowarywaja: «Uže nam swoich mytych družey (pkn. dryzey) na myslu wozmystyły, na dumoju wozdumaty, na oczamy uwydity, i mini złatom i serebrom uže ne zwenity».

6. Zastonał, bratia, Kijew so peczaly, Czernyhow so nasty. Razlylasia toska po Ruskoy zemli, teczet hłubokaja peczał sredy Ruskoy zemli.

7. A kniazia samy na sebia kramoły kowaly; i odny pohanyje so pobidamy ryskaja po Ruskoy zemli brały dany po bielki so dwora.

8. Ti dwa chrabryje Swiatosławycza, Ihor i Wsewolod, opiat' razbudyły chułu, ktoruju usypyl było otec ich, hroznij Swiatosław, Welykyi kniaz Kijewskiy.

9. Hrozaju był on; pohromyl meczamy bułatnymy, i swojimy syłnymy połkami nastupyl na zemlu Połoweckuju, prytoptał (pkn. prutoptał) chołmy i owrahy, wozmuyl riky i ozer, izsuszył potoky i bołota, a pohanaho Kobiaka iz Łukomoria ot želiznych welykych połkow Połoweckych wo horodi Kijewi wo dworci Swiatosławowom.

10. Tam Nimcy i Wenedcy, tam Hreki i Morawcy pojut sławu Swiatosława, koriat kniazia Ihoria, szto potopył bohatstwo n a s z e na dno (pkn. do) Kajały riky Połoweckoy, nasypawszy Ruskaho zołota. Tam Ihor kniaz peresil iz sidła zołotaha da wo sidło plynnyka.

IX. SNOWYDINYJE I PECZAL SWIATOSŁAWA

1. Unyły stiny horodow, ponykło wesetyje,
A Swiatosław smutnyi son wydit.

2. «Wo Kijewi na horach, wo ety nocz so weczera, howoryt on Bojaram — odiwały menia czernym pokrowom na krowaty tesowoy; czerpały mni synoje wyno so otrawoju smiszannoje; sypały mni pustymy kołczanamy pohanych krupnyi zemczuh na łono; nizat menia. A dosky wże bez kniazia na mojem teremu słato werchom; i wsiu nocz so weczera karkały bisowy worony u Plińska na boloni, były wo debry Kysanowoy i ne styły ko synemu moriu».

3. I howoriat' kniaziu bojary: «Uże, kniaź, peczal um odoliła. To sletyły dwa sokoła so otcowskaho zołotaho prestola, poiskat' horoda Tmutorokania, ily napyt'sia szelomom Donu. I uze sablamy pohanych podkosyły krylia sokołom, a samych oputały putamy zeliznymy».

4. Temno było wo tretyi dén; dwa słońca pomerkły, oba bahrianyje stołpy pohasty, a so nymy i mołodyje dwa misiaca, Władymir i Swiatosław twoju zawołoklysia. Na riki na Kajali T'ma swit pokryła.

5. Po ruskoj zemi prosterłyś Połowcy kak pardowo hnizdo, i potopyły wo mori n a s z u s y ł u, i wetykujy derzost' prydały Chanu. Uze chuła nanesłaś na chwałę, uze nasytye razrazyłoś nad wołę; uze Dyw nyzwerhsia na zemlu.

6. Wot Hotskia krasnyja diwy zapily na berehu synaho moria; zwenia Ruskyim zołotom pojut wremia Busowo, zelijut les' Szarokanowu, a my (pkn. ty), twoja družyna, uze czuždy weselia».

7. Tohda Wetykyi Swiatosław wzronyl zołotoje słowo slezamy oroszennoje. I howoryt on: «O syny moji, Ihor i Wsewołod! Rano wy stały Połoweckoju zemlu meczamy opustoszat', a sebi sławy iskat'! Da ne so czestiju odolily, ne so czestiju krow pohanju prolyły!

8. Waszi chrabryja serdca iz kripkaho bułata skowany i wo stitosty zakoleny. Czto że wy (pkn. by) zdilyły mojej (pkn. tojej) serebrianoj sidyni!

9. Uze ne wyżu własty sylnah i bohataho. I mnoho wojinow i brata mojeho Jarostawa so jeho Czernohowskymy yłamy (olanamy), so Mohutamy i so Tabranamy i so Szelbyramy i so Topczakamy i so Rewuhamy i so Olberamy. Ony bez szczytow, so kinzalamy krykom połki pobizdajut.

10. No zwonja wo pradirowskujy sławu wy skazały se b i:

«Muzajemsia odny! Odny wozmem predstojaszczuju sławu, odny podiłymsia sławoju prežnej.

11. O, dywo ty, bratia, i staromu pomolodit'! Koły sokoł peria ronijet, wysoko on ptyc wzbywajet, ne dast hnizda swojeho w obydu. Da to hore: kniazia mni wo pomocz, wremena ny wo czto obratyłs!

12. Woł wo Romni kryczat pod sablamy Połoweckymy, a Wladymir kniaz pod ranamy. Skorb i toska synu Hlibowul!»

X. WOZWANIE KO KNIAZIAM POMOSZCZY

1. Wetykyj kniaz Wsewołod! Ne mystyju tebi pryłetit izdalecza, otcowskaho zołotaho prestoła poberecz? Ty możesz Wołhu wesłamy razbryzhat', Don szelomamy wyczerpat'. Kak by ty z d i s był, byla b plinnyca po nohati, a plinnyk po rizany. Ty możesz i na suszi striliat' żywymy samostrilamy, udałymsy synamy Hliba.

2. Ty smiłyj Ruryk i Dawyd! Ne waszi ty zołoczenymy szelomamy po krowi pławały? Ne wasza ty chrabraja družyna rykajet kak tury ranenyje sablamy kalenymy wo poli neznajemom? Wstupyte, Hosudara, wo ` s w o j i zołotyja stremena za obydu seho wremeny, za zemlu Ruskuju, za rany Ihoria smiłaho Swiatosławyczal

3. Hałyckyj Osmomysł Jarosław! Wysoko sydyt na swojem prestoli zlatokowannom. Ty podper hory karpatskija swojimi połkami żeliznymy, zahradyw put' korolu, zawaływ worota Dunaju, kydaja hromady czerez oblaka, sudy radia do Dunaja. Hrozy twoji raztekajutsia po zemlam; otworijet worota Kijewu; so zołotaho otcowskaho prestoła strilajet ty saltanow za zemlami d a l n y m y. Strilay, Hosudar, Konczaka, pohanaho koszczeja za zemlu Ruskoju, za rany Ihoria smiłaho Swiatosławyczal

4. A ty, smiłyj Roman i Mstysław! Chrabraja myśl nosyt um wasz na diło. Wysoko ty plawajesz na diło wo oblazi, kak sokoł na witrach szyrajaś, stremiaś ptycu odolit' wo jarosty. U was żeliznyja brony pod szelomamy łatynskymy; ot nych tresnuła zemla i mnohia strany Chańskija, Lytwa, Iatwiahy, Deremela i Połowcy — pobrosaly swoji plki i hołowy swoji pokłonyły pod ti meczy bułatnyje...

6. No wo t už, kniaz Ihor, ubawyłsia swit sołnciu, i derewo ne dobrom lystia sronyło. Po Rosy, po Suli (pkn. Syli) horoda podiłyty, a Ihorewa chrabraho połka ne woskre-

syť uže. Don kľyczet tebia, kniaź, i zowet wsich kniazezy na pobidu. Olhowyczi chrabrije kniazia pospiťy na brań.

6. О. Onhwar i Wsewołod,— ...

На тім уривається відпис, як бачимо, далеко не дослівний, але, невважаючи на великоруський взірець, із якого лишилося багато слів та форм, самим переписувачем немов мимохіть перевернений на південноруську, спеціально галицько-руську мову. Що ся копія писана була в Галичині, на се, крім характерного для Галичини почерка польського письма, маємо немало доказів і в самім язиці, хоч, розуміється, за староруськими та російськими формами не видно слідів ні одного галицько-руського діалекту. Найважлишим слідом можна вважати слово «piki», відоме полякам і німцям у значенні «спис», а невідоме на Україні.

Щодо взірця, з якого пишець отсього відпису взяв текст нашої старої пам'ятки, треба завважити, що її переклади на новішу російську мову являлися ось у яких формах і виданнях. Перший, очевидно прозовий і по змозі дослівний, вийшов у р. 1800 разом із першим виданням староруського тексту, якого доконав гр[аф] Мусін-Пушкін*. У р. 1803 вийшов віршований переклад Серякова*, у р. 1805 переклад, мабуть прозовий, Шишкова*, у р. 1807 віршований переклад Паліцина*, у р. 1813 віршований переклад І. Левницького*, у р. 1819, може прозовий, переклад Пожарського* та віршований переклад «Плачу Ярославни» Белоґіна*, в р. 1821 переклад на піби староруські вірші Грамматіна*, що вийшов другим виданням у р. 1823. У р. 1825 вийшов другий віршований переклад «Плачу Ярославни» Загорського*, в р. 1826 переклад Арцибашева*, мабуть віршами, друкований у «Вестнике Европы», в р. 1831 іще один віршований переклад «Плачу Ярославни» Шкляревського*, в р. 1833 переклад, мабуть прозовий, Вельтмана*, у р. 1834 віршований переклад «Плачу Ярославни» Козлова*, в р. 1837 переклад Максимовича*, в р. 1839 переклад гекзаметрами М. Деларю*, в р. 1846 переклад віршований Д. Минаєва* та переклад «Плачу Ярославни» Берга*, а в р. 1850 віршований переклад Л. Мея¹*

Я обмежив той бібліографічний реєстр на першу половину ХІХ в., бо виключене те, аби автор нашого відпису користувався яким пізнішим виданням. На питання, кот-

¹ Пор.: Е. В. Барсов*. Слово о полку Игореве как художественный памятник киевской дружинной Руси. Т. 1. Москва, 1887, стор. 1—13.

рим із тих давніших російських видань користувався він, найшвидше насувається догадка, що міг користуватися першим виданням із р. 1800, якого примірник знаходиться у Львові в бібліотеці Оссолінських. Ся догадка, одначе, являється нестійною, коли порівняємо текст російського перекладу, поміщеного в тім виданні обік староруського тексту, з текстом нашого відпису. Автор того першого російського перекладу поводився із староруським оригіналом далеко свобідніше, ніж автор того тексту, з якого переписував свій відпис наш невідомий земляк. Для порівняння подаю тут першу пісню староруської поеми (зазначу при нагоді, що в першій виданні нема поділу на пісні, так як) не було його в рукописнім оригіналі, а також не нумеровано зачал, як у нашій тексті та, правдоподібно, також у його російським первовзорі) в перекладі першого видання¹.

«Приятно нам, братцы, начать древним слогаом прискорбную повесть о походе Игоря, сына Святославова! начать же сію песнь по бытіям того времени, а не по вымыслам Бояновым. Ибо когда мудрый Боян хотел прославлять кого, то носился мыслию по деревьям, серым волком по земле, сизым орлом под облаками. Памятно нам по древним преданиям, что, поведавая о каком-либо сражении, применяли оное к десяти соколам, на стадо лебедей пущенным: чей сокол скорее долетал, тому прежде и песнь начиналася, либо старому Ярославу, либо храброму Мстиславу, поразившему Редеду пред полками касожскими, или красному Роману Святославичу. А Боян, братцы! не десять соколов на стадо лебедей пускал; но как скоро прикасался искусными своими перстами к живым струнам, то сіи уже сами славу князей гласили.

Начнем же, братцы, повесть сію от старого Владимира до нынешнего Игоря. Сей Игорь, напругши ум свой крепостію, поощрив сердце свое мужеством и исполнясь духа ратного, вступил с храбрым своим воинством в землю Половецкую для отмщения за землю Русскую».

Виключивши, отже, перше видання, лишаються як можливі взірці нашого відпису переклади Шишкова з р. 1805, Пожарського з р. 1819, Вельтмана з р. 1834 та Максимовича з р. 1837. Котре з тих видань послужило взірцем для нашого відпису, наразі не можу рішити.

Писано в д[нях] 8—13 падолиста 1913

¹ Слово о полку Игоревъ. Фототипическое воспроизведение 1-го издания 1800 года. Спб. Изд. А. С. Суворина, 1904, с. 1—5.

РОЗМОВА КИВКАМИ

Незрівняні в своїм роді «Співомовки» Степана Руданського дали українській публіці збірку людських гумористичних оповідань та анекдот у поетичній перерібці, якої, можна сказати, не має ні одно письменство. Деяку аналогію можна вказати в «Ogrodzie fraszek» польського поета з XVII в. Вацлава Потоцького* та в «Figliakach» польського поета XVI в. Николая Рея*, але коли в обох тих польських поетів вислов незвичайно тяжкий та незугарний, а при всій комічності тем виявляється брак гумору у авторів, то «Співомовки» Руданського визначаються поперед усього простотою й ясністю вислову, влучністю характеристик, хоч і як коротких, та властивою українському народному генієві грацією в малюванні ситуацій. Невважаючи на те, що теми «Співомовок» Руданського взяті переважно з народних уст, із оповідань одиниць української нації, вони, проте, належать майже всі до великого скарбу міжнародних, т[ак] зв[аних] мандрованих, мотивів, що, повстаючи в різних часах і в різних краях, діставалися принагідно до письменства, з письменства переходили в пам'ять читачів або слухачів, а з пам'яті, ступнево перемінювані та перероблювані, діставалися знов до письменства і т. д.

Раз уже в «Зорі» я звернув увагу на паралелі до деяких співомовок Руданського і вказав їх правдоподібне джерело у Франції XVI—XVII в.* Тепер маю нагоду подати тут паралелю до співомовки п[ід] з[аголовком] «Рабин і запорожець» (Твори Ст. Руданського, т. I, у Львові, 1895, стор. 38—42). Не буду тут подавати її дословно, а скажу тільки, що комізм тої співомовки лежить у непорозумінні між жидівським рабином і запорожцем при розмові кивками

Один і той же кивок (жест) рабин розуміє інакше, а запорожець інакше, і хоч одержав поличника від запорожця при кінці розмови, рабин не ображається, але спокійно признає себе побідженим. У своїй розвідці «Котра віра ліпша» («Міжнародна бібліотека», ч. 12, стор. 36) я висловив ось який осуд про оброблення сеї співомовки: «Головною її хибкою можна вважати брак мотивування диспути між рабином і запорожцем, а властиво дуже слабе мотивування, придумане, очевидно, самим поетом, до якого се оповідання дійшло, мабуть, у не зовсім добрій формі. Бо ж не можна вважати правдивим твердження поета, що рабин, читаючи святі книги, зовсім забув говорити з людьми, коли після розмови з запорожцем він зі своїми жидами говорить зовсім свобідно й розумно» (стор. 36). Можу тепер подати давнішу у книжці «Widok przemocy na słabą niewinność szego wywar-
tej», написаній при кінці XVIII в. архіпресвітером греко-уніатської капітули в Луцьку Теодозієм Бродовичем, що вмер в р. 1803. На стор. 28 тої книжки міститься оповідання про руського пароха з Рафалівки, з дібр пана Олізара, бувшого стойника коронного. Сього попа обвинувачено за те, що коли в місточку Чарторийську його на торзі вхопили поліціанти й тягли до в'язниці, він кричав: «Гвалт, рятуйте! Ото ляхи, як чорти, беруть мене!» Сказано про нього, що він був попом, не маючи ніякої освіти, а закинено йому над то ще, що, здибавшись з одним знайомим економом (диспозитором) і розмовляючи з ним по-приятельськи, взяв його за пояс і пальцем правої руки зробив до його черева знак верчення. За те закинено йому, буцімто тим рухом грозив економові, що колись буде так вертати йому живіт. Піп оправдувався, оповідаючи, що робив тої рух своїм звичаєм у приятельській розмові. Спроваджений як свідок економ заприсяг, що справді так було, і попа ув'язнено. Коли прийшло в трибуналі судити його, перший пан Тшебуховський поклав криску під словом «повісити», яку клав звичайно майже в кожній справі. За ним пішли також інші члени трибуналу, і попа засуджено на смерть. До сього оповідання автор додає ось яку увагу: «За один невинний знак кручення пальцем у живіт засудити священика на шибеницю, се щось подібне до тої диспути хлопа з мудрецем кивками. Мудрець показував хлопові один палець, а хлоп мудрецеві два пальці. Мудрець розумів, показуючи один палець, що бог милосердний, а хлоп, показуючи два,

що бог не тільки милосердний, але також справедливий. (Так, очевидно, толкував се мудрець.) Але коли запитали хлопа, як він те розумів, хлоп відповів, що мудрець буцімто грозив йому виколоти одно око, а за те він, показуючи йому два пальці, загрозив йому виколоти обое. Отак вони оба добре порозуміли себе».

Як бачимо, й тут нема мотивування диспути, а з самої диспути лишився лиш один епізод. З того, що диспутантом виступає мудрець, можна догадуватися, що й ся версія анекдоти має літературне джерело.

Писано д[ня] 29 падолиста 1913

ШЕВЧЕНКОВА «МАРІЯ»

Шевченкову поему «Марія» треба зачислити до найкращих, найглибше задуманих та гармонійно викінчених поем Шевченка. Вона займає визначне, а з деякого погляду навіть першорядне місце між такими перлами Шевченкової поетичної творчості, як «Княжна», «Відьма», «Петрусь», «Сотник» та «Неофіти». Основний помисл сеї поеми незвичайно смілий — змалювати життя матері спасителя на основі дуже скупі церковної традиції, а головню на основі власної творчої інтуїції. Ся тема, одначе, була у Шевченка тільки одною з численних варіацій теми жінки-матері, що починається вже в його молодечій поезії українськими поемами «Катерина» та «Наймичка» та московською «Слепая», а в «Марії» доходить до найвищого вершка, який тільки могла досягти фантазія поета, і до найкращої апофеози того типу, висловленої в чудовім вступі ось якими словами:

Все упованіє мое
На тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє твое,
Все упованіє мое
На тебе, Мати, возлагаю,
Святая сило всіх святих,
Пренепорочная, благая!
Молюся, плачу і ридаю:
Воззри, Пречистая, на їх,
Отих окрадених, сліпих
Невольників, подай їм силу
Твойого мученика Сина,
Щоб хрест-кайданн донесли
До самого, самого краю!
Достойнопітая, благаю,
Царице неба і землі!
Воньми їх стону і пошли

Благий кінець, о всеблагая!
А я незлобний воспою,
Як процвінуть убогі села,
Псалмом і тихим і веселим
Святу доленьку твою.
А нині плач і скорб і сльози
Душі убогої убогий
Остатню лепту подаю¹.

Перший помисл до написання поеми «Марія» прийшов Шевченкові, мабуть, у часі його ув'язнення та примусової солдатської служби. В листі з Орської кріпості до княжни Варвари Репніної* він писав: «Я тепер наче той злодій, що падає в безодню; ладен за все вхопитися. Жахлива безнадійність, така жахлива, що тільки одна християнська філософія спроможна боротися з нею... Єдина моя втіха тепер — святе евангеліє. Я читаю його щодня, щогодини. Колись думав я аналізувати серце матері по житті св. Марії, непорочної матері Христової. Але тепер се б було взято мені за злочинство». З тих слів можна догадатися, що думка про написання поеми «Марія» повстала в душі Шевченкові уже давніше, та в важких обставинах, серед яких ішло тодішнє його життя, виконання її видалося йому неможливим. Ще раз у іншому листі до тої самої Репніної писав Шевченко: «Новий завіт я читаю благовійно і у мене вродилася думка описати материне серце по життю пречистої діви, матері спасителя, а друга думка — змалювати картину роз'ягого її сина. Молю бога, щоб хоч коли-небудь здійснилися мої мрії»².

Ся поема була написана в першій половині листопада 1859 р. в Петербурзі. З дати вірші «Во Іудеї во дні они», написаного безпосередньо перед нею, виходить, що автор писав її протягом 16 днів, від 24 жовтня до 11 листопада. Вдумуючися в цілий ряд творів, писаних Шевченком по повероті з заслання, кождий мусить завважити в ньому

¹ Твори Тараса Шевченка. Кобзар, т. II, 1847—1860, виданий під моєю редакцією. Львів, 1908, стор. 346—347. З сього видання й дальші всі цитати.

² Д-р В. Щурат. Святе письмо в Шевченковій поезії. Львів, 1904, стор. 10—12. У тій розвідці автор дав цінний причинок до зрозуміння біблійних основ досить численних Шевченкових поезій та уступів у його поезіях, але не зайнявся розбором поем «Царі» та «Марія», основаних на темах біблійних, зазначаючи тільки, що в них «Шевченко лиш формально оперся на святім письмі» — осуд у всякім разі неясний.

в тім часі незвичайний підйом релігійного духа, зовсім природний після такої важкої переміни в його житті, як звільнення з воєнної служби, на яку він волею царя Миколи I був засуджений досмертно. Важність тої переміни, після якої Шевченкові було дозволено жити в Петербурзі та віддаватися свobodно не тільки малярству, але також поетичній творчості, відчув не тільки сам Шевченко, відчули її також інші його сучасники, в тім числі й російський поет Некрасов, що у своїй вірші «На смерть Шевченкові», представивши його злиденне життя в солдатах і його пізніше положення в Петербурзі, написав: «Тут йому бог позавидів, життя увалося».

Переглядаючи Шевченкові твори, писані по відзисканні свободи, ми мусимо на них дивитися, звичайно, з подивом для їх глибини, артистичного викінчення, сили та пластички вислову при всій його простоті і мусимо ствердити факт, якого не добачають деякі біографи та мемуаристи, що десятилітня неволя в киргизьких степах не зломилася духової сили нашого поета, а навпаки, лишила йому можливість серед кращих обставин піднятися на недосяжну перед тим висоту. Поема «Марія» являється одним із найкращих доказів сього погляду.

Зміст поеми більш ідилічний, ніж драматичний. Марія — вбога робітниця в теслі Йосифа. Вона проводить час у легкій роботі, шиє дещо або, пасучи козу, гуляє над Тіверіадським озером*, поки їй самоту не перериває поява молодого гостя, що незвичайними для неї словами віщує їй та Йосифові недалеку появу месії, обіцяного здавна:

«Во Іудеї не було,—
Промовив гость,— того ніколи,
Що нині узриться; равві,
Равві великого глаголи
На ниві сіються новій,
І виростуть, і пожнемо,
І в житниці соберемо
Зерно святее. Я месію
Іду народу возвістити!»
(Стор. 353)

Слухаючи його слів, Марія, мабуть, почула щось нечуване досі в своїм серці, але поет не вдається в розбір того почуття, а тільки каже коротко, що вона «помолилася перед апостолом». А вечором, коли Йосиф задуманий тихо сидів при огнищі, Марія встала та пішла з глечиком по воду

до криниці. Незабаром вийшов за нею також молодий гість. Поет не описує стрічі. Він тільки каже:

Холодочком
До сходу сонця провела
До самої Тіверіади
Благовістителя, і рада,
Радесенька собі прийшла
Додому.

(Стор. 354)

Так справився поет із великою християнською тайною зачаття і поставив подію на чисто людському ґрунті, начеб ішов за таким апокрифом, який подибується в одній пам'ятці старого церковного письменства, в «Житії святої Теклі», де маємо дуже ефектовну сцену, як Текля, слухаючи крізь віконце проповіді апостола Павла, три дні й три ночі сидить нерухомо на місці та не може відірватися від його слів, а потім покидає вітця й матір і йде з ним у світ поділяти його небезпечну вандрівку. Марія не пішла за благовістителем, але її тиха радість перемінилася в тяжку душевну муку. Йосиф відчуває її положення:

«Ти не та,
Не та тепер, Маріє, стала.
Цвіт зельний наша красота! —
Промовив Йосип. — Диво сталося
З тобою, доненько моя.
Ходімо в церков, повінчаймось,
А то... (й не вимовив: уб'ють
На вулиці) і заховаймось
В своїм оазисі». І в путь
Марія нашвидку зібралась
Та тяжко плакала, ридала.

(Стор. 354)

З приводу сеї короткої, але дуже трагічної сцени поет висловляє високопоетичну рефлексію в звороті до Йосифа, в якій підносить його заслугу врятування життя Марії:

О старче праведний, багатий!
Не од Сіона благодать,
А з тихої твоєї хати
Нам возвістилася. Якби
Пречистій їй не дав ти руку,
Рабами б бідні раби
І досі мерли би.

(Стор. 354—355)

І ще раз після довгих рефлексій загального змісту поет вертає до благородного вчинку Йосифа і, звертаючися до Марії, каже:

Молись і дякуй, що не кинув,
Що на розпуття не прогнав;
А то б цеглиною убили,
Якби не вкрив, не заховав!
(Стор. 356)

З євангельського оповідання про події перед уродженням Ісусовим знаємо, що Йосиф думав прогнати її зі свого дому, поки поява ангела у сні не заставила його лишити її при собі. Шевченко й тут поминув надприродний об'яв божої волі і виставив Йосифа по-своєму благороднішим та великодушнішим.

Незабаром по вінчанні з Йосифом Марія довідалася, що якогось провозвістителя месії стяжи в Тіверіаді, і зараз догадалася, кого. На її серці полегшало і вона «веселенькая пішла у Назарет*». І тут поет коротким натяком передав влучну психологічну обсервацію. Марія на таку вість мусила почути облегшення в своїй новій ситуації.

Оповідання про вродження Ісусове у Віфліємі* уложив Шевченко хоч не зовсім докладно, а все-таки на основі євангельських оповідань, скомбінувавши їх потрохи з оповіданням про Симеона Богоприємця, яке в Євангелії стоїть пізніше при введенні Марії в храм. І тут Шевченко підчеркнув та розширив найбільше оповідання про пастухів, що прийняли Марію з дитиною в свій курінь. Один із них являється також першим проповідником появи месії у Віфліємі. Ті самі пастухи спасають Марію з дитиною та Йосифа від кривавого переслідування Ірода*. Поет зі щирим захватом відзивається:

Слава вам,
Убогим людям, чабанам,
Що привітали, заховали
І нам спасителя спасли
Од Ірода! Нагодували
І напоїли, і дали
Кожух і свиту на дорогу
І, небораки, додали
Ослицю дійну, і небогу
З її дитяточком малим
І посадили й провели
Вночі тайними манівцями
На шлях Мемфіський.
(Стор. 360—361)

Трудно знайти уступ більш характеристичний для поетичної вдачі Шевченка, як той, у яким він звеличав ослицю, що несла Марію з дитиною до Єгипту.

Якби де на світі хоч раз
Цариця сіла на ослицю,
То слава стала б про царицю
І про велику ослицю
По всьому світу. Ся ж несла
Живого, істинного бога!
Тебе ж сердешну копт убогий
Хотів у Йосифа купить,
Та здохла ти, мабуть, дорога
Таки завадила тобі!

(Стор. 361)

Про побут Ісуса з його родителями в Єгипті в Євангелії сказано зовсім коротко, лиш стільки, що він жив там аж до смерті Ірода. Шевченко обробив сей уступ знов ідилічно, малюючи тихе та скромне життя утікачів на тлі єгипетської околиці над Нілом. Варто навести тут Шевченків опис того краєвиду.

З-за Нілу сфінкси, мов сичі,
Страшними, мертвими очима
На тебе дивляться; за ними
На голому піску стоять
По шнуру піраміди в ряд,
Мов фараонова сторожа,
Мов фараонові сказати
Хотять: «Встає вже правда божа,
Встає вже, встала на землі»,
Щоб фараони стереглись.

(Стор. 362)

В ідилічним тоні описано поворот Ісусових родителів із Єгипту до Назарета. Там вони застали руїну зі своєї колишньої домівки, так що Марія була змушена проситися в найми до своєї своячки Єлизавети, матері Івана Хрестителя. Вона тоді була вже вдовою, бо її мужа, ерея Захарію, замордовано в Єрусалимі. Ісус виростає в товаристві з трохи старшим Іваном, і тут Шевченко покористовується мотивом далеко пізнішої християнської іконографії, що на одній картині представляє двоє дітей, Івана і Ісуса, та Марію, при чім Ісус держить у руках хрестик. Із цього мотиву зробив Шевченко дуже зворушливе оповідання про те, як Ісус, бавлячися з Іваном, із двох палочок зробив хрестик.

Отож воно, мале, взяло
Другую палочку у Івася
(Івась у коники гулявся),
Зробило хрестик, та й несло
Додому, бачте, показати,
Що й він уміє майструвати.
Марія ще за ворітьми
Дітей зустріла, і зомліла
І трупом пала, як узріла
Той хрестик-шибеничку. «Злий,
Недобрий чоловік, лихий
Навчив тебе, моя дитино,
Зробить отсе. Покинь, покинь!»
А він маленький, неповинний
Святую шибеничку кинув
І зарідав, і пролились
Ще в перший раз младенчі сльози
На лоно матері.

(Стор. 366)

Євангельське оповідання нічого не знає про шкільну науку Ісуса, хоч оповідає про неї апокрифічне, т[ак] зв[ане] Євангеліє Томи. Шевченко, виходячи з того погляду, що Ісус пізніше виступає вчителем жидівського народу і не раз присоромлює книжників та фарисеїв* своїми покличками на святе письмо, представляє також по-своєму шкільну науку Ісусову. Се оповідання, як і багато інших, маємо в двох редакціях, із яких перша просторіша, взята мною в текст, виглядає ось як:

Марія мовчки утішалась,
За золотого за гіркого
Буквар списали їй. Взяла
(Сама письма вона не знала)
Та в школу хлопця одвела
У ієссейську*; доглядала ж
Сама його, сама й навчала
Добру і розуму. Івась,
Таки вдовенко, в його вдавсь,
Та вдвох собі й ходили в школу
І вчились вкупочці.

(Стор. 367)

В другій редакції початок сього оповідання коротший:

Заробила
Чи то позичила вдова
Півкопи тую на буквар,
Сама б учила, так не знала ж
Вона письма того.

(Стор. 367)

Як бачите, тут початок шкільної науки дітей дає не Марія, а вдова, себто Єлизавета. Не завадить завважити тут, що римо-католицька іконографія представляє Марію письменною, а сцена благовіщення малюється звичайно так, що ангел застає Марію, зачитану в псалтирі. Коротко, хоч зовсім не драматично, оповідає Шевченко євангельський епізод про подорож семилітнього Ісуса з родителями до Єрусалима та про те, як вони, згубивши його з очей, віднайшли його в храмі між учителями та книжниками, які, слухаючи його дитячих слів, дивувалися його мудрості. Не зайвим буде пригадати, що сей епізод більш епічно, ніж драматично, але досить просторо та поетично обробив польський поет Богдан Залеський* у своїй поемі «Przenajświętsza Rodzina». З Шевченкового оповідання сього епізоду наведу тільки ось які рядки:

Межи раввинами дитина,
Її хлоп'яточко сидить
І навчає неповинне:
Як в світі жить, людей любить,
За правду статъ, за правду згинуть.
«Без правди горе! Горе вам,
Учителі архіереї!..»
І дивувались фарисеї
І книжники його речам.

(Стор. 368)

Прийнявши спільне виховання Ісуса з Іваном Хрестителем, про яке нічого не знає Євангеліє, Шевченко короткими словами згадав також про їх розлуку по виході зі школи.

Із школи *
Путем терновим розійшлись
Обидва: божії глаголи,
Святу правду на землі
І прорікали, й розп'ялись
За воленьку, святу волю!..

(Стор. 369)

Або, як читаємо в першій редакції:

Укупці вчилися і росли.
І вирости і прорекли
Святії божії глаголи,
Святу волю на землі.

(Стор. 369)

Незгідно з євангельською традицією подає Шевченко також ту подробицю, що коли Ісус у дозрілих літах пішов між народ навчати, Марія пішла також за ним, лишивши дома старого Йосифа. І знов поет малює ідилічну сцену, як Ісус сидить на Єлеоні* та глядить на Єрусалим, а мати тихо плаче, дивлячися на нього, а потім іде у яр, принесе води, напоїть його та отрясе порошок із його хітона, а потім сяде мовчки під смоквою і знов глядить на нього.

Смерть Ісусову збуває Шевченко коротко і так само коротко та сумовито оповідає кінець Марії.

Розп'ялась
Твоя единая дитина,
А ти, спочинувши під тином,
У Назарет отой пішла.
Вдову давно вже поховали
В чужій, позиченій труні
Чужії люди, а Івана
Її зарізали в тюрмі,
І Йосипа твого не стало,
І ти, як палець той, осталась
Одна-однісінька. Такий
Талан твій латаний, небого!
(Стор. 371)

Здавалось би, що автор так і полишить матір Ісусову, заслонену імлою забуття, як полишають її наші канонічні євангелія. Але він не на те писав свою поему і зробив Марію її героїнею, щоб дати їй умерти зовсім безславно та безслідно. Правда, зі сфери бідності та сирітства вона не виходить, але проте духом вона далеко вища від свого оточення, навіть від тих товаришів та супутників Ісусових, яких він іменував своїми апостолами. Ось що читаємо в кінцевих рядках Шевченкової поеми:

Брати ж його, ученики
Нетвердії, душеубогі,
Катам на муку не дались,
Сховались, потім розійшлись,
І ти їх мусила збирати...
Отож вони якось зійшлись
Вночі круг тебе сумувати,
І ти, великая в женах,
І їх униніє і страх
Розвіяла, мов ту полову,
Своїм святим, огненным словом.
Ти дух святий свій пронесла
В їх душі вбогії... Хвала
І похвала тобі, Маріє!
(Стор. 371—372)

Се закінчення нагадує потрохи закінчення «Неофітів», де мати героя Алкіда по його смерті переймається його вірою та запалом і йде між народ проповідати во ім'я розп'ятого. Можна добачити тут також відгомін апокрифічного «Слова Івана Богослова про успеніє богородиці», в яким при смерті Марії до її постелі прилітають усі апостоли, принесені туди божою силою в повітрі з різних кінців землі. Можна сказати напевно, що се оповідання було невідоме Шевченкові, але дуже правдоподібно, [що] йому відомі були малюнки успенія, на яких біля постелі богородиці видно постаті всіх апостолів.

Писано у Львові, 1—2 грудня 1913 р.

[ПРО ЄВАНГЕЛЬСЬКІ ОСНОВИ ПОЕМИ ШЕВЧЕНКА «МАРІЯ»]

Те, що ми знаємо про життя Ісуса, прозваного Христом (Намашеним), полягає в головній часті на трьох писаннях, званих євангеліями (добрими звістками), із яких найстарше і найближче до правди носить ім'я Марка, друге, просторіше від нього та трохи багатше відомостями, ім'я Матвія, а третє, що містить у собі цілий ряд відомостей і писань, яких нема в двох перших, ім'я Луки. Ані один із письменників, яких іменами названо ті євангелія, не належав до т[ак] зв[аних] апостолів Ісусових, люлей, приближених до нього за життя, і тільки один Матвій, якого ідентифікують із митником, згаданим у Євангелії, по смерті Ісусовій ввійшов у число 12 апостолів по виключенні з нього Юди Іскаріота. Тільки про сього одного чоловіка можна догадуватися, що був письменний і міг із наслуху записати дещо з промов та навчань Ісусових. Йому теж приписують авторство т[ак] зв[аних] «Слів господніх» (Λόγοι τοῦ Κυρίου), з яких заховалися досить просторі уривки. Про Марка, кілька разів згаданого в т[ак] зв[аних] «Діях апостольських», говорить пізніша традиція, що він був учеником Петровим і від нього списав те, що поміщено в його Євангелії. Про Луку знаємо також із пізнішої традиції, що він був лікарем і написав своє Євангеліє на основі численних уже давніших писаних творів, бажаючи чи то спростувати дещо з того, що було написано, чи радше доповняти одні перекази другими. Четверте Євангеліє, що дійшло до нас, означене іменем Івана, ученика Ісусового, і написане з тенденцією показати того ученика найлюбішим і найближчим учителеві, являється властиво теологічним трактатом, що має на меті доказати божеськість Ісуса і містить у собі, крім того, ряд оповідань, подекуди

зближених до тих, які містяться в трьох перших євангеліях, а подекуди зовсім нових. Перші три євангелія з огляду на їх компілятивний характер та на спільні джерела називаються в науці синоптичними і їх треба студіювати в порівнянні одні з одним, аби дійти до розуміння їх тенденцій та характеру; останнє ж Євангеліє треба студіювати в зв'язку з філософією того часу, т[ак] зв[аним] неоплатонізмом, що розвився головню в Александрії, та з поглядами різних християнських сект, що на підставі науки Ісусової та його пізніших апостолів, а також на підставі письменників грецьких та сирійських витворилися в перших двох віках християнської ери. Все те робиться тепер дуже зусильно численними дослідниками в Західній Європі та в Америці та заслугує на ближчу увагу всіх тих, кому дорогі інтереси історичної правди та духового розвою людськості.

Для отсеї статті для показання євангельських основ Шевченкової поеми досить буде подати в порівнянні те, що дають євангелія про ті моменти життя Ісусового та його матері, які по-своєму обробив Шевченко. Таких моментів можна начислити 9: 1) суспільне становище Марії в її дівочім стані, 2) її обручення з Йосифом, 3) благовіщення, 4) подорож до Бетлгема, 5) вродження Ісусове, 6) волхви й Ірод, 7) втека до Єгипту й поворот відтам, 8) Ісусове навчання і смерть, 9) останні літа життя Марії. Роздивимо ті моменти за порядком.

Треба зазначити поперед усього, що найстарше Євангеліє, т[ак] зв[ане] Маркове, не подає зовсім нічого ані про вродження Ісусове, ані про його молоді літа, аж до його хрещення в Йордані через Івана Хрестителя, більше-менше в 30-м році його життя. Найпросторіше про початки оповідає Лука, що мав можливість зібрати пізнішу, в значній мірі вже поетичну традицію. До тої традиції треба віднести поперед усього його оповідання про священника Захарію та його жінку Єлизавету, матір Івана Хрестителя, якого пізніша традиція доконче хотіла зробити свояком і провозвісником Ісусовим. Найстаршу традицію про вродження Ісуса знаходимо в Євангелії Матвія ось у якій формі: «Вродження Ісуса Христа відбулося ось як: його мати Марія була заручена з Йосифом, та поки вони зійшлися до купи, сталося так, що вона зайшла в тяж силою святого духа. Йосиф, її наречений, що був чесний чоловік і, не хочючи подати її на глум (дословно, зробити з неї приклад

[нрзб.]), задумав потайно прогнати її. Та коли він обдумував сей свій намір, явився йому в сні ангел божий і сказав йому: «Йосифе, сину Давидів, не вагайся держати в своїм домі свою жінку Марію! Дитя, яке вона носить у своїм лоні, походить від духа святого. Вона вродить сина, якого ти назвеш Ісусом (лікарем), бо він уздоровить свій народ від його гріхів». Коли Йосиф пробудився, зробив так, як наказав йому ангел божий, і держав свою жінку в себе. Але він не сходився з нею доти, доки вона не привела на світ сина, якому він дав ім'я Ісус» (Матв., I, 18—25). Сей свідок, як бачимо, не подає нічого про суспільне становище родичів Ісусових, а тільки зазначає аристократичне походження Йосифа, що властиво не був його вітцем. Він нічого не знає про мандрівку Йосифа з Назарета до Бетлегема і навіть не згадує про те, що Йосиф жив у Назареті, і тільки далі (гл. II, р. 9) зазначає, що Ісус уродився в Бетлегемі юдейським у днях Ірода-царя. Коли під сим Іродом розуміти Ірода Великого — а тільки той був справдішнім паном Юдеї і жив у Єрусалимі, то тут же й випадає завважити історичну несуразність Матвієвої звістки, бо той Ірод умер 4 роки перед різдвом Ісусовим. Аж у розд. XIII, р. 55 він згадує зі слів інших людей про Ісуса, що його отець був теслею. Нема в отьому оповіданні також т[ак] зв[аного] благовіщення. Марія зайшла в тяж не знаючи від чого, і Йосиф тільки в сні довідується про причину її вагітності. Те, чого нема в Єв[ангелії] Матвія, знаходимо в Єв[ангелії] Луки (III, гл. 38), де читаємо: «Шість місяців пізніше (по провозвіщенні вродин Іванових) ангел Гавриїл був висланий богом до міста в Галілеї, званого Назаретом, до дівчини, зарученої з чоловіком із роду Давидового на ім'я Йосифом, а ім'я дівчини було Марія. Ввійшовши до неї, він мовив: «Радуйся обрадувана, господь з тобою!» Збентежена сими словами, вона почала міркувати, що могло значити те поздоровлення, та ангел сказав їй: «Не бійся, Маріє, бог прийняв тебе в своїй ласці. Знай, що ти почнеш у животі і вродиш сина і назвеш його Ісусом. Сей буде великим чоловіком і буде названий сином вишнього, і господь бог дасть йому престол Давида і він до віку пануватиме над домом Якова, а його пануванню не буде кінця». Тоді Марія сказала до ангела: «Як може се статися, коли я не знаю мужа?» Та ангел відповів їй мовлячи: «Дух святий зійде на тебе і сила вишнього покриє тебе, і тому святе дитя твоє назване буде сином божим.

Знай, що твоя споячка Єлизавета також зайшла в тяж і носигь сина в своїй старості; вона, яку називали безплідною, вже в шостім місяці. Бо в бога нема нічого неможливого». Тоді Марія сказала: «Я слуга господня, нехай буде мені по твоєму слову!» І ангел відійшов від неї». Се оповідання доповняє оповідання Матвієве дуже важними подробицями, котрі Матвій, якби був знав, був би певно не пропустив. І коли в Матвія ще видно слід трагізму положення вагітної дівчини, яку її старий муж хоче прогнати з дому, боячися компрометації, у Луки вже нема ані сліду того історично зовсім оправданого трагізму, а маємо натомість ось яке оповідання про стрічу Марії з Єлизаветою: «Тоді Марія зібралася в дорогу, аби поспішно рушити в гори до міста юдейського (не сказано, котрого). Вона дійшла до дому Захарії і поздоровила Єлизавету. В тій хвилі, коли Єлизавета почула її поздоровлення, дитина, яку вона носила в своїм лоні, затрепеталася і Єлизавета, наповнена духом святим, закричала голосно: «Благословенна ти між жінками! Благословен плід твоєї утроби! Відки мені се, що мати мого господя приходить до мене? Бо бачиш, у хвилі, коли твое поздоровлення дійшло до мого слуху, дитина в моїм лоні затрепеталася з радості. Щаслива ти, увіривши, що те, що тобі сказано від господя, сповниться». А Марія сказала: «Величає душа моя господя і радується дух мій у бозі, спасителю моїм, що він зволив зглянутися на свою покірну слугу. Бо бачите, колись усі віки наззуть мене щасливою за те, що всемогучий зробив мені велике діло. Святе ім'я його, а його милосердя обіймає всі покоління, що бояться його. Своєю рукою він dokonує сильних діл і розсилає гордощі гордих. Він скидає князів із їх престолів, зубожує багатих і проганяє їх. Він простер свою руку над Ізраїля, свого слугу, згадавши милосердя своє, яке обіцяв нашим вітцям, почавши від Авраама та його племені, до віку». Марія пробула там майже три місяці, а потім вернула додому» (І, р. 39—56). Се оповідання аж надто виразно свідчить про своє книжкове, літературне, а не людове та традиційне походження і може мати хіба релігійно-догматичне, але ніяк не історичне значення. Слова, вложені в уста Марії, могли бути сказані хіба високовченим книжником, але ніяк не простою дівчиною. Варто завважити, що вони в дечім подібні до тих слів, які виголошує мати Самуїла, почувши віщування про вродження свого сина (кн. І Сам., розд. II), та нагадують також різні

уступи псалмів (пор. Ed. Reuss. Histoire évangélique synopse des trois premiers évangiles, стор. 131). До самого вродження Ісусового Лука нав'язує тільки ніби історичну згадку про перепис людності в Палестині, доконаний із наказу римського цісаря Августа* через начальника краю Квірінія. Про се читаємо в Луки: «Сталося в тім часі, що вийшов наказ від царя Августа, яким розпоряджено загальний перепис людності в царстві. Той перепис був перший і відбувся в часі, коли Квіріній був начальником Сирії. Кождий мусив дати вписати себе в своїм місті. Також Йосиф, тому що походив із дому та роду Давидового, подався з Галілеї, з міста Назарета, до Юдеї, до міста Давидового, званого Віфліємом, аби там дати вписати себе з Марією, своєю нареченою, що тоді була в тяжі. І коли вони пробували тут, надійшла хвиля, коли їй треба було родити. І вона видала на світ свого старшого сина і повила його та положила в жолобі, бо вони не мали місця в жаднім домі» (Лука, II, 1—10). Щодо сього уступу варто зазначити, що Лука перед тим, згадуючи про Йосифа та його наречену, не зазначає, хто вони були та в яким віці. Натомість згадка про перепис людності, історична в своїй основі, не може відноситися до вродження Ісусового, бо відбулася [ця подія] 5 літ пізніше, оскільки можна дійти до означення хронології Ісусового життя на основі дальших евангельських оповідань. Також історію вродження Ісусового описує Лука далеко просторіше та подрібніше від Матвія. «Та були в тій самій околиці пастухи, що сиділи вночі під голим небом, стережучи свого стада. Та ось нараз ангел господній станув перед ними і блиск небесний заяснів довкола них і вони були обняті великим страхом. І ангел сказав до них: «Не бійтеся, я завіщаю вам велику радість, яка уділиться всему народові. Сьогодні родився спаситель, Христос господь у місті Давидовім. І оте буде вам знак: знайдете дитину, повиту і положену в яслах». І нараз довкола ангела явилось множество небесного війська, славлячи бога та мовлячи: «Слава богу в небі і спокій на землі людям доброї волі». Коли ангели відійшли від пастухів і вернули до неба, ті люди мовили між собою: «Ходім до Бетлегема і погляньмо, що там сталося і про що дав нам знати господь». І вони поспішили щодуху, та знайшли Марію й Йосифа й дитину, положену в яслах. І побачивши їх, вони сповістили їм те, що їм було сказано про дитину, і всі, що чули се, дивувалися тому, що оповідали пастухи. Але Марія заховала всі ті слова в своїм

серці, розважаючи їх. А пастухи вернулися, величаючи та славлячи бога з приводу того, що чули і відповідно до того, що їм було сказано» (Лука, II, 8—20). Се оповідання, безцільне при всій своїй чудесності, треба уважати впливом пізнішої традиції, що хотіла оточити життя Ісусове чудесами, які потім властиво не мали ніякого впливу ані на дальше його життя, ані на його місію. Сю безцільність євангельського оповідання про відвідини пастухів у стайні, де лежав Ісус, відчув поетичною душею Шевченко, коли в своїй поемі додав, що пастухи з новиною про вродження месії прийшли до міста і голосили її народові, а се спричинило перше урядову нагінку за нововродженим царем юдейським, [а потім] — виступ Ірода. Про сю нагінку, історично зовсім неправдиву, подає відомість тільки один Матвій ось якими словами: «Коли вродився Ісус у Бетлегемі в Юдеї в часі Ірода-царя, волхви зі сходу прийшли до Єрусалима, мовлячи: «Де цар жидівський, що вродився недавно? Бо ми бачили його звізду на сході і прийшли віддати йому почесь». Цар Ірод, почувши се, затривожився і весь Єрусалим із ним. Скликавши всіх архієреїв та книжників із народу, він почав розвідувати в них, де має родитися Христос. А вони сказали: «В Бетлегемі юдейським, бо отсе сказано в пророка: «І ти, Бетлегеме, земле Юдова, певно не менша між головними містами Юди, бо з тебе повстане воевода, що має пасти мій народ Ізраеля». Тоді Ірод велів потайно покликати волхвів, старанно розпитав їх, коли явилася їм звізда, і вислав їх до Бетлегема, мовлячи: «Ідїть та шукайте старанно тої дитини, а коли знайдете її, вернїть до мене та повідомїть мене, аби й я міг віддати їй почесь». Одержавши таке поручення від царя, вони поїхали. І ось звізда, яку вони бачили на сході, йшла поперед них, аж дски вони не дійшли до місця, де була дитина, і тут зупинилася. Бачачи звізду, вони почували велику радість, а ввійшовши до дому, побачили дитину з його матір'ю Марією, кинулися на землю та впали ниць перед нею, а потім, повідчинявши свої клуки, вони дали йому дари — золото, кадило й мирру. Та одержавши від бога наказ у сні не вертати до Ірода, вони вернули до свого краю іншою дорогою» (Матвій, II, 1—23).

Поява звізди на сході, про яку говорить отсе оповідання і про яку не знає жадне інше джерело, не має під собою ніякої астрономічної підстави і не може бути вжита до обчислення року вродження Ісусового, як се не одному могло

би здаватися. Оповідання уложене так, що появу звізди бачать тільки самі волхви і ніхто інший, бачать її в своїй подорожі зі сходу до Палестини, а потім із Єрусалима до Бетлегема, отже, неможливо бачити в ній якоесь явище справді астрономічне. Для євангеліста се оповідання було потрібне тому, аби мотивувати нагінку Ірода за Ісусом та його втеку до Єгипту, а се знов було потрібне тому, аби справдити старинне пророцтво, що з Єгипту мав прийти спаситель Ізраїлю.

Про урядову нагінку за дитиною Ісусом оповідає Матвій ось що: «Коли вони (волхви) відійшли, се ангел господній явився в сні Йосифові і сказав йому: «Встань, возьми дитя й його матір і тікай до Єгипту та лишися там, доки тобі не скажу, бо Ірод шукатиме дитини, аби погубити її». Він устав зараз уночі, взяв дитя й матір і подався до Єгипту та лишився там аж до смерті Ірода, аби сповнилися слова, які господь заповів одному пророкові: «З Єгипту покличу сина свого». Та Ірод, бачачи, що волхви здурили його, розсердився дуже і післав убивати всіх дітей, які знайдуться в Бетлегемі та його околицях від двох літ і нижче, відповідно до того часу, про який дізнався від волхвів. Тоді сповнилося те, що заповів пророк Єремія, мовлячи: «Чути голос у Римі, плач і велике ридання; се Рахиль плаче по своїх дітях і не знаходить потіхи, бо нема вже їх». Аж по смерті Ірода ангел господень явився Йосифові в Єгипті у сні і сказав йому: «Встань, візьми дитя й матір і йди до краю Ізраеля, бо померли ті, що наставляли на життя дитини». Він устав, узяв дитя й матір і вернув до свого ізраельського краю. Та почувши, що в Юдеї панує Архелай на місці його вітця Ірода, він побоявся вертати туди, і одержавши боже остереження ві сні, він вернув до краю Галілеї, а прибувши там, осів у місті, званім Назарет, аби сповнилося те, що заповіли пророки: «Назвуть його назареєм» (Матв., II, 13—23). Се оповідання, подане тільки в однім джерелі, не має історичної основи і зложене, очевидно, тільки для справдження а *posteriori*¹ пророцтв, які толковано в месіанічнім дусі. Пророцтво про покликання сина божого з Єгипту міститься в пророка Осії XI, 1, цитат із Єремії міститься в книзі того пророка XXXI, 15, а пророцтва про назареїзм месії нема ні в якого пророка, та й сам назареїзм (аскетичний спосіб життя в безженності та

¹ На підставі досвіду (*лат.*).— Ред.

без стриження волосся) тільки через непорозуміння зв'язано з Назаретом. Кінцевий уступ Матвієвого оповідання про поворот Йосифа з Єгипту свідчить про те, що автор не знав про первісний побут його в тім місті і, правдоподібно, писав про вродження Ісуса в тім розумінні, що його родичі жили первісно в Бетлегемі.

Варто зазначити, що всупереч Матвієвому оповіданню про втеку Йосифа з Марією та дитиною до Єгипту безпосередньо з місця його вродження, у Луки (1, 21—40) маємо досить просторе оповідання про обрізання Ісуса в єрусалимськiм храмі осьмого дня по його вродженні та про поворот його родичів до Назарета без жадних перешкод із боку уряду. Не наводжу того оповідання тому, що й Шевченко не згадав про нього, а властиво збув його тільки натяком на слова священника Симеона в промові Йосифа до Марії ще перед народженням Ісусовим:

Семеон
Протопресвітер,— Йосип мовив,—
Такеє-то пророче слово
Сказав мені: «Святий закон
І Авраама і Мойсея
Возобновлять мужі есеї,
І,— каже,— поти не умру,
Поки месію не узрю».
(«Кобзар», II, стор. 357—358)

По Євангелії Луки Симеон не був ані протопресвітером, ані взагалі жерцем, тільки чоловіком «справедливим і побожним, що чекав потіхи Ізраїля» і мав об'яву від святого духа прийти до храма саме в пору, коли принесено туди Ісуса. Він узяв його на руки, благословив бога і сказав: «Тепер, пане мій, відпусти свого слугу в спокої по твоїй обіцянці, бо мої очі побачили те спасеніє, яке ти приготував перед усіми народами, як світло, що повинно заясніти над народами і вчинити славу твого народу Ізраїля» (Лука, 11, 25—30). Лука додає там іще дублет до сього оповідання, менше докладне оповідання про пророчицю Анну, яка буцімто «говорила про нього (себто про Ісуса) всім тим, що чекали освободження Єрусалима». Се все вказує на пізню традицію, зложену, можливо, аж по зруйнуванні Єрусалима римлянами. Про побут 12-літнього Ісуса з родичами в Єрусалимі, про який оповідає один уступ Шевченкової поеми, знає тільки Єванг[еліє] Луки, в яким читаємо: «Його родичі щороку ходили до Єрусалима на празник пасхи. Та коли він мав 12 літ, вони пішли туди своїм

звичаєм на празник, а пробувши там тиждень, вертали, а Ісус лишився в Єрусалимі без відома своїх родичів. Думаючи, що він із караваною, вони пройшли день дороги та шукали його між свояками та знайомими. А не знайшовши його, вернули до Єрусалима, аби шукати його там. Аж по трьох днях вони знайшли його в храмі, де сидів посеред учених, слухаючи та розпитуючи їх. І всі, що чули його, дивувалися його розумові та його відповідям. Та родичі, побачивши його, остовпіли, а мати сказала до нього: «Сину, чому ти зробив нам се? Бачиш, твій отець і я шукали тебе з тривоگوю». А він відповів: «Чого ж ви шукали мене? Хіба ви не знали, що мені треба бути в домі мого вітця?» Та вони не зрозуміли, що він хотів сим сказати їм. І він пішов із ними і прийшов до Назарета і слухав їх. А його мати заховала всі ті слова в своїм серці. А Ісус ріс мудрістю та постом та ласкою перед богом і людьми» (Лука, II, 41—52). І се оповідання подає тільки один свідок і то найпізніший із трьох. Повторені в ньому другий раз слова про те, що мати Ісусова заховала його слова в своїм серці, вказують на те, що ту часть традиції про Ісусову молодість приписувано споминам його матері.

Усю діяльність Ісусову від його хрещення аж до смерті Шевченко збуває короткими та трохи шаблоновими словами, а зупиняється довше тільки при смерті Марії, якій приписує те, що по книзі апостольських діяній було dokonane зіслання духа святого на апостолів в 50-й день по смерті Ісуса. Розуміється, поетові вільно було зробити се, хоча з цілого представлення ролі Марії в поемі, досить пасивної, не видно, відки в неї нараз могла взятися сила dokonati в одній хвилі того, чого не міг dokonati Ісус протягом кількох літ свого навчання та своєї діяльності. Певна річ, велике терпіння, яким наповнила Марію смерть її сина, dokonує не раз великого перевороту в людській душі, та змалювати докладно той переворот у душі Марії Шевченко, очевидно, не мав сили. Так само, як не змалював його в душі матері Алкіда в «Неофітах». Що одначе він у обох поемах відчув можливість такого майже чудотворного перевороту, се також одно зі свідоктв про його геніальну вдачу, яка в людській душі відкриває такі глибини та сили, яких не догляне й не відчує звичайний талант¹.

Писано в днях 25—30 січня 1914 р.

¹ Вважаю не зайвим до сього розбору евангельських звісток про життя та діяльність Ісуса додати ще екскурс про те, що з посто-

Про Квірінія та його урядування найточніші та найповніші звістки подає Йосиф Флавій*, у якого книзі «Antiquitates iudaicae» (XVIII, 1) читаємо: «Квіріній, один із сенаторів, що вже перейшов був усі публічні уряди та задля своєї чесноти мав великий вплив, удався на розказ кесаря (Августа) з нечисленною дружиною до Сирії, аби там перевести деякі судові процеси, а також зарядити оцінку всіх маєтностей. Разом із ним вислано Копонія, мужа рицарського стану, до Юдеї, як начальника воєнної сили. Незабаром прибув Квіріній також до Юдеї, аби й тут зарядити маєтностей, а надто розпорядити добра Архелая. Жиди зразу нічого не хотіли й чути про оцінку, але по якійсь часі улягли намовам первосвященника Йоазара та дозволили за його радою переводити оцінку спокійно. Але Юда Гавланіт із міста Гамалі та фарисей Саддук підбурили народ до бунту, представляючи йому, що оцінка не що інше як явне поневолення, і візвали весь народ, аби боронив свою свободу». Даліше оповідання про той бунт, а властиво про ряд локальних бунтів, досить неясне та й недокінчене, бо невідомо, що сталося з його зачинниками, тому й пропускаю його. Варто завважити, що урядова чинність, яку переводив Квіріній, мала на меті не стільки пізнати число людності, але головно фіскальний інтерес держави — через оцінку маєтків вислідити доходи людності та її податкову силу. Се зазначає також Тацит* («Annales», I, 11), оповідаючи, що зараз по смерті Августа Тіберій*, нібито вагаючися стати наступником такого великого монарха, велів принести Августову таблицю та прочитати перед сенатом. Там були списані всі засоби держави, кілька горожан і союзників узброєних, кілька флот, королівств і провінцій, данин або податків, доконечних видатків та дарів із ласки. Усе те списав Август власною рукою, додаючи заповіт, аби його наступники тримали державу в тих самих границях». Може, на основі того запису Августового, про який згадує Тацит, подав далеко пізніший візантійський учений Суїдас відомість, що Август, «бажаючи знати число

ронніх тогочасних джерел можемо дізнатися не так про самого Ісуса, як про деякі особи, згадані в євангеліях, що відіграли таку чи іншу історичну роль. Про дві такі особи, царя Ірода, що вмер 4 роки перед Ісусовим різдвом, і про Івана Хрестителя, що поїс смерть можливо 4 роки по Ісусовій смерті, було вже сказано вище. Тут подаю ще те, що можна було зібрати про Квірінія, Понтія Пілата* та інших римських намісників Юдеї за життя Ісусового, про тодішніх первосвященників та про смерть Ісуса.

всіх жильців своєї держави, вибрав 24 мужі бездоганно чесні, аби доконали обчислення всіх осіб і їх дібр. Се обчислення виказало 4 101 017 осіб, яким наложено данини відповідно до їх доходів»¹.

До нас дійшов такий власноручний запис кесаря Августа, списаний у остатнім році його життя і захований як напис на стіні колишнього храма в Анкірі в Малій Азії в латинським оригіналі і в перекладі на грецьку мову. Се схематична, так сказати, автобіографія кесаря, перелічення важніших пригод його життя, урядів та становищ, які він займав, війн, які провадив, представлення об'єму держави та перелічення збудованих ним публічних будівель і храмів, особливо в Римі, і все те з точними датами. Ся незрівнянна в своїм роді пам'ятка, відома в науці [під] з[аголовком] «Monumentum Ancyranum», була знайдена та скопійована (тільки в латинським тексті) ще в р. 1555, але аж у році 1882 докладно відрисована німецько-австрійською експедицією Гумана й Домачевського. Втім записі згадує кесар Август про три переписи, доконані за його панування: перший у р. 28 пер[ед] Хр[истом] виказав 4 063 000 римських горожан, другий у р. 8 по Хр[исті], очевидно, той сам, якого часть доконував у Сирії та Юдеї Квіріній і який виказав 4 233 100 римських горожан, і третій у р. 13 по Хр[исті], що виказав 4 937 000 римських горожан². Ті дані дозволяють спростувати прийняту досі дату Квірінієвого перепису (пор. Клеменцове видання Флавієвих «Jüdische Altertümer», II, стор. 504, нота під текстом) о 2 роки пізніше, з р. 6 на 8. Се згоджується також із тим, що оповідає Йосиф Флавій далі про Квірінія (XVIII, 2), а власне: «Коли Квіріній розпродав Архілаєві добра та довів до кінця оцінку, що сталося в р. 37 по побіді Цезаря* над Антонієм*, він усунув первосвященника Йоазара, який зайшов був у свару з народом, із уряду й достоїнства, та віддав сю посаду Ананові, синові Сета». Битва під Акцісом, що була фатальна для Антонія і початком самовлади Цезаря, випала 2 вересня 31 р. пер[ед] Хр[истом], а 31 літ пізніше дає справді кінець осьмого року по Хр[исті].

¹ M. L e n a i n d e T i l l e m o n t. Mémoires pour servir a l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles. Seconde édition. Paris, 1701, стор. 416—417. Треба зазначити, що автор сього великого діла, яке й досі ще не стратило своєї вартості, не знав Йосифа Флавія.

² D-r C a r l W i l l i n g. Die Taten des Kaisers Augustus von ihm selbst erzählt (Monumentum Ancyranum). Halle a.d.S. стор. 6, 19

Щодо смерті Ісусової, то про неї до нас не дійшло ніяке позаєвангельське свідоцтво. Виїмок можна зробити хіба що до жидівського історика Йосифа Флавія, та й то ледве. В його книзі «Antiquitates iudaicae», XVIII, 3 читаємо оповідання про римського намісника Понтія Пілата, який, припровадивши своє військо з Кесарії до Єрусалима на зимовий постій, запорядив на знак своєї погорди до жидів, аби військо, вступаючи до міста, несло знамена з подобижами кесаря, а потім велів ті знамена виставити прилюдно, чого не робили попередні намісники, шануючи жидівський закон, що забороняв уживання всяких зображень людського лица. Се викликало жидівський розрух, що скінчився уступкою Пілата. Другий, грізніший, розрух, що скінчився смертю многих жидів, викликав Пілатів почин спровадити воду з одного досить далекого джерела до Єрусалима коштом храмового скарбу. Потім читаємо далі: «В тім часі жив Ісус, мудрий чоловік, коли взагалі можна назвати його чоловіком! Він доконав зовсім нечуваних діл і був учителем усіх людей, що з радістю приймали правду. Так притягнув він до себе багато жидів і багато язичників. Він був Христом. І хоча Пілат на домагання найчільніших із нашого народу засудив його на смерть на хресті, все-таки його давніші прихильники не спроневірилися йому. Бо він третього дня (scilicet)¹ по своїй смерті) явився їм знов живий, як богом зіслані пророки прорекли про нього те й тисячі інших речей. І ще й досі живе народ християн, що називається так від нього». Що се оповідання написане християнином, а не захитником юдаїзму Йосифом Флавієм, легко зрозуміти, коли зважимо, що автор оповідання справді вважає Ісуса Христом, себто жидівським месією, і вірить у його воскресення три дні по смерті (фактично в євангеліях Ісус умирає на хресті в суботу надвечір, а воскресєє в неділю досвіта, значить пробуває мертвий навіть не цілу добу). Тогочасні жидаї, чуючи Ісусові заперення, що він син божий, мали би повне право засудити його на смерть як богохульника, і так мотивував би також Йосиф його смерть, якби справді знав був про неї. Натомість автор інтерпеляції лишає Пілатів засуд і налягання жидівських старшин зовсім не умотивованим². Про Понтія

¹ Тобто (лат.).— Ред.

² Пор. статтю А. Шірепа «Josephus Flavius» у Гауковій «Realencyklopädie der protestantischen Theologie und Kirche», т. IX, стор. 377—386.

Пілата та його правління в Палестині на основі позаєвангельських джерел, а головню Йосифа Флавія можна сказати ось що. В р. 8 по р[іздві] Хр[істовім] кесар Август разом із Квірінієм вислав Копонія як намісника до Палестини («Antiquitates iud[ae]ae»), XVIII, 1). Сей Копоній зараз слідує року вернув до Риму, а його місце зайняв Марк Амбівій. Сей пробув там несповна 2 роки, а по нім настав Анній Руф, при яким умер кесар Август дня 19 серпня р. 14 по Хр[істі]. Новий кесар Тіберій зараз відкликав Руфа і прислав на його місце Валерія, брата, який держався на тім місці 11 літ. У р. 25 по Хр[істі] його замінив Пілат, про якого правління маємо в Йосифа Флавія наведені вище оповідання про два бунти ерусалимських жидів та про смерть Ісуса (ор. cit., XVIII, 3), без означених дат, та, можливо, що з перших літ його правління, та оповідання про бунт самаритян і їх зажалення на здирства Пілата, занесене до сірійського консула Вітелогія, який звільнив Пілата з намісництва і велів йому удатися до Риму та оправдатися перед кесарем. «По 10-літнім побуті в Палестині,— пише Флавій,— Пілат удався до Риму, але поки ще доїхав туди, кесар Тіберій умер» (ор. cit., XVIII, 4). Ся дата остільки недокладна, що Тіберій умер д[ня] 16 марта р. 37 по Хр[істі] (T a c i t u s. Annales, 14, 50), отже, від р. 25 минуло не 10, а більш як 11 літ. Для означення року смерті Ісусової се зіставлення не дає нічого. Йосиф Флавій подає також рівночасне наступство первосвящеників Єрусалимського храму, найвищих дастьників жидівської нації, яких ставлення й усунування *via facti*¹ взяла в свої руки римська власть. І так Квіріній в р. 9 по Хр[істі], будши в Єрусалимі, усунув первосвященика Йоазара і поставив на його місце Анана, сина Сетового, згаданого в євангеліях під іменем Анни. Сього Анана усунув намісник Валерій Грат зараз по своїм приході в році смерті Августа, отже 14[ім] по Хр[істі], так що первосвящеником пробув він сповна або несповна 5 літ. Грат поставив на його місце Ізмаеля, сина Фабі, очевидно, чоловіка не жидівського походження, але усунув його незабаром, може, ще того самого року та, може, наслідком спротивлення жидів, і поставив замість нього Єлеазара, сина бувшого первосвященика Анана. Та й сей не пробув на тім місці довше року, і його замінив Симеон, син Камута.

¹ Фактично (лат.).— Ред.

По році Грат усунув і сього та наставив замість нього Йосифа, званого Каяфою («Antiquitates iudaeicae»), XVIII, 2). Се могло статися не пізніше, як у році 16 або 17 по Хр[исті]. Каяфа пробув на тім становищі аж до празника пасхи 37 року, коли його усунув консул Вітеллій, що загостив тоді до Єрусалима по усуненні Пілата, і поставив на його місце другого сина Ананового, Йонатана (там же, XVIII, 4).

Дописано в д[нях] 8—12 лютого 1914

ВСТУПНА ЧАСТЬ ЛІТОПISУ ПО ОБОХ РЕДАКЦІЯХ

Вступна часть літопису починається в обох редакціях титулом, оповіданням про три первісні племена людського роду, що пішли від синів Ноевих, і подає розселення тих трьох племен, чи радше рас, на основі грецького джерела. Титул в обох редакціях де в чому відмінний, а власне в т[ак] зв[анім] Іпатськiм рукописі титул подвійний: «Лѣтописецъ рускыи съ Бѣмъ починаемъ. Отче блѣви». Сього першого титулу в Лаврентієвій редакції нема. Другий титул, спільний обом редакціям, але не однаково стилізований, подаю тут паралельно:

Текст Іпат.

Повѣсть временныхъ лѣт
черноризца Федосьева ма-
настыря Печерьскаго от-
куду есть пошла руская
земля стала есть и хто
в неи началъ пѣрвѣе кня-
жити.

Текст Лаврент.

Се повѣсти времяныхъ
лѣт, откуда есть пошла
руская земля, кто въ Кы-
евѣ нача первѣе княжити,
и откуда руская земля
стала есть.

Слова від «хто» до «княжити» в Іпатськiм тексті допи-сано дрібнішим письмом під хрестиком догори поперек перших шістьох рядків першого стовпця рукопису. Речення вийшло з дублетом дієслів: «єсть пошла» і «стала єсть», безсумнівний знак, що в тiм титулі пропущено деякі слова. Титул Лаврентієвої редакції не має вказівки на автора, а зате спеціалізує місцевість осідку князів, Київ. Характерна різниця обох редакцій в означенні місця, де почалося руське князювання, а власне та, що текст Лаврентія вка-зує спеціально на Київ, коли натомість Іпатський текст

бере загально всю руську землю, може, з часом виясниться основною тенденцією обох редакцій. Причинок до вияснення сеї тенденції дає також друга відміна в обох титулах, а власне вказівка Іпатського тексту на автора чи, може, тільки редактора літопису, якої нема в тексті Лаврентія.

Не зайвим буде подати також паралельно дальший текст вступної часті в обох редакціях і порівняння його з грецьким джерелом*. Для вигоди досліду розриваю текст на малі уступи, подаючи до кожного відповідні уваги.

Текст Іпат.

Се начнемъ повѣсть сию
по потопѣ бо 3-є сѣве Ное-
ви роздѣлиша землю,
Симъ, Хамъ, Афетъ.

Текст Лаврент.

Се начнемъ повѣсть сию.
По потопѣ первие сѣве Но-
еви роздѣлиша землю,
Симъ, Хамъ, Афетъ.

Різниці між обома сими текстами лиш дві, а власне число Ноевих синів, подане в Іпатськім тексті цифрою «3-є», у Лаврентієвім через непорозуміння переписано «первие». Друга різниця між формами «роздѣлиша» виявляє в Лаврентієвім тексті тенденцію підганяти народні українські язикові форми під церковнослов'янські. Сю тенденцію бачимо досить консеквентно переведену в цілім тексті Лаврентієвої редакції.

Текст Іпат.

Я ся вѣстокъ Симови:
Перьсида, Ватрь доже и
до Индикія в долготу
и в широту, и до Нироку-
риа, яко же рещи от вѣсто-
ка даже и до полуднѣя.
и Сурия и Мидиа и Ефратъ
рѣку и Вавилонъ, Корду-
на, Асурианъ, Месопота-
миа, Аравія старѣишая,
Елимаисъ, Индиа, Ара-
вия сильная, Кулии, Кома-
гины, Финикия вся.

Текст Лаврент.

И я ся вѣстокъ Симови:
Персида, Ватрь тоже и до
Индикія в долготу и в ши-
рину, яко же рещи ст
вѣстока и до полуденѣя.
и Сурия, Индиа, Мисопо-
тамира (?), Аравія стар-
рѣишая, Елмаисъ, Инди,
Равія ... на вся.

Сей реєстр розселення семітів у грецькім тексті Амартола (розд. IV, стор. 39—40) виглядає ось як у перекладі на нашу мову: «І були приділені первородному синові

Ноевому Сімові (землі) від Персії і Бактрів аж до Індії та Рінокурур на схід, Хамові ж від Рінокурур аж до Гадейри на захід, а Яфетові від Мідії до Гадейри на північ. Землі, що дісталися Сімові, були ось які: Персія, Бактріана, Гирканія, Вавілонія, Кордина, Ассірія, Месопотамія, Арабія стара, Елимаїда, Індія, Арабія щаслива, Келесірія, Комагена і вся Фінікія та ріка Євфрат». Порівнюючи сей текст із нашими літописними, бачимо, що текст Іпатської редакції, хоч декуди попсований та з помилками, все-таки значно докладніший і повніший від Лаврентієвої. До помилок сього тексту треба зачислити назву Арабії сильною замість щасливої; в рукописі т[ак] зв[аному] Хлебникова*, що належить до групи рукописів сеї редакції, вона також не зовсім властиво названа «полуденная». Загадкові назви «Килии» і «Колгини» пояснюються з порівняння грецького тексту як Κοιλησυρία і Κοιμαγήνη; ся друга назва подана в рукописі Хлебникова досить добре в формі «Комагини». У Лаврентієві рукописі при кінці реєстру пропущено один або два рядки письма, а з назви «Финикиа» лишилися лиш дві остатні букви. Над словом «вся» в рукописі покладено значок подвійного хреста на знак, що тут пропуск у тексті, але пропуска не доповнено. В обох текстах відміна супроти грецького та, що ріку Євфрат покладено в редакції Іпат. по назві «Мидиа», а в рукопису Лаврент. зовсім недоладно по назві «Индиа», яка зрештою через помилку стоїть замість «Мидиа». Назва грецької місцевості Φίνοχοῦροβρων у рукопису Іпат. подана хибно в формі «Никураи», а потім над сею назвою між буквами и і к дрібнішими буквами дописано ро; в Лаврентієві рукописі сю назву пропущено.

В Толковій палей міститься на стор. 227—240 далеко просторіший реєстр народів, розселених після вавілонського стовпотворіння і зайнятих ними місцевостей. Сей реєстр узятий із грецького джерела, на що вказують грецькі форми імен, полишені в церковнослов'янським тексті, такі як «Аррианои», «Аоурканои», «Магардон», «Парфои», «Герсанои» і т. ін. Часті того реєстру згоджуються з реєстром Амартола, і для [того] наводжу їх тут для порівняння. Ось перша часть:

«И яша ся Симови восточьныя страны: Пърсида, Ватрь дожъ до Снинкие въ долъготоу и в шириню до Нирькоуроуя, яко же есть рещи от востока даже и до полудня» (стор. 227).

«Имена же симъ мѣстомъ, по ним же расплодиша ся сѣве Симви: 1. Пърсида, 2. Ватрь, 3. Соурья, 4. Мидия, 5. Вавилония, 6. Ирдоуна, 7. Оуркания, 8. Месопотания, 9. Аравия старѣйшия, 10. Слоумоисъ, 11. Индикия, 12. Аравия бѣтая, 13. Кулисурия, 14. Камагини, 15. Мидиямо малая, 16. Мидиямъ великая, 17. Фуникия вся. Ефрантъ рѣка течеть в части Симви же» (стор. 234).

Сей реестр, як бачимо, значно докладніший від літописного, отже виключає допущення, аби редактор літопису мав його в руках, бо в такім разі був би переписав його; та виключає також припущення, аби автор Палей користувався літописним текстом.

Текст Іпат.

Хамови же я ся полуденья часть: Егупеть, Ефиопья, прилежащия къ Индомъ, другая же Ефиопья, из нея же исходитъ рѣка ефиопьскаа Чермна, текущия на вѣстокъ, Фива, Луви прилежащи, доже до Куриния, Мармариа, Суритѣ, Ливуи другая, Нумидия, Масурия, Мавритания, противу сущи Гадирѣ, сущимъ же къ востоком имать Киликию, Памфилию, Писидию, Мосию, Лукаонию, Фругию, Камалию, Ликию, Карню, Лудю, Масию другую, Троаду, Солиду, Вифунию, старую Фругию, и острова пакы имать Сарданию, Критѣ, Купрѣ и рѣку Гиону, зовемую Нилу.

Текст Лаврент.

Хамови же я ся полуденьная страна: Египеть, Ефиопья прилежащия ко Индомъ, другая же Ефиопья, из нея же исходитъ рѣка ефиопьская Чермна текущи на вѣсток Аинф Ликии прилежащи до Куриния, Маръмарья, Асурити, Сиоу и другая Нумидья, Масурия, Мавританья проти сущи Гадирѣ. сущимъ же ко востоком имать Киликию, Памфилию, Писидию, Мосию, Лукаонию, Фругию, Камалию, Ликию, Карню, Лудью, Масию другую, Троаду, Салиду, Вифурии, старую Фругию и островъ сии имать: Саръдани, Критѣ, Купрѣ и рѣку Їону зовемую (за сим словом, здається, виблідло ще одно, з якого лишилися лиш два сліди).

В грецькім тексті читаємо: «Хамові ж Єгипет, Ефіопія, що глядить до Індів, друга Ефіопія, відки впливає ріка

ефіопська Червона, що пливе на схід, Фіваїда, Лівія, що лежить біля Кірени, Мармаріда, Сирта, друга Лівія, Нумідія, Массірія, Мавританія аж до Гадейр. В північній стороні має приморські краї Кілікію, Памфілію, Піссідію, Мізію, Лікаонію, Фрігію, Кабалію, Лівію, Карію, Лідію, Бітинію, Стару Фрігію, і далі має острови Сардинію, Крит, Кіпр, і ріку, що називається Ніл». Порівнюючи сей текст із обома редакціями нашого літопису, бачимо знов, що в Іпатських текстах, неважаючи на деякі помилки, переклад докладніший і ближчий оригіналу, ніж у Лаврентієвім. До помилок треба зачислити оба варіанти назви Лівії: «Луви» і «Ливуи». В Лаврентієвім тексті сей другий варіант передано зовсім хибно буквами «аинф Ликий». Недокладно передано грецьке $\Theta\eta\nu\alpha\iota\varsigma$ руською назвою «Фива», яка означає місто Фіви замість краю Фіваїди. Через помилку передано також у обох наших редакціях грецьку назву $M\upsilon\sigma\iota\alpha$ руською «Мосия» зам[ість] «Мусию», відповідно до звичайного передавання грецького ν нашим $у$ в староруських текстах. Так само через помилку в обох редакціях передано грецьку назву $K\alpha\beta\alpha\lambda\iota\alpha$ руською «Камалия». Тільки в двох грецьких рукописах містяться назви «друга Мізія», «Троада та Айоліда», що перейшли також у обі редакції нашого літопису. В обох редакціях ріка, покладена на кінці реєстру географічних назв, називається «Гиона зовемая Нила». Се вказує на те, що староруський перекладач мав у руках грецький текст, у яким була первісна назва Нілу, ідентифікована з рікою Гіон, згаданою в книзі Битія [2, 13] між чотирма ріками, що впливали з раю. Ся назва знаходиться в тих самих грецьких текстах, у яких містяться також вищезгадані назви «друга Мізія, Троада та Айоліда».

Ось відповідний текст Толкової палей: «Суть же си предѣли снѣвъ Хамовъ, где сѣдять, се суть: 1. Егупеть, со всѣмъ еже есть в немъ, 2. Ефиопья прилежащая ко Индомъ, и другая же Ефиопия, из нея же исходитъ ефиопская рѣка Чермна, текущая на вѣстокъ, ей же имя (Ниль), Фива и Лива, яже течеть до Коркоуны, 3. Мармарись и еже одинѣмъ все, 4. Соутрись имущи 3 языки». Далі пропускаю шість рядків тексту, зовсім відмінних від літописного, після яких іде огляд східної часті країв, заселених хамітами: «Отъ вѣстока же имѣють Киликию, Памфилью, Писидию, Мусию, Лугдонию, Фругию, Камилию, Лукию, Ка-

рию, Лудию, Трояну, Солию и древнюю Фругию» (стор. 236—237). Сей реєстр, як бачимо, менше повний від літописного і знов показує повну незалежність обох творів один від одного.

Текст Іпат.

Афетови же я ся полунощная страна и западная: Мидия, Ольвания, Армения малая и великая, Каподокія, Фефлагоны, Галатія, Кольхысь, Воспориі, Меоти, Дереви, Сармати, Тавриани, Скуфия, Фраци, Македонія, Далматія, Молоси, Фесалия, Локрия, Пеления, яже и Полонопись наречет ся, Аркадія, Ипириноя, Илурикъ, Словене, Лухитія, Аньериакія, Аньдриатиньска пучина. Имаѣ же и острова Вританію, Сикелию, Евію, Родона, Хиона, Львона, Куфирана, Закуньфа, Кефалинія, Ифакину, Керкуру и часть всякоя страны и нарицаемую Онию, и рѣку Тигру, текущую межи миды и Вавилономъ.

Текст Лаврент.

Афету же яша полунощныя страны и западн[ыя]: Мидия, Альванья, Аръвинья малая и великая, Кападокия, Федолагони, Галать, Влехись, Воспориі, Меоти, Дереви, Саръматі, Тавриани, Сируфья, Алматія, Луеи, Фесалья, Локрия, Пеления, иже и Полопонись нарече ся, Аркадъ, Япиронья, Илурикъ, Словѣне, Лухитая, Аньдриокия, Оньдрѣятиньская пучина имаѣ же и острова: Вретанію, Сикилию, Явию, Родока, Хиона, Льзовона, Кофирана, Вакунофа, Кефалинья, Ифакину, Керкуру, часть всячьскыя страны нарицаемую Онию, рѣку Тигру, текущи межу Миды и Вавилономъ.

В грецькім тексті сей уступ читаемо в перекладі на нашу мову ось як: «Яфетові ж Мідія, Албанія, Армения мала й велика, Каппадокія, Пафлагонія, Галатія, Колхіда, Боспор, Майотида, Дербіда, Сарматіда, Тавріаніда, Молоосси, Фесалия, Льокріда, Беотія, Аїталія, Аттіка, Ахая, Пеллена, прозвана Пелопоннесом, Аркадія, Епіротіда, Іллірія, Ліхнітіда, Адрія, з якої (прозвано) Адрійське море. Має також острови: Бретанію, Сіцилію, Евгею, Родос, Хіос, Лесбос, Китеру, Закінт, Кефалленію, Ітаку, Коркиру і часть Азії, названу Йонією, і ріку Тігр, що пливе між Мідами та Вавілонією». В порівнянні з грецьким текстом обі наші редак-

ції виявляють не мало помилок, як се й не могло бути інакше при вичисленні таких чужих і скрутних назв. У назві Іпатського тексту «Ольвания» зам[ість] «Албанія» можна зазначити той сам переголос чужого а на о, як у інших назвах, прим. Олександр, Олексій, Оврам зам[ість] Авраам, Оверко зам[ість] Аверкій і т. п. Чи в «Деревах», по-грецьки Дербіді, покладених у реєстрі обік сарматів, не можна бачити предків наших деревлян? Оба наші реєстри вставляють після назви Іллірика назву Словен, якої в жаднім грецьким тексті нема. В обох наших редакціях зайшло непорозуміння при назві Йонії, яку в грецьким тексті названо частиною Азії, а в наших реєстрах подано як «часть всякая» або «всячьскыя страны». В обох подано хибно назви островів Лесбоса та Китери. Зрештою, як звичайно, в Лаврентієвім тексті помилок більше, як у Іпатськім.

Ось аналогічний текст Толкової палей: «Имена же мѣсть снѡвъ Афетовъ, где сѣдять, се суть: Мидия, Алвания, Армения малая и великая, Каподокія, Февлагонія, Галатія, Калохись, Вепорья, Меотись, Сасамарамати, Тивриания, Фракия, Македонія, Далматія, Молоси, Фесалонія, Локрина, Паления, Андриакіам андриатиньская поучина» (стор. 238—239). Далі пропускаю 15 рядків реєстру островів, яким нема аналогії в літописнім тексті, і подаю тут лише відірваний кінець палейного реєстру, в яким, очевидно, щось пропущено. «Суть же се: Вратанія, Секелія, Сооускритин, Коупрось, Къось, Гамось, Родось, Хонесь, Фассось, Лемносъ, Лесвосъ, Самофракия» (стор. 239). Як бачимо, й тут палейна редакція зовсім незалежна від літописної.

До сього реєстру, взятого з грецького хронографа, обі наші редакції додають географічний огляд північної Європи, який подаю тут із обох редакцій:

Текст Іпат.

До понстьского моря на полунощныя страны Дунай, Днестръ и кавькасиинскыя горы, рекше оугорьскыя. и от туда рекше доже и до Днепра и прочаая рѣкы: Десна, Припеть, Двина,

Текст Лаврент.

До понстьского моря на польнощныя страны Дунай, Дьнѣстръ и кавкаисийскыя горы, рекше оугорьскыи. и от тудъ доже и до Днѣпра и прочая рѣки: Десна, Припеть,

Волховъ, Волга иже идеть на вѣстокъ въ часть Симову. Въ Афетові же части сѣдять Русь, Чюдь, но си языхъ: Меря, Мурома, Всь, Мордва, Заволочьская Чюдь, Пермь, Печера, Ямь, Югра, Литва, Зимигола, Корсь, Сѣтьгола, Либь, Ляховѣ же и Пруси и Чюдь присѣдять к морю варяскому. по сему же морю сѣдять Варязи сѣмо къ вѣстоку до предѣла Симова, по тому же морю сѣдять къ западу до земли Галяньски и до волошьскые. Афетово же колѣно и то: Варязи, Свеи, Оурмане, Готѣ, Русь, Аглянѣ, Галичанѣ, Волохове, Римлянѣ, Нѣмцѣ, Корлязи, Венедици, Фряговѣ и прочии, (иже) присѣдять от запада къ полуденю и сѣсѣдять ся съ племенем Хамовымъ.

Двина, Волховъ, Волъга, яже идеть на востокъ в часть Симову. в Афетовѣ же части сѣдять Русь, Чюдь и вси языхи: Меря, Мурома, Весь, Морѣдва, Заволочьская Чюдь, Пермь, Печора, Ямь, Оугра, Литва, Зимѣгола. Корсь, Сѣтьгола, Любь, Ляхве же и Пруси (и) Чюдь пресѣдять к морю варяжъскому. по сему же морю сѣдять Варязи сѣмо ко вѣстоку до предѣла Симова. по тому же морю сѣдять къ западу до землѣ Агнянски и до волошьски. Афетово бо и то колѣно: Варязи, Свеи, Оурмане, Русь, Агняне, Галичане, Волѣхва, Римляне, Нѣмци, Корляси, Венѣдици, Фрягове и прочии, (иже) до моря присѣдять от запада къ полуночаю и сѣсѣдять ся съ племянемъ Хамовымъ.

Порівнюючи текст сих двох редакцій, треба зазначити в Іпатськiм рукописі язикові форми «Днѣстръ» і «Днепръ», супроти яких Лаврентіїв текст має «Днѣстръ» і «Днѣпръ»; в пізнішiм тексті можна би першу з тих форм назвати білорусизмом, але до такого давнього тексту се, очевидно, не йде. Спільна для обох редакцій форма «сѣдять» жие досі в устах галицько-руського люду замість українського «сидять». В Іпатськiм тексті треба зазначити помилки писаря: «но си» зам[ість] «и вси», як читаємо в Лаврент., і «варяскому» зам[ість] «варяжъскому», як знов поправніше подає Лаврент. Обом редакціям спільне тут слово «длже» в знач[енні] «аж», деінде в церковнослов'янськiм і великоруськiм «даже».

Географічний реєстр, подібний до літописного, міститься в Толковій палей на стор. 240 і виглядає ось як:

«Суть же в части его (т. е. Афета) рѣки великия: 1. рѣка Тигрь обиходящия и раздѣляющи Мидию и Вавилонию до понтьскаго моря. 2-я рѣка Дунаи, 3-я Днѣпръ, Десна, Припѣть, Двина, Волховъ, Волга, яже течеть на вѣстокъ в часть Симову. в той же суть части и кавкаисскыя горы, рекше оугорскыя». Сей реестр має початкове речення, взяте з Амартола, при чім кінцеві слова сього речення додані з іншого джерела, а долучені до того речення дають неправдиве поняття, боцімто Тігр пливе «до Чорного моря». Слова «до понтьскаго моря», що містяться також у наших літописних реестрах, належать до дальшого речення, в яким вчислено ріки, що справді плывуть до Чорного моря. В прочім усі три реестри зовсім тотожні.

В тій же Толковій палей на стор. 243 знаходимо також реестр північноєвропейських народів, подібний до нашого літописного. Він виглядає ось як: «Иже от Афета язъци изидоша и в части его сѣдять: первыи язъкъ варяжьскыи, вторыи словѣньскъ, третии Чюдь, четвертыи Ямь, пятыи Лопь, шестыи Пърмь, семыи Корѣла, осмыи Печера, девятыи Югра, десятыи Литва, 11. Ятвязи, 12. Проуси, 13. Недрова, 14. Меря, 15. Мордѣва, 16. Мещера, 17. Моурома, 18. Корсь, 19. Зимогола, 20. Любь». Сей реестр дещо відмінний від літописного. В нім поставлено на першім місці варягів, на другім словен, коли в літописнім реестрі обі ті назви заступлені іменем Русь. Плем'я чудів тут лиш одно, коли в літописних текстах названо двоє: Чюдь і Заволочська Чюдь. Із назв фінських племен, наведених у літописних реестрах, нема в палейнім реестрі племен Вєсь і Сітьгола; натомість палейний реестр має назви отсих племен, яких нема в літописних: Лопь (лопарі), Корела, Ятвязи і Недрова. З сього можна заключити, що оба ті реестри, літописний і палейний, узяті з одного джерела, але відмінних редакцій. Відки взято остатній реестрик розселення північно-, західно- та південноєвропейських народів, сього наразі не можу дійти.

За сими реестрами маємо в літописі невеличкий уступ про будування вавілонського стовпа, в яким читаємо ось що (подаю знов текст паралельно з обох редакцій):

Текст Іпат.

Симъ же и Хам и Аfetъ
раздѣливше землю и жре-
бии метавше не пересту-

Текст Лаврент.

Сим ... и Хамъ и Аfetъ
раздѣливше землю жребьи
метавше не преступати ни-

пати нікому же въ жребіи братель, и живяху кождо въ своей части. И быс языкъ единый. И оумножившимъ ся члвкомъ на земли и помыслиша создати столпъ до нбси въ дни Нектана и Фалека. и събравше ся на мѣстѣ Сенаръ поле, (начаша) здати столпъ до нбсе, и городъ около его Вавилонъ. и здаша столпъ за 40 лѣи, и не свѣршенъ быс. и сниде. Гсѣ Бѣ видѣтъ городъ и столпа и рече Гѣ: «Се городъ единый и языкъ единый» и смѣси Бѣ языки, и раздѣли на 70 и на два языка, и рассѣя по всей земли. по размѣшеніи же языкъ Бѣ вѣтромъ великомъ раздружи столпъ, и есть останокъ его межі Асура и Вавилона, и есть въ высоту и въ шириню лакоть 5323 локоть. Въ лѣта многа хранимъ останокъ.

кому же въ жребіи братель, живяхо кождо въ своей части. быс языкъ единый но оумножившемъ ся члвкмъ на земли помыслиша создати столпъ до нбсе въ дни Нектана и Фалека. и собраша ся на мѣстѣ Сенаръ поли здати столпъ до нбсе и градъ около его Вавилонъ и созда столпъ то за 40 лѣт, не свѣршенъ быс. И сниде Гѣ Бѣ видѣти градъ и столпъ и рече Гѣ: «Се родъ единый и языкъ единый». и смѣси Бѣ языки и раздели на 70 и 2 языка и рассѣя по всей земли. по размѣшеніи же языкъ Бѣ вѣтромъ великимъ разраши столпъ, и есть останокъ его промежі Асира и Вавилона, и есть въ высоту (далі кілька слівъ недописано і полишено пусте місце) и в лѣта многа хранимъ останокъ.

До характернихъ різниць обохъ редакцій треба зачислити вживання *ы* замість *и* в Лаврентієвімъ тексті, подібне, як у найстаршій копії Толкової палей. Переміни, такі як «переступати» в І. на «преступати» в Л., «городъ» на «градъ», треба зачислити на карб тенденції Лаврентієвого тексту від народного до церковнослов'янського языка. Варто зазначити старшу форму *ablāt-īva* «великомъ» в І., заступлену новішою «великимъ» у Лаврент. Наше літописне оповідання зовсімъ незгідне з тим, яке маємо в грецькімъ тексті Амартола (стор. 36—38), та не взяте такожъ із Толкової палей, де читаємо про се досить просторе оповідання (стор. 228—

231)¹. Згідне з текстом Палеї тільки остатні речення літописного оповідання, яке тут читаємо ось як: «По раздѣленіи оубо языкъ Бѣ вѣтромъ великимъ раздруши столпъ, и есть останокъ его межѣ Асоура и Вавилона на поли нарицаемѣмъ Сенаръ; есть же останокъ столпа въ высоту и въ широту мѣра есѣ 5 000 и 400 и 30 и 3 локоть».

Тому, що вся та вступна часть літопису належить не до первісної літописної традиції, але була ділом пізнішого редактора, який міг займатися ним у початку XII в., для нас неважне питання, чи сей редактор знав Толкову палею і брав із неї дещо безпосередньо; чи ні.

¹ Палея Толковая по списку, сделанному в г. Коломне в 1406 г. Труд учеников Н. С. Тихонравова. Москва, 1892.

НАЙСТАРШІ ТРАДИЦІЇ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Початкова частина нашого найстаршого літопису перед першою хронологічною датою, т. е. перед р. 852, першим роком панування візантійського царя Михаїла*, містить ряд поетичних переказів, який можна вважати місцевою традицією Київської землі, списаною в віршованій формі коло половини XI в. на основі давніших переказів із VIII—X вв., що, може, й первісно, для пам'яті при усній передачі, мали вже віршовану форму. Ця традиція виявляє в собі три складові часті, а власне місцеву, полянсько-київську сагу, християнський елемент, що витворив легенду про мандрівку апостола Андрія через руські землі від устя Дніпра до устя Волхова біля Великого Новгороду, і варязько-норманську традицію про варязький шлях, що йшов від Балтійського до Чорного моря Дніпром біля Києва. Ті християнські та варязькі складники зв'язалися досить тісно з місцевою полянсько-київською традицією ще перед прийняттям християнства через Володимира Великого, за часів Олега, Ігоря та Ольги, коли варязький шлях був ще безпечний і не перегороджений степовими ордами.

В тій формі, в якій дійшла до нас ця найстарша південноруська традиція в початкових розділах нашого найстаршого літопису, вона нав'язує до біблійного переказу про вавілонське стовпотворіння та розділ людського роду на 72 язика, але сей переказ у нашій літописі не чисто біблійний, бо перейшов старшу від нашої, може мораво-паннонську або болгарську, традицію. До нашого часу доховався староболгарський хронограф, писаний у першій половині X в. болгарським попом, а потім єпископом Григорієм; сей хронограф, мабуть, уже в половині XI в. разом із іншими пам'ятками староболгарського письменства дістався на

Русь та ввійшов до складу бібліотеки кн[язя] Ярослава, і ним, правдоподібно, покористувався той невідомий нам український письменник, що зложив первісну, віршовану «Повѣсть временныхъ лѣтъ», яка пізніше в[війшла] в склад нашого найстаршого літопису.

Подаю тут у окремих розділах ті частини сеї віршованої повісті, що попереджають датовану часть літопису і належать, очевидно, до часу, давнішого перед р. 852, т. є. перед половиною IX в. В літописі вони йдуть ось у якій черзі: 1. Розділ народів, 2. Варязький шлях, 3. Апостол Андрій на Київських горах, 4. Три брати: Кий, Щек і Хорив і 5. Хозарська данина. Не можна сказати, щоби ся черга була хронологічно послідовна, бо можливо, що місцева полянсько-київська традиція про Кия, Щека та Хорива та про хозарську данину старша від варязької традиції про варязький шлях.

Ось оповідання про розселення народів у тексті т[ак зв[аного] Іпатського літопису, фотолітографічного видання*, ст. 6:

І. РОЗСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

По раздрушении¹ столпа
И по раздѣлении языкъ
Прияша сѣве Сѣмовы вѣсточныя страны.
Афетови же снове западь прияша
И полунощныя страны.
От сихъ же 70 и дву языку
Бысть языкъ словенскъ,
От племени же Афетова
Нарицаемѣи Норци².

¹ В тексті додано: же.

² В тексті дод[ано]: Иже суть Словенѣ. Ся редакторська увага остільки невластива, що первісний автор протиставить норців, можливо що Геродотових нервів, слов'янам. У т[ак] зв[аного] баварського географа, що писав коло р. 890, між племенами, що живуть на північ від Дунаю (ad septentrío nalem plagam Danuvii), вчислено, між іншим, ось які слов'янські, можливо руські, племена: Busani (бужани), що мають 231 оселю, Unlizi (угличі), 318 осель, Neriuani (чи не те саме, що Геродотові нерві і норці нашого літопису?), 78 осель, Zeriuani, quod tantum est regnum, ut ex eo cunctae gentes Sclavorum exortae sunt et originem, sicut affirmant, ducant [зеріані, у яких така велика держава, що з неї походять всі племена слов'ян і, як твердять, беруть своє начало (лат.).— Ред.] Ruzzi (руси), Liudi (люди), Ungere (угри), Opolini (ополяни), Vuislane (висляни), Slenzane (шльонзаки) (пор. Monumenta Poloniae historica, t. 1, ст. 10—11).

По мнозѣхъ же временѣхъ
 Сѣлѣ суть Словени по Дунаеви,
 Где есть нѣ Оугорская земля и болгарская.
 От тѣхъ Словенъ разидоша ся по земли
 И прозваша ся имены своими,
 Кде сѣдше на которомъ мѣстѣ.
 Яко пришедше сѣдоша по рѣцѣ¹ Моравѣ,
 И прозваша ся Морава;
 А друзии Чесѣ нарекоша ся,
 А (инии)² Словѣне Хорвати бѣли, Серп и Хутанѣ.
 Волохомъ бо нашедшим на Словены подунаискые
 И сѣдшимъ в нихъ и насиляющимъ имъ,
 Словѣне же ови пришедше и сѣдоша
 На Вислѣ, и прозваша ся Ляховѣ.
 А от тѣхъ Ляховѣ прозваша ся Поляне³,
 Друзии Лютичѣ, инии Мазовшане,
 А инии Поморяне.
 Тако же и тѣ же Словѣне
 Пришедше сѣдоша по Днепру
 И наркоша ся Поляне, а друзии Деревляне,
 Зане сѣдоша в лѣсѣхъ.
 А друзии сѣдоша межи Припѣтью и Двиною,
 И наркоша ся Дреговичи.
 А инии сѣдоша на Двинѣ,
 И нарекоша ся Полочане
 Рѣкы ради, яже втечетъ въ Двину именованъ Полота⁴.
 Словѣне же сѣдоша около озера Илмера
 И прозваша ся своимъ именованъ,
 И сѣдлаша городъ и нарекоша и Новѣгородъ.
 А друзии же сѣдоша на Деснѣ
 И наркоша ся Сѣвера,
 И тако разиде ся словеснеськы языкъ⁵.

З того, що автор сього оповідання виводить розселення слов'ян із-над Дунаю, а першою парістю того розселення вважає мораван, можна догадуватися, що його оповідання було виразом моравської або південнослов'янської традиції. Ся традиція, яка оселення слов'ян над Дунаєм кладе в часи перед розширенням Римської держави в ті сторони — бо так треба розуміти слова «Волохомъ бо нашедшимъ» — не має історичної основи, бо новіші досліди виказали докладно, що велика міграція слов'ян ішла не з-над

¹ В тексті дод[ано]: именованъ.

² В тексті редакторське пояснення: а се ти же Словѣне.

³ В тексті дод[ано]: Ляховѣ.

⁴ Далі в тексті дописка редактора, дублет супроти попереднього: От сея прозваша ся Полочанѣ.

⁵ Далі в тексті редакторський додаток: Тѣмъ же и прозвася словенская грамота.

Дунаю на північ, а з півночі над Дунай і на прилежні до нього краї в напрямі до Адрійського та Егейського моря. Автор літописного оповідання покористувався тою південнослов'янською традицією лише в першій половині свого оповідання (р. 10—26), натомість друга половина, що займається спеціально розселенням руських племен, єсть виразом старої руської традиції. Де в чому аналогічне оповідання староруської Толкової палей має зовсім відмінну лісту народів Афетового коліна. Читаємо там: «Иже от Афета языци изидоша и в части его сѣдять, первый языкъ Варяжьскый, вторый Словѣньскъ, третии Чюдь, четвертый Ямь, пятый Лопь, шестый Пермь, семый Корѣла, осмый Печера, девятый Югра, десятый Литва, 11 Ятвязи, 12 Пруси, 13 Недрова (вар[іант] — «Недрева» або «Недрѣва»), 14 Меря, 15 Мордѣва, 16 Мещера, 17 Моурома, 18 Корсь, 19 Зменола, 20 Любь» (Палея Толковая, Москва, 1892, ст. 243, пор. мої «Пам'ятки укр[аїнської]-руської мови і літератури», т. 1, ст. LI). Як бачимо, тут слов'янське плем'я згадано тільки під одним іменем, і то на другім місці по варягах, а зате дуже подрібно вчислено фінські та литовсько-латиські племена. Сей палейний реєстр треба вважати одним із доказів руського, а не болгарського походження Палей, а вчислення фінських племен свідчить про те, що автор реєстру мав про них докладніші відомості, ніж автор нашого літописного оповідання.

Може, не зайвим буде додати до сього ті скупі та недовкладні, але де в чому інтересні звістки, які подає Константин Порфиригенет про племена, розселені на нашій території. Говорячи в розд. 37 своєї книжки «De administrando imperio» про розселення пацінаків (печенігів) і вчисливши ті їх племена, що живуть на схід від Дніпра, він пише далі: «А інші чотири покоління сидять по сьому березі ріки Дніпра на захід і на північ, займаючи околицю¹ Гіазихопон, що граничить з Болгарією, околицю нижчої Гілі, що граничить з Туркією, і околицю Харобою, що граничить з Руссю, нарешті, околицю Ябдіертім, що граничить із підвладними землями Русі, з ультинами, з деревленинами і ленценинами та іншими слов'янами» (Monumenta Poloniae historica, т. 1, ст. 42). Оскільки сумнівні всі ті назви, остільки певним можна вважати, що в деревленинах треба ба-

¹ В грецькім оригіналі θέρμα, що означає простір землі, менший від провінції, а більше схожий на наш округ або повіт.

чити деревлян. Чи назву села Ланчин у Надвірнянськiм повіті не можна вважати iсторичним пережитком назви племені, яке грецький автор назвав *Λευτζενῖνοι* і яка відповідала би нашому «ланчиняни»?

2. ВАРЯЗЬКИЙ ШЛЯХ

Бѣ путь из Варягъ вѣ Грѣкы
И изъ Грѣкъ по Днепру,
И вѣрхъ Днѣпра волокъ до Ловоти,
И по Ловоти внити вѣ Илмерь озеро великое,
Из него же озера потечеть Волховъ,
И втечетъ вѣ озеро великое Нево,
И того озера внидет оустье в море Варяское,
И по тому морю внити даже¹ и до Рима,
А от Рима прити по тому же морю
Къ Царюграду, и от Царяграда прити в Понтъ море,
В не же втечет Днѣпръ рѣка.
Днѣпръ бо течеть из Воковьского лѣса
И потечеть на полудни,
А Двина изъ того же лѣса потечетъ,
И идетъ на полуночь,
И внидеть в море Варяское.
Ис того же лѣса потечеть Волга на вѣстокъ,
И втечетъ семьюдесять жерель в море Хвалѣнское.
Тѣм же из Русі можетъ ити по Волзѣ
В Болгары и вѣ Хвалисы,
И на вѣстокъ донти вѣ жеребни Симовъ,
А по Двинь вѣ Варягы, а изъ Варягъ и до Рима,
От Рима же и до племени Хамова.
А Днепръ втечет в Понтское море
Тремѣ жерелы, иже море словеть руское.

Сей незвичайно оригінальний географічний нарис мусить бути впливом дуже старої традиції, що заховала пам'ять про широкі зносини між трьома головними племенами людського роду — афетітами, семітами й хамітами.

Не мусить се бути відгук прастарої арійської або передарійської традиції, але його походження, на мою думку, відповідніше буде вважати відгуком норманської традиції, бо ж норманни в своїх воєнних походах, починаючи від VIII—X вв., навідували не раз усі три відомі тоді часті світу — Європу, Африку й Азію. Се потверджується по-трохи тим, що буде завважено при оповіданні про мандрівку апостола Андрія поперек руських земель.

Сю незвичайну пам'ятку редактор літопису прилучив до свого оповідання реченням, що не має безпосереднього

¹ Р[укопис]: доже.

зв'язку ані з попереднім, ані з тим, що йде зараз за ним, а властиво виглядає як спеціалізація попереднього, до якої нав'язано річ зовсім іншого роду. Се речення виглядає ось як: «Полянѡмъ же живущим особ по горамъ симъ, и бѣ путь» і т. д., як вище. Далше оповідання про варязький шлях зовсім не в'яжеться з побутом полян над Дніпром, натомість речення про полян — се механічне повторення того речення, що стоїть на початку оповідання про Кия, Щека та Хорива.

3. АПОСТОЛ АНДРІЙ НА КИЇВСЬКИХ ГОРАХ

До оповідання про варязький шлях через руські землі редактор літопису знов механічною допискою нав'язує старшу легенду про мандрівку первозванного апостола через руські землі. Згадавши про те, що Чорне море називається Руським морем, він додає: «по нему же оучилъ стѣи апслъ¹ Андрѣи, братъ Петровъ, яко же рекоша». За сим іде ось яке оповідання, яке редактор літопису, очевидно, знайшов уже готове і вставив у свій текст.

Андрѣю оучащю в Синопии,
И пришедшю ему в Корсунъ,
Оувидѣ, яко ис Корьсуны
Близъ (естъ) оустѣе Днѣпрское.
И вѣсхотѣ понти в Римъ,
И приде в оустѣе Днепрское,
И оттолѣ поиде по Днѣпру горѣ.
И по приключоачю бжю² приде
И ста подѣ горами на березѣ.
И заоутра вѣставѣ рече
К сушимъ с нимъ оученикомъ:
«Видите горы сия! (глю вамъ),
Яко на сихъ горахъ вѣсняеть блгдтѣ бжия,
Иматъ городъ великъ быти,
И цркви многы иматъ бѣ възвигнути).
И вѣшедѣ на горы сна и блгслви я,
И постави крстѣ, и помолив ся Бѣ,
И слѣзе съ горы сея, идеже послѣже быстъ Кѣивѣ,
И поиде по Днѣпру горѣ.
И приде въ Словены, идеже ннѣ Новѣгород,
И видѣвъ люди ту суцая,
Какъ ихъ обычаи и како ся мыють
И хвощютъ ся, и оудиви ся имъ.

¹ Се слово дописано над рядком дрібнішими буквами.

² Се слово дописано над рядком дрібнішими буквами.

И иде въ Варягы, и приде в Римъ,
Исповѣда, елико наоучи и елико видѣ.
И рече имъ: «Дивно видѣхъ
Землю словенську, идушую ми сѣмо.
Видѣхъ банѣ древяны,
И пережыгутъ я велми,
И съвлекутъ ся и будутъ назн,
И обольютъ ся мытелью,
И возмутъ вѣники и начнутъ хвостати ся
И того собѣ добьютъ,
Одва вылѣзутъ ле живы,
И обольютъ ся водою студеною,
И тако живутъ, и тако творять по вся дни,
Не мучими никымъ же, но сами ся мучать,
И творятъ не мытву себѣ, оно мученье».
И се слышавше дивляху ся,
Андрѣи же бывъ в Римѣ приде въ Синопию.

Ся легенда в цілій своїй основі зовсім апокрифічна, але рівночасно зовсім незалежна від тих апокрифічних легенд про апостола Андрія, що дійшли до нас у грецькій мові та в церковнослов'янських перекладах. Тому, що в літописі вона безпосередньо, хоч не органічно нав'язана до опису варязького шляху і згадує також про побут апостола Андрія в Новгороді, треба вивести заключення, що вона постала в Південній Русі в початках християнства, але перед пануванням Володимира, в такім часі, коли варязький шлях був іще свободний. Сама композиція сеї легенди вказує на її зглядно пізне походження. Хоча подія відбувається нібито в апостольських часах, коли слов'янських племен не було ще ані над Дніпром, ані над Волхвою, Андрій, не зустрічаючи ані сліду полян над Дніпром, застає вже над Волхвою слов'янське місто Новгород і має нагоду придивитися там звичаєві, як люди паряться в банях, звичаєві, дуже подібному до того, який Геродот бачив у скіфів, що жили на території теперішньої Південної Русі. Подорож Андрія з Сінопи довкола тодішнього цивілізованого світу, Дніпром та варязьким шляхом на Балтійське море, відси на Німецьке море, далі на Атлантийський океан, потім попри Африку над Середземне море до Риму, а відси Грецьким морем знов на північне побережжя Чорного моря до Сінопи, се відгук не дійсних апостольських вандрівок, але морських походів норманських вікінгів, що на своїх «водяних зміях» доходили не тільки на береги Дніпра, але також морем до Сіцилії, південної Італії та під мури Константинополя.

Писано 26 цвітня 1912

4. КИЙ, ШЕК І ХОРИВ

Як інші старі міста, яких початки сягають передісторичних часів, так само й Київ здавна мав свою місцеву традицію, що приписувала його заснування певним особам, про яких життя й діяльність не заховалися ніякі писані свідоцтва. Ся місцева традиція про початок Києва дійшла до нас у поетичнім оповіданні про трьох братів Кия, Щека й Хорива, що, записане десь у початку XI в. і втягнене пізніше в найстарший літопис із редакторськими додатками літописця, не перестало й досі бути загадкою для істориків, із яких дехто вважає його навіть видумкою київських книжників XI в., хоча, на мою думку, воно не позбавлене дійсної історичної основи. Воно міститься в першій, недатованій, часті найстаршого літопису, якого найстарша дата, взята з грецького хронографа, починається роком 852. Ся найстарша часть нашого літопису перед сею датою, хоч була предметом численних дослідів та догадок, усе-таки досі не прояснена так, як би сього треба бажати і як на се заслугує вміщений в неї багатий матеріал. Не вдаючися тут у подрібний розбір сеї початкової часті нашого літопису, що займає ст. 3—12 фотолітографічного], а 1—9 ст. друкованого видання літопису по Іпатському списку*, я виділяю тут із неї тільки ту поетичну часть, у якій бачу найстаршу місцеву сагу, первісно зложену віршами.

Полянѡмъ живущимъ о собѣ
И владѣющимъ роды своимъ¹
И быша три брата:
А единому имя Кий, а другому Шекъ,
А третьему Хоривъ,
И сестра ихъ Лыбѣдъ
И сѣдѣше Кий на горѣ,
Кдѣ ннѣ оувозъ Боричевъ,
А Шекъ сѣдѣше на горѣ,
Кдѣ ннѣ зоветъ ся Щековница,
А Хоривъ на третьей горѣ,
Отнюду же прозва ся Хоривница.
Створиша городокъ во имя
Брата ихъ старѣишаго,
И наркоша и Киевъ.
И бѣше около города
Лѣсъ и боръ великъ,
И бѣху ловяще звѣры,

¹ В тексті додано далі, очевидно, пізнішим редактором: «яже и до сея (поры) брата бѣху Поляне и живѣху каждо съ родом своимъ на своихъ мѣстехъ, володѣюще каждо родомъ своимъ».

Бяхуть бо мудри и смыслени,
 И нарицаху ся Поляне,
 От нихъ же суть Поляне .
 Кияне и до сего дни¹.
 Кии же² княжаше в роду своем.
 И приходившю ему къ цсрю³,
 Велику честь приялъ есть от цсря⁴
 Идушю же ему опять,
 Приде къ Дунаеви, и възлюби мѣсто
 И срубил городокъ малъ,
 И хотяше сѣсти с родомъ своимъ.
 И не даша ему близъ живущии,
 Еже и до ннѣ нарѣчаютъ Дунаици
 Городище Киевѣць.
 Киеви же пришедшю в свои городъ
 Киевъ, ту и сконча живот свои,
 И брата его Щекъ и Хоривъ,
 И сестра ихъ Лыбѣдь ту скончаша ся.
 И по сен братьи почаша дѣржати
 Родъ ихъ княжение в Поляхъ.

Далі в літописі йде записка про інші руські племена та про форму їх управи. Ся записка зложена прозою і полягає, певно, на старій традиції, та я не вважаю потрібним подавати її тут.

Про похід Кия на Царгород досі невідомо було нічого з посторонніх джерел, та, на мою думку, відомість про нього маємо в додатку до мінейного оповідання про положення ризи богородиці в Царгороді в храмі на Влахернах, за панування цисаря Льва I (457—474). Сей додаток, у двох рукописах збірки о. А. Петрушевича, ч. 57 и 67*, подаю тут у скороченні в перекладі на нашу мову, виймаючи тільки історичну часть із обох редакцій сього оповідання. Оповівши про збудування храму Богородиці на Влахернах і про смерть обох царських воевод, Гавлія і Кандіда, що принесли ризу богородиці з Назарета до Царгорода, автор повісті пише далі: «Потім жили ми добре і не мали ніякого

¹ Далі в тексті дописка полемічного характеру: «инни же не вѣдуше ркоша, яко Кии есть перевозникъ бысть. оу Києва бо перевозъ бяше тогда съ оной страны Днепра. тѣмъ глаху: «На перевозъ на Киевъ». аще бо (бы) былъ перевозникъ Кии, то не бы ходилъ къ Црюград(у). но сии».

² Се слово в тексті вас.

³ Далі в тексті редакторська дописка: «не свѣмы, но токмо о семь вѣмы, яко же скажуть, яко...»

⁴ Далі в тексті знов дописка: «которого, не вѣмъ, и при котором приходи цсри».

страху від війн, ані ніякого нападу, але, не вважаючи на всю нашу радість і веселість, ми не були гідні заховати її добрим життям. І нараз наша радість і веселість перемінилася на смуток та різні скорботи, з божого допущення, на кару для нас та на те, аби спонукати нас відвернутися від злого життя. В один час припав на нас один страшний очищений (може, огняний?) меч, що міг розвалити весь світ. Повість про се записана в інших книгах, але ми, полишаючи се на боці, вернемося до іншого оповідання. Бо коли всі місця довкола міста поплундрували войовники, і цар покинув свою палату і, одягнений у просту одіж, пробував, лежачи на землі в церкві св. Богородиці, що називається Єрусалим, біля Золотої брами, внутрі (міських мурів), і трудився щосили, молячися та постячи, і з слізьми та з плачем ходив по всіх церквах богородичних, молячися, аби ми збулися видимої загибелі, і не забув бог ущедрити нас, але, держачи в гніві своїм ласку свою, не відняв від нас милості своєї, але показав нам, що все має в своїй власті і рукою своєю водить усе, як сам хоче. Бо коли войовники почали грабити та плундрувати всі місця перед містом і, їздячи попри мури, грабили святі церковні знаряди і все інше, тоді міщани подумали, що воно непогода, аби войовники забрали всі золоті та срібні речі, що були в церкві св. Богородиці на Влахернах». Треба знати, що Влахерни були передмістям Константинополя і лежали поза обмуруванням властивого міста. Далше оповідання говорить про перенесення ризи богородиці з церкви на Влахернах до церкви св. Софії, але не згадує нічого про варварський напад і про те, що сталося з напасниками. В другій редакції сього оповідання сказано коротко і, очевидно, з пропуском підмета: «Єгда оубо пришедши (хто?) расъсыпа ратных (акы) прах, въздъше нам с̃нце б̃жїимъ млсрдствомъ». Мова, очевидно, про якусь чудом або не чудом доконану розтіч ворожих войовників, які в іншій місці сього оповідання називаються варварами. В оповіданні не подано назви царя, при яким сталася та подія, але з наведених тут подробиць виходить ясно, що напад був доконаний із суші, а не з моря, так що про напад Аскольда й Діра в р. 866 тут не може бути мови. Автор мінейного оповідання покликається на інше, писане докладніше, оповідання про сей факт; можливо, що те інше оповідання віднайдеться, коли увага спеціалістів буде звернена на можливість віднайти свідцтво про сухопутний напад русів на Царгород перед Аскольдом і Діром.

5. РОЗСЕЛЕННЯ РУСЬКИХ ПЛЕМЕН

Безпосередньо за оповіданням про трьох братів, основателів Києва, йде оповідання про розселення руських племен, яке, задля його віршової форми, треба вважати також пам'яткою старої традиції, а не пізнішою редакторською комбінацією. Се оповідання міститься на ст. 8 фотолітографічного видання і виглядає ось як:

И по сеи братьи почаша държати
Родъ ихъ княжение в Поляхъ,
А въ Деревляхъ свое,
А Дръговичи свое,
А Словѣне свое въ Новѣгородѣ,
А другие на Полотѣ, иже и Полочанѣ,
Иже сѣдять на верхъ Волгы
И на верхъ Двины и на вѣрхъ Диѣпра,
Ихъ же и городъ есть Смолѣнскъ;
Туда бо сѣдять Кривичи,
Таже Сѣверо от нихъ.
На Бѣлѣ озерѣ Меря,
А на Клещинѣ озерѣ сѣдять Мѣря же,
А по Оцѣ рѣцѣ, кѣде втечетъ въ Волгу,
Языкъ свои Мурома,
И Черемиси свои языкъ,
И Мордва свои языкъ.
Се бо токмо словѣнскъ языкъ въ Руси:
Поляне, Деревляне, Новѣгородьци,
Полочане, Дръговичи, Сѣверо,
Бужане, зане сѣдять по Бугу,
Послѣ же ихъ¹ Воляняне.

І се суть ини языкѣ,
Иже данъ дають Руси:
Чюдь, Вель, Меря, Мурома,
Черемись, Мордва, Пермь, Печера,
Ямь, Литва, Зимѣгола,
Корсь, Морома, Либь.
Си суть свои языкъ имуща
От колѣна Афетова,
Иже живутъ на странахъ полунощныхъ.

Маємо тут подвійний реєстр племен, що в IX і X віках заселяли територію теперішньої європейської Росії. В першій реєстрі географічне положення тих племен означено лиш декуди назвами головних міст, із яких деякі, прим.

¹ В рукописі «не» — буква н у тім слові трохи невизначна в другій половині, але не видно, аби там могло бути другий раз «же». Очевидно, помилка копіста.

Смоленськ або Полоцьк, правдоподібно, не існували ще в IX в. В першій реєстрі не відділено племен слов'янських від фінських, зате в другій покладено вісім слов'янських племен окремо, а інші племена, фінські та литовсько-латиські, вчислено як данників Русі. Із сього виходить, що сей другий реєстр був зложений значно пізніше від першого, в часі, коли слов'яноруські племена одержали вже державну організацію.

6. БОЛГАРИ, УГРИ Й АВАРИ

По сих реєстрах маємо в нашій найстаршій літописі дві невеличкі записки, взяті з різних джерел, із яких одна, правдоподібно, вставлена сюди пізнішим редактором, має прозову форму, натомість друга, зложена віршами, належить до старої традиції Київської землі. Читаємо, отже, (ор. cit., ст. 8—9) ось що:

«Словеньску же языку, якоже ркохом, живушю на Дунаи, придоша от Скуфь, рекше от Козарь, рекомии Болгаре, и сѣдоша по Дунаеви, насѣлницъ Словеномъ бѣша. А по семъ придоша Оугре бѣли и наслѣдиша землю Словѣнскую, прогнавшѣ Волохы, иже бѣша преже приялѣ землю Словеньску. Си бо Оугри почаша быти при Ираклии цѣри, иже ходиша на Хоздроя цѣря пѣрскаго».

Ся відомість узята з грецького джерела. Про першу появу болгар на території теперішньої Болгарії маємо відомість у літописі Георгія Амартола під р. 677, за панування візантійського цісаря Константина Бородатого* (ор. cit., ст. 613). Про першу появу угрів, у грецькім джерелі названих турками, читаємо в тім же літописі під р. 617, що візантійський цісар Іраклій, рушаючи в похід проти перського царя Хоздроя, взяв із собою велике множество турків (ст. 567). Очевидно, що ті угри могли явитися в теперішній Болгарії* значно пізніше. Під р. 850, за панування візантійського цісаря Михайла Македонянина, подано у Амартола просторе оповідання про війну болгарського царя Крума* з греками. Болгарам допомагають тут угри, названі тут уперве уграми, але також гуннами й турками (ст. 725). Під р. 889 оповідає той же автор, як візантійський цар Лев Мудрий підкупляв турків (угрів) під проводом Арпада* та Кусана*, аби воювали болгарського царя Симеона (ст. 772). Під р. 927, роком смерті болгарського

царя Симеона, сказано, що проти його сина й наступника царя Петра вирушило війною плем'я, в одному рукописі назване хробатами, а в другому турками (ст. 830). Під р. 944 оповідається про перший напад угрів на візантійське царство. Ті напади повторюються й пізніше в р. 943, 958, 963 (ор. cit., ст. 840, 844, 853, 858, 861 і 886). Про завоювання уграми теперішньої Угорщини з того джерела не довідуємося нічого, але воно відоме з інших джерел і було dokonane в р. [895].

Дальше оповідання про обрив або авар має всі прикмети поетичного оповідання, оснований на усній традиції, і передане в віршовій формі (ор. cit., ст. 9). Читаємо там ось що:

В си же времена быша¹ и Обре,
Иже воеваша на цсря Ираклия,
И мало его не яша.
Си же Обри воеваша на Словѣны
И примучиша Дулѣбы²,
И насилье творяху женамъ дулѣбьскымъ.
Аще поѣхати бяше Обрину,
Не дадыше въпрячи коня ни волю,
Но веляше вопрячи
3 или 4 ли 5 женъ в телѣгу,
И повести Обрина.
И тако мучаху Дулѣбы.
Бяху бо Обри тѣломъ велицѣ,
А умомъ горди,—
И потреби я Бѣ, и помроша вси,
И не оста ни единъ Обринъ.
И есть притча в Руси и до сего дни:
«Погибоша аки³ Обри»,
Ихъ же нѣсть ни племене, ни наслѣдка.

Нема сумніву, що перші рядки сього оповідання додані редактором літопису, який знав про війну аварів із візантійським царем Іраклієм, про яку в літописі Амартола маємо відомість під р. [626]. Зате дальше оповідання треба вважати народною традицією, яка в устах нашого народу в трохи зміненій формі заховалася аж до наших часів, бо наші люди іноді, особливо в часи польських повстань, поговорювали між собою, буцімто польські шляхтичі відгрожувалися руським селянам: «Настане ще Польща, і ми будемо вашими чоловіками орати, а жінками волочити».

¹ Се слово дописано над рядком іншою рукою.

² В [рукопису] додано далі зайві два слова: суща словѣны.

³ Се слово написано на краю стовпця під хрестиком.

Ся характеристика, що здавна викликала подив у дослідників і була не раз у різних своїх частях цитована та коментована, не була, проте, оскільки мені відомо, досі розібрана критично. Першою основою такого розбору мусить бути відділення того, що редактор літопису взяв із народної традиції, від того, що додав сам, чи то з писаних джерел, чи з власної комбінації. Виходячи від спостереження, що уступи, взяті з давньої усної традиції, мають віршову форму, а додатки пізнішого редактора звичайно визначаються повторюваннями (дублети), браком логічного зв'язку (інтерполяції), вставками в первісний текст і більш або менше книжними поясненнями («сирічь»), я можу приступити до розбору сеї характеристики, що міститься на ст. 9—10 фотолітографічного видання [так] зв[аного] Іпатського кодексу.

Безпосередньо по закінченні оповідання про обрив іде в тексті літопису ось яка літописна вставка: «По сихъ бо придоша Печенизѣ. И пакы идоша Оугри чернии мимо Києвъ. послѣ же при Ользѣ, Поляном живущимъ о себе» — тут вставка уривається в половині речення, а потім іде з великою початковою буквою, немов початок нового уступу, редакторський додаток: «Якоже ркохомъ». Ся вставка не має ніякого історичного значення, задля браку дат і хронологічного зв'язку, і являється немовби випадковою розрізнених подробиць із якогось іншого джерела. Те, що читаємо зараз далі, спочатку також досить неясне, мов відривки якогось докладнішого тексту:

Суцни от рода словѣньска,
И наркоша ся Поляне,
А Деревляне от Словенъ же,
И нарекоша ся Древяне.

Піднесене в тих рядках два рази походження полян і деревлян від словен могло мати первісно якесь інше значення, але тут у протиставленні до того, що йде далі, під назвою «Словени» треба розуміти руське плем'я.

Радимичи бо и Вятичи от Ляховъ.
Бяста бо два брата в Лясѣхъ,
(Одинъ) Радимъ, а другии Вяткоъ,
И пришедша сѣдоста Радимъ надъ¹ Ръжю,
А Вятко сѣде своимъ родомъ по Оуѣ,
(И) от него прозваша ся Вятичи.

¹ Р[укопис]: на.

Отсе літописне оповідання, хоч недатоване, може мати в собі зерно історичної правди, як відгук дійсного приходу на Русь одної часті антів із теперішньої Румунії та польського племені радимичів із теперішньої Малої Польщі, може, з околиці теперішнього містечка Радимна. Далі йде знов прозою зложена вставка, правдоподібно, пізнішого редактора, в якій подано не зовсім докладний і не зовсім повний образ географічного розселення руських племен. Читаємо там: «И живяху в мирѣ Поляне и Древляне и Северо и Радимичи и Вятичи и Хорвати. Дулѣби же живяху по Бугу, кѣде ннѣ Воляныне. а Лутичи¹ и Тиверци сѣдяху по Бугу и по Днѣпру, и при-² сѣдяху кѣ Дунаеви, и бѣ множество ихъ; сѣдяху бо по Бугу и по Днепру оли до моря, и суть городи ихъ и до сего дне. да то ся зовяху отъ Грѣкъ Великая Скуфь».

В тім тексті треба зазначити несистематичність представлення: про племена полян, деревлян, сіверян, радимичів, в'ятичів і хорватів не сказано, де вони живуть, а натомість для двох племен, дулібів і лутичів або уличів, визначено величезний простір понад Бугом, понад Дніпром, аж до моря і аж до Дунаю. Очевидно, текст тут попсований, а в первіснім тексті були названі ще якісь інші племена, що жили на тім просторі. Відки взяв редактор літопису грецьку назву сеї території «Велика Скіфія», сього наразі не можу сказати, та се й не так важно; важно тільки те, що редактор літопису користувався грецькими джерелами. Хронограф Амартола він цитує незабаром далі; можливо, що йому відомий був також літопис Івана Малали, якого досить виразний відгук побачимо зараз далі.

За сим географічним реєстром іде класична в своїм роді характеристика побуту та обичаїв руських племен, зложена віршами.

Имѣяхуть бо обычая своя,
И законы оць своихъ,
И предания, каждо свои норовъ.
Поляне бо своихъ отць обычай
Имяху тихъ и кроток,
И стыдѣнье кѣ снохамъ своимъ,
И кѣ сестрамъ и кѣ матеремъ своимъ,

¹ Р[укопис]: первісно написано «Оуличи», потім оу перечеркнено і поправлено на у, а над л надписано т.

² В [рукопису] слівце «при» повторено два рази; мабуть, пропущено один або більше рядків тексту.

И снохы къ свекровамъ своимъ
 И къ дѣверемъ велико стыдѣнне имуще.
 И брачнымъ обычаи (и)мѣяху:
 Не хожаше женихъ по невѣсту,
 Но привожаху вечеръ,
 А заутра приношаху,
 Что на неи вдадуче.
 А Деревляни живяху звѣрскимъ образом¹,
 И оубиваху другъ друга,
 Ядуще все нечто (sic! зам[ість] «нечсто»).
 И браченья в нихъ не быша,
 Но оумьскаху оу воды двѣца.
 А Радимичи и Вятичи и Сѣверо
 Одинъ обычаи имяху:
 Живяху в лѣсѣ, якоже всякыи звѣрь,
 Ядуще все нечсто,
 И срамословье в нихъ
 Предъ оци и предъ снохами,
 И бѣраци не бываху в нихъ,
 Но игрища межю селы,
 И схожаху ся на игрища,
 На плясанья и на вся бѣсовьскыя пѣсни,
 И ту оумыкаху жены собѣ,
 С нею же кто свѣщеваше(ся).
 Имяхут же по двѣ и по три жены.
 И аще кто оумряше,
 Творяху тризну надъ нимъ.
 И по семь творяху кладу велику,
 И възложить на кладу мртвѣца,
 И съжигаху, и по семь събравше костн,
 Вложаху в² съсудъ малъ,
 И поставляху на столпѣ на путехъ.
 Иже творять Вятичи и ннѣ.
 Си же обычаи творяху и Кривічи
 И прочии погании,
 Не вѣдуще закона бжиа,
 Но творяху сами собѣ законъ.

Маємо тут характеристику побуту та обичаїв староруських племен на трьох ступенях цивілізації.

Найвище стоять поляни, у яких автор зазначає впорядковане сімейне життя та сімейну моральність як головний признак їх вищої культури. Про вплив християнства нема згадки, а піднесене виразно культурніше життя полян як «обычаи оць своихъ» свідчить про стару, питому куль-

¹ Далі в рукописі два слова: «Жівуще скотьскы» — очевидно, пізніша глоса, вставлена в текст.

² В [рукопису] се слівце написано два рази.

турну традицію. Твердження деяких новіших учених, буцімто літописець у тім уступі підхлібив полянам тому, що сам належав до їх племені, не має підстави вже хоч би тому, що того вищого культурного стану не описано докладніше, а сам опис, як свідчить його віршова форма, належить до первісної літописної повісті, отже, не був комбінацією ані видомкою пізнішого літописця.

Нижчий ступінь культурного стану вказує літописна характеристика у деревлян, у яких зазначає завзятість убивати один одного, правдоподібно, звичай кровавої пімсти, та звичай умикання, т. є. поривання, дівчат. Сей звичай зазначено також у інших племен, що жили по лісах, але докладніший опис того звичаю показує, що се не була така страшна річ, як насильне поривання дівчат котримбудь чоловіком, але значно розповсюджена у різних, досить навіть висококультурних племен т[ак] зв[ана] екзогамія, т[о] зн[ачить] звичай брати жінку тільки з чужого села, а се тому, що в своїм селі, задля комуністичного устрою великих родин, усі були свояки. Всі страховища поривання дівчат із чужих сіл усуває додаток, що парубок поривав у часі забав та танців, устроюваних поміж селами, отже, в празничній, а не розбійницькій обстанові. тільки ту дівчину, з якою вперед зговорився.

Між другою групою племен, що жили на нижчим культурнім ступені від полян, і третьою, що жили ще менше культурно від деревлян, літописна характеристика зазначає лиш одну важну різницю, а власне ту, що у радимичів і в'ятичів, як зазначено було вище, племен захожих, а також у сіверян було многоженство, якого не зазначено ані у полян, ані у деревлян. Чи не можна би з сього вивести висновок, що в переважній часті староруських племен одноженство існувало вже перед заведенням християнства? Зазначене у племен на найнижчим культурнім ступені «срамословье предъ оци и предъ снохами» треба розуміти так, що у тих племен, які жили великими родинами в великих домах, панувало снохачтво, осоружне для племен, що жили меншими родинами.

Як же супроти того пояснити вислов літописця, буцімто всі руські племена, крім полян, «живяху звѣрьскымъ образомъ, живуще скотьскы»? Про се написав я ще 1907 р. екскурс німецькою мовою у моїй статті «Kleine Findlinge zur altslavischen Literatur und Geschichte», поміщений у збірці наукових праць, виданих для вшанування ювілею

проф. В. Ягича (Jagič-Festschrift, Berlin, 1908), який уважаю не зайвим подати тут у перекладі на нашу мову.

«Хто не знає тої лапідарної фрази, якою найстарший руський літописець (колись він звався Нестором блаженної пам'яті, але вже давненько під зубами історичної критики стратив те і всяке інше особисте ім'я) схарактеризував життя своїх найближчих, але не дуже любих земляків, староруських племен деревлян, кривичів і як вони там іще звалися, розуміється, виймаючи своїх милих полян. Чим оправдував він свій острій осуд, сього історики віддавна не могли добачити. Щоправда, він говорить, що вони «оубиваху другъ друга» — ну, але сей закид дотикає не тільки бідних старих деревлян, але також нас, новочасних людей, які в штуці вбивання своїх ближніх поробили такі поступи, про які нашому старому літописцеві навіть не снилося. Він закидає їм, що їли все нечисте. Але ж що можна назвати чистим, а що нечистим, се питання смаку, а зовсім не критерій ступеня цивілізації. Жиди вважають свиню та свинину нечистою, коли натомість інші високоцивілізовані народи вважають свинину не тільки їдомою, але навіть дуже доброю. Він закидає деревлянам, а також в'ятичам і радимичам, що вони «живяху в лѣсь, якоже всякыи звѣрь», але де ж їм було жити, коли гарні, зелені та цвітучі українські степи від століть були кочовищем розбійницьких орд? Але найгірший, найтяжчий закид, який він підносить проти аж два рази, се той, що «брака у нихъ не бываше», що вони не знали подружжя. Як же ж жили ті люди? — питали здавна історики, та й літописець не промовчав, а мотивував свій закид досить оригінальними словами, що вони «оумыкываху оу воды двца», поривали дівчат біля води. Та аби ніхто не подумав про дійсне, камчадальське поривання дівчат, він дає зараз і пояснення «с нею же кто свѣщеваше ся». Значить, се не був такий поганий та варварський рабунок. Первісне, часто кроваве, звіряче поривання дівчат для подружжя минуло давно, а його місце зайняв веселий празник із піснями та забавами, усвячений звичаєм. Значить, уже тоді деревляни та їх сусіди знали вже правильне подружжя, що допускало також двоженство, яке зрештою стрічаємо також у полян іще навіть у християнських часах, у X та XI вв. Що між батьками та невістками трафлялося «срамословье», що вони вживали сороміцьких слів, се ще не така біда. Вони навчи-

лися їх від своїх батьків, а руські племена, велико-, мало- та білоруси, і досі ще у своїх мовах посідають такий багатий лексикон по тій часті, що не один вище цивілізований народ міг би позавидувати їм, розуміється, якби хотів.

Огже ж, бачимо, що осуд нашого давнього літописця про деревлян та інші руські племена острій, але несправедливий. Так і здається, що видав його десь-колись якийсь інший судія при іншій нагоді. І справді, у старого візантійського літописця Івана Малали (*Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, ed. Bonn, t. XLV, ст. 71) читаємо ось що: «Кекропс, єгиптянин із походження, був першим королем Афіні; задля великості його тіла його називали дубельтовим (*Διφυής*). Коли він розпочав своє панування, видав закон, по якому жінки, а особливо дівчата, піддані його пануванню, повинні віддавати себе тільки одному чоловікові. Бо перед ним королем афінські жінки і всі їх сусідки мішалися звірячим способом по своїй уподобі з кождим мужчиною, який забажав їх. Потім знасилувані жінки, неналежні до жадного чоловіка, віддавали себе кождому стрічному. Кждому чоловікові було вільно держати таку жінку в своїм домі стільки днів, скільки йому сподобалося; він міг по своїй уподобі передати її кождому, хто тільки хотів узяти її з собою. Аж від часу Кекропса знесено той звичай, який примушував жінку паруватися з кождим чоловіком, котрий забажав її. А наслідок того був такий, що жаден чоловік не знав, котрий його син і котра його дочка. Бо кожду новонароджену дитину, чи то хлопця, чи дівчину, віддавала її мати котрому-будь чоловікові, з яким мала зносини, і він радо приймав дарунок. Аж по тім часі почали жінки високо цінити свою чистоту, бо дівчата віддавалися тільки за одного мужа, а ті, що вперед були насилувані, тепер вибирали собі мужів, котрого котра захотіла».

Для мене не підлягає сумнівові, що староруський літописець, який, як відомо, не раз користувався літописом Амртола, знав також дещо з Малали і перейняв від нього той один зворот для своєї характеристики. Тільки в Малали сей зворот був зовсім на місці, характеризуючи справді звіряче, безправильне, первісне мішане подружжя — чи таке подружжя справді існувало коли в Аттиці та в Афінах, чи се тільки переказ, перенесений від іншого народу, се для нас байдуже — коли тим часом наш літописець зовсім невідповідно приложив його до далеко вище розвинутого культурного стану староруських племен. Навіть сама бу-

дова того звороту в нашій літописі показує, що се не вираз історичного спостереження, а тільки літературна запозика. В тім звороті бачимо тавтологію: «живяху звѣрьскымъ образомъ» — ці слова, хоч не дословно, відповідають словам Малали $\theta\eta\rho\acute{\omega}\delta\epsilon\iota\ \mu\acute{\iota}\xi\epsilon\iota\epsilon\mu\acute{\iota}\gamma\upsilon\upsilon\upsilon\omicron\tau\omicron$; пізніший глосатор або редактор, якому невідома була грецька фраза, а староруська видалася занадто штучною, висловив те саме коротше: «живуще скотьскы». Так я уявляю собі постанову сього звороту.

8. ВИПИСКА З ГЕОРГІЯ АМАРТОЛА

Немов для ілюстрації тої характеристики руських племен, яку подано вище, в літописі поміщено (ст. 10—12 фотолітографічного видання) досить просторий уступ про звичаї та встанови різних народів з покликом на Георгія-літописця, від якого взято ті подробиці. Під тим Георгієм треба розуміти, очевидно, Георгія Амартола, в якого літописі, в першій книзі, розд. 20—25, містяться характеристики брахманів, сірійців, бактріан, халдеїв, бретанців та амазонок¹. Подаю тут текст нашого літопису паралельно з дословним перекладом грецького тексту для влегшення їх порівняння.

Текст літопису

1. Глть Георгии в лѣтописьцѣ: «Ибо комуждо языку овѣмъ законъ испи-санъ есть, другимъ же обы-чая, зане незаконнымъ очѣ-ствие мнится.

Текст Амартола

1. Оттим то й великий кесарієць, брат великого Григорія Богослова (св. Василій Великий), даючи перегляд різних народів та обичаїв та звичаїв та законів, говорить ось що: «В кождім краї і в кожного народу буває або писаний закон, або звичай, бо беззаконним закон вітцівським переказом» ($\text{N}\acute{\omicron}\mu\omicron\varsigma\ \upsilon\alpha\rho\acute{\alpha}\nu\omicron\mu\omicron\varsigma\ \lambda\acute{\alpha}\tau\rho\iota\alpha\delta\omicron\mu\epsilon\tau$). (Сей уступ міститься на кінці характеристики брахманів, ст. 26, рядки 26—25).

¹ Хронограф Георгия Амартола, греческий подлинник, приготовленный к изданию Э. Г. фон Муральтом. Спб., 1859, ст. 24—28.

Отсей початок у староруськім перекладі досить недокладний. Поперед усього не зазначено, що се цитат із св. Василя Великого, а в другій половині речення, що відповідає окремому реченню грецького тексту, слово «зане» стоїть, мабуть, через помилку пізнішого копіста, замість слів «законъ бо». Так само слово «очьствие» не зовсім докладно відповідає грецькому *τά πάτρια*, що означає вітцівські слова або встанови. Значення сього маленького речення треба розуміти так, що котрі народи не мають писаних законів, ті вважають законами те, що їм говорили або що й як робили їх вітці.

Текст літопису

От нихъ же първое Сирии живущии на конѣць земля законъ имуть оць своих и обычая не любодѣяти ни прѣлюбодѣяти ни красти, ни клеветати ли оубити, ли злодѣяти всема отинуть.

Переклад, як бачимо, майже дословний і добрий.

Текст літопису

Законъ же Иоуктириянь, глемии Вѣрахмане и Островичи, иже от прадѣдъ показаньемъ и блгочестьемъ мясь не ядуще ни вина не пьюще, ни блуда творяще, ни какою же злобы творяще страха ради многа, ибо явѣ. таче прилежащимъ к нимъ Индомъ оубистводѣица, сквѣрно-творящии гнѣвли(ви) и паче ествства. вѣнутренъшнии же странъ ихъ члвки ядуще и странъствуующихъ оубиваху, паче же ядятъ яко пси.

Текст Амартола

Про сірійців (розд. XXI)

Із них перші сірійці, що замешкують кінець землі, мають як закон звичай своїх вітців, не чужо ложити і перелюби не робити, не красти, не клеветати, не вбивати і загалом не робити ніякого зла.

Текст Амартола

Про бактрів (розд. XXII)

А в бактріан або брахманів і островитян предківське виховання і побожність, не їсти м'яса і не пити вина, не творити блуда ані ніякого зла задля великої боязні божої та віри. І в їх сусідів Індів убийці та злочинці вважаються безумами та видами. А в їх внутрішніх частях (живуть люди) чоловікожерці й такі, що поїдають одні одних, мов пси.

Переклад цього уступу не скрізь докладний і має деякі помилки. Поперед усього грецькі слова $\lambdaαιδεια$ та $\kappaαι$ $\epsilon\upsilon\sigma\epsilon\betaεια$, що в грецькій тексті стоять у першому відмінку, староруський перекладач поклав у шостий відмінок. Без потреби також далші дієслова з *infinitiv*-а покладено неособові дієприкметники (так! — *Ред.*). Слова староруського тексту «ибо явѣ» стоять через помилку зам[ість] «бия и вѣры», як цього вимагає грецький текст. Грецькі слова $\epsilon\mu\alpha\upsilon\omega\varsigma$ та $\kappaαι$ $\delta\lambda\epsilon\phi\omega\varsigma$, із яких перше значить безумного, а друге вирада, староруському перекладачеві, очевидно, були неясні і він переклав їх зовсім невідповідно та незрозуміло. Так само не порозумів він кінцевий уступ, у якому сказано, що людожерці найбільше поїдають одні одних, але нічого не згадано про вбивання подорожніх.

Текст літопису

Естеръ же законъ Халдѣмъ и Вавилоняпомъ: мѣтри поимати и съ братними чады блудъ дѣяти и оубивати, (и) всяко бестудное дѣяние яко дѣтель мнятся дѣюще, любо аще и далече страны своєю будут.

В староруській перекладі цього речення передано недокладно лиш одне слово $\theta\epsilon\omicron\mu\iota\sigma\eta$, яке замість відповідного «богомерзкое» передано слабшим «бестудное». В рукописі Іпатської копії пропущено **и** по слові «оубивати», через що в друкованім тексті маємо абсурдне речення: «И оубивати всяко бестудное дѣяние».

Текст літопису

Инъ же законъ Гилюонъ: жены оу нихъ орють и хоромы зиждуть и мужьскыя дѣла творять, но и любви творить, елико хощеть, невъздѣржаемы от мужии своихъ оти-

Текст Амартола

Про халдеїв (розд. XXIII)

Інший закон у халдеїв і вавілонян: женитися з матерями і псувати братніх дітей і вбивати і вважати кожде богу ненависне діло чеснотою, хоч би були далеко від свого краю.

Текст Амартола

Інакший закон у геліяв: жінка завідує домом і оре землю і робить мужеські роботи, але також блудодійствує як котра хоче, ні зазнаючи ані впину, ні заздрості від мужів,

нудь, ни зазрять. в нихъ же суть и хоробрыя жены, ловити звѣрѣ крѣпкы, владѣють жены мужьми своими и въдобляють ими.

над якими панують. Вони дуже войовничі і дуже охочі до ловів на звірів. Володіють своїми власними мужами і панують над ними.

Остатнє грецьке слово сього тексту *καρτερόνται* перекладено в староруськім дуже незвичайним і малозрозумілим «въдбляють ими» (від «добль» — «хоробрий», «здібний») замість звичайнішого «господьствуютъ».

Текст літопису

Въ Британии же многи мужи съ единою женою спять, тако же и многы жены къ единымъ мужемъ похотьствуютъ, и незаконная законъ оць творять независтно и невъздѣржанно.

В староруськім перекладі грецьке слово *ἑταίριζόνται*, яке властиво значить «товаришують», перекладено трохи сильнішим «похотьствуютъ». Зрештою переклад досить добре передає думки перво[твору].

Текст літопису

Амазоняни же мужа не имуть, акы скоть бесловесныи, но единою лѣтом к вешнимъ днемъ оземьствени будутъ, и съчитаютъ ся съ окрѣсныхъ ... ибо мужи яко нѣкоторое имъ торжество и велико празднество время тѣ мнятъ. От нихъ заченши въ чревѣ, и паки разбѣ-

Текст Амартола

Про бретанців (розд. XXII)

А в Бретанії много мужів сплять із одною жінкою і много жінок пристає з (одним) мужем, безправе виконують як гарне право і батьківський звичай, беззависно та безкарно.

Текст Амартола

Про амазонок (розд. XXV)

Амазонки ж не мають мужів, але, немов безсловні звірі, раз у році, коло весняного рівнодення, виходять за свою границю і, змішавшись з сусідніми мужами, проводять той час як празник і велике свято, а прийнявши від них у животах, біжать усі назад до домів.

нут ся отсюду вси. въ
врем(я) же хотящимъ ро-
дити, аще родится отроча,
погубять и, аще ли двчскъ
поль, то въздоять и при-
лѣжно и възпитают.

А в часі злогів хлоп'я
вбивають, а дівча корм-
лять и годують старанно.

У староруським перекладі лишилася хиба в тексті, що постала, мабуть, через помилку пізнішого копіста: замість слів «съ окрѣстныхъ ибо мужи» треба читати «съ окрестными мужи», відповідно до грецького τοῖς γειτονικοῖς ἀνδράσιν. До сеї характеристики різних племен, узятої з грецького джерела, редактор нашого літопису в другій половині XI в. додав від себе характеристику половців і невеличку моралізацію в християнським дусі.

«Якож се и ннѣ при насъ Половци законъ дѣржать оць своихъ, кровь проливати, а хваляще ся о семъ и ядуше мртвечину и всю нечѣстоту, хомякы и сусолы, и поймають мачехы своя и ятрови, и ины обычая оць своихъ. Но мы же хрстіяне елико земля, иже вѣрують въ стую трцю и въ единого крщение и въ едину вѣру, законъ имамаи одинъ, елико в Хѣ крѣстихомъ ся и въ Хѣ облекохом ся».

Ся літописна характеристика половців, хоч неповна, все-таки має деяку історичну вартість як свідощтво сучасника, а долучена до неї моралізація показує в авторі радше світського чоловіка християнина, що вважав своїм обов'язком зазначити своє християнське становище; духовний, певно, був би розсипався довшою моралізацією.

ЛІТОПИСНА ОСНОВА «СЛОВА О ПОЛКУ ИГОРЕВЪ»

Високопоетична та незвичайно цінна з різних поглядів пам'ятка староукраїнського письменства XII в. «Слово о полку Игоревѣ» була досі предметом майже незліченних видань, перекладів та розвідок. Від самого початку XIX в., коли розпочалося зацікавлення нею в Росії й за границею, звернено увагу на те, що та пам'ятка, крім язикового та поетичного, має також не мале історичне значення як твір, опертий на історичній основі та написаний сучасником оспіваних у ньому подій, який із власного досвіду та з живої традиції міг знати не одно таке, що не дійшло до нас ні з якого іншого джерела. Та проте, скільки знаю, ніхто досі не задав собі праці вибрати з сучасних сьому творові староруських літописів усе те, що має зв'язок із особами та місцевостями, згаданими в староруській поемі, що дозволило би, з одного боку, сконтролювати те, що подають літописи про те, що згадується в поемі, а з другого боку, дало би можливість ліпше зрозуміти та оцінити поему на її історичнім тлі. Переглядаючи наші старі літописи XI та XII в., а особливо київський обох редакцій із його продовженнями та новгородські першої й четвертої редакції, незвичайно важні власне численними звітками про Україну, яких нема в київських літописах, та роблячи з них виписки й регести, я переконався, що й для сеї теми, як і для многих інших, вони дають багато важних та цікавих причинків, на які досі ані фахові історики, ані історики письменства не звернули належної уваги.

Для отсеї статті, в якій пробую зробити сю, так сказати, компілятивну, а проте також систематичну роботу, користуюся обома підручними виданнями київських літописів (Летопись по Ипатскому списку. Издание Археографиче-

ської комісії. Санкт-Петербург, 1871, формат 8-ки, стор. IX+616+34+28+12 + дві нумеровані та Летопись по Лаврентьевскому списку. Издание третья Археографической комиссии. Санкт-Петербург, 1897, формату 8-ки, стор. XIV + дві нумеровані + 512 + 40 + дві нумеровані + 63 + одна нумерована). Оба ті видання цінні особливо тим, що [до] тексту літописів, виданого зі звичайним у тих публікаціях критичним апаратом (відмінами з різних рукописів тої самої редакції) подавано в кождім томі покажчики імен власних, назв географічних та важніших предметів. Для XI віку я користуюся над то фотолітографічними виданнями обох найстарших текстів (Повесть временных лет по Ипатскому списку. Издание Археографической комиссии. Санкт-Петербург, 1871, формату малого фолію, 8 стор. нумерованих + 195 + одна порожня і Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку. Издание Археографической комиссии. Санкт-Петербург, 1872, формату малого фолію, стор. 6 нумерованих + 191 + одна порожня). Новгородські літописи наводжу по старому виданню «Полное собрание русских летописей», том III, Санкт-Петербург, 1841 і том IV, там же, 1848; над то для першої редакції маю під руками повне її видання (Новгородская летопись по синодальному харатейному списку. Издание Археографической комиссии. Санкт-Петербург, 1888, формату 8-ки, стор. X + одна карта фотолітографованої подобизни + 490 + ХCVIII + дві нумеровані). Се видання, в яким властивий літописний текст сягає тільки до стор. 428, має додані на кінці покажчики імен власних, географічних та річевий, так само як і названі вище оба підручні видання київських літописів. Для Новгородського першого літопису XI—XII віків, починаючи роком 1016, маємо також фотолітографічне видання (Новгородская летопись по синодальному харатейному списку. Издание Археографической комиссии. Санкт-Петербург, 1875, формату малого фолію, стор. 6 нумерованих + 338).

І. ІГОР СВЯТОСЛАВИЧ

Першу згадку про головного героя старої поеми, Ігоря Святославича, знаходимо в київській літописі під роком 1151, де говориться про війну київських князів Вячеслава й Ізяслава з Юрієм, князем суздальським. «Гюргий

же посла Чернигову къ Давыдовичю къ Володимеру и къ Святославу Олговичю, река тако «Се уже Изяславъ въ Киевѣ, а пойдита ми в помочы!» Святославъ же не дожда великадни 40 поїде въ понедѣльникъ святой недѣлѣ, а въ вторникъ роди ся у него сынъ, и нарекоша имя ему въ святомъ крещеньи Георгий, а мирьскїи Игорьъ. Великъ же день дѣя въ Блестовѣ (вар[іант] Блъстовитѣ) тѣи, и оттуда поїде Чернигову. И яко съвкупися с братомъ своимъ Володимеромъ, и поїдоста оба в лодьяхъ къ Городку къ Гюргеви. Тогда же Изяславъ Давыдовичъ иде Кыеву к Вячславу и къ Изяславу Мьстиславичю, и сташа у Городка, и ту створиша Георгевъ день» (Летоп. по Ипат. сп., стор. 292—293). Не вдаючися в докладне обчислення дати, що було би можливе при помочі повної пасхалії, завважу, що празник Юрія припадає дня] 23 цвітня і ніколи не буває перед великоднем. А що Игор родився в вівторок страсного тижня, то можна прийняти дату 7—10 днів вчаснішу від того празника, значить у половині цвітня. В Лаврентієвій копії тої подробиці нема, Святослава Ольговича зовсім не названо в числі сторонників Юрія, а тільки при описі битви над Дніпром коло Києва згадано двох Святославів між помічниками Юрія («Святославома же прѣбрѣдшома Днѣпръ съ Половци, и даша вѣсть Гюргеви» — Летоп. по Лавр. сп., стор. 315, ся фраза зрештою взята з Іпат., стор. 245, де вона докладніша: «Сыномъ же Дюргевымъ и обѣима Святославома прѣбрѣдъшимъ Днѣпръ с Половци послаша къ Дюргеви»). В Іпат. бачимо в тім оповіданні Святослава Ольговича два рази учасником нарад Юрія з помічниками (стор. 293 і 294); ті уступи в Лавр., стор. 314 значно скорочені і згадують лише загально про Ольговичів. Про участь того Святослава в тій самій війні 1151 р. згадано ще два рази в Іпат., стор. 302, про його втеку після пораження Юрія згадано на стор. 304, де сказано, що він «бѣ тяжекъ тѣломъ и трудиль ся бѣжа и ... не може ехати». Він утікає до Новгороду (стор. 305), очевидно свого, Сіверського, а не Великого. При кінці просторого оповідання про війну 1151 р. читаємо ще, що кївські князі, силуючи Юрія, аби йшов у свій Суздаль, відхилили його також від союзу зі Святославом: «Святославъ же ти Олговичъ не надоби» (стор. 306). Той Святослав нарешті мириться з кївськими князями (стор. 307), помагає їм доконати впертого Юрія під Городком (Іпат., 307, Лавр., 314), мило приймає у себе в Новгороді-Сіверськїм Юрія з вели-

кою почесною та дає йому «повозы», що допомагають йому дійхати до Суздаля (там же).

Під р. 1159 згадується 8-літній Ігор разом із старшим братом Олегом як учасник мирового з'їзду князів у Лутаві. Читаємо там: «Тогда же и сняша ся въ Лутавѣ Изяславъ и Святославъ Олговичъ и сынъ его Олегъ, Игорьъ и Всеволодичъ (також Святослав) и Володимеричъ Святославъ. И бысть любовь велика межи ими по три дня и дарове мнози» (Іпат., стор. 342). В Лавр. про той епізод нема згадки.

Під р. 1164 маємо в Лавр. принагідну згадку про Ігоря, за якою криється уже важний факт у його житті — початок його самостійного князювання. Маємо під тим роком цікаве оповідання про те, як Олег, стрийний брат Ігоря, підступом захопив Чернігів по смерті свого вітця. Про ту смерть дізнався також Святослав у Новгороді-Сіверськiм і задумав здобути Чернігів для себе, але дізнавшись, що Олег уже в Чернігові, «начаста слати межи собою ладячися о волостехъ. Олегъ же на ся поступивъ улади ся, Святославу съступя Чернигова, а собъ взя Новгородъ. И посла Олегъ съ крестомъ Ивана Рудьславича, и цѣлова хрестъ Святославъ къ Олгови, яко ему правити, и не управи. Рекль бо бяше Всеволодичъ хрестъ цѣлуя: «А брати ти надѣлю Игоря, Всеволода,— и ни тѣми управи». Престави же ся Святославъ мѣсяца февраля въ 15 день, а въ 17 вложенъ бысть в гробъ в понедѣльникъ» (стор. 358). Лишаючи на боці зв'язок подій у тiм оповіданні, яке в рукописах дійшло до нас без початку, найважніше для нас те, що маємо тут точну дату смерті Ігорєвого вітця, а разом із тим також початку його самостійного князювання.

Під р. 1170 бачимо Ігоря з його братом Олегом як учасника походу, висланого князем Андрієм Юрійовичем (Боголюбським) проти Києва. Той похід, у яким сам князь Андрій не брав участі, потягнув за собою нечуване ограблення Києва в р. 1171 та захоплення великокняжої власті суздальським князем (Іпат., стор. 372—373). Ігорєві Святославичу було тоді 19 літ. Варто зазначити, що дату здобуття Києва Мстиславом Андрійовичем кладе Іпат. на день 8 марта, на середу другого тижня посту 1171 р., коли натомисть Лавр. оповідає сю подію значно коротше під р. 1168. Проф. Грушевський у своїй «Історії України-Русі», т. II, стор. 197 приймає без дискусії, мабуть за Карамзіним*, дату 1169. Для порівняння вартості обох редакцій варто

подати тут реєстр князів, що помагали Мстиславові в тій війні, як він виглядає в одній і в другій редакції.

Іпат.

Той же зимъ (1170) посла Андрѣй сына своего Мъстислава с полкы своими исъ Суждали на киевского князя на Мъстислава на Изяславича с Ростовци и с Володимирци и с Суждалци, и инѣхъ князей и Бориса Жидиславича: Глѣбъ ис Переяславля Дюргевичь, Романъ и(с) Смоленска, Володимиръ Андрѣевичь из Дорогобужа, Рюрикъ изъ Вручего, Давыдъ изъ Вышегорода, братъ его Мъстиславъ, Олегъ Святославичь, Игорь, братъ его, и Всеволодъ Гюргевичь (и) Мъстиславъ внукъ Гюргевъ (стор. 372).

Лавр.

Тое же зимы (1168) посла князь Андрѣй из Суждаля сына своего Мстислава на киевскаго князя Мстислава с Ростовци и Володимерци и Суждалци, и инѣхъ князей 11: Глѣбъ Переяславский, Романъ Смоленский, Давыдъ Вышегородский, Володимеръ Андрѣевичь, Дмитръ Гургевичь, Мстиславъ, Рюрикъ с братомъ го Мстиславомъ, Олегъ Святославичь с братомъ со Игоремъ (стор. 336).

Як бачимо, редакція Лавр. значно коротша, хоч, здається, оперта на тім самім тексті, що й Іпат. Пропуск слів «с полкы своими» можна оправдати хіба охотою скорочення, бо ті слова означають власне основну силу війська. Пропущено в Лавр. назву воеводи Андрієвого Бориса Жидиславича, який у війську мусив займати визначне становище як фахівець військової штуки, в якій князі не все могли так добре розізнаватися. У обох реєстрах князів, окрім Мстислава, лише 10, а не 11, як би впливало з тексту. Порядок у Лавр. трохи відмінний від Іпат., а власне Давид із Вишгорода тут стоїть на третім місці, а в Іпат. на п'ятім, при Володимирі Андрійовичу пропущено місце його побуту Дорогобуж, так само як при Глібі його отчесьть Юрійович (отже, се був брат Андрія). Так само при Рюрику в Лавр. пропущено місце побуту, а властиво уділ, у яким він князував,— Вручий (Овруч). Мстиславів, окрім головного ватажка походу, сина Андрієвого, було в тім поході ще два: один,

що в Іпат. визначений як брат Давида, а в Лавр. полишений без означення, і третій Мстислав, що в Іпат. названий внуком Юрія, а в Лавр. братом Рюрика. Чи се та сама особа? Найважливіша різниця в двох назвах: у Іпат. маємо на передостатнім місці Всеволода Юрійовича, а в Лавр. після Володимира Андрійовича наступає Дмитро Юрійович. І знов питання: чи се та сама особа? Навіть хоч би реєстр Лавр. декуди (в згаданих назвах) доповняв відомості, подані в реєстрі Іпат. (замість т{ак} зв{аного} князівського імені подавав ім'я хресне), то все-таки з огляду на важні пропуски в тексті з погляду історичної точності його мусимо в порівнянні з Іпат. назвати німецьким терміном *minderwertig*¹. Не зайвим буде додати, що в Новгородському першому літописі під тим самим роком, що в Лавр. (6676), подано про здобуття Києва ось яку коротку відомість: «Въ то же время ходиша Ростиславици съ Андреевицьмъ и съ Смолняны и съ Полочаны и съ Муромьцы и съ Рязаньцы на Мьстислава Кыеву. Онъ же не біяся съ ними и отступи волею Кыева» (І Новг., стор. 14). Невважаючи на недокладність сеї записки щодо ходу тої війни, вона може мати значення тим, що докладніше подає число тих північних, у значній часті фінських племен, які суздальський [князь] вислав на покорення та ограблення Києва. Натомість у Новг. IV подано майже без зміни реляцію Лавр., але під роком 6674 (1166).

Під р. 1173 поміщена в Іпат. коротка записка: «Того лѣта роди ся у Игоря сынъ мѣсяця октября въ 8 день, и нарекоша имя ему Володимѣръ, а во крещеньи Петръ» (стор. 383). Хоча при імені Ігоря тут не додано отчества, проте нема сумніву, що вона відноситься до Ігоря Святославича, князя Новгород-Сіверського, якому тоді було 22 роки. Року його женячки в літописі не занотовано, але по всякій правдоподібності він оженився вже по смерті вітця, при якій йому йшов 14-й рік, а дуже можливо, що в році перед уродженням сина, отже 1172.

Під р. 1174 маємо в Іпат. оповідання про перший успішний похід Ігоря на половців, коли йому було 23 роки. «Того же лѣта на Петровъ день Игорьъ Святославичъ совокупивъ полкы свои и ѣха в поле за Ворьсколь, и стрѣте Половцѣ, иже ту ловять языка. Изъймавъ, и повѣда ему колодникъ, оже Кобякъ и Кончакъ шлѣ къ Переяславлю.

¹ Неповноцінний, недоброякісний (нім.).— Ред.

И усрѣтыша ся с полкы половѣцькими, и бѣ рать мала и темь не утѣрпѣша стати противу Игореву, и тако побѣгоша весь полонъ свой поместивъше, бяхуть бо воевали у Серебряного и у Баруча. Дружина же Игорева достигъше о нѣхъ избиша¹ и, а иныхъ изыклаша. И тако поможе Богъ крестьяномъ въ день святого пророка Ильи. Отъ Переяславля же поѣха къ празнику святую мученику Бориса и Глѣба, и не вѣтяже на канунъ, по вечерни и приѣха. На утрѣя же поча даяти сайгати (мабуть, половецьке слово, пай здобичі) княземъ и мужемъ; и тако Романъ и Рюрикъ и Мѣстиславъ,— одаривъше и и отпусти² и въ свояси» (стор. 387—388).

Отсей похід, дуже точно датований, тривав від 29 червня до 20 липня, а від дня побіди Ігор їхав іще 4 дні до Переяслава на празник та для поділу здобичі.

Того самого року під осінь бачимо Ігоря в поході проти Києва, в який Андрій Боголюбський вислав 20 лівобережних та північноруських князів проти київського князя Мстислава. З незвичайно гарного оповідання про той похід, поміщеного в Іпат., стор. 389—392, подаю тут лиш той уступ, де згадується про Ігоря. «Святослав же съ братьєю и Михалко съ братомъ съ Всеволодомъ и со сыновци, и Кыяны совокупивше и Берендѣичъ и Поросье и всю рускую землю (въ) полкы поидоша отъ Кыева к Вышегороду на рожество святая владичица наша Богородица приснодѣвица Марья (день 9 вересня). И бѣ всѣхъ князѣй болѣе 20, а всихъ бѣше старѣй Святославъ Всеволодичъ; и отряди Всеволода Юрьевича и Игоря съ молоджьшими князьми къ Вышегороду» (стор. 391). Пропускаю дуже драстичний опис битви та наводжу знов лише згадку про Ігоря: «И се бысть одинъ бой первого дня на болоньи Мстиславу со Всеволодомъ, со Игоремъ и со инѣми молоджьшими людми» (стор. 392). З обох тих уступів не видно нічого понад те, що Ігор був сучасником битви, може, як зверхник якої групи молодших князів, і певно, що держався в битві добре, бо інакше не згадано би його обік старшого та знатнішого князя Всеволода.

Під р. 1175 зазначено в Іпат., що в Ігоря вродився син, якого назвали Олегом, а в хрещенні Павлом (стор. 407). Два роки пізніше, під р. 1177 знов читаємо: «В томъ же

¹ В рукопису: узрѣша.

² В рукопису: избивше.

лѣтъ родися у Игоря сынъ, и нарекоша имя ему въ крещении Андрѣянъ, а княжее Святославъ» (стор. 409). В р. 1179 настала нова важна переміна в житті Ігоря. Читаємо під тим роком у Іпат. ось що: «В том же лѣтъ преставися Олегъ Святославичъ мѣсяца генваря въ 16, и положиша и у святого Михаила. По томъ же Игорьъ братъ его сѣде в Новѣгородѣ Сѣверскѣмъ, а Ярославъ Всеволодичъ въ Черниговѣ сѣде» (стор. 415). Де сидів Ігор до того часу, не знаємо напевно.

Під р. 1180 згадано Ігоря в оповіданні про пригоду київського князя Святослава, який, напавши на ловах несподівано на князя Давида Ростиславича та не встигши занапастити його разом із жінкою, почуває себе небезпечним у Києві, тікає до Чернігова до своїх братів, «и сѣзва всѣ сыны своя и моложьшюю братью, и скупи всю черниговскую сторону и дружину свою и поча думати рекъ: «Кде поедемъ? Смолнеску ли, к Киеву ли?» И рече ему Игорьъ: «Отче, добро бѣшеть тишина. Но оже ся уже не годило, но абы ны Богъ далъ, ты сдоровъ былъ» (Іпат., стор. 417). Той розійшовся ні з чим, Святослав утратив Київське князівство, а його місце зайняв Рюрик.

Того самого року бачимо Ігоря в супроводі Святослава в Чернігові. Святослав, покликавши половців, мовив до своїх приближених: «Се азъ старѣ Ярослава, а ты, Игорю, старѣ Всеволода, а нынѣ я вамъ во отця мѣсто остал ся. А велю тобѣ, Игорю, сдѣ встати съ Ярославомъ блюсти Чернигова и всеѣ волости своей, я пойду съ Всеволодомъ къ Суздалю и възищу сына своего Глѣба, да како намъ Богъ разсудить со Всеволодомъ» (стор. 418). Треба знати, що суздальський князь Всеволод ув'язнив був сина Святославового Гліба; для його увільнення Святослав вибрався в похід на Суздаль, але потерпів поразення; уйшов зі своїм сином Володимиром до Новгороду Великого (стор. 419). Далі читаємо там же: «Сдумав же Ярославъ съ Игоремъ пойдоста къ Дрютьску, поемше с собою Половцѣ, а Всеволода, Игорева брата, оставиша в Черниговѣ, и Ольга Святославича. И придоша полотьскии князи въ стретение помагающе Святославу Василковича, Брячьславъ изъ Витебська, братъ его Всеславъ с Полочаны, с ними же бяхуть и Лиць и Литва, Всеславъ Микуличъ из Логажеска, Андрѣй Володьшичъ и сыновець его Изяславъ и Василко Брацьславичъ. Снемши ся вси пойдоста мимо Дрютьскъ противу Святославу. И вѣѣха Давыдъ князь смоленський

въ Дрютьскъ со всимъ полкомъ своимъ, совокупив ся с Глѣбомъ съ Рогъволодичемъ, и поиде за Ярослава. И хотяшеть Давыдъ Ярославу и Игоревѣ полкъ дати (видячи битву) до (приходу) Святослава, Ярославъ же и Игорьъ не смѣяста дати полку Давыдови безъ Святослава, и пойдоша во твердая мѣста и стояша межи собою недѣлю обаполь Дрюти. Но отъ Давыдова полку приѣждивахуть стрѣлци (и копейници) и бѣхуть ся с ними крѣпко. По сем же Святославъ приѣха с Новгородъчи, и ради быша ему братья его и перечашиша Дрють хотяче ехати ко Давыдови. Давыдъ же заложи ся ночью и бѣжа Смоленску. Святославъ же приступи ко Дрютьску и пожже острогъ, и оттолѣ пусти Новгородъцѣ, а самъ поиде къ Рогачеву, (а) изъ Рогачева поѣха по Днепру къ Києву. Игорьъ же има с собою Половцѣ, Коньчака и Кобяка, и дожда ся Святослава противу Вышегороду» (стор. 419—420).

Рюрик, що на короткий час захопив був Київське князівство, почувши про наближення Святослава, уйшов до Білгорода, а Святослав з своїми братами ввійшов, не зустрівши ніякого опору, до Києва. Тут зараз бачимо Ігоря в незвичайній, по-нашому навіть ганебній, ролі союзника половців у грабуванні руської землі та в війні з руськими князями. Читаємо тут ось що: «Половци же испросиша у Святослава Ігоря, отъляжет с ними по Долобуску, Святославъ же отпусти. Слышав же Рюрикъ, оже Святославъ привель к собѣ Половцѣ в помочь и лежать со Игоремъ по Долобъску, и посла Мъстислава Володимерича с Черными Клобуки, и Лазоря воеводу своего с молодыми своими, и Бориса Захаръинича со Сдеславомъ со Жирославичемъ и со Мъстиславемъ полкомъ изъ Тръполя, Борисъ Захаръичъ с Володимерими людьми, княжича своего, и возрѣвше на Богъ, и ѣхаша по нѣ. Половцѣ же бѣ много и лежахуть без боязни надеюче ся на силу свою и на Игоревъ полкъ, и безъ сторожѣ. Мъстиславъ же приѣха к нимъ, Черни Клобуци остерегоша е и повѣдаша Мъстиславу и братьи своей и воеводамъ рускимъ. Чернии же Клобуки слышавше у братьи своей, и устрѣмиша ся на нѣ и пустиша кони к товаромъ ихъ. Воеводы же рускѣи не веляхуть имъ, и не могошати ихъ удержати, бѣ боеще ночь. Они же облазивши (попр[авнише] «отлучившеся») грѣшиши товары ихъ, крило же ихъ вмалѣ отлучивше отъ дружинѣ своѣ вогнаша у товары ихъ. Половци же видѣвше ѣ загоньци ты Черныхъ Клобукъ, и яша нѣколко ихъ; не бѣ бо ту добрыхъ, но мало

ихъ вогнали бяхуть в товары, и побѣгоша. Чернии же Клобуци бѣгающе взямятъ ся бяхуть Русью и въбѣгоша во Мьстиславль полкъ. Мьстиславъ же мнѣвъ, яко побѣжени суть, и тако взямятоша ся дружина Мьстиславля, и не може ихъ удержати Мьстиславъ и Черныхъ Клобукъ, ни людѣй своихъ, и сам бѣжа с ними (и) Черный Клобукъ Лѣпшии (же) мужи остали ся бяхуть, Лазорь воевода с полкомъ Рюриковымъ и Борисъ Захарьичъ с полкомъ своего княжича Володимѣра и Сдеславъ Жирославичъ съ Мьстиславлимъ полкомъ, и възрѣвше на Богъ и поѣхаша противу Половцемъ. Половци же видивше устрѣмише ся на нѣ и сразиша ся съ ними, Русь же потопташа ѣ. Половци же бѣгающе передъ Русью потопоша мнозѣ въ Черторыи, а инѣхъ изымаша, а другыя изсѣкоша. Игорь же видѣвъ Половцѣ побѣжены, и тако с Кончакомъ въскочивша в лодью бѣжа на Городѣць къ Чернигову. И тогда убиша половецького князя Козла Сотановича и Елтута Кончакова брата и два Кончаковича яша и Тотура и Бякобу и Конячюка богатого и Чюгая, и свои отполониша поганѣй. И тако поможе Богъ Руси, и возвратиша ся во свояси приемше отъ Бога на поганя побѣду, и приехаша къ Рюрикови с побѣдою» (стор. 420—421). Отсей епізод остільки білыне варт уваги, що в просторій «Історії України-Русі» проф. М. Грушевського (т. II, стор. 206) про нього згадано дуже коротко й недокладно, боцімто «Рюрик відступив у Білгород, але звідти зручним нападом розбив і розполошив половців, що стояли під Києвом». У попереднім (на тій самій стороні) оповіданні про пригоди Святослава нічого не згадано про його побут у Великім Новгороді ані про побіду Ярослава й Ігоря під Друцьком, яка пояснює, чому Рюрик без опору вступив до Києва.

Під роком 1183 маємо знов оповідання, де Ігор воює проти руських князів у злучі з половцями, і знов нещасливо. Читаємо там ось що: «Въ лѣто 6691 мѣсяца февраля въ 23, въ першую недѣлю поста (сиропусну) придоша Измалтяне, безбожнѣи Половци на Русь воевать ко Дмитрову съ окаяннымъ Кончакомъ и съ Глѣбом Тириевичемъ; и божемъ заступлениемъ и не бысть пакости отъ нихъ. Князь же Святославъ Всеволодичъ сгадавъ со сватомъ своимъ Рюрикомъ поидоша на Половцѣ и сташа у Олжичъ ожидающе Ярослава изъ Чернигова. И устрѣче я Ярославъ и рече: «Нынѣ, братья, не ходите, но срекше веремя, оже дастъ Богъ на лѣто, поидемъ». Святославъ же и Рюрикъ послу-

шаша его (и) возвратиша ся. Святославъ же посла сыны своя с полкы своими полемь ко Игореву, веля ему ѣхати в себе мѣсто, а Рюрикъ посла Володимѣра Глѣбовича с полкы своими. Володимѣръ же Глѣбовичъ посла ко Игореву, прося у него ѣздити напередѣ полкомъ своимъ, князи бо русции далѣ бяхуть (ему) на передѣ ѣздити в русской земли. Игорь же да ему того. Володимѣръ же разгнѣвав ся и возврати ся, и оттолѣ идя иде на сѣверьскіѣ города и взявъ нихъ много добытокъ. Игорь же возвори киевскіи полки и пристави к нимъ Ольга (и) сыновца своего Святополка, абы како довести полкъ цѣль, а самъ ѣха, пойма со собою брата своего Всеволода и Святославича Всеволода и Андрѣи с Романомъ и нѣколко отъ Черного Клобука с Кудлюремъ и с Кунѣтудѣемъ, и придоша к рѣцѣ к Хырии. И бысть тоѣ noci тепло и дождь рамянь, и умножи ся вода, и не бысть имъ куда переѣхати. А Половцѣ, которіи утягли перейта вежами, спасоша ся, а которѣи не утягли, а тѣхъ взяша. Рекоша же, яко в ту рать вежѣ и кони (и) скоти мнози потопли суть в Хырии бѣгающе передѣ Русью» (Іпат., стор. 424—425). Се оповідання не зовсімъ ясно, бо властиво не видно ворога, якого переслідував Ігор; не згадано також у початку про його зв'язок із половцями, хоча з закінчення видно, що вони понесли найбільші втрати. І про сей епізод, головно про непорозуміння між Ігорем та Володимиром і нещасливу погоню Ігоря в історії проф. М. Грушевського (т. II, стор. 211 унизу) нема ніякої згадки.

Під роком 1183 маємо коротеньке оповідання про перший похід Ігоря проти половців. «Того же лѣта слышавъ Игорьъ Святославичъ, оже шель Святославъ на Половцѣ, призва к собѣ брата своего Всеволода и сыновца Святослава и сына своего Володимѣра, мовляшеть бо ко братьи и ко всѣй дружинѣ: «Половци оборотили ся противу рускимъ княземъ, и мы безъ нихъ кушаим ся (попробуймо) на вежахъ ихъ ударити». Да яко бысть за Мерломъ, и срѣте ся Половци, поѣхаль бо бяше Обовлы Костуковичъ в четырехъ стѣхъ воевать к Руси. И ту абые пустиша к нимъ кони. Половци же побѣгоша божьимъ повеленьемъ, и Русь погнаша ѣ. И ту побѣдиша ѣ и возвратишася восвояси» (Іпат., стор. 427—428). Коротко згадано про сей похід Ігоря в «Історії» проф. М. Грушевського на стор. 212, хоча слово «погромив», якого при тій нагоді та й загалом часто вживає проф. Грушевський, ніяково виглядає супроти факту, що всіх половців у тій стичці було лише 400, та й то більша їх

часть, як можна догадатися з контексту оповідання, правдоподібно уйшла жива.

Під роком 1185 маємо просторе оповідання про другий, нещасливий похід Ігоря на половців, що зробив, одначе, його ім'я безсмертним на всі часи невідомий сучасний автор своєю невеликою на об'єм, але незвичайно цінною поемою. Про той похід маємо просторішу та докладнішу реляцію в Іпат., стор. 430—434 під роком 1185 та коротшу й менше докладну в Лавр., стор. 376—379 під р. 1186. Подаю тут оба ті літописні оповідання в повних текстах та попробую далі перевести подрібно порівняння їх звісток, чого, здається мені, ніхто не зробив досі.

«В то же время Святославичъ Игорьъ, внукъ Олговъ, поѣха изъ Новагорода мѣсяца априля въ 23 день во вторникъ, поймя со собою брата Всеволода ис Трубецка и Святослава Ольговича, сыновця своего изъ Рыльска, и Володимѣра сына своего ис Путивля, и у Ярослава испроси помочъ Ольстина Олексича, Прохорова внука, с Коуи Черниговскими. И тако идиахуть тихо собираюче дружину свою, бяхуть бо и у нихъ кони тучни велми. Идущимъ же имъ к Донцю рѣцѣ в годъ вечерний, Игорьъ же возрѣвъ на небо и видѣ солнце стояще яко мѣсяць, и рече бояромъ своимъ и дружинѣ своей: «Видите ли, что есть знаменіе се?» Они же узрѣвше и видиша вси и поникоша главами и рекоша мужи: «Княже, се есть не на добро знамение се». Игорьъ же рече: «Братья и дружино, тайны божия никтоже не вѣсть, а знаменію творѣць Богъ и всему миру своему. А намъ что створить Богъ или на добро или на наше зло, а то же намъ видити». И то рекъ перебрѣде Донѣць и тако прииде ко Осколу и жда два дня брата своего Всеволода, тот (бо) бѣше шель инемъ путемъ ис Курьска. И оттуда поидеша к Салницѣ; ту же къ нимъ и сторожеви приѣша, их же бѣше послалѣ языка ловить и рекоша приѣхавше: «Видихом ся с ратными. Ратници ваши со з доспѣхомъ ѣздять. Да или поѣдете борзо, или возворотися (домовъ), яко не наше есть веремья». Игорьъ же рече с братьею своею: «Оже ны будет не бивши ся возворотити ся, то соромъ ны будетъ пущѣ и смерти. Но како ны Богъ дастъ».

И тако угадавше и ѣхаша чересь ночь. Заутра же пятьку наставшу во обѣднее веремья усрѣтоша полкы половѣцькиѣ, бяхуть бо до нихъ доспѣлѣ, вежѣ своѣ пустили за ся, а сами собравше ся отъ мала и до велика стояхуть на оной сторонѣ рѣкы Сюурлия. И ти изрядиша полковъ 6: Игоревъ

полкъ середѣ, а по праву брата его Всеволожь, а по лѣву Святославль сыновця его, на передѣ ему сынъ Володимѣрь и другой полкъ Ярославль, иже бяху с Олыстиномъ Коуеве, а третій полкъ на переди же стрѣлци, иже бяхуть отъ всихъ князий выведени,— и тако изрядиша полкы своя. И рече Игорь ко братьи своей: «Братья, сего есмы искаль, и потягнемь!» И тако пойдоша к нимъ положаче на Бозѣ упование свое.

И яко быша к рѣцѣ ко Сюурлию, и выѣхаша ис половѣцькихъ полковъ стрѣлци, и пустивше по стрѣлѣ на Русь, и тако поскочиша. Русь же бяхуть не переѣхалѣ еще рѣкы Сюрлия. Поскочиша же и ти Половци силы половѣцький, коториѣ же далече рѣкы стояхуть. Святослав же Олговичъ и Володимѣрь Игоревичъ и Олыстинъ с Коуи и стрѣлци поткоша по нихъ, а Игорь и Всеволодь по малу идяста, не распустяста полку своего. Передний же ти Русь биша ѣ, имаша. Половцѣ же пробѣгоша вежѣ, и Русь же дошедше вежѣ и ополониша ся, друзии же ноци приѣхаша к полкомъ с полономъ. И яко собраша ся¹ вси, и рече Игорь ко братама и к мужемъ своимъ: «Се Богъ силою своею возложилъ на врагы наша побѣду, а на насъ честь и слава. Се же видихомъ полки половѣцький, оже мнози суть; ту же ци вся си суть совокупили? Нынѣ же поѣдемъ чересь ночь, а кто поѣдѣтъ заутра по насъ, то ци вси поѣдутъ? Но лучшии коньници переберуть ся, а самѣми какъ ны Богъ дастъ». И рече Святославъ Олговичъ строема своима: «Далече есмь гонимъ по Половцехъ, а кони мои не могутъ. Аще ми будетъ нынѣ поѣхати, то толико ми будетъ на дорозѣ остати». И поможе ему Всеволодь, а ко же облечи ту. И рече Игорь: «Да не дивно есть разумѣючи, братья, умрети». И облегоша ту.

Свѣтаючи же суботѣ начаша выступати полци половецкий, акъ боровѣ. Изумѣша ся князи руский, кому ихъ (к) которому поѣхати, бысть бо ихъ бещисленое множество. И рече Игорь: «Се вѣдаюче собрахомъ на ся землю всю, Концака и Козу Бурновича и Токсобица Колобича и Етебича и Терьтробича». И тако угадавше вси сосѣдоша с коний, хотяхуть бо бьюще ся дойти рѣкы Донця. Молвяхуть бо: «Оже побѣгнемъ, утечемъ сами, а черныя люди оставимъ, то отъ Бога ны будетъ грѣхъ, (оже) сихъ выдавше пойдемъ.

¹ Далі в тексті непотрібне слово «Половци», бо мова про руські полки.

Но или умремь, или живи будемь на единомь мѣстѣ». И та рекши вси сосѣдоша с конѣи и поидоша бьются. И тако с божиимь попущениемь уязвиша Игоря в руку и умрѣвиша шюю его; и бысть печаль велика в полку его. И воеводу имахуть, то (и) тѣ на переди язвенъ бысть. И тако быша ся крѣпко ту днину до вечера, и мнози ранени и мертѣи быша в полкохъ рускихъ.

Наставши же ноци суботнии, и поидоша бьючи ся. Бысть же свѣтающе недѣлѣ, и возмятоша ся Ковуеве в полку и побѣгоша. Игорь же бяшетъ в то время на конѣ, зане раненъ бяше, (и) поиде к полку ихъ хотя возворотити къ полкомь. Уразумѣвъ же, яко далече шелъ есть от людей, и сойма шоломъ погнаше опять к полкомь того дяля, что быша познали князя и возворотилися быша. И тако не возворотися никто же, но токмо Михалко Гюрговичъ познавъ князя возврати ся. Не бяхуть бо добрѣ смяли ся с Ковуи, но мало отъ простыхъ или кто отъ отрокъ боярьскихъ, добри бо вси бяхуть ся идоуще пѣши, и посреди ихъ Всеволодъ не мало мужество показа.

И яко приближи ся Игорь к полкомь своимь, и переѣхаша (и) поперекъ и ту яша (и) единъ перестрѣлъ одале отъ полку своего. Держим же Игорь видѣ брата своего Всеволода крѣпко борюща ся, и проси души своей смерти, яко да бы не видилъ падения брата своего. Всеволодъ же толма бивше ся, яко и оружья в руку его не доста, и бяху бо ся идоуще вкругъ при езерѣ. И тако во день святаго Воскресения наведе на ня Господь гнѣвъ свои, в радости мѣсто наведе на ны плачь и веселья мѣсто желю на рѣцѣ Калялѣ. Рече бо дѣи Игорь: «Помянихъ азъ грѣхы своя предъ Господемь Богомь моимь, яко много убийство (и) кровопролитье створихъ в землѣ крестьянстѣй, яко же бо азъ не пощаждѣхъ крестьянъ, но взяхъ на щитъ городъ Глѣбовъ у Перяславля. Тогда бо не мало зло подъяша безвиннии хрестъяни, отлучаеми отецъ отъ рожений своихъ, братъ отъ брата, другъ отъ друга своего и жены отъ подружий своихъ и дщери отъ материй своихъ и подруга отъ подруги своя, и все смятено плѣномь и скорбью тогда бывшею, живии мертвымь завидять, а мертви радоваху ся аки мученици святѣи огнемь отъ жизни сея искушение приемши, старцѣ порѣвахуть ся (въ огонь), уноты же лютыя и немилостивыя раны подъяша, мужи же пресѣкаемы и разсѣкаемы бывають, жены же осквѣрняемы. И та вся створихъ азъ», — рече Игорь. — «Недостойно ми бяшетъ жити, и се нынѣ вижду

отмѣстѣе отъ Господа Бога моего. Гдѣ нынѣ возлюбленный мой братъ? Гдѣ нынѣ брата моего сынъ? Гдѣ чадо рожения моего? Гдѣ бояре думающеи, гдѣ мужи храборьствующеи, гдѣ рядъ польчный, гдѣ кони и оружья многоцѣнная? Не отъто-всего ли того обнажих ся, и связня преда мя Господь в руки незаконнымъ тѣмъ? Се возда ми Господь по безаконию моему и по злобѣ моей на мя, и снидоша днесъ грѣси мои на главу мою. Истиненъ Господь и прави суди его зѣло. Азъ же не имамъ со живыми части. Се бо нынѣ вижю другая мучения вѣльца приемлюще. Почто азъ единъ повинный не прияхъ страсти за вся си? Но Владыко Господи Боже мой, не отрини мене до конца, но яко воля твоя, Господи, тако и милость намъ рабомъ твоимъ!»

И тогда кончавшю ся и полку розведени быша, и поиде кождо во своя вежа. Игоря же бяхуть яли Тарголове мужь именемъ Чилбукъ, а Всеволода брата его яль Романъ Кзичъ, а Святослава Олговича Елдечюкъ въ Вобурчевичехъ, а Володимера Копти в Улашевичихъ. Тогда же на польчищи Концак поручи ся по свата Игоря, зене бяшетъ ранень. Отъ толикихъ же людей мало ихъ избысть, нѣкакымъ получениемъ не бяшетъ бо лзѣ ни бѣгающимъ утечи, зане яко стѣнами силнами огорожени бяху полкы половѣцскими. Ношахуть Русь съ 15 мужь утекши, а Ковуемъ мнѣ, а прочии в морѣ истопоша» (Іпат., стор. 430—434).

В продовженні найстаршого Київського літопису, переписанім суздальським монахом Лаврентієм у р. 1377, а доведенім лише до р. 1305 (отже, ніяк не [в] складанні того самого Лаврентія) і зложенім у одній часті в Переяславі (від р. 1112 до 1159), а в другій у Володимирі над Клязьмою (від р. 1160 до 1305) — ся друга часть, писана, мабуть, духовним, визначається замилуванням автора до моралізації та цитатів із святого письма, чим різко відрізняється від першої часті (про се пор. мої «Регести південноруських літописів [від] 1112 до 1200 (р.)») — маємо під р. 1186 ось яке оповідання:

«В лѣто 6694 мѣсяця мая въ 1 день, на память святаго пророка Іеремяя в середу на вечерни бысть знаменьє въ солнци, и морочно бысть велми, яко и звѣзды видѣти; челоуѣкомъ въ очью зелено бяше, и въ солнци учини ся яко мѣсяць, из рогъ его яко угль жаровъ исхожаше; страшно бѣ видѣти челоуѣкомъ знаменьє божье.

Того же лѣта здумаша Олгови внуци на Половци; занеже бяху не ходили томъ лѣтѣ со всею князьєю; но сами

поидоша о собѣ рекуще: «Мы есмы чи не князи же? Поидемъ такыже собѣ хвалы добудемъ». А сняша ся у Переяславля Игорь съ двѣма сынома из Новагорода Сѣверьскаго, ис Трубѣча Всеволодъ братъ его, Олговичъ Святославъ из Рыльска и черниговьская помочь, и внидоша в землю ихъ. Половци же услышавше поидоша рекуще: «Братья наша убита и отци наши, а друзии изымани, а се нынѣ на насъ идутъ», послаша ся по всей земли своей, а сами поидоша к симъ. И ждаша дружины своея, а си к нимъ идутъ к вежамъ ихъ. Они же не пустяче в вежѣ срѣтоша ихъ, а дружины не дождавше, и ступиша ся. И побѣжени бывше Половци, и биша я до вежъ, множество полона взяша, жены и дѣти. И стояша на вежахъ 3 дни веселяще ся а рекуще: «Братья наша ходили с Святославомъ, великимъ княземъ, и били ся с ними зряче на Переяславль, а они сами к нимъ пришли, а в землю ихъ не смѣли по нихъ ити. А мы в земли ихъ есмы, и самѣхъ избили, а жены ихъ полонены и дѣти у насъ. А нынѣ поидемъ по нихъ за Донъ и до конца избьемъ ихъ. Оже ны будетъ ту побѣда, идемъ по нихъ у Лукоморя, гдѣ же не ходили ни дѣды наши, и возьмемъ до конца свою славу и честь». А не вѣдуще божья строенья.

А остатокъ бьеныхъ тѣхъ бѣжаша (к) дружинѣ своей, гдѣ бяху переже вѣсть послали, и сказаша имъ свою погыбель. Они же слышавше поидоша к нимъ, а по друзи послаша ся. И сняша ся с ними стрѣлци, и биша ся 3 дни стрѣлци, а копыи ся не снимали, а дружины ожидающе, а к водѣ не дадуще имъ ити. И приспѣ к нимъ дружина вся, многое множество. Наши же видѣвше ихъ ужасоша ся и величанья своего отпадоша, но вѣдуще глаголемаго пророкомъ: «Нѣсть челоуку мудрости, ни есть мужства, ни есть думы противу Господеви». Изнемогли бо ся бяху безводьемъ и кони и сами в знои и в тузѣ, и поступиша мало к водѣ, по 3 дни бо не пустили бяху ихъ къ водѣ. Видѣвше ратнии устремиша ся нанъ и притиснуша и к водѣ, и биша ся с ними крѣпко. И бысть сѣча зла велми. Друзии кони пустиша к нимъ съѣдше, и кони бо бяху подъ ними изнемогли. И побѣжени быша наши гнѣвомъ божьимъ, князи вси изымани быша, а боляре и велможи и вся дружина избыта, а другая изымана, а та язвена. И възвратиша ся с побѣдою великою Половци, а о нашихъ не бысть кто и вѣсть принеса за наше согрѣшенье, гдѣ бо бяше в насъ радость, нынѣ же въздыханье и плачь распротрани ся. Исаія бо пророкъ глаголетъ: «Господи, в печали помянухомъ тя». И поиде путемъ гость,

они же казаша рекуще: «Поидите по свою братью, али мы идемъ по свою братью к вамъ». Княземъ же всѣмъ слышавшимъ таку погыбель от брати своеѣ и до боярь, возпіша вси, и бысть плачь и стенанье, однѣмъ бо братья избита и изъмана, а другымъ отци и ближнкы» (Лавр., стор. 376—378).

Порівнюючи обі ті реляції, мусимо поперед усього завважити, що вони майже зовсім незалежні одна від другої: се й не диво, коли уявимо собі, що вони були писані майже рівночасно, в часі дуже близьким до подій, на двох досить далеких від себе місцях і на основі різних усних переказів. Щодо першої, що ввійшла в склад Київського літопису, можемо майже напевно сказати, що вона була написана чоловіком світським, рицарського стану, й основана на дуже докладних оповіданнях учасників походу, в тім числі й самого Ігоря, який, як побачимо далі, незабаром по своїм повороті з неволі гостив у Києві. Друга реляція писана в Володимирі над Клязьмою чоловіком духовного стану, який слабо знається на військовій справі і не вміє зв'язати переказаних йому подробиць у одну хоч би лише логічну, не те історично правдиву цілість (пор. ось який уступ: «друзии конѣ пустиша к нимъ съсѣдше, и кони бо бяху подъ ними изнемогли», де не знаємо, хто на кого пустив коні, бо могли половці пустити свої коні на русичів, аби в їх піших рядах зробили замішання, і де треба бачити недоладний відгук тої подробиці першої реляції, що руські вояки за радою Ігоря позсідали з коней і боролися пішо). Друга реляція не подає ані місця битви, ані означених дат, а зате в ній видна тенденція вменшити вартість Ігорового походу закидом зарозумілості князів, що не брали участі в спільнім поході князів попереднього року, а тепер хочуть показати, що й вони також князі й потраплять добитися такої самої слави. Та сама тенденція пробивається також у «Словѣ о полку Игоревѣ» в гірких словах київського князя Святослава, який своїм братаничам закидає, буцімто вони, йдучи в похід, нахвалялися: «Прежнюю славу сами похитимъ, а заднею сами подѣлим ся». Ще яркіше видно тенденцію автора другої реляції в перехвалці, яку він вкладає в уста князів по їх першій побіді над половцями, що ось, мовляв, торік руські князі чекали, аж половці прийдуть до них, і билися з ними, дивлячися на Переяслав, а ми пішли на половецьку землю і побили їх тут, а як тут побідимо їх, підемо за ними за Дон і до моря і викоренимо все їх плем'я. Фактично, як бачимо з першої реляції, було зовсім не те.

Русичі йшли в похід із страхом, а Ігор, знайомий досить близько з половцями і навіть сват Кончака (очевидно, ще перед походом засватав Кончакову дочку за свого сина Володимира), почув страх перед другою битвою, зміркувавши, що половці проти них порушили ціле своє плем'я. Дуже можливо, що володимирський літописець опер своє оповідання на недокладнім оповіданні того «гостя» (купця), про якого згадує при кінці своєї реляції, який міг бачити деяких русичів у половецькій неволі й через якого вони могли переказувати своїм братам та своякам, аби йшли викупувати їх із неволі.

Де в чому, одначе, друга редакція доповняє першу. Найважливіше доповнення, се дата й докладний опис затьми сонця, що трафилася [дня] 1 мая. Перша реляція має також одну точну дату на початку, а власне [дня] 23 цвітня в вівторок, коли Ігор із братом Всеволодом і іншими помічниками та союзниками вирушив із Новгорода. Відси вони їхали 8 день, поки доїхали до Донця, і тут, при броді тої ріки, вони побачили затьму сонця. Осьмий день від вівторка була середа, а коли на дальший похід покласти ще тиждень та дочислити два дні стоянки за Донцем у дожданні Всеволода, то будемо мати дати першої, вдачної, битви в п'ятницю 10, а другої, нещасливої, в суботу й неділю, [дня] 11 й 12 мая. Чи справді так докучив руським полкам брак води, як оповідає друга реляція, про те можемо сумніватися, читаючи в першій, що головна битва йшла над рікою, а до того ще довкола озера і що головна часть руського війська була половецькою перевагою вперта в море, очевидно Азовське, й потонула в ньому.

Не завадить додати, що в четвертім Новгородським літописі про затьму сонця [дня] 1 мая та про похід Ігоря згадано під р. 6693, згідно з хронологією Іпат. Читаємо там ось що: «Мѣсяца маія 1 день по звоненіе вечернее бысть знаменіе въ солнцу: морочно бысть вельма яко на часъ и болѣ, и звѣзды видѣти и человѣкомъ во очію зелено бѣше, а въ солнци учини ся аки мѣсяць, изъ рогъ его яко огонь жарящъ исхождаше, и страшно бѣ человѣкомъ видѣти знаменіе божіе». Сей опис майже дословно схожий із тим, який наведено вище в Лавр., де він покладений о рік пізніше. Згідність дати Іпат і Новг. промовляє за тим, що ся дата правдива, а Лавр. полягає на якійсь хибній комбінації. Далі в тім самім літописі Новг. IV під роком 6694, отже, згідно з Лавр. читаємо ось що: «Сдумавше Олгови внуци

на Половци ркуще: «Мы есмя ци не князи?» И поидоша, и поможе имъ Богъ; Половци побѣгоша, а князи рустіи сташа на вежахъ ркуще: «Брагья наши били ся съ ними смотря на Переяславль, а они къ нимъ сами пришли. А мы въ земли ихъ есмы, и еще идемъ къ нимъ за Донъ до конца плѣнимъ ихъ. Идемъ въ луки морскія, идѣ же не ходиша отци наши, добудемъ славы собѣ въ вѣки». И поиде Игорьъ Святославичъ съ двѣма сынома и съ братаничи за Донъ, а не вѣдуще божія строенія, и тамо побѣдиша ихъ безъ вѣсти. Нѣкій гость принесе вѣсть въ Русь». Се, якъ бачимо, дуже скорочена друга реляція про Игорів похід, що разом із хибною датою в писаній, а не усній передачі з Володимира над Клязьмою дійшла до Великого Новгорода.

Про сумні наслідки Ігорового походу читаємо в Іпат. під тим самим роком ось що: «В то же время великий князь Всеволодичъ Святославъ шель бяшегъ в Корачевъ и собирають отъ вѣрхнихъ земель вой, хотя ити на Половци и к Донови на все лѣто. Яко возвори ся Святославъ и бысть у Новагорода Сѣверьского, и слыша о братьи своей, оже шли суть на Половци утаивше ся его, и нелюбо бысть ему. Святославъ же идяше в лодьяхъ, и яко приде к Чернигову, и въ тѣ годъ прибѣже Бѣловолодъ Просовичъ и повѣда Святославу бывшее о Половцѣхъ. Святославъ то слышавъ и вельми воздохнувъ утеръ слезъ своихъ и рече: «О любя моя братья и сыновѣ и мужѣ землѣ рускоѣ! Дал ми Богъ притомити поганья, но (вы) не удержавше уности вашей отвориста¹ ворота на русьскую землю. Воля Господня да будетъ о всемъ! Да како жаль ми бяшетъ на Игоря, тако нынѣ жалую болши по Игорѣ братѣ моемъ». По семъ же Святославъ посла сына своего Олга и Володимера в Посемье. То бо слышавше возмятоша ся города посемьскіѣ, и бысть скорбь и туга люта, яко же николи же не бывала по всемъ Посемьи и в Новѣгородѣ Сѣверьскомъ и во всей волости черниговьской, (яко) князи изымани и дружина изымана, избита; и мутяхуться яко в мотви, города воставахуть, и немило бяшетъ тогда комуждо своеближнее, но мнозѣ тогда отрѣкахуть ся душъ своихъ жалующе по князихъ своихъ. По семъ же посла Святославъ ко Давыдови Смоленьскому река: «Рекли бяхомъ пойти на Половци и лѣтовати на Донѣ. Нынѣ же Половци се побѣдилѣ Игоря и брата его (съ) сыномъ. А поѣди, брате, постережи землѣ

¹ Р[укопис]: отврста.

рускоѣ!» Давыдъ же приде по Днѣпру, придоша же (и) ины помочи и сташа у Треполя, а Ярославъ в Черниговѣ совокупивъ вои своя стояшеть.

Поганыи же Половци побѣдивъше Игоря с братьею и взяша гордость велику и съвокупиша весь языкъ свой на рускую землю. И бысть у нихъ котора, молвляшеть бо Кончакъ: «Пойдемъ на киевскую сторону, гдѣ суть избита братья наша и великий князь нашъ Бонякъ!» А Кза молвляшеть: «Пойдемъ на Семь, гдѣ ся осталъ жены и дѣти! Готовъ намъ полонъ собранъ, емлемъ же города безъ опаса». И тако раздѣлиша ся на двое: Кончакъ поиде къ Переяславлю и оступи городъ, и биша ся ту весь день. Володимеръ же Глѣбовичъ бяше князь в Переяславлѣ, бяше же дерзъ и крѣпокъ к рати, выѣха из города и потче к нимъ, и по немъ мало дерзнувъ(ши) дружинѣ, и би ся с ними крѣпко. И обступиша мнози Половцѣ. Тогда прочии видивше князя своего крѣпко бьющесе выринуша ся из города и тако отгяша князя своего язвена суци тремя копыи. Сий же добрый Володимеръ язвень (и) трудень выѣха во городъ свой и утре мужественаго поту своего за отчину свою. Володимеръ же слашеть ко Святославу и ко Рюрикови и ко Давыдови и рече имъ: «Се Половци у мене, а помозите ми!» Святославъ же слишеть ко Давыдови, а Давыдъ стояшеть у Треполя со Смолняны. Смолнянѣ же почаша вѣче дѣяти рекуще: «Мы пошли до Києва; да же бы была рать, били ся быхомъ. Намъ ли иноѣ рати искати? То не можемъ, уже (бо) ся есмы изнемоглѣ».

Святославъ же съ Рюрикомъ и со инѣми помочьми влечоша во Днѣпръ противу Половцемъ, а Давыдъ возврати ся опять со Смолняны. То слышавше Половци, и возвратиша ся отъ Переяславля. Идуци же мимо приступиша к Римови; Римовичи же затвориша ся в городѣ и возлѣзше на заборолѣ, и тако божиимъ судомъ летѣста двѣ городнищи с людми. Тако к ратнымъ и на прочая гражаны найде страхъ. Да которѣи же гражанѣ выйдоша изъ града и бяхуть ся ходяще по римському болоту, то тѣи избыша плѣна. А кто ся осталъ в городѣ, и тѣ вси взяти быша.

Володимеръ же слашеть ся ко Святославу Всеволодичю и ко Рюрикови Ростиславичю понужавая ихъ к собѣ, да быша ему помоглѣ, они же опоздаша ся ожидающе Давыда (съ) Смолняны; и тако князь рускиѣ опоздиша ся и не заѣхаша ихъ. Половци же взявше городъ Римовъ и ополонивши ся полона поидоша во свояси, князи же возворотиша

ся в домы своя, бяхуть бо печални и со сыномъ своимъ Володимѣромъ Глѣбовичемъ, зене бяшетъ раненъ велми язвами смертными, и хрестьянъ (дѣля) плененыхъ отъ поганыхъ. И се Богъ казни ны грѣхъ ради нашихъ, наведе на ны поганья не аки милоя ихъ, но насъ казня и обращающы к покаянью, да быхом ся востягнули отъ злыхъ своихъ дѣлъ. И симъ казнить ны нахоженіемъ поганыхъ, да некли смиривше ся воспомянемъ ся отъ злаго пути. А друзии Половцѣ идоша по оной сторонѣ к Путивлю, Кза у силахъ тяжкихъ, и повоевавши волости ихъ и села ихъ пожгоша, пожгоша же и острогъ у Путивля и возвратиша ся во свои» (Пат., стор. 434—437).

Із отсього оповідання видно, що Русь не дуже багато потерпіла наслідком погрому Ігорового війська. Половці, неважаючи на свої «тяжкі» сили, не здужали здобути ані Переяслав, ані навіть дерев'яними палісадами (острогом) укріпленого Путивля, що був у володінні Ігорового сина Володимира і де в часі його відсутності пробувала його мати, а Ігорева жінка, невідомого імені й не згадана в літописі, а відома тільки з прегарного уступу «Слова о полку Ігоревѣ» під назвою Ярославни, себто дочки Ярослава. Про біду, яка постигла Русь наслідком Ігорового походу, маємо другу, знов де в чому відмінну та менше докладну реляцію в Лавр., стор. 378—379, де читаємо ось що:

«А князь Святославъ посла по сыны своѣ и по всѣ князи. И собраша ся к нему к Києву и выступиша к Каневу. Половци же услышавше всю землю русскую идуще бѣжаша за Донъ. Святославъ же слышавъ ихъ бѣжавшихъ възврати ся к Києву со всею князею, и разидоша ся в страны своя. Половци же услышавше ихъ отшедшихъ гнаша отай к Переяславлю и взяша всѣ города по Сулѣ и у Переяславля биша ся весь день. Володимѣръ же Глѣбовичъ видѣ острогъ взимаемъ выѣха из города к нимъ в малѣ дружинѣ и потче к нимъ, и биша ся с ними крѣпко, и обступиша князя злѣ. И видѣвше горожане изнемогающе своихъ, и выринуша ся из города и бивши ся одви изотяша князя боденого трети копы, а дружины много избъено, и вбгоша в городъ и затвориша ся, а они възвратиша ся со многымъ полономъ в вежѣ».

Порівнюючи обі ті реляції, можна би назвати другу не тільки недокладною, але подекуди навіть недоладною, вже хоч би задля того уступу, де половці на саму чутку про

виступлення проти них Святослава з усіма князями, якого de facto не було, гикають аж за Дон, а потім на чутку (яким способом переносилися такі чутки на таких далеких просторах у воєнний час — годі вгадати) про відворот князів нападають на Переяслав. Незвичайний зворот «потче к нимъ» про наїзд Володимира Глібовича на половців, спільний обом реляціям, так відмінним майже у всіх подробицях одна від другої, можна пояснити хіба як глосу, внесену пізнішим переписувачем у текст Лавр., що мав перед очима також текст Іпат.

Літописне оповідання про похід Ігоря на половців у р. 1185 у Іпат. можна назвати трилогією, оповіданням, зложеним з трьох частей: про похід та поразення Ігоря, про напади половців на Русь по тім поразенні і про втеку Ігоря з неволі і ся третя часть у Іпат. оповідана дуже живо та подрібно і свідчить про першорядне усне джерело, яким користувався його автор. Читаємо там ось що:

«Игорь же Святославличь тотъ годъ бяшетъ в Половцехъ и глаголаше: «Азь по достоянью моему восприяхъ побѣду отъ повеления твоего, Владыко Господи, а не поганская дерзость обломи силу рабъ твоихъ. Не жаль ми есть за свою злобу прияти нужная вся, их же есмь приялъ азь». Половци же акы отыдяще ся въеводства его и не творяхуть ему (пакости), но приставиша к нему сторожовъ 15 отъ сыновъ своихъ, а господичичевъ пять, то тѣхъ всихъ 20, но волю ему даяхуть, гдѣ хочеть ту ѣздяшетъ и ястрябомъ ловяшетъ. А своихъ слугъ съ 5 и съ 6 с нимъ бяшетъ. Сторожевъ же тѣ слушахуть его и чьстяхуть его, и гдѣ послашеть кого, бесъ пря творяхуть повелѣное имъ. Попа же бяшетъ привель из Руси к собѣ со святою службою, не въдашетъ бо божия промысла, но творяшетъ ся тамо и долго быти. Но избави и Господь за молитву хрестьянску, им же мнозѣпечаловахуть ся и проливахуть же слезы своя за него.

Будущю же ему в Половцехъ тамо ся налѣзе мужь родомъ Половчинъ, именовъ Лаворъ, и тотъ примъ мысль благу и рече: «Пойду с тобою в Русь». Игорь же исперва не имашеть ему вѣры, но держаше мысль високу своєю уности, мышляшетъ бо емше мужь и бѣжати в Русь. Молвяшетъ бо: «Азь славы дѣля не бѣжахъ тогда отъ дружины, и нынѣ не славнымъ путемъ не имамъ пойти». С нимъ бо бяшетъ тысячкого сынъ и конюший его, и та нудяста его глаголюща: «Пойди, княже, въ землю рускую! Аще бо схоцеть

Богъ, избавить тя». И не угоди ся ему время таково, какого же искашетъ.

Но яко же преже рекохомъ, возвратиша ся отъ Переяславля Половци, и рекоша Игореву думци его: «Мысль высокоу и (не) неугодно Господеви имѣешь в собѣ. Ты ищещи няти мужа, и бѣжати с ними, а о семъ чему не разгадаешь, оже приѣдутъ Половци с войны? А се слышахомъ, оже избити имъ князя и васъ и всю Русь. Да не будетъ славы тобѣ ни живота». Князь же Игорь приимъ во сердцѣ съвѣтъ ихъ, уполоша ся приѣзда ихъ, и возиска бѣжати. Не бѣшетъ бо ему лзѣ бѣжати в день и в ночь, имъ же сторожевъ стрежахуть его; но токмо и веремя таково обрѣтъ в заходѣ солнца. И посла Игорь к Лаврову конюшого своего река ему: «Перееди на ону сторону Тора с конемъ поводнымъ!» Бѣшетъ бо съвѣчалъ с Лавромъ бѣжати в Русь.

В то же время Половци напили ся бяхуть кумыза, а и бы при вечерѣ. Пришедъ конюший повѣда князю своему Игореву, яко ждеть его Лаворъ. Се же вставъ ужасенъ и трепетенъ и поклони ся образу божию и кресту честному глаголя: «Господи сердцевидче, аще (всхощещи), спасеши мя, Владыко, ти недостойнаго». И возмя на ся крестъ и икону и подойма стѣну и лѣзе вонъ. Сторожемъ же его играющимъ и веселящим ся, а князя творяхуть спяща, сий же пришедъ ко рѣцѣ и перебрѣдъ и всѣде на конь, и тако поидоста сквозѣ вежи. Се же избавление створи Господь в пятокъ в вечерѣ. И иде пѣшь 11 день до города Донця, и оттолъ иде во свой Новгородъ, и обрадоваша ся ему. Из Новагорода иде ко брату Ярославу к Чернигову, помощи прося на Посемье. Ярослав же обрадова ся ему и помощь ему дати обѣща. Игорь же оттолъ ѣха ко Киеву к великому князю Святославу, и радъ бысть ему Святославъ, так же и Рюрикъ сватъ его» (Іпат., стор. 437—438).

Ся реляція, дуже докладна й гарно оброблена, не подає докладно протягу часу, який провів Ігор у половецькій неволі; одначе виелів «тотъ годъ» не треба розуміти так, боуцїмто він пробув там цілу решту 1185 року. Пробув, певно, кілька місяців від мая, може, аж до осені та втік, не діждавшись повороту Кончака й Гзи з їх походів на Русь. Кончак вернув швидше зі свого походу на Переяслав, а Гза, мабуть, іще бушував тоді на Посем'ї, коли Ігор, вернувши до Новгорода, зараз поїхав до Чернігова просити в Ярослава помочі для оборони Посем'я. Супроти того му-

симо вважати поетичною видумкою ту погоню Гзи й Кончака за Ігорем, що являється одним із найкращих епізодів «Слова о полку Ігоревѣ». За втікачами, мабуть, ніякої погоні не було, а як була яка, то незначна й безуспішна.

В Лавр. маємо також коротке оповідання про втеку Ігоря. Читаємо там: «И по малыхъ днехъ ускочи Игорь князь у Половецъ. Не оставить бо Господь праведнаго в руку грѣшныхъ, очи бо Господни на боящая ся его, а уши его в молитву ихъ. Гониша бо по немъ и не обрѣтоша его; яко же и Сауль гони Давыда, но Богъ избави и, тако и сего Богъ избави изруку поганыхъ. А они вси держими бяху твердо и стерегоми и потвержаеми многими желѣзы и казньми. Се же издѣя ся грѣхъ ради нашихъ, зане умножиша ся грѣси наши и неправды. Богъ бо казнить рабы своя напастьми различными, огнемъ и водою и ратью и иными различными казньми. Хрестьянину бо многими напастьми внити въ царство небесное. Согрѣшихомъ, казнями есмы; яко створихомъ, тако и прияхомъ, но кажетъ ны добръ Господь нашъ. Но да никто же можетъ рещи, яко ненавидитъ насъ Богъ! Не буди то. Кого тако любить (Богъ), яко же ны възлюбиль есть, и страсть приять насъ ради, да ны избавить отъ неприязни?» (Лавр., стор. 379). Отся реляція дає Ігореві лише кілька днів, щонайбільше тижнів, неволі, хотя тяжка рана, яку він одержав у ліву руку, вимагала, мабуть, довшого лічення. Нема потреби приймати за правду й те, що інших князів, полонених у битві, держали гірше, ніж Ігоря, в кайданах або навіть у фізичних муках. Можливо, що по втеці Ігоря їх положення на якийсь час погіршилося, але не забуваймо, що Ігорів син Володимир уже весною 1187 р. був свобідний і повінчався в Новгороді з дочкою половецького хана Кончака, з якою під час своєї неволі прижив дитину, та й другий його син Святослав рівночасно оженився з Ярославю, дочкою Рюрика Ростиславича (Іпат., стор. 443). Правдоподібно тоді ж вийшов на волю також брат Ігоря Всеволод і всі недобитки руського війська. Чи був Кончак на тім вінчанні, невідомо. Остатню згадку про нього маємо під р. 1187 ось у якій формі: «В то же лѣто воева Концакъ по Руси с Половци; по семь же начаша часто воевати по Руси в черниговской волости. И на ту осень бысть зима зла вельми, такой же в нашу память не бывало николиже» (Іпат., стор. 439—440). Сей текст не дає певності, чи мова тут про

початок, чи про кінець р. 1187. Та що події того року в тім літописі зложені в хронологічнім не порядку, очевидно, з різних механічно зложених записок (1. війна Святослава з половцями в початку весни і смерть Володимира Глібовича [дня] 18 цвітня (по Лавр. [стор.] 385 він умер [дня] 18 марта); 2. смерть Бориса, Всеволодового сина, без дати; 3. вищенаведена згадка про Кончака зі згадкою про зиму на ту (минулу) осінь; 4. зимовий похід Святослава з Рюриком, ударемнений; 5. смерть князя Мстислава 3 мая; 6. затьма сонця з д. 15 вересня; 7. смерть галицького князя Ярослава з д. 1 жовтня; 8. уродження сина в Рюрика восени; 9. весілля Всеволодової дочки Верхуслави «с велика дни» та її вінчання д. 8 мая; 10. того самого тижня вінчання обох синів Ігоревих), то можна догадуватися, що Кончак або згиб у війні, або пропав безвісти в часі походу серед незвичайно острої зими з р. 1186 на 1187. Можливо, що тільки з його смертю стало можливим визволення руських бранців із неволі.

Після нещасливого походу в р. 1185 маємо аж під р. 1191 записку в Київській літописі про два походи Ігоря на половців. «Въ лѣто 6699 сдумавъ Игорьъ с братьею ити на Половци, и шедше ополониша ся скотомъ и конми, и возвратиша ся во свояси. И опять на зиму ходиша Ольговичи же на Половци: Игорьъ с братомъ со Всеволодомъ, в Святославъ пусти три сыны, Всеволода, Володимера, Мстислава, а Ярославъ пусти своего сына Ростислава, а Олегъ Святославичъ пусти сына Давыда, и ѣхаша до Оскола. Половцем же бысть вѣсть на ня, и пустиша вѣжа назадъ, а сами совокупивше ся ждуть ихъ. Ольговичи же не могуци ся с ними бити заложивъше ся ношью идоша прочь. Половци же освѣтивъше ся и не узрѣша ихъ, и гонивше ся по нихъ и не постигоша ихъ» (Іпат., стор. 452—453). Як бачимо, перший із тих походів, у якім не було ніякого бою, можна назвати простим грабівництвом, а другий був щонайменше легко-мисний, бо, зустрівши ворогів і не чуючи себе в силі поборотися з ними, руські князі раді були, що втекли без ніякої страти.

Під роком 1194 маємо згадку про Ігоря, що його разом із Всеволодом та Ярославом чернігівським покликав київський князь Святослав до Рогова на нараду в справі задуманого ним походу на Рязнь. Перебігу тої наради не знаємо, а до походу не дійшло, а Святослав умер у Києві в липні того самого року (Іпат., стор. 456—457).

В році 1198 настає зміна в житті Ігоря. «Перестави-ся,— читаємо в літописі під тим роком,— черниговський князь Ярославъ Всеволодиць. Епископъ же, игумени и сыновци его спрятавшє тело его честно и положиша во церькви святого Спаса во епископыи. И того ради седе на столѣ его благоверный князь Игорьъ Святославличъ» (Іпат., стор. 474). Його смерть нутє коротко Лавр., стор. 396 під роком 1202, називаючи його князем чернігівським.

Писано д[ня] 22—27 вересня 1914

II. ОТЕЦЬ ІГОРЯ СВЯТОСЛАВ ОЛЬГОВИЧ

Отець Ігоря Святослав Ольгович розпочав своє князювання в Новгороді Великім у р. 1138, коли новгородці прогнали свого князя Всеволода Мстиславича, а його ввели до себе (Іпат., стор. 215). Докладніше про се написано в першій Новгородській літописі, де під 6647 роком читаємо: «Въ то же лѣто приде Новугороду князь Святославъ Олговиць изъ Чернигова отъ брата Всеволодка мѣсяця іюля въ 19, преже 14 каландя августа въ недѣлю на сборъ святыя Еуфиміѣ в ...¹ дне, а лунѣ небеснѣи въ 19 день. Въ то же лѣто ожени ся Святославъ Ольговиць Новѣгородѣ и вѣнця ся своими попы у святого Николы, а Нифонту его не вѣннца ни попомъ на сватбу ни церенцемъ (ити не) дасть глаголя: «Не достоить ея пояти» (Новг. I, стор. 34—35). Чому не до вподоби була Святославова женячка, мабуть, із якоюсь новгородянкою новгородському архієпископові, невідомо.

З його князювання в Новгороді Великім записано зараз під тою першою звісткою другу: «В то же лѣто стрѣлища князя милостьници Всѣволожи, нѣ живѣ бысть» (там же, стор. 35). Очевидно, становище Святослава в Новгороді було дуже непевне й прикре, коли проти нього був архієпископ і сторонники його попередника.

Найважнішою подією його князювання в [великім] Новгороді була війна зі Псковом у р. 1138, про яку читаємо: «Въ то же лѣто приде князь Мьстиславиць Всѣволодъ Пльсковоу хотя сѣсти опятъ на столе своемъ Новѣгородѣ, позванъ отаи новгородськими и пльсковськими моужи, приятели его: «Поиди, княже, хотятъ тебе опятъ». И яко оуслышано бысть се, яко Всѣволодъ Пльсковъ сѣ братомъ Стопѣлкомъ,

¹ Пропуск у рукопису.— *Ред.*

и мятежь бысть великъ Новѣгородѣ, не въсхотѣша людье Всѣволода. И побѣгоша друзнии къ Всѣволодоу Пльсковоу. И възяша (Новгородци) на разграбление дома ихъ, Коснятинъ, Нѣжатинъ и инѣхъ много. И еще же ищюще то, кто Всеволодо-приятель (отъ) бояръ, тѣ имаша на нихъ нѣ съ полоуторы тысяче гривнѣ и даша коупцемъ кроутити ся на воиноу; нѣ сягоша и невиноватыхъ. По томъ же Слославъ Олговицъ съвъкоупи всю землю новгородскоую и брата своего приведе Глѣбъка съ Коуряны (и) Половци, идоша на Пльсковъ прогонитъ Всѣволода. И не покориша ся Пльсковичи имъ ни выгнаша кнзя от себе, но бяхоуть ся оустерегли, засеки осеки всѣ. И съдоумавъше кнзь и людие на поути въспятиша ся на Добровнѣ, и еще рекъше: «Не проливаиме крѣви съ своею братьею, нѣгли Бъ оправить своимъ промысломъ» (Новг. I, стор. 35—37). Зараз під слідуючим роком читаємо в тім самім літописі лаконічну записку: «В то же лѣто выгнаша кнзя Слослава сна Ольгова из Новагорода мѣся априля 17 в нед. 3 поста, сѣдевъша 2 лѣта бес трии мѣсь» (Новг. I, стор. 38). Де в чому докладнішу відомість має Іпат. під р. 1139, де читаємо: «В се же лѣто выгнаша Новгородѣци Святослава Ольговича, и прияша и Смолнани, а Ростислава Гюрдевича Новгородци посадиша у себе» (Іпат., стор. 216). Недокладно щодо дати подає ту саму відомість Лавр., де читаємо: «Тое же зимы выгнаша Новгородци Олговича из Новагорода, а Гюргевица пояша Ростислава княжить у себе» (стор. 289), відомість остільки недокладна, що цвітень у всякім разі числиться до весни, хоч буває й холодний.

Вищенаведена відомість Іпат., що Святослав із Новгорода пішов до Смоленська, остільки недокладна, що Святослав опинився в Смоленську не як князь, а як в'язень. Про се читаємо в Новг. I під роком 1139 ось що: «А Святославлюю прияша Новѣгородѣ съ лоутьшчми моужи, а самого Слослава яша на поути Смолняне и стрѣжахоуть его на Смядинѣ въ манастири, яко же и женоу его Новегородѣ оу стое Варвары въ манастири, жидоуще оправы Яропѣлкоу съ Всѣволодкомъ» (Новг. I, стор. 38—39). Ярополк був тоді великий князь у Києві, а Всеволодко — Святославів попередник на князівстві в Новгороді. Ярополк не міг розсудити спору між двома претендентами на володіння в Новгороді, бо вмер д[ня] 18 лютого 1139 р.

Під роком 1148 читаємо в Новг. I: «И послаша ся Новгородци Києву по Стослава по Олговиця, заходивъше ротѣ, и бѣ мятежь Новѣгородѣ, а Стославъ дълго не бяше. В то же лѣто вѣниде кнзъ Стославъ Олговиць Новоугородоу, и сѣдѣ на столѣ мѣу декаб. въ 25» (стор. 40). Про те саме й під тим самим роком читаємо докладніше в Іпат.: «В се же лѣто выгнаша Новгородци Гюргевича Ростислава, и испросиша у Всеволода (що тоді став був великим князем у Києві) брата Святослава (въ) Новѣгородѣ, и посадиша Новѣгородѣ По малѣ же времени почаша вѣставати Новгородци и вѣче на Святослава про его злобу. Онѣ же узрѣрѣ, оже воставають нанѣ Новгородци, посла къ брату Всеволоду река ему: «Тягота, брате, в людехъ сихъ, и не хочю в нихъ быти. А кого тобѣ любо, того посли вонѣ». И посла к нимъ Ивана Воитишича, прося у нихъ мужъ лѣпшихъ, и поймавъ ѣ приведе къ Всеволоду. И хотяшетъ (Всеволодѣ) послати сына своего Святослава, и слышавъ, оже вѣсташа Новгородци въ вѣчи и избиваютъ приятелѣ Святославлѣ про его насилце. И сѣпрѣя ему кумъ гысячкою его (рече): «Княже, хотять ты яти». Онѣ же убоаявъ ся и бѣжа ис женою и сѣ дружиною своею на Полтескъ Смоленську. И се слышавъ Всеволодъ не пусти сына своего Святослава, ни мужий новгородскихъ, иже то бы привелъ к собѣ. И прислаша Новгородцю епископа с мужи своими къ Всеволоду рекуче: «Дай намъ сынѣ твой, а Святослава не хотимъ». И посла къ нимъ сынѣ свой Святославъ. И бывшю ему в Черниговѣ Новгородци сдумавше рекоша Всеволоду: «Не хочемъ сына твоего ни брата, ни племени вашего, но хочемъ племени Володимера». Всеволодъ же се слышавъ посла по нихъ, вороти я и епископа с ними и удержа ѣ со епископомъ, рекоша бо тако: «Дай ны шюрина своего Мьстиславича». Всеволодъ же не хотя перепустити Новгорода Володимерю племени призва шюрина своя, да има Берести и река: «Новгорода не березѣта, ать сѣдятъ сами о своей силѣ! (Ни) кде (бо) князя не налѣзуть». А Новгородци же держа у себе зиму же и лѣто и сѣ епископомъ» (Іпат., стор. 219—220).

Змушений утікати з Новгорода, Святослав не вдержався в Смоленську, але пішов далі «в Русь», як тоді *par excellence*¹ називали теперішню Україну. Про се читаємо під р. 1141:

¹ Переважно (франц.).— Ред.

«Бѣжащю же Святославу из Новагорода, идущю в Русь къ брату, и посла Всеволодъ противу еми и рече: «Брате, поиди сѣмо». Святославъ же ѣха к нему из Стародуба, и не улади(в)ся с нимъ о волостехъ иде Святославъ Курьску, бѣ бо и Новѣгородъ сѣдя Сѣверьскѣ» (Іпат., стор. 221).

Новгород-Сіверський і Курськ були, очевидно, його родові маєтності чи радше його батьківський наділ, яким він відтепер користувався до смерті й який поділив між своїх синів Ігоря й Всеволода.

У р. 1144 Святослав помагає своєму брату Всеволодові в поході на галицького князя Володимирка «Многоглаголивого», який, як жартом сказано в літописі з приводу того походу,

«Переди много глаголивъ,
А послѣди много заллативъ».
(Іпат., стор. 225—226)

В слідуючій році 1145 бачимо його учасником фамілійної ради у Всеволода в Києві, а потім учасником походу трьох князів у Польщу (Іпат., стор. 227). В р. 1146 він лишається намісником Всеволода в Києві на час, коли Всеволод із іншими князями йде другим походом на Галич (Іпат., стор. 228). По тім нещасливім для нього поході він вернув до Києва, розболівся і вмер д[ня] 1 серпня, і тут трафилася Святославі притчина, що він мало що не став київським князем разом із братом своїм Ігорем. Про се маємо просторе оповідання в Іпат., стор. 229—232 і коротеньке в Лавр., стор. 297. Із першого виймаю тільки те, що торкається Святослава: «Въ утрии же день прѣстави ся Всеволодъ мѣсяца августа въ 1 день. Игоръ же ѣха Киеву и созва Кияны вси на гору на Ярославль дворъ, и цѣловаша к нему хрестъ. И пакы скупиша ся вси Кияне у Туровы божницѣ и послаша по Игоря рекуче: «Княже, поѣди к намъ». Игоръ же поемъ брата своего Святослава и ѣха к нимъ. И ста съ дружиною своею, а брата своего, Святослава посла к нимъ у вѣче. И почаша Кияне складывати вину на тиуна на Всеволожа на Ратьшу и на другаго тиуна Вышегородьского на Тудора рекуче: «Ратьша ны погуби, а Тудоръ Вышегородъ. А нынѣ, княже Святославе, цѣлуй намъ крестъ изъ братомъ своимъ: аще кому насъ будетъ обида, го ты прави!» Святослав же рече имъ: «Язъ цѣлую крестъ за братомъ своимъ, яко не будетъ вы насилья никоторого же, а се вамъ и тивунъ по вашей воли». Святославъ же сѣсѣдъ с коня и на томъ цѣлова

хрестъ к нимъ у вѣчи. Кияне же вси съсѣдше с коньми на-
чаша молвити: Братъ твой князь и ты!» И на томъ цѣловаша
вси Кияне хрестъ и с дѣтми, оже подъ Игоремъ нельстити
ни подъ Святославомъ. И Святославъ пойма длутшиѣ мужѣ
Киянѣ і ѣха с ними брату своему Игореву и рече: «Брате,
на томъ азъ цѣловаль к нимъ хрестъ, оже ти я имѣти, въ
правду и любити». Игорьъ же съсѣдъ с коня и цѣлова к нимъ
крестъ на всей ихъ воли и на братьни, и ѣха на обѣдъ. Они
же устремиша ся на Ратьшинъ дворъ грабить и на мѣчьни-
кы. И посла к нимъ Игорьъ брага своего Святослава съ дру-
жиною, и одва утиши» (Іпат., стор. 229—230).

Обом братам Ольговичам перебив дорогу переяслав-
ський князь Ізяслав Мстиславич, внук Володимира Моно-
маха, якого запросили кияни на князівство, не злюбивши
собі Ольговичів. Кияни запевнили Ізяслава, що в разі
битви перейдуть на його бік, «къ Игореву же и къ брату
его Святославу почаша лестью молвити рекуче: «Поѣди
противу Ізяславу!» Игорьъ же съ братомъ Святославомъ
възрѣста на небо и рекоста: «Ізяславъ цѣловаль крестъ
к нама, яко не подзрѣти Києва». И прииде Ізяславъ ко
валови, идѣже есть Надово озеро у Шелкова борку, и ту
ста полкы подлѣ валъ съ сыномъ своимъ Мъстиславомъ.
Кияне же особно сташа у Ольговы могылы многое множь-
ство. Стояшимъ же ѣще полкомъ межи собою, и видивъ
Игорь и вси его вои, оже Кияне пославше ся и пояша
у Ізяслава тысячкого ись стягомъ и приведоша и к собѣ,
и по томъ переѣхавше Берендичи чересъ Лыбѣдъ и взяша
Игореву товары передъ золотыми вороты и подъ огороды,—
и то видивъ Игорьъ рече брату своему Святославу и сыновцю
своему Святославу Всеволодичю: «Поѣдите, брате, въ своя
полкы, а како ны с ними Богъ разсудить». И Улѣбови ты-
сячкому своему и Иванови Воитишичю тако же рече: «По-
ѣдита въ своя полкы!» И проѣхавъ же Улѣбъ въ свой по-
локъ, тако же Иванъ, и поверга стязы и поскоти къ жидовь-
скимъ воротомъ. Видивъ же то Игорьъ и Святославъ и сыно-
вечь его Всеволодовичъ, не смятоша ся, но поидоша противу
Ізяславу. И нѣлзѣ бѣ имъ доѣха(ти) Надовомъ озеромъ, и
поидоша на верхъ озера, и ту быша имъ пророви отъ озера, а
друзии отъ Сухоѣ Лыбеди, и ту ся стѣсни(ша) полци, и бѣ имъ
в томъ пакость и оточина: въѣхаша Берендичи взадъ полку
съ саблями и почаша я сѣчи. И ту побѣже Игорьъ и Свято-
славъ въ Слудовы Дорогожьчъскія. Ізяславъ же съ Мъсти-
славомъ сыномъ своимъ и съ своею дружиною въѣха в нѣ

в бокѣ имѣ и начаша сѣчи. И разлучишася другъ отъ друга, и съ Игоремъ же не бѣ кто отлучася, и вбѣже Игорь в болото Дорогожичьское, и угрязе подъ нимъ конь, и не може ему яти, бѣ бо ногама боленъ. А Святославъ, братъ его, бѣжа на устьѣ Десны за Днѣпръ, а Всеволодичъ Святославъ вбѣже в Киевъ къ святѣи Орини в манастырь, и ту и яша. И идоша до нихъ до Вышегорода и до Днепра, до устья Десны и до перевоза до кыевьского сѣкуще я, а другыя въ водѣ избиваху, и многымъ падение бысть» (Іпат., стор. 231—232).

Далеко коротше оповідає ті події Лавр. (Володимирський літопис), який смерть Всеволода кладе на днѣнь 30 липня, а далі оповідає ось що: «И вниде Игорь въ Киевъ, и не годно бысть людемъ, и послаша ся Переяславлю къ Изяславу рекуще: «Поиди, княже, хочемъ тебе!» И слышавъ же се Изяславъ сжали ся и поиде с дружиною своею и с Переяславци, вземъ молитву въ святѣмъ Михаилѣ у епископа Еуфимья; и перешедъ Днѣпръ поиде. И приде к нему Берендѣевъ нѣколико, и пришедъ ста на Желяни: Игорь же поиде противу ему с братомъ своимъ Святославомъ, и бывшимъ имъ у Ольговы могилы, и не доѣхавше Угорь с братомъ Изяслава побѣгоста, и бѣжачихъ изымаша, а другихъ избиша, а ини истопаша в водахъ, а друзыѣ изымаша в городѣ. Се же есть пособьемъ божьимъ и силою честнаго креста и заступлениемъ святаго Михаила и молитвами святаго Богородица¹; се же бысть мѣсяца августа въ 13 днѣнь» (Лавр., стор. 297). Прочитавши обі реляції, відразу бачимо, що друга не дає майже нічого важного, крім не означеної ближче місцевості Желянь, та при тім незалежна від першої і доповняє лиш одною важною подробицею, точною датою для битви, фатальної для Ігоря Ольговича. Для доповнення відомостей про обох братів Ольговичів у той момент подаю ще ось що з тої самої записки: «И по четырехъ днехъ емше Игоря в болотѣ приведоша к нему (Изяславу), и посла и в манастырь на Выдобычъ, а оттудѣ Переяславлю, и всадиша и в порубѣ у святаго Іоана и приставиша к нему сторожѣ,— и тако сконча ся власть Игорева». А братъ его Святославъ убѣжа Новугороду с малою дружиною» (Лавр., стор. 297—298).

¹ Отсе побожне речення повторено дослівно при іншій нагоді, але в тім самім оповіданні про початок князювання Изяславового в Києві в Іпат., стор. 233. Воно вказує на переяславську редакцію сього оповідання.

Тепер Святослав стає центром дуже неблагоподобної війни між Ольговичами й Мономаховичами, що тяглася від серпня 1146 до серпня 1148 і в головнім джерелі, Київським літописі, займає стор. 233—237, при чім треба додати, що в двох місцях (стор. 236 і 237) у тексті оповідання маємо прогалини по сім рядків рукопису. З тої просторої реляції виймаю лиш ті уступи, що торкаються Святослава; се додасть оповіданню прозорості, якої не має реляція задля великого множества епізодів та подробиць.

По погромі Ігоря й Святослава біля Києва д[ня] 13 серпня 1146 р. «Святославъ же вбѣжа в Черниговъ с маломъ дружины, посла ся ко братома, рече Володимиру и Изяславу: «Стоита ли, брата, у хрестномъ цѣловани, еже (р[укопис]: се) есми цѣловали на пятомъ дни?» Они же рѣста: «Стоивѣ». И рече имъ Святославъ: «Се вамъ оставляю Къстяжка, мужа своего, ачетъ вама та их собѣ». А самъ ѣха Курьску уставливать людий, и оттуда Новугороду приде. И почаства Давыдовича (оба вищеназвані чернігівські князі) думати (нараджуватися) отаи Святославля мужа. Бысть же к Късняткови (той сам вищеназваний Костяжко), мужю Святославлю, оже Давыдовича думаета яти брата своего Святослава, и присла Коснятко ко князю своему река: «Княже, думаютъ о тобѣ, хотятъ яти. Аче по ты и прислета братья, не ѣзди к нима!» (Давыдовича же) посласта ся къ Изяславу (рекуче): «Игорь како тобѣ золь былъ, тако и нама, а держи твердо!» А къ Святославу посласта (и) рекоста: «Поиди из Новагорода Путивлю, а брата ся Игоря лиши». Святославъ же рече: «Ни волости хочю, ни иного чего, развѣ толико пустите ми брата!» Они же рекоста: «Целуй к нама крестъ, яко не прошиши брата, ни его взищеси, а волость держи!» Святославъ же прослезивъ ся рече, пославъ къ Юрьеву у Суждаль: «Брата ми Всеволода Богъ почлъ, а Игоря Изяславъялъ. А поиди в рускую землю Киеву, милосердовавъ ми налъзи брата, а язъ ти сдѣ надѣя ся Бозѣ и силѣ животворящаго хреста, буду помощникъ».

Въ то же верема, Божьемъ милосердьемъ, прибѣже отъ стря Святославичъ Володимиръ, Ярославль внукъ, къ Святославу Новугороду, и тогда с полку прибѣже к нему Иванъ Берладникъ. В то же верема посла Святославъ в Половцѣ ко уемъ своимъ, и приде ихъ к нему вборзѣ 300. Давыдовиче же рекоста: «Се есвѣ зачала дѣло зло, а свершивѣ до конца братоубиство! Поидивѣ, искоренивѣ Свято-

слава, и переимевъ волость его!» Сгадаша же, то и въспросиша Изяслава ити на Святослава Новугороду.

Томъ же лѣтъ ходи Изяславъ къ Давыдовичема на снемъ и рече има: «Поидита на Олговича на Святослава!» И посла с нима сына своего Мъстислава съ Переяславци и съ Берендѣи, рекъ имъ: «Идите нань! Оже передъ вами не выбѣгнеть, станьте же около его. Аче вы ся сътрудите, а я пакъ цѣль приду к вамъ и стану около его, а вы домовъ поидете».

И придоша Новугороду, и пришедше сташа у переспы, оттуда идоша стрѣлци ис товаръ къ граду къ вратомъ черниговьскимъ и ту биша ся много. Утрѣи же день исполниша ся и придоша къ вратомъ Курьскимъ. И посла Мъстиславъ Изяславичъ к Володимиру и къ Изяславу Давыдовичема и рече има: «Братъ ваю а мой отецъ тако реклъ: «Къ городу же не приступайте, доколѣ же приду азъ, а како же угадаемъ, тако створимъ». Она же рекоста тако: «Аже тако братъ велѣлъ, и тако учинимъ». И не доидуча паки града стаста близъ. И съѣхавша ся Володимиръ (и) Изяславъ Давыдовича и Мъстиславъ Изяславичъ, вси на мѣсто, и пустиша стрѣлци свои къ граду, и хрестьяныя и Берендѣя, а сами сташа полкы и начаша ся бити. И бысть налога велика гражаномъ, и вболоша я въ врата острожная, и много бѣ у нихъ убитыхъ и ураненыхъ. В той же свадѣ убиша Дмитра Жирославича и Андрѣя Лазоревича. Бившимъ же ся имъ и до вечера, и оттуда шедше сташа у Мелтековѣ селѣ, и оттуда пославше и заграбиша Игорева и Святославля стада в лѣсѣ по Рахни, кобыль стадныхъ 3 000, а конь 1 000. Пославше же по селомъ пожгоша жита и дворы» (Ипат., стор. 233—235). Ся перша вѣйна Давыдовичѣв зѣ Святославомъ виглядае на чисту напасть без нѣякої політичної думки. Остатне наведено речення, як також те, що наведу зараз далі, дае деяке поняття про заможність тогочаснихъ руськихъ князів.

«В то же веремя посла ся Святославъ къ Гюргеви и цѣлова к нему крестъ Гюрди, яко искати ему брата Игоря. И поиде Дюрги в помощь ему. Услышавши же Изяславу, яко Гюрги идетъ в помощь Святославу, и посла ся Изяславъ Мъстиславличъ полемъ к Ростиславу Ярославличю у Рязань, а самъ Изяславъ всѣде на конь, на Святослава к Новугороду иде, идъ же бѣ(ша) Володимиръ и Изяславъ Давыдовича и сынъ его Мъстиславъ. И послушавъ же Изяслава Мъстиславлича Ростиславъ, и поча стеречи волости его. Дюрдеви же бысть бѣсть, оже Ростиславъ воюеть волость

его, и пусти Дюрги сына своего Иванка къ Святославу, а самъ узврати ся ис Козельска. Иванкови же Дюревичю пришедшу в Новгородъ Святославу, и да ему Курескъ ис Посемьемъ, а съ мужьми своими сгадавъ попина своего посла къ Давыдовичема рекъ им: «Брата моя, се еста землю мою повоевали и стада моя и брата моего взяли, жита пожъгли и всю жизнь погубили еста» (Ипат., стор. 236). На тѣм у рукописі уривається оповідання. В прогалині, що відповідає сімом рядкам рукопису, повинен міститися кінець письма Святослава до Давидовичів і моралізація автора про напасливість тих князів, із якої в рукописі заховалися лиш остатні слова: «по дьяволу научению». Потім іде даліше оповідання про грабівництво Давидовичів до спілки з великим князем Ізяславом: «Не бѣ то и еще до сыти, но и доста на Игореве селце, идеже бяше устроиль дворъ добрѣ. Бѣ же ту готовизни много въ бретьяницахъ, и въ погребѣхъ вина и медовѣ, и что тяжкого товара всякого до желѣза и до мѣди, не тягли бяхуть отъ множества всего того вывозити. Давыдовича же повелѣста имати на возы собѣ и воемъ, и потомъ повелѣста зажечи дворъ и церковь святаго Георгия и гумно его, в немъ же бѣ стоговъ девять сотъ» (Ипат., стор. 236). Давши такий яркий доказ варварства, Давидовичі пішли на Путивль, що також належав до Святослава. Путивляни спротивилися їм і піддалися аж тоді, коли під місто прийшов сам Ізяслав. Невважаючи на присягу, дану їм при капітуляції, він і тут допустився грабівництва. «И ту дворъ Святославль раздѣли на 4 части, и скотьницѣ, бретьяницѣ и товаръ, иже бѣ не мочно двигнути, и во погребѣхъ было 500 берковьсковъ меду, а вина 80 корчагъ. И церковь святаго Възнесения всю облупиша, съсуды серебряныя и индитьбѣ и платы служебныя, а все шито золотомъ, и кадѣлницѣ двѣ и кацьи, и еуангелие ковано и книзы и колоколы. И не оставиша ничтоже княжа, но все раздѣлиша, и челяди 7 сотъ.

И приде Святославу вѣсть, оже Ізяславъ Мьстиславичъ пришелъ и городъ его взялъ и вся яже в немъ Святославле, и повѣда ему отца его мужъ, иже бѣ у Володимира, оже Ізяславъ идетъ и хочеть оступити (и) Новгородѣ. Святославъ же повѣдѣ Иванкови Гюргевичю, Ивацови Ростиславичю Берладнику и дружинѣ своей и Половцемъ дикымъ, уемъ своимъ Тюнракови Осулоковичу и брату его Камосѣ: «Се на мя идетъ Ізяславъ Мьстиславичъ, а промышляимы о собѣ!» Они же рекоша: «Княже! не стряпая поѣди!

Здѣ ти нѣ о чемъ быти, нѣ тутъ ни жита, ни что. Поѣди въ лѣсную землю, и оттудѣ ти ся близь слати къ отцю своему Гюргеви». И тако побѣже Святославъ из Новагорода Корачеву, дружина же его одни по немъ идоша, а друзии же осташа (ся. Поиде же) и жена его и дѣти с нимъ, и ятровь свою Игоревую поя со собою. Новгородци же сѣверьскыи дружи...» (Ипат., стор. 236—237). Оповідання уривається тут на половині слова, по чім у рукописі полишено прогалину на півсема рядків. Дальше оповідання переходить до походу Ізяслава Давидовича в погоню за Святославом. Читаєм там:

«И разъярив ся (Изяславъ) рече брати своей: «Пустите мя по немъ! Аче самъ утечетъ мене, а жену и дѣти отъ него отъоиму, имѣние его въсхычу». И тако испросивъ ся у Изяслава у Мъстиславлича и у Володимира у брата своего и поѣха поима у Изяслава Шварна и братьѣ дружину, иде ис Путивля на Сѣвско и на Болдыжъ, простѣ бо бѣ ему путь Корачеву. И ту прибѣгоша зажитници, яша бо у нихъ Берендичѣ три мужѣ. Увѣдавъ же Святославъ, оже пришли нань, и посла на нѣ дикыя Половцѣ, и яша у нихъ нѣколько Берендичѣ. Вѣсть бысть же Святославу, оже пришелъ нань Изяславъ Давыдовичъ похваливъ ся, и перебралъ дружину у братьи, и безъ возъ пришелъ бѣ на конихъ въ трехъ тысячахъ. Святославу же бы из головы любо же дати жену и дѣти и дружину на полонъ, любо голову свою сложити. Святославъ же сгадавъ с братьею и с Половци (и) с мужи своими, възря на Бога и на святую Богородицю, изииде въ срѣтание ему въ день четвертокъ мѣсяца генваря въ 16 день, бѣ же въ тѣ день Положение веригамъ святаго апостола Петра. И тако Богъ и сила животворящаго хреста погна я.

Изяславъ (же) Мъстиславичъ и Володимиръ Давыдовичъ пославша брата своего Изяслава съ Шарномъ, и сама по немъ идоста. Прешедшимъ же имъ лѣсъ Болдыжъ, и ту бяхуть стали обѣду, и прибѣже мужъ къ Изяславу Мъстиславличю и рече ему: «Брата ти Изяслава побѣди Святославъ и дружину вашу». Изяславъ же то слышавъ Мъстиславичъ ражеже сердце болма на Святослава, бѣ бо храборъ, крѣпокъ на рать, исполчи воѣ свои, поиде на Святослава Корачеву, и Давыдовичъ Володимиръ с нимъ и Святославъ Всеволодичъ с нимъ. Бѣжащая дружина срѣчашуть и възрашашуть ся опять Корачеву; Изяслава же долго не бы, оли полудни приѣха к нимъ. Иде же Изяславъ Мъстиславичъ

и Володимиръ Давыдовичъ тотъ день весь, идоша оли до ночи Кърачеву, и стаха не дошедше Корачева. И бысть влягомо, и приде имъ вѣсть ис Корачева, оже Святославъ отъ приятелей слышавъ, оже Изяславъ Мьстиславичъ идетъ нанъ Кърачеву ис братьею, и воеваша у Корачева много, и бѣжа за лѣсъ у Вятичѣ Святославъ Олговичъ (Изяславъ же) рече братома своима Володимиру (и) Изяславу Давыдовичема: «Чего ести хотѣла волости, то вама есмь взискалъ: ото Новгородъ и что Святославѣ волости, то вама». А самъ възврати ся Киеву и то рече: «Но же будетъ Игорева в той волости, челядь ли, товаръ ли, то мое, а что будетъ Святославѣ челяди и товара, то раздѣлимъ на части». И тако створиша» (Іпат., стор. 237—239).

Кінець того походу, що протягся, як бачимо, до зими в початку 1147 року, оповідається в тім самім літописі після епізоду з постриженням тяжко хорого Ігоря в монахи в Києві ось що: «И Давыдовича идоста къ Добрянску, а Всеволодичъ Святославъ в Корачевъ, и посла Козельску ко Святославу стрѣви своему рекъ ему: «Изяславъ ти Мьстиславичъ пошелъ Киеву, а Давыдовича съ Смоленскимъ Ростиславомъ хочета ити по тобѣ». И тако Давыдовича пришедша стаха Дъбрянскѣ, а Святославъ с Козельска иде до Дѣдославля, (потомъ) же иде Святославъ къ Осетру. И ту отступи его Иванко Берладникъ къ Ростиславу смоленскому князю, вземъ у Святослава 200 гривень серебра, 12 же гривни золота. Пришедшу же Святославу в Полтескъ городокъ, и ту присла ему Гюргий в помочь тысячу Бренидьецъ дружины Бѣлозерское. Святославъ же перебравъ дружину и хотѣ ѣхати съ Бѣлозерьци на Давыдовичю къ Дѣдославлю. И в то время поча изнемагати Иванко Гюргевичъ и бысть болѣнъ велми. Святославъ же не ѣха отъ него, ни дружины пусти. Она же слышавша, оже Гюрги прислалъ к нему в помочь, и не смѣста по немъ ити, но съзваша Вятичѣ и рѣша имъ: «Се есть ворогъ нама и вамъ. А ловите его (да бы убити его лестью и дружину его избити, а имѣние его) на полонъ вамъ». И тако възвратиста ся ис Дѣдославля» (Іпат., стор. 239—240). На закінчення літописного оповідання про той похід треба додати ще дві записки того самого літопису, поміщені невластиво під тим самим 1146 роком: «В то веремя Святославъ отпусти воѣ свое в Половцѣ мнози. В то же веремя престави ся Иванко Гюргевичъ мѣсяца февраля въ 24 в понедѣльникъ на ночь масленоѣ недѣль, а заутрии день приѣхаста надъ онъ брата

два, Борисъ и Глѣбъ, и створиста плачь великъ. И тако съпрятавше тѣло его идоша с нимъ Суждалю къ отцю съ жалостью. А Святославъ възврати ся (и) поиде у верхъ Оки, и пришедъ ста на устьи Поротве в городъ Лобыньскѣ. И ту присла к нему Гюрги дары многы паволокою и скорою, и женѣ его, и дружину его одари повелику» (Іпат., стор. 240).

Перший епізод тої міжусобної війни тягнувся сім місяців, від початку серпня 1146 до кінця лютого 1147. Головними героями тої, з доброго дива імпровізованої війни можна назвати чернігівських князів Володимира й Ізяслава Давидовичів, із лінії Ольговичів, що завзялися знівечити свого стрія і вспіли при допомозі київського в[еликого] князя Ізяслава Мстиславича, з лінії Владимировичів, ограбити його й вигнати з його волостей, не одержавши властиво ані одної побіди, а потерпівши одно безсумнівне поразення. Династична боротьба між Ольговичами й Владимировичами за київський стіл стоїть тут на заднім плані; її жертвою паде Ігор Ольгович, а його брат Святослав мусить перед своїми братаничами уходити на північ та шукати опіку суздальського князя Юрія Владимировича, сина Володимира Мономаха. На заднім плані сеї [війни] хитаєть[ся] ще противенство між Києвом і Суздалем. Путивляни, що хоробро оперлися нападіві Давидовичів, піддаються повазі київського князя, а діяльна поміч кн[язя] Юрія не може вдержати Святослава в його волостях, але вдержує Давидовичів від дальшого переслідування свого стрія. Рабунок, доконаний на маєтках Ігоря й Святослава Ольговичів, дозволяє нам досить докладно оцінити економічну силу удільних князів Південної Русі в половині XII в., їх велике польове, так сказати, фільваркове («дворове») хазяйство з масою коней, призначених для війни, з великим числом служби, з сотками стогів паші й збіжжя та зі складами дорогих металевих предметів та тканин у дворах, де не бракувало також і (...) з багато заосмотреними погребями (меди й вина) для багатих князівських гостей, на яких угощувано сотки й тисячі людей.

Той сам епізод оповідано коротко й недокладно в Лавр. ось якими словами: «В то же лѣто (1146) иде Изяславъ к Давыдовичема на снемъ и посла я на Олговича с сыномъ своимъ Мъстиславомъ; и поидоша к Новугороду и много зла створиша около Новагорода. И бѣжа Святославъ Корачеву, и посла по немъ Изяславъ Шварна и Изяслава Да-

выдовича, и взяша полона много у Корачева. Святославъ же воротився прогна нашѣ опять, а самъ бѣжа в Вятичѣ, и воротиша ся в своя си» (Лавр., стор. 298). В порівнянні з попереднім се оповідання можна назвати зовсім недоладним. Цікаве в нім тільки слово «нашѣ», яке вказує на місце походження того, що писав сю записку. А що зараз по тім реченні маємо ось яке: «Игорь же слышавъ, в порубѣ сый, оже идетъ Изяславъ на брата его, домоли ся пославъ къ Изяславу глаголя: «Єда быхъ ся постригль». И повелѣ Изяславъ пострижи и епископу переяславскому Еуфимию, и пришедъ постриже и мѣсяца генваря въ 5 день»,— де постриження Ігоря без потреби мотивовано політикою Изяслава та перенесено до Переяслава, коли на правду воно було спричинене тяжкою недугою Ігоря та доконане в Києві, то можна догадуватися, що се оповідання писав переяславець, приближений до Изяслава.

Не зайвим буде додати тут також те, що про ті події подає Новг. I під р. 1146: «Прѣстави ся въ Роуси Всѣволодь мѣсца июля, и сѣдѣ на столѣ его брат Игорь, и сѣдѣ 2 нед. И негодовахуть его люде, и въздаша вѣсгъ къ Изяславоу Мьстиславичю Переяславлю, и приде съ воини (и) биша ся. И поможе Бѣ Изяславу, и сѣде Изяславъ на столѣ, и Игоря самого яша 5 днѣ по поноищи и порубиша и. А на осень вымоли ся постричь ся, и постриже ся» (Новг. I, стор. 47—48). Тут цікаве хіба те, що Ігорового князювання в Києві було всього два тижні, що справді зовсім згідне з реляцією Київського літопису.

Оповідання про події 1147 року починається в Київським літописі великим постом, коли князеві суздальському Юрію захотілося напасти на волості Великого Новгороду. «А ко Святославу присла Юрьи, повелѣ ему смоленськую волость воевати. И шедѣ Святославъ и взя люди Голядь верхъ Поротве, и тако ополониша ся дружина Святославля. И приславъ Гюрги и рече: «Приди ко мнѣ, брате, в Москову!» Святославъ же ѣха к нему съ дѣтятемъ своимъ Олгомъ в малѣ дружинѣ, пойма съ собою Володимира Святославича. Олегъ же ѣха на передѣ къ Гюргеви и да ему пардусъ (шкуру леопарда, виправлену та підшиту для підкладання під сідло коню). И приѣха по немъ отець его Святославъ и тако любезно цѣловаста ся въ день пятокъ на Похвалу святѣй Богородици, и тако быша весели. На утрий же день повелѣ Гюрги устроити обѣдъ силень и створи честь велику

имъ, и да Святославу дары многы съ любовию и сынови его Олгови и Володимиру Святославичю, и муже Святославль учреди, и тако отпусти и. И обѣща ся Гюрги сына пустити ему, яко же и створи. Святославъ же оттуда възврати ся к Лобынску. И оттуду иде къ Нериньску, и перешедъ Оку и ста. И бысть к Велику дни на веребницу, и ту представи ся добрый старецъ Петръ Ильичъ, иже бѣ отца его мужъ, уже бо отъ старости не можаше ни на конь всѣсти, бѣ ему лѣтъ 90» (Ипат., стор. 240—241).

Про сю незвичайну гостину варто завважити, що вона була першим подекуди публічним актом, який відбувся в Москві, про яку першу згадку знаходимо в першій Новгородській літописі під р. ...¹ з додатком, що вона первісно звалася Кусково (Новг. I, стор...¹), друге те, що гостина відбулася в великий піст, а третє те, що гостинний князь суздальський не задержав своїх любих гостей на недалеку вже великодні свята, але погостивши їх [днів] два, відправив бездомних і беззахисних у чужу для них область.

Весною того самого 1147 р. Святослав при допомозі Юрія та половців починає відвойовувати свою багьківщину. Про се в Київській літописі читаємо ось що: «Святославъ же пришедъ ста у Нериньска (Рязанської області), и тогда придоша к нему послы ис Половецъ отъ уевъ его съ Василемъ Половчиномъ, 60 чади прислали ся бяхуть тако рекуче: «Прашаемъ здоровья твоего, а коли ны велишь к собѣ со силою прити?» В то же веремя прибѣгоша изъ Руси дѣцкы и повѣдаша ему Володимира в Черниговѣ, а Изяслава у Стародубѣ. Святославъ же приде къ Дѣдославлю, и ту придоша к нему друзии Половцѣ, Токсобичи, и представи к нимъ Судимира Кучебича и Горѣна, и посла я на Смоляны, и повоеваша верхъ Угры. В то же веремя выбѣгоша посадници Володимери (и) Изяславлі (обох Давидовичів) изъ Вятичъ, изъ Бряньска и изъ Мьченьска и изъ Блеве. И оттуда (Святославъ) иде Девягорьску, иде заемъ вси Вятичи и до Брянскъ и до Воробинь, Подесенье, Домагошь и Мценскъ. В то же веремя придоша к нему Бродничи и Половци придоша к нему мнози, уеве его. В то же веремя Изяславъ Давыдовичъ изъ Новагорода иде Чернигову. В то же веремя приде Гюргвичъ Глѣбъ ко Святославу Девягорьску, и оттуда идоша Мьцьнеску (съ) Святославичемъ и съ Гюргвичемъ и с Половци. И ту давяв

¹ Пропуск у рукопису.— Ред.

имъ дары многы, и поиде къ Кромѹ граду на Изяславича. И въспадши угониша и послаи отъ Володимира Давыдовича и отъ Всеволодича рекуче: «Не имѣй на ны о томъ жалобы, но будемы вси за одинъ мужь! И не помяни злобъ нашихъ, а крестъ к намъ цѣлуй, а отчину свою възми, и что есми взяли твоего, а то ти възворотимъ». И цѣловаша крестъ, и не управиша.

Того же лѣта посла(ши) Володимиръ (и) Изяславъ Давыдовича изъ Чернигова послы къ Изяславу, князю Киевскому река: «Брате, се заялъ Олговичъ Святославъ волость мою Вятичѣ. Поидивъ на ны! Аже и проженевъ, то поидевъ на Дюрдевъ Суждалъ, любо съ нимъ миръ створимъ, любо съ нимъ бьемъ» (Іпат., стор. 242—243). Маемо тут зразок дволичної політики братів Давидовичів, яка зараз по тім виявилася ще яркіше. Изяслав рішається іти з ними. Святослав Всеволодич, досі четвертий у тій спілці, який за те від Изяслава одержав Божеськ, Межибожжя й Котельницю, уділ над Богом, проситься у Изяслава, аби пустив його перед собою до Чернігова, бо «тамо ми жизнь вся», се значить награбовані минулого року достатки. Изяслав пускає його, а сам скликає своїх бояр, дружину та киян на нараду й викладає їм свій план «поити на Гюргя на стрья своего и на Святослава к Суждалю, зане же приялъ ворога моего Святослава Олговича». На те відповіли кияни: «Княже, не ходи на стрья своего! Лѣпше ся с нимъ улади, (а) Олговичемъ вѣры не ими ни с ними ходи в путь!» Изяслав покликається на те, що вони присягли йому й він хоче додержати їм слова, а кияни відповідають: «Княже, ты ся на насъ не гнѣвай! Не можемъ на Володимире племя руки възняти». На се князь відповів рішучо: «А тотъ добръ, кто по мнѣ поидеть». І, зібравши багато війська, рушив у похід, а дійшовши до Русотин, вислав свого боярина Уліба до Чернігова, аби розвідав, як стоїть діло. Уліб вернув незабаром і приніс Изяславові таку новину: «оже его отступили князи черпиговськіи и цѣловали нанъ хрестъ». Інші приятелі донесли йому також із Чернігова осторогу: «Княже, не ходи оттолѣ никамо! Ведуть тя лестью, хотять убити любо яти (тя) во Игоря мѣсто. А хрестъ ти цѣловали къ Святославу Олговичю, оттолѣ послали ся къ Гюргеви съ хрестомъ, на него же с тобою сдумавше» (Іпат., стор. 243—244).

Пізнавши чорну зраду Давидовичів, Изяслав поперед усього через свого післанця змусив їх до поновлення прися-

ги на вірність йому, а потім до признання, що вони зламали ту присягу, й тоді «поверже имъ грамоты хрестныя», що значило виповідження війни. Рівночасно він зажадав помочі від свого брата Ростислава, а також, не вертаючи до Києва, повідомив про все намісника, свого брата Володимира, митрополита Кліма та тисяцького Лазоря та велів їм повідомити про все киян. Кияни за порадою одного свого речника заявили готовість іти за своїм князем проти зрадників, але поперед усього завзялися вбити Ігоря, задля якого вквано ту інтригу. Невважаючи на спротивлення князів і митрополита, вони поставили на своїм і вбили Ігоря д[ня] 19 вересня в п'ятницю і ще по смерті зневажили його тіло. Просторий і дуже драматичний, хоч декуди, в промовах Ігоря до черні трохи стилізований опис цього вбійства маємо в Іпат., стор. 246—250.

Вість про смерть Ігоря дійшла також до Святослава. «Володимиръ же (Давидович) посла къ Святославу Олговичю и повѣда ему: «Брата Игоря убили». Онъ же съзва дружину свою старѣишою и яви имъ и тако плака ся горко по братѣ своемъ. И в то веремя приде к нему Глѣбъ изъ Суждаля Гюргевичъ, и придоста къ Курску. Мьстиславъ же (Ізяславич) слышавъ, оже идеть Гюргевичъ съ Святославомъ Олговичемъ нянь къ Курьску, и повѣдѣ Куряномъ. И Куряне рекоша Мьстиславу: «Оже се идеть Олговичъ, ради ся за тя бемъ и с дѣтми, ꙗ на Володимире племя на Гюргевича не можемъ руки подъяти». Мьстиславъ же то слышавъ поѣде къ отцю своему. Куряне же послаша къ Гюргевичю и пояша у него посадникъ къ собѣ. И посади у нихъ посадника, а самъ поиде съ Святославомъ и отъиде оттуду к Выреви и посажа посадники свои Глѣбъ Гюргевичъ по Посемью за полемъ и у Выря. Половци мнози ту заходиша ротѣ с нимъ. И ту приде к нимъ Всеволодичъ Святославъ, и послаша ся к Выревцемъ, рекуче: «Оже ны ся не прѣдасте, дамы вы Половцемъ на полонъ». Они же рекоша: «Князь у насъ Изяславъ» — и не даша ся имъ. И оттуду идоша къ Вяханю, и ту не успѣша ничтоже. А оттуда идоша к Попашю, и приде к нимъ Изяславъ Давыдовичъ, и биша ся и взяша Попашъ» (Іпат., стор. 250—251). Як бачимо, неважаючи на поміч половців і суздальського князя, заходи Святослава коло відібрання батьківщини були не дуже успішні. Зрештою він воював тепер Переяславську область, у якій, прим., виревці просто заявляли, що вони піддані Ізяслава. Пропускаю дальше опові-

дання про безуспішний похід Ізяслава з Ростиславом проти Святослава та його нових союзників (Іпат., стор. 251—252), якого найважніший успіх був хіба той, що половці покинули Святослава та що великий князь із братом узяли деякі городи Чернігівської області, по чім вернули кождий до свого дому. За те в початку зими Святослав [послав] дружину Давидовичів і половців на Брягинь, що належав до Київського князівства, а Гліб Юрійович напав на Переяслав, але, прогнаний відти Мстиславом Ізяславичем, утік до Городка. Тут притис його великий князь Ізяслав, і він, не можучи знайти підмоги в Святослава, мусив помиритися з Ізяславом. Розуміється, присягу, дану при тім Ізяславові, Гліб уважав за нізачо і зараз по тім пристав знов до Святослава й Давидовичів (Іпат., стор. 253—254).

Безуспішний був також похід Ізяслава на Чернігів у р. 1148. Він мав із собою, крім власних сил, також угорський полк і берендіїв, станув проти Чернігова на Ольговім полі, але противники дали йому стояти три дні, не сміючи вийти з города. Ізяслав задоволівся тим, що «пожьже вся села ихъ оли и до Бѣловоса», а потім пішов на Любеч, «идеже ихъ есть вся жизнь», значить, знов-таки, на грабіж. Святослав зі своїми союзниками заступив йому дорогу над рікою, та не вспів перебродити ту ріку, а вночі впав великий дощ і крига на Дніпрі почала тріскати. Боячися, аби Дніпро зовсім не пустив, Ізяслав зі своїм військом рушив по льоду й перейшов щасливо, тільки угри обломилися в однім місці й деякі з них потопилися. Отак Ізяслав вернув до Києва «и похвали Бога и силу животворящаго креста», як додає добродушно літописець (Іпат., стор. 254—255). Святослав і Давидовичі вислали послів до Юрія, просячи підмоги, та, не одержавши її сим разом, може тому, що Гліб Юрійович другий раз нещасливо вдався в авантюру з Переяславом, пішли на мирову з Ізяславом. Ось що читаємо в Київськім літописі: «Володимиръ же (и) Изяславъ Давыдовичи и Святославъ Олговичъ и Всеволодичъ Святославъ послаша послы свои къ Изяславу Мъстиславичю ищюче мира и тако рекуче: «То есть было преже дѣдъ нашихъ и при отцихъ нашихъ:

Миръ стоить до рати, а рать до мира.
Нынѣ же на насъ про то не жалуй,
Оже есмы устали на рать,
Жаль бо ны есть брата своего Игоря.
А того есмы искали,

Абы ты пустиль брата нашего.
Аже уже братъ нашъ убить,
А пошелъ к Богови, а тамо намъ всимъ быти,
А то Богови правити.
А мы доколѣ хотимъ рускую землю губити?
А быхомъ ся уладили!»

Изяславъ же рече имъ:

«Братье, то добро есть хрестьянъ блюсти,
А вы есте были на сонмѣ.
А азъ дослю брату Ростиславу
И с тымъ паки угадаю,
И послевѣ послы свое к вамъ».

И то имъ рекъ противу, отпусти послы ихъ, а к Ростиславу брату своему посла мужи свои, река ему:

«Се братья прислали ся ко мнѣ
Володимиръ (и) Изяславъ Давыдовича
И Святославъ Олговичъ и Святославъ Всеволодичъ
Мира прося.
А азъ паки гадаю с тобою,
А како будетъ обѣими нами годно:
Годно ли ти миръ (или рать)?
Аще (бо и) зло намъ суть створили,
Но се мира ищутъ у наю.
Паки ли рать годно,
А азъ на тобѣ укладываю».

Ростиславъ же то отвѣща брату своему Изяславу, рече:

«Брате, кланяю ти ся! Ты еси мене старѣй,
А како ты угадаеши, а азъ в томъ готовъ есмь.
Аже, брате, на мнѣ честь покладываешь,
То язъ быхъ, брате, тако реклъ.
Рускихъ дѣля земель и хрестьянъ дѣля,
То язъ люблю, брате, миръ лѣпле.
То были на рать встали, (и) што успѣли?
Нынѣ же, брате, хрестьянъ дѣля
И всее русской земли умири ся!
Но оба ать ворожду про Игоря отложить
И пако того не створять, что же хотѣли учинити.
А то лишат ся, то мири ся;
Паки ли имъ про Игоря ворожду имѣти,
То лѣпле с ними в рати будучи,
А како ны с ними Богъ дастъ».

Изяславъ же то слышавъ посла к Володимиру Давыдовичю и къ брату его Изяславу и къ Святославу Олговичю и къ Святославу Всеволодичю бѣлгородского епископа

Феодора и печерського игумена Федоса і мужи свої з ними Чернигову, река ім'я тако:

«Вы еста ко мнѣ хрестъ цѣловала на томъ,
Оже вы брата Игоря не искати,
И того еста съступила,
И до сыти ми пересердия учинила еста.
Нынѣ же всего того не поминаю,
Руския дѣля земля и хрестьянъ дѣля.
Аже есте ко мнѣ прислали ся мира дѣля,
И о томъ ся каете, што есте хотѣли учинити,
Нынѣ же цѣлуйте на томъ хрестъ,
Оже вы про Игоря ворожды не имѣти,
Ни того учинити,
Што есте хотѣли преди учинити».

Тако на томъ цѣловаша хрестъ у святомъ Спасѣ ворожду про Игоря отложити, а руской землі блюсти и быти всимъ за одинъ братъ» (Іпат., стор. 256—257).

Я подав тут отсе оповідання дословно, реститууючи переписку князів у її поетичній формі, бачачи в цьому не лише цікавий історичний документ, списаний сучасником, що стояв близько великого князя, але також незвичайно цінну літературну пам'ятку, варту якнайширшої популяризації. В Володимирськiм літописі оповідання про замордування Ігоря в р. 1147 значно коротше від Київського, а про Святослава згадано тільки раз, що оба Давидовичі та Ізяслав Всеволодич «цѣловали крестъ к Святославу Олговичю хотя убити лествю Ізяслава» (Лавр., стор. 299), а про події 1148, оповідані вище, та про замирення українських князів нема ані згадки.

Восени 1148 р. Ізяслав скликав помирених із ним князів на раду («снемъ») до Городка Востерського; на ту раду прибули оба Давидовичі, але не прибув Святослав. Про се не без жалю згадав Ізяслав у своїй промові до Давидовичів: «Оже братъ Святославъ и сестричичъ мой (Ізяслав Всеволодич) а ко мнѣ не пришла, а вы есте вси хрестъ цѣловали на томъ, аже кто будетъ мнѣ золь, то вамъ на того быти со мною», мотивуючи свій намір піти разом із ними походом на Юрія. Давидовичі згодилися й уложено, «яко ледове стануть, пойти на Гюргя к Ростову, Давыдовичема же и Святославу Олговичю пойти імъ на Вятичѣ к Ростову, а Ізяславу пойти к брату своєму Ростиславу до Смоленська, а всимъ сняти ся на Волзѣ» (Іпат., стор. 257—258). Святослав у той час був уже в посіданні своєї батьківщини й жив у Новгороді-Сіверськiм, як бачимо з записки

того самого літопису: «В то же веремя Ростиславъ смоленський проси дчери у Святослава у Олговича за Романа, сына своего, Смоленську. И ведена бысть из Новагорода в недѣлю по Водохрешахъ мѣсяца генваря въ 9 день» (очевидно, 1149 р.).

Зимою 1149 р. Ізяслав справді ходив походом до Великого Новгороду, а відси на Юрієві землі, де особливо новгородці «много зла створиша земли той», але Юрій не виступив проти них (Іпат., стор. 258—260). Аж д[ня] 24 липня Юрій за намовою свого сина Ростислава виступив походом проти Ізяслава. До нього пристав Святослав Ольгович, який уважав можливим зламати свою присягу тому, що Ізяслав не хотів звернути йому пограблене добро його брата Ігоря. Він прилучився зі своїм військом до Юрієвого коло Яришева в день святого спаса (6 серпня), а другого дня по тім, у неділю, в нього вродилася дочка, якій при хрещенні дали ім'я Марія (Іпат., стор. 262—264). Юрій і Святослав даремно намовляли братів Давидовичів, аби перейшли на їх бік; вони воліли встоятися в своїй присязі й повідомили Ізяслава про Святославову зраду. Прийшло до битви над рікою Трубежем коло Переяслава, в якій Святослав мав коенду над лівим крилом і в якій власне те крило переважило побіду на користь Юрія д[ня] 23 серпня. Наслідком тої побіди Ізяслав мусив утікати з Києва, а великим князем став Юрій Володимирович (Іпат., стор. 267—268).

Ся побіда дала Святославові можність не тільки відзискати решту своєї батьківщини, втраченої перед двома роками, але, мабуть, також досить значно розширити свої посілості. Про се читаємо в Київській літописі, що зараз по вступленні Юрія на київський престіл «Святославъ Ольговичъ поча ему молвити: «Держиши отчину мою!» И тогда взя Курескъ ис Посемьемъ и сновськую тисячу у Ізяслава и Случьскъ и Кльчьскъ и вси Дрегвичѣ. И тако ся уладивше и разѣхаша ся» (Іпат., стор. 268).

Мабуть, у масниці 1150 р. Юрій віддав свою дочку за Святославового сина Олега (Іпат., стор. 275), але вже весною того самого року Ізяслав без бою виполошив його з Києва (там же, стор. 276); Володимирський літопис пише про се лапідарно: «В то же лѣто приде Ізяславъ в малѣ из Володимеря Кыеву, хотящимъ его Кыяномъ, и выгна Гюрга ис Кыева; Гюрги же иде в Городокъ из дѣтми своими» (Лавр., стор. 309). Се діло не було таке просте, як бачимо з оповідання Київського літопису, та я лишая його на боці

й наводжу тут лиш те, що горкається Святослава. Отже, прибувши до Городка, Юрій «нача слати к Володимеру Давыдовичю и къ брату его Изяславу и къ Святославу Олговичю и къ сыновцю его Святославу Всеволодичю, река имь: «Се изгналъ мя Изяславъ ис Києва, а самъ сѣлъ в Києвъ. А поѣдите, помозите ми!» (Іпат., стор. 277). Що відповіли на те візвані, з літопису не видно, та, мабуть, по старій пам'яті так прихилилися до нього, коли Ізяслав, кличучи на поміч свого сина Мстислава, міг писати до нього: «Идетъ на мя къ Києву Володимеръ галичъской, а отсельъ Дюрги съ Олговичи. А поѣди в борзѣ поимя Берендичѣ!» (Іпат., стор. 278). Не пощастило Ізяславові й сим разом. Володимир Галицький не побив, а розполошив його невелику дружину, а кияни знов прихилилися до Юрія, коли він зі своїми союзниками, в тім числі й Святославом, наблизився до Києва (Іпат., стор. 280).

В тім самім році «Святославъ Олговичъ перенесе мощи брата своего Игоря отъ святаго Семена ис Копырева конца в Черниговъ, и положиша у святаго Спаса в теремъ» (Іпат., стор. 283).

В р. 1151 бачимо знов перемену щастя: Ізяслав у Києві, а Юрій знов «посла Чернигову къ Давыдовичю къ Володимеру и къ Святославу Олговичю, река тако: «Се уже Изяславъ в Києвъ, а пойдита ми в помощь! Святославъ же не дожда велика-дни, но поїде въ понедѣльникъ святой недѣль» (Іпат., стор. 292).

Далі маємо наведену вже в початку першого розділу записку про вродження Ігоря, по чім оповідається далі: «Великъ же день дѣя (Святославъ въ Блестовѣ, и оттуда поїде Чернигову. И яко съвкупн ся с братомъ своимъ Володимеромъ, и пойдоста оба в лодьяхъ къ городку къ Гюргеви» (Іпат., стор. 292—293). Далі маємо просторий опис війни 1151 р., в якій київські князі Вячеслав і Ізяслав та їх союзники по кількох завзятих битвах побідили Юрія та його союзників. Із наших знайомих Давидовичі сим разом були по стороні київських князів, а старший із них Володимир поляг у битві (Іпат., стор. 303). Кілька тяжких ран одержав також великий князь Ізяслав. В описі тої війни (Іпат., стор. 293—305) кілька разів згадується Святослав Ольгович (стор. 293, 294 — переправа через Дніпро Зарубським бродом, 295 — їзда правим берегом на Київ, 302 — битва над рікою Рутю і 303 — втека Ольговичів). По поразенні «Гюрги перебѣже Днѣпръ у Треполя

ис дѣтми и ѣха по оной сторонѣ в Переяславль. Половци же бѣжаша в Половци, а Святославъ Олговичъ и Всеволодичъ Святославъ перебѣгоста Днѣпръ выше Заруба и бѣжаста въ Городецъ. Святославъ же Олговичъ бѣ тяжекъ тѣломъ и утрудилъ ся бѣ бѣжа. И отгуду из Городьца посла Чернигову Святослава, сыновца своего Всеволодича, а самъ не може ехати. Святославъ же пригна къ перевозу ко Деснѣ, и ту бы ему вѣсть, оже уже Изяславъ Давыдовичъ и Романъ Ростиславличъ уѣхаста в Черниговъ. И то слышавъ и побѣже опять, а противу строеви посла и река: «Не ѣзди сѣмо, но туда поѣди к Новугороду! Здѣ ти вѣхаль уже Изяславъ Давыдовичъ и Романъ Ростиславичъ». И то слышавъ Святославъ и побѣжаста Новугороду» (Іпат., стор. 304—305).

Оповідання Переяславсько-Володимирського літопису про ту війну (Лавр., стор. 313—318) значно коротше й основане в головній часті на Київськiм, хоча декуди відбігає від нього в подробицях — на користь чи на некористь історичної докладності, не беруся рiшати, не мавши потреби поки що перевести подрiбне порiвняння обох редакцій. Зазначу лише загально, що про Святослава Ольговича тут згадано лише раз (стор. 315) і то в двiйним числі зі Святославом Всеволодичем, кiлька разiв згадано загально Ольговичiв, а про поворот обох Святославiв до Новгород-Сiверського сказано лише загально: «а Олговичи идоша в свояси» (Лавр., стор. 317).

Побивши Юрiя, київські князi твердо налягли на нього, аби покинув Пiвденну Русь і йшов у свiй Суздаль. Мiж iншим мусив Юрiй чiплятися свого союзу та сватiвства зі Святославом, коли київські князi в переговорах iз ним були змушенi заявити категорично: «А Святославъ же ти Олговичъ не надоби» (Іпат., стор. 306). Та Святослав і сам поспiшив заявити свою приналежність до Пiвденної Русі, як про се читаємо в Київськiм літописі: «Святославъ же Олговичъ слышавъ, оже Гюрги с Вячеславомъ и Изяславомъ уладилъ ся и изъ Переяславля веденъ, и тако скупиша ся съ сыновцемъ своимъ Святославомъ Всеволодичемъ и поеласта ся ко Изяславу Чернигову рекуча:

«Брате, миръ стоить до рати, а рать до мира.
А нынѣ, брате, братья есмы собѣ,
А прими насъ к собѣ!
А се отчинѣ межи нами двѣ;
Одна моего отца Олга,

А другая твоего отца Давыда,
А ты, брате, Давыдовичъ, а язъ Олговичъ.
Ты же, брате, прими отца своего Давыдово,
А што Олгово, а то нама дай,
Ать вѣ ся тѣмъ подѣливѣ!»

Изяславъ же крестьянскы учини, прия брата своя и отчину има возвороти, а свою к собѣ прия» (Ипат., стор. 306—307).

Та київські князі ніяк не могли позбутися Юрія, що сидів у Городку, й мусили йти на нього походом. Изяслав Мстиславич мусив воювати на два боки, аби забезпечити своє панування в Києві, з Володимиром галицьким і Юрієм суздальським. Проти Володимира він попросив помочи польського короля, свого зятя, й вислав туди часть свого війська. «И тако отрядивъ полкы своя самъ поїде к Городку на Гюргя, пойма Берендичъ и Изяслава Давыдовича и Всеволодича Святослава и помочъ Святославлю Олговича». Значить, Святослав особисто не пішов у той похід, лише вислав своє військо. «Дюрди же затвори ся в Городци с дѣтми своими. Бьющимъ же ся имъ из города на многы дни тяжко бысть ему, зане не бысть помочи ему ни откуду же, и цѣлова къ нимъ крестъ, «яко иду уже Суждалю»,— и отступиша отъ него прочь. Дюрдий же остави сына своего Глѣба в Городци, а самъ иде Суждалю из Городка. Гюрги же тута иде на Новъгородъ на Сѣверьскій къ Святославу къ Олговичю. Он же приять исъ честью великою и повозы да ему, и поїде Гюрги Суждалю» (Ипат., стор. 307). Як бачимо, Святослав, хоч фактично став противником Юрія, відплатився йому гостинністю за його гостинність у Москві й допоміг йому підводами перетягти військо та достатки в Суздаль.

При кінці того самого 1151 року стався переворот у Полоцьку, що вийшов на користь Святославові. «Томъ же лѣтъ яша Полотчане Рогъволода Борисовича, князя своего, и послаша Пѣньску и ту держаша у велицѣ нужи, а Глѣбовича к собѣ уведоша. И прислаша ся Полотъчане къ Святославу Олговичю съ любовью, яко имѣти его отцемъ собѣ и ходити в послушаньи его, и на томъ целоваша крестъ» (Ипат., стор. 307—308). Се не рідкий випадок в історії старої Русі, та все-таки характерний для Святослава, якого колись новгородці прогнали за його злобу, а до якого тепер пригорнулися полочани з любов'ю.

Епілогом гостювання Юрія в Південній Русі можна назвати те, що читаємо як першу записку з р. 1157 в Київській літописі: «Ізяславъ Мьстиславичъ скупивъ ся съ Давыдовичемъ Изяславомъ и Святославомъ Всеволодичемъ, и ту сдумавше разьедоша Городокъ Гюргевъ и пожгоша и, и божницю же святаго Михаила; верхъ бяше нарубленъ деревомъ, и то сгорѣ» (Іпат., стор. 308). Що сталося з Юрієвим сином Глібом, якого отець лишив був у Городку, з тої записки не бачимо.

Довідавшись про спалення Городка, Юрій у тім самім році зібрав велику силу і «всю половецьку землю» для походу проти Ізяслава. Між іншими він покликав собі до помочі також Святослава. «Дюрги же посла къ Святославу Олговичю, свату своєму, река: «Поѣди съ мною!» Святославъ же убоаявъ ся рече: «Тако ци да пойдеть на мя?» И тогда поїде по немъ. Гюрги бо тако молвяшеть: «Оже есте мой Городецъ пожгли и божницю, то я ся тому отожгу противу» (Іпат., стор 314). Юрій зі Святославом почали облягати Чернігів, але тут їм не пощастило; їх покинули половці, а втікаючи через Святославові волості «туда на Путивль, и много волости ихъ (разориша). А Гюрги иде на Новьгородъ на Сѣверьский, и оттуда же иде к Рьльску. И яко хотѣ пойти из Рьльска Суждалю, и ту пригна к нему Святославъ Олговичъ и нача молити ся ему, хотя удержати его, река:

«Ты хочеши прочь пойти, а мене оставивъ!
А сяко еси волость мою погубилъ,
А жита еси около города моего потравилъ.
А Половци пошли в Половцѣ,
А за тѣмъ Изяславъ скупа ся (съ) братьею своею,
Пойдетъ на мя про тя
И прокъ волости мояя погубить».

Гюрги же емъ ся оставити ему помощь и не остави развѣ сына своего Василка съ 50 дружины» (Іпат., стор. 314—316). Святославові справді довелося в лютім 1153 р. видержати війну з київськими князями та облогу свого Новгорода й просити миру. Про сє читаємо в Київській літописі: «Ізяславъ же приде к Новугороду и другый Изяславъ Давыдовичъ и Святославъ Всеволодичъ и Романъ Ростиславичъ мѣсяца февраля, (и) поидоша полкы своими к городу и ту начаша ся бити в города у острожныхъ вороть. И такс вбодоша ѣ въ градъ и острогъ в нихъ изътяша. И яко же выидоша изъ острога и отступяче отъ града идоша в товары

своя. И бысть же по взятїи острога 3-й день, и высла ся Святославъ Олговичъ къ Изяславу Мъстиславичю кланяя ся и прося мира. Изяславъ же не хотяше мирити ся съ нимъ, но уже бѣ к веснѣ, и того ради умириша ся, и тако цѣловавше крестъ межи собою и разѣхаша ся» (Іпат., стор. 317).

Під р. 1153 записано в Київській літописі ось що: «Святославъ Олговичъ скупа ся съ Изяславомъ Давыдовичемъ у Хоробря и утвердиша ся яко же за одинъ мужъ быти, и цѣловавше межи собою крестъ и разѣхаста ся каждо въ свояси» (Іпат., стор. 320). З якою метою ті два колишні противники заключили між собою такий братерський союз, невідомо. Можливо, що ходило о новий замах на Київське князівство, бо коли в день св. Пилипа, 13 листопада 1154 р., вмер Ізяслав у Києві, Ізяслав Давидович, почувши про се, «не устряпавъ ништо и поѣха Кыеву». Але старий князь Вячеслав, що пережив свого братанича й був тепер самотнім князем у Києві, велів не пустити його через перевіз, і він мусив вертати назад до Чернігова (Іпат., стор. 323). Зараз по тім «Изяславъ Давыдовичъ и Святославъ Олговичъ посласта ся по Дюргя Суждалю» (там же, стор. 324).

Тим часом до Києва прибув Ростислав, князь смоленський, брат Ізяслава, і став великим князем. Не гаючися довго в Києві, він із військом поїхав боронити Переяслава, на який напав Гліб Юрійович із половцями. Відігнавши половців, він задумав іти на Ізяслава Давидовича та станув над Дніпром проти Вишгорода. Тут йому донесено про смерть старого Вячеслава в Києві, і він зараз, покинувши військо, поїхав до Києва, аби справити похорон своєму стриві. По похороні він зараз знов прибув до війська, аби йти проти Ізяслава Давидовича, який тим часом одержав на поміч Гліба Юрійовича з половцями. Бачачи велику силу половців, а сам маючи мало дружини, Ростислав післав до Ізяслава, заявляючи, що готов дати йому «подъ собою Кыевъ, а подо Мъстиславомъ Переяславль». Почувши се, Мстислав Ізяславич сказав: «Да ни мнѣ будетъ Переяславля, ни тобѣ Киева!» І обернувши коня, покинув Ростислава зі своєю дружиною. Решта його війська розбіглася під напором половців, а сам Ростислав ледве перебрався через Дніпро і втік до свого Смоленська, а Ізяслав Давидович без опору ввійшов до Києва (Іпат., стор. 326—327).

Ізяслав задумав утвердити свою власть у Києві піддержкою Святослава, без якого помочі обходився досі, як виходить із оповідання Київського літопису: «Ізяславъ же посла къ Святославу Олговичю и поча с нимъ думати, яко же бы Ізяславу у Києвъ сѣдѣти, а Святославу у Черниговѣ», се значить іншими словами, давав Святославові Чернігів, аби той за те піддержав його в Києві. Святослав же, мабуть, не пристав на те, почуваючи, що проти претензій і сили Юрія Ізяслав не вдержиться в Києві. В літописі сказано лише: «Святославъ же увѣдавъ, оже Дюрги и деть, и тако передъ Дюргемъ невозможно бы имъ удержати ся» (Іпат., стор. 327—328). І справді, Юрій, довідавшись про смерть обох київських князів, пішов на Київ через Смоленськ, де Ростислав покоровся перед ним без бою. В р. 1155 «усрѣте Святославъ Ольговичъ свата своего Гюргя у Синина мосту у Радоша, и снята ся. Тогда же усрѣте и Всеволодичъ у Стародуба, и приѣхавъ удари ему челомъ, река: «Избезумихъ ся есмь!» Святославъ же Олговичъ поча молити ся свату своему, Дюргеві, веля ему прияти в любовь сыновъца своего Всеволодича. Гюрги же тому миръ дасть; и цѣлова хрестъ к Дюргеві на всей воли его. Тогда же посла Святославъ Олговичъ къ брату своему Ізяславу в Києвъ, река ему: «Поѣди, брате, ис Києва, и деть ти Дюрги, и позвалъ есвъ оба». Ізяславу же не хотящю, и не послушашеть брата своего Святослава. И тако дошедь Святославъ Чернигова ту оста, а по брата по Ізяслава посла опять, река: «Пойди ис Києва, ать и деть в Києвъ Дюрги, а язъ ти Чернигова съступлю хрестяныхъ дѣля душъ, абымъ нѣ погинули». Бѣ бо свѣтенъ Святославъ о сѣдѣньи Ізяслави в Києвъ¹. Ізяславъ же не хотяше ис Києва пойти, зане улюбиль бы Києвъ ему. Святославъ же оста Чернигову, а Дюрги оста у Муровийска. И посла Дюрги къ Ізяславу, река: «Мнѣ отцина Києвъ, а не тобѣ». Ізяславъ же присла къ Дюргеві моля ся и кланяя ся, река: «Ци самъ есмь ѣхаль Киеву? Посадили мя Кияне. А не створи ми пакости, а се твой Києвъ!» Дюрги же милостивъ сый отда ему гнѣвъ, и тако выйде Ізяславъ ис Києва» (Іпат., стор. 328—329). Те саме оповідання, тільки скрізь покорочене та з дуже нечисленними новими подрібностями маємо в Переяслав-

¹ Отсе речення можна вважати доказом, що Ізяслав мав порозуміння зі Святославом щодо загорнення київського престолу ще в початку р. 1153, коли заключили з собою союз у Хоробрі.

сько-Володимирським літописі під р. 1154 (Лавр., стор. 326—327). Дуже коротко, але з двома означеннями часу, записано ті події в першій Новгородській літописі: «Тои же зиме (1156 р.) прѣстави ся Вячеславъ Києвъ. Тъгда же иде Ростислав къ Черниговоу ис Києва, сѣде въ Києвъ неделю 1 и побѣдиша и прѣльстивъше, и сѣде Изяслав Двѣвць Києвъ. В лѣто 6663 (по-новому 1157), на вѣрбнищу вѣниде кнѣзь Гюрги Киевоу и сѣде на столѣ, а Изяславъ избежа Двѣвць Църниговоу» (Новг. 1, стор. 55—56).

Восени 1155 р. «приѣха къ Святославу Олговичю сыновець его Святославъ Всеволодичъ и пѣлова къ нему хрестъ. Тогда же (Святослав) прида ему 3 города, а Сновескъ собѣ отгя и Корачевъ и Воротинескъ, зане же бѣ его отступилъ. И поиде Святославъ Олговичъ Сновъску» (Іпат., стор. 329). Се було помирення після недавньої ворожнечі, за яким Святослав Всеволодич усе-таки стратив три города.

Того самого року Святослав був на з'їзді з Юрієм та Ізяславом Давидовичем над рікою Лутавою й одержав від Юрія Мозир (Іпат., стор. 331).

Зараз за тим маємо коротку записку: «Тогда же Изяславъ нача понуживати зачати рать на Гюргя, и не да ему Святославъ» (Іпат., стор. 329). Видно неспокійну вдачу Ізяслава, якого кортіло до Києва, і статочність старшого Святослава.

Під р. 1156 поміщено в Київській літописі оповідання про смерть новгородського архієпископа Ніфонта в Києві, причім додано, що той блаженний святий, який не признавав київського митрополита Клима Смолятича за те, що той не мав свячення від царгородського патріарха, «любовь имѣста со Святославомъ съ Ольговичемъ, бѣ бо Святославъ сѣлъ безъ него Новѣгородѣ» (Іпат., стор. 332—333). Ся записка загадкова або хибна, бо з попереднього знаємо, що Ніфонт не хотів благословити шлюбу Святослава в Великім Новгороді і, певно, був одним із моторів його прогнання з того його першого князівства.

В тім самім році бачимо Святослава знов на нараді з Юрієм та Ізяславом Давидовичем у Зарубі. «Потомъ поиде Гюрги, поими со собою Изяслава Давыдовича и Святослава Олговича на снемъ с Половци и с ними миръ створи. И бысть ихъ многое множество. Изяславъ же поима я и ѣха с ними к Березому на сыновця своего на Святослава на Володимирича, а Гюрги поиде къ Киеву и Святослава Олго-

ви́ча поя съ собою» (Іпат., стор. 333). Чи взяв його лише в гостину до себе, чи для якого політичного діла — невідомо. Важне в тій записці те, що тут половці перший раз шукають миру у чільних руських князів — для якої мети, невідомо. Щодо війни Ізяслава з братаничем Святославом Володимировичем, на яку Ізяслав забрав із собою половців, то з літописного оповідання не видно, ані яким уділом володів той Святослав, ані за що пішов на нього Ізяслав. Дізнаємося лише, що ще того самого року Святослав Ольгович «иде къ брату своему Изяславу. Ту стояща у Мьстиславля створиста миръ съ сыновцема своима и възвратиста ся въ свояси» (Іпат., стор. 334). З того можна догадуватися, що ті Ізяславові братаничі мали в уділі Мстиславль, місто, належне до Смоленського князівства.

Під р. 1157 маємо в Київській літописі згадку, що Ізяслав Давидович і Святослав Ольгович хотіли взяти участь у поході Юрія на Володимир-Волинський проти Мстислава Ізяславича, але Юрій не взяв їх із собою (Іпат., стор. 334).

Весною 1158 р. Ізяслав Давидович знов намовляв Святослава до війни проти Юрія. «Святославъ же рече: «Хрестъ есмь цѣловаль к нему, а не могу без вины нань встати» — и не яся ему» (Іпат., стор. 336). Проте Ізяслав «слажи путь с Ростиславомъ и со Мьстиславомъ на Гюргя», але Юрій зробив їм несподіванку і вмер у Києві [дня] 15 мая в середу на ніч, «пивъ въ осменика у Петрила» і пролежавши після того 5 днів. Після того кияни покликали на князівство Ізяслава Давидовича. Уступлення Ізяслава з Чернігова дало привід старшому Святославові до ворожого виступу, бо Ізяслав лишив по собі в Чернігові того самого братанича Святослава Володимировича, з яким недавно воював. «И приѣха Святославъ Ольговичъ съ Всеволодичемъ Святославомъ к Чернигову; и нача Володимиричь не пустити его в городъ, но битись с нимъ. Святославъ же то видивъ Ольговичъ съ сыновцемъ съ Всеволодичемъ, и поидоста отъ города и шедше статста за Свиною рѣкою. И приде Изяславъ ис Киева с полки своими и Мьстиславъ Изяславичъ с нимъ и Святославъ Володимиричь, и сташа противу собѣ об рѣку, и начаша слати межи собою, и тако умиривше ся и хрестъ цѣловаша межи собою. И даша Святославу Ольговичю Черниговъ, а Всеволодичю Новъгородъ, а Изяславъ иде въ свой Киевъ исъ княгинею и съ дѣтьми, и съ дружиною весь, и тако разѣхаша ся» (Іпат., стор. 336—337). Не велика була радість Святославові переноситися з Нов-

города до Чернігова, бо Чернігівська волость була, як побачимо далі, сильно спустошена; та проте нема сумніву, що він ще в р. 1158 перейшов до Чернігова, що в усталеній традиції державних порядків того часу займав друге місце по Києву.

Під р. 1159 записано в Київським літописі: «Том же лѣтъ иде Рогъволодь Борисовичъ отъ Святослава отъ Олговича искать собѣ волости, поемъ полкъ Святославль» (Іпат., стор. 338—339). Із тим полком Рогволод відзискує Друцьк і Полоцьк.

Того самого року Ізяслав напивав собі нового клопоту з Іваном Ростиславичем, званим Берладником, претендентом на Галицьке князівство. Се був незвичайний навіть для тих бурливих часів чоловік. За життя Юрія він якийсь час жив у Суздалі, перейшов разом із ним до Києва й був потім при Ізяславі. Чуючи в нім небезпечного ворога, галицький князь Ярослав зажадав від Ізяслава, аби видав йому його, а коли той не хотів, підмовив многих руських князів і угорського короля й польських князів до союзу, аби коли не по добрій волі, то силою відібрати небезпечного претендента від Ізяслава. В числі князів, що пристали до того союзу, був також Святослав Ольгович. Аби не починати міжнародної війни задля одного чоловіка, союзники згодилися вислати до Ізяслава своїх послів, аби вони грімально зажадали від Ізяслава видачі Івана Берладника. Святослав вислав від себе боярина Жирослава Іванковича; всіх послів у літописнім оповіданні вичислено 8, а правдоподібно пропущено ще одного (текст у тім місці попсований). Та Ізяслав «припрѣ всихъ и отвѣтъ имъ давъ отпусти я» — очевидно, з відмовою. Заносилося на війну з галицьким князем. «И увѣдавъ Изяславъ, оже нань хотять ратью пойти про Ивана Ярославъ, Мъстиславъ (и) Володимиръ Андрѣевичъ, и посла къ брату Святославу Чернигову Глѣба Ракошича, дая ему Мозырь и Чичерескъ, и повѣда ему, оже хотять на нь ратью пойти. Святославъ же рече:

«Право, брате, гнѣвал ся есмь на тя про то,
Оже ми еси черниговьской волости не исправиль,
Но лиха ти есмь не хотѣлъ;
Да (о)же уже тако есть, оже на тя хотять,
То Боже мя избави ти волостити сѣ!
Ты ми братъ. Дай ми Богъ с тобою пожити добръ!»

И цѣловаста хрестъ межи собою на всей любви. Тогда же и сняша ся въ Лутавѣ Изяславъ и Святославъ Олговичъ и сынъ его Олегъ (и) Игорь и Всеволодичъ и Володимиричъ Святославъ, и бысть любовь велика межи ими по 3 дни и дарове мнози. Тогда же и послаша слы своя в Галичь и Володимирю повѣдающе свою любовь и оже Богъ съвѣкупи (я и) хрестъ честный. Ти же увѣдавше, оже братья у любви, такоже не поѣхаша» (Ипат., стор. 341—342).

Але ся ідилія тривала дуже коротко, бо ще того самого року Изяслава закортіло самому розпочати війну з галицьким князем у інтересі буцімто Івана Берладника. «И нача,— оповідає далі літопис,— слати къ брату Святославу Олговичю и къ Всеволодичю Святославу, веля има пойти съ собою на Галичь, то има повѣдаше, оже на нь хотять пойти Киеву. Святославъ же Олговичъ слаше к нему много, река ему:

«Брате, кому ищещи волости? Брату или сынови?
А добро ти бы ради(хомъ) не починавши переди.
Аже дѣеши: «Хотять на мя поѣхати» —
А иже поѣдутъ на тя с хвалою,
А Богъ будетъ с тобою,
И язъ и моя сыновця».

Изяславъ же не послуша брата, иде ис Києва. Святославъ же посла по немъ Георгія Ивановича Шакушаня брата, и постиже и у Василевѣ и начала ему молвити:

«Не велить ти братъ починати рати,
А всяко велить ти ся воротити».

Изяславъ же съ яростью отвѣща ему:

«Вѣдомо ти буди, брате: всяко не ворочю ся,
Иже (бо) есмь пошелъ.
Но се молви, Георгій, брату Святославу:
«Оже ты самъ не идеши ни сына пустыни,
Аже ми Богъ дастъ успѣю Галичю,
А ты тогда не жалуй на мя,
Оже ся почнешь попользвати
Изъ Чернигова к Новугороду».

И пожали ся велми о томъ словѣ Святославъ, оже ему повѣдѣ Георгій, и рече Святославъ:

«Господи, вижь мое смирение, колико на ся поступахъ.
Не хотя крови пролити хрестьянскии.
(Не любо ми бѣ) отциныъ своея погубити,
Взяти Черниговъ съ седьмью городъ пустыхъ,

Моровиескъ, Любескъ, Оргошь, Всеволожь,
 А в нѣхъ сѣдять псареве же и Половци.
 А всю волость Черниговьскую собою держить
 И съ своимъ сыновцемъ, и то ему не до сыти,
 Но велить ми еще изъ Чернигова пойти,
 А хрестъ ко мнѣ цѣловаль,
 Яко не подозрѣти Чернигова подо мною
 Никим же образомъ.
 Да Богъ буди за всимъ и хрестъ честный,
 Его же съступаеши ко мнѣ!
 А язъ, брате, не лиха хотя тобѣ, бороню не ходити,
 Но хотя ти добра и тишины землѣ рускыѣ».

(Іпат., стор. 342—343)

Ізяслав програв у тім поході битву й князівство: втік через Гомель до в'ятичів, а з пімсти за те, що Святослав відмовив йому допомі, «взя городъ Княсининъ на щить Святославлев; и оттуда иде у Вятичѣ и зая вси Вятичѣ за то, зане же не иде по немъ Святославъ ни сына ему пусти. Святославъ же увѣдавъ, оже Обловъ взята и Вятичѣ заяти, и нача искати товара Ізяславлихъ боярѣ и жены ихъ изойма и има па нихъ искупь» (Іпат., стор. 344). Nie honogowo, ale zdrowo¹.

Побідителі ввійшли 12 грудня до Києва, а великим князем став брат Ізяслава Мстиславича, Ростислав, князь смоленський. Сей д[ень] 1 мая 1160 р. з'їхався зі Святославом у Моровійську в Чернігівщині. «Бысть съѣздъ єю на великую любовь. Тогда же Ростиславъ позва Святослава к собѣ на обѣдъ, Святославъ же ѣха к нему безо всякого извѣта. И бысть же радость въ тѣ день межю има и дарове мнози, да бо Ростиславъ Святославу соболми и горностайми и черными кунами и песци и бѣлыми волкы и рыбьими зубы. На заутрие же позва Святославъ Ростислава к собѣ на обѣдъ, и тако быста оба весела паче вчерашнего дни, (и) да Святославъ Ростиславу пардусъ и два коня борза (съ) уковану сѣдлу, и тако разидоста ся у свояси» (Іпат., стор. 345—346).

Про всі ті події в Переяславсько-Володимирським літописі нема ніякої згадки, а тільки під р. 1159 знаходимо принагідну згадку з приводу смерті київського митрополита Константина. Той митрополит, що прибув до Києва 1156 р. за панування Юрія, не міг удержатися там по його смерті й ушов до Чернігова, де й умер 1159 р. «Бысть же

¹ Не благородно, але здорово (польськ.).— Ред.

и смерть его сица: яко умирающе ему призва к собѣ епископа черниговскаго Антонья, заклать и глагола сице: «яко по умертвии моемъ не погребешъ тѣла моего, но ужемъ поверзше за нозѣ мой извлечѣте мя изъ града и поверзѣте мя псомъ на расхытанье!» По умертвии же его епископъ то все створи повелѣная имъ, народи же вси дивиша ся о смерти его. На утрий же день Святославъ князь здумавъ с мужи своими и съ своими и съ своими и съ еписко(по)мъ взявше тѣло его и похоронѣша в церкви у святаго Спаса Черниговѣ» (Лавр., стор. 331).

Літом 1160 р. [відбулася] нова війна Ізяслава Давидовича зі Святославом, описана досить просторо в Київській літописі. Подаю той опис у скороченні, пропускаючи подробиці, не належні до Святослава. Ізяслав пішов із множеством половців із Вирева «к Чернигову ... на Святослава на Олговича, и сташа подлѣ Десну по Крырову оли до устья, а внизъ до Стояничъ... И бяхуть ся о рѣку Десну крѣпко, они на конихъ, а ини в насадех ѣздяче, и не пустиша ѣ чересь рѣку. И стоявшє, велику пакость створиша, села пожгоша, люди повоеваша. Святослава же оба посласта к Ростиславу помочи просяче и ѣще у него... Ізяславъ же и половци отѣхаша в поле. Си же пришедши и не обрѣтоша его, бродиша ся по немъ за Десну Святослава оба и Рюрикъ, и ходивше за днище не обрѣтоша его (и) возворотиша ся каждо въ своя си. Ізяславъ же Давыдовичъ дойде Игорєва броду, и ту постиже и вѣсть изъ Чернигова отъ своихъ ему приятель, рекуче ему: «Не ѣзди, княже, никамо же! Братъ ти Святославъ боленъ, а сыновець отъ него шель Новугороду, а дружину свою пустиль отъ себе прочъ». Бѣ бо тогда Святославъ не сдравуя. Ізяславъ же в борзѣ сгадавъ съ дружиною, пойма ратьники своя и поѣха изъѣздомъ к Чернигову. Святославу же не вѣдущую о изъѣзденїи Ізяслави, стоящую передъ городомъ в товарехъ съ княгинєю и с дѣтьми, бывшую же тогда дни недѣльному. И приѣхавъ Ізяславъ къ Деснѣ противу Свѣнковичемъ, и в зорѣ переправи полци своя чересь Десну. И бысть вѣсть Святославу, оже Ізяславъ бродит ся через Десну, а Половци воюють и сѣлце святаго Спаса зажгоша. И в борзѣ Святославъ наряди полкы своя... Святослав же ста изрядивъ полкв всѣ жда Ізяслава; тако бо творяшеть, яко поиде к нему на свою мысль, на ню же есть пошелъ, а молодъ перебравъ с Берендичи и с Каепичи пусти на Половци, и ти съ божиною помощю доѣхавше ихъ, начаша я

бити. И много ихъ избиша, а другыя руками изоимаша, и люди отполониша своя, иже бяху Половци поимали. Изяславъ же узрѣ Половци сѣчены бѣгающа, а ина топяща ся в Деснѣ, и нача ихъ прашати: «Что есть?» Они же повѣдаша ему: «Видихомъ полкы многы стояче у города!» Изяславъ же убоявъ ся ѣха опять за Десну и ночью заложивъ ся поѣха к Выреви... Володимиръ же просяшет ся у Святослава ѣхати по немъ, Святославъ же пусти его, но иде по немъ весь самъ. И пришедъ ко Выреви и пожже острогъ около города. В городѣ бо затворилъ ся бѣше съ княгинею Иванъ Ростиславичъ, а самъ Изяславъ шель бѣше в поле. И ту стоявше и шедше к Зарытому, и ту пожегше и много зла створивше възвратиша ся у своя си» (Іпат., стор. 346—348).

Того самого 1160 р. була не зовсім вияснена пригода, про яку читаємо в літописі: «Пришли бѣху рускии князи на Святослава на Володимирича и оступили бѣху въ Вщижи. Бѣяшеть же ся с ними из города, ожидая Изяслава, стрѣя своего с помочью и отъ цте своего отъ Андрѣя. Святослава же оба Олговичъ и Всеволодичъ и Рюрикъ и инии князи, слышавше идуча Изяслава Андрѣевича съ силою многою ростовскою, убоявше ся и даша ему миръ и възворотиша ся» (Іпат., стор. 348). Очевидно, мова тут про нову війну Святослава з сином Володимира Давидовича, що силою обставин із Чернігівської області був випертий у край в'ятичів, до якого також мав претензію Святослав. Його замирення з сином Володимира, спричинене страхом перед ростовською силою, не було тривке, бо ще того самого року Святослав зорганізував далеко сильніший похід на Вириж. «Том же лѣтѣ,— читаємо далі в Київській літописі,— поїде Святославъ Олговичъ ко Вщижю на Святослава на Володимирича, и Всеволодича с нимъ оба ходиста, и Рюрикъ с киевськимъ полкомъ, и Олегъ Святославичъ, Романъ из Смоленьска и Всеславъ ис Полотьска, Къснятинъ Сѣрославичъ с Галичаны. И стояша около него 5 недѣль и створиша с нимъ миръ; и на томъ цѣлова хрестъ Володимиръ къ Святославу, яко имѣти ему его в отца мѣсто и въ всей воли его ему ходити. И тако възвортиша ся въ своя си» (Іпат., стор. 349).

Як бачимо, Святослав воює з Володимиром не того, аби відібрати йому його волость, а тільки того, аби мати його під своєю волею, не підданим, але постійним союзником, яким був у нього Святослав Всеволодич. Яка ширша

політична думка лежала поза тим у чернігівського князя, що не мав виглядів на Київ, не беруся вгадувати.

В р. 1161 сталася Святославові пригода, досить неприємна в своїх наслідках. Читаємо про неї в Київському літописі: «Томъ же лѣтъ посла Ростиславъ къ Святославу, река ему: «Пусти ко мнѣ дѣтя Олга, ать познаеть Кияны лѣпшия и Берендичѣ и Торкы». Святославъ же безо всякого извѣта пусти ему сынъ свой» (Іпат., стор. 351). Яку мету мав Ростислав для сеї просьби, не беруся вгадувати; не вийшла вона на добро ані йому, ані запрошеному. Олег незабаром мусив утікати з Києва, потім відійшов також від вітця до Курська, а тут за намовою приятелів перейшов на сторону Ізяслава. «Бысть же вѣсть Святославу, оже Всеволодича и сынъ его Олегъ сложили ся любовью съ Ізяславомъ, и велми бысть печалень о томъ. И повѣда Святославъ мужемъ своимъ, оже Всеволодича и Олегъ приложили ся ко Ізяславу. И рекоша ему мужи:

«Дивно есть, княже, оже жалуеши
На сыновца своя¹ (и) на Олга,
А живота своего не блюдеши.
Се не лжа ти есть, оже Романъ Ростиславичъ
Посылаеть из Смоленска попа своего къ Ізяславу,
Река тако: «Отдаваеть ти братя Черниговъ,
А съ мною въ любви поживи!»
А самъ паки хотѣлъ ти сына яти Киевѣ.
А уже еси, княже, и волость свою погубиль,
Держа ся по Ростиславѣ,
А онъ ти вся ко лѣнниво помогаеть».

И тако нужею,— додає від себе літописець,— поведе ся Святославъ отъ Ростислави любви къ Ізяславу» (Іпат., стор. 351—352).

Ізяслав зараз того самого року зі своїми новими союзниками та з половцями вибрався в похід на Ростислава, але Святослав не рушився з Чернігова, й Ізяславів похід сим разом закінчився ганебною втекою на саму вість, що Ростислав «свѣкупя воя многы пойде на Ізяслава» (Іпат., стор. 352).

Зимою в початку 1162 р. Ізяслав іще раз попробував щастя здобути Київ, і справді йому пощастило, але се востаннє йому всміхнулося щастя перед загибеллю. Святослав і сим разом не брав участі в поході, а коли Ізяслав д[ня] 17 лютого, виперши Ростислава, в'їхав до Києва, Свято-

¹ Р[укопис]: свого, хоч мова про двох Всеволодичів.

слав, немов прочуваючи його лихий кінець, написав йому із Чернігова лист, у яким «велѣ йому миръ взяти» з увагою:

«Пақы ли ти не дадя мира,
А всяко поѣди за Днѣпрѣ!
Аже будешь за Днѣпромъ,
То вся твоя правда будеть».

Ізяслав не послухав Святослава й відповів йому:

«Братѣя моя воротивше ся
Пойдуть (кождо) у волость свою,
А мнѣ (куда) ся воротити?
В Половци не могу ити,
А у Выри не могу голодомъ мерети,
А лѣпле хочю сдѣ умерети».

(Іпат., стор. 354)

І справді, [дня] 6 марта він погіб у битві з союзними військами правобережних князів. «И постигне и Воиборъ Негечевичъ и сѣче по главѣ саблею, а другый бode и въ стегно, въздымъ ѣ, и ту легѣ с коня. И вземъ ѣ Мьстиславъ лѣ жива посла в манастырь к святому Спасу, еже есть въ Копыревѣ конци» (в Києві). Убьень же бысть Ізяславъ мѣсяца марта въ 6 день, и оттолѣ (з Києва) послаша и Чернигову. Святославъ же спрятавъ тѣло его съ слезами, и положиша тѣло его въ отни ему церкви у святою мученику Бориса и Глѣба мѣсяца марта 13 день же бѣ тогда понедѣльникъ» (Іпат., стор. 354—355).

В тім самім році записано в Київськiм літописі без ближчого означення часу, що «цѣловаша хрестъ Олговици к Ростиславу, Святославъ Олговичъ и Всеволодича оба» (Іпат., стор. 356), а під р. 1163 маємо там же записку: «Престави же Святославъ мѣсяца февралѣя въ 15 день, а въ 17 вложенъ бысть в гробъ в понедѣльникъ» (там же, стор. 358). Умер, розуміється, в Чернігові.

Писано в днях 28 вересня до 8 жовтня 1914

III. ІГОРЕВА РІДНЯ

В Ігоря були два брати, старший Олег, а молодший Всеволод. Про першого з них першу згадку в Київськiм літописі маємо під р. 1147 у описі гостини Святослава Ольговича у кн[язя] Юрія в Москві, де згадано, що Святослав, доїздячи туди, вислав наперед свого сина Олега,

«Олегъ же ѣха на передь къ Гюргеви и да ему пардусъ» (Іпат., стор. 240). Зараз по тім згадано про Олега вдруге між тими, що одержали дарунки від кн[язя] Юрія (там же, стор. 241). Під р. 1150 знаходимо відомість, що кн[язь] «Гюрги вда дочерь свою за Святославича за Олга» (там же, стор. 275). Олег міг тоді мати щонайменше 20 літ, отже, можна допустити, що він уродився коло р. 1130.

Дальшу згадку про Олега маємо під р. 1159 із нагоди з'їзду князів у Лутаві, коли «бысть любовь велика межи ими по три дни и дарове мнози» (там же, стор. 342). Слідуючого року Олег брав участь у якомусь, ближче не означенім, може навіть самостійнім, поході на половців, про який записано коротко: «Тогда Олегъ Святославичъ изби Половци и Сантуза уби, половецьского князя» (там же, стор. 346). Той похід відбувся правдоподібно весною, бо того самого року бачимо Олега другий раз у поході його вітця з союзниками на Вщиж проти Святослава Володимировича (там же, стор. 349). У р. 1162 він разом із турівськими князями Рюриком і Святополком Юрійовичами йде походом до Слуцька на Володимира Мстиславича (там же, стор. 356).

Під р. 1164 маємо одинокі трохи просторіше, на жаль, без початку, оповідання про Олега з нагоди смерті його вітця. Подаю се оповідання в його первісній віршованій формі:

...и отрекоша дружина Олгова¹:
«Княже, не стряпай, ѣди в борзѣ!
Всеволодичъ бо недобрѣ жиль
Съ отцемъ твоимъ и с тобою,
Ачи что замыслить лихое?»

Олегъ же в борзѣ ѣха Чернигову,
И не заста отца живого;
Таиша бо смерть его за три дни
До Олгова приѣзда.

Се же створи княгини сгадавши съ пискупомъ
И с мужи князя своего с передними,
И цѣловаша святого Спаса на томъ,
Яко же послати ся къ Всеволодичю Новугороду.

Первое цѣлова пискупъ Антонъ святого Спаса,
И по томъ дружина цѣловаша.
И рече Гюрги тысячкый:
«Намъ было не лѣпо дати пискупу

¹ В тексті без потреби, а може через помилку: дружинѣ Олгови.

Цѣловати святаго Спаса,
Зене же святитель есть,
А намъ (ся) онъ не блазнити,
Зане же князи свои (не) любиль».

И рече пискупъ: «Того дѣля извѣщаю ся передъ вами,
Да Богъ ми будетъ и того-рожьшая,
Яко не послати ми къ Всеволодичю никим же
образомъ,

Ни извѣта положити.
Паче же, сынове, вамъ молвлю,
Да не погинете душею,
И будете предатели, яко Июда».

Се же молвяше имъ лъсть тая в собѣ,
Бяше бо родомъ Грѣчинъ;
Се же первое цѣлова святаго Спаса,
Се же створи злое преступление,
Исписавъ грамоту и посла къ Всеволодичю, река тако:

«Стрый ти умерлъ, а по Ольга ти послали,
А дружина ти по городомъ далече,
А княгини сидитъ въ изумѣнии с дѣтьми,
А товари множество у нея.
А поѣди в борзѣ, Олегъ бо ти еще не въѣхалъ,
А по своей воли възмеша рядъ с нимъ».

Святославъ же прочте грамоту в борзѣ,
И посла сынъ свой в Гомнй,
А посадники посла по городомъ,
А самъ хотѣ поѣхати Чернигову.

Услыша, оже Олегъ уже въ Черниговѣ,
И начаста слати межи собою ладячи ся о волостехъ.
Олегъ же на ся поступивъ улады ся
Святославу съступи Чернигова, а собѣ взя Новгородъ.

И посла Олегъ съ крестомъ Ивана Радьславича,
И цѣлова хрестъ Святославъ къ Ольгови,
Яко ему правити, и не управи;
Рекъ бо бяше Всеволодичъ хрестъ цѣлуя:
«А брати ти надѣлю Игоря и Всеволода» —
И ни тѣма управи.

(Ипат., стор. 357—358)

Як бачимо, се оповідання, крім історичної, має також не малу літературну вартість як образок родинного та політичного життя з князівської доби.

Олег, мабуть, повдовів у тім році, бо під роком 1165 маємо записку: «Том же лѣтѣ ведена бысть Ростиславна Огафья за Ольга Святославича мѣсяца юния въ 29 день» (там же, стор. 359).

В р. 1167 прийшло до війни між Олегом і Святославом Всеволодичем за спадщину. Се оповідання має також віршовану форму й поетичну закраску.

Том же лѣтъ взя рать Святославъ Всеволодичь
Съ Олгомъ про Володимирича.
Олегъ бо просяше въ правду надѣлѣнья,
Святославъ же не пода ему,
Но вда брату своему лѣпшюю волость,
А сына посади въ Вщижи.

Ростиславъ же усмотривъ правду,
Оже Святославъ обидить Олга,
Тѣм же нача помогати Олгови.
Много же посыла Ростиславъ къ Святославу.
Веля ему правду надѣлити Олга
И добра имъ хотя.
Святославъ же не послуша его.

Олегъ же поѣха къ Стародубу,
Стародубци бо прислали ся бяху ко Олгови;
Упереди помочь Ярославля в городъ,
И горожаномъ нѣлзѣ бѣ мысли своей створити.
Олегъ же ворота ся опять гнѣвень¹
Много взяв полонъ.

Святославъ же посла брата своего Ярослава
С Половци к Новугороду,
И дошедше Молочьны рѣки,
И ту воротиша ся вдалѣе пятнадцать верстъ отъ
града.

Олегъ же бѣ в то веремя не сдравуя велми,
Яко не моши ему ни на конь всѣсти.
Ростиславъ же, увѣдавъ, яко Олегъ велми болить,
Нача слати къ Олгови, веля ему мирити ся.

Олегъ же послуша его, взя миръ съ братомъ.
Святославъ же да Олгови четьри городы,
И хрестъ цѣловаста.

(Пат., стор. 359—360)

Маємо тут одно з численних літописних оповідань про міжусобні війни руських князів, що звичайно були ведені малими силами та з малими стратами й кінчилися замиренням на короткий час. Міжусобиця між Олегом і Святославом Всеволодичем, що по добрій волі Олега став володарем Чернігова, почалася справді за справедливий поділ Оле-

¹ Р[укопис]: гнѣвы.

гової батьківщини, а не «про Володимирича», себто про Святослава Володимировича, внука Давидового, який умер власне в початку 1167 р. у Вщижі і про якого в дальшій оповіданні нема згадки. Ставши зятем Ростислава, князя смоленського, Олег знайшов у нім піддержку проти Всеволодича й можливість узискати собі невеличке побільшення своєї волості.

В тім самім році 1167 у Олега вродився син Борис, а світським іменем Святослав (там же, стор. 360). Перше його подружжя було, правдоподібно, бездітне. У тім році, мабуть уосени, бачимо Олега знов у війні з половцями. «Том же лѣтъ би ся Олегъ Святославичъ с Бонякомъ, и побѣди Олегъ Половци» (там же, стор. 361). Під р. 1168 згадано про Олега в оповіданні про похід його тестя Ростислава на Новгород, де читаємо:

Того же лѣта исходяча поїде Ростиславъ Новугороду,
Понеже не добрѣ живяху Новгородци
Съ Святославомъ, сыномъ его.
И приде Чичьрьску к зяти Олгови,
Ту бо бѣ Олегъ ждалъ его с женою.

И поя Олегъ Ростислава на обѣдъ,
И бысть радость велика въ тѣ день межи ними.
Олегъ же многы дары вдасть Ростиславу,
И дчи ему вда многы дары.

На оутрии же день възва Ростиславъ
К собѣ Олга и дчерь,
И паче болшими дарми оучредивъ всихъ
Иде Смоленьску.

(Іпат., стор. 361—362)

Як бачимо, за radoщами стрічі тестя з зятем про похід на Новгород якось забулося. При кінці того самого року Олег уже зимою знов ходив на половців. Про той похід читаємо:

Той же зимѣ ходиша Олговичи на Половци,
Бѣ бо тогда люта зима велми.
И взя Олегъ вежѣ Козини
И жену и дѣти и злато и сребро,
А Ярославъ Беглюковы вежѣ взя.
И похваливше Бога и пречистую его матерь,
Възвратиша ся въ свояси.

(Іпат., стор. 364)

Під роком 1170 згадано Олега разом із його братом Ігорем у числі тих князів, яких суздальський князь Андрій

Юрійович під проводом свого сина Мстислава вислав на Київ і які доконали злопам'ятного в історії України ограблення тої «матері руських городів» (Іпат., стор. 372). Оповідання про той сам похід зі згадкою про Олега й Ігоря Святославичів маємо в Переяславсько-Володимирським літописі під роком 1168 (Лавр., стор. 330).

Під роком 1174 маємо знов невеличке оповідання про міжусобицю лівобережних князів.

В то же время черниговскому князю
Не мирну с Олгомъ Святославичемъ,
И воевашеть Олегъ Святославлю волость
черниговскую.

Святославъ же умираи ся съ Ярославомъ
Со Изяславичемъ с Кыевскимъ,
Пойде на Олга и пожъже волость его,
И мно(го) зла сътворивше,
И възвратиша ся къ Чернигову.

(Іпат., стор. 393—394)

Та сама відомість, лише коротше, без згадки про Ізяслава, поміщена також у Лавр., стор. 348 під роком 1175.

Ще нещасливішу пригоду мав Олег у р. 1175, про яку читаємо ось що:

В то же лѣто зача рать Олегъ Святославичъ,
Посла ся к шюриномъ своимъ,
И поведе ъ на брата своего Святослава на Черниговъ.
И пришедше Ростиславичи и Ярославъ
Пожгоша Лутаву и Моровиескъ,
(И) цѣловавше крѣсть возвратиша ся во своя си.
Олегъ же с братома приде къ Стародубу,
Но города не взя,
Но что скота около Стародуба всѣхъ сель заемъ,
И гна къ Новугороду.

Святославъ же съ братомъ Ярославомъ
Иде на Олга к Новугороду.
И приступиша къ городу, и выйде противу имъ Олегъ,
Наряди полкъ свой и ступиша ся.

Толко по стрѣлѣ стрѣливше побѣгоша,
Самъ же утече князь въ городъ,
А дружину его изымаша, а другую посѣкоша,
А острогъ пожѣгоша.

И заутра присла ся с миромъ,
И умиривше ся и возвратиша ся во своя си.

(Іпат., стор. 406—407)

Се була остатня воєнна пригода того князя. Про його смерть читаємо під роком 1179 ось що: «В том же лѣтъ прѣстави ся Олегъ Святославичъ мѣсяця генваря въ 16, и положиша и у святого Михаила» (там же, стор. 415), очевидно, в Новгороді-Сіверськім.

Про молодшого брата Ігоревого Всеволода маємо в Київськім літописі меншу згадку під роком 1160 у загадковій записці: «Ростиславъ (Мстиславич, що в тім році став великим князем у Києві) бяше поялъ у Святослава Всеволода, сына его, увѣряя Кияны и Берендѣѣ, бяху бо невѣрующе за свое съгрѣшение» (там же, стор. 347). Про що увіряв Ростислав киян і берендіїв і яку поміч міг йому дати молодий ще тоді Всеволод, із сього відірваного речення годі догадатися.

Другу згадку про Всеволода маємо під р. 1164 в вищенаведеном оповіданні про те, як Олег зайняв Чернігів по смерті вітця й як Святослав Всеволодич витурих його відтам, обіцяючи наділити його братів Ігоря і Всеволода (там же, стор. 358). Дальшу згадку про нього маємо під р. 1170 у оповіданні про приготування київського князя Мстислава Ізяславича до походу на половців, до якого рушив також Олег Святославич і брат його Всеволод (там же, стор. 368). Дальшу згадку про нього маємо під роком 1180, де згадано про похід Святослава (Всеволодича) на Любеч, до якого він «призва к собѣ братью свою Ярослава, Игоря и Всеволода» (там же, стор. 415). Розуміється, рідним братом його був лише Ярослав, що помагав йому в війнах з Олегом, а Ігор і Всеволод були брати Олегові. Принагідні згадки про Всеволода маємо під р. 1180 у оповіданні про похід князя Святослава на Суздаль, де той князь промовляє «братъи своєю»: «Се азъ старѣе Ярослава,

А ты, Игорю, старѣе Всеволода,
А нынѣ я вамъ во отця мѣсто остал ся.
(Іпат., стор. 418)

По невдалім поході на Суздаль Ярослав із Ігорем ідуть на Друцьк, «а Всеволода, Ігорева брата, оставиша в Черниговѣ и Ольга Святославича» (стор. 419). Принагідну згадку про Всеволода маємо також під роком 1183 в описі походу руських князів на половців та їх пораження над рікою Хирнем; про Всеволода тут сказано лише, що Ігор «самъ ѣха поима со собою брата своего Всеволода» й інших (там же, стор. 425). Так само принагідно згадано про Всеволода

під р. 1183 в оповіданні про похід Ігоря на половців; тут Ігор «призва к собѣ брата своего Всеволода» (стор. 427), але не сказано, відки. Аж під р. 1185, у описі пам'ятного нещасливого походу Ігорєвого на половців, сказано, що Ігор вирушив у похід, «поимя со собою брата Всеволода ис Трубецка» (стор. 430). На дальшій стороні в тім самім оповіданні сказано, що Ігор над Осколом «жда два дни брата своего Всеволода, тотъ (бо) бяше шель инемъ путемъ ис Курьска». З тих речень не можна рішучо догадатися, чи Всеволод тоді, перед походом, княжив у Курську, чи в Трубецьку; правдоподібніше, мав тільки невелику Трубецьку волость, хоча автор «Слова о полку Игоревѣ» дає пізнати, що він був курським князем («А мои Куряни» і т. д.). Про участь Всеволода в битві над Сюрлієм сказано лише, що

Игорь и Всеволодъ по малу идоста,
Не роспустыста полку своего.
(Там же, стор. 432)

В описі битви над Каялою знов лише коротка згадка, що Ігор, коли його зломили половці, «видѣ брата своего Всеволода крѣпко борюща ся»; ся боротьба дійшла до того, що «Всеволодъ толма бивше ся, яко и оружья в руку его не доста» (там же, стор. 433), по чім, очевидно, половцям не трудно було взяти його в неволю. Розуміється, се не виключає, що Всеволод у тій битві держався дуже хоробро, хоча не зайвим буде заважити, що опис його надзвичайного геройства в поемі, неважаючи на всі поетичні оздобы, трохи шаблонувий та мало фактичний.

Під роком 1191 знов тільки принагідна [згадка] про Всеволода та його участь у поході Ігоря на половців (там же, стор. 452). Під роком 1194 знов принагідна згадка про нараду князя Святослава з Ярославом, Ігорем і Всеволодом у Рогові (там же, стор. 456), а під роком 1196 звістка про його смерть та похвала, не дуже вже звичайна в тих часах:

Того же лѣта во Олговичехъ
Престави ся князь Всеволодъ Святославичъ,
Братъ Игоревъ, мѣсяца мая,
И тако спрятавшє тѣло его
Вся братья во Олговичехъ племенн
С великою чєстью и с плачємъ великомъ и
рыданіємъ.

Понеже бо во Олговичехъ всихъ
Оудалѣє рожаємъ и воспитаніємъ

И возрастомъ и всею добротою
И мужьственною доблестью,
И любовь имѣяше ко вснмъ.

Епископъ же черниговской
И вси игумени и попове
Проводиша его до гроба со обычными пѣс(н)ми
И положиша его во церкви
Святоѣ Богородици в Черниговѣ.
И приложи ся ко отцемъ своимъ и дѣдомъ,
Давъ общій долгъ, его же
Нѣсть убѣжати всякому роженому.
(Пат., стор. 467)

Син Ігоря Володимир, при хрещенні названий Петром, уродився д[ня] 8 жовтня 1173 р. (там же, стор. 383). У р. 1180 він, маючи ледве 7 літ, був уже властителем полку, про який згадано в описі війни Мстислава Володимировича з половцями та їх союзником Ігорем біля Долобська. В тій битві полк Володимира під проводом Бориса Захарійовича стояв і боровся по стороні Мстислава проти Володимирового вітця. В літописі сказано раз, що в числі висланих князем Рюриком проти Ігоря й половців був також «Борись Захарьичъ с Володимерими людми, княжича своего», а другий раз згадується знов «Борись Захарьичъ с полкомъ своего княжича Володимѣра» (там же, стор. 420—421). Сам Володимир, очевидно, не брав участі в тій битві. Під р. 1183 у описі походу Ігоря та його свояків на половців згадано Володимира виразно між учасниками походу (там же, стор. 427). Так само згадано його між учасниками нещасливого походу з р. 1185 з тим додатком, що Ігор покликав його з Путивля (там же, стор. 430—431). Комбінуючи ту вказівку з тим, що сказано в поемі про побут жінки Ігоревої Ярославни в Путивлі в часі його походу, можемо догадуватися, що Володимир перед походом постійно пробував у Путивлі при матері, зайнятій головно зарядом великого та багатого князівського хазяйства. В описі битви над Сюрлієм бачимо Володимирів полк у переднім ряді (там же, стор. 431). Як і слід було, Володимир зі своїм полком перший кидається на половців («поткоша по нихъ», там же, стор. 432). В описі нещасливої битви над Каялою про Володимира сказано лише, що «яль Володимера Копти в Улашевичихъ» (там же, стор. 434). З половецької неволі він вернув аж два роки пізніше, «о велиці дні» 1187 р. з Кончаківною та прижитою з нею дитиною, по чім

Ігор «створи свадбу сынови своему и вѣнча его ис дѣтятемъ» (там же, стор. 443).

В початку XIII в. доля загнала Володимира Ігоревича до Галича. Літописне оповідання тут робиться неясне задля великої прогалини, в якій пропало 5 літ князювання Романа Галицького в Києві. Від р. 1201 починається в рукописах Галицько-Волинський літопис, у яким представлення подій дуже часто темне, немов уриване, та скупе на слова. Під роком 1202 читаємо тут: «Рюрикъ же вороти ся Кыеву (він став великим князем по наглій смерті Романа, скинувши чернечу рясу, яку «бѣ приялъ боязни ради Романовы» (там же, стор. 460). «Малу же времени минувшю, и приведоша кормиличича, иже бѣ загналъ великій князь Романъ невѣры ради, славяху бо Игоревича:

Послушавше ихъ галичкыи бояре
И послаша по нихъ и посадиша и,
И в Галичѣ Володимира,
А Романа во Звенигородѣ.
Княгини же Романовая взяше дѣтятъ свои
И бѣжа в Володимеръ.
И еще же хотящю Володимеру
Искоренити племя Романово,
Поспѣвающимъ же беззаконнымъ Галичаномъ,
Посла же Володимеръ со свѣтомъ галичкыхъ бояръ
На рѣчьє попомъ к Володимерцемъ, реки имъ:
«Не имать остати ся градъ вашъ,
Аще ми не выдасте Романовичю
(И) аще не примете брата моего Святсслава
Княжити в Володимерѣ».
Володимерцемъ же хотящимъ убити попа,
Мьстьбогъ и Мончюкъ и Микифоръ рѣша:
«Не подобаетъ намъ убити послы».
Имѣяху бо лествъ во сердцѣ своемъ,
Яко предати хотяху господу свою,—
Спасенъ же ими бысть попъ.
На утрѣя же увѣдавши княгини,
И свѣтъ створи с Мирославомъ и с дядькомъ,
И на ночь бѣжаша в Ляхы.
Даннла же возмя дядька передъ ся
Изыде изъ града;
Василка же Юрьи попъ с кормилицею возми
Изыйде дырею градною.
Не вѣдяху бо, камо бѣжаше,
Бѣ бо Романъ убьенъ на Ляхохъ,
А Лествько мира не створиль.
Богу же бывшю поспѣшнику
Лестко же помяну вражды,
Но с великою честью прия ятровь свою и дѣтятъ
Сожаливъ ся и рече:

«Яко дьяволь есть повергль вражду сию mezi
нами».

Бѣ бо Володиславъ лестя mezi има
И зазоръ имѣя любви его.

(Пат., стор. 481)

З сього оповідання дізнаємося, що всі три Ігоревичі, Володимир, Роман і Святослав, знайшли або шукали панування в Західній, Червоній, або Галицькій, Русі. Володимир засів у Галичі, головнім центрі тої Русі, а Роман у Звенигороді, тепер селі Бобрецького повіту недалеко Львова; надто Володимир усякими правдами й неправдами старався позискати Володимирське князівство на Волині. Не досягнувши своєї мети в р. 1202 в самім Володимирі, він слідуєчого року силкується перетягти на свій бік угорського короля й польського короля Лешка, у якого знайшла захист удова по Романі зі своїми двома синами. Про се записано в літописі коротко: «Володимеръ же многа дары посла королеви и Лестькови» (там же, стор. 482). Та по довшім часі, хоч іще того самого року, оба брати Ігоревичі посварилися, як читаємо в літописі:

По сем же долгу времени минувшю
Мятежь бысть mezi братома
И Володимеромъ и Романомъ.
Романъ же ѣха во Угры,
И поя Угры би ся с братомъ,
И побѣдивъ (его) взя Галичь,
А Володимеръ бѣжа во Путивль.
(Пат., стор. 482)

Не довге було й Романове панування в Галичі. Під р. 1205 читаємо в літописі:

Андрѣй же король увѣдивъ безаконье галичкое
и мятежь,

И после Бенедикта с вой своими,
И (той) я Романа в бани мыюща ся,
И посла и во Угры.

Бѣ бо Тимофѣй в Галичѣ премудръ книжникъ,
Отцество имѣя во градѣ Киевѣ,
Притчею рече слово о семъ томители Бенедиктѣ:
«Яко в послѣдняя времена
Тремя имены нарсчет ся антихристъ».

Бѣгаше же Тимофей отъ лица его,
Бѣ бо томитель бояромъ и гражданомъ,
И блудъ творя; и оскверняху жены же
И черници и попадьи,—
В правду бѣ антихристъ за скверная дѣла его.

Під роком 1206 маємо продовження сего оповідання:

Приведоша же Галичане Мьстислава на Бенедикта,
И прииде к Галичю;
И не успѣвшю ему ничто же
Щепановичъ Илия возведъ и на Галичину могилу,
Осклабив ся рече ему:
«Княже, уже еси на Галичини могылѣ посѣдѣлъ,
Тако и в Галичѣ княжилъ еси».
Смѣяху бо ся ему, (и) ѿвороти ся в Пересопницю¹.
Романъ же утече изъ Угорь,
И послаша (его) Галичанѣ
Ко брату его Володимеру глаголюще:
«Сгрѣшихомъ к вамъ!
Избави ны томителя сего Бенедикта!»

Они же пойдоша ратью,
А Бенедиктъ бѣжа во Угры.
Седе же Володимеръ в Галичѣ,
А Романъ во Звенигородѣ,
А Святославъ в Перемышли,
А сыну своему да Теробовль Изяславу,
А Всеволода сына своего
Посла во Угры ко королеви с дары.
(Пат., стор. 483—485)

В остатніх рядках мова, очевидно, про Володимира, що, засівши в Галичі, став верховним князем Західної Русі й міг роздавати менші князівства своїм братам і своїм сиnam. Яке було їх панування й як воно закінчилося, про се маємо дуже гарне оповідання в нашій літописі під роком 1208, яке подаю тут у його поетичній формі:

Свъѣтъ же створиша Игоревичи
На бояре галичкыи, да избьють и,
И по прилучаю избьени быша.
И убьень же бысть Юрьи Витановичъ,
Илия Щепановичъ (и) нини велиции бояре,—
Убено же бысть ихъ числомъ пять соть,
А нини разбѣгоша ся.

Володислав же кормиличичъ бѣжа во Угры
И Судиславъ и Филипъ,
Наидоша Данила во угорьской землѣ дѣтьска суцѣ,
И просиша у короля угорьского:
«Дай намъ отцича Галичю Данила,
Атъ с нимъ приемемъ и отъ Игоревичевъ».

¹ За сим словом автор літопису додав: «И по семъ скажемъ о Галичинѣ могилѣ и о начатѣ Галича, откуда ся почалъ» (там же, стор. 484), але не сповнив сеї обіцянки.

Король же с великою любовью посла воя в силѣ тяжцѣ,
И великого дворьского Пота,
Поручивъ ему воеводство надо всѣми вои.
Имена же бывшимъ воеводамъ с нимъ:
Первый Петръ Туровичъ, второй Банко,
Трети Мика Брадатый, четвертый Лотохароть,
Пятыи Мокьянъ, шестый Тибрець,
Седьмы Мароцель и инни мнозии,
Их же не мощно сказати и ни писати.

И совокунившѣ ся вси первое придоша на градъ
Перемышль,

И пришедшу Володиславу ко граду и рече имъ:
«Братье, почто смущаете ся?

Не сии ли избиша отци ваши и братью вашу,
А инни имѣние ваше разграбиша,
И дщери ваша даша за рабы своя¹,
А отчьствии вашими владѣша инни пришелци?
То за тѣхъ ли хочете душу свою положить?»

Они же сжаливши си о бывшихъ,
Предаша градъ и князя ихъ Святослава яша.

Оттуду же придоша ко Звенигороду.
Звенигородьцемъ лютѣ борющимся² с ними
И не пушающимъ (ихъ) ко граду ни ко острожнымъ
вратомъ,

О нем же стоящимъ окрестъ града,
Василку же княжащую во Белзѣ,
И придоша же отъ него Великий Вячеславъ Тольстый
И Мирославъ и Дъмьянъ и Воротиславъ
(И) инни бояре мнозѣ и вои отъ Белза,
А отъ Лестка отъ Ляховъ Судиславъ Бернатовичъ
Со многими Поляны,
И отъ Пересопници приде Мьстиславъ Нѣмый
Со многими вои,
Олександръ с братомъ отъ Володимеря
Со многими вои,
Ингваръ же посла сына своего из Лучька
(И) из Дорогобужа и Шюмьска со многими вои.
И приѣхаша же и Половци Романови на помощь
(И) Изяславъ с ними Володимеричъ.

Утром же не побѣдившимъ воємъ,
И гнаша ихъ со становъ своихъ;
Мика же убо денъ, и Тѣбаша и главу ему стялъ.
Половци же узрѣвше я крѣпци налегоса на ня.
Онѣм же ѣдущимъ напреди ими к Лютой рѣцѣ.
Оже быша не приѣхалѣ Ляховѣ и Русь,
И сошедше одва препровадиша рѣку Лютую,
Половцемъ стрѣляющимъ и Руси противу имъ.

¹ Р[укопис] через помилку: ваша.

² Рук[опис]: дод[ано] зайве «имъ».

Тѹ же Марцель хоругве своеѣ отбѣже и Русь взятъ ю,
И поругъ великъ бысть Марцелови,
И возвратиша ся во колымагы свои,
Рекше¹ во станы.

Оттудѣ же Романъ изниде из града,
Помощи иша в рускыхъ князехъ.
И бывшую ему (в) Шумскы на мостѣ²
Ятъ бысть Зернком и Чюхомою
И приведенъ бысть во станъ ко князю Данилови
И ко всимъ княземъ и ко воеводамъ угорскимъ

И послаша ко гражаномъ рекуше:
«Передайте ся! Князь вашъ ятъ бысть».
Онѣмъ же не имущимъ вѣры,
Донеле же извѣсто бысть имъ,
И предаша ся Звенигородци.
Оттуду же поидошак Галичю,
И Володимеръ бежа из Галича
И сынъ его Изяславъ, и гнаша и до Нѣзды.
Изяславъ же би ся на мостѣ³ Нѣзды рѣкы,
И отъяша отъ него коня Сумныя,
По томъ же возвратиша ся в Галичь.

Тогда же приѣха княгини великая Романовая
Видитъ сына своего присного Данила.
Тогда же бояре володимирьстии и галичкыи
И Вячеславъ володимирьскый и Володиславъ галичкый
И вси⁴ воеводы угорскыя⁵
Посадиша князя Данила
На столѣ отца своего, великаго князя Романа,
Во церкви святѣя Богородица, приснодѣвица Марья.

Король же Андрѣй не забы любви своея первыя,
Иже имѣяше ко брату си, великому князю Романови,
Но посла воя своя и посади сына его⁶ в Галнчи.

Ятымъ же бывшимъ княземъ Роману, Святославу,
Изяславу⁷,

Угромъ же хотящемъ е вести королеви,
Галичаномъ же молящимъ ся имъ,
Да быша и повѣсили мѣсти ради,
Убѣжени же бывше Угре великими дарьми,
Предани быша на повѣшение мѣсяца сентября.

(Ипат., стор. 484—486)

¹ Перед сим словом у р[укописі] зайве и.

² Р[укопис]: мосць, вар[іант]: мѣстѣ.

³ Р[укопис]: мѣстѣ.

⁴ Р[укопис]: далі дублет до р[ядка] «бояре володимирьстии и галичкыи», очевидно, зайвий.

⁵ За сим словом у р[укопису] дод[ано] зайве и.

⁶ Р[укопис]: своего.

⁷ Р[укопис]: Ростиславу.

Се був сумний кінець двох синів Ігоревих, Романа і Святослава, та його внука, Володимирового сина Ізяслава. Про самого Володимира після звістки про його втеку з Галича губиться всякий слід у літописі.

Про жіночу рідню Ігореву маємо ще три записки в Київським літописі. В р. 1166 його сестра невідомого імені вийшла заміж за Ярополка Ізяславича, а незабаром по тім умерла його мати, також невідомого імені (Іпат., стор. 359), а в р. 1189 його дочка, також невідомого імені, вийшла заміж за Давида Ольговича.

Писано в днях 29 жовтня до 1 листопада 1914

IV. КНЯЗІ, СУЧАСНІ ІГОРЕВІ

В «Словѣ о полку Игоревѣ» в розділах VIII—X (цитую по виданню Омеляна Огоновського: Слово о полку Игоревѣ, поетичний пам'ятник руської письменності XII віку. Текст з перекладом і з поясненнями видав Омелян Огоновський. У Львові. Накладом видавця. 1876, стор. 10—17) згадано 16 князів, сучасних Ігореві; перейду їх тут у тім порядку, в яким їх згадано в поемі, добираючи до кожного з них усе те, що сказано у літописах про події, про які згадано або на які натякнено в поемі.

I. Святослав, великий князь київський, згаданий у розд. VIII поеми ось якими високопоетичними рядками¹:

Тии бо два храбра Святъславлича Игорьъ и Всеволодъ
Оуже лжу оубуди(ста),
Которую то бяше оуспиль отецъ ихъ Стославъ
Грозный великий Киевский.
Грозою бяшетъ притрепеталъ
Своими силными плѣкы и харалужными мечи,
Наступи на землю половецкую,
Притопта холмы и яругы, възмути рѣки и озеры,
Иссуши потоки и болота,
А поганого Кобяка из Лукоморя,
От желѣзныхъ великихъ плѣковъ половецкихъ
Яко вихрьъ выторже.
И паде ся Кобякъ въ градъ Киевъ
Въ гриднищѣ Стослави.
Ту Нѣмци и Венеднци, ту Греци и Морава

¹ Правопис, прийнятий Огоновським на підставі власної комбінації та за прикладом Міклошичевого видання Нестора*, зміню відповідно до правопису найстаршого літопису.

Поють славу Стославлю,
Кають князя Игоря,
Иже погрузи жиръ во днѣ Каялы,
Рѣки половецкыя,
Рускаго злата насыпавши¹.
(Огон., стор. 10 і 12)

Сьому уступові поеми відповідає оповідання Київського літопису, подане під роком 1183, яке подаю тут у його поетичній формі:

Того же лѣта Богъ вложи въ сердце
Святославу князю Киевському
И великому князю Рюрикови Ростиславичю
Пойти на Половцѣ.

И посласта по околнѣ князи,
И совкупиша ся с нима
Святославича Мьстиславъ и Глѣбъ
И Володимѣръ Глѣбовичъ ис Переяславля,
Всеволодъ Ярославичъ из Лучьска с братомъ
Мьстиславомъ,
Романовичъ Мьстиславъ, Давыдовичъ Изяславъ
И городеньскій Мьстиславъ,
Ярославъ князь пиньскій с братомъ Глѣбомъ,
Из Галича отъ Ярослава помочь.

А своя братья не идоша рекуще:
«Далече ны есть ити в низъ Днѣпра,
Не можемъ свои землѣ пусты оставити
Но оже поидеши на Переяславль,
То скупимъ ся с тобою на Сулѣ».

Святославъ же не любуя на свою братью
Пойде послѣшая путь свой
И поущаемъ божиимъ промысломъ;
Тѣмъ старѣишни его сынове
Не утягоша отъ черниговской стороны².

Идушю же ему по Днепру, и ста ту,
Иде же нарѣцаеть ся Инжиръ бродъ,
И ту переброди ся на ратьную сторону Днѣпра,
И пять дний искаша ихъ.
Ту же отряди моложьшеѣ князѣ передъ своими
полкы,

Отряди же Володимера переяславского,
И Глѣба и Мьстислава сына своего
И Романовича Мьстислава,
И Глѣба Гюргевича князя дубровицьского

¹ Рукопис: насыпаша.

² Р[укопис]: сторонѣ.

И Мьстислава Володимерича
И Берендѣвъ с нимъ было двѣ тысячи сто.

Половци же узрѣвше Володимеръ полкъ
Крѣпко идушь на нихъ,
И побѣгоша гоними гнѣвомъ божиимъ
(И) святоѣ Богородицѣ.

Онѣм же ѣхавшимъ по нихъ
Не постѣгше возвратиша ся в Русь,
И стояша на мѣстѣ нарѣцаемемъ Ерель,
Его же Русь зоветъ Уголь.

Половецкий же князь Кобякъ мнѣвъ толко Руси,
Возврати ся и погна во слѣдъ ихъ.
Идушимъ же имъ по нихъ узрѣша я полци рустѣи
Начаша ся стрѣляти о рѣку
И начаша (ся) межи собою перегонити,
И бысть имъ того долзѣ.
Слышав же Святославъ и Рюрикъ,
И пустиша имъ болшиѣ полкы на помощь,
А сама поидоста за ними поспѣвающа.

Яко же узрѣша Половци помочныя полкы
И мнѣша ту Святослава и Рюрика,
Абѣ поскочиша.
Русь же приемше помощь божию,
И вѣвѣртѣша ся в нѣ,
И начаша ѣ сѣчи и имати.

И тако створи господь милость крестьяномъ,
В тый же день возвеличи Богъ
Князя Святослава и Рюрика за вѣру ею.

И ту яша Кобяка Карлыевича с двѣма сынома,
Бнлюковича Изая и Товляя с сыномъ
И брата его Бокмиша,
Осалука, Барака, Тарха, Данила
И Съдвака Колубничкого,
Яша жъ и Корязя Колотановича.
Ту убиша и Тарсука и инѣхъ безъ числа.

Створи же Богъ побѣду сю
Мѣсяця июля въ тридесять,
В понедѣльникъ в память святаго Ивана Виника.
Великий же князь Святославъ Всеволодичъ
И Рюрикъ Ростиславичъ,
Приемше отъ Бога на поганья побѣди
И возвратиша ся во своя си
Съ славою и честью великою.

(Ипат., стор. 426—427)

Сей Святослав, син Всеволода, був великим князем
київським від р. 1180 до липня 1194. Вія не був вітцем

Ігоря, якого отець був Святослав Ольгович. І коли автор «Слова о полку Ігоревѣ» в уступі, наведеним на початку сього розділу, називає його вітцем Ігоря і Всеволода, то се треба вважати не помилкою сучасника, а конвенціональним зворотом, по якому менші удільні князі відносилися до київського князя як сини до вітця. Се потверджує дальший уступ поеми, де той сам Святослав, нарікаючи на похід Ігоря й Всеволода, називає їх не синами, а «сыновцями», себто братаничами, хоч і такими вони властиво не були. Той уступ, що починається зловіщим сном Святослава, виглядає в поемі ось як:

Тогда великий Сѣославъ изрони злато слово
Слезами смѣшено и рече:
«О моя сыновця Игорю и Всеволоде!
Рано еста начала половецкую землю мечи цвѣлити,
А себѣ славы искати.
Но не честно одолѣсте
Не честно бо кровь поганую пролиясте.
Ваю храбрая сердца въ жестоцѣмъ харалузѣ скована
И въ буети закалена,—
Се ли створисте моей сребренѣй сѣдинѣ?
А оуже не вижу власти силнаго и богатаго
И много вои брата моего Ярослав
С черниговськыми былями,
С Могуты и с Татраны и с Шельбиры,
И с Топчакы и с Ревуты и с Ольберы.
Тии бо бес щитовъ с засапожники
Кликомъ полкы побѣждають,
Звонячи въ прадѣдную славу:
Но рекосте: «Мужайме ся сами!
Преднюю славу сами похытимъ,
А заднею ся сами подѣлимъ».
А чи диво ся, братие, стару помолодити?»
(Огон., стор. 12 і 14)

На тім, по моїй думці, кінчиться промова Святослава до бояр, за якою треба допустити пропуск скількох рядків, де зазначено промову когось із бояр і її початок, за яким іде корогенька та невикінчена притча про сокола «в мытєхъ» і продовження промови до князя: «На се зло, княже, мы не пособіє».

Лігописне оповідання, аналогічне до сього уступу поеми, без сумніву, менше поетичне, та зате ближче правди, міститься під тим самим роком 1185, що й оповідання про нещасливий похід Ігоря.

В то же время великий князь
Всеволодичъ Святославъ шель бѣшетъ в Корачевъ

И собирають отъ вѣрхънихъ земель вое
Хотя ити на Половци к Донови на все лѣто.

Яко возвори ся Святославъ
И бысть у Новагорода Сѣверьскаго,
И слыша о братьи своей,
Оже шли суть на Половци утаивше ся его,
И нелюбо бысть ему.

Святославъ же идыше в лодыяхъ,
И яко приде к Чернигову,
И во тѣ годъ прибѣже Бѣловолодъ Просовичъ
И повѣда Святославу бывшее о Половцѣхъ.

Святославъ же то слышавъ и вельми воздохнувъ,
Утеръ слезъ своихъ и рече:
«О любя моя братья и сыновѣ,
И мужи землѣ рускоѣ!
Даль ми Богъ притомити поганья,
Но (вы) не воздержавше уности
Отвориста¹ ворота на рускую землю.
Воля Господня да будетъ о всемъ.
Да како жаль ми бяшетъ на Игоря,
Тако нынѣ жалую болш по Игорѣ братѣ моемъ».
(Іпат., стор. 434—435)

Як бачимо, в літописнім оповіданні Святослав справедливіше та м'якше відноситься до Ігоря та до його походу, ніж у поемі, де в його уста вложено зовсім непідхожі слова: «Не чесно одолѣсте, не чесно бо кровь поганую проліясте». Тут Святослав зразу почувши, що Ігор вибрався в похід без його відома, відчуває жаль до нього, але почувши про його нещастя, ще більше жалує за ним і за втраченими в поході синами землі рускої.

2. Ярослав. Згаданий у Святославовій промові брат його Ярослав, князь чернігівський (рядки 11—18), був справді його братом, сином Всеволода, уроджений у р. 1140 (Іпат., стор. 249), брав участь у поході союзних князів на Київ у р. 1159 (Іпат., стор. 343), маючи тоді 19 літ, гостив у себе в Ропську жінку прогнаного з Києва великого князя Ізяслава та проводив її до Гомеля (там же, стор. 344), а по тім д[ня] 22 грудня разом із союзними князями ввійшов до Києва (там же). В р. 1162 разом із своїм братом Святославом він брав участь у поході на Слуцьк проти Володимира Мстиславича (там же, стор. 356). В р. 1167 Святослав посилав його з половцями на Новгород (Сіверський), але

¹ Рукопис: отвориша.— *Ред.*

той похід був безуспішний (там же, стор. 360); перед тим Ярослав не допустив Олегові, синові Ігоровому, зайняти Стародуб. В р. 1168 він разом із тим самим Олегом їде на половців і захопує Беглюкові вежі (там же, стор. 364). У р. 1170 він бере участь у поході князів на половців (там же, стор. 368). В поході князі, йдучи в погоню за половцями, лишають його при возах (стор. 369). В р. 1174 у нього вродився син Іван, названий Ростиславом (там же, стор. 387). У р. 1175 він разом із братом Святославом ходив походом проти Олега на Новгород-Сіверський (там же, стор. 406), а в р. 1177 з розказу Святослава разом із Олегом ходив у похід проти Ростиславичів до Витечева (там же, стор. 409). У р. 1179 він стає самостійним князем чернігівським, маючи 39 літ, і віддає свою дочку за Володимира Глібовича в Переяслав (там же, стор. 415). У р. 1180 Ярослав із Ігорем у інтересі Святослава йдуть походом на Друцьк і помагають йому добитися київського стола (там же, стор. 414—420). У р. 1184 Ярослав був трохи замішаний у історію походу Кончака на Русь, та про те подам літописне оповідання між пригодами Кончака. У р. 1185 він зрікся участі в поході на половців його брата Святослава в початку марта. Про се читаємо в літописі:

Князь же Ярославъ Черниговський
Не шель бѣше с братомъ со Святославомъ,
Молвѣшь бо тако:
«Азь есмь послалъ к нимъ
Мужа своего Ольстина Олексича,
А не могу на свой мужъ поѣхати.
Тѣмъ отрѣче ся брату своему Святославу.
(Іпат., стор. 430)

За того самого року в цвітні він вислав того самого Ольстина Олексича з чернігівськими ковуями на поміч Ігорові до його нещасливого походу на половців (там же, стор. 431). Ті ковуї були головною причиною поразення руських князів, бо перші втекли зі свого становища та сталися також причиною того, що Ігор, даремно силкуючися завернути їх, дістався в половецьку неволю. Ті ковуї, про яких «Слово о полку Ігоревѣ» в вищенаведеним уступі (рядки 14—15) не згадує між чернігівськими «былями», були, можливо, старими міщанськими або боярськими родами, що ставили значніше число войовників для князівських війн і походів.

Наслідком погрому Ігоря великий князь Святослав зарядив зараз щось немов мобілізацію південноруських

воєнних сил для охорони руської землі перед половцями, в якій узяв участь також Ярослав, що «в Черниговѣ совокупивъ вои своя стояшеть» (там же, стор. 435). Коли ж Ігор іще восени 1185 р. вернув із неволі до свого дому, він негайно «из Новагорода иде ко брату Ярославу к Чернигову, помощи прося на Посемье. Ярославъ же обрадова ся ему и помощь ему дати обѣща» (там же, стор. 438). Супроти сих літописних свідощів слова в поемі, вложені в уста Святославові: «Уже не вижю власти ... брата моего Ярослава», не треба розуміти так, що й чернігівська воєнна сила понесла в тім поході значні втрати, більші, ніж зазначає літопис*.

У р. 1181 через Ярослава розбився похід на половців, на який змовилися були Святослав київський і Рюрик смоленський. Подаю тут се оповідання про подію досить незвичайну в тих війнолюбних часах у його поетичній формі.

Тоѣ же зими Святославъ
Сославъ ся с Рюрикомъ сватомъ своимъ,
И сдумаѣта ити на Половцѣ.
Рюрикъ же улюби Святославлю рѣчь
И рече ему: «Ты, брате, ѣди в Черниговъ,
Совокупи ся со братьею своею,
А язъ сдѣсе со своею».
И тако совокупивше ся вси князи рускиѣ
Пойдоша по Днѣпру,
Нелзѣ бо бяшеть индѣ ити, бѣ бо снѣгъ великъ.
И доидоша до Снепорода,
И ту изымаша сторожѣ половѣцкыѣ,
И повѣдаша вѣжи и стада половѣцкая
У Голубого лѣса.

Ярославу же не любо бысть дале пойти,
И поча молвити брату Святославу:
«Не могу ити далѣ отъ Днѣпра.
Земля моя далече, а дружина изнемогла ся».

Рюрикъ же поча слати ко Святославу,
Понуживая его (и) река ему:
«Брате и свату, намъ было сего у Бога просити,
А вѣсть ны есть, а Половци осе лежать за полѣдне.
Аще кто розсудымаеть и не хочеть ити,
А мы два до сихъ мѣсть ци на того зрѣла?
Но что намъ Богъ давалъ, тоє свѣдали».

Святославу же любо бысть и рече ему:
«Азъ есмь, брате, готовъ есмь всегда и нынѣ.
Но послѣ ко брату Ярославу и понуди его,
Абыхомъ поѣхалѣ вси».

Рюрикъ же посла къ Ярославу и рече ему:
Брате, тобѣ было не лѣпо измясти нама,
А вѣсть ны правая есть,
Ажь вежи половецкия восе за полѣдне,
А великого ѣзду нѣтуть.
А, брате, кланяю ти ся!
Ты мене дѣля пойди до полуднѣя,
А язъ тебе дѣля еду десять днѣвъ».

Ярославъ же не хотя ѣхати рече:
Не могу поѣхати одинъ, а полкъ мой пѣшь.
Вы бы есте мнѣ повѣдалъ дома,
Же дотолѣ ити».

И бысть межи ими распря.
Рюрикъ же много понуживая ихъ,
И не може ихъ повести;
Святославъ же хотѣ ити с Рюрикомъ,
Но не оста брата Ярослава,
И возвратиша ся во своя си».

(Іпат., стор. 440)

Поступок Ярослава в тім випадку можна вповні оправдати тим, чим і він сам оправдував себе — браком кінноти, що пропала в Ігоревім поході.

У р. 1194 бачимо Ярослава на родинній нараді Святославовій у Рогові (там же, стор. 456). Пропускаю тут просторе оповідання про події 1195 р. (Іпат., стор. 459—466) і 1196 (там же, стор. 467—491), у яких досить значну, хоч переважно пасивну роль відіграв Ярослав чернігівський, а зазначу лише, що він умер у р. 1198, про що читаємо в літописі:

Престави ся Черниговскый князь Ярославъ
Всеволодичъ.
Епископъ же, игумени и сыновци его
Спрятавше тело его честно,
И положиша во церкви святого Спаса во епископьи
(Іпат., стор. 474).

4. Володимир Глібович. У «Словѣ о полку Игоревѣ» про сього князя маємо лише коротку згадку, незрозумілу без літописного оповідання, в трьох рядках:

Се оу Римѣ кричатъ подъ саблями половецкыми,
А Володимиръ подъ ранами,—
Туга и тоска сыну Глѣбову.

Мова тут про переяславського князя Володимира Глібовича, сина великого князя Гліба Юрійовича, що був

київським князем у роках 1171 до лютого 1174. Про його сина Володимира маємо першу записку в Київській літописі під роком 1172: «Князь бо переяславський Володимѣрь Глѣбовичъ в то время бѣшетъ малъ яко 12 лѣтъ» (Іпат., стор. 379). Значить, він уродився в р. 1168. Під роком 1179 маємо відомість про його женячку: «Отъда Ярославъ (м[абуть] чернігівський) дчерь свою за Володимѣра за Глѣбовича Переяславлю ноября во 8 день» (там же, стор. 415). Може, перший його военний похід був у р. 1183 проти половців, про що читаємо:

А Рюрикъ посла Володимѣра Глѣбовича с полкы своимъ.
Володимѣръ же Глѣбовичъ посла ко Игореву,
Прося у него ѣздити на переди полкомъ своимъ;
Князи бо русии далѣ бяхуть (ему)
На передѣ ѣздити в руской земли.
Игорь же не да ему того.
Володимеръ же разгнѣвав ся и возъврати ся,
И оттолѣ идя иде на сѣверьскіи города
И възяж в нихъ много добытокъ.
(Іпат., стор. 425)

Маємо тут свідоцтво про досить незвичайний привілей їздити напереді війська, який дали Володимирові руські князі не знати, чи за його особисту хоробрість, чи тому, що він був князем у Переяславі, тим передмур'ї руської землі проги половців.

У р. 1183 бачимо Володимира учасником славного походу Святослава й інших князів проти половців, де він із молодшими князями справді виступає перший до бою і де

Половци же узрѣвше Володимеръ полкъ
Крѣпко идуць на нихъ,
И побѣгоша гоними гнѣвомъ божиимъ
(И) святоѣ Богородниѣ.
(Іпат., стор. 426—427)

У р. 1184 бачимо Володимира знов у поході проти нападу Кончака. Читаємо в літописі:

Святославъ же Всеволодичъ и Рюрикъ Ростиславичъ
Со всими своими полкы не стряпя поиде противу имъ.
Рюрикъ же и Святославъ отрядиста Володимѣра Глѣ-
бовича,
Върядиша в наворопъ, и Мъстислава Романовича,
А самъ Рюрикъ и Святославъ пойдоста задѣ ихъ.

ѣдущим же имъ и устрѣтоста гости
Идущъ противу себе ис Половецъ,
И повѣдаша имъ, яко Половци стоять на Хоролѣ.
Святославъ же и Рюрикъ то слышавша,
И рада быста и поидоста к нимъ.

Володимѣръ же и Мъстиславъ слышавше
Придоша к мѣсту тому,
Иде же указаша гостѣе,—
Пришедши же на мѣсто то, идѣже стояли,
И не видиша никого же,
Шли бо бяхуть на ино мѣсто възлѣ Хоролѣ.

Наворопници же перешедше Хоролѣ
Взйдоша на шоломя,
Глядающе, кдѣ узрять ѣ.
Кончакъ же стоялъ у лузѣ,
Его же ѣдуще по шоломени оминуша.

Иныи же ватагы узрѣвше удариша на нихъ.
Кончакъ же то видивъ, за нѣ утече чересь дорогу,
И мншицю его яша,
И оного бесурменина яша,
У него же бѣшетъ живый огонь,—
То и того ко Святославу приведоша
Со устроенымъ (огнемъ).
Прочая же воя ихъ онихъ избиша, (а инѣхъ изоймаша),
А конѣ и оружье многое множество ополониша.
(Пат., стор. 429)

Найважнѣше літописне оповѣданнѣ про Володимира Глѣбовича, на яке натякають вищенаведенѣ рядки поеми, маемо під роком 1185, після оповѣданнѣ про пораженнѣ Ігоря над Каялюю. Читаемо тут:

Кончакъ поиде къ Переяславлю и отступи городъ,
И биша ся ту весь день.
Володимеръ же Глѣбовичъ бѣше князь в Переяславлѣ,
Бѣше же дерзъ и крѣпокъ к рати,
Выѣха из города и потче к нимъ,
И по немъ мало дерзнувъ дружинѣ.

И би ся с ними крѣпко, и обступиша мнозии Половцѣ.
Тогда прочии видивше князя своего крѣпко бѣюще ся,
Выринуша ся из города,
И тако отѣяша князя своего,
Язвена суша тремя копыи.

Сий же добрый Володимиръ язвень
Трудень въѣха во городъ свой,
И утре мужественнаго поту своего
За отчину свою.

Володимеръ же слашетъ ко Святославу
И ко Рюрикови и ко Давыдови и рече имъ:
«Се Половци у мене, а помозите ми».

Святославъ же слашетъ ко Давыдови,
А Давыдъ стояшетъ у Треполья со Смолняны.
Смолнянѣ же почаша вѣчѣ дѣяти рекуще:

«Мы пошли до Кыева.
Да же бы была рать, били ся быхомъ.
Намъ ли иноѣ рати искати?
То не можемъ, уже (бо) ся есмы изнемоглѣ».

Святославъ же съ Рюрикомъ и со инѣми помочьми
Влегоша во Днѣпръ противу Половцемъ,
А Давыдъ возврати ся опять со Смолняны.

То слышавше Половци и возвратиша ся отъ Пере-
яславля,

Идущи же мимо приступиша к Римови.
Римовичи же затвориша ся в городѣ,
И возлѣзше на заборолѣ,
И тако божиимъ судомъ летѣста
Двѣ городници с людми.

Тако к ратнымъ и на прочая гражаны найде страхъ.
Да которѣи же гражанѣ выйдоша изъ града
И бяхуть ся ходяще по римскому болоту,
То тѣи избыша плѣна,
А кто ся осталъ в городѣ, и тѣ вси взяти быша.

Володимеръ же слашетъ ся ко Святославу Всеволодичю
И ко Рюрикови Ростиславичю, понуживая ихъ к собѣ,
Да быша ему помоглѣ;
Они же опоздиша ся сжидающе Давыда (со) Смолняны,
И тако князѣ рускиѣ опоздиша ся
И не захаша ихъ.

Половци же вземше городъ Римовъ
И ополониша ся полона
И пойдоша во своя си;
Князи же возвратиша ся в дома своя,
Бяхуть бо печални —
И со сыномъ своимъ Володимѣромъ Глѣбовичемъ,
Зане бяшетъ раненъ велми язвами смертьными,
И хрестьянѣ плененыхъ отъ поганыхъ.

И се Богъ казня ны грѣхъ ради нашихъ
Наведе на ны поганья,
Не акы милуя ихъ, но насъ казня
И обращая ны к покаянью,
Да быхом ся востягнули отъ злыхъ своихъ дѣлъ,

И симъ казнить ны нахоженнемъ поганыхъ,
Да некли смиривъше ся
Воспомянемъ ся отъ злаго пути.
(Ипат., стор. 436—437)

Рани Володимирові сим разом не були смертельні. Він видужав від них настільки, що в р. 1187 міг знов виступити до бою з половцями. Про сей остатній його подвиг маємо ось яке оповідання в Київським літописі:

Сдумавъ князь Святославъ со сватомъ своимъ Рюрикомъ
Пойти на Половцѣ в борзѣ, изъѣздомъ,
Повѣдахуть бо имъ Половци близъ на Татинци,
На Днѣпрѣискомъ бродѣ.

И ехаша изъѣздомъ безъ возъ,
Володимеръ же Глѣбовичъ приѣха к нимъ
Ис Переяславля с дружиною своею
(И) испроси ся у Святослава и во Рюрика
ѣздити на переди с Чернымъ Клобукомъ

Святославу же не любо бяшетъ
Пустити Володимира на передѣ
Передъ сыны своими,
Но Рюрикъ и инни вси улюбиша,
Зане бѣ мужъ бодръ и дерзокъ и крѣпокъ на рати,
Всегда бо тосня ся на добра дѣлы.

Княземъ же рускимъ идушимъ на ня.
Ис Черныхъ же Клобукъ даша вѣсть
Сватомъ своимъ в Половци;
Половци же слышавше,
Оже идуць на ня князи рустии,
Бѣжаша за Днѣпръ.

Княземъ же рускимъ нѣлзя бѣ ѣхати по нихъ,
Уже бо располонил ся бяшетъ Днѣпръ,
Бѣ бо вѣсна, и возвратиша ся во своя ся.

На томъ бо пути разболѣ ся Володимеръ Глѣбовичъ
Болѣстью тяжкою, ею же (и) сконча ся;
И принесоша и во свой градъ Переяславль на носили-
цахъ,

И ту престава ся мѣсяца априля во 18 день,
И положенъ бысть во церкви святаго Михаила.

И плакаша ся по немъ вси Переяславци,
Бѣ бо любя дружину и злата не сбирашетъ,
Имѣннѣя не щадяшетъ, но даяшетъ дружинѣ.

Бѣ бо князь добръ и крѣпокъ на рати
И мужьствомъ крѣпкомъ показая ся,

И всякими добродѣтелми наполненъ,
О нем же Украина много постана.
(Іпат., стор. 439)

В остатнім рядку сього оповідання маємо найстарше свідoctво про вживання назви «Україна», сим разом про Переяславське князівство, справді східну окраїну руської [землі]. Другий раз ужито сю назву в Галицько-Волинськiм літописі під роком 1213 про північно-західну окраїну, пограничну з Польщею та Литвою (Іпат., стор. 490). Можна отже прийняти, що назва «Україна» в тих часах не була іменем власним якоїсь одної околиці, але попен арреллативум¹ для котрої-будь пограничної околиці.

5. Всеволод Юрійович, великий князь суздальський та володимирський, згаданий у «Словѣ о полку Игоревѣ» на чолі тих князів, яких автор кличе на поміч Ігореві, а власливо до пімсти за його погром та до боротьби з половцями «за землю рускую», згаданий як уособленнѣ якоїсь незвичайної, надлюдської сили.

Великий княже Всеволоде!
Не мыслию ти прилетѣти издалеца,
Отня злата стола поблюсти?
Ты бо можеши Волгу веслы раскропити,
А Донъ шелома выльяти.
Аже бы ты былъ, то была бы чага по ногатѣ,
А кошѣй по рѣзанѣ.
Ты бо можеши по суху живыми шерешеры стрѣляти,
Оудалыми сыны Глѣбовы.
(Огон., стор. 14)

Перша відомість про сього Всеволода, яку маємо в Київськiм літописі під р. 1162, досить загадкова і вводить нас у досить темні відносини Північно-Східної Русі XII в. до Візантії. Читаємо там:

Том же лѣтѣ идоста Гюргевича Царюграду,
Мъстиславъ и Василко съ матерью,
И Всеволода молодого пояша со собою,
Третьего брата.

И дасть царъ Василкови
В Дунаи четьри городы,
А Мъстиславу дасть волость Отъскалана
(Іпат., стор. 357)

¹ Називним іменем (лат.).— Ред.

В Північній Русі бачимо його вже в р. 1173, коли він зі своїм братом Михалком відносить побіду над половцями. Се оповідання ось яке:

Тої же зими придоша Половци на кыевську страну
И взяша множество сель за Кыевомъ
С людьми и скоты и с коньми,
И поидоша со множествомъ полона в Половьцѣ.

Глѣбови же князю кыевському в то время больну
сушу,
Посла по брата своя по Михалька и по Всеволода.
Михалко же и Всеволодъ въ скорѣ пріѣхаста къ нему,
И посла (я) по Половцихъ.
Михалько же и Всеволодъ послушлива си,
И идоста в борьзѣ по Половьцѣхъ,
Изгониша я за рѣкою Бугомъ,
С Берендѣи и с Торкы
(И) с воеводою своимъ Володиславомъ
Наѣхаша дорогу ихъ
И поѣхаша по дорозѣ по нихъ.

И устрѣтоша я с полономъ
И биша ся с ними Михалко же и Всеволодъ;
Божиею помощью онѣхъ избиша,
А другыя изымаша.

И рѣкоша изыманымъ:
«Много ли вашихъ на задѣ?»
И рекоша: «Мнози суть!»

И рече Володиславъ:
«Се держимъ колодники собѣ на смерть.
Но повели, княже, ать посѣкуть и!»
И съсѣкоша ѣ всѣ.

И поѣхаша по дорозѣ по нихъ,
И срѣтоша ѣ изнова друзиѣ,
И ступиша ся с ними и биша ся крѣпко.
И поможе Богъ Михалкови и Всеволоду на поганѣи,
Дѣдня и отьяя молитва,
И сбысть ся в недѣлю: самы поганыя избиша,
А другыя поимаша и полонѣ отьяша,
Четыриста чади, и пустиша я во своя си,
А сами возвратиша ся Кыеву
Славяще Бога и святую Богородицю
И силу честнаго креста и святая мученика
Помогаюша на бранѣхъ на поганыя.

(Пат., стор. 383—4)

У р. 1174 трафилася Всеволодові досить незвичайна пригода, що протягом 5 тижнів був великим князем у Києві

замість свого брата Михалка, а з волі найстаршого брата Андрія Юрійовича, прозваного Боголюбським. Читаємо про се в Київській літописі ось що: Андрій велів Романові Ростиславичу, що недавно став великим князем у Києві, забиратися назад до Смоленська, а своєму брату Михалкові велів іти до Києва.

Романъ же иде въ Смоленскъ,
И Михалко же ис Торцького
Самъ не иде въ Києвъ,
Но посла в онъ брата Всеволода
И сыновъца своего Ярополка Ростиславича.

И съде Всеволодъ пять недѣль въ Києвъ,
Ростиславичи же Рюрикъ и Давыдъ и Мьстиславъ
Послаша къ Андрѣви рекуче тако:
«Брате, въ правду ты есмь ты нарекли отцемъ собѣ,
И крестъ есмы цѣловали к тобѣ,
И стоимъ въ крестьномъ цѣлованьи
Хотяче добра тобѣ.
А се нынѣ брата нашего Романа
Вывелъ еси исъ Києва,
А намъ путь кажеша и изъ русской земли
Безъ нашеѣ вины,—
Да за всеми Богъ и сила крестьяная».

Андрѣй же отвѣча имъ не вѣда.
Ростиславичи же угадавше и узрѣвшя на Богъ
И на силу честнаго креста
И на молитву святѣй Богородицѣ,
Вѣхавше въ ночь въ Києвъ
На Похвалу святой Богородици,
И яша Всеволода Юрьевича
И Ярополка Юрьева внука
И Ляха Володислава и Михна и бояры всѣ.
Братья же даша Києвъ Рюрикови.
(Пат., стор. 388)

Невдовзі вони випустили Всеволода, а Ярополка не випустили (там же, стор. 389). Ще того самого року бачимо його учасником великого походу на Київ, у який Андрій вислав аж 20 підвладних собі князів і який скінчився їх невдачею, так що літописець по правді міг сказати:

Пришли бо бяхуть высокомысляще,
А смиренни отъидоша в дома своя.
(Пат., стор. 392)

В тім поході найважлишою та рішучою була битва під Вишгородом, де Всеволод «стояше посередь съ полкомъ

своимъ» і де Мстислав удачним нападом розбив ту середину. Опис сеї битви, незвичайно поетичний, пропускаю тут (там же, стор. 391—392).

В р. 1175 замордовано князя Андрія, а в описі подій після того факту згадано принагідно Всеволода та його брата Михалка на стор. 404. Під роком 1176 маємо оповідання про війну Михалка та Всеволода з Ярополком, що закінчилася їх побідою. Маємо тут згадку про Москву, що первісно звалася Куцковъ (там же, стор. 407).

У р. 1177 бачимо вже Всеволода князем владимирським (над Клязьмою). Маємо тут оповідання без початку (прогалина на стор. 410) про війну володимирців із суздальцями та ростовцями, в якій ворожих князів забрано до неволі. З того приводу

Бысть радость велика в градъ Володимѣри.
На третій же день бысть мятежь в градъ,
Въсташа бояре и купци рекуше:
«Княже, мы тобѣ добра хочемъ,
За тя головы свои складываемъ,
(А) нынѣ ворогы свои держишь просты.
А се ворозы твои и наши Суждальци и Ростовци,
А казни ихъ, любо слѣпи, аль дай намъ!»
Князю же Всеволоду благовѣрну і богобоязнову
Не хотящю того створити,
Повелѣ усадити ихъ в порубь людей дѣля,
Абы утишил ся мятежь.
(Іпат., стор. 410)

У тім порубі (дерев'яній в'язниці) вмер рязанський князь Гліб [дня] 30 червня, а Мстислава й Ярополка осліпили й випустили (там же, стор. 411). В р. 1179 віддає Всеволод свою братанку, Михалкову дочку, за Володимира Святославича (стор. 414). У р. 1180 була ворожнеча між Всеволодом і київським князем Святославом, із-за якої вийшла напасть, про яку читаємо в Київській літописі:

Того же лѣта посла Святославъ Глѣба, сына своего
В Коломну в рязанскую волость,
Помагая рязанскимъ княземъ и зяти своему
Романови,
Бяхуть бо ратни со Всеволодомъ.

Слышавъ же Всеволодъ, аже прислалъ Святославъ
Сына своего помагая зяти своему,
И позва и к собѣ.
Глѣбъ же Святославичъ не хотѣ ѣхати,
Но и волею и неволею ѣха к нему,

Зане б'яшеть въ его рукахъ.
Онъ же има и и окова и
И посла и в волость свою Володимѣрь,
И пристави ему сторожъ,
И дружину его такоже изоймаша около сто.
(Іпат., стор. 416)

Ся напасть дала Святославові привід до походу на Суздаль, про який згадано вище. З літописного оповідання про той похід (там же, стор. 418—419) виймаю лиш уступ про Всеволода, до якого Святослав вислав послів для переговорів.

Всеволодъ же изъймавъ ты послы
Посла Володимѣрю,
А къ Святославу не отвѣча.
Святослав же ждавъ многы дни,
Ублюдъ ся теплыни поїде в борзѣ.
Всеволод же посла въ станы его, и много взяша,
А по самоѣ не вѣлѣ гонити.
(Іпат., стор. 419)

З сього, як і з попереднього, досить ясно визирає вже тип північноруського автократа, що мав історичну задачу збирання «розвіяної» землі руської та сплювання її кров'ю й залізом.

Але при кінці р. 1180 Всеволод випустив Гліба Святославича й над усяке сподівання заприязнився з його вітцем. Читаємо в Київській літописі:

Всеволодъ же Суждальский
Пусты Глѣба Святославича изъ оковъ,
Прия великую любовь съ Святославомъ
И свота ся с нимъ и да за сына его меншаго
свествь свою.
(Іпат., стор. 422)

В р. 1182 Всеволод вирядив похід на болгар, у яким, одначе, особисто не брав участі (там же, стор. 422—423). В р. 1183 Всеволод виявив свій автократизм також у церковній справі. По смерті ростовського єпископа Леона прислано до Ростова, певно з волі київського митрополита, Миколу Гречина.

Всеволодъ же Гюргевичъ князь суждальский
Не прия его, но посла Києву
Ко Святославу ко Всеволодичю
И к митрополиту Никифору рекъ:
«Не избраша сего людѣе землѣ нашѣѣ,
Но оже еси поставиль (его),

Ино камо тобѣ годно, тамо же и даси¹,
А миѣ постави Луку смиренанаго духомъ
И кроткаго игумена святаго Спаса на Берестовемъ».

Митрополить же Микифоръ не хотяше поставити его,
Но неволею великою Всеволода и Святославлею
Постави Луку епископомъ в Суждальскую землю.
(Ипат., стор. 425)

Під роком 1183 згадано Всеволода принагідно в оповіданні про блуканину Володимира, сина Ярослава галицького, що якийсь час гостив у Всеволода в Суздалі, висланий туди Давидом із Смоленська (там же, стор. 428). В р. 1187 записано в Київській літописі про бучне сватання дочки Всеволодової Верхуслави за сина київського князя Ростислава Рюриковича.

А на Боришь день отда Верхуславу дщерь свою
Великий князь Всеволодь,
И да по ней великое множество
Бес числа злата и сребра,
А сваты подари велики(ми) дары
И с великою честью отпусти.

Єха же по милое свое дочери до трехъ становъ,
И плака ся по ней отец и мати,
Зане же бѣ мила има
И млада суши осми лѣтъ.
И тако многи дары давъ и отпусти ю в Русь
С великою любовью за князя за Ростислава.
(Ипат., стор. 443)

Того самого року [дня] 26 падолиста вродився у Всеволода син, якого хрестив єпископ Лука на дідове ім'я Юрій (там же, стор. 443—444). В р. 1192 зазначено в Київській літописі, що Всеволод «створи постриги сынови своему Ярославу и на конь его всади во день святаго Семеона угодника Господня» (там же, стор. 453). А що обряд постригів відбувався звичайно сьомого року по вродженні, то виходить, що той, м[абуть], найстарший син Всеволодів уродився в р. 1185, коли натомість Верхуслава вродилася в р. 1179. Того самого року 1192 Всеволод «заложил дѣти-нѣць в Володимирѣ, церковь обнови святую Богородицю в Володимерѣ извѣстью (вапном) и в Суждали обнови же церковь святую Богородицю, и бысть яко нова» (там же). Того самого року йому вродився другий син Димитрій—

¹ Р[укопис]: идиши.

Володимир (там же, стор. 454). Під роком 1193 оповідає літопис про побіду Ростислава Рюриковича над половцями, після якої

Слышавъ же Всеволодь тѣсть его,
И позва и к собѣ.
Ростиславъ же ѣха ко тѣстю своему
В Суждаль со сайгаты,
Тѣсть же его державъ у себе зиму всю
И одаривъ даръми многими,
И со честью великою зята своего
И дщерь свою отпусти во своя си.
(Іпат., стор. 456)

Пропускаючи просторі літописні оповідання з кінця XII та початку XIII в., де згадується про Всеволода, зазначу тільки, що він умер [дня] 13 цвітня 1212 р. в Володимирі (Лавр., стор. 414—415).

6—7. Рюрик і Давид. До сеї пари князів автор «Слова о полку Игоревѣ» відзивається ось якими словами:

Ты буй Рюриче и Давыде!
Не ваю ли злачеными шеломы по крови плаваста?
Не ваю ли храбрая дружина рыкають акы туры
Ранены саблями калеными на полѣ незнаемѣ?
Вступита, господина, въ злата стремениа
За обиду сего времени, за землю рускую,
За раны Игоревы, буюго Святъславлича!
(Огон., стор. 14)

Ті два князі, сини Ростислава, були по батькові князями смоленськими, а перший із них був також великим князем київським. Про Рюрика, хресним іменем Василя, знаємо, що в р. 1158 він уже зі смолнянами брав участь у поході [великого] кн[язя] Ізяслава на Турів (Іпат., стор. 337). В р. 1159 отець посилає його на поміч Рогволодові на Мінськ (там же, стор. 340). В р. 1160 він бере участь у війні з половцями (там же, стор. 347), а потім у поході Святослава Ольговича проти Святослава Володимировича на Вщиж «с кыевськимъ полкомъ» (там же, стор. 349), бо його отець був тоді великим князем. У р. 1162 він разом із Мстиславом бере участь у поході проти Ізяслава, виходячи «с Торцьского» (там же, стор. 354). Той похід скінчився смертю Ізяслава. В р. 1162 він із іншими князями ходив походом на Слуцьк проти Володимира Мстиславича (там же, стор. 356). У р. 1168 він разом із іншими князями бере

участь у демонстраційнім поході проти половців до Канева (там же, стор. 361). У р. 1169 умер його отець д[ня] 14 марта, а Рюрик являється в числі тих, що вводять на київський стіл Мстислава Ізяславича (там же, стор. 365). У р. 1170 він разом із братом Давидом і многими іншими князями бере участь у поході проти половців (там же, стор. 368). Із згадки в описі того походу на стор. 370 видно, що він князував тоді в Овручі. Тут Рюрикові й Давидові була пригода, про яку літописне оповідання подам при Давиді, який у ній відіграв першу роль.

В р. 1172 бачимо Рюрика з Давидом у поході князя Гліба Юрійовича проти Василька (там же, стор. 376). У р. 1173 Рюрикові трафилася незвичайна кар'єра, про яку читаємо:

В том же лѣтѣ посла Андрѣ(й) к Ростиславичю к Рюрикови
(И) да ему Новгородъ Великий.
Рюрикъ же приѣха(въ), да волость свою
Брату своему Давыдови,
А самъ иде къ Новгороду мѣсяца августа въ осмый день.

(Іпат., стор. 383)

Там він, одначе, не довго закріпив місця, бо ще того самого року «въ ту же зиму выйде Рюрикъ из Новагорода» (там же, стор. 386). Про причину того виходу Київський літопис не подає нічого, та, мабуть, се не була для Рюрика ніяка біда, коли зараз по тім читаємо:

Рюриковъ же идущю из Новагорода к Смоленску,
А и бысть на Лучинѣ верьбноѣ недѣлѣ въ пятокъ
Солнцю восходящю роди ся у него сынъ,
И нарекоша и въ святѣмъ крещеньи
Дѣдне имя Михайло, а княже Ростиславъ.
И бысть радость велика о роженъи его,
И дасть ему отець его Лучинъ городъ,
В нѣм же родн ся,
И поставиша на томъ мѣстѣ церковь святого Михаила,
Кде ся родиль.

(Іпат., стор. 386)

В р. 1174 Рюрик із Давидом наглим нападом на Київ захопив тамошнього князя Всеволода Юрійовича, «братъя же (Ростиславичі) даша Києвъ Рюрикови».

Князь же Рюрикъ, сынъ Ростиславль,
Вниде въ Києвъ (со) славою великою и честью,
И сѣде на столѣ отець своихъ и дѣдъ своихъ.
(Іпат., стор. 388)

И тако ему казавшю Борісови Жидиславичю
И вѣлѣвшю ему ити къ Святославу Всеволодичю,
Како ся бѣшетъ с нимъ свѣщали
И со всею его братьею
Отъ сѣти многолукаваго дьявола,
Иже воюеть на крестьяны.

Андрѣй же князь толикъ умникъ сы,
Во всехъ дѣлѣхъ добль сы,
И погуби смыслъ свой
И невоздержаниемъ располѣвъ ся (и) гнѣвомъ
Такова убо слова похвална испусти,
Яже Богови студна и мерьска хвала и гордость.

(Пат., стор. 389—390)

Мстиславова побѣда над Андрієвими силами не скрипила Рюрика на київськѣм столі. Вийшло так, що Ростиславичі відступили те більш почесне, ніжъ беспечне місце Ярославові Ізяславичу, що сидів там до кінця 1175 р. і вступив те місце Романові (там же, стор. 407). В р. 1177 той великий князь вислав Рюрика й своїх половців, але їх постигла невдача. Читаємо про се в літописі:

Придоша Половци на Рускую землю
На русальной недѣли.
Сѣдящю Романови в Киевѣ
Посла брата своего Рюрика и сына своя.
Половци же взяша шесть городовъ Беренѣдиць
И поидоша к Ростовцю.
Давыдъ же бѣше не притягль;
И бывши распрѣ межи братьею,
И постиже братью свою Рюрика
И сыновца своя Ярополка и Бориса,

И постигоша Половцѣ у Ростовѣца.
И Половци оборотиша ся (и) побѣдиша
полкы рускыѣ,
И много боярѣ изымаша,
А князѣ вбѣгоша в Ростовѣцѣ.

(Пат., стор. 408—409)

Найбільшу літописну згадку про Рюрика маємо під роком 1178 у описі смерті Мстислава, де той говорить:

«Се приказываю дѣтя свое Володимѣра
Борисови Захарьичу,
И со симъ даю брату Рюрикови и Давыдови,
А что о мнѣ Богъ промыслить».

(Пат., стор. 412)

Принагідно згадано про Рюрика під роком 1180, де Святослав, задумавши напасти на Давида на ловах, міркує сам собі:

Яко Давыда иму, а Рюрика выжену изъ землѣ,
И прииму единѣ власть рускую ис братьею,
И тогда мьщю ся Всеволоду обиды своѣ.

(Іпат., стор. 416)

Під тим самим роком і ще раз принагідно згадано про Рюрика з нагоди смерті Романа:

Приде же вѣсть Рюрикови о смерти Романовѣ,
И печални бывше и плакаша ся по немь,
Аки по отци, бѣ бо ихъ старѣй.

(Іпат., стор. 418)

В тім самім році бачимо Рюрика як противника Святослава, що саме засів на київськiм столі. Він висилає Мстислава Володимировича проти Ігоря й половців і його військо відносить над ними побіду.

И тако поможе Богъ Руси,
И возвратиша ся во своя си,
И приемше отъ Бога на поганья побѣду,
И приѣхаша къ Рюрикови с побѣдою.
Рюрикъ же аче побѣду возма,
Нѣ ничто же горда учини,
Но возлюби мира паче рати,
И пожити хотя въ братолюбьи,
Паче же и хрестьянѣ дѣля
Пленяемыхъ по вся дни отъ поганыхъ,
И пролитѣя крови ихъ не хотя видити,
И размысливѣ (н) с мужи своими угадавѣ,
Бѣ бо Святославѣ старѣй лѣты,
И урядив ся с нимѣ съступи ся ему
Старѣишиньства и Києва,
К собѣ взя всю рускую землю.
И утвердивше ся крестомѣ честнымѣ,
И тако живяста у любви и сватѣствомѣ обуюмше ся.
Рюрикъ же пожалова на Володимѣрича
На Мьстислава река ему:
«Тѣ первое Трьполь переда Олговичемѣ,
Атѣ нынѣ, хотя еси и побѣгль
Олговичемѣ и Половцемѣ добро творя,
Но Богъ и крестѣ помоглѣ моимѣ бояромѣ.
А ты ѣ хотѣ кончати».
И велми на него жалова.

(Іпат., стор. 421—422)

У р. 1182 його дочка вийшла заміж за Гліба, сина Святослава, князя київського (там же, стор. 422). В році 1183 був похід на половців, про який читаємо:

Князь же Святославъ Всеволодичъ
Сгадавъ со сватомъ своимъ Рюрикомъ
Поидоша на Половцѣ и сташа у Олжичъ
Ожидающе Ярослава изъ Чернигова.
И усрѣте и Ярославъ и рече имъ:
«Нынѣ, братья, не ходите,
Но срекше веремя, оже дасть Богъ,
На лѣто поидемъ».
Святославъ же и Рюрикъ
Послушавша его возвратиша ся.
(Іпат., стор. 424)

Літом Рюрик уже не йшов сам, але вислав замість себе Володимира Глібовича, та й сим разом похід розбився через незгоду між Володимиром і Ігорем (там же, стор. 425). В році 1183 бачимо Рюрика, названого тут великим князем, разом із Святославом та іншими в поході на половців, якого опис подано вище при Святославі (там же, стор. 426). Так само брав він участь у поході на половців 1184 р., якого опис подано вище при Володимирі Глібовичу (там же, стор. 429). В р. 1185 маємо знов спільний похід Святослава й Рюрика, про який читаємо:

Въ лѣто 6693 съдѣя Господь спасение свое,
Дасть побѣду князема рускыма
Святославу Всеволодичю и великому князю
Рюрикови Ростиславичю мѣсяца марта въ первый день.

Увѣдивъша же Кончака бѣжавша
Посласта по немъ Кунътугдыя въ шесть тысячъ,
Тоть же гнавъ самого не обрѣте,
Бяшеть бо тала стопа за Хороломъ.

Святославъ же и великий князь Рюрикъ
Побѣду приемша молитвами святою мученику Бориса
и Глѣба,
И поидоша каждо во своя си
Славяще Бога во Тро(и)цѣ Отця и Сына и святого Духа.
(Іпат., стор. 429—430)

Про Рюрика як Святославого брата згадано під роком 1185 у оповіданні про поворот Ігоря з половецької неволі (там же, стор. 438) та під роком 1187 у оповіданні про похід князів на половців, що скінчився смертю Володимира Глібовича (там же, стор. 439). Досить діяльно виступив він

у другім поході на половців того самого року, який, одначе, не дійшов [кінця] через Ярослава чернігівського, пор. оповідання при Ярославі (там же, стор. 440). В році 1187 у нього вродився син, у хрещенні названий Димитрій, а в князівстві Володимир. (там же, стор. 442—443). В тім самім році він шле сватів до Всеволода в Суздаль, про що читаємо:

Того же лѣта с Велика дни¹
Посла князь Рюрикъ Глѣба князя,
Шюрина своего съ женою,
Славна тысяцкого съ женою,
Чюрину с женою (и) иныи многи боярѣ с женами
Ко Юрьевичу к великому Всеволоду в Суждаль
По Верхуславу за Ростислава.

(Іпат., стор. 443)

Далі про те сватання диви вище при Всеволоді. В тім самім році «тоѣ же недѣлѣ отда Рюрикъ дчерь свою Ярославу за Игоревича за Святослава в Новѣгородъ Сѣверський» (там же, стор. 443). Під роком 1188 маємо маленьке оповідання про Рюрика, де він виступає як посередник між галицько-волинськими князями. Діло зайшло за Романа Мстиславича, князя володимира-волинського, що водив ляхів проти Володимира, князя галицького, та не вспівши нічого

Иде к Рюрикови ко тѣстю своему.
Рюрикъ же да ему Торцький,
А на брата его наслас грозою на Всеволода.
Всеволодъ же убояся Рюрика
И ступи ся брату Романови Володимеря;
Романъ же еха в Володимерь, а Всеволодъ во Белзь.

(Іпат., стор. 446)

Під роком 1190 маємо досить просторе оповідання про згаданого вже Кунтувдія (там же, стор. 450—451), яке тут полишаю на боці. Під роком 1192 читаємо:

Князь Святославъ со сватомъ своимъ
С Рюрикомъ совокупивше ся и с братьею,
И стояша у Канева все лѣто,
Стерегучи земли рускиѣ.
И тако соблюдши землю свою отъ поганыхъ
И разъидоша ся во своя си.

(Іпат., стор. 453)

¹ По-нашому: по Велиці дни.

Тої самої зими полагоджена була справа Кунтувдія, про що читаємо:

Тое зны посла Рюрикъ по Кунтувдѣя в Половци.
Половци же поемше и приѣхаша к Рюрикови.
Рюрикъ же Половцѣ одаривъ дары многими
И водивъ и к ротѣ и отпусти ихъ во своя си,
А Кунтувдѣя остави у себе и да ему городъ на Руси
Дверень рускоѣ землѣ дѣля.

(Іпат., стор. 453)

Під роком 1193 маємо просторе оповідання про переговори Рюрика зі Святославом, цінне з літературного, але неважне з історичного погляду (там же, стор. 454—455), яке пропускаю тут, аби не розширяти над потребу об'єм сеї статті. Пропускаю також згадку про другі переговори Святослава з Рюриком по побіді його сина над половцями того самого року (там же, стор. 456). У році 1194 по смерті Святослава Рюрик удруге стає великим князем у Києві, про що читаємо в літописі:

И поѣха Рюрикъ Кыеву (и) изидоша противу ему
Со кресты митрополить, игумени вси
И Кыяни оти отъ мала и до велика
С радостью великою.

Рюрикъ же вшедъ во святую Софью
И поклони ся святому Спасу и святѣй Богородицѣ,
И сѣде на столѣ дѣда своего и отца своего
(Со) славою и с честью великою.

И обрадова ся вся руская земля
О княженьи Рюриковѣ, Кыянѣ и крестьяни и поганин,
Зане всихъ принимаше (къ собѣ) с любовью
И крестьяны и поганья, и не отгоняше никсго же.

(Іпат., стор. 457—458)

Під роком 1195 маємо незвичайне як на ті часи оповідання про об'яви братолюб'я між Рюриком і Давидом (там же, стор. 458—459), яке подам далі при Давиді. Під тим самим роком маємо також характеристичне для тодішніх відносин оповідання про претензії суздальського князя Всеволода, яке я пропустив при Всеволоді, а подаю тут його першу половину.

Того же лѣта присла Всеволодъ, князь суждальскый,
Послы своя ко брату своему Рюрикови, река ему тако:
«Вы есте нарекли мя во своемъ племени
Во Володимѣрѣ старѣйшаго;

А нынѣ сѣлъ еси въ Киевѣ,
А мнѣ еси части не учинилъ в русской землѣ,
Но раз(д)аль еси инѣмъ молоджьшимъ, братьи своей.
Да же мнѣ в ней части нѣтъ,
Да то ты, а то Киевъ и руская Область.
А кому еси в ней часть далъ,
С тем же еи и блюди и стережи!
Да како ю с нимъ удержишь,
А то узрю же, а мнѣ не надобѣ».

Се же слышавъ Рюрикъ отъ пословъ отъ Всеволожихъ,
Оже жалуетъ нанъ про волость,
Аже далъ бяшетъ волость лѣпшую
Зяти своему Романови Мьстиславличю,
Рюрикъ же поча думати с мужи своими,
Како бы ему дати волость Всеволоду,
Которыи же волости у него просиль.

Всеволодъ бо просяше у него Торцького,
Треполя, Корьсуня, Богуславля, Канева,
Еже бѣ далъ зяти своему Романови
И крестъ к нему целоваль,
Ажъ ему подѣ нимъ отдати никому же.

Рюрикъ же хотя исправити крестное целование,
Не хотѣ дати подѣ Романомъ волости,
Но стояше крѣпко за нею;
Но даяше ему иную волость,
Онъ же ся небреже, но хотяше подѣ Романомъ,
Которые же просиль бяшетъ.
И бысть межи ими распря велика и рѣчи,
И хотѣша мѣжи собою востати на рать.
Рюрикъ же призва митрополита Микифора
И сказа ему все крестное цѣлование
К Романови про волость,
Про что же и рать востаетъ со Всеволодомъ.

И рече митрополитъ Рюрикови:
«Княже, мы есмы приставлены
В русской землѣ отъ Бога
Востягивати васъ отъ кровопролитья.

Ажъ ся прольяти крови крестьянской в русской землѣ,
Ажъ еси далъ волость молоджьшему

В облазнѣ предѣ старѣйшимъ,
И крестъ еси к нему целоваль,
А нынѣ азъ снимаю с тебе крестное цѣлование
И взимаю на ся, а ты послушай мене.
Возма волость у зятя у своего дай же старѣйшему,
А Романови даси иную в тоѣ мѣсто».

Рюрикъ же посла к Романови повѣдая ему:
«Аже Всеволодъ просить подѣ тобою волости,

А жалуеть ся на мене про тебе». Романъ же посла ко Рюрикови рече ему: «Отце, то ци про мене тобѣ не жити (со) сватомъ своимъ И в любовь не винти? А мнѣ любо иную волость в тое мѣсто даси, Любо кунами даси за нее, во что будеть была».

Рюрикъ же сдума с братьею и с мужи своими, И посла ко Всеволоду река ему: «Ажь, брате, жаловал ся (еси) на мене про волость, А се (ти) волости, которые же еси просилъ». И далъ Рюрикъ Всеволоду пять городовъ: Торьцкый, Корсунь, Богуславль, Треполь, Каневъ, И утвердиша ся крестомъ честнымъ во всей любви своей.

И да Всеволодъ Торьцкый зяти своему Ростиславу Рюриковичю.
А во иныа города посла посадники своя.
(Пат., стор. 459—460)

Пропускаю тут другу часть сього оповідання, в якій Роман кривдуе собі на поступок Рюрика, йде за підмогою до ляхів, та там дізнає тяжкого поразення, після якого його, мабуть, раненого,

Отгуду взем(ш)и дружина его несоша к Володимерю. Оттолѣ же посолъ свой посла к Рюрикови, Ко тьстю своему, кланяя ся ему и моля ся, И покладывая на собѣ всю вину свою. И к митрополиту сля ся к Микифору, Веля ему о себѣ молити ся И кланяти ся о всей винѣ своей, Дабы и принялъ к собѣ и гнѣва отдалъ бы ему.

Микифоръ же митрополитъ кыевскый Моли ся Рюрикови отъ Романа. Рюрикъ же послушавъ митрополита И отда ему гнѣва, не хотя видити кровопролитья, (И) сгадавъ с мужи своими рекъ имъ:

«Ажь ми ся уже молить и каеть ся о своей винѣ всей, То язъ его приму и ко кресту воюю, И надѣлокъ ему даю; Да же ся в томъ устоить И отцемъ мя имѣти почнетъ во правду, И добра моего хотѣти, То и язъ его сыномъ имѣю собѣ, Яко же и первое имѣлъ есмь его И добра ему хотѣлъ».

И то все сдума с мужи своими
Посла к нему посолъ свой рекъ ему:

«Гнѣва ти отдаваю.
И води и кресту на всей волѣ своей,
И да ему Полоный и польъ тѣртака Корьсуньского.
(Ипат., стор. 462)

Того самого року була доконана далеко важніша подія — проба закінчити ворожнечу Ольговичів із Володимировичами, про що читаємо в Київській літописі:

Тое же осени сосла ся Рюрикъ
Со Всеволодомъ сватомъ своимъ
И с братомъ своимъ Давыдомъ,
Послаша мужи своя ко Ярославу
И ко всимъ Ольговичемъ, рекше ему:
«Целуй к намъ крестъ со всею своею братьею.
Како вы не искати отцины нашея,
Кыева и Смоленська подъ нами
И подъ нашими дѣтми
И подо всимъ нашимъ Володимеримъ племенемъ.
Како насъ раздѣлилъ дѣдъ нашъ Ярославъ —
По Днѣпръ, а Къевъ вы не надобѣ».

И Олговичи же сдумавше
И пожалиша себе рекше ко Всеволоду:
«Ажь ны еси вмѣнилъ Къевъ,
Тоже ны его блюсти подъ тобою
И подъ сватомъ твоимъ Рюрикомъ,
То в томъ стоимъ;
Ажь ны лишити ся его велишь отъинудъ,
То мы есмы не Угре ни Ляхове,
Но единого дѣда есмы внуци.
При вашемъ животѣ не ищемъ его,
Ажь по васъ кому и Богъ дастъ».

И бывши межи ними распрѣ мнозѣ
И рѣчи велицѣ,— и не уладиша ся.
Всеволодъ же хотѣ оправити все племя Володимере,
Хотѣ на ня ити тое же зимы.
Олговичи же убоявше ся
И послуша мужи своя (и) игумена Деонисья
Ко Всеволоду кланяючи ся (ему)
И емлючи ся по всю волю его.
Онъ же има имъ вѣры и ссѣде с коня.

Олговичи же другия послы
Послаша ко Рюрикови молвячи ему:
«Брате, намъ с тобою не бывало николиже лиха.
Аже есмы не укончали сее зимы ряду,
Со Всеволодомъ и с тобою и с братомъ твоимъ Давы-
домъ,

А ты ны еси близъ, а целуй с нами крестъ,
Како ти ся с нами не воевати,

Доколѣ со Всеволодомъ и с Давыдомъ
Любо ся уладимъ, любо ся не уладимъ».

Рюрикъ же сдума с мужами своими,
Посла посоль ко Ярославу,
Хотя и свести в любовь со Всеволодомъ и с Давыдомъ.
И води и кресту.
Како ему не востати на рать до ряду,
И самъ целова крестъ на том же к нему.
И роспусти дружину свою и братью свою и дѣти
своя,
И дикыѣ Половци отпусти в вежи ихъ,
Одаривъ я дарми многими,
А самъ ѣха во Вручий своихъ дѣля орудьй.
(Пат., стор. 482—483)

На тім перериваю виписки з літопису про Рюрика, якого життя, так само як і Всеволода, протяглося в XIII століття. Коли він умер, із обох наших літописів не можна дійти.

Під роком 1197 маємо відомості про дві побожні фундації Рюрикові, які від часу Володимира Великого традиційно так само належали до обов'язків князя, як і береження руської землі. Читаємо в Київським літописі:

Того же лѣта мѣсяца декабря въ шестый день
Созда церковь камену святыхъ апостоль в Бѣлѣгородѣ
Благовѣрный князь Рюрикъ.
Прихавъ ис Кыева и святы церковь каменую
Святыхъ апостоль епископя бѣлогородская
Великымъ священіемъ,
Блаженнымъ митрополитомъ Никыфоромъ,
Епископомъ Адрѣяномъ,
Тоя церкви столъ добръ правящимъ¹
Епископомъ Юрьевскимъ.
Созданъ ей бывши благовѣрнымъ и христілюбивымъ
Княземъ Рюрикомъ Ростиславичемъ,
Высокою же и величествомъ и прочимъ украшеніемъ
Всѣмъ в дивъ удобренъ
(По Приточнику глаголющому:
«Вся добра, возлюблена моя,
И порока нѣсть в тебѣ») —
Тогда же князь съ единомысленою княгинею
И со богонабдимыми дѣтми созва духовный той пиръ:
Епископа Андрѣяна (и) юрьевского епископа
И архимандрита Василья, Печерьскаго игумена,
Моисѣя игумена святаго Михаила Выдобычьского
И прочии игумени и черноризьци и прозутеры
И всь священницький чинъ,

¹ Р[укопис]: правяща.

И учредивъ я немалы дары
И (честьми) великими почти
Отъ велиихъ даже и до малыхъ,
И яко ни единому же облишену быти отъ требующихъ.
(Пат., стор. 473—474)

Того же лѣта созда великий
Боголюбивый князь Рюрикъ
Церковь святаго Василья
Во имя свое в Киевѣ на Новомъ дворѣ.
Священа бысть великымъ священіемъ
Митрополитомъ Никифоромъ
И епископомъ бѣлогородьскымъ Андрѣяномъ
И юрьевскымъ епископомъ
Мѣсяца генваря въ первый день.
(Пат., стор. 474)

Из остатнього рядка бачимо, що те посвячення відбулося першого дня 1198 р. У році 1199 князь Рюрик віддав свою дочку Всеславу в Рязань за Ярослава Глібовича, й того самого року відбувся другий акт духовного піетизму князя Рюрика, якого описом кінчиться Київський літопис. Читаємо там:

В тоє же время благоволи Богъ,
Поновляя милость свою о насъ,
Благодатью единого чада сына своего,
Господа нашего Ісуса Христа
И благодатью пресвятаго и животворящаго духа
И вдохнувъ мысль благу во богоприятное сердце
Великому князю Рюрикови,
По пороженію же еже отъ божественныя купели
Духомъ пронаречену Василью, сыну Ростиславлю.
Тъ же с радостью приимъ, аky благыи рабъ вѣрный,
Потща ся немедленно сугубити дѣломъ,
Да не истязанъ будетъ (яко) скрывшии талантъ.
Того бо лѣта мѣсяца июля во десятый день
На память святыхъ мученикъ сорокъ и пять
Иже в Никопольи мученыхъ,
Суботъ же имуши путь, заложил стѣну камену
Подъ церковью святаго Михаила
У Днѣпра иже на Выдобычи,
О ней же мнози не дерзнуша помыслити отъ древнихъ,
Али на дѣло яти ся;
Сто бо и одинадцать лѣтъ имать,
Отнелъ же создана бысть церква,
И в толико лѣтъ мнози же самодержци придоша,
Держашей столъ княженъ Киевскаго,
Отъ того же боголюбиваго Всеволода,
Иже созда церковь ту, родовъ четири,
И ни единый же вослѣдова любви его к мѣсту тому.
Сей же богомудрый князь Рюрикъ пятый бысть отъ
того,

Якоже пишеть о праведнѣмъ Иевѣ отъ Авраама;
Всеволодъ бо роди Володимера,
Володимеръ же роди Мьстислава,
Мьстиславъ же роди Ростислава,
Ростиславъ же роди Рюрика и братью его.

Братья же его быша добра и боголюбива,
Овии старѣйши его и инии менши.
Нѣ не благоволи Богъ о дѣлѣ стѣны тоя,
Время бо требоваше слугы своего.
Сей же христороубецъ Рюрикъ
Лѣты немноги сы чада прижи по плоти,
О нихъ же нѣсть время сказанню положить;
По духу же паче прозябение в наслѣдье ему бысть,
О нихъ же вѣща царь онъ:
«Отъ день съ дѣти створю,
Яже возвѣстятъ правду твою;
Господи спасения моего».

То бо бѣ его мудролюбья начинание:
Отъ страха Господня воздержание
Яко нѣкое основание полагаше,
По Иосифу же цѣломудрие
И Моисѣеву добродѣтель,
Давыдову же кротость и Костянтинѣ правовѣрье,
И прочая добродѣтели прикладая
Во сблюденіе заповѣди Владычни.

Ти тако философствоваше
Моля ся по вся дни тако схранену быти,
Имѣя же к (духов)нымъ милость
Яже отъ великихъ даже и до малыхъ
И поданіе ко требующимъ бе(зъ) скудости,
Хотѣніе же ко монастыремъ и ко всимъ церквамъ
И любовь несытную о зданыхъ.

Такъ же и христороубивая его княгини,
Тезонменьна сущи Аннѣ,
Родителници матери Бога нашего,
Яже и благодать нарѣцаеть ся,
Ни на что же ино упряжнѣше ся,
Но токмо и о церковныхъ потребахъ
И о милованіи укореныхъ, маломощныхъ
И всихъ бѣдующихъ.

Оба же вкупѣ патрѣаршескы трудъ свѣщаючи,
Да и вѣнѣць отъ Мздыдавця общій воспримета
И блаженства насытита ся возвѣщенаго во еуангелии,
Тому же послѣдоваиью
И богонабдимыя сидѣти учаша¹.

¹ Р[укопис]: учаша.

И вся болша тѣхъ исправляя великый князь Рюрикъ,
Потщавши¹ ся крѣпко паче праотецьскимъ стопамъ
вослѣдовати
Трудолюбиемъ ко святому архистратигу Михаилу
(И) преже поминаемому монастырю,
Иже извѣстно всимъ богомудрымъ дѣломъ показа.

Изобрѣте бо подобна дѣлу и художника
И во своихъ си приятелехъ, именемъ Милонѣгъ,
Петръ же по крещению,
Акъ Моисѣй древле оного Веселѣила,
И приставника створи богоизволену дѣлу
И мастера не проста преже написанья стѣны .

И тако ять ся зданию не тощюно
Во соблюдение честнаго храма,
Ни отъ кого же помощи требуя,
Но самъ о Христѣ возмагая,
Поминая Господа глаголющаго,
Яко вся мощна вѣрующему.

Въ лѣто 6708 свѣрши стѣну ту
Мѣсяца сентября въ двадесять четвертый день
На страсть святыхъ первомученици Феклы,
Въ тѣ же день приѣха въ монастырь
Великый князь Рюрикъ, кюръ Василий,
Со христіюлюбивою княгинею
И со сыномъ Ростиславомъ и Володимеромъ
И съ дочерью своею Предѣславою
И со снохою Ростиславлею.

И постави кутью у святаго Михаила,
И молитву принесе о принятїи труда потщания своего,
Таче помяну писание Златоустаго:
«Добра молитва, я(ко) же устье,
Велми же паче маломощьни!»

И створи пирь не малъ и тряпезу со приготовлениемъ,
И накорми игумены и со калугѣры всеми
И всякого чина церковнаго,
И одари² вся яже отъ первыхъ даже и до послѣднихъ,
Не токмо ту сушая, но и прилучившая ся тогда,
И возвесели ся духовно о пришедшей в дѣло
Таковой³ царьской мысли его.

Игумен⁴ же Моисѣй и вся братья яже о Христѣ
Велегласно похвалиша Бога и святаго Михаила,
И великого князя сдоровье,
Яко единими усты глаголюще:

¹ Р[укопис]: потщавша.

² Р[укопис]: подари.

³ Р[укопис]: таково.

⁴ Р[укопис]: и игумен.

«Дивна днесь видиста очи наши!
Мнози бо преже насъ бывшен
Желаша видити, яже мы видихомъ,
И не вѣдѣша, и слышати не сподобиша ся,
Яже Богъ намъ дарова твоимъ княженемъ.

Не токмо бо отъяль еси уничижения наша,
Но и со славою приять ны
Постави на пространѣ нозѣ рабъ твоихъ.
Мы же смиренни что въздамы ти противу благодѣяни ти,
Яже твориши и створиль еси намъ?

И самъ бо ныхъ¹ не трѣбуеши,
Но точию въздыхания и молитвы
О з(д)равьи и о спасеньи твоємъ.
Богъ же милости воздасть ти противу труда мъзду,
И архистратигъ Михаилъ, ему же еси послужилъ не-
лестно.

Но о Христѣ державно милосердуяй о всѣхъ
По обычаю ти благому,
И нашея грубости писание прими,
Акы даръ словесенъ на похваление добродѣтелей!

Въ газъфулакию бо княжения твоего
Любовь и хотѣнье ввергъше,
Акы вдовица она двѣ мѣдницѣ,
Прочее на милость твою надѣюще ся
Слову яти ся о Господѣ дерзаемъ.

И то же не отъ скудости нашего нищетоумья,
Но отъ дѣль твоихъ притчею приобрѣтше
И со преподобнымъ Мефедьемъ глаголемъ,
(Дн)есь бо сбытье (бысть) божественныхъ словесъ его,
Яже положи въ своихъ ему написаниихъ вѣщай:

«Малое небо богомудраго душа,
Выну повѣдаючи славу божию
Правостыю вѣры и словесы истѣнными
И дѣлы добрыми.
Небеса бесловесное естество суще
И сочювьствено и самовластно,
Но точыю свѣтlostью солнца и растѣниемъ луны,
Украшениемъ звѣздъ и непременною
Храняще уставы временемъ,

Владычня повеления повѣдаютъ славу его.
Яко же всимъ добрѣ смотрящимъ
Творца о томъ похвалити
Добраго ради упражнення».

Здѣ же преболе намъ того о тобѣ являеть ся
Словеса бо честна и дѣла благолюбна

¹ Р[укопис]: имъ.

И держава самовластна ко Богу изваяная
Славою паче звѣздъ небесныхъ,
Не токмо и в рускыхъ концехъ вѣдома,
Но и сущимъ в морѣ далече.

Во всю бо землю изъидоша — по пророку —
Богомирная словеса твоя,
И въ конецъ вселенныя христоролюбная твоя дѣла,
Ими же отъ всихъ Владыка твой славить ся.
«Да видѣвше бо — вѣща еуангелистъ — дѣла ваша
добрая,
Прославятъ отца вашего; иже есть на небесѣхъ».

Отъ дѣлъ бо мнози боголюбци познають ся,
Безъ лѣности тещи во слѣдъ тебе ревнующе,
Обрѣтше тя проводника яко Моисѣя новый сий Израиль,
Изводящаго из работы немилосердыя
И отъ мрака скупости.

Отселѣ бо не на брезѣ ставше,
Но на стѣнѣ твоего создания
Пою ти пѣснь побѣдную,
Аки Маріамъ древле.

Днесь — по Исая — понавляють ся острови,
А реку — праведныхъ душа,—
Видяще поновление честнаго храма Господня
Утверженнемъ твоимъ о Господѣ,
Яко и при Зоровавели свобожьшеи ся
Отъ вавилоииска нечаяния.

Днесь и множество вѣрныхъ Кыянь
И населниці ихъ болше потщание и любовь
Ко архистратигу Господиу имѣти начинаютъ
Не токмо и ради спасения своего,
Но и новаго ради чудеси,
Иже во дни царства твоего свѣрши ся.

Утвержающе бо неподвижно нозѣ свои
На удобренемъ ти зданьи,
И очима си любезно смотрящи,
От всюду веселие души привлекаеще,
И мнѣть ся яко аера достигше,
И тако любовью едва отходятъ
Похваляюще богомудрество твое.

Блаженни же не видивше, но вѣрующе
Радуютъ ся, яко же вѣща Соломонъ:
«Похвалѣему правѣдиному веселятъ ся людье».

Днесь отъяша ся отъ многъ сердець
Помышления суетна и глаголы маловѣрнии
Ови бо глаголаху, яко златомъ власомъ
Поверзена есть церкви отъ небе(с)е
И тѣмъ же утвержена,—

А ови, яко поступаеть церкви в монастырь,—
Инако же мнози.

И ни отъ единѣхъ же бѣ помощи
Истѣнны (ни) утѣшенью, дондеже приде, ему же ща-
дено бысть
Благодать и милость во преподобныхъ его,
И посѣщение во избранныхъ его.

Еще же и мы, должни ти молитвеници,
Нашь присный Господине,
Единомыслено суще ко избранному сему мѣсту,
Надѣемь ся незабытно познани быти,
Жажюще отъ тебе милости,
Яко же елень на источники водныя.

И Богъ милости и отецъ щедротамъ
И любы единочадаго Сына его
И причастье святаго Духа
Да будетъ съ царствомъ твоимъ
Купно съ любимим(ми) тобою,
И архистратигъ Михаилъ
Покрывая и храня кровомъ крилу своею¹
Нынѣ и присно и въ будущия вѣки, аминь».
(Ипат., стор. 474—479)

Отсе оповідання, зложене з двох частей, а саме з вла-
стивого, досить убогого змістом, а зате незвичайно красно-
мовного оповідання про заснування мурованого укріплення
Видубицького монастиря великим князем Рюриком Ростис-
славичем у р. 1199 і про довершення та посвячення тої буді-
влі в р. 1200, і з похвали князеві Рюрикові, написаної
й виголошеної при тій нагоді вченим ігуменом того мона-
стиря Мойсеєм. Маємо деякі основи до здогаду, що обі часті
того поетичного твору написав той сам ігумен і що автор
Київського літопису, хоч і сам незвичайно талановитий
письменник, покористувався сей одинокий раз чужим тво-
ром для ефективного закінчення свого літопису та сим зберіг
для нас ім'я й твір чоловіка, що відтепер вийде в інвен-
тарій нашого письменства XII в. Твір Мойсея, ігумена
Видубицького монастиря, що по моїй реконструкції в вір-
шованій формі обіймає 220 рядків, різниться від поетич-
них оповідань київського літописця дуже значно й за-
мітно. Поперед усього він, як уже завважено, досить убогий
змістом, не подає ані причину збудування стіни, ані опису

¹ Р[укопис]: твоею.

тої будови, ані пояснення, чим же вона була така важна, що заслужила аж на таке просторе та красномовне звеличання. В противенстві до того київський літописець у своїх оповіда[ннях], яких численні зразки наведено тут, визначає[ся] при пластичності та поетичності своїх висловів, переважно взятих з живої дійсності, багатством змісту, живістю його зображення та майже повним браком особистих рефлексій. Учений чернець виблискує грецькими словами, такими як «философствовати» та «азофулакія» (книгозбірня), яких ніде не вжив літописець, або ремінісценціями з пам'яток давнішого письменства, таких як «постави на пространѣ нозѣ», що нагадує «пространо слово» Константинової молитви, «слову яти ся», що нагадує «пути ся ять хозарьскаго» в «Житію Константина» або глибокоумний цитат із Мефодія, мабуть Патарського* (рядки 145—152).

Для оцінки риторичної вартості сеї літературної пам'ятки подаю тут поперед усього те, що маємо в літописі про Видубич і Видубицький монастир. Згадку маємо під роком 1096 у описі нападу половців на Печерський монастир, де читаємо:

Тогда же зажгоша и дворъ красный;
Его же поставиль благовѣрный князь Всеволодъ
На холму, иже есть надъ Выдобычь,—
То все окаяннѣи Половцѣ запалиша огнемъ.
(Іпат., стор. 162)

Під роком 1097 маємо вже згадку про монастир святого Михайла на Видубичі в оповіданні про з'їзд князів у Любечі, де кажеться:

И приде Василко въ четвертое ноября
И перевезе ся на Выдобичь,
Иде поклонити ся к святому Михаилу в монастырь,
И ужина ту н товары свои постави на Рудици,
Вечеру же бывшу прииде в товарь свой.
(Іпат., стор. 168)

Про заснування того монастиря без названня місцевості маємо записку в першій Київській літописі під роком 1088: «В льто 6596 священа бысть церкви святаго Михаила монастыря Всеволожа митрополитомъ Иоанномъ и епископомъ Лукою (и) Исаемъ, игуменьство тогда держащю того монастыря Лазареви» (Іпат., стор. 145) Із тої записки виходить, що в тім році була освячена церква, заснована Всеволодом, а наша потверджує понад усякий сумнів, що се була

церков при Видубицькім монастирі; монастир по всякій правдоподібності був значно давніший, бо про його тодішнього ігумена не сказано, що він був перший, а тільки сказано, що тоді держав ігуменство. При монастирі, певно, була зразу дерев'яна церков, так само як і при Печерськім, а збудування кам'яної церкви було заслугою великого князя Всеволода Ярославича, що був великим князем у Києві від р. 1079 до 1093. Сей князь, мабуть, дуже любив Видубич, положений недалеко на південь від Києва над Дніпром, коли, крім монастирської церкви, побудував там також для себе «красний двір», із якого спаленням зв'язана перша літописна згадка про Видубич.

Літописні згадки про Видубич під роками 1149 (там же, стор. 261), -1162 (там же, стор. 355) принагідні, без більшого значення, а монастир, як бачимо, не відіграв ніякої значнішої ролі в історії України. Тільки захований у нашій пам'ятці (рядки 198—199) народний переказ, що Видубицька церков висить на золотім волоську, прикріпленім у небі, свідчить про подив, який збуджувала Всеволодова будівля, здвигнена на високій кручі над Дніпром і нічим не захищена проти можливого обвалу.

Про автора сеї літературної пам'ятки, видубицького ігумена Мойсея, не знаємо нічого більше понад те, що сам він подав у своїм творі.

Похвалою Рюрика, як сказано вище, кінчиться Київський літопис, та не кінчиться його панування. У всіх трьох рукописах, у яких дійшов до нас той літопис, Іпатієвським, Хлебникова та Погодіна, зараз по закінченні того літопису йде літопис Галицько-Волинський, але з пропуском п'ятох літ, які займало панування Романа галицького. Невважаючи на той пропуск, датування подій у рукописах іде далі без перерви, очевидно з помилкою о 5 літ. Для заповнення тої прогалини маємо паралельний до Київського Володимирський літопис (продовження Найстаршого літопису в Лаврентієвім відписі (Лавр., стор. 264—275), і пізнішу компіляцію, відому під назвою літопису Густинського монастиря. Датування Володимирського літопису різниться тут, як і в многих інших місцях (не скрізь!) від Київського о один рік, і тому аж під роком 1201 читаємо тут те, що в утраченім початку Галицько-Волинського літопису, певно, було подано під роком 1201:

Того же лѣта вста Рюрикъ на Романа
И приведе к собѣ Олговичѣ в Києвъ,

Хотя пойти к Галичю на Романа.
И у переди Романъ скопя полкы
Галичьскыѣ и володимерьскыѣ
И въѣха в русскую землю,
А Володимиричи лишаче ся Рюрика
ѣхаша к Роману;
И Чернии Клобуци вси совокупнше ся
ѣхаша к Роману;
И что городовъ русскихъ, и истѣхъ людье
ѣхаша к Романови.

И ѣха на борзѣ со всѣми полкы
К Киеву Романъ,
И отвориша ему Кыяне ворота подольскыя
В Копыревѣ конци,
И въѣха в Подолье и посла на Гору
К Рюрикови и ко Олговичемъ,
И води Рюрика къ кресту и Олговичѣ,
А самъ к нимъ (крестъ) цѣлова же,
И пусти Рюрика въ Вручий,
А Олговичи за Днѣпръ Чернигову.

И посади великый князь Всеволодь и Романъ
Иньгвара Ярославича в Киевѣ.
(Лавр., стор. 396—397)

Під роком 1203 маємо оповідання про те, як Рюрик знов здобув Київ.

В лѣто 671(1) мѣсяца генваря въ вторый день
На память святаго Силивестра папы римскаго
Взятъ бысть Киевъ Рюрикомъ и Олговичи
И всею половецьскою землею.

И створи ся велико зло в русстѣй земли,
Якого же зла не было отъ крещенья надъ Киевомъ;
Напасти были и взятыя,
(Но) не яко же нынѣ се зло сста ся.

Не токмо одно Подолье взяша и пожгоша,
Ино Гору взяша и митрополью,
Святую Софью разграбиша,
И Десятинную святую Богородицю¹.

И монастыри всѣ и иконы одраша,
(Овы избиша), а иныѣ понмаша,
И кресты честныя и ссуды священныя,
И книги и порты блаженыхъ первыхъ князей,
Еже бяху повѣшали в церквахъ святыхъ
На память собѣ, ѣ положиша
Все собѣ в полонѣ.

(Лавр., стор. 397)

¹ Р[укопис]: додано ще раз: разграбиша.

Незабаром по тім прибув Роман до Овруча до Рюрика,
не знати, чи походом, чи миром, бо в літописі читаємо:

Того же лѣта исходяча, февраля въ шеснадцать
Приходи Романъ ко Вручему на Рюрика,
Отводя и отъ Олговичъ и отъ Половецъ.

(И) целова Рюрикъ (крестъ) к великому князю
Всеволоду
И к сыномъ его Костянтину Всеволодичю и ко его
братьи,

И рече Романъ к Рюрикови:
«То уже еси крестъ целоваль.

Пошли ты мужа своего ко свату своему,
А я слю своего мужа ко отцю и господину,
Великому князю Всеволоду.
И ты ся моли и я ся молю,
Абы ты даль Киевъ о пять».

Боголюбивый же и милосердый
Великий князь Всеволодъ
Не помяну зла Рюрикови,
Что есть сотворилъ в русской земли,
Но да ему опять Киевъ.

(Лавр., стор. 398—399)

В р. 1205 стряслася біда над Рюриком. Він зимою разом із Романом та іншими князями ходив походом на половців. Похід був удачний, хоч у літописі не сказано, чи й де була яка битва з половцями, а зазначено лише багатий полон. Та далі читаємо в літописі:

Єдинъ же дьяволъ печалень бысть,
Иже не хоцеть роду хрестьянскому добра.

Прихаша во Треполь Рюрикъ и Романъ,
И Ростиславъ приѣха, бывъ
И шюрина своего у Переяславли.
Ту было мироположение о волостехъ,
Кто како терпель за рускую землю.

И дьяволъ положи смятение великое:
Романъ емъ Рюрика и посла в Киевъ,
И постриже в чернци,
И жену его и дщерь его, юже бѣ пустиль.
А Ростислава, сына Рюрикова
И брата его Володимира,
А тою поя съ собою.

И услышавъ то великий князь Всеволодъ,
Еже ся створи в русской земли,

И печаленъ бысть велми,
Зане всякий хрѣстьяный радуеть ся о добремъ,
Печалуеть же ся о злемъ.

Великий же князь Всеволодь
Сватомъ своимъ Рюрикомъ печаленъ бысть
И зятемъ своимъ и детми его.

И вложи ему Богъ в сердце
Опечалити ся рускою землею;
Мог и то мстити, но хрѣстьянъ дѣля отложи,
И после мужи свои к Романови в Галичь,

Романъ же послуша великого князя,
И зятя его пусти, и бысть князь киевський,
И брата его пусти.

(Лавр., стор. 399—400)

Князь Роман галицький згіб у битві з ляхами під За-
вихвостом д[ня]...¹ 1205; його смерть зазначена в Володи-
мирськiм літописі під роком 1206 без ближчої дати:

Того же лѣта иде Романъ Галичьскый на Ляхы
И взя два города лядская.
Ставшю же ему над Вислою рѣкою
И отѣха самъ в малѣ дружинѣ отъ полку своего.

Ляхове же наѣхавше убиша и
И дружину всю его избиша.
Приѣхавше же Галичане,
Взяша князя своего мертва

И несоша и в Галичь
И положиша и въ церкви святаыя Богородица,
Галичане же цѣловаша крестъ
Къ сыну его Данилу.

Слышавъ же се Олговичи вси,
И поидоша къ Киеву.
Рюрикъ же слышавъ се,
Оже убьенъ бысть Романъ,
Иже бѣ и постриглъ,
И смета с себе чернеческый порты,
И сѣде Киевѣ.

И хотяшеть и жену свою ростричи,
Слышавши же жена его,
И постриже ся в скыму.

Олговичи же придоша къ Днѣпру,
Рюрикъ же выиде противу ихъ;

¹ Пропуск у рукопису.— *Ред.*

И цѣловаша крестъ Рюрикъ къ Олговичемъ
И Олговичи к Рюрику,
Како имъ понти всѣмъ к Галичю.

Рюрикъ же поѣха со Олговичи к Галичю.
Пришедшимъ же имъ к городу
Галичане биша ся с ними у города.
Олговичи же не успѣвше ничтоже
Възвратиша ся с срамомъ великимъ в своя си.
(Лавр., стор. 404—405)

Про те саме коротше й менше докладно читаємо в Галицько-Волинськiм лiтописi пiд роком 1202 ось що:

Собравшю же Рурику Половци и Руси много
И приде на Галич оставивъ м(н)иский чинъ,
Бѣ бо приялъ боязни ради Романовы.
И пришедшю ему на Галичъ,
И срѣтоша и бояре галичкыи
И володимеръстии у Микулина на рѣцѣ Серетѣ,
И бившима ся има весь день о рѣку Сереть,
И мнози язвени быша и не стерпѣвше
И възвратиша ся в Галичъ.

Пришедшю же Рюрику в Галичъ,
И не успѣвши ничто же ворота ся Києву.
(Пат., стор. 480—481)

Про далышi пригоди Рюрика в Галицько-Волинськiм лiтописi нема згадки; натомiсть у Володимирськiм маємо ще пiд роком 1200 оповiдання про другий похiд Ольговичiв на Галич при участi Рюрика (Лавр., стор. 405), та пiд тим самим роком iще ось яке оповiдання:

Того же лѣта Рюрикъ совокупа ся
Со Мстиславомъ Романовичемъ и сынми своими
И со всѣми сыновци своими
Выгна ис Києва Всеволода Чермнаго
И сына его ис Переяславля.

И сбысть ся над нимъ притча еуангельская:
«Ю же мѣрою мѣрите, възмѣрит ся вамъ».
Рюрикъ же самъ сѣде в Киевѣ,
А сына своего Володимера посади в Переяславли.

Того же лѣта на зиму Всеволодъ Чермный
Совокупи ся с своею братьею
И с сыновци своими Половци,
(И) иде на Киевъ.

Рюрикъ же не мога стати противу
Затвори ся в Києвъ;
Они же стоявши около города три недѣли
Възвратиша ся вспять не успѣвше ничто же.
(Лавр., стор. 407)

В році 1207 Ольговичі під проводом Всеволода Червоного виперли Рюрика з Києва до Овруча (там же, стор. 407—408), але ще того самого року Рюрик «выгна Всеволода Чермнаго ис Києва, а самъ сѣде в немъ» (там же, стор. 411). Аж у році 1210, мабуть, із волі суздальського князя Всеволода «сѣде Всеволодъ Чермный паки в Києвъ, а Рюрикъ Черниговъ» (там же, стор. 413). Там він і вмер у р. 1215 (там же, стор. 416).

Рюрикового брата Давида Ростиславича стрічаємо уперве в році 1161 князем у Новім Торзі, пригороді Великого Новгороду, де його примістив старший брат його Святослав, від року князь новгородський. Се не подобалося новгородцям, і ось читаємо в Київських літописі:

В лѣто 6669 вѣче створиша Новгородци
И послаша ся къ князю своему
Святославу Ростиславичю и рекоша ему:
«Не можемъ дву князю держати,—
А пошли (и) выведи брата Давыда с Нового Торгу!»

Онъ же не вередя имъ сердца выведъ брата
Пусти и Смоленску к Романови.

(Іпат., стор. 349)

В р. 1162 бачимо його при вітці Ростиславі в Києві, змішаного ось у яку пригоду.

Том же лѣтѣ поѣха Изяславичъ Мьстиславъ ис Києва,
Разъгнѣвавъ ся на стряя своего на Ростислава,
И много рѣчи вѣста межи ими.
Давыдъ же безъ отня повеления ѣха въ Торцьскый,
А посадника Мьстиславля Вышка емъ
Приведе къ Києву.

(Іпат., стор. 355)

У році 1165 Давид одержує окремиий уділ.

Том же лѣтѣ Давыдъ Ростиславичъ
Сѣде Витебски,
А Романови, Вячеславлю внуку,
Да Ростиславъ Васильевъ и Краснъ.

(Іпат., стор. 359)

Там була йому пригода в р. 1167, про яку читаємо:

Том же лѣтъ поиде Володарь Глѣбовичь
К Полотьску ратью;
Василковичъ же Всеславъ
Поиде противу ему с Полочаны.

Володарь же увѣдавъ, оже идуть противу ему,
Не да ему съвѣкупити ся
И вдари на нихъ незнапы,
И много ихъ изби, а инѣхъ руками изоимаша.

Всеславъ же бѣжа Витебську,
Володарь же вниде в Полтескъ
И цѣлова хрестъ с Полтьцаны,
И поиде Витебську на Давыда и на Всеслава.

И пришедъ ста на рѣци,
И начаша ся бити о рѣку;
Давыдъ же тѣмъ не да ему полку,
Зане же жда брата своего Романа съ Смолняны.

Се же дивно сдѣя ся: в полунощи бысть громъ силенъ,
Яко воємъ бродящимъ ся чересь рѣку,
И страхъ нападе на воя Володаревы,
И рекоша дружина Володаревы:

«Что стоиши, княже, не поеда прочь?
А се ти ся Романъ бродить, а отсуда Давыдъ!»
И побѣже Володарь отъ Витебска.

И заутра съгляда Давыдъ, оже Володарь бѣжалъ,
И пусти по нихъ, и не постигоша ихъ,
Но по лѣсу блудящихъ много изоимаша,
А Всеслава посла Полотьску.

(Ипат., стор. 360—361)

У р. 1169 оба Ростиславичі, Рюрик і Давид, виступають як сторонники Мстислава Ізяславича на київський стіл по смерті їх вітця Ростислава (там же, стор. 365—366). У році 1170 оба вони беруть участь у поході на половців (там же, стор. 368). В часі того походу біля Канева склалася з обома братами ось яка пригода:

Глѣбъ же възва Мьстислава на обѣдъ к собѣ,
И многы дары давъ ему отпусти и с любовью.
Искони же вселукавый дьяволь,
Не хотяй добра всякому хрестьяну
И любви межи братьею,—
Начаста молвити Бориславича
Петръ и Нестерь злѣ рѣчи на Мьстислава

Къ Давыдови лжюча.
Зане же бѣше Мьстиславъ озлобивъ я
Отпустилъ отъ себе про ту вину,
Оже бяху холопи ею покралѣ
Конѣ Мьстислави у стадѣ,
И пятны своѣ вѣсклалѣ рознаменываюче.

Давыдъ же има вѣры,
Нача повѣдати брату Рюрикови:
«Брате, пріятелеве ми повѣдаютъ,
Оже Мьстиславъ хочеть наю яти».

Рюрикъ же рече: «Брате, а про что? А кое вина?
А крестъ к нама ци давно цѣловаль?»
Рекла бо бящета и то слово Давыдови:
«Оже ва Мьстиславъ почнеѣ звати на обѣдъ,
То ту ваю яѣе будетъ,
А наю слово право будетъ к вама».

Мьстиславъ же всего того не вѣдаше,
А и мысли таковой не имѣяше въ сердци своемъ,
Но истинною любовью обуюем ся
С братьею хожаше.

И нача Мьстиславъ звати на обѣдъ
Рюрика и Давыда;
Рюрикъ же и Давыдъ не ѣхаста к нему
Рекучи тако ему:

«Оже к нама крестъ цѣлуеши,
Ако ти наю лиха не замыслити,
А нѣ всяко поѣдевѣ к тобѣ».

Мьстиславъ же ужасе ся мыслью
И яви дружинѣ своей:
«Велита ми брата к собѣ крестъ целовати,
А не вѣдѣ, что моей винѣ».

И рѣша ему дружина его:
«Княже, не лапъ ти велита брата
Крестъ цѣловати».
Цѣ да не будутъ злии человекци,
Завидяче твоей любви, юже къ братѣи имѣеши,
Вложили будутъ зло слово?

Золь бо человекъ къ противу бѣсу;
И бѣсъ того не замыслить,
Еже золь человекъ замыслить.

А ты всяко правъ передъ Богомъ
И прѣдъ человекы;
Тобѣ безъ насъ того нѣлзѣ было
Замыслити ни створити.

А мы вси вѣдаемъ твою истинную
Любовь къ всѣй братѣ;
А послѣ к нѣма и рци има:
Я крестъ цѣлую к вама,
Яко лиха на ваю не замысливъ,
А вы ми выдайте, кто ны сваживаесть».

И посла Мьстиславъ къ Давыдови с тою рѣчью;
И рече Давыдъ: «А паки кто повѣсть,
Оже тѣхъ выдамъ?»

Мьстиславъ же възря на божию правду
И силу честнаго хреста,
Цѣлова - к нѣма крестъ, и она к нему.
Крестъ цѣловаста;
Обаче сердце ихъ не бѣ право с нимъ.
(Іпат., стор. 370—371)

Отсе оповідання, незвичайно гарно скомпоноване та поетичне, належить до тих оповідань наш[ого] літопису, досить не малочисленних, що мають більшу літературну, ніж історичну вартість і які можна вважати переказами давніх пісень не людової, але боярсько-дружинної верстви, до яких належить також «Слово о полку Игоревѣ».

Остатній рядок вищенаведеного оповідання розкриває широку історичну перспективу, бо справді в р. 1171 бачимо обох братів Рюрика й Давида Ростиславичів учасниками великого історичного злочину, нападу одинадцятьох князів на Київ, аранжованого суздальським князем Андрієм Юрійовичем (тим тяжчого для обох братів, що був звернений проти їх рідного брата) (там же, стор. 372).

При кінці 1171 р. ситуація була ось яка: в Києві сидів брат Андрія Гліб Юрійович, а при нім був також Давид Ростиславич. У Дорогобужі був син Андрія Володимир, проти якого виступив походом прогнаний із Києва Мстислав Ізяславович. Володимир був хворий і вмёр 28 січня 1172 року. Його тіло повезли до Вишгорода

И пьсла Глѣбъ князь игумена святаго Богородица
Печерьскаго монастыря Поликарпа
И Семеона, игумена святаго Андрѣя до Вышегорода,
Веля има доправити Володимира до Києва,
А самъ поѣха на ону сторону в Городокъ,
А оттуда в Переяславль».

Володимиръ же Мьстиславичъ бѣ в Полонѣмъ;
Слышавъ же, оже Андрѣевичъ Володимиръ умерлъ,
И иде к Дорогобужю.
Дружина же Андрѣевича не пустиша его в городъ».

Онъ же посла к Славнови и къ дружинѣ рече:
«Цѣлюю к вама крестъ и къ княгини вашей,
Яко же ми на васъ не позрѣти лихомъ,
Ни на ятровь свою, ни на села еѣ, ни на иное
ничтоже».

И цѣлова крестъ к нима, и вниде-въ градъ,
И переступи крестное цѣлование съ заутря, —
Такъ бо бяхе къ всей братѣи своей верьтливъ,
Не управливаше к нимъ крестного цѣлования, —

И уклони ся на имѣние и на села
И на стада Андрѣевича,
И погна княгиню из города.
Она же взявши князя иде на Вручий Вышегороду¹.

На утря же в субботу поидохомъ
С Володимиромъ из Вышегорода.
Давыдъ же князь не пусти княгинѣ
С мужемъ до Киева (и) рече ей:
«Како ты могу, ятры, пустити,
Аще въ врѣмя пришла ми вѣсть ночь съ,
Оже Мьстиславъ въ Василевѣ?»

А дружинѣ его рече:
«А кому васъ годно, а(ть) идеть!»
Они же рекоша ему:
«Княже, ты самъ вѣдаеши,
Что есмы издѣяли Кианомъ;
А не можемъ ѣхати, избьютъ ны».

Игумень же рече Поликарпъ:
«Княже, се дружина его (ать) не ѣдутъ с нимъ,
А пусти своѣ дружины нѣсколко,
Никто ни конь доведа, ни стяга донеса».

Давыдъ рече: «Того стягъ
И честь съ душею испшла».
Но (и еще) рече:
«Ото ти попове Мученичьскыи».

И игумени, чьрньци, попове, Киане
Съ благодарениемъ, съ благохвалными пѣсньми
Положиша и в монастыри въ святѣмъ Андрѣи
Мѣсяца февраля въ пятнадцатый день
В первую недѣлю поста в субботу.

(Ипат., стор. 374—375)

У рядку 23 сього оповідання маємо незвичайну в наших літописах появу: автор згадує про себе самого як одного

¹ М[абуть], помилка в рукописах, бо княгиня йде з Вишгорода до Києва, а не до Вишгорода.

з тих, що йшли з Вишгорода до Києва з тілом Володимира. Хто він був, тяжко вгадати, та дуже правдоподібно не був ані Полікарп, ігумен Печерського, ані Семион, ігумен Андрієвого монастиря в Києві, про яких він згадує в тім оповіданні. Сумнівно також, чи був він духовним, а правдоподібніше був одним із княжої дружини, що брала участь у княжих походах і стояла досить близько до їх громадського та домашнього життя й могла знати навіть дуже інтимні подробиці того життя.

Перед походом 1171 року зазначено в літописі, що Давид на підмогу Глібові прийшов із Вишгорода (там же, стор. 372); там же бачимо його весною 1172 р. в оповіданні про невдалий похід Мстислава Ізяславича на Київ. Зайнявши без опору Київ, Мстислав

Поїде Вышегороду, и пустиша на воропъ,
И биша ся крѣпко изъ града.
Давыдъ же своимъ повелѣ
Острогъ пожечи до нихъ.

У Давыда же въ градѣ много дружини своей,
И братьи его помочъ,
И Глѣбъ князь прислалъ бяше
Григоря тысячкаго своего с помочью,
И Половци днции, Концакъ с родомъ своимъ,
И свои Берендичи, Бастѣва чадь.

(Іпат., стор. 375)

Пропускаю дальше оповідання про той похід, де вже нема згадки про Давида. Сказано лише, що коли Мстислав відступив від Києва «второе недѣли по велицѣ дни»,

И бысть вѣсть Давыдови, оже Мьстиславъ пошелъ,
И посла Володислава Ляха с Половци по нѣмъ,
И постигоша я у Борохова,
И ту стрѣлявше ся с ними възвратиша ся.

(Іпат., стор. 376)

У році 1173 бачимо Давида разом із Мстиславом у змові щодо обсадження київського стола.

Том же лѣтѣ посласта Давыдъ и Мьстиславъ
По стрия своего Дорогобужю,
Вабяче и (в) Киевъ на столъ.
Он же прѣступивъ крестъ к ротникомъ своимъ,
Къ Ярославу и ко Мьстиславичемъ
Иде Киеву утаив ся,
А сына Мьстислава посади Дорогобужю.

(Іпат., стор. 385—386)

Володимирового князювання в Києві було всього 4 місяці, і він умер там від тяжкої хвороби в русальний тиждень д[ня] 30 мая. Чому запотребилося Ростиславичам вабити його до Києва — тяжко вгадати. Літописець ось як характеризує його:

Се же много подъя бѣды бѣгая передо Мъстиславомъ
Ово в Галичь, ово (в) Угры,
Ово в Рязань, ово в Половци
За свою вину, зане же не устояше въ крестномъ цѣлованьи

Всегда же и гоняше.

(Пат., стор. 386—387).

В році 1174 почав Андрій Юрійович, князь суздальський, гонити Ростиславичів, у тім числі Давида, з Вишгорода, який, очевидно, жив там тоді (там же, стор. 388). Про той акт самоволі північноруського володаря подано літописне оповідання вище при Рюриці. Про участь Давида в поході на половців у р. 1117 була згадка вище при Рюрику й згадка при смерті Мстислава там же, а епізод про напад на нього Святослава Всеволодича в р. 1180 подаю тут:

В то же веремя ходяшетъ Давыдъ Ростиславичъ
По Днѣпру в лодьяхъ ловы дѣя,
А Святославъ ходяшетъ по черниговской сторонѣ
Ловы дѣя противу Давыдови.

И тогда Святославъ сдумавъ с княгинею своею
И с Кочкаремъ, милостьникомъ своимъ,
И не поведѣ сего мужемъ своимъ
Лѣпшимъ думы своея.

И абѣ устрѣмив ся Святославъ на рать
Про Глѣба, сына своего,
И не удержав ся отъ ярости переступи крестъ
И переѣха чересъ Днѣпръ.

И помысли въ умѣ своемъ:
«Яко Давыда иму, а Рюрика выжену изъ землѣ
И прииму единъ власть рускую ис братьею,
И тогда мщю ся Всеволоду обиды своѣ».

Богъ бо не любитъ высокия мысли нашаия,
И возносящего ся смиряеть.
И абѣ удари Святославъ на товарѣхъ на Давыдовыхъ.
Давыду же не вѣдушу ни мысляшу на ся
Ни откуду же зла,
Зане крестомъ честнымъ утвердиль ся башеть с нимъ,
Тому же вѣряшетъ, тѣтъ же избави (его) отъ руку
его,—

И вбѣже в лодью со княгинею своею.

Они же надогнавше надъ берегъ,
И начаша стрѣляти его.
И тако Богъ соблюде и неврежена.
Святославъ же изъима дружину его товары его
И возвори ся и еха к Вышегороду.

И грѣши Святославъ помысла своего;
И ту перележавъ ночь подъ Вышегородомъ,
На утрѣя же день поѣхаше к нему,
Искавше Давыда и не обрѣтоша его
Ни на которомъ же пути.

Он же вѣставъ ѣха за Днѣпръ рѣкъ:
«Уже объявихом ся Ростиславичемъ,
А не мочно ми быти в Киевѣ».
(И поѣха в Черниговъ къ брати си).

(Іпат., стор. 416)

Давид утік до Білгорода до брата Рюрика, а сей, почувши, що Святослав утік у Задніпрянщину, зайняв Київ (там же, стор. 417). В році 1180 бачимо Давида вже князем смоленським, у боротьбі з союзниками Святослава, Ігорем і Ярославом чернігівським. Читаємо в літописі:

И вѣха Давыдъ, князь смоленский,
Въ Дръютскѣ со всимъ полкомъ своимъ,
Совокупив ся с Глѣбомъ съ Рогъволодичемъ,
И поиде за Ярослава.

И хотяшетъ Давыдъ Ярославу и Игореви
Полкъ дати до Святослава,
Ярослав же и Игорь не смѣяста
Дати полку Давыдови безъ Святослава.

И поидоша во твердая мѣста
И стояша межи собою недѣлю обаполь Дръюти,
Но отъ Давыдова полку приѣждивахуть стрѣлци,
И бяхуть ся с ними крѣпко.

По семъ же Святославъ приѣха с Новгородъчи,
И ради быша ему братья его,
И пернгатиша Дръютъ,
Хотяче ехати ко Давыдови.

Давыдъ же заложил ся ночью и бѣжа Смоленську.

(Іпат., стор. 419—420)

Під роком 1190 з приводу справи Кунтувдія маємо в літописі ось який уступ про Рюрика й Давида. Кунтувдій був князь торцький. Хтось очорнив його перед Святосла-

вом, і сей ув'язнив його, потім випустив наслідком представлення Рюрика. Кунтувдїй, ображений, утік до половців, аби мститися на Русі. Далі читаємо в літописі:

Вѣдашь бо Рюрикъ,
Ажь Кунтувдѣви воевати Русь
Мьщачи себе Святославу.
С тою думою и ко Святославу посла река ему:

«Се мы своя орудья дѣвѣ,
А рускыя земля не оставивѣ тщеѣ.
Язь оставилъ своего сына с полкомъ его,
А ты остави своего сына».

Онъ же има ся послати
Глѣба, сына (своего), и не посла,
Зане бяшетъ ему тяжа с Рюрикомъ и съ Давыдомъ
И смоленскою землею.

Того дѣля и с братьею совокупилъ ся бяшетъ,
Како бы ему ея не ступити.

Рюрикъ же сослав ся со Всеволодомъ сватомъ своимъ
И с Давыдомъ братомъ своимъ,
Послаша ко Святославу мужи своя рекущи ему:
«Ты, брате, к намъ крестъ целоваль на Романовѣ ряду.

Тако же нашъ братъ Романъ сѣдѣль в Києвѣ.
Да жь стоиши в томъ ряду, то ты намъ братъ;
Паки ли поминаешь давныя тяжа,
Которыя былѣ при Ростиславѣ,
То ступилъ еси ряду.

Мы ся в то не дамы,
А се ти крестныя грамоты!»
Святославъ же приемъ грамоты
Не хотѣвъ креста целовати,
И много прѣв ся и молвивъ с мужи,
И отпустивъ ихъ и опять возворотивъ ихъ,
И целова к нимъ крестъ на всей ихъ волѣ.

(Іпат., стор. 450—451)

У році 1193 у Давида вродився син, названий у хрещенні Федір, а княжим іменем Мстислав (там же, стор. 456). Під роком 1195 маємо згадане вже вище при Рюриці оповідання про акти незвичайного в тих часах братолюбія між князями, яке наводжу тут як причиною до характеристики тих часів кінця XII віку.

Посла Рюрикъ по брата своего по Давыда
Къ Смоленську река ему:

«Брате, се вѣ остала ся старѣйши
Всѣхъ въ русской землѣ.

А повѣди ко мнѣ Києву;
Что будетъ на русской землѣ думы
И о братьи своей, о Володимерѣ племени,
И то все укончаевѣ, а сами ся во здоровьи видевѣ».

И поиде Давыдъ изъ Смоленска
В лодьяхъ (со) Смолняны,
И приде (в) Вышегородъ во среду у русальной недѣлѣ,
И позва и Рюрикъ на обѣдъ.

Давыдъ же приѣха ко Рюрикови на обѣдъ,
И быша в любви велици и во весельи мнозѣ,
И даривъ дары многими и отпусти и.

И оттолѣ позва (его) сыновѣць его
Ростиславъ Рюриковичъ к собѣ на обѣдъ к Бѣлуго-
роду;

Давыдъ же приста к Бѣлугороду, и ту пребыша
В весельи велицѣ и в любви мнозѣ.

Ростиславъ одаривъ дары многими и отпусти и.
Давыдъ же позва великаго князя Рюрика
На обѣдъ к собѣ, брата своего, и дѣти его,
И ту пребыша в веселии и в любви велицѣ.

И одаривъ Давыдъ брата своего Рюрика
Дарами многими, и отпусти и.
Потом же Давыдъ позва монастыря вся на обѣдъ,
И бысть с ними веселъ и милостыню силну
Раздава имъ и нищимъ, и отпусти я.

По томъ позва Давыдъ Чернии Клобуци вси,
И ту попиша ся у него вси Чернии Клобуци,
И одаривъ ихъ дарми многими,
И отпусти ихъ.

Кыянѣ же почаша звати Давыда на пирь,
Подаваючи ему честь велику и дары многи;
Давыдъ же позва Кыянѣ к собѣ на обѣдъ,
И ту бысть с ними в весельи мнозѣ
И во любви велици, и отпусти ихъ.

И с братомъ своимъ Рюрикомъ ряды вся уконча
О русской землѣ и о братьи своей,
О Володимерѣ племени,
И иде Давыдъ во свой Смолнескъ.

(Ипат., стор. 458—459)

Пропускаю просторе літѣписне оповідання про події
1195 і 1196, у яких брали участь також князі Рюрик і

Давид, і наведу лише літописне оповідання з р. 1197 про його смерть. Читаємо там:

В лѣто 6705 престаѣи ся благовѣрный
Князь смоленскій Давыдъ, сынъ Ростиславль,
Внукъ же великаго князя Мъстислава,
Принимъ мнишскій чинъ, его же желаше,
Мѣсяца априля во две десять третій
На память святаго мученика Георгия.
Епископъ же смоленскій Семеонъ
И вси игумени и поповѣ
И сыновець его его Мъстиславъ Романовичъ
И вси бояре проводиша и со благохвалными пѣснями
И с кадѣды благоуханными,
И тако спрятавшѣ тѣло его и положиша и
Во церкви святаго мученику христову Бориса и Глѣба,
В отни ему благословении,
Юже бѣ создалъ отецъ его Ростиславъ.

Се же благовѣрный князь Давыдъ
Возрастомъ бѣ середній, образомъ лѣпъ,
Всею добродѣтелью украшенъ, блонравенъ, христо-
любивъ,
Любовь имѣя ко всимъ, ово же правяшеть души своей.

И переже милостыни прележашеть,
Манастыря набдя и чернцы утѣшивая
И вси игумени с любовью прнимая
И взимая у нихъ благословение.
И мирьскыя церкви набдя
И всь святительскій чинъ
Достоиную честью чества.

Бѣ бо крѣпокъ на рати,
Всегда бо тосняшеть ся на великая дѣла;
Злота и сребра не собираеть, но даеть дружинѣ
Бѣ бо любя дружину, а злыя кажня,
Яко же подобаеть царемъ творити.

Самъ же бо сяковъ обычай имѣеть:
По вся дни ходя до церкви
Святаго архистратига божия Михаила,
Юже бѣ самъ создалъ во княженъи своемъ;
Такое же нѣсть в полунощной странѣ,
И всимъ приходящимъ къ ней
Дивити ся изряднѣй красотѣ ея.
Иконы златом и сребромъ и жемчюгомъ
И каменiemъ драгимъ украшены,
И всею благодатью исполнена.

И видя образъ божий и всѣ святаыя иконы,
Смирная образъ скрушенымъ сердцемъ и смиреннымъ,

Уздыхание отъ сердца вознося
И слезми обливая лице свое,
Взирая яко на самого Творца
И покаяние Давыда царя принимая,
Плача ся о грѣсѣхъ своихъ глагола:

«Господи, яко же дрѣвле разбойника и блудницу
И мытаря оправдалъ еси,
Тако и мене, Господи Боже мой,
Очисти отъ грѣхъ моихъ!»

И тако моля ся (помышляше) въ сердце своемъ:
«Дабы мя Богъ сподобилъ мнишскому чину
И сподобилъ ся быхъ (отлучити ся)
Отъ многомятежнаго житья
И маловременьнаго свѣта сего!»
И та вся размысливъ положи во умѣ своемъ,
И не лиши (его) Богъ хотѣния его,
Но причтѣ и ко избранному своему стаду
(И сподоби вѣступити) в ликъ мнишьскый.

Сподобленъ же бывъ отъ Творца своего ангелского
чину,

И радоваше ся душею и тѣломъ
И видивъши же княгини его прими мнишскый чинъ,
И постриже ся и сама княгини его.

Давыдъ же столъ свой далъ
Сыновцю своему Мьстиславу Романовичю,
А сына своего Костянтина в Русь посла
Брату своему Рюрикови на руцѣ.

А самого несоща больна суца в монастырь
Къ святома мученику Борису и Глѣбу на Смядину.
И вшедъ в манастырь, воздѣвъ руцѣ свои на небо
Молише ся глаголя:

«Владыко Господи Боже мой,
Призрі на немощь мою, вижь смирение мое!
(Отъими страсти) одержающая мя нынѣ,
Да тобою уповая терплю!»

И о всихъ сихъ благодарю тя, Господи,
Яко смирилъ еси душу мою,
И во царствии твоємъ причастника мя створи
Молитвами пречистыя твоея Матери,
Пророкъ и апостоль и мученикъ
И всихъ преподобныхъ святыхъ отецъ.

Яко же и тѣ пострадаше и угодивъше тобѣ
Искушены быша отъ дьявола, яко злато в горнилѣ,
Их же молитвами, Господи, избранному своему стаду
С десными мя овцами притчи!»

И бысть живота его до того же дни.
И познав ся худъ изнемогая ко исходу души,
И възрѣвъ на небо и воздавъ хвалу Богу
(Моляше ся) глаголя:

«Безсмертный Боже, хвалю тебе всемь,
Царь бо еси ты всимь одинь,
Во истину подивая своей твари
Все богатство имь в наслаждение.

Створишь бо ты мира сего ты соблюдаеши,
Ожидая душа, яже посла;
Да добру жизнь жившимъ почтеша яко Богъ,
А еже не покорившюся твоимъ заповѣдемъ предаси
суду.

Всѣ бо судъ праведенъ отъ тебе,
Безъ конца жизнь отъ тебе;
(Живиши бо) благодатью своею
И вся милуеши притекающая к тебѣ».

И концевъ молитву, въздѣвъ руки на небо,
И предастъ душу свою в руцѣ божии,
Приложи ся ко отцемъ своимъ и дѣдомъ своимъ,
Отдавъ общій долгъ,
Его же нѣсть убѣжати всякому роженому.

И бысть княжения его во Смоленську 18 лѣтъ,
А всихъ лѣтъ отъ рожества 60 безъ трехъ.

(Ипат., стор. 471—473)

Сей незвичайно довгий і проречистий некролог князя, який властиво не визначився ніякими великими ділами ані заслугами, дозволяє догадуватися, що його автор, київський літописець, був у ту пору дружинником Давидовим, наочним свідком його смерті, а потім разом із його сином перейшов до дружини Рюрика. В посмертнім слові по Давиді віє той сам релігійний, християнський, але не церковний дух, який відчуваемо також у кінцевім уступі Київського літопису, в похвальнім слові Рюрикові з нагоди збудування стіни довкола Видубицького монастиря. Тямучий легко відчує велику різницю того релігійного духа київського літописця від того старозавітного зелотизму, яким нав'яний Володимирський літопис, що творить продовження Лаврентієвої редакції найстаршого літопису від р. 1161 до 1240.

Писано в днях 8—10 падол[иста] 1914

8. Ярослав галицький. У «Словѣ о полку Игоревѣ» Ярославові галицькому присвячено правдивий дифірабл. Читаємо там:

Галицькыи Осмомысле Ярославе!
Высоко сѣдиши на своемъ златоконаннѣмъ столѣ,
Подперъ горы оугорскыи своими желѣзными полкы,
Заступивъ королеви путь,
Затворивъ Дунаю ворота,
Меча бремены чрезъ облакы,
Суды рядя до Дуная.
Грозы твоя по землямъ текуть,
Отворяеши Кыѣву врата,
Стрѣляеши съ отня злата стола
Салтаны за землями.
Стрѣлай, господине, Кончака, поганого кощѣя,
За землю рускую, за раны Игоревы,
Буего Святославича!

(Огон., стор. 14)

Дифірабличний склад сього поклику, що мало відповідає дійсному життю й заслугам сього князя, насуває підозріння, що оправдується також деякими іншими уступами «Слова о полку Игоревѣ», прим. згадками про Пліщесько* та Кисань у сні князя Святослава, чи не був автор сеї поеми вроджений на галицько-руській землі й як земляк галицького [князя] бажав звеличити [його] гіперболічними зворотами.

Першу відомість про Ярослава галицького маємо в Київській літописі під роком 1150, у якому він рівночасно з Олегом Святославичем, братом Ігоревим, жениться з другою дочкою суздальського князя Юрія. Міг мати тоді 20—25 літ, отже вродитися коло р. 1125. В р. 1152 умер його отець, і він засів «на отни мѣстѣ в черни мятлѣ и въ клобуцѣ» (там же, стор. 319). Був тоді в його вітця посол київського князя Ізяслава, що привіз Володимирові хресну грамоту та якого Володимир відправив дуже зневажливо, після чого його постигла нагла смерть. Посла, Петра Бориславича, що вже вертав до Києва, покликано назад із Болщева (тепер Бовшівці Станіславівського повіту),* і Ярослав сказав йому при батьковім трупі:

«Мы есмы тебе того дѣля позвали.
Се Богъ волю свою яко ему угодно,
Тако сотворилъ естъ.
А нынѣ поѣди ко отцю моему Изяславу,
А отъ мене ся ему поклони, и се ему явиши:
«Аче Богъ отця моего понялъ,

А ты ми буди въ отца мѣсто!
А ты ся с моимъ отцемъ самъ вѣдалъ,
Что межѣ вама было, а то уже Богъ осудилъ.
Аче Богъ отца моего понялъ,
А мене Богъ на его мѣсто оставилъ;
В полкъ его и дружина его у мене суть
Развѣ одно копие поставлено у гроба его,—
А и то в руку мою естъ.
Нынѣ, отце, кланяю ти ся,
Прими мя яко сына своего Мьстислава,
Такъ же и мене!
Ать ездитъ Мьстиславъ подлѣ твой стремень
По одной сторонѣ тебе,
А язъ по другой сторонѣ
Подлѣ твой стремень ѣжду
(Со) всеми твоими полкъ».
И тако отпустиша Петра.
(Ипат., стор. 319—320)

Ся промова, яку ледве чи видумав літописець, характеризує незвичайний розум та дар образowego вислову її автора. Ся промова, одначе, не вплинула на київського князя, який уже 1153 р. вирушив походом на Галич. Біля Теробовлі зішлись київські полки з галицькими.

И яко же быша близь себе,
И Богъ разгна мъглу и бысть ясно.
И тако сташа полци межѣ собою зряще на ся.
Галичьскіи же мужи почаша молвити
Князю своему Ярославу;
«Ты еси молодъ, а поѣди прочъ и насъ позоруй!
Какъ ны будетъ отецъ твой кормилъ и любилъ
А хочемъ за отца твоего честь и за твою
Головы своя сложити».

И рѣша князю своему:
«Ты еси у насъ князь одинъ.
Оже ся тобѣ што учинить, то што намъ дѣяти?
А поѣди, княже, къ городу,
Ать мы ся бьемъ сами съ Изяславомъ;
А кто насъ будетъ живъ, а прибѣгнетъ к тобѣ,
В тогда ся затворимъ в городѣ с тобою».
И тако послаша князя своего прочъ,
А сами поѣхаша битъ ся.

(Ипат., стор. 321)

Битва була незвичайно завзята й сполучена з великими стратами з обох боків, так що Изяслав, бачачи, що «братья его и дружина разбѣгли ся бяхуть», вернув до Києва. «Бысть плачь великъ по всей земли галичьстѣй»,— додає від себе літописець (там же, стор. 322).

У році 1155 тесть Ярослава, кн[язь] Юрій суздальський,

Повелѣ зяти своєму Ярославу галицькому
Ити на (Мъстислава Изяславича) Лучьску.
Мъстиславъ же оставя брата своего Ярослава
в Лучьски,

А самъ иде въ Ляхи.

Володимеричъ же Ярославъ галицьскый
Ис Володимеромъ Мъстиславичемъ мачешичемъ
Стоявше у Луческа и не въспѣвше ничто же
Воротиша ся опять.

(Іпат., стор. 330)

Того самого року Ярослав посилає галицьку поміч князю Юрієві до Суздаля «зане бѣ почаль замысляти рать Давыдъ Изяславичъ на Дюргя» (там же, стор. 331). В році 1157 Ярослав, помагаючи Юрієві, ходив разом із ним у похід на Володимир-Волинський (опис походу Іпат., стор. 334—335), та не відіграв у тім безуспішнім поході ніякої визначної ролі.

Був у Ярослава небезпечний, як йому здавалося, супірик Іван Ростиславич, прозваний Берладником, претендент на Галицьке князівство. Той Іван був тоді вже старший чоловік. Іще в р. 1144 у вітця Ярославового була ось яка пригода:

На ту же зиму въшедшу Володимиру
В Тысминуцю на ловы,
В то же время послаша ся Галичане
По Ивана по Ростиславича въ Звенигородъ
И въведоша (и) к собѣ в Галичь.
Володимеръ же слышавъ съвкупу дружину
И прииде на нь к Галичю и ста около города;
И выѣздяче из города бяху ся крѣпко,
И мнози падаху отъ обоихъ.

И биша ся оль три недѣлѣ.
В недѣлю же мясопустную на ночь
Выступи на нь Иванъ с Галичаны,
И побиша у Ивана дружины много.

И заступиша и отъ града,
И нелзѣ бяхе возвратити ся ему у градъ;
И пробѣже сквозь полкъ к Дунаю,
И оттуда полемъ пробѣже ко Всеволоду Киеву.

Галичане же всю недѣлю биша ся
По Иванъ с Володимеромъ,

И нужею отвориша ся
В недѣлю маслопустную.

Володимеръ же вшедь в Галичь
Многы люди исѣче,
А инья показни казнью злою.
(Іпат., стор. 226)

В році 1145 бачимо Івана Берладника вже в Великім Новгороді (там же, стор. 234), потім у дружині Святослава (там же, стор. 237), від якого він незабаром переходить до Ростислава смоленського, «вземъ у Святослава — певно за военні послуги — 200 гривень сребра, 12 же гривни золота» (там же, стор. 239). Невідомо, яким способом він дістався до Суздаля, де князь Юрій обчистив його з заробленого добра і всадив у в'язницю; так виходить із оповідання, яке маємо в Київській літописі під роком 1157:

В то же верема бяше привельъ Гюрги
Ивана Ростиславовича рекомаго Берладника
Ись Суждаля окованого,
Хотя и дати Ярославу, зяти своему.

Прислалъ бо бяше Ярославъ уже по Берладника
Святополка князя и Коснятина Сѣрославича
Съ многою дружиною;
И нача молвити митрополитъ и игумени вси
Гюргеви рекуче:

«Грѣхъ ти естъ цѣловавши к нему крестъ,
(Яко и) держиши в толицѣ нужи;
А и еше хочещи выдати на убиство».

Онъ же послушавъ ихъ пусти его
Опять Суждалю окована.
Увѣдавъ же Изяславъ, оже послалъ
Опять Гюрги Суждалю,

И посла въ переки (ему) мужи своя,
И поя и к собѣ Чернигову.
И тако же избави Богъ Ивана
Отъ великия тоя мужа.

(Іпат., стор. 335)

Про дальші пригоди Ярослава та Івана Берладника маємо в Київській літописі оповідання під роком 1159, із якого подаю тут лише те, що тикається сих двох осіб та потрібне для зв'язку оповідання.

Том же лѣтъ нача Ярославъ галичьскый
Искати Ивана Ростиславича,

Стрычича своего.

Ярославъ бо бѣше подѣмолвилъ
Князѣ рускиѣ и короля и лядскія князя,
Да быша ему были помощники на Ивана,
И обѣщаша ся ему вси.

И послаша послы Киеву къ Изяславу Давыдовичю:
Ярославъ галичскій Избѣгнѣва,
Святославъ Ольговичъ Жирослава Иванковича,
Ростиславъ Мьстиславичь... (невѣдомо кого),
Мьстиславъ Изяславичъ Жирослава Васильевича,
Ярославъ Изяславичъ Онофрѣя
Володимеръ Андрѣевичъ Гаврила Васильевича,
Святославъ Всеволодичъ ... Киянина,
Король мужа своего и отъ Ляховъ мужъ свой,—
Изяславъ же припрѣ всихъ
И отвѣтъ имъ давъ отпусти я.

Иванъ же тогда уполошивъ ся
ѣха в поле к Половцемъ,
И шедъ с Половци и ста
В городѣхъ подунайскыхъ.

И изби двѣ кубарѣ и взя товара много в нею,
И пакостяше рыболовомъ галичскимъ.
И придоша к нему Половци мнози,
И берладника у него скупилъ ся шесть тысячъ,
И поиде къ Кучелмину, и ради быша ему,
И оттуда къ Ушици поиде.

И вошла бѣше засада Ярославля в городъ,
И начаша ся бити крѣпко засадници из города,
А смерды скачуть чересь заборола къ Иванови,
И перебѣже ихъ триста.

И хотѣша Половци взяти городъ,
Иванъ (же) не да имъ взяти,—
И разгнѣваша ся Половци
ѣхаша отъ Ивана.

Изяславъ же посла по Ивана и приведе Киеву.
(Ипат., стор. 341)

Потрібний був той чоловік Изяславові, як діра в мості.
Йому хотілося завойувати Галич, а тут раптом і притока,
про яку читаємо в Київській літописі:

Том же лѣтѣ поча рать Изяславъ Давыдовичъ
На Ярослава на Галичскаго,
Ища волости Иванови Ростиславичю,
Рекомому Берладнику.

Слахуть бо ся к нему Галичане
Веляче ему всёсти на конѣ
И тѣмъ словомъ поущиваютъ его к собѣ рекуче:
«Толико явишь стягы, и мы отступимъ отъ Ярослава».

А ко Изяславу приходяшеть ему
Та же вѣсть из Володимира,
Оже хотять на нь понти,
Съвкупивше ся ити къ Киеву.

(Іпат., стор. 342)

В дальшій оповіданні зезають і Ярослав, і Іван Берладник, але Изяслав тратить Київське князівство (там же, стор. 342—344). Лише при кінці оповідання про події 1159 року читаємо:

Иванко же възма тяжкы рѣчи
И иде къ князю Ростиславу.
И пришедшу ему Смоленську,
И розправивъ всё рѣчи князю своему.
(Іпат., стор. 345)

Що значить слово «розправивъ», чи подарував, чи тільки показав для огляду дорогоцінностей? Правдоподібно те друге. Остатню відомість про сього незвичайного галицько-руського авантюриста XII в. маємо під роком 1162:

Том же лѣтѣ престаи ся князь
Иванъ Ростиславичъ, рекомый Берладникъ,
В Селуни,— инни тако молвахуть,
Яко съ отравы бѣ ему смерть.

(Іпат., стор. 355)

Ще з одним авантюристом XII в. звела доля Ярослава галицького; сим разом се був грек із цісарської родини Комнінів*, що пізніше й сам був цісарем. Читаємо про се в Київській літописі під роком 1165 ось що:

В лѣто шесть тысящъ шестьсотъ семьдесятъ и третье
Прибѣже ись Царягорода братанъ царевъ
Кюръ Андроникъ къ Ярославу у Галичь.
И прия и Ярославъ с великою любовью,
И да ему¹ нѣколко городовъ на утѣшение.
Потомъ же присла царь два митрополита
Вабя и к собѣ;
Ярославъ же пусти (и) к нему с великою честью,
Приставивъ к нему пискупа своего Кузму
И мужа своя передния.

(Іпат., стор. 359)

¹ В [рукопису] за сим ще раз зайве: Ярославъ.

Ся літописна записка, якої правдивість не підлягає сумнівові, має історичне значення як свідoctво про існування Галицької єпископії вже в 1165 році. Про Андроніка та його втеку з Царгорода, де він сидів у тюрмі за неморальне життя, маємо деякі звістки в грецького історіографа Івана Кіннама.

В році 1167 Ярослав оженив свого сина Володимира з Болеславою, дочкою Святослава Всеволодича. В літописі се записано ось як:

Том же лѣтъ поя Ярославъ, галичскый князь,
За сынъ свой, за Володимира,
Святославлю дчерь Болеславу,
(Святослава) Всеволодича.
(Іпат., стор. 361)

В році 1169 Ярослав помагає Мстиславові Ізяславичу здобути Київське князівство по смерті Ростислава. В літописі читаємо:

Мьстиславъ же посла къ своим ротникомъ,
Къ Ярославу у Галичь и къ Ляхомъ
И къ Всеволодковичама,
Являя имъ твердь братьѣ.

И снима ся Мьстиславъ с Ляхы
И съ Ярославомъ галичскымъ,
И поиде Мьстиславъ Киеву на столь,
И галичскыхъ полковъ да ему Ярославъ.
(Іпат., стор. 365)

Те, що записано в Київським літописі під роками 1173 й 1174, вводить нас у не дуже приємні родинні відносини Ярослава. Читаємо там:

В том же лѣтъ выбѣже княгини Ярославля
Изъ Галича въ Ляхи с сыномъ с Володимиромъ,
И Кстытинъ Сѣрославичъ и мнози бояре
С нею быша тамо восемь мѣсяций.

И начаша слати ся к ней
Святополкъ и ина дружина
Вабячи ю опять,
«А князя ти мемъ».

Володимѣръ же посла ко Святославу къ Мьстисла-
вичю,

Прося у него Червѣна.
«Ать ми будетъ ту сѣдячи
Добро слати в Галичь!»

Аже ти сяду в Галичи,
То Бужьскъ твой возворочу
И три города придамъ к тому».

Святославъ же да ему (Червень)
И крестъ къ нему цѣлова помагати ему.
И поїде Володимиръ къ Червну ис матерью.
И устрѣте и вѣсть отъ Святополка из Галича:
«Поѣдь (не) стряпя (опять)!

Отца ти есмы яли,
И приятели его, Чагрову чадь, избилѣ!

А се твой ворогъ Настаська:
Галичани же накладъше огонь сожгоша ю,
А сына ея в заточение послаша.
А князя водивше ко кресту,
Яко имѣти ему княгиню въ правду
И тако уладиша ся».

(Пат., стор. 384—385)

Маємо тут одну з немногих у нашім старім письменстві романтичних пригод, у яких визначну ролю грає жінка-любовниця, яка по короткім тріумфі над супірницею, законною жінкою, гине насильною смертю, як жертва міської юрби, що без суду, без права мстить на порушення законного порядку. Що життя Ярослава з законною княгинею та її сином мусило бути невеселе, бачимо вже з сього оповідання, в якім Володимир іще при житті вітця розпоряджає його волостями, а також із літописної записки під слідуючим 1174 роком, у якій читаємо¹:

В то же лѣто выбѣже Володимиръ,
Сынъ Ярославль, галичького князя,
Къ Ярославу в Луческъ;
Бѣ бо яль ся ему волости искати.

Пославъ Ярославъ галичькый
Приведе Ляхи в помочъ собѣ
И да имъ три тысячи гривень серебра,
(Съжже) два города и нача слати къ Ярославу

«Пусти сына моего къ мнѣ,
Аль пойду на тя ратью».
Онъ же убоявъ ся пожъженья волости своей.
И пусти Володимира къ Михалькови в Торьцкый
И съ матерью,— братъ бо бѣ Михалко Олзѣ княгинѣ.

¹ Під цією вставкою (на березі арк. 116) стоїть дата: 15.XI.—
Ред.

А оттуда поваби и Святославъ,
Тѣсть его въ Черниговъ,
Хотя и пустити Суждалю
Къ Андрѣви, и не пусти.
(Пат., стор. 388—389)

Із сього оповідання бачимо, що жінка Ярославова, дочка князя суздальського, звалася Ольга і що вона разом із сином утекла від мужа. Причина тої втеки мусила бути серйозніша від обіцянки Ярослава луцького— пошукати волості для Володимира, коли його отець зараз пішов війною на свого тезка, аби віддав йому сина.

Принагідну звістку про Ярославову поміч Рюрикові при осягненні київського престолу маємо під роком 1180; в'їхавши до Києва «в день недільный», Рюрик

Посла по братью свою, по Ярославичъ,
По Всеволода и по Инъгвара,
И приведе ъ к собѣ,
И Ярославля помочъ галицького князя
Съ Тудоромъ съ Гальчичемъ.
(Пат., стор. 417)

Була «изъ Галича отъ Ярослава помочъ» також у поході великого князя Святослава на половців у р. 1183 (там же, стор. 426), а під роком 1187 ось що читаємо про Ярославову смерть:

Того же лѣта престаи ся галицький князь Ярославъ,
Сынъ Володимерь, мѣсяца октября въ первый день,
А во второй день положень бысть
Во церкви святыя Богородица.

Бѣ же князь мудръ и рѣченъ языкомъ,
И богобоинъ и честенъ в земляхъ и славенъ полкы;
Гдѣ бо бѣшеть ему обида,
Самъ не ходяшеть полкы своими,
Но посылашеть я с воеводами.

Бѣ бо ростиилъ землю свою
И милостыню силну раздашеть,
Страныя любя и нищая кормя,
Черноризскый чинъ любя,
И честь подавая отъ силы своея,
И во всемъ законѣ ходя божи,
К церковному чину самъ приходя
И строя добрѣ клирось.

И ко преставленію своему
В болезни тяжць позна ся худъ,

И созва мужа своя и всю галичкую землю,
Позва же и зборы вся и монастыря,
И нищяя и силныя и худыя
И тако глаголаше плача ся ко всѣмъ:

«Отци и братья и сыновѣ!
Се уже отхожю свѣта сего суетнаго
И иду ко Творцю своему.
А сгрѣшихъ паче всихъ,
Яко же инъ никто же сгрѣши.
А отци и братья, простите и отдайте!»

И тако плакашеть ся по три дни
Передо всеми зборы и передо всеми людми,
И повелѣ раздавати имѣние свое
Манастиремъ и нищимъ.
И тако даваша по всему Галичю по три дни,
И не могоша раздавати.

И се молвяшеть мужемъ своимъ:
«Се азъ одиною худою своею головою ходя
Удержалъ всю галичкую землю;
А се приказываю мѣсто свое Олгови,
Сынови своему меншему,
А Володимѣру даю Перемышль!»

И тако урядивъ я и приводи Володимѣра
Ко хресту и мужи галичкыя на семь,
Яко же ему не искать подъ братомъ Галича.

Бяшеть бо Олегъ Настасъичъ и бѣ ему миль,
А Володимѣръ не хожаше в волѣ его,
И того дѣля не дашеть ему Галича.

По смерти же Ярославлѣ
Бысть мятежь великъ в галичкой земли.
И сдумавъше мужи галичкыи с Володимеромъ,
Переступиша¹ хрестное целование
И выгнаша Ольга изъ Галича.

И бѣжа Олегъ оттуду во Вручий к Рюрикови,
А Володимеръ сѣде в Галичѣ
На столѣ дѣда своего.

(Ипат., стор. 441—442)

Отсе оповідання, крім історичної та літературної вартості, має ще спеціальну вартість для усталення часу написання «Слова о полку Игоревѣ». Похід Ігоря відбувся весною 1185 року; в неволі просидів Ігор «тотъ годъ» і вернув,

¹ Р[укопис]: переступишеть.

певно, не зимою, а весною 1186 року, а Ярослав галицький умер [д]ня 1 жовтня 1187 р. А що в поемі автор звертається до нього яко до живого, то очевидна річ, що поема мусила бути написана між весною 1186 і осінню 1187 року. Догадка В. Коцовського*, що вона була написана й виголошена з нагоди весілля Ігорєвого сина з Кончаківною, яке відбулося в Томину неділю 1187, являється тому дуже правдоподібною.

9—10. Роман і Мстислав. Четвертий уступ поклику до сучасних руських князів у «Словѣ о полку Игоревѣ» звергається до Романа і Мстислава ось якими словами:

А ты, буй Романе и Мстиславе!
Храбрая мысль носить ваю оумъ на дѣло.
Высоко плаваеши на дѣло в буести,
Яко соколь на вѣтрѣхъ ширяя ся,
Хотя птицю въ буйствѣ одолѣти.

Суть бо оу ваю желѣзныи папорзи
Подъ шеломи латыньскыи,
Тѣми тресну земля и многы страны хиновы;
Литва, Ятвязи, Деремела и Половци
Сулицы своя повергоша,
А главы своя поклониша
Подъ тьи мечи харалужныи.

(Огон., стор. 16)

Між численними руськими князями другої половини XII в. маємо дві пари князів із іменами Роман і Мстислав, а власне Ростиславичів і Мстиславичів. Що поклик поеми звертається не до перших, хоч Роман Ростиславич був шурином Ігоря, се видно вже хоч би з того, що оба вони померли перед Ігорєвим походом року 1185, а власне Мстислав у р. 1178 (Іпат., стор. 412), а Роман 1180 (там же, стор. 417). Щодо Мстиславичів маємо в літописі ось які звістки:

а) Про Романа читаємо під роком 1170:

Том же лѣтѣ прислаша ся Новгородци къ Мьстиславу
Просяче сына у него, и дасть имъ Романа.

(Іпат., стор. 371)

Значить, він розпочав свою кар'єру князюванням у Великім Новгороді. Тут він пробув три роки, коли над ним стряслася подвійна біда — напад суздальців на Новгород і смерть його вітця. Ось літописне оповідання без кінцевої моралізації:

Андрѣй посла сына (своего) Мьстислава
Со всею дружиною и со всеми полкы
Ростовьскими и Сужьдальскими,
И рязаньскыѣ и муромьскыи князѣ посла с полкы,
И Бориса Жидиславица воеводу же своего
На Романа на Мьстиславича
Къ Великому Новугороду.
И толико бысть множество вой,
Яко и числа нѣтуть.

И пришедше толко в землю ихъ
Много зла створиша,
Села взяша и пожьгоша
И люди исѣкоша,
А жены и дѣти и имѣния взяша
И скоты поимаша.
И придоша же къ городу;
Новгородьци же затвориша ся в городѣ
Со княземъ Романомъ,
И бяхуть ся крѣпко из города.
Полци же пришедше стаха далече города,
И приходяче полци
Бяху ся крѣпко у города.

Мьстиславъ же бѣ вѣха въ ворота,
И пободѣ мужей нѣколко
Возврати ся опять къ своимъ.

Бысть же морѣ великъ въ конѣхъ и въ полкохъ,
И нѣ успѣша ничтоже городу ихъ,
И возвратиша ся опять въ своя си,
И одва (въ) дома своя доѣхаша пѣши,
А друзии помроша з голода.
И не бысть бо николи же
Толь тяжька пути людемъ симъ;
Друзии бо отъ нихъ и конину ѣдоша
И въ великое говение.

(Ипат., стор. 382)

Незважаючи на те, що напад суздальців був безуспіш-
ний, Роман почув себе змушеним покинути Новгород, як
бачимо з дальшої записки під тим самим роком:

Того же лѣта исходяща,
И приде вѣсть к Романови о отни смерти;
Романъ же яви дружинѣ своей
И приятелемъ своимъ Новгородьцемъ.

И сгадавше дружина и рькоша ему:
«Не можемы, княже, уже здѣ быти,
А пойти къ братьи къ Володимирю!»
Овъ же послуша дружинѣ своей (и) поѣха къ братьи.
(Ипат., стор. 383)

Мова, очевидно, про Володимир-Волинський, де жив і вмер його отець. Найближчу відомість про Романа маємо аж під роком 1188 про його авантюру в Галичі, яка показує нам образ то[го], що сталося тут по смерті Ярослава Осмомисла:

В лѣто шесть тысячъ шесть сотъ девяносто
шесть, —
Князю Володимеру в галицкой земли,
И бѣ бо любезни въ питию многому,
И думы не любяшетъ с мужми своими,
И поя у попа жену и постави собѣ жену,
И роди ся у нея два сына.

Романъ же володимерскій Мъстиславичъ
Свата ся с нимъ и да дщерь свою
За сына его за старѣйшаго.
И се увѣдавъ Романъ, ажь мужи галичкни
Не добро живутъ с княземъ своимъ
Про его насилье, зане гдѣ улюбивъ
Жену или чю дочерь, поимашетъ насильемъ,—

Романъ же слашеть без опаса
К мужемъ галичкимъ, подѣтыкая ихъ
На князя своего, дабы его выгналъ
Изъ отчины своея, а самого
(Да) быша прияли на княжение.

Мужн же галичкни приемше свѣтъ Романовъ,
Совокупивше полкы своя и утвердивше ся крестомъ,
И восташа на князь свой.
И не смѣша его изымати ни убити,
Зане не вси бяхуть в думѣ той,
Бояху бо ся приятелевъ Володимѣревыхъ.

И сие сдумавше послаша
Ко князю своему (рекуше):
Княже, мы не на тя восталѣ есмы,
Но не хочемъ кланяти ся попадьи,
А хочемъ ю убити;
А ты гдѣ хочешь, ту за тя поимемъ».

И се рѣкоша вѣдаючи,
Ажь ему не пустити попадьи,
Но абы имъ како прогнати его,
И симъ ему пригрозиша.

Онъ же убоявъ ся, поймавъ
Злато и сребро много с дружиною
И жену свою поима и два сына,
И ѣха во Угры ко королеви.

Галичане же Романовну Федеру
Отняша у Володимѣра
(И) послаша по Романа.

Романъ же даде брату Всеволоду Володимиръ,
(Яко не потребень ему) отнудъ,
И крестъ к нему целова (рекуче):
«Боле ми того не надобъ»¹.
И вѣха Романъ в Галичъ и сѣде в Галичи княжа.
И приде Володимеръ ко королеви,
Король же поймавъ² Володимера,
И со всеми полкы поиде к Галичию.

И слышавъ Романъ, аже король за горою уже,
И бѣжа не мога стати противу ему;
И поймавъ весь добытокъ Володимеръ,
И бѣжа из Галича во Володимеръ с Галичаны.

И ту затвори ся братъ отъ него
В Володимѣрѣ Всеволодъ,
А самъ иде в Ляхы, а жену пусти во Вручій
С Галичанъками на Пинескъ.

Романови же не бы н в Ляхохъ помочи,
(И) иде к Рюрикови ко тѣстю³ своему в Бѣльгородъ
И с мужи тѣми, котории же его
Ввели бяхуть в Галичъ.

Король же вѣха в Галичъ
(И) не посади в немъ Володимера,
Но даде всь нарядъ Галичанамъ
И посади в немъ сына своего Андрѣя,

А Володимера поя с собою во Угры опять
Нужею, отъима добытокъ (его),
И всади его на столпъ ис женою его.
Король же бѣ великъ грѣхъ створилъ,
Крестъ целовавъ⁴ к Володимеру,
Но Богъ избави его отъ такыя мужа.

Романъ же испроси ся у тѣстя у своего
У Рюрика на Галичъ река ему.
«Ведуть мя Галичане к собѣ на княжение,
А пусти со мною сына своего Ростислава!»

Рюрикъ же пусти с нимъ сына своего
И Славна Борисовича воеводу;
Романъ же передъ с вой посла ко Прѣньску,
Да заѣдутъ Прѣнескъ переди.

¹ Р[укопис]: дод[ае] зайве: Володимеръ.

² Р[укопис]: поималъ.

³ Р[укопис]: цтю.

⁴ Р[укопис]: целоваль.

Они же затвориша ся, Угре же
И Галичане заѣхаша у Преснескъ,
(Овѣхъ убо избиша), инѣхъ изимаша,
А друзни утѣкоша.

Романъ же то слышавъ и пусти шюрина своего домовъ,
А самъ ѣха в Ляхы къ Казимиру;
Из Ляховъ же приде к Володимерю,
И не пусти его братъ в Володимерь.

Романъ же бѣшетъ пришелъ на брата
С Ляхы и с Межько(мъ), уемъ своимъ;
Не успѣвъ(шю же) ему ничтоже
Иде к Рюрикови, ко цтю своему.

Рюрикъ же да ему Торцькый,
А на брата его насла с грозюю, на Всеволода;
Всеволодъ же убоя ся Рюрика,
И ступи ся брату Романови Володимера.

Роман же еха в Володимерь, а Всеволодъ во Белзъ.
(Іпат., стор. 444—446)

Найближчу після сього відомість про Романа маємо під роком 1195 у оповіданні про сутягу Всеволода суздальського з тестем Романовим Рюриком, тоді великим князем київським. Подавши вище при Рюрику початок сього оповідання, подаю тут дальшу його частъ, що говорить про тяжбу Романа з Рюриком:

Слышавъ же Романъ, аже Всеволодъ
Взялъ волость под нимъ у Рюрика,
А Торцькый далъ ѡнять шюрину его¹,
Романъ же поча слати ся ко цтю своему
Жалуя ся про волость (и) мнѣвъ,
Яко же смолвив ся со Всеволодомъ
Отгялъ у него волость сына дѣля своего.
И тѣмъ поча винити тѣстя своего,
И крестное целование поминая ему.

Рюрикъ же рче ему: «Язъ переже всихъ
Далъ есмь тобѣ волость сю;
Но оже Всеволодъ наслалъ на мя
Жалуя ся про тебе,
Ажь есми на немъ чести не положили преже,
Я же есмь тобѣ являлъ вси рѣчи его,
Ты же ми еси ея² отступил ся по волѣ,
А намъ како любо ему было ю даяти.

¹ Р[укопис]: далі зайве: под нимъ.

² Р[укопис]: ее.

«А намъ безо Всеволода нелзя быти,
(Ибо) положили есмы на немъ старѣшинство
Вся братья во Володимерѣ племени.
А ты мнѣ сынъ свой,
А то ти волость иная той равна».

Романъ же не береже тоя волости,
Ловя извѣта на тѣстѣ своемъ
И не хотя с нимъ любви;
И поча думати с мужи своими,
Сла ся ко Олговичю ко Ярославу,
Ко Всеволодичю к Чернигову,
И целова с нымъ крестѣ повода и
На Кыевъ на тѣстя своего.
Се же слышавъ Рюрикъ, ожь Романъ
Отступилъ ся ко Олговичемъ
И поводитъ Ярослава на старѣшинство,
И поча Рюрикъ думати
С братьею своею, и с мужи своими,
И посла ко Всеволоду повѣдая ему,
Ожь Романъ прислалъ ся ко Олговичемъ
И поводитъ и на Кыевъ и на все Володимере племя

«А ты, брате, въ Володимери племени
Старѣй еси насъ,
А думай-гадай о русской земли
И о своей чести и о нашей».

А к Романови посла, ко зятю своему
Мужи своя, обличи и
И повѣрже ему крестныя грамоты.

Романъ же ублюдь ся тѣстя своего,
Ажь ему извѣрглѣ крестныя грамоты,
И ѣха в Ляхы помочи дѣля
Ко Казимеричемъ.

И рекоша ему Казимеричи:
«Мы быхомъ тобѣ радѣ помоглѣ,
А переже оправи насъ,
а быхомъ былѣ вси Ляхове не разно;
Но за одинемъ быхомъ щитомъ были вси с тобою,
И мстили быхомъ обиды твоя».

Романъ же улюбивъ свѣтъ нхъ и послушавъ ихъ,
И поѣха на Межьку со сыновци его с Казимеричи,
(И) сдума с мужи своими рекъ:
«Ажь примучю сихъ, а Богъ ми на ня поможетъ,
И тогда совокупивъ всихъ на одно мѣсто
Исполню с ними честь свою
И хотѣние мысли своея налѣзу».

И то помысливъ въ сердци своемъ,
И поѣха противу Межьцѣ бити ся;

Межька же приславъ противу ему
И не хотяше бити ся с нимъ,
Но веляшетъ Романови, абы ся уладиль
Со сыновци его.

Романъ же не послушавъ ихъ и ни мужий своихъ,
И да ему полкъ;
И удариша ся Ляховъ с Русью,
И потопташа Ляховъ Русь,
И победи Межька Романа,
И избише в полку его Руси много
И Ляховъ своихъ.

А самъ утече к Казимеричемъ в городъ,
И оттуду взявши и дружина его
Несоша и к Володимерю.

(Іпат., стор. 460—462)

Докінчення сього оповідання, покаяння Романа та перепросини з Рюриком подано вище. Нова біда стряслася над Романом уосени 1196 року, і знов із його вини. Читаємо в літописі:

Тое же осени Романъ Мьстиславльичъ, зять Рюриковъ
Посла¹ люди своя воевать волость Рюрикову и
Давыдову,
Помогая Олговичемъ, на чем же бяшетъ
К нимъ и крестъ цѣловаль отан тѣсти своего.

А к тѣсти своему Рюрикови
Крестъ бяшетъ целоваль передь тѣмъ,
Како ся ему Олговичъ боле того лишити,
А въ его волѣ быти и зрѣти на нь.

Рюрикъ же бяшетъ и гнѣва ему отдалъ
Никифоромъ митрополитомъ Киевскимъ,
И Полоный ему далъ има ему вѣры
По крестьному целованию.

Романъ же посла люди своя в Полоный,
И оттолѣ повѣлѣ имъ ездячи воевати.

Слышавъ же Рюрикъ, аже ис Полоного ехавше
Воевали волость брата его Давыдову
И сына его Ростиславлю,
И того дѣля хотѣ ити на зятя своего.

А сыновца своего Мьстислава посла в Галичь
К Володимерю, река ему:
«Зять мой переступилъ рядъ и воеваль волость мою,

¹ Р[укопис]: пославъ.

А ты, брате, оттолѣ со сыновцемъ моимъ
Воуй та волость его.

А язъ самъ хотѣлъ есмь ити к Володимеру,
Но есть ми вѣсть, ожъ Всеволодъ, свать мой,
Всѣлъ на коня, како ми ся былъ обѣчалъ
Помочи на Олговичи и стати у Чернигова.

А творять му, како ся уже совокупилъ
С братомъ моимъ Давыдомъ,
И волость ихъ жьжета и вятьскыѣ города
Поималѣ и пожьглѣ.

А язъ сѣжю доспѣвъ,
ждя отъ нихъ вѣсти первой».

Володимеръ (же) еха со Мьстиславомъ
Повоева и пожьже волость Романову
Около Перемиля;
А отселѣ Ростиславъ Рюриковичъ
С Володимеричи и с Чернымъ Клобукомъ
Єхавше и повоеваша и пожгоша
Волость Романову около Каменца.
И тако ополонивше ся челядью и скотомъ
И отместивше ся возвратиша ся во своя си.
(Пат., стор. 467—468)

Остатню відомість про сього Романа маємо в Київськiм
літописі під тим самим роком 1196:

Тое же зими ходи Романъ Мьстиславичъ
На Ятвягы отомьщивать тя.
Бяхуть бо воевали волость его.
И тако Романъ вниде в землю ихъ.
Они же не могуче стати противу силѣ его,
И бѣжаша во свои тверди,
А Роман пожегъ волость ихъ
И отомьстив ся возврати ся во своя си.
(Пат., стор. 471)

Се одинока літописна відомість про боротьбу володимирського князя з ятвягами, та й то досить пізня. Поема згадує про бої Романа і Мстислава з литвою, ятвягами та деремелею перед роком 1185, значить, автор її знав про ті відносини більше, ніж київський літописець. Варто зазначити, що найдавніші звістки нашого літопису про боротьбу руських князів із ятвягами та литвою сягають першої половини XI в. (в р. 1038 похід Ярослава на ятвягів, а 1040 похід на Литву) (Пат., стор. 108). У р. 1112 ходив на ятвягів Ярослав, син Святополка (там же, стор. 196).

Найближча з[а] сею відомість — аж наведена вище війна Романа з р. 1196, а дальші звістки аж із XIII в. Трохи численніші звістки про боротьбу з Литвою в XII віці: похід Мстислава в р. 1132 (там же, стор. 212), Литва в союзі з руським князем у р. 1162 (там же, стор. 355) і в р. 1180 (стор. 419), неясні зносини великого князя Святослава з Литвою в р. 1193 (стор. 455—456); дальші звістки переходять у XIII в. Про плем'я деремели, згадане в поемі, в літописі нема ніякої згадки.

б) Мстислав. Другий у тій парі не може бути Мстислав Мстиславич, син князя Мстислава Ростиславича, бо той згадується аж у р. 1193 (там же, стор. 455). Буде се правдоподібно Мстислав Ростиславич, внук князя Юрія суздальського, про якого маємо 11 згадок у літописі, а власне першу під роком 1161, де його стрий Андрій посилає його в Великий Новгород княжити замість свого брата Мстислава (там же, стор. 350). В році 1162 новгородці вигнали його (стор. 355), а при кінці того року він із двома братами та матір'ю, мабуть грекинею, пішов до Царгорода (стор. 357). В році 1170 ми бачимо його знов у Суздалі як учасника походу проти київського князя Мстислава Ізяславича (стор. 372). В році 1174 бачимо його частковим князем у Трипіллі, відки його проганяють Ростиславичі (стор. 389). У році 1175 по замордуванні князя Андрія двом його братаничам, а Юрієвим внукам, Мстиславові та Ярополкові, пощастило стати князями, першому в Ростові, а другому в Володимирі. З літописного оповідання про ту подію подаю тут уступи про Мстислава.

Увѣдавшє смерть князю Ростовци, Суждальци
и Переяславци

И вся дружина отъ мала до велика,
И съѣхаша ся к Володимѣрю и рѣша:
«Се ся уже тако створило, (яко) князь нашъ убьенъ,
А дѣтѣй у него нѣтуть, (а) сынокъ его малъ в Новѣгородѣ,
А братья его в Руси,—
Но кого хочемъ послати въ своихъ князехъ?»

Намъ суть князи Муромьскии и рязаньскии и въ сусѣдѣхъ,
А боимъ ся мести ихъ,
Еда пойдуть вѣнезапу ратью на насъ
Князю не суццю в насъ.

А послѣмъ къ Глѣбу рекуще:
«Князя нашего Богъ поялъ,
А хочемъ Ростиславичю Мъстислава (и) Ярополка,
Твоею шюрину».

Глѣбъ же слышавъ радъ бысть,
Аже на него чѣсть воскладывають,
А шюрину его хотять.

И утвердивше ся крестнымъ цѣлованиємъ и святою Бого-
родицею

И послаша по нею рекуче:
«Ваю отецъ добръ былъ, коли у насъ былъ,
А поѣдъта к намъ княжить, а иныхъ не хочемъ».
Приѣхавше послѣ повѣдаша рѣчь дружинину
Суцу ту Михалку и Всеволоду Юрьевичема с нима
У Святослава князя в Черниговѣ,—
И рекоста Мъстиславъ и Ярополкъ:

«Помози Богъ дружинѣ,
Оже не забываютъ любви отца нашего».
(И) сдумавше сами рекоша:
«Любо лнхо, любо добро, пойдемъ вси четыреъ,
Юрьевича два и Ростиславича два!»

(Ипат., стор. 403—404)

Оба Юрійовичі як непростені спіймали облизня в тій справі, а оба Ростиславичі по короткій боротьбі стали князями (там же, стор. 404—405).

Та вже в р. 1177 їх постигло нещастя. В літописнім оповіданні, якого початок затратився, читаємо, що під напором суздальського князя Всеволода, який здужав опанувати Владимир над Клязьмою, ув'язнено князя Гліба й обох Ростиславичів; Гліб умер у в'язниці,

И Мъстиславъ и Ярополкъ в порубѣ бѣста,
И по томъ изведше я и слѣпивше пустиша.

(Ипат., стор. 411)

До сього уступу поклику (по поділі, прийнятій у Огоновського, розд(іл) X) приторочено без внутрішнього зв'язку ось які рядки, належні по всякій правдоподібності до попереднього розділу, а власне до відповіді бояр на промову Святослава про його «мутенъ сонъ»:

«Но оуже, княже, Игорю оутрѣлѣ солнцю свѣтъ,
А древо не бологомъ листвие сѣрони.
По Роси и по Соули грады подѣлиша,
А Игорева храбраго полку не крѣсити.
Донѣ ти, княже, кличетъ
И зоветъ князи на побѣду;
Олговичи, храбрыи князи,
Доспѣли на брань».

(Огон., 16)

11—15. Ингвар і Всеволод і три Мстиславичі. Шостий уступ поклику обіймає аж п'ять князів, із яких трьох названо лише їх отецьким іменем.

Инъгваръ и Всеволодъ и вси три Мъстиславичи,
Не худа гнѣзда шестокрылци!
Не побѣдными жребии собѣ власти расхътисте.
Кое ваши златыи шеломы
И сулицы ляцкыи и щиты?
Загородите полю ворота
Своими острыми стрѣлами
За землю рускую, за раны Игоревы,
Буего Святъславлича!

(Огон., стор. 16)

а) Ингвар Ярославич, перший із візваних тут князів, згаданий у літописі перший раз під роком 1180, коли Святослав, засівши на київськiм столі,

Посла по братью свою, по Ярославичѣ,
По Всеволода и по Инъгвара,
И приведе ъ к собѣ.

(Іпат., стор. 417)

В році 1183 бачимо Ингвара князем у Дорогобужі; він не приймає до себе Володимира, сина Ярослава галицького, що втік від вітця, «блудя ся отца его» (там же, стор. 428). Даліші звістки про сього князя переходять у XIII вік, і я пропускаю їх тут.

б) Всеволод Ярославич, брат попереднього, згаданий уперве під роком 1167, коли його отець, київський князь Ярослав Ізяславич, женить його з Малфрідією, дочкою Юрія Ярославича, князя турівського (там же, стор. 361). Вище наведено згадку про нього під роком 1180. Під роком 1183 він згаданий як «Всеволодъ Ярославичъ из Лучьска с братомъ Мъстиславом» (там же, стор. 426) у числі князів, скликаних Святославом для походу на половців. Тим вичерпуються літописні згадки про нього.

Яких трьох Мстиславичів кликав автор поеми до боротьби з половцями, сього задля браку їх імен власних не беруся доходити.

Писано в дняхдо д[ня] 19 падолиста 1914

ЖИТТЯ Й ЛІТЕРАТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІПАТІЯ ПОТІЯ

Минулого року святкувала наша галицько-руська суспільність пам'ятку 300-літніх роковин смерті Іпатія Потія. Хоча ся пам'ятка мала виключно релігійно-обрядове значення, та й то тільки для одної галицько-руської з Римом сполученої церкви, проте деякі сфери нашої суспільності постаралися зробити з неї щось уроді всенародного свята, втягти до того свята по змозі широкі верстви нашої суспільності, а навіть у політичних органах величати пам'ять Потія як творця великого культурного діла, поєднання Русі з Римом, а тим самим із західноєвропейською культурою, і творця ідеалу національної церкви, злученої з церквою католицькою, ідеалу, до якого, на їх думку, повинна змагати вся соборна Україна. Тому, що пропагандою сеї ідеї займається також не мало членів нашого Наукового товариства ім[ені] Шевченка, я вважаю не зайвим опублікувати тут свою пробу характеристики життя та діяльності Іпатія Потія, написану ще в р. 1895 польською мовою у 300-літні роковини Брестської унії і відчитану на однім засіданні польського «Towarzystwa historycznego» у Львові*. Та стаття тоді не була друкована, та, на мою думку, не втратила й досі своєї вартості, тому я й зважився подати її до прилюдної відомості в перекладі на нашу мову з деякими доповненнями, аби хоч *post factum* причинити[ся] до освітлення історичної фігури Іпатія Потія в 300-літні роковини його смерті. «Записки Науков[ого] тов[ариства] ім[ені] Шевченка» не дали в минулім році для сеї теми зовсім нічого, хоча один із визначних його членів, проф. Кирило Студинський від многих літ займається, як чуємо, дослідями над працями та життям Потія і дав уже публіці дві часті тих своїх дослідів, а власне роз-

відку «Pierwszy literacki występ Hieronima Potyja», видану у Львові 1902 р., і розвідку «Полемічне письменство в р. 1608», надруковану в «Записках» 1911 р., кн. IX, ст. 5—37, присвячену розборі двох полемічних трактатів Потія, з яких один під з[аголовком] «Haeresiae, Ignorantiae у Polityka porów у mieszczan bractwa Wileńskiego», хоч був надрукований у р. 1608, не доховався до нашого часу ані в однім примірнику, а другий під з[аголовком] «Гармонія альбо согласіє вѣры, сакраментов и церемоней святое восточное церквы съ костелом Рымьским», хоч доховався до нашого часу, але задля своєї анонімності не був загально признаний як духовна власність Потія. Заслугою праці проф. Студинського треба признати не тільки безсумнівне усталення авторства обох тих трактатів, але також досить докладну реконструкцію змісту першого з них. Щоправда, оба ті трактати і з теологічного, і з літературного боку дуже невисокої вартості, їх зовсім не можна вважати ясними проміннями, які би додали блиску до тої ареолі, якою в минулім році дехто з наших сотрудників старався окружити дієву постать Потія.

Зглядно найновіша наукова праця про історію унії української церкви з Римом, п'ятий том «Історії України-Русі» проф. М. Грушевського, присвячує Потієві не мало місця на ст. 475—617, але з самого характеру тої праці — представлення історичних подій на широкім тлі політичних та суспільних відносин — виходить, що особа, одиниця топиться, так сказати, в морі відносин, що проноситься перед нами хиткими та звичайно каламутними хвилями. Тому думаю, що моя проста характеристика Потія як чоловіка й письменника не буде зайвою.

Як ціла справа Берестейської унії 1696 р., її причин, перебігу та значення досі не перестала бути предметом суперечки між ученими та публіцистами, що стоять на тім або другім березі прірви, утвореної тим важним історичним фактом, так само теж і особа та діяльність одного з головних двигачів та філярів тої унії, Іпатія Потія, єпископа володимирського та берестейського, а від р. 1600 митрополита Південної Русі, не перестала бути предметом спорів та суперечок, диктованих переважно не речевими причинами, але партійними упередженнями. Для одних Іпатій Потій — «муж божий, підпора святої єдності, оздоба руських країв, світло східної церкви, апостол роксоланського народу» (L e w K i s z k a*. Żywot Hieronima Potyja, у вступі до

виданих ним «Казані і homilij Н. Росієжа»), для інших він— чоловік, наділений «типовою здібністю втягати слухачів і читачів у темну сферу мрачних ідей папізму при допомозі неправди, брехні та огидки» (Т р и п о л ь с к и й. Уніатський митрополит Іпатій Потій* — у часописі «Труды Киевской духовной академии», 1877, кн. 9, ст. 564); одні бачать у нім взірець священика, повного посвяти і цілим серцем відданого своєму званню, інші подають у сумнів щирість його переконань, закидають йому захланність на зиски, непогамовану жадобу почетеї та власті, безоглядність та жорстокість у боротьбі з противниками (пор. «Киевская старина», 1884, т. X, ст. 181)*; одні твердять, що він жив як аскет, морив тіло постом і навіть веригами (ланцюгами), ніколи не їв м'яса і томив себе цілонічними молитвами (L. K i s z k a, op. cit.), інші бачать у нім «тип західноруського єпископа, магната або пана, випасеного на світських присмаках та пересиченого щедрим у тих часах хлібом духовним», не бачать у нім ані одного з тих рисів покори, лагідності, постів та аскетизму, які звичайно бачили на портретах архієреїв руської церкви, а навпаки, бачать у рисах його обличчя сліди переситу, надутості і навіть деякої кровожадності («Киевская старина», loc. cit., к. 182). Такі й тим подібні суперечності стрічаємо не тільки в загальнім осуді про чоловіка, але також і в осуді публічного діяча. Та се ще можна би зрозуміти і вважати навіть неминучим, бо могло би свідчити тільки про те, що справа досі не перестала бути пекучою, живою, отже, й мусить будити в різних таборах суперечні пристрасті та симпатії. Далеко дивніша та сумніша річ та, що з одного і з другого боку фактично мало зроблено для глибшого зрозуміння сеї визначної особи, майже ані о крок не посунено наше знання про неї поза те, що було зроблено вже в XVIII в. Письменники одної й другої сторони преспокійно переписували фактичні відомості про Потія один від другого, зовсім не дбаючи про критичне їх справдження, а часто до старих помилок додаючи нові. Видавали смілі осуди про чоловіка, не задавши собі навіть стільки труду, аби уважно прочитати те, що для видання такого осуду повинно бути першою основою, а власне його духової спадщини, його творів, чи то опублікованих за його життя, чи то полишених у рукописах і почасти опублікованих пізніше. Навіть ті, для яких се було першим обов'язком, історики літератури не вчинили сього досі, задовольняючися тільки вчислен-

ням, і то не повним, а деколи навіть баламутним, його писань. Досить буде тут навести, що Вишневський (*Historya literatury polskiej*, t. VIII) зовсім не вичисляє його творів, Мацейовський* (*Pismienictwo polskie*, t. III, ст. 421) знає тільки 5 його писань, та й щодо тих не може сказати рішучо, чи всі вони вийшли з-під його пера, а про шосте, яке приписує йому на основі тверджень Гарасевича* та Вагилевича (*Harmonia serkwí wschodniej z zachodnią*), допускає сумнів, чи воно було твором Потія. Проф. О. Огоновський у своїй «Історії руської літератури» поминув Потія цілковитою мовчанкою, а російські історики літератури, крім побіжних згадок, не подають нічого докладнішого про його письменську діяльність. А проте Потій, навіть поминаючи його велике значення в історії руської церкви, також як письменник, полеміст і проповідник займає таке визначне становище, що в історії письменства так само руського, як і польського його ніяк поминути не можна.

Варто завважити, що одинока простора і з претензією на науковість писана досі праця про Потія вийшла з-під пера православного попа Миколая Трипольського (була друкована в «Трудах Киевской духовной академии», 1877, кн. 9, 10, 11, 12 и 1878, кн. 2). Ся праця говорить головню про Потія як про проповідника і в тій цілі подає досить подрібний розбір Потієвих проповідей та гомілій. І той розбір — головна заслуга автора, який, одначе, не перестаючи на тім пробував дати повний життєпис і характеристику, а також оцінку історичного значення Потія. Занадто мало ознайомлений із історією тодішньої Польщі, черпаючи з других і третіх рук, із учебників та політичних часописів, автор не має поняття про історичну критику, громадять відомості суперечні та попросту недоладні, не дбаючи зовсім ані про їх причиновий зв'язок, ані про хронологію. Як православний піп він при тім тенденційний, скрізь бачить інтриги єзуїтів, навіть тоді, коли ще їх у Польщі не було, і майже обов'язково кожному противникові православ'я приписує самолюбні, брудні мотиви. Ані розбір усіх письменських праць Потія для доповнення та поглиблення його характеристики, ані навіть питання, котрі писання треба присудити йому, не входили в обсяг задачі о. Трипольського.

Тому думаю, що не зайвим буде приглянутися ближче життю та письменській продукції Потія, тим більше що недалекий 300-літній ювілей доконаного ним діла Берестей-

ської унії, без сумніву, дасть привід до живішого зацікавлення тою історичною особою, а може, дасть нам також дочекатися повної збірки його писань і листів, розкиданих по різних бібліотеках, не раз надзвичайно рідких бібліографічних оказів, а в усякім разі мало доступних для загалу¹.

У Льва Потія, підскарбія та писаря В[еликого] кн[язівства] Литовського, та його жінки Анни Лоцанки або Случанки (так називає її Сапега* в своїй книзі («Mopimenta obgazu...») вродився в їх дідичнім селі Рожанці (після Сапеги Рожані) в р. 1541 син, якому на хрещенні дано ім'я Адам. Початкову освіту одержав у кальвінській школі кн. Миколая Радивілла* в Несвіжі*; тут також правдоподібно ще в дитячій віці був приписаний до кальвінського віросповідання, при яким і пізніше лишився досить довго, бо більше-менше до р. 1573².

В оточенні кн[язя] Радивілла пізнав малого король Зигмунт Август, уподобав його очевидно, бо коли в цвітні 1550 р. хлопець утратив вітця, король узяв на себе його дальше виховання, завіз його до Кракова і посилав на науку до академії*. Віддаючися науці, Адам Потій жив рівночасно в королівській дворі в безпосереднім оточенні короля аж до його смерті в р. 1572. Відомість, яку невідомо на якій підставі подає о. Трипольський («Труды», 1877, кн. 9, ст. 512) про кількаразові подорожі Потія за границю для дальшої освіти, видається мені видумкою, бо ніде інде не знаходжу про неї згадки.

Величезний і рішучий вплив на ціле пізніше життя Потія мав приїзд кардинала Коммендонія* до Польщі в р. 1569. Відомо, яка могутня личність був той Коммендоні, який вплив мав він на короля Зигмунта Августа і на всіх

¹ Ся надія, висловлена 18 літ тому, не справдилася й досі.

² Так, власне, треба розуміти ось які слова його листу, писаного вже тоді, коли був митрополитом: «Prawda, wiem to i przyzraje, że czas niemały byłem ewangielikiem, gdyż w młodości mej uczyłem się w takiej szkole, a następnie służyłem takiemu Panu, gdzie czas niemały gnieździła herezya». [Правда, я знаю це і визнаю, що довгий час був євангелістом, оскільки замолоду я вчився в такій школі, а потім служив такому панові, де довгий час гніздилася ересь (польськ.).— Ред.] (M a c i e j o w s k i. Pismienictwo polskie, t. III. Dodatek, стор. 204). Що під тим паном не можна розуміти короля Зигмунта Августа, а під тою школою Краківську академію, як се чинить о. Трипольський («Труды», 1877, кн. 9, стор. 517), цього навіть пояснити не треба.

тих, що стикалися з ним. Доля захотіла, аби й Потій хоч на короткий час ввійшов із ним у дуже близькі зносини, бо перейшов на мешкання до його дому і був його товаришем та товмачем у подорожі на Русь. Відомо, що Коммендоні прибув до Польщі перший раз не тільки з місією тісно церковною, але також із широким політичним планом устроєння торгівлі на Чорнім морі. В тій цілі вибрався він у осени 1563 р. в подорож на Русь і доїхав аж до берега Чорного моря при усті Дністра, маючи план збудувати тут кріпость, під ослоною якої стояти та розвиватися могла би могутня еморія для збіжевої торгівлі між Польщею й Венецією. В тій небезпечній подорожі Потій із поручення короля супроводить Коммендонія¹. Біограф Потія Л. Кишка підносить вплив, який мала визначна личність католицького кардинала на молодого чоловіка, тоді кальвініста. Знаючи характер Коммендонія, можемо догадуватися, що вплив той був не стільки, може, релігійний, як більше політичний, і що Коммендоні, зрештою надзвичайно гарячий прихильник супремату папи*, бачачи в Потії юнака здібного та вразливого, а над то русина, перший показав йому перспективу широкої та багатой наслідками праці між русинами та вигляди високої духовної кар'єри. Ся догадка набирає майже певності при твердженні Кишки, що Коммендоні пророкував молодому Потієві, що оженився, потім повдове, буде єпископом і прийме унію. Було се, може, не стільки пророцтво, як *rium desiderium*² Коммендонія, яке остаточно справдилося.

Коли оженився Потій? Відомі нам досі джерела не подають дати. Виходячи з тої обставини, що він оженився на Литві, а не в Кракові, мусимо прийняти, що вчинив се аж по смерті короля Зигмунта Августа, якого був невідступним товаришем до смерті. Його жінка, княжна Анна Острожецька (після Кишки), або Остроженська (після Вишневського), була властителькою значних дібр на Волині («Киевская старина», 1884, т. X, ст. 180) і правдоподібно була православною. Зіставляючи факт його подружжя з тим, що він сам пише про себе в листі (M a c i e

¹ Л. Кишка, щоправда, твердить виразно, що Потій їздив із Коммендонієм до Білгорода (Аккермана) по смерті Зигмунта Августа в р. 1572, однаке ся відомість не заслугоє на віру супроти того факту, що Коммендоні тільки раз, і то власне в р. 1563, їздив у ті сторони.

² Добре побажання (лат.).— Ред.

j o w s k i, Pismiennictwo polskie, III. Dodatek, str. 202), що «powrócił do swej starożytnej wiary, ruskiej, w której był wrodzony z dziada, pradziada i ojca, bez mała na 20 lat przedtem, zanim został duchownym»¹, отже, якраз коло р. 1573, можемо дійти до дуже правдоподібного припущення, що, власне, подруження з православною княжною було одною з причин, які склонили Потія покинути кальвінізм і вернути на лоно руської церкви. Чи вже тоді мав він думку про унію, порушену Коммендонієм, чи ні, сього ми не в силі рішити.

Через те подруження ввійшов Потій у близькі зносини з найвищими аристократичними домами тодішньої Литви й Русі, а особливо з такими вельможними панамі, як князь Костянтин Острозький*, тоді київський воєвода, князь Скумин Тишкевич* і інші². З Радивіллами* знайомий був уже давніше. Тому й не диво, що, пізнавши його здібності та науку, йому віддавали різні обивательські уряди. Отже займав Потій насамперед посаду писаря, потім земського судії, а нарешті за причиною Острозького одержав каштелянію* берестейську. Була то гідність не дуже дохідна. Сучасний руський письменник, автор «Перестороги»*, твердить, що до тої каштелянії не було прив'язане ані одно село, а інший також сучасний йому руський письменник Іван Вишенський твердить, що Потій, хоч уловив каштелянію, але тільки ж чотирьох слуг, і то в ліберії з такою барвою, яка трафилася, волочив із собою («Акты Южной и Западной России», т. II, ст. 231). Скільки в тім правди, а скільки полемічної злости, годі рішити. Та все-таки титул каштеляна берестейського давав Потієві право засідати в сенаті, а се була гідність найвища, якої звичайний шляхтич у Польщі міг досягнути³.

¹ Повернувся до своєї старожитної віри руської, в якій був народжений з діда, прадіда і вітця, без малого за 20 літ до того, як став духовним (польськ.).— *Ред.*

² Треба тут додати, що Потій і без того був посвячений із вельможними родами литовсько-руськими Паців (його мати по смерті його вітця другий раз вийшла заміж за Паца), Сапіг (дочка його брата Федора вийшла заміж за Фрідеріка Сапігу) і Тризн (дочка його померлого брата Льва вийшла заміж за Михайла Тризну).

³ Зазначу тут мимоходом, що Трипольський («Труды», 1877, кн. 9, ст. 512—513) невідомо на якій підставі заставляє Потія зректися судейського уряду, служити в війську під Баторієм*, відзначитися в р. 1579 в битві під Кесою (? Мабуть, назва місцевості уроб-

В подружжі з Анною Острожецькою жив Потій несповна 20 літ і мав з нею трьох синів і три дочки. Аж смерть жінки (д[ня] 14 марта 1592, пор. S a p i e h a. Monumenta obr[azu] Kodonskiego, II, ст. 137) відсвіжила в його душі згадку про давні розмови з Коммендонієм, і тоді в ній повсталася постанова посвятити себе діяльності іншого роду, на полі духовнім. Нема сумніву, що думка про таку працю будила в його душі віддавна, бувала предметом частих розмов у крузі його знайомих, таких як латинський єпископ Бернат Мацейовський* і кн[язь] Костянтин Острозький. Єпископ Мацейовський у однім своїм листі виразно потверджує, що Потій, іще будиши в світськїм стані, пильно слїдив за справами руської церкви і палав охотою причинитися до її поєднання з Римом (пор. T h e i n e r. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, t. III, 41—42, лист Б. Мацейовського з р. 1589), а князь Острозький іще в р. 1582 обміркував се діло з Поссевіном* і мав намір віднестися також до папи, засягнувши поради інших визначних русинів (H a r a s i e w i c z. Annales Ezechesine Ruthenae, стор. 167). Що вступлення Адама Потія до закону св. Василія було продиктоване не жалем по втраті жінки, не обридженнєм до світського життя, не якоюсь особливою екзальтацією релігійного почуття, але мотивами церковно-політичними, що попросту було тільки виконаннєм згори обдуманого плану, на те маємо докази в самій хронології подій. Жінка Потія вмерла д[ня] 14 марта 1592, а Потій аж рік пізніше взяв на себе чернечу рясу, і то аж по смерті володимирського єпископа Медетія Хребтовича-Богуринського*. Вчинив се, як сам признає, за намовою руських магнатів, нерадо, маючи, одначе, запевнений скорий аванс по шаблях церковної єрархії. Бо зараз по його вступленні до закону кн[язь] Острозький удався до короля, аби ввєднати для Потія єпископство берестейське та володимирське. Королівська номінація настигла вже в марті 1593, так що Потій тільки несповна два місяці був монахом-василіанином. Акту консекрації Потія, який при вступленні до закону свое хресне ім'я Адам перемінив на Іпатія, на єпископа доконав київський митрополит Михайло Рогоза* правдоподібно

лена з перекрученої назви одного з польських полководців у тій війні, Касира Бекеші!), а потім при штурмі Полоцька, далі вєдуть йому їхати в посольстві від короля до Москви і положити великі заслуги коло заключення миру, за що мав одержати каштелянію. Се оповідання видається зовсім фантастичне.

в маю, бо в листі того митрополита до львівської Ставропігії* з д[ня] 6 червня 1593 знаходимо згадку про Іпатія Потія вже як [про] висвяченого єпископа (*Monumenta confraternitatis Stawropigianaе Leopoliensis*, I, 464).

Відтепер починається нова епоха в житті Потія. Він відразу робиться осередком агітованої вже від многих літ серед руського духовенства, а властиво серед руської єрархії справи унії Південної Русі з костелом римським. Уже д[ня] 21 червня 1593 пише до нього кн[язь] Острозький як до чоловіка, зайнятого поперед усього власне сею справою, повіряє йому свої думки та плани щодо унії. Кн[язь] Острозький мав намір їхати до Італії і думав при тій нагоді відвідати також папу, а Потієві радив, аби, порозумівшись з митрополитом та єпископами руськими, удався сам особисто до Москви, аби позискати також великого князя та тамошнє духовенство для справи унії (*Н а г а с і е w і с z. Annales*, 167—169).

Нема сумніву, що Потій відразу розумів справу унії зовсім інакше, ніж кн[язь] Острозький, що йому не снилося навіть їхати до Москви та еднати до згоди на унію московського царя та недавно поставленого патріарха, бо він добре знав, які безплідні були заходи в тім напрямі митрополита Ісидора* та недавно перед тим Поссевіна. Проте з князем він із сього приводу не вдавався ні в яку контрверсію, не рушав навіть дразливого питання, чи південноруські єпископи можуть самі приступати до унії, питання, що пізніше зробилося одним із головних камешів преткновенія для прихильників унії і одним із найважливіших доказів її противників. Потій у своїм листі до князя налягає поперед усього на те, аби сама думка про унію ширилася якнайбільше і здобувала собі якнайгарячіших прихильників. Його листи з тих літ, яких маємо досить значне число, показують, що не без користі він зносився з Коммендонієм і в значній мірі перейняв його тактику. Він ніколи не висуває себе на перший план, завсїгди промовляє скромно та лагідно, часто, здається, поділяє навіть погляд противника, але тільки в менше важних подробицях, у основі, одначе, все стоїть при своїм твердо і вміє в душі кожного чоловіка порушити власне ті сили та побуди, які могли би склонити його поступити в пожаданім для нього напрямі. Не бачимо його руки в ділі, що саме доконувалося, не чуємо майже його голосу; особи запальніші та рухливіші, такі як Терлецький* або Балабан*, здається, закривають його, випе-

реджають і відпихають на другий план; а все-таки, вчитуючися пильніше в документи того процесу, приходимо до переконання, що цілий той комплікований та скрипливий апарат був кермований одною рукою, зусиллями одної сильної волі та могутньої інтелігенції, а се, власне, були прикмети Потія.

Маючи на меті головно характеристику письменської діяльності Потія, не думаю представляти тут спеціально всіх перипетій, через які переходила справа унії від р. 1590, а особливо від р. 1593, до Берестейського собору 1596; зробив се зрештою з незвичайною ерудицією проф. М. Грушевський. справа унії, що винесла Потія на найвищі ступні руської єрархії, дала йому також перо в руку, зробила його церковним письменником. ця справа — се головний і майже виключний зміст його писань. Можна їх поділити на три відділи: листи, трактати полемічно-історичні і нарешті проповіді та гомілії. Листи та проповіді писані були для хвилиних потреб, без думки про їх публікацію, та проте вже за життя Потія значна часть його листів була опублікована почасти в «Апокрисисі» Бронського*, як оружжя проти унії, а почасти в виданій безіменно, але самим Потієм уложеній відповіді на ту книгу [під заголовком] «Антирезис». Натомість проповідей і гомілій Потій за життя зовсім не оголошував; аж сто літ по його смерті видав часть їх Лев Кишка* в перекладі з руської мови на польську в Супраслі. 1714 р. Те видання, доповнене новими проповідями, добутими з рукописів Потія, повторили василіани в Почаеві 1768 р. Та найважливіші для нас ті історично-полемічні трактати, які Потій видав сам за життя і які зазнали досить дивної долі. Тих трактатів, яких авторство майже з повною певністю можемо признати Потієві, маємо загалом шість, а власне:

1) «Унія греков с костелом римским», видана окремою книжкою в Вільні 1595 р., величезна бібліографічна рідкість, що дійшла до нас тільки в однім і то неповнім примірнику і з того примірника була передрукована у видавництві «Русская историческая библиотека», т. VII (Петербург, 1872, стор. 101—168).

2) «Календар римский новій» — брошура, видана в Римі в р. 1596 також по-руськи, без сумніву, перший руський друк, виданий у Римі. І та брошура також величезна рідкість. Ані в Росії, ані в Польщі не лишилося ніде ані одного її примірника, тільки дві обшарпані картки

знайшов Головацький* у бібліотеці віленській. Повний примірник тої брошури має міститися в надворній цісарській бібліотеці в Відні; згадує про неї Добровський* у своїх «Institutiones linguæ slavicae veteris dialecti»; спеціальніша згадка подана була в львівських «Rozmaitościach» із р. 1833, стор. 6 (пор. Z u b r z y s k i*. Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi. Lwów, 1836, стор. 15). Давніші польські вчені, як Йохер*, Вишневський і інші, приписували ту брошуру Смотрицькому*, мішаючи її з книжкою також надзвичайно рідкою, яку видав Смотрицький (Герасим, отець Мелетія) про реформу календаря [під] з[аголовком] «Ключ царства небесного» в Острозі в р. 1587 (передрукував її київський проф. Голубев у виданні «Архив Юго-Западной России», ч. I, т. VII, стор. 232—265).

3) «Antirrhesis abo Apologia przeciwko Krzysztofowi Philaletowi», у Вільні, 1600 — книга видана безіменно, рівночасно по-польськи й по-руськи (так само, як і «Апокрисис»). Довгий час сю книгу приписували грекові Аркудієві, якого Потій привіз із Рима і якому повірив провід уніатської школи в Бересті. Перший учинив се, мабуть, учений василіанин Стебельський* (пор. його «Dwa wielkie swiatła», I, XV), але вже з того, що він там пише, можна догадуватися, що не Аркудій був автором «Антиррезиса». Отже подає Стебельський, що се діло було написане «gruntownie i ozdobnie w języku łacińskim»¹, видане в р. 1598; се найліпший доказ, що Стебельський не бачив тої книжки, що була написана первісно по-польськи, а не по-латині і видана в р. 1600. Перший, оскільки знаю, зіндіфікував авторство «Антиррезиса» Потієві Мацейовський (Pismienictwo polskie, III, 422), а подрібний розбір тої книги потверджує се в повній мірі.

4) «O przywilejach nadanych od najjaśniejszych królów polskich i przedniejszych niektórych dowodach, które świętą Unię wielce zalecają i potwierdzają» — брошура, видана по-польськи, без означення року й місця друку, але з підписом Потія, який тут же називає себе митрополитом усеї Русі, з чого випливає, що книжечка могла бути видана найвчасніше в р. 1600.

5) «Poselstwo do papieża Sykstusa IV przez metropolitę kijowskiego Misaila w r. 1476 wyprawione» — брошура,

¹ Грунтовно і барвисто латинською мовою (польськ.).— *Ред.*

видана у Вільні в р. 1605 по-польськи й по-руськи. Се соборне посланіє митрополита Мисаїла та цілого духовенства, а також панів південноруських до папи римського, буцімто віднайдене Потієм у однім старім рукописі в церкві в Крєві на Литві, а видане друком із передмовою Потія. Се посланіє — без сумніву, фальсифікат, зроблений за почином Потія для пропаганди унії. Руське видання тої брошури дуже рідке; передрукував його з двох неповних примірників, доповнених пізнішою рукописною копією, проф. Голубєв («Архив Юго-Зап[адной] России», ч. I, т. VII, стор. 193—231).

6) «Гармонія восточної церкви съ костеломъ римскимъ», видана в Вільні 1608 р. паралельно мовами руською й польською, також велика рідкість, передрукована в сьомім томі «Русской исторической библиотеки», стор. 169—222..

7) До того списку треба додати видану в тім самім році в Вільні брошуру «Heresiae, ignoanciae y polityka porów y mieszczan bractwa wileńskiego» польською мовою, до якої авторства признається сам Потій.

8) «List Melecjusza patryarchy Alexandryjskiego do Nupacjusza Pociēja y Respons Nupacjusza Pociēja» — брошура, видана в р. 1601 правдоподібно в Вільні польською мовою. Лист Мелетія* був виданий православними окремо руською мовою в р. 1605, а ціла брошура була передрукована кілька разів, також при виданні проповідей і гомілій у р. 1714.

Се, одначе, не вся ще літературна спадщина Потія. Кишка згадує, що 120 зошитів проповідей Потія, «danych do przepisania włodzimierskiemu presbiterowi święto-spaskiemu podług świadectwa samego Nupacjusza zazdrośna utraciła ręka»¹. Також патріарх Мелетій у своїм листі до Потія згадує про його «Контроверсії», написані в формі переписки двох осіб, що перечаться за віру; се писання також пропало. Нарешті Кишка бачив іше в володимирськім архіві бруліон Ілужовної диспути Потія з аріанином Луковським про божество Ісуса Христа, але вже й тоді з того бруліону була тільки невелика часть.

Як бачимо, Потій був досить плодючим письменником і живо відчував потреби хвилі. Своєю письменською діяль-

¹ Що були передані для переписування в Лодзі богопротивному прєсвітерові святоспаському, за свідцтвом самого Іпатія, заздрісна втратила рука (польськ.).— *Ред.*

ністю він належить так само до польського, як і до руського письменства, і в тім огляді був прототипом цілого ряду письменників, що відтоді аж до наших днів не перестають маніфестувати в собі перехрещення цивілізаційних впливів Русі й Польщі. Щодо духу своїх писань він стоїть зовсім на західнім ґрунті, являється учеником Краківської академії, отже в руськім письменстві новим типом. Не без основи можемо його назвати першим руським проповідником у великім стилу. Переглядаючи багату збірку його проповідей і знаючи, що се тільки мала частина втраченої великої цілості, мимоволі згадуємо те, що писав Коммендоні в часі свого побуту у Львові літом 1564 р.: «Русини крім набоженства і звичайних молитов не мають ніяких інших проповідей ані молитов, а се тому, аби народ не застановлявся над тайнами своєї віри, але вірив сліпо» (N i e m s e w i c z, Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce. Warszawa, 1822, I, 83). Не минуло від того часу ще півстоліття, а як же сильно змінилася духова фізіономія Русі! Як вирросло, зміцніло та поглибилося особливо її церковне життя!

Рама отсеї статті не дозволяють вдаватися в подрібний розбір поодиноких писань Потія, попробую тільки дати хоч яке-таке поняття про спосіб його писання та аргументування, про тон і стиль його писань. І тут можна сказати, що навчився він дуже багато від Коммендонія. Промовляє звичайно попросту, часто з почуттям, навіть патетично, але все те пливе не з дійсного почуття ані зворушення, все те штука, обчислення, майстерна гра віртуоза. Ось, прим., у марті 1595 р. він пробуває в Кракові, куди поїхав разом із Терлецьким, аби предложити королеві готовий уже план заключення унії, і ось уступ із його листу до князя Острозького з дня 17 марта: «O bytności biskupa łuckiego w Krakowie dowiedziałem się dopiero, gdym tu przyjechał. Zeby jednak ten że od kogo kolwiek był tutaj posyłany, Bogiem się świadczę, że o tem nawet nie słyższalem i nie myślę, by on przyjechał tutaj z jakim kolwiek od kogoś poselstwem. A żebysmy my coś kolwiek takiego między sobą postanowić chcieli, o tem nam się ani śniło. Czyż to my nie widzimy, że chociażby się nawet wszyscy biskupi na tę unię zgodzili, a całe chrześcijaństwo (t. j. pospolstwo ruskie) ku niej nie było by skłonne, była by to praca marna i zyskała by nam tylko hańbę wobec naszych owieczek. Zresztą nam

навіть не wolno by było tak potajemnie, bez soboru i bez wiedzy wszystkiej naszej mniejszej braci, ale równych sług cerkwi bożej, i innych chrześcian, a przedewszystkiem bez was, panów chrześciańskich, rzecz taką zalatuiac lub zaczynać. O czym nie daj Bóg nawet pomyśleć¹. Як сердечно, ясно, гаряче — і ані слова правди! І що більше, Потій не бреше, тільки з незрівняним артизмом, а може, навіть і з іронією виймає слова, докази, бажання з уст адресата, подає йому його власні думки та почуття, в тім числі також такі, яким сам Потій основно противний, як, прим[іром], думку про участь овечок у кермуванні церквою, проти котрої в тім самім році голосно запротестував у своїй книжці «Унія грековъ зъ костеломъ римскимъ». Очевидно, ходить йому о те, аби виграти час, відтягнути рішучу заяву кн[язя] Острозького проти унії і поставити його потім з його условними заявами за унією перед fact accompli. Як зручно подає він йому факти, про які князь знав уже й без нього, коли в листі з д[ня] 25 марта пише: «Со się тyczy powin krakowskich (про які князь, певно, писав йому, запитуючи, скільки в них правди), to widzę, że są one bezpodstawne. Ale chociażby były i prawdziwe, to niech WXM o mnie tego nie myśli. Zaprawdę, o żadnych blankietach niczego nie wiem, gdyż ich nikomu i na nic nie dawałem. Albowiem niema tajemnicy, która by nie została wyjawiona, czego też pragnę, gdyż czuję po sobie, że nie byłem inicjatorem w żadnej rzeczy»². Тут що слово, то скритий гачок,

¹ Про перебування луцького єпископа в Кракові я довідався тільки тоді, коли сюди приїхав. А щодо того, чи знав я, ким він був сюди посланий, то богом ручуюся, що про те навіть не чув і не мислив, аби він приїхав сюди з яким-небудь від когось посольством. І аби ми що-небудь такого між собою постановити хотіли, то про те нам і не снилось. Хіба ж ми того не бачимо, що хоч би навіть усі єпископи на ту унію пристали, а все християнство (тобто поспільство руське) до неї не було б схильне, то була б та праця марна і тільки ганьби гідна з боку наших овечок. Зрештою нам навіть не вільно було б так таємно, без собору і без відомо усїєї нашої меншої братії, рівноправних сług церкви божої, й інших християн, а насамперед без вас, панів християнських, біля такої речі заходжуватися чи її починати. Про що не дай боже навіть помислити (польськ.).— *Ред.*

² Що ж стосується новин краківських.., то бачу, що вони безпідставні. Та хоч би були і правдиві, то нехай ваша княжа милість про мене того не думає. Йі-богу, про жодні листи я нічого не знаю, бо ж їх нікому і ніяких не давав. Адже немає нічого таємного, що не стало б явним, чого й прагну, бо чуюся, що не був ініціатором в жодній справі (польськ.).— *Ред.*

то двозначність і навіть дволичність, а все-таки лист робить враження безбрешної щирості та простоти.

Досить рідко знаходимо в листах Потія згадки про його приватні діла. Наведу тут лиш одну з листу до кн[язя] Криштофа Радивілла з д[ня] 27 лютого 1594 р., отже, писаного рік по його вступленні до духовного стану. Початок листу неясний; згадує там Потій про якусь справу, яку з поручення Радивілла мав перевести у російського воеводи Полоцького, але не перевів. «Chociaż moja rękojmia słuszna była, jedno musiałem aspektu nie patrzeć, którego najlepszy czas starym żenić się. Bo jeśli panna Dorohostajska każdego będzie w mnichy odprawiała, iako mnie, to wiedzieć, nie ustanęły y sama zostanie mniszką, a dopiero bym aż «Te Deum laudamus» zaśpiewał, kiedy by pan Bóg nad nią krzywdy mojej pomścił tym że kapturem, co się i mnie stało. Jażem obrał sobie, jako mniewam, meliorem partem, i co się stało, już tego nie żałuję, gdyżem walidikował i światu i roskoszam jego; alie świat swoich kochanków pod czas rad oszukiwac»¹ (Г о л у б е в. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Киев, 1893, т. I. Приложения, стор. 37). Не входимо в те, що зайшло між Потієм і панною Дорогостайською і з якої речі вона веліла йому стати монахом; се тільки характерне, що Потій, хоч розстався зі світом і його розкошами, а проте був уже єпископом, ще живо відчував свою кривду, дізнану, очевидно, в світських стані, і бажав насититися пімстою, дуже далекою від почуття чернечої резигнації та християнської любові. Тон, який зазначено вже в листах до Острозького, тон артистично відіграної покори, скромності, щирості та відречення від свого власного «я», панує також у першій друком положеній книжці Потія, якої докладний титул виглядає ось як: «Унія альбо виклад преднейших артикулов ку зодноченю грековъ съ костеломъ Римскимъ належащихъ». Передмова тої книжки — се справді майстерний твір у тім роді, пам'ятка, гідна пера Скарги*.

«Ижъ то есть повинность пастыра каждого, христиан-

¹ Хоча моя порука була слухна, однак я не зважив, коли старим найліпше женитися, бо якщо панна Дорогостайська кожного буде спроваджувати в ченці, як мене, то й сама стане черницею; я ж би і «Тебе, бога, хвалимо» заспівав, коли б пан бог над нею за кривду мою помстився тим же кaptureм, що й мені дістався. Я обрав собі, сподіваюсь, кращу долю, і про те, що сталося, вже не жалкую, бо ж оперся і світові і розкошам його; та світ своїх улюбленців часом радий ошукати (польськ.).— Ред.

скій брате православія руского, о стадѣ собѣ порученомъ чути и съ пилностью старатися, якобы отъ волковъ и иныхъ окрутныхъ бестыи пожрано не было и въ расхищеніе не пришло (што ижъ се посполите розумѣть о пастырехъ овецъ нѣмыхъ и безсловесныхъ, которые, за наймомъ дочаснымъ отъ пановъ своихъ, стада ихъ пасутъ),— а елиже тые для найму горкого дочасного, жебы его не потеряли и шкоды, елибы се якая въ стадѣ стала, паномъ своимъ не прыплатили, такъ пилное старане о овцахъ нѣмыхъ посполите мѣвають,— яко далеко болшей пастыромъ и слугамъ церкви божое, которые не козы, не бараны, не быдло нѣмое, але стадо словесныхъ овецъ Христовыхъ въ порученю своемъ мають, старатисе пилно потреба, якобы въ распрошене не пришло, вѣдаючи о томъ, ижъ если бы се, чого боже уховай, шкода въ немъ якая стала, не наймомъ дочаснымъ кождый таковой пастырь, але вѣчною погибелю души своее приплатити бы того мусѣль, бо бы не за нѣмое быдло, але за оное многоцѣнное стадо, неощацованымъ скарбом — кровю Христовою искупеное, мусѣль Пану своему личбу давати»* («Русская историческая библиотека», VII, 112—113). Схарактеризувавши далі тяжкий стан руської церкви серед різних ересей, трудне положення православних овечок, які, не маючи добрих пастирів, мушили «искати пристанища якого, жебы се гдѣ-колвекъ прыгорнути могли! Вышедшы тогды зъ овчарни своее а блукаючысе по пустыни, хто ся колвекъ натрафилъ — будь то Лютаръ, будь то Калвинъ, будь то проклятый Арей ебионъ, албо турокъ, не смотречы, если пастырь, албо волкъ, облуканые приставали»,— Потій так далі пише про себе та про своїх товаришів: «Штожъ было иншого намъ, бѣднымъ и горкимъ подпасычомъ, чинити?! Одно — видечы недбалость и нечуйность пастырей нашихъ головныхъ — до лѣпшого ряду и до оное старожитности и згоды светое, которая за продковъ нашихъ бывала, вернутися. О чомъ кгдысмы, ведлугъ повинности наше, радить и промышлять почали, вмѣсто подякованя и вдячности за старане нашо, у великую ненависть и въ неласку до своихъ же прышли. Также не толко словъ ущипливыхъ писма вшетечного на-смотрѣлися есмо и наслухалися, але наконецъ и погрозокъ и небезпечности здоровья нашего увездѣ полно. О которое мало стоимъ, бо, для правды божое, и того положить не боимся» («Русская историческая библиотека», VII, 114).

Для належного оцінення тих ефектовних слів треба додати, що «Унія» була надрукована в р. 1595, отже, мусила бути писана в усякім разі ще перед подорожжю Потія та Терлецького до Рима, се зн[ачить] у часі, коли навіть супроти кн[язя] Острозького намір заключення унії держаний був у тайні, отже, про ущипливі писання та слова, а тим більше про погрози або про небезпеки здоров'я зачинщиків унії не було ані мови. Поневолі приходиться вірити в те, що пише Кишка про пророцький дар Потія; щонайменше наведені вище слова мусив він писати не під враженням доконаних фактів, але прочуваючи те, що мало колись статися.

Заслугує на увагу в зіставленні з вищенаведеним листом до кн[язя] Острозького ось який уступ передмови, де автор, змалювавши клевети, кидані на зачинщиків унії, на роблені їм закиди пихи, лакомства та самолюбства, так пише далі: «Смотрижь одно, хто то чинить, и хто таковыя новины спросные розсѣвает?! Певне, не стань духовный, которымъ бы пристойнѣй людей остерегаться, але — люд посполитый, простый, ремесный, который, покинувши ремесло свое (дратву, пожыцы и шило) а привлащивши собѣ враль пастырскій, писмомъ божым ширмуютъ, ницуютъ, выворочаютъ и на свое блюзнерскіе и хвалшивые потвары оборочаютъ, пастырей своихъ власныхъ соромотятъ, безчестятъ и потваряютъ; а на большое обелженье — якобы якимъ безецникомъ, не зъ рукъ въ руцѣ, але на кій узявши свое писма черезъ особъ легкихъ подають» (ор. cit., 116—117).

Рішучо заперечивши поголоскам, ширеним через противників унії, буцімто Рим має намір лишити уніатів на рік або на кілька літ при східних обрядах, а потім за кілька літ поламати все (ст. 20), Потій переходить до подрібного в'яснення п'ятох спірних питань між церквами східною й західною, а власне 1) походження духа від отця і від сина, 2) чистилище, 3) верховенство папи, 4) календар, 5) віра в антихриста. Ся п'ята точка, яка, додаю мимоходом, займає найбільше місця в Потієвій брошурі (в новім передруку ціла брошура обіймає 53 стовпці, а виклад про антихриста — 21), може сьогодні видатися нам дивною, і сам Потій ось як в'ясняє таке широке її трактування:

«А то наболѣй для того тотъ пятый артыкуль прыложиломъ, ижь люде незбожные тую светую згоду розривати и людей хрестиянскихъ отъ нее отстрашити не чымъ ин-

шымъ усилюють, одно тымъ — показуючы папежа быти антихристомъ головнымъ, а насъ яко быхмы людей отъ правдивыхъ пастырей отводити и антихристови самыхъ себе и оныхъ въ неволю поддавати мѣли» (ор. cit., 119)

Кого, властиво, мав на думці Потій, пишучи ті слова, не відомо; з-поміж православних у тім часі публічно, друком ніхто ще не виступав із поглядом про тотожність папи з антихристом. Потій також у своїх выводах бореться більше з протестантами, які голосили той погляд, ніж із православними, остерігає тільки русинів, аби занадто не вірили протестантам і не лучилися з ними до боротьби з католицизмом та унією. Вказуючи на те, що протестанти тільки на позір показують приязнь русинам, але в душі уважають їх за глупих простаків, не маючих ані письма, ані науки, і мало не за бидло (ор. cit., 146), Потій ось якими словами відзивається до русина:

«Але ты, бѣднѣйшій простаку, не толко противника обличить, але и самъ себе оборонити не можешь, кгда тебе простакомъ рускимъ, бѣдломъ глупымъ, неукомъ пошивають! Нехай жебы одно, чого, пане боже, уховай, тые геретыкове сегоднешніе въ томъ панствѣ господара нашего надъ рымляны верхъ одержали, и такъ, яко въ Анквиліи, маючы по собѣ пана, вѣру рымскую и все набоженъство рымское выкоренили (о што се старають, яко о потужнѣйшое), — певне бы и намъ, хотя се то зъ ними братаемъ и на папежа, и на рымляновъ згажаемъ, не зборговали, але рыхлѣй бы нѣмое бѣдло (яко насъ называютъ) до обороы своее загнали!» (ор. cit., 147).

Аби відперти закиди про антихриста, Потій подає в перекладі на польську та руську мову з латинської головні уступи з проповіді про антихриста св. Кирила, патріарха Єрусалимського, додаючи при тім золоті слова про тодішніх русинів, які можна б було приложити до них не раз і пізніше в протязі віків: «А не дивуюся тому. Бо иншыя не вѣдають, и подобно того другій и не слыхаль, што тутъ обачытъ. Бо и якъ же вѣдати мають, коли писма и книгъ светыхъ отецъ, до таковыхъ речей потребныхъ, въ нашомъ языку рускомъ не маемъ, а чужымъ вѣрити не хочемъ, але все людское ганимъ, а своего лѣпшого не покажемъ» (ор. cit., 118).

Не зайвим буде також зазначити тут, що думку про папу-антихриста трохи чи не перший в Західній Європі виголосив і мотивував Ян Гус*. Від нього перейняли її

протестанти, для яких Апокаліпсис св. Івана¹ був мало що не найбільше читаною книжкою з цілої Біблії. В Польщі, оскільки знаю, перший Мартин Кровицький*, зразу католицький священик, пізніше кальвініст, а нарешті аріанин, обробив сю тезу в окремії книжці [під з[аголовком] «Wizerunek Antychrystów», виданій у р. 1570. В руськім письменстві сю протестантську думку перший, хоч і не сміло, підніс монах із Афона Іван Вишенський, що був родом із того самого міста, Судової Вишні недалеко Львова, де Кровицький довгий час був парохом. В однім зі своїх посланій, написанім коло р. 1591, Вишенський доказує, що від папи має народитися антихрист (пор. І в а н Ф р а н к о. Іван Вишенський і його твори. Львів, 1895, стор. 130—131). Можливо, що Потій мав відомість про те посланіє, яке тоді не було друковане, але могло ширитися в відписах. Аж рік по виданні книжки Потія видав у Вільні «дидаскал» Стефан Зизаній* ту саму проповідь Кирила Єрусалимського про антихриста, переплетену його коментарієм, у яким доказує, що св. Кирил, пишучи про антихриста, справді мав на думці папу римського. Книжка Зизанія, що викликала довгу та гарячу полеміку з боку католиків і уніатів, була написана під виразним впливом протестантських доктрин, до яких хилився Зизаній. Чи й скільки на його виклад вплинула брошура Кровицького, а скільки дуже популярна тоді в Європі латинська книжка «Antithesis Christi et Antechristi, videlicet Papae, id est exemplorum atque doctrinae utriusque ex adverso collate comparatio, versibus et figuris illustrata», якої в р. 1588 вийшло в Женеві друге видання «aucta et recognita studio S. Rosarii», з 36 рисунками, ритими на дереві, се була би вдячна тема для спеціальної розвідки¹.

Я зупинився трохи довше при тім першім творі Потія тому, бо він видається мені найоригінальнішим і найліпшим із його писань. Писана спокійним тоном, ясно та прозоро, ся книжечка з огляду на її літературну форму повинна зайняти високе місце в тодішній полемічній літературі. Автор пише попросту, зрозуміло для широкого загалу, не дозволяє собі ні на які відскоки, окрики та дотепи,

¹ Д-р Кирило Студинський передрукував брошуру Зизанія в польськім і руськім тексті в п'ятім томі «Пам'яток укр[аїнсько]-руської мови і літератури», ст. 31—200, але те, що подав у передмові до оцінення її вартості, зовсім не вистарчає.

якими любили переплітати свої теологічні трактати тодішні теологи, так само польські, як і руські, не виключаючи навіть такого поважного полеміста, як Захарія Копистенський, не говорячи вже про палкого Івана Вишенського. У Потія нема ані крихти гумору; він радше впадає в пафос, але й тут уміє держатися в границях, подиктованих добрим смаком, і ніде не робить враження, немовби полював на ефект.

Тими самими прикметами визначається також друга його книжка — «Antirresis», важна особливо як збірка цінних документів до історії унії. Публікація «O przymiechaniach», се тільки збірка документів із короткою передмовою Потія, а так само в книжечці «Посольство до папи Сикста IV» маємо тільки його передмову до документа, написаного ким іншим. Публікації «Календар римський новий» наразі не знаємо ближче, тому можна й поминути її. Скажу тільки дещо більше про полеміку Потія з патріархом Мелетієм Пігасом.

Мелетій Пігас, один із найвизначніших грецьких духовних у тім часі, вродився між рр. 1535 і 1540, отже, був мало що старший від Потія, на острові Криті, підвладнім тоді Венеції; вищу освіту одержав у Падуї, де на тамошнім університеті одержав науковий ступінь доктора. В р. 1565, вернувши на Крит, вступив до духовного стану, від р. 1581 пробував у Александрії, при тамошнім патріарсі Сильвестрі, в рр. 1585—1587 був у Константинополі, від р. 1588 завідував Александрійським патріархатом іменем перестарілого Сильвестра, в р. 1590, по його смерті, зістав сам александрійським патріархом, у рр. 1592—1594 два рази завідував справами константинопольського патріархату. Тоді мав намір поїхати на Русь, але наміру того не виконав, хоча справами руської церкви цікавився дуже і був у переписці з многими визначними русинами¹. Від р. 1594—1597 жив знов у Александрії, відки ще раз його покликано до Константинополя для завідування патріархатом. Тут пробув цілий рік, пильно займаючися також справами руської церкви, а від р. 1599, вернувши до Александрії, пробув там аж до своєї смерті, що наступила в р. 1601 (И в а н М а л ы ш е в с к и й. Мелетий Пігас. Киев, 1872, т. I, стор. I—II).

¹ Реєстр його листів див.: R e g e l. Analecta Byzantino-Russica. Petropoli, 1893, стор. CX—CLIV.

Лист Мелетія до Потія, писаний із Александрії [дня] 15 жовтня 1599 р.— се твір не дуже просторий, але визначний з літературного погляду. Розуміється, в оцінку теологічної вартості його доказів, так само як і протидоказів Потія, вдаватися тут не буду і обмежуся тільки на літературній характеристиці обох тих творів. Мелетій пише до Потія тим самим спокійним, поміркованим, скромним тоном, яким колись промовляв Потій у своїй «Унії». Промовляє як отець до заблудного сина, вповні виrozumілий на його помилки, стараючися пояснити їх малим досвідом і великими покусами. «Жадної науки не признаю собі,— пише Мелетій,— дуже малими дарами я обдарований від природи, але, вірячи в милосердя самого безсмертного бога та в його ласку, я взявся написати отсей лист не для безумної пишноти ані для пустих академічних пересварів, не для винайдення якоїсь ніби вкритої правди, але для показання давно вислідженої, винайденної і проповіданої вітцями нашими правди» (стор. 3). З якогось листу Потієвого, що дістався до його рук, Мелетій висновує надію, що дух Потія «дуже готов упам'ятитися». Потім приступає до властивої полеміки, доказуючи, що дух св[ятий] походить тільки від самого вітця, що причастя треба приймати під обома видами хліба й вина, і, нарешті, вияснює думку про первенство папи в церкві. Доказує Мелетій основно, легко, сухо, абстрактно, наводить і толкує писання отців церкви грецьких і латинських, постанови соборів і виказує неконсеквенцію та неможливість того, аби римський костел дозволив уніатам задержати догми та обряди грецької церкви, які сам відкинув. «О дивна легкодушність,— окликає він,— що дозволяє бути наполовину християнином. Коли вважає тебе заблуканим, то повинен заставити тебе відкинути все те, що було в тебе блудне від часу твого заблудження; а коли вважає тебе не за блудного, а сам заховує й держить інакше, то сам той римський костел блудить ганебно» (стор. 23). «Отже, повернися до нас,— наповідає при кінці Мелетій,— відкинь усякий страх і сором, бо й що ж то за сором покинути те, що ти ще не прийняв і не можеш прийняти? І що за страх жити між своїми достойними єпископом, віддаливши та заспокоївши розрухи?» (стор. 26). «Стратив ти любов у бога та в своїх ближніх, коли від чужих не навернешся до своїх. Вертай до нас, наймиліший! Не примушуємо, ані зневоленого не тягнемо, любого та добровільного накликаємо». І кінчить ось якими

зворушливими словами: «Прошу, отче, прийми сю мою працю за вдячну, яку я написав тобі наполовину зі слізьми, тремтячою рукою, яку та сива голова та старече тіло, знесилене великими небезпеками та надмірними працями, ледве в силі вдержати може, але серцем жичливим та гарячою любов'ю» (стор. 27). Сей лист викликав на Русі велике враження. Православні надрукували його в Дермані 1605 р. з передмовою пресвітера Даміана*. Мусили також уніати глибоко задуматися над ним, коли ще сто літ пізніше Кишка відповідь Потія на той лист уважає ділом так важним, як майже весь Берестейський собор, уважає його величезною заслугою коло заховання унії. Потій підняв рукавицю, кинену александрійським патріархом. Перший раз руський теолог поважився виступити до боротьби з теологом грецьким.

Відповідь Потія зовсім неподібна до листу Мелетія. Не промовляє тут покірний священник, скромний дослідник, що дбає тільки про вислідження правди. Потій промовляє гордо, свідомий своєї вищості, з тим почуттям, що має в своїм посіданні одну, непохитну правду: «Mądrość naszą prawdą jest, umiejętność — znalezieniem, nauka — dotrzymaniem prawdy. Tej prawdy szukał rosyjski naród w rozległej Grecyi krainach, ale nie znalazł; biegał po Atenach mądrych i same tylko zburzonych szkół oglądał rozwaliny. Miasto słów, Bogu miłych, ...¹ liwej przeniemanych ... w Aleksandryi Kalwina, w Konstantynopolu Lutra, Zwingliusza w Jerosalimie znalazły, a z głębokości serca nad upadłą ... Grecyą, aby się tak srogie nie zmarła herezjami, o sobie pomysleć musiał udawszy się na ..., źródło żywota, studni ... prawdy, niezmaraną wiarę, rząd bez nagany, posłuszeństwo bez mrużenia, czystość bez naruszenia oglądał»² (List, 28—29). Він рішучо кидає каменем на ту віру, в якій уродився. «Wziąłem odrodzenie obrządkiem cerkwie wschodniej, ale nie nie-

¹ Тут і далі крапками позначається пропуск у рукопису.— *Ред.*

² Мудрість наша є правдою, мистецтво — знаходженням, наука — дотриманням правди. Тієї правди шукав руський народ у краях розлогої Греції, та не знайшов; гасав по мудрих Афінах і бачив самі руїни знищених шкіл. Замість слів, богу милих, ... знайшов в Александрії Кальвіна, в Константинополі Лютера, в Єрусалимі Цвінглі, а з глибини серця над занепалою ... Грецією, аби не замазався тими тяжкими ересями, про себе промислити мусив, удавшись до ... джерела життя, криниці ... правди, бачив незабруднену віру, раду без нагани, послух без бурчання, чистоту без порушень (*польськ.*).— *Ред.*

bieskie, bo od tych, którzy się odrodzili od Chrystusa ... mie cerkiew grecka, ale trucizną w pie ... zaprawiona, a nie mlekiem zbawiennej nauki; włożył na mię rękę ku poświęceniu, ale ten, który się świętokradzką ręką na Piotra i Chrystusa rzucił» (tam же). I następnie na insynuacje Melecjusza, że go nier ... nakłaniano, podmówiano do unji, odpiera: «Przystąpiłem z nieprzymuszonej woli, obfitemi Pana mego oświecony darami, nieoszukały mię ludzkiej mądrości ..., ani do mego zdania ... nego Bóg Ojciec powołał, Syn utwierdził, Duch święty oświecił i powołania usłuchałem, utwierdzającemu rękę podałem, w oświecającego oczy wlepiłem; ani już myślę odtąd nakłaniał do Aleksandrii uszu, rękę do Jero[sal]imy podnosić, po światło biegać do Konstantynopola, bom stanął na opoce, znalazłem światło w Klemensie VIII, pasterzu powszechnym, uglądałem Piotra. Nie zaiste miłości swojej nad nawróconym do prawej wiary Rosyji błędnej płakać narodem. Nie pośliznął się, ale na twardej stanął opoce, który przedtym po szyją do piekła leciał»¹ (List, 30).

Тим тоном написаний, такою риторикою іскриться, такими порівняннями та антитезами наїжений увесь лист. Показує в нім Потій велику ерудицію, читання в отцях і в історії церкви, силу вимови, але при тім усі хибі своєї вдачі: гордість, безоглядність та невдержність. Уже з вищенаведених уступів можна бачити, що він боронить чогось більшого і zarazом меншого від свого становища, що боронить не унії, не становища руської церкви, злученої з Римом, але самого Риму, і що в запалі боротьби сам валить, підкопує та нищить своє становище. Видно се головно

¹ Взяв відродження обрядом східної церкви, але не небесне, від тих, що відродилися від Христа ... церква грецька, але отрутою ... заправлена, а не молоком спасенної науки; поклав на мене руку для посвячення, але той, що підняв святотатну руку на Петра і Христа (там же). І далі на інсинуацію Мелетія, що його ... нахилили, намовляли до унії, заперечує: «Пристав з доброї волі, просвітлений багатими дарами мого бога, не ошукувала мене людська мудрість ... ані на мое переконання Бог отець покликав, син утвердив, дух святий освятив ... і заклику я послухав; тому, що утвердив, руку подав; в того, що освітив, очима вп'явся; і вже відтоді не думаю навіть прислухатися до Александрії, простягати руки до Єрусалима, бігати по світло до Константинополя, бо став на твердому ґрунті, знайшовши світло в Клементі VIII, пастирі вселенським, уздрівши Петра. Не ... любові своєї над наверненням до правої віри народом заблуканої Росії плакати. Не посковзнувся, а на твердому ґрунті став той, що перед тим по шию у пекло пірнав (польськ.).—Ред.

з того уступу, в яким причастіє під обома видами і на кваснім хлібі називає «wszetczną gwiazdą, która całą zaraziła Grecyą, i nie od świętego zachodu, ale od bezwstydnego powstała wschodu»¹ (стор. 39).

Тому, що Мелетій не признає верховенства папи римського в цілій церкві, Потій обурюється на нього ось якими словами: «Swawolna to napisała ręka, aby owieczki moje miał papierz do czarta prowadzić². O przekłete kłamstwo. O ... żywota wiecznego wymazana. O serce okrutne szczypiące pasterską sławę. O nie ... sliwe uszy, które się do tych skłania nie ... O wyrodku starodawnej Grecyi. Gdzie cnota? Gdzie miłość chrześcijańska? Gdzie nad własną duszą libowanie? Wyschła krew w starych kościach, że się na ... dla zadania wstydu wylac nie może» (List, 59). ...«Kotra ... odszczepieniec Melecjusz mała roznica, że jeden jednym a drugi drugim do piekła idzie goscincem»³.

Потій признає Мелетія еретиком, відступником від правої віри, «... monotelita Prsycylian,] odszczepieniec Melecjusz mała roznica, że jeden jednym, a drugi drugim do piekła idzie goscincem»⁴ (List, 60).

Нарешті він порівнює Лютера, Кальвіна та Мелетія, що відмовляють папі зверхньої власті в церкві, до псів, що брешуть на повний місяць (стор. 61). Тут також Потій зовсім рішучо відмовляє вірним світським і духовним права забирати голос у справах, які підлягають рішенню єрархії та папи.

«Wielka to hardosc, narodowi greckiemu zdawna przy ...ta, aby pasterz powszechny do owiec powracał i temi tropami,

¹ Блудною зорею, котра заразила всю Грецію, і не од святого заходу, а від безсоромного сходу постала (польськ.).— Ред.

² Такого вислову немає в листі Мелетія; видедукував його сам Потій.

³ Свавільна те написала рука, аби овечок моїх мав той папа до чорта спровадити. О проклята обмова ... позбавлена вічного життя! О підступне серце, що принижує пастирську славу!.. О не[щасні]вуха, котрі до тих нахиляються ... О виродку Стародавньої Греції! Де чеснота? Де любов християнська? Де піклування про власну душу? Висохла кров у старих кістках, що на ... для завдання сорому вилитись не може (Лист, 59). ...Котра ... відщепенець Мелетій мала різниця, що один одним, а другий іншим путівцем іде до пекла (польськ.).— Ред.

⁴ ...монотеліт Прісціліан, відщепенець Мелетій — мала різниця, що один одним, а другий іншим путівцем іде до пекла (польськ.).— Ред.

któremi rozswawolone owce do p iekła biega, podobną biegał swawolą. Owce głosu słuchać powinny pasterskiego, a nie pasterz owiec sprosnego beczenia»¹ (стор. 61).

Лишається ще сказати кілька слів про проповіді та го-милії Потія. Тон і стиль відповіді на лист Мелетія дає доста-точне поняття про ті проповіді. Повно там риторики, не раз блискучої та ефективної, але дуже далекої від тої простоти, яку бачимо в книжечці «Унія», від тої сердечності та батьківської любові, яка проймає нас, приміром, у пропо-відях польського єпископа Воронича*. Потій у своїх про-повідях — ученик єзуїтів, особливо Скарги, з якого про-повідями можна би подекуди порівняти Потієві. Щоправда, нема в Потія того широкого погляду на справи церкви та суспільності, який визначається у Скарги, нема тої громової сили, тої безстрашної смілості, з якою великий проповідник Зигмунта III відкривав та бичував хиби та блуди найвищих так само, як і найменших. Проповіді Потія дуже абстрак-ційні, загальні та безбарвні, без виразних знаків хвилі, в якій і для якої були виголошені, і тому на нинішнього читача не роблять майже ніякого враження.

Короткими словами скінчу ще нарис життєпису Потія. По Берестейським соборі 1596 р., на яким православний антисобор викляв його разом із іншими уніатами, Потій узявся до завзятої боротьби з дизунією. Православному братству в Володимирі відібрав школу і зреорганізував її як першу на Русі школу уніатську, а її провід поручив грекові Аркудієві. Вплинув на ув'язнення та осадження в Мальборку протосинкелла Никифора*, що був провідни-ком Берестейського православного собору. Нарешті, в р. 1599, по смерті митрополита Михайла Рогози, його вибрано митрополитом усеї Русі. Своєю діяльністю коло ширення унії він міг тепер розширити та скріпити. Право-славні раз у раз скаржилися на насильства та безправності, доконувані Потієм, але той, маючи ласку в короля, чув себе безпечним, особливо по смерті кн[язя] Острозького. Довголітні передирки з віленським православним брат-ством, якого членів Потій довів до такого огірчення, що змовилися на його життя — д[ня] 11 серпня 1609 р. один із

¹ Велика то пи́ха, народові грецькому здавна при[таманна], аби пастир на овець зважав і тими стежками, якими свавільні вівці в пекло біжать, теж свавільно біг. Вівці голосу пастиря слухати повинні, а не пастир блудного бекання овець (польськ.).— Ред.

них, Іван Тупека, прилюдно кинувся на нього з топірцем і завдав йому кілька ударів, розрубав на його шиї єпископський ланцюг і відрубав йому два пальці лівої руки, але не зранив шиї. Той замах не поміг, але сильно пошкодив православним; не зламав також енергії Потія, який над то знайшов собі гарячих помічників у Веляміні Рутським, своїм наступнику на митрополитальнім престолі, і в Йосафаті Кунцевичу*, який свою гарячість у ширенні унії та переслідуванні православ'я оплатив насильною смертю. Умер Потій у Володимирі, де пробував постійно, навіть будши митрополитом, у р. 1613.

[ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ]

КОСТЯНТИНОВА АЗБУЧНА МОЛИТВА

Ся невеличка пам'ятка церковнослов'янської мови, відома вже майже ціле століття, друкована багато разів, та проте не досить завважена, а звичайно навіть хибно оброблювана та цінена, заслугує, одначе, на те, з уваги на свій зміст, свою форму та свого автора, аби її покладено на чолі церковнослов'янського письменства. На мою думку, се не тільки перший літературний твір, зложений церковнослов'янською мовою,— писані твори в тій мові могли вже бути й перед тим,— се поетичний твір, визначний чистою та високоартистичною формою, цінний з поетичного погляду і навіяний могутнім релігійним чуттям; та поперед усього се твір першого слов'янського вчителя Костянтина Солунського, на що досі, не зовсім безпідставно, та все-таки задля браку глибшого пізнання, не звернено уваги.

Перший раз опубліковано сю молитву в російським виданні студії Йосифа Добровського про Кирила й Мефодія¹, у двох версіях, без відома автора. Оба тексти, взяті з російських досить пізніх рукописів, надруковано прозою, а власне перший на ст. 109, а другий на ст. 151.

Другий раз із значно старшого рукопису її опублікував Йосиф Бодянський у своїй книзі «О времени происхождения славянских письмен». Москва, 1855, ст. LIX—LX. Так само з досить старого пергаменового рукопису її опублікував І. Срезневський у своїй книзі «Древние памятники рус-

¹ Кирилл и Мефодий, славянские первоучители. Историко-критическое исследование Иосифа Добровского. Перевод с немецкого. Москва. В типографии Семена Селивановского. 1825. 4^о, ст. VII+150+4 непаг[іновані]. Передмова підписана М. Погодіним*.

ского письма и языка». С.-Петербург, 1863, ст. 191. В обох сих публікаціях молитва надрукована віршами. В новіших часах жваво та завзято зайнявся сею молитвою проф. О. Соболевський. Він опублікував її 1884 р. в журналі «Русский филологический вестник»* у Варшаві, в р. 1892 в журналі «Библиограф»*, у р. 1900 у болгарськім виданні «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина» в Софії, кн. XVI—XVII, ст. 314—324, а нарешті в своїй публікації «Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии» («Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук», т. LXXXVIII, ст. 9—10). В тих публікаціях проф. Соболевського молитва подана також віршами, з деякими поправками видавця. Ще одну версію сеї молитви опублікував я з рукопису Крехівської Палей толкової* в першім томі своєї публікації «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», Львів, 1896, ст. LV*. Сей текст, найближчий до версій, опублікованих у книжці Добровського, лише коротший о два рядки, надрукований також прозою.

Щодо рукописів, із яких узято всі ті тексти, треба зазначити, що перший текст у книжці Добровського взятий із паперового Хронографа з р. 1494*, що був тоді власністю російського канцлера графа М. П. Румянцева, другий із рукописного Азбуковника Волоколамського монастиря, непевної дати, текст Бодянського з рукописної Палей з XVII в., текст Срезневського з пергаменової збірки проповідей Івана Златоуста, а текст Соболевського з неозначеного ближче пергаменового рукопису Московської синодальної бібліотеки з XII—XIII в¹.

Невважаючи на досить численні, як бачимо; дотеперішні публікації, для властивого та докладного зрозуміння тексту молитви зроблено досі досить мало, головню тому, що видавці публікували текст із досить хибних копій, переважно невільничо докладно, або з поправками та транскрипціями титл, які не все відповідали оригіналові. А треба зазначити, що молитва задля своєї поетичної форми та акростиха, в яким букви кирильської азбуки в своїм традиційнім порядку вжиті як початкові букви кожного вірша, ставить до языка та наголосу слів спеціальні

¹ А. И. Соболевский. Черковно-славянскитѣ стихотворения въ IX—X вѣкъ и тѣхното значение за черковно-славянскія зыкъ, ст. 315.

вимоги, яких належне розуміння може допомогти до повної реконструкції первісного тексту. Про таку реконструкцію при допомозі всіх досі відомих варіантів не подумав ніхто з російських ані інших учених, а проф. Соболевський у своїй остатній публікації зазначив зірками лише чотири рядки, які він буцімто реконструював і які проте все-таки збуджують різні сумніви (Матеріали, ст. 9).

Поетичною формою Костянтинової молитви з російських учених зайнявся тільки проф. Соболевський, але через дивне непорозуміння означив розмір того поетичного твору зовсім неправдиво. Його погляд, виложений у його вищезгаданій болгарській публікації (ст. 314—315), наводжу тут у повній основі в перекладі на нашу мову.

«Візантійські греки мали велику охоту до віршування. Як відомо, наші церковні пісні в грецьких оригіналах були віршами, укладаними в різних розмірах. Із візантійської доби маємо також багато нецерковних грецьких поем різного змісту та різних об'ємів. Маємо дуже довгі поеми, цілі віршовані літописи. Навіть великі вітці церкви Григорій Богослов та Теодор Студит* не цуралися віршування. Візантійські поезії нерідко являються з акростихами в такій або іншій формі; досить значне число має азбучні акростиhi, в яких початковими буквами азбуки починаються чи то поодинокі вірші, чи двостихи, чи строфи.

Візантійський розмір, відомий під назвою політичного стиха (στίχος πολιτικός), мав різні форми. Одною з них було наступство ямбічних триметрів старогрецьких поетів, відоме нам із трагедій Софокла та Евріпіда. Грецька мова в візантійській добі не розрізняла вже довгих і коротких самозвуків, і тому політичний стих був чимось подібним до теперішніх французьких або польських віршів. Можна завважити, що в політичній стисі так само, як у класичній ямбі, цезура припадала звичайно по п'ятім складі, а що найважливіше, передостанній склад кожного стиха мусив мати наголос. Щоправда, деякі візантійські поети відступали від того правила, але се були найученіші мужі свого часу, що пробували писати чисто по-грецьки, їх стихи не були звичайні політичні стихи тих часів, але класичні ямби, і то, наскільки се було можливо, з усіми їх особливостями.

Деякі з перших слов'янських письменників, що послуговувалися церковнослов'янською мовою (для нас усе одно, чи се були греки, що добре познайомилися з тою мовою,

чи слов'яни, що присвоїли собі грецьку освіту), мали таке саме замилювання до віршування, як і візантійці. Число церковнослов'янських поезій, що дійшли до нас, досить значне. Говорю се особливо про ті давні поезії, що належали ще до тої доби церковнослов'янської мови, коли знаки ъ і ь були ще самозвуками і творили склади, що не можна класти пізніше від X в. Розуміється, що ті церковнослов'янські поезії не дійшли до нас у оригіналах або автографах їх авторів, лише у відписах із давніших або пізніших часів, коли ъ і ь не раз пропускали і мова загалом підновилася. З чого виходить потреба реконструкції тих текстів, якої не дуже трудно доконати. Треба тільки в деяких місцях повставляти ъ і ь, замість форм -аго, -уму, -ымь і т. п. в закінченнях прикметників повставляти старші форми -ааго, -ууму, -ымь і т. п., замість -ахъ, -ѣхъ і ін. у закінченнях дієслів недоконаного часу повставляти старші форми -аахъ, -ѣахъ і т. ін., та й то не все, і реконструкція готова».

Сей виклад проф. Соб[олевського] оскільки короткий, остільки й недокладний. Поперед усього треба зазначити, що найстарших християнських поетів Григорія Назіанзенського (330—390), Сінезія* (род. коло 370), Мефодія Олімпійського* (вмер 311) та Єфрема Сіріна (вмер 373) ніяк не можна зачислити до візантійців, бо вони жили та працювали переважно в Малій Азії або Сирії в добу, що належить іще до греко-римської старовини. В поезії Григорія переважає ще старинний розмір, гекзаметри, ямбічні триметри та анакреонтки. Гекзаметрами написана також його автобіографія, що обіймає коло 2 000 рядків. Та між його поезіями заховалися дві («Пісня вечірня» та «Упіннення до дівоцтва»), зложені новими розмірами, яких основою являється не довгота або короткість складів, тільки наголос слів. Ся нова поезія почалася, мабуть, у Єгипті, бо вже в творі Климента Александрійського «Παῖδαυωυδς» при кінці міститься гімн, зложений свобідним розміром. Подібні гімни писав Сінезій. В Сирії почався подібний напрям у християнській поезії під впливом єврейських псалмів, і то почався сирійською мовою. Щодо драми «Χρῖστὸς λῆσων», зложеної старогрецькими триметрами і приписуваної Григорію Назіанзенському, новіші досліди доказали, що вона походить із значно пізнішого часу¹.

¹ Wilhelm Christ. Geschichte der griechischen Literatur bis auf die Zeit Justinians. München, 1905, S. 937—938.

Із пізніших візантійських поетів, що писали вірші з акростихами, можна назвати Ніла*, Ілію Синкелла, Ігнатія Диякона*, Льва Мудрого*, Константина Сіцилійця*, Симеона Метафраста, Никифора Урана*, Теодора Продрома*, Киріака*—митрополита хонейського, Никифора Калліста Ксантопула¹*. Про віршований розмір, званий політичним стихом, див. там же, ст. 650—652.

Натомість те, що сказано про реконструкцію церковнослов'янських текстів, не скрізь правдиве і не вичерпує всеї речі. Побачимо далі, що старша форма, в якій ь відповідає самозвукові, приходиться при реконструкції Костянтинової молитви всього тільки раз, і то власне в першій слові. Натомість проф. Соболевський не звернув уваги на те, що реконструкція старих текстів, переданих у пізніших відписах, роблених невідомо де й ким, діло далеко складніше, ніж просте привертання старших форм замість пізніших. Першою умовою успішної реконструкції таких текстів являється зібрання та порівняння всіх відписів, яких варіанти дуже часто відкривають не тільки прості помилки та пропуски пізніших переписувачів, але також тенденційно доконувані зміни в старих текстах.

«Розуміється само собою,— читаємо далі в болгарському викладі проф. Соболевського,— що таким способом не всі вірші можна реконструювати. Для деяких віршів треба робити більші або менші поправки, але таких віршів я не буду вживати і лишаю їх на боці». Отсе речення відноситься до вживання старих віршів для пізнання наголосу в старих церковнослов'янських словах, що проф. Соболевський зі свого філологічного становища вважав найважливішою метою своєї публікації. Сеї мети він не міг досягнути тому, що його поняття про віршову будову Костянтинової молитви було, як побачимо далі, зовсім невірне, тому й віднайдені ним наголоси старих слів у значній часті вийшли хибні. Подаю докінчення виводів проф. Соболевського.

«Віршований розмір церковнослов'янських поезій, се візантійський політичний вірш 12-складовий. Його теорія мусить бути також візантійською. Та сама цезура по п'яти складі, обов'язкова у візантійців, хоч і не все, являється звичайно також у слов'янина. Тому треба допустити також, що передостатній склад кожного стиха мав наголос у сло-

¹ К. К r u m b a c h e r. Geschichte der byzantinischen Literatur. Zweite Auflage. München, 1897, S. 717—718.

в'янина так само, як у візантійця». Се остатнє речення проф. Соболевський надрукував курсивом, очевидно, признаючи йому велику важність.

Подавши виводи російського вченого, перейду тепер до тексту самої молитви. Для читачів, яким недоступні вищенаведені публікації, подаю тут поперед усього текст молитви у всіх трьох версіях, опублікованих прозою, і в віршованій версії, опублікованій Бодянським, якого текст досить близько сходиться з текстом Срезневського і може вважатися*одною з найліпших копій, які дійшли до нас.

Ось перший текст у книжці Добровського, друкований граждánкою з примішкою кирильських букв:

«Д₁. В лѣт 6303 Константинъ Философъ наричемый Кирилъ створилъ грамоту словеснымъ (очевидно, «словенськимъ») языкомъ глѣму литицю во днь Михаил[а] цря Гречкаго и во дни кнзя Люрик[а] Новгородскаго, егожъ сномъ Рускаа земля преиде. О грамотѣ. Гречскую грамоту створиша 7 мужъ: Палимид, Кадмилисій, Симонъ, Опихарин, Дионис. Сице рече стый Кирилъ: «Азь симъ словомъ млюс Бу. Бе всеа тварі зжителю, видмаа и невидмаа. Га дха послѣ живоущаго, да вдохнетъ ми в срѣдце слово, еже боудеть на успех всех живоущих в заповедех ти. Ј бо ес свѣтилник жизни. Закон твои светъ стезямъ, иже ищетъ евглска слова и просить дары твоя прияти словенское племя. Ко крщнію бо обратиша ся вси люде твои нарещис хотще, млсти твоеа хотще Бе. На мнѣ ннѣ прстрано слово подаиже оцѣ и снѣ и стемъ дсѣ, просящимъ помощи от тебе. Руци свои выпрь воздею прсно силу прияти и мудрос от тебе, ты бо даеши досинымъ силу, оупостась же всякую ицѣлиши. Фараоня мя злобы избави, хероувимьскую ми мысль и оумъ даиже, о чстная и прстаа трце. Печаль мою на радсть предложи, цѣломудрено да начну псать чюдса твоя предивнаа зело. Шестокрылатых силу прїимъ шшествую последоу оучтля моего имени его и дѣлоу последоуя, явѣ сѣтворю евглское слово, хвалу воздаа прстѣи троци во единомъ Бжствѣ, юже поеть всяка

воздрать юнь и старь с твоимъ разоумомъ, Язык новъ хвалу воздая оцю и сну и стму дху, ему чсть и слава от всея твари и дыханія в непробредимыя вѣк аминь».

Другий текст (Д₂), помѣщенный на додатковій картці сеї книжки, виглядає ось як:

- А. Азь словомъ симъ молюся Бгу.
Б. Бже всея твари зижителю,
В. Видимыя и невидимыя,
Г. Гня дха послѣ живущаго,
Д. Да вдохнетъ в срдци моемъ слово,
Є. Єже будетъ на оуспѣхъ всѣмъ
Ж. Живущимъ в заповѣдехъ твоихъ.
С. Сѣло бо суть оуспѣшни къ жизни.
И. Иже ищетъ евангелска слова,
І. І лѣтъ ти бо ннѣ словенско племя¹
К. Къ вознесенію² обратишася вси,
Л. Людіе твои нарецишь хотяще.
М. Млсти твоя Бже просятъ зѣло.
Н. Но мнѣ ннѣ пространно слово даиже,
О. Оче и Сне и всестый Дше,
П. Просящему пища оу тебе.
Р. Руцѣ свои выпрѣ въздѣю прсно,
С. Силу пріяти и мудрость от тебе.
Т. Ты бо даеши достойнымъ силу,
Оу. Оупостась же всю цѣлиши.
Ф. Фараоня мя злобы избави,
Х. Херувимску ми мысль и оумъ подай же,
О. О чстная и всестая троице,
Печаль мою на радость преложи,
Ц. Цѣломудрено начну писати
Ч. Чюдеса твоя предивная.
Ш. Шестокрыль силу въспрімь
Щ. Шествіе твоя послужи учителю,
Ъ. Имени его и дѣлу послѣдуя
Ы. Явѣ сътворю евангельское слово,
Ь. И хвалу въздаю Троици въ Бжствѣ,
Ѣ. Яже поетъ всякъ възрасть

¹ В іншому рукописі: І лѣтитъ бо сне славенско племя.

² В іншому рукописі: Къ крещенію.

Ю. Юнь и старь своимъ разумомъ,

Я. Языкъ новъ хвалу въздая прсно

Ѡ. Ѡщю и сню и всестму Дху, емуже честь и держава и слава от всея твари и дыханія въ вся вѣкы и на веки.

Аминь.

Порівнюючи обі ті версії, бачимо в першій із них прикмети північноруської, а в другій південноруської редакції, при чім не трудно завважити, що друга значно поправніша від першої. До південноруської редакції належить також той текст, який опублікував я з рукописної Крехівської Палей, вставлений так само як Д₁ у статейку «О грамотѣ». Сей текст виглядає ось як:

«Азь сим словом молюся Бѹ. Бже всея твари зижителю видимыя и невыдимыя, Га Дха послѣ живящаго, да вдохнет ми въ срѣце слово, еже будет на оупсѣхъ всѣмъ живущимъ в заповѣдех ти. Ш: бо ес свѣтилникъ жизни. Закон твои свѣт стезямъ моимъ. Иже ищетъ еѵгльска словеса И просит дары твоя пріяти словенско племя Къ крщенію бо обратшѣся вси, Людіе твои нарещися хотяще, Млсти твоея хотяще Бже. Но мнѣ ннѣ пространно подажь слово, Оче и Сне и стѣи Дше, Просящему помощи от тебе, Ты бо даеши достойным силу, Оупостась же всякую цѣлиши. Фараоня ми злобы избави, Херувимску ми мысль и оумъ даждь, о чстная и прстая трѣце, Печаль мою на радость предложи, Цѣломдрно начну писати Чюдеса твоя предивная зѣло, Шестокрилатых силу прїимъ Съшествую по слѣду оучтля моего, Имени его и дѣлу послѣдуя, Явѣ створю егльское слово, хвалу воздая прстѣи трѣци во едином бжствѣ, Юже поет всяка возрастъ, Оунъ и старъ съ твоим разумом, Языкъ новъ хвалу воздая ощю и сню и стму Дху, ему чѣсть и слава от всея твари и дыханія в непробредомыя вѣкы аминь»¹.

Із текстів, друкованих у віршовій формі, подаю тут тільки один, опублікований О. Бодяньским; тексти Срез-

¹ Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. 1, ст. LV—LVI.

невського та Соболевського сходяться з ним досить близько, а їх відміни будуть подані далі при реконструкції тексту. Текст Бодянського має ось який просторий заголовок:

Прологъ о Хсѣ съказанія стго
евангелія, сътворень Костянтиньмъ,
имъ же и прѣложеніе бысть отъ
Грьчска языка въ словѣньскъ
тогожде съказанія евангельскаго

Азъ словомъ симъ молю ся Боу:

Бѣ всея твари и зиждителю
Видимымъ и невидимымъ,
Га Дѣа посѣли живоущааго,
Да вдѣхнеть въ срьдце ми слово,
Еже боудеть на оуспѣхъ всѣмъ
Живоущимъ въ заповѣдѣхъ ти.
Сѣло бо естъ свѣтильникъ жизни
Законъ твой и свѣтъ стѣзамъ.

Иже ищетъ евангельска слова
И просить дары твоя прияти,
Летить бо нынѣ и Словѣньско племя,
Къ крещению обратиша ся вси,
Людие твои нареши ся хотяще,
Милости твоя Бѣ просятъ зѣло,
Нѣ мнѣ нынѣ пространо слово даждь,
Очѣ, Сне и прѣстыи Дше,
Прозящоумоу помощи от тебе.
Роуцѣ бо свои горѣ въздѣю присно,
Силю прияти и моудрость оу тебе.

Ты бо даеши достоиньмъ силю,
Впостась же всякоюу цѣлиши.
Фараона мя зѣлобы избави,
Херовьскоу ми мысль и оумъ жаждь,

О чьстная, прѣстая Троице.
Пѣчаль мою на радость прѣложи,
Цѣломоудрьно да начьноу пѣсати
Чюдеса твоя прѣдивная зѣло.

Шѣстькрылатъ силю въспринмъ
Шѣствоую нынѣ по слѣдоу оучителю,
Имени ею и дѣлоу послѣдоуя,
Явѣ сътворю евангельско слово,

Хвалоу въздая Трци въ бжѣствѣ,
Юже поеть всякѣи въздрасть
Юнѣ и старѣ, своимъ разоумомъ,
Языкъ новъ, хвалоу въздая присно
Оцоу, Сноу и прѣстоуоумоу Дхоу,
Емоуже чьсть и дрѣжава и слава
Отъ всея твари и дыханья
Въ вся вѣкы и на вѣкы, аминь.

І сей текст, судячи по його языкових прикметах, треба причислити до південноруської літературної традиції. Нема в нім, як бачимо, ані виразних болгаризмів, ані сербизмів, ані великорусизмів, хоча сам текст супроти оригіналу уляг, як побачимо далі, значним змінам.

Пристаючи до реконструкції тексту на основі всіх відомих досі варіантів, треба поперед усього зупинитися на поетичній формі сеї пам'ятки. В тексті Бодянського і у всіх інших, опублікованих у віршовій формі, вона має 40 рядків, коли натомість число букв, ужитих у акростику, виносить лише 32; в деяких рядках повторюються ті самі букви, а деяких букв кирилицької азбуки (І, Е, ξ, ψ) не вжито зовсім. Се може мати таке значення, що їх не було ще в азбуці, якою писав автор молитви. Не вжито до акростиха тих букв, що не приходять на початку слів, а власне Ъ, Ы, ЪІ, Ъ і Ъ¹, а над то Щ, хоч вона кілька разів приходить у тексті.

Щодо віршової форми сеї пам'ятки треба зауважити, що коли прийняти сказане проф. Соболевським про її віршовий розмір, то побачимо, що з 40 рядків її тексту тільки 6 мають вимагане ним число 12 складів, 10 рядків мають по 11 складів, 14 лиш по 10, 4 лиш по 9, а 3 лиш по 8 складів. Текст Срезневського, писаний перед р. 1300, має лише 6 рядків по 12 складів, 10 по 11, 7 по 9 і 9 по 8. Розуміється, супроти уваги проф. Соболевського, що в разі потреби можна ъ і ѣ читати як самозвуки, а поодинокі самозвуки а, о, у як подвійні, се числення являється зовсім фіктивним і не управнює ні до яких наукових висновоків. Додаймо до того ще й те, що проф. Соболевський перемішав означення розмірів візантійських віршів, прийнявши типовий грецький ямбічний триметр із цезурою по п'ятім складі за [ак] зв[аний] політичний стих, який на правду виглядає зовсім інакше. Як вірець старогрецького трагічного стиха досить буде навести хоч би перший рядок Софоклової «Антигони»:

Τέκνον τῶφλοῦ γέρωτος, Ἀντιγόνη, τίνας².

Сим розміром написана трагедія Григорія Богослова «Χριστὸς πάσχων»; ним також у пізніших часах писано

¹ У вищенаведеном тексті Д₂, очевидно, південноруської редакції, перед початками рядків покладено букви азбуки, але не скрізь такі самі, як початкові букви перших слів відповідних рядків.

² Дитина сліпого старця Антигона (грецьк.).— Ред.

деякі вірші з акростихами. Натомість політичний вірш, що був типовим розміром многих епічних та дидактичних поем візантійського письменства аж до впадку Константинополя, складався з 15 складів, переділених цезурою після четвертого трохея. Зразок такого вірша міг проф. Соб[олевський] знайти хоч би в загальновідомій у Росії книзі Калайдовича про Йвана Екзарха Болгарського*, який наводить там віршований сим розміром реєстр святих книг Старого й Нового завіту, написаний Філіппом Солітарієм. Наводжу тут сей невеличкий продукт візантійського віршування, зазначаючи паузами в середині кожного рядка цезуру:

Τό Πνεῦμα τὸ πανάγιον — ἐσόφισε Προφήτας
 Τῇ ἐπιπνοίᾳ τῇ αὐτοῦ — τῷ τότε ἀριδῆλως.
 Τοὺς Ἀποστόλους πάλιν δέ — ὁμοίως μετ' ἐκείνους.
 Καὶ σοφισθέντες παρ' αὐτοῦ — κάκεινοι τε καὶ οὗτοι
 Ἐνηλιθέντες ἔγραψαν — καὶ εἶπον ἅπερ εἶπον,
 Ὅμοῦ τὰ συναμφότερα — ἐξάκιστα Βιβλία:
 Τῆς Παλαιᾶς τριάκοντα — καὶ τρία ἐπὶ τούτοις,
 Τῆς Νέας δέ γε εἴκοσι — καὶ ἑπτὰ πρὸς τοῖς ἄλλοις.
 Καὶ ταῦτα διεσπάρησαν — εἰς πόλεις τε καὶ χώρας,
 Ἐν αἷς Χριστοῦ τὸ ὄνομα — ὀνομάζεται πάντως¹.

Поминаючи без уваги все те, що подає проф. Соб[олевський] у своїх статтях по-болгарськи та по-російськи про цезуру та наголоси слів сеї вірші, приступаю до реконструкції її тексту на основі всіх доступних мені варіантів, означаючи для вигоди порівняння тексти з книжки Добровського буквами Д₁ і Д₂, текст Бодянського буквою Б, текст Срезневського буквою С, текст Соболевського в болгарській публікації Сб, дещо відмінний текст петербурзької публікації Сп, а мій — буквою Ф.

Р. 1. Д₁: «симъ словомъ»; Сб і Сп: «моля сѣ»; Д₁: «Бу», Д₂: «Бгу», Б і С: «Боу», Сб і Сп: «Богу». Метрична будова

¹ Константин Калайдович. Иоанн Экзарх Болгарский. Исследование, объясняющее историю словенского языка и литературы IX и X столетий. Москва, 1824, ст. 95. [Всесвятійший дух своїм натхненням умудрив пророків, а також — це цілком ясно — разом із ними апостолів. І умудрені ним і освічені вони написали і сказали те, що сказали, всі разом і вкупі — шість разів, ці книги Старого завіту тридцять і ще три, а Нового завіту двадцять — і ще сім інших і вони поширилися по містах і селах, де називається всіма ім'я Христове (грецьк.).— Ред.]

сього рядка вимагає, як побачимо далі, аби *ъ* у першій слові сього рядка читати як окремих склад. Зіставивши всі відмінні сього рядка, одержимо в транскрипції на латинку, з українським виговором, ось що: «Azo slovom sim molju sja Bohu».

Р. 2. Д₁: «Бѣ», Д₂: «Бѣе», Б і С: «Бѣ», Сб і Сп: «Боже»; Д₁: «всеа», Д₂: «всея», Б і С: «всеа», Сб: «всьеа», Сп: «всьеа»; Д₁: «тварі», С: «тварии»; Б і Сб і Сп: «и зиждителяю», Д₁, Д₂ і Ф: «Зижителяю», без «и». В транскрипції сей рядок виглядає ось як: «Bože, vseja tvari zizditelju».

Р. 3. Д₁: «Видимаа и невидимаа», Д₂: «Видимыя и невидимыя», Б, С, Сб і Сп: «Видимымъ и невидимымъ». Конструкція та зв'язок із попереднім рядком вимагають, очевидно, другого відмінка женського роду одиначного числа, отож буде: «Vidimyuja i nevidimyuja».

Р. 4. Д₁, С, Б: «Гѣа», Д₂: «Гѣня», Сб і Сп: «Господа»; Д₁: «живоущаго», Д₂: «живущаго», Б: «живоущааго», Сб і Сп: «живущаго», Ф: «живащаго». Перше слово сього рядка, чи його читати «Господа», чи «Господня», насуває трудність для чистоти розміру, бо вірш робиться о один склад довший, ніж би слідувало. Сеї трудності не вмію усунути. Сербохорватське «госпа» або наше «госпада», як іноді вимовляється в поспіху при співанні, усунуло би сю трудність або зробило би її майже нечутною. Остатнє слово сього рядка, хоч у всіх попередніх варіантах звучить «живущаго», в моїм варіанті видається мені найліпше захованим первісним текстом, бо «живущий» значить «lebend», «lebendig», а «живящий» — «lebenspendend», «belebend». Тому приймаю для сього рядка ось яку форму: «Hospoda Duchа poslі zivjašaha».

Р. 5. Д₁, Д₂: «вдохнетъ», Б, С: «въдъхнетъ», Сб, Сп: «въдъхнетъ»; Д₁: «ми в срьдце», Д₂: «в срдци моемъ», Б і С: «въ срьдце ми», Сб: так само, Сп: «въ срьдце». Зіставляючи ті варіанти, доходжу до висновку, що «въдъхнетъ» треба читати трискладово, а «срьдце» тільки двоскладово, так що сей рядок буде звучати ось як: «Da vodochnet' v serdce moje slovo».

Р. 6. Д₁: «боудеть», Д₂: «будеть», Б і С: «боудеть», Сб і Сп: «бждеть»; Д₁: «на устех всех», Д₂: «оуспѣхъ всѣмъ», Б і С: «оуспѣхъ всѣмъ», Сб і Сп: «успѣхъ», Ф: «оустѣхъ». Сей остатній варіант, хоч одинокий, гідний уваги як запо-

вїдь про популярність сеї вірші; та що він одинокий, лишаю його на боці при реконструкції тексту. Та що традиційний текст у всіх варіантах для розміру вірша закороткий о два склади, то видається мені не зовсім невідповідним додати при кінці рядка ще іменник «людамъ». У таким разі вірш вийде ось який: «Jeze budet' na uspech vsem ljudjam».

Р. 7. Д₁: «Живоуших», Д₂: «Живущимъ», Б, С: «Живоущимъ», Сб і Сп: «Живущимъ»; Д₁: «в заповедех ти», Д₂: «в заповѣдехъ твоихъ», усі інші варіанти: «въ заповѣдхъ ти». Розмір сього вірша вимагає, аби «въ» у другій його половині читати як окремих склад; у таким разі одержимо вірш: «Živušciim vo zapovědech ti».

Р. 8. Д₁: «Š бо еѣ свѣтилникъ», Д₂: «Съло бо суть оуспѣшни къ», Б, С, Сб: «късть свѣтильникъ». Тут, здається мені, одинокий текст Д₂ заховав правдиву форму первісного тексту, і тому реконструюю сей рядок ось як: «Zělo bo sut' uspěšny ko žizni».

Р. 9. Д₁: «Закон твои светъ стезямъ», Д₂: vac., Б, С: «Законъ твои и свѣтъ стѣзамъ», Сб: «стѣзамъ», Ф: «стезамъ моимъ». Сей остатній варіант доповняє сей рядок зовсім природно, натомість текст усіх варіантів у зв'язку з попереднім рядком вимагає множного числа: «законъ твои». Одинокою аномалією сього рядка треба вважати цезуру, що припадає не по четвертім, а по п'ятім складі і розділить вірш на дві рівні половини. Вірші такої форми маємо також у народній поезії, пор. галицько-руську народну пісню:

Під дубиною, під зеленою
Там сидів голуб з голубкою;
Сиділи собі, цілували ся,
Білим криленьком покривали ся.

У реконструкції сей рядок виглядає ось як: «Zakony tvoji svět stezjam mojim».

Р. 10. Д₁: «ищеть», Б, С: «ищеть», Сб: «ищеть»; Ф: «слова». Сей рядок не насуває ніяких труднощостей, бо остатній варіант — очевидне непорозуміння. В реконструкції він звучить: «Iže iščet' jevangelska slova».

Р. 11. Д₁, Сп і Сб: «просить», Б і С: «просить», Д₂: vac. Сей рядок не насуває також ніяких труднощостей і звучить: «I prosit' dary tvoja prijati».

Р. 12. Із сього рядка має Д₁ лише слова: «словенское племя», натомість Д₂: «I лѣтъ ти бо ннѣ Словенско племя», і відміну з іншого рукопису: «I лѣтить бо снѣ Славенско

племя», Б. С: «Летить бо нынѣ и Словѣньско плема», Сп і Сб: «Летить». Рядок насуває деякі труднощі. Азбучний порядок початкових слів вимагає тут букви и, отже, слово «Летить», яке мають деякі варіанти на початку цього рядка, тут невмісне. Над то для нормальної ритмічної будови сей рядок занадто довгий, бо має 11 складів замість 10 і, крім того, ямбічний ритм. Сі труднощі усуває текст Д₂, в яким замість «нынѣ» маємо коротше слово «днсь», хоч написано хибно «снє». В реконструкції звучить сей рядок: «I letit' bo dnes' slověnsko plepja».

Р. 13. Д₁: «Ко крщенію бо обратишася вси», а в іншій рукописі: «Къ крщенію», Б: «Къ крщению обратишася вси», С: «Къ крщению», Сб: «Къ крщению обратиша сѧ», Ф: «крщенію бо». Сей рядок насуває також труднощі остільки, що має о один склад більше над звичайну норму. Кон'ектура «крстоу» замість «крщению», на мою думку, усуває сю труднощі і дає сьому стихові навіть глибше та загальніше значення. В таким разі він звучав би ось як: «Ko krestu bo obratiša sja vsi».

Р. 14. Д₁: «Люде твои нарешис хотще», Д₂: «Люде твои нарешис хотяще», всі інші тексти: «Людиѣ твои нареши сѧ хотяще». Сей рядок насуває значні труднощі задля своєї довготи, яка в найстарших варіантах виносить 12 складів. Скорочена форма тексту Д₂: «нарешис» не усуває труднощі, бо, на мою думку, вона пізнішого походження. Не бачачи можності скорочення, лишаю сей рядок у переданій традицією формі. Треба додати, що цезура в нім також ненормальна і припадає по п'ятім складі, а над то друга половина вірша має ненормальну ритмічну форму: — ◡/— ◡◡/— ◡.

Р. 15. Д₁: «Млсти твоеа хотще, Бѣ», Д₂: «Млсти твоеа Бѣже просятъ», всі інші тексти: «Милости твоѣа, Бѣ, просятъ зѣло». Остатне слово в тих текстах, очевидно, зайве, бо без нього вірш повний і добре збудований і має добре значення. Цезура тут також трохи незвичайна, бо припадає не по четвертім, а по третім складі. Природно виникає питання, чи надчислове слово «зѣло» не стоїть у яким зв'язку з ненормальною будовою тих двох рядків? Треба заважити, що текст Д₁ має також інше дієслово, і то в одиничнім числі — «хочеть» замість «просятъ». Приймавши сей

варіант і скорочену форму «нарещусь» та кон'ектуру «людь твои» зам[ість] «людиє твои», мали би ми нормальну форму обох рядків:

Lud tvoj narěšcis' čotjāste želo
Milosti tvojeja chošet' Bože.

Р. 16. Д₁: «На мнѣ», Д₂: «Но», всі інші тексти: «Нъ мѣлѣ»; Д₁: «ннѣ», Б, С: «нынѣ», Сб: «нынѣ»; Д₂: «пространно», всі інші тексти: «пространо»; Д₁: «слово подаиже», Д₂: «даиже», всі інші: «даждь», Ф: «подажь слово». Сей рядок насуває лиш одну трудність, що виникає із різних форм слова: «даждь», «даиже», «подаиже» і «подаждь», а також із положення сього слова на кінці або на передостатнім місці рядка. Приймаючи односкладову форму слова і його положення на передостатнім місці рядка, як у тексті Ф, усуваємо ті труднощі і одержуємо сей рядок у пожаданій правильній формі: «No mně pupě prostrano dažd' slovo».

Р. 17. Д₁: «Оцѣ и снѣ и стсмѣ дсѣ», Д₂: «Оче и Сне и Всестый Дше», Б, С: «Оче, Сне и прѣстый Дше», Б, С: «Оче, Сне и прѣстый дше», Сб: «Отъче, Сыне и Прѣсватыи Душе». Рядок не насуває ніяких труднощостей і звучав у первіснім тексті: «Otče, Synę (можливо, що в старшій формі «Synę») і přešvjatyj Duše».

Р. 18. Д₁: «Просящимъ», Д₂: «Просящему», Б, С: «Просащоуоумоу», Сб: «Просашчууму»; Д₁: «ѡ», Д₂: «пищи оу», Сб: «отъ». Старинна форма дієприкметника: «просащоуоумоу», яку мають усі три староруські тексти, являється виключеною через ритмічну будову вірша і мусить бути заміщена звичайною церковнослов'янською формою: «просашчемоу». Оттак одержуємо сей вірш: «Prosjaščemu pomošči ot tebe».

Р. 19. Д₁: «Руци», Д₂: «Руцѣ», Б, С: «Роуцѣ», Сб: «Рѣцѣ»; Д_{1,2}: «свои», всі інші тексти: «бо свои»; Д₁: «выспрь воздею», Д₂: «въздѣю», Б: «горѣ въздѣю», С: «воздѣю», Сб: «горѣ въздажъ», Сп: «горѣ въздѣжъ»; Д_{1,2}: «прсно», усі інші: «присно», Ф: сей рядок вас. Оба тексти Д мають для сього рядка старшу і віршовій будові відповідну форму, якої не мають старші руські варіанти; тому й читаю сей вірш: «Rucě svoji vyspr' vzděju prisno».

Р. 20. Д₁: «ѡ тебе», Б, С: «Оу тебе», Сб: «У тебе», Ф: вас. Сей рядок насуває деяку трудність, бо у всіх текстах має

II складів Ся трудність, одначе, усувається, коли помірковано, що в дієслові «прияти» діємісник поставлено хибно замість первісного *supinum*: «приятъ». Отак одержує сей рядок з виключенням старшої, але менше відповідної форми «оу тебе» зам[ість] «ω^т тебе» ось яку форму: «Silu priijat i mudrost' ot tebe».

Р. 21. Д і Ф: «Достойнымъ», всі інші: «достойномъ». Не беруся вішати, чи подана в найстарших варіантах староруська форма «достойномъ» як *dativ pluralis* ліпша від звичайної церковнослов'янської форми «достойнымъ», але волю поставити в реконструкції сю другу форму, яка виключає всяке непорозуміння, і читаю сей рядок: «Tu vo daje'si dostojnym silu».

Р. 22. Д₁, Ф: «Оупостась», Д₂, Б, С: «Упостась», Сб: «впостась»; Д₁: «всякую ицѣлиши», Д₂: «всю цѣлиши», Б, С: «всѣакою», Сб: «всѣакѣж», Сп: «всѣякѣж». Передостатнє слово сього рядка в обох публікаціях проф. Соболевського написано неоднаково і, на мою думку, оба рази самовільно змінено для надання йому стариннішої форми. Зрештою сей рядок не насуває ніякої труднощі, а поставлена в обох текстах Соб[олевського] на початку першого слова V (іжиця) заслугує на те, аби її взяти до реконструкції замість поданих у інших варіантах у або оу, тим більше, що вона належить до грецького слова *ὑπόστασις* (твір, лице), взятого живцем до церковнослов'янської мови. І так сей вірш звучить: «Ypostas' ze vsjakuju celiši».

Р. 23. Д_{1,2}: «Фараоня», Ф: «Фараонѣ», Б, С: «Фараша», Сб: «Фараошѣ»; Д, Ф: «злобы», всі інші: «зълобы». Чому староруські тексти Б, С і Соб мають очевидно хибну форму «Фараоша» або «Фараошѣ», не можу зрозуміти; на мою думку, се тільки хибне відчитання форми «Фараоня» або «Фараонѣ». Сей рядок, отже, звучить: «Faraona tja zloby izbavi».

Р. 24. Д₁: «Хероувимськую», Д₂: «Херувимску», Ф: «Херувимску», Б, С: «Херовьскоу», Соб: «Херовьскѣ»; Д₁: «мі», Д₂, Б, С, Соб. Ф: «ми»; Д₁: «даиже», Д₂: «подаиже», всі інші: «даждь». Форма «Херовьскоу», яку мають усі три староруські тексти, полягає, очевидно, на старій писарській помилці. Найповніша форма тексту Д₁ являється з огляду на будову вірша найвідповіднішою, і тому в реконструкції сей вірш звучить: «Cheruvimskuju

mi myśl i um dažd'». Цезура в отсім рядку знов ненормальна, бо припадає по п'ятім складі, але при виголошенні рядка се не справляє ніякої трудності.

Р. 25. Д₁: «и прстаа», Д₂: «и всестая»; староруські тексти мають тут відповіднішу лекцію: «О čestnaja, presvjataja Trojce».

Р. 26. Б: «Пѣчаль»; Соб: «мож»; Д₁: «предложи». Крім отсих відмін, усі тексти мають правильну лекцію: «Реца! поју на gadost' preloži».

Р. 27. Д: «Цѣломудрено», Б, С: «Цѣломоудрьно»; Б, С: «да начьноу», Соб: «да начьнѣ»; Д₁: «псать», Д₂: «писати»; Б, С, Соб: «псати», Ф: «писати» без «да». Розмір сього рядка вимагає, аби перше слово було вимовлене чотирискладово, а остатне трискладово; Це вирішує вибір варіанта, і таким чином сей рядок має звучати: «Сѣломудрго да паѣну pisati».

Р. 28. Д₁: «чюдса твоа», Д₂: «Чюдеса твои», Б, С: «твоа», Соб: «твоа»; Д₁: «предивнаа зело», Д₂: «предивная», Б, С: «прѣдивьная зѣло», Соб: «прѣдивьная зѣло». Розмір сього рядка вимагає, аби передостатне слово було вимовлено трискладово, тому сей вірш буде звучати: «Сјудеса twoja predivna zĕlo». Цезура в тім рядку ненормальна, бо паде на п'ятім складі.

Р. 29. Д₁: «Шестокрылатых», Д₂: «Шестокрыль», Б, С: «Шестъкрылатъ», Соб: «Шестокрилатыхъ»; Д₁: «пріимъ», Д₂: «въспріимъ», усі інші: «въсприимъ». Розмір сього вірша вимагає, аби перше слово вимовляти 4-, а не 5-складово, отже, лишається стара іменникова форма «Шестокрилатъ». Як передостатне слово сього рядка треба по аналогії до р. 27 вставити прислівник «да», бо сей вірш являється очевидною поетичною паралелею до тамтого і звучатиме ось як: «Šestokrilat silu da vospriim».

Р. 30. Д₁: «Сшествую последоу оучтля моего», Д₂: «Шествіе творя послужи учителю», Б, С: «Шѣствоую нынѣ по слѣдоу оучителю», Соб: «Шѣствѣю ... учителю», Ф: «Съшествую по слѣду оучтля моего». Сей рядок разом із сліду ючим може найважніший у цілій поемі, бо досі був рішучим доказом при означенні її авторства, насуває з огляду на свою ненормальну будову, а також із огляду на різно рідність варіантів незвичайні трудності, знак того, що вже в давніх часах багато в ньому поправляно або псовано. Тра-

диційна лекція староруських віршованих текстів (Б, С, Соб) має тут *dualis* «оучителю» — отже, двох учителів, яких імені й ділу хоче послідувати автор поеми. Се було причиною, чому старші слависти, починаючи Шафариком^{1*}, приписували сю молитву Костянтинові Болгарському, ученикові Костянтина й Мефодія. Вже Бодянський завважив справедливо, що сей рядок містить у собі логічну суперечність, бо хоч один чоловік може бути учеником двох учителів, то все-таки він не може послідувати «іменам і ділу» їх обох². У найстарішій відомій реєстрі учеників Костянтина і Мефодія назви сього Костянтина не знаходимо, а одинокє свідощтво про се міститься в його власнім записі під перекладом Афанасія Александрійського «Слова на ариан», де читаємо: «Сіа книги бл҃гоч҃стныя наричемыа Афанасіи повелѣніємъ кнѣза нашего болгарска именемъ Сімеона преложи ихъ еп̃сп̃ъ Константинъ въ словенскъ азыкъ ѿ грѣческа в лѣто ѿ начала мира 6414 инд[икта] 10 сучнкъ сы Мефодов, архієппа Моравы» (О. Бодянский к и й, *op. cit.*, ст. LX). Варто завважити, що в тім записі Костянтин, єпископ болгарський, називає себе учеником тільки одного Мефодія, що було дуже можливе тому, що Мефодій жив іще 20 літ по смерті Костянтина і в мораво-паннонській області міг виховати багато учеників із різних слов'янських племен. Вже се одно виключає авторство Костянтина Болгарського щодо азбучної молитви, бо, «послідуючи імені свого вчителя», він повинен би був називатися Мефодієм, а не Костянтином. Оба варіанти текстів Д, а також текст Ф і деякі, вказані Бодянським, мають тут справді одиничне число «оучителя». Текст Срезневського має в дальшій рядку незгідно з попереднім після *dualis*'а «оучителю» одиничне число «имени ѥго», коли Б і Соб мають консеквентно «кю». Словесний матеріал, який по-

¹ Joseph S a f a r i k. Das Aufblühen des slavischen Schrifttums, ст. 20.

² Задля важності сеї уваги наводжу її тут дослівно: «Разно- речие в приведенных трех стихах (29, 30, 31), относящееся к словам «оучителю, кю», вместо которых в других списках стоит «оучителя его», конечно может указывать вообще на обоих братьев, коих Константин был равно учеником; но тогда выражение: «Имени кю и дѣлоу послѣдоуа» будет противоречить тому; следовательно, надобно признать, что здесь должно стоять единственное, а не двой- ственное число (оучителя ѥго) («О времени происхождения слав- янских письмен», ст. LXI).

дають ті два рядки у всіх відомих варіантах, дозволяє нам із двох рядків зробити гри: із слів тексту D_2 , зіставлених із тим, що містять інші варіанти, можна би р. 30 стилізувати ось як: «Šestvije tvorja poslužu nupě». В такому разі р. 31 починав би ся буквою γ і звучав би: «Učitelju mojemu po slědu».

Р 32. D_1 : «его», Б і Соб: «юю», С: «юго»; D_1 : «последоуа», D_2 : «послѣдуа», Б і С: «послѣдоуа», Соб: «послѣдуа». Після вищесказаного сей вірш звучав би: «Imeni jeho i delu poslčduja». Сей рядок у такій формі був би ненормальний, бо мав би 12 складів і цезуру по п'ятім складі. Сю трудність можна би усунути досить простим способом, викидаючи двоскладове друге слово «юю» або «юго», через що змісл тексту не тільки не потерпить, але, навпаки, буде ясніший і виразніший. Та тут являється питання: чиєму імені та ділу? На се питання можна буде відповісти досить несподіваним способом. Порівнюючи рядки 31 і 32, бачимо в них тавтологію: «по слѣдоу» — «послѣдоуа», від якої певно свобідний був оригінал сього стиха. Сама собою насувається думка, що в остатнім слові р. 31 мусило стояти ім'я того вчителя, якого імені та ділу послідував автор стиха. Се ім'я мусило бути 3-складове, отже, не могло бути ані Константин, ані Мефодій, бо в обох разях у третім відмінку були би 4 склади; не могло також бути Кирил, бо се ім'я Костянтин носив тільки 50 день до своєї смерті. Лишається одиноким можливе ім'я Христос, яке в старослов'янській формі в третім відмінку звучить «Христосоу». Се ім'я найліпше відповідає також зміслові тих рядків, бо Костянтин як християнин і проповідник християнства являється дійсним послідовником імені й діла Христового. В такому разі вигляд сих трьох рядків буде ось який:

Šesvije tvorja poslužu nyně
Učitelju mojemu Christosu,
Imeni i delu poslčduja.

Р. 33. D_1 : «евѣгльское», D_2 : «евангельское», Б, С: «евангельско», Соб: «евангельско». Сей рядок не насуває ніяких трудностей, бо оба тексти Д з ширшою прикметниковою формою з ритмічних причин мусять уступити перед коротшою, іменниковою формою «евангельско», і рядок вийде ось який: «Javě stvorju jevangelsko slovo».

Р. 34—35. D_1 : «Хвалу возда», D_2 : «и хвалу въздаѹ», Б: «Хвалоу въздаа», С: «Хвалу», Сб: «Хвалж въздаа»,

Сп: «Хвалѣ въздаѣ»; Д₁: «прѣстѣѣ троици», Д₂: «Троици въ Бжѣствѣ», Б, С: «Трѣци въ бжѣствѣ», Соб: «Троици въ божѣствѣ», Сей рядок має знов бiльше складiв понад звичайну норму, та коли звернути увагу на Д₁, в якiм по словi «Троици» стоять iще слова «во единомѣ», догматично дуже важнi, що мусили, без сумнiву, належати до первiсного тексту молитви, то з невеликим доповненням, яке насунеться кождому, обiзнаному з церковно-слов'янським стилем, одержимо знов два рядки:

Chvalu vozdaja prěsvjatej Trojci
Vo jedinem božestve slavimej.

Р. 36. Д₁: «Юже», Д₂: «наже», Б, С: «Юже», Соб: «аже»; Д₁: «всяка въздрасть», Д₂: «всякѣ възрасть», Б, С: «всиакии въздрасть», Соб: «Всякии възрасть». Сей рядок у всiх варiантах має о 2 склади замало, правдоподiбно тому, що на кiнцi через недогляд пропущено двоскладове слово «нынѣ». Из двох форм «възрасть» i женської «възрасть» з огляду на розмiр сього вiрша лiпше надається друга, менше вживана, i таким способом сей рядок звучатиме: «Juže pojet' vsjaka vozdrast' nupě».

Р. 37. Д₂: «Юнѣ и старѣ своимѣ разумомѣ», Д₁: «ствoимѣ», Ф: «Оунѣ сѣ твоимѣ», усi iншi: «своимѣ разоумомѣ». Сей рядок насуває труднiсть остiльки, що всi варiанти мають вiрш занадто короткий, зложений лиш iз 8 складiв. Рукописна традицiя виявляє деякi вiдмiни в тексті — доказ, що той текст у протязi вiкiв не лишився нетиканий. Се дає можнiсть зробити досить просту реконструкцiю сього вiрша, яка без додавання нового слова дозволяє вiдтворити ритмiчну будову вiрша в правильнiй формi. Треба тiльки замість одиничного числа покласти оба прикметники в множинi числi, i одержимо сей рядок ось у якiй правильнiй формi: «Junu, staru gazumu svojimi».

Р. 38. Д₁, Ф: остатнє слово «присно» вас., Д₂: «прсно»; Б, С: «азыкъ», Соб: «азыкъ». Сей рядок не насуває нiяких трудностей i звучить: «Jazyk pov, chvalu vozdaja prisno», при чiм цезура паде радше по третiм, як по п'ятiм складi.

Р. 39. Д₁: «ѡцю и сну и стму дху», Д₂: «ѡцѣ и Снѣ и прѣстоуоумоу Дхoу», Соб: «Отцю, Сыноу и Прѣсватуму Духу». Спосiб писання проф. Соболевського з неможливим

з історично-язикового погляду «прѣсвѣтуму» видається мені неопертим ні на яким рукописі, але видуманим ad hoc¹ невідомо для якої мети. Рядок відповідно до найпростіших варіантів звучить: «Otcu, Synu i švjatomu Duchu».

Р. 40. Д₁ і Ф: «ему чсть и слава», Д₂: «ему же честь и держава и слава», Б, С: «юмоу же чсть и дръжава и слава», Сб: «юму же ... държава», Сп: «Ему же ... дръжава». Природна реконструкція сього рядка звучить: «Jemu že čest', slava i deržava».

Р. 41. Д₁: «ѡ всеа твари и дыханіа», Д₂: «всея ... дыханіа», Д₁ Б, С: «Отъ всеа твари и дыханіа», Сб: «всьеа ... дыханія». Сп: «всьеа». Сей рядок не насуває ніяких труднощостей і звучить: «Ot vseja tvari i duchanija», при чім цезура так само, як у р.² паде по п'ятим складі і ділить вірш на дві рівні половини.

Р. 42. Д₁: «В непребрѣдимыа вѣк аминъ», Д₂: «Въ вса вѣкы и на вѣкы. Аминъ», Б: «Въ вса вѣкы и на вѣкы, аминъ», С: «вся вѣкы и на вѣкы. аминъ», Соб: «всьа», Ф: «и непребрѣдомыа вѣкы аминъ». Сей остатній рядок дійшов до нас у двох відмінах, що обі відповідають вимогам метричної будови. В своїй реконструкції кладу в основу текст Д₁, попертий текстом Ф, а власне задля рідкого і автором молитви правдоподібно на взір грецького скомпонованого слова «непребрѣдомыа», яке пізніше стрічаємо в похвальнім стисі на честь болгарського царя Симеона, правдоподібно як принагідну запозичку. В тій формі рядок звучав би: «V neprebrĕdomuja vĕky, amin', а в другій формі: «Vo vsja vĕky i na vĕky amin'» — форма справді правильно збудована, але обтяжена тавтологією.

На основі сеї критичної роботи, яку я вважав потрібним подати тут у всіх її подробицях, кладу тепер реконструйований текст Костянтинової молитви в можливо первісній його формі, держачися правопису текстів Бодянського та Срезневського, з тими, одначе, відступами, яких вимагає доконана мною реконструкція.

Азь словомъ симъ молю са Бгѡу:

«Бже, всеа твари зиждителю

Видимыа и невидимыа,

Гѣсда Дѣа послѣ живащаго,

¹ Для цього випадку (лат.).— Ред.

² Пропуск у рукопису.— Ред.

Да водохнетъ въ срѣце мое слово,
ѣже боудеть на оустѣхъ всѣмъ людамъ,
Живоущимъ во заповѣдехъ ти.
Сѣло бо соуть оуспѣшны ко жизни
Законы твои, свѣтъ стезамъ моимъ».

Иже ищетъ ѣвангельска слова
И просить дары твоа приати
И летить бо днсь словѣнско плема,
Ко крстоу бо обратиша са вси,
Людь твой нарещись хотаще сѣло,
Млсти твоѣа хоцеть, Бже.

Но мнѣ ннѣ пространо даждь слово,
Отче, Сне и престый Дше,
Просащемоу помощи ѿ тебе.

Роуцѣ свои выпрь въздѣю прсно,
Силоу приать и мдрствѣ ѿ тебе.

Ты бо даѣши достойнымъ силу
Впостась же всакоюу цѣлиши.

Фараона ма злобы избави,
Хероувимьскоую ми мысль и оумъ даждь,
ѿ чстнаіа, прѣстаа Трце!
Печаль мою на радость преложи.

Шестокрилатъ силоу да восприимъ

Шествіе твоа послужоу ннѣ
учителю моему Христосоу
Имени и дѣлоу послѣдоуа,
гавѣ сътворю ѣвангельско слово,

Хвалоу въздаа престѣй Трци,
Во єдинемъ божествѣ славимѣй,

Юже поеть всака въздрасть ннѣ,
Юны, стары разумы своими,

гзыкѣ новъ, хвалоу въздаа прсно
ѿцоу, Сноу и стоמוу Дхоу,

ѣмоу же чствѣ, слава и дрѣжава
ѿ всеа твари и дыханни

Въ непребрѣдомоуа вѣкы. Аминь.

Різкий перехід конструкції між рядками 9 і 10 велить догадуватися в тім місці відступу, переходу від одної теми до другої. Такі відступи маємо ще по рр. 15, 22 і 26. Ними зміст молитви ділиться органічно на п'ять частей, із яких перша містить зворот душі автора до бога і просьбу послати

йому святого духа для проповіді божого слова людям; друга характеризує тих людей як слов'янське плем'я, готове прийняти християнство і зробитися людом божим; третя специфікує просьбу автора до бога, аби наділив його мудрістю та силою витривати в нелегкій ділі; четверта характеризує коротко перешкоди, які людська слабкість ставить чоловікові в сповнюванні його вищого призначення, а власне злобу сильних сього світу і турботи власної душі; а остатня виявляє докладніше характер того діла, до якого готується автор, а власне йти за слідами Христа, продовжуючи його діло, і нести проповідь евангельського слова слов'янам із тим, аби вони зробилися новим культурним народом. Сей зміст молитви я вважаю найсильнішим доказом на те, що її автором не міг бути ніхто інший, окрім Костянтина Солунського. Та він свідчить також дуже гарно про високе почуття свого покликання у його автора, про живу свідомість важності та потреби розпочатого ним діла, про свідомість перешкод, які міг він стрітати при його доконуванні, і про ту певність в успіх свого діла, яку мають тільки вибрані богом вітхненні одиниці.

Ся реконструкція азбучної молитви показує, що оскільки її акростихова форма була наслідуванням візантійських взірців, остільки ж її віршову форму треба вважати зовсім незалежною від візантійської поезії, і, так сказати, типово слов'янською. Костянтинова азбучна молитва своїм 10-складовим трохаячним розміром являється взірцем багатої народної епіки болгар та сербів, а навіть два її рядки з ненормальною цезурою (віршова форма 5—5) являються взірцем розміру наших колядок. Розуміється, годі допустити, аби невідомі автори болгарських та сербських епічних пісень або наших колядок знали Костянтинову молитву, але найприродніше буде таке розуміння, що Костянтин своїм віщим духом і тут відразу відгадав вдачу та духа слов'янських народів та наклін їх будучої народної творчості, що, може, зрештою, й тоді вже проявлялася деякими подібними творами.

Тому, що акростих у тій молитві треба вважати дуже важною її прикметою, яка, як ми бачили, і при реконструкції тексту має не мале значення, не зайвим буде тут сказати дещо докладніше про кирильську азбуку, число, порядок та назви її букв. Найстарше свідоцтво про склад кирильської азбуки маємо в написанім по-грецьки уривку оповідання про навернення русів, який опублікував Бан-

дурій у своїй книзі «Imperium orientale» (ст. 112—116) із одного рукопису бібліотеки Кольберта і який пізніше не раз передруковували різні дослідники. Між різними хибними та для історії маловартними зіздками сього оповідання читаємо там також про двох апостолів, що проповідували русам християнську віру; один із них буцімто називався Кирил, а другий Афанасій. Потім пишеться там ось що:

διὸ καὶ τριάκοντα πέντε στοιχεῖα γραμμάτων αὐτοῖς ἐνεχάραξαν καὶ ἐδίδαξαν, ὧν περ καὶ ἡ κλησις ὀνομάτων ἐστὶν αὕτη. ἄζ, μπούκη, βέντη, γλαγὸλ, δομπρῶ, γέστι, ζηβέτε, ζελῶ, ζεμλιά, ἦζε, κάκω, λιουδι, μυσλίτε, νάς, ὦν, ποκόη, ρετζή, σλόβω, τβέρδω, οὔκ, φέρт, хέρ, ѿт, тζῆ, тζέρβη, сá, стá, гэр, гэрη, гιάτη, гию́, гиюџ, гия́¹.

В латинським' перекладі сього уривка читаємо: «...triginta quinque literas ab se inventas et exaratas iisdem tradiderunt, quarum nomina haec sunt: As, Mpuci, Betd, Glaod, Dopro, Geesti, Zibit, Zelo, Zeplea, I, Sei, Caco, Ludia, Mi, Nas, On, Pocoi, Ritzii, Sthlobo, Nteberdo, Uc, Pherot, Cher, Ot, Tzi, Tzerbi, Saa, Sthia, Geor, Geri, Ger, Geat, Giu, Geus, Gea»².

Сей реєстр містить, одначе, як бачимо, не всі букви, уживані в церковнослов'янській азбуці, бо нема між ними γ, ζ, ψ та α, а також складаних κ, ια, ж, ou. Значення сих назв не скрізь можна зрозуміти напевно, і Бодянський (там же) присвячує сьому питанню коротку замітку, не вичерпуючи його зовсім. Попробую тут пояснити значення та порядок кирильських букв, оскільки се буде можливо. Сей порядок мусив уже в дуже давніх часах бути твердо усталений, коли автор згаданого вище грецького уривка міг сказати про нього, що всі руси виучують його напам'ять і заховують його з релігійним пієтизмом (καλῶ τὴν εὐσέβειαν γινώσκουσι³). Без сумнівів, можна вка-

¹ Отже, тридцять п'ять літер вони їм накреслили і навчили їх, а назви цих літер такі: аз, буки, веді, глаголь, добро, ест, живот, зело, земля, іже, како, люди, мислете, покой, рци, слово, твердо, ук, ферт, хер, от, ци, червь, ша, ща, ер, ерь, ять, ю, юс, я (грецьк.).— *Ред.*

² Там було, переказують, тридцять п'ять літер, ним винайдених і вирізьблених, які читаються так (далі йдуть перекручені назви літер слов'янського алфавіту) (лат.).— *Ред.*

³ Його благочестя добре знають (грецьк.).— *Ред.*

зати значення ось яких букв: Азь — «я». Боуки — «букви», а в дальшій значенні слова Вѣды — «знання» від «вѣдати», «знати», Глаголь — замість «глаголю», «говорю», Добро — «добро» або «добре», Юсть — так само й по-нашому, нім[ецьке] *ist*, Живѣте — «живіть», Сѣло — «зело», «зілля», Земліа — «земля», Иже — «хто», «котрий», «що», Како — «як», Людїа — «люди», Мыслѣте — «думайте», Нашь — «наш», Онъ — «він», Покой — «спокій», Рци — «скажи», «мов», Слово — «слово», Твердо — «тверде», Оукъ — «укий» (зложене «неук»), «учений», Фертъ — значення неясне, та найближче тут пояснення, що се чуже слово, а власне латинське *fert* — «несе», «зносить»; Херъ — правдоподібно грецьке *χερ* — «рука»; Ѡ — «от», Ци — «ци», може, оба разом значать: «отци»; Червь — «черв», «хробак», Ша, Шѧ, Йоръ, Еры, Еръ, нать — від «пати», «ловити», Ю — «ю», «її»; Юсь — означало дві букви, що первісно мали значення носівок, а власне: малий юс — ѧ і великий юс — ѧ; ѧ — «я» (*ich*); для сього звука кирилицька азбука має два знаки, старий ѧ і пізніший я. Для звука у має кирилицька азбука три букви, що мають окремі назви: Оукъ (у або у) і Унику в значенні «уникну», «уйду», пишеться оу. Як у читається деколи Ижиця (v), яка приходить лише в чужих словах і найчастіше в дифтонгах (двозвуках) вимовляється як в, прим. «Європа», «євґліе». Для звука і має кирилицька азбука також дві букви: и, ї, що обі мають одну назву Иже.

Перекладаючи значення кирилицьких букв у їх азбучнім порядку, можна зложити ось які речення: «Я словами мудрості говорю: добре єстьжити зіллям землі» (Се відоме старозавітне правило вегетаріанізму, пор. книга Битія, I. 29). «Хто, як люди, мислить, наш він» «Спокій скажи — слово тверде». «Уний (учений) уникну». «Несе рука». Решта букв не дає ніякого значення.

Реконструйована молитва має, як бачимо, 42 рядки, коли натомість акростих подає тільки 30 окремих букв. На букву И починаються чотири рядки, на В три, на Ю два, на Ш два, на ѧ два, на Ю два, на Ѡ також два і на Х два.

Не зайвим буде тут подати погляд на руську азбуку та значення назв поодиноких її букв, висловлений ще в р. 1850 мало кому відомим галицько-руським священником Миколою Урицьким у його розвідці «Розправа о древности пись-

мень руско-словенських», друкованої у Львові в друкарні Ставропігійській і присвяченій крилошанинові Михайлові Куземському*. Микола Урицький викazuje в своїй розвідці досить широкі відомості з обсягу давнішої славістики, згадує і цитує праці дубровницького ученого Аппендіні «De praestantia et vetustate linguae Illiricae» з р 1806, словака Данковського переклад «Іліади» на словенську мову, польських учених Мацейовського та Кухарського*, хорватського Грубішіча, чеських Добровського («Institutiones linguae slavicae») та Шафарика, і хоча в своїх етимологічних виводах заганяється звичайно далше, ніж допускає здорова історична критика, все-таки висловляє немало поглядів та вказує немало зближень таких, які ще й тепер заслугоують на увагу. Свою розправу починає він згадкою про суперечку із-за руської азбуки в рр. 1834—1835* ось якими словами: «Були часи, коли нам хотіли відібрати найдорожчу пам'ятку наших правітців, наші русько-слов'янські букви, названі кирилицею, і накинати нам латинське письмо на подобу інших південних і західних слов'ян. Слава й честь нехай буде нашому покійному Маркіянові* та іншим ревнителю, що ми в світських письменстві досі того не зробили і від того часу ніколи й не зробимо». Очевидно, автор був певний, що новий замах на руську азбуку вже неможливий.

Полишаючи на боці різні історичні та етнографічні спостереження, якими досить багата брошура М. Урицького, неважаючи на малий її об'єм (32 сторони малої 8-ки), я зупинюся лиш на тім її уступі (ст. 12—18), де автор подає толкування назв кирильської азбуки в їх традиційнім порядку. На його погляд, супроти новіших історичних дослідів неоправданий, «певна річ, що слов'яни ще перед Христом писали своїми власними буквами. Доказує се історичне значення нашої азбуки, законодавне, а не релігійне, яким хотять бачити його чеські вчені Прохаска та Добровський. Наші букви уложені ще в тих часах, коли наші правітці скіфи займалися скотоховом, а не управою ріллі, і жили патріархальним способом. Словами азбуки хотів учений і братолюбний законодатель слов'янський відвести своїх земляків від кочового життя і довести їх до сталого життя та до управи землі, і почав свою уставу словами: «Азь буки види глагол», се зн[ачить]: «Я буквами (писаними словами) видаю устав», по чім наступають приписи один за другим:

1. «Добро есть живити зело земля», се зн[ачить]: «Добре есть живитися зіллями (плодами) землі».

2. «И иже како люди мыслить, нашъ онъ», с[е] зн[ачить]: «І котрий як люди мислить, наш він (пристає до нас)».

3. «Покой рци слово твердо», с[е] зн[ачить]: «Спокій називай словом святим» (відси наша приповідка: «Святий спокою, гаразд з тобою»).

4. «Укъ ферть хъръ ци червь», с[е] зн[ачить]: «Не підноси руки навіть на черв'яка».

5. «Ша ща іоръ іоры іеръ ять юзь», с[е] зн[ачить]: «Бо коли хто сварливий зі сварливими свариться, того взяти і зв'язати».

Сими п'ятьма законами слов'янський законодавець зневолює своїх земляків 1) до рільництва як до природного джерела щастя та маєтку крайового, 2) до злуки в одну громаду, бо тільки тим способом народ може бути сильний сам у собі і відпирати нападі чужини, 3) накликає до спокою як першої основи товариського життя, 4) наказує, аби ніхто не робив кривди навіть найменшому створінню і не підіймав руки ні на кого, бо 5) коли хто колотливий почне з іншими лихими колотню, його візьмуть і зв'яжуть.

Подавши се, на його думку, найсправедливіше толкування нашої азбуки, автор приступає до етимологічного та природного пояснення трудніших слів. Назви «укъ», «ферть» і «хъръ» він виводить із грецьких οὐκ, φέρειν, χείρ, а назви «ци» і «червь» толкує: «хоть би» і «хробачок», усі разом: «не підноси руку ні на кого, хоть би й на черв'яка, бо ти не дав йому життя». Назву букви «ша» він зближає зі словацьким šak, польським wszak, назва «ща» стоїть зам[ість] «аще»; «іоръ» значить «ярий», з чим автор зближає польські gwar і swar і російське «вор» («злодій»), а також руське «ворог», а з тим знов назву варягів, якою «наші правітці називали скандинавських воеводів, що накинулися на зверхників русько-слов'янського народу». Назву «іоры» він толкує: «з колотливими», назву «іеръ» — «колотитися», «сваритися», бо з неї походить грецьке «єресь» і латинське «іга» та назва грецької богині незгоди ěrig. Назву «ять» він виводить від «яти» — «взяти», «зловити», а назву «юзъ» толкує природно як «узъ», «узол», відси «в'язати».

«На тім кінчиться наша азбука, і справді не потребує більше букв для написання наших слів, бо пізніші 11 букв: ѿ, ю, ю, ѡ, Ѡ, ѧ, Ѧ, Ѩ, ѩ, Ѫ, ѫ, які додав філософ

Костянтин, треба вважати пізнішими, взятими з грецького і у нас зовсім непотрібними».

Се в головному уваги М. Урицького. В його розвідці зазначу ще уступ на ст. 19—23, де він наводить вірші Овідія про його побут між гетами та сарматами над Чорним морем і про те, як він зразу зовсім не розумів їх мови, але з часом навчився не тільки їх мови, але також їх письма, так що понаписував деякі вірші їх мовою та їх письмом.

Як уже згадано, авторство азбучної молитви признавано досі Костянтиніві, єпископові болгарському, головно на основі тих двох рядків (30—31), яких зіпсований текст я вияснив. На користь сього сумнівного свідоцтва полишено на боці досить виразне свідоцтво староруського джерела, яке авторство молитви виразно приписує Костянтиніві — Кирилові. Се свідоцтво, яким попереджена молитва в текстах Д₁ і Ф, звучить ось як: «В лѣто 6303 (Д₁: 3303) Костантинъ Философъ нарицаемый Кврилъ створилъ грамотоу словенскимъ языкомъ глѣмоую литицоу въ дни Михаила црѣ гречьскаго и въ дни кнзѣ Рюрика Новгородскаго, югож снмъ роускаѣ земля преиде. Ѡ грамотѣ. Греческоюу грамотоу сътвориша 7 моуж: Паламид, Кадмилисій (зам[ість] «Кадмъ и Лисій»), Симонъ, Ѡпохарій (Д₁: «Ѡпихарій»), Діонисъ. Сице же рече стый Кирилъ» — і далі йде текст молитви¹.

Ся маленька стаття взята, без сумніву, з грецького оригіналу. Старинна греко-римська традиція полишила багато свідоцтв про початки письма у греків і римлян². Про Кадма як першого винахідника грецьких букв свідчить уже Геродот* (кн. V, р. 58), який оповідає, що Кадм, прибувши з Фінікії до Беотії, приніс також знайомість фінікійського письма і приложив його до грецької мови. «І сам

¹ О. Б о д я н с к и й, *op. cit.*, ст. 104—105; Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. 1, ст. LV.

² Ті свідоцтва зведені в додатку до статті «De literis earumque usu apud Graecos et Romanos disseruit Ernestus Ludovicus Klein, Lusatus Saxo» п[і]д з[а]головком «Locī Graecorum et Romanorum de literarum inventionē et usu apud utrosque», поміщеної в збірці «Матеріали для истории письмен восточных, греческих, римских и славянских, изготовлены к столетнему юбилею императорского Московского университета трудами профессоров и преподавателей Петрова, Клина, Менщикова и Буслаева». Москва. 1855, ст. 1—47 + 1 — 19.

я,— кінчить Геродот своє оповідання, — бачив Кадмові букви в храмі Аполлона Ісменійського в Фівах, вириті на деяких триногах і багато де в чому подібні до іонійських». По свідоцтву Таціта (*Annales*, XI, 14), перші видумали письмо єгиптяни на подобу образків звірів; від них перейняли його фінікійці, а від сих греки. Кадм, допливши до Греції з фінікійською флотою, навчив письма грецькі народи, що досі жили неграмотні. Інші згадують, що Кекропс Афінець або Лін Фіванець, а в часах Троянської війни Паламед Аргівець винайшли 17 букв. Найближче до нашого тексту оповідання Гигіна, який передає вірування, що три Парки*, Клото, Лахесіс і Антропос, винайшли 7 букв, потім Паламед*, син Науклія, винайшов 11 букв, Сімонід* додав до того ще 4, а Епіхарм Сіцилієць* ще 2.

Бодянський у слові «лितिца» бачить передачу латинського слова «*littera*», інші натомість бачать у нім скорочення назви «глаголितिца». Не треба, мабуть, і згадувати, що в самій молитві не говориться нічого про винайдення письма; навпаки, вжитий у ній акростих з усталеним уже порядком букв, на мою думку, свідчить про те, що азбука була відома вже давно перед уложенням молитви. Подана вище в двох відмінах дата вже задля того самого непевна. Цифра тексту Ф у перекладі на арабські цифри значить 6303, що обчислено на нашу еру дає рік 795; цифра тексту Д₁ відповідає числу 3303 і, очевидно, містить у собі якусь помилку, можливо, спричинену тим, що цифра первісно написана була глаголицькими буквами, а пізніше неточно передана кирильськими.

Що автором азбучної молитви не був Костянтин, брат Мефодія, тільки Костянтин, єпископ болгарський, сього догадувався вже Шафарик, якому відомо було, що той Костянтин у часах царя Симеона був єпископом у Преславі, столиці Болгарського царства, і коло р. 906 на жадання царя Симеона переклав із грецької мови полемічне письмо Афанасія Александрійського* проти аріан (Бодянський, *op. cit.*, ст. LX).

Проф. Соболевський присвятив літературній діяльності сього Костянтина невеличку розвідку п[ід] з[аголовком] «Где жил Константин Болгарский?» («Материалы и исследования», ст. 127—129), де відкидає твердження про побут Костянтина в Преславі, хоча се твердження не оперте на жаднім здогаді, а тільки на виразнім признанні самого

Костянтина, який у передмові до свого перекладу згаданої вже полеміки проти аріан пише виразно: «Сіа книги бл҃го-ч҃ства наричємыа Афанасіи повелѣніємъ кнѣзѣ нашего Болгарска именованемъ Симеона преложи ихъ епсѣпъ Константинъ въ Словенскъ азѣкъ ѿ Грѣческа в лѣто ѿ начала мира 6405 индик[та] 10 оученикъ сый Меѳодов, архієпсѣпа Моравы» (О. Б о д я н с к и й, ор. cit., ст. LX). Хоча столиці Болгарського царства тут не названо виразно, то все-таки факт, що перекладу dokonав Костянтин на жадання царя, велить догадуватися, що між царем і єпископом були безпосередні особисті зносини, значить, єпископ жив у царській столиці.

Супроти сього свідoctва проф. Соболевський досить благими філологічними міркуваннями старається докзати, що Костянтин жив не в Преславі, а в Солуні або десь ублизу Солуня. Про його літературні праці він згадує дуже коротко, а про найважнішу з них, «Учительне євангеліє», що дійшло до нас у кількох рукописах, із яких найстаріший, із XII—XIII в., зберігся в Московській синодальній бібліотеці, ч. 262. Се «Учительне євангеліє» по дослідям митрополита Антонія* («Из истории христианской проповеди», изд. 2-ое. С.-Петербург, 1895)—простий переклад із грецької мови, хоч має в тексті додатки, характерні для слов'янина. Найважніший із них, де автор згадує про «словѣнскый родъ мѣнимый попьранъ быти всѣми», для проф. Соболевського] являється доказом, що переклад не міг бути dokonаний у Преславі, столиці славного царя Симеона, але міг бути dokonаний у Солуні, де було багато слов'ян у нижчих верствах, слуг та робітників, на яких греки мусили дивитися як на варварів. Із інших уступів «Учительного євангелія» проф. Соболевський] показує, що автор його згадує про театр та цирк, а такі інституції були в Солуні, а певно, не було їх у Преславі. Сей доказ менше важний від першого тому, що ті згадки слов'янського тексту взяті з грецького оригіналу. Ще менше доказової сили має згадка про черців, що живуть у горах, бо й вона взята також із грецького оригіналу.

Прийнявши згори авторство азбучної молитви для Костянтина Болгарина і опираючи головню на ній свої догадки, що той Костянтин був священником у Солуні, він уважає «позволительным» догадуватися далі, що він був настоятелем одної з солунських або присолунських церков,

до яких учашали слов'яни, відправляв у ній богослуження по-грецьки, а тільки проповіді говорив по-слов'янськи (ор. cit., ст. 130). А приймаючи далі, що той сам Костянтин був також автором «Прогласія» (передмови до перекладу Євангелія), що дійшло до нас у декількох відписах із іменем Костянтина Філософа, він доходить ось до яких висновків: «Костянтин (Болгарин) мав нещастя бути тезком свого знаменитого вчителя. Як відомо, слов'янський першовчитель мав честь у слов'ян під своїм світським іменем, і лише з часом за ним утвердилося його чернече ім'я і він став відомий як «Кириль Философъ». Тожсамість імен довела до того, що заслуги єпископа Костянтина протягом часу були приписані слов'янському першовчителю, і його літературні праці явилися в відписах під іменем Кирила» (ор. cit., ст. 130). На тій підставі проф. Соб[олевський] вважає «позволительным» також віднести до єпископа Костянтина те, що говоритья в т[ак] зв[аній] солунській легенді про слов'янського першовчителя Кирила, про його проповідь у Брегалниці, містечку недалеко від Солуня, а віддаленім лише 5 годин дороги від міста Струмци (ор. cit., ст. 131). Лишаючи на пізніше розбір тої солунської легенди, можу висловити тут тільки здивування, що спонукає вченого російського професора так завзято вменшувати заслуги Костянтина Солунського, а прибільшувати заслуги Костянтина Болгарського, допускаючися при тім очевидних натяжок або оперуючи тільки догадками.

Чи «Учительне євангеліє» Костянтина Болгарського мало передмову? Проф. Соб[олевський], що мав змогу бачити його найстарший рукопис, не подає точного опису того рукопису і не завдає собі навіть того питання, бо для нього не підлягає ніякому сумнівові те, що як «Азбучна молитва», так само й «Прогласіє», про яке у нас буде мова в дальшій студії, се твори Костянтина Болгарського, а не Костянтина Солунського. Він не звернув уваги також на те, що Срезневський у своїй збірці «Древние памятники русского письма и языка», 1863, ст. 191—192, в додатку до тексту «Азбучної молитви» опублікував із того самого старого рукопису прозову передмову Костянтина, не тільки формою, але також тоном, характером і змістом дуже відмінну від молитви. Ось її текст:

«Добро ієсть ѡтъ Ба начинати и до Ба коньчати, ꙗкоже рече ꙗтеръ Бословъць Григоръ, и въ законъ Гни по-

оучатисѧ днь и ношь, ѿкоже рече пророкъ, и раздаѧти слова Гнѧ трѣбоующамъ дшамъ, ѿкоже и Давыдъ рече: «Не потаихъ милости твоѧ, ни истины твоѧ отъ събора многа и възвѣщоу има твоѧ братии моѧ, посрѣдѣ же цркве всхвалю тѧ».

Сего ради и азъ, оумаленый Костантинъ, къ вамъ, братиѧ моѧ, ѿци же и снове, аще и грѣбъ, но хощоу мало бесѣдовати. И не зазрите мнѣ, обрѣтаю бо и ѡсла Валаамла инѣгда проглавъша члѣскомъ гласъмъ, и камене соуха водоу источъша жажущимъ. възвеличиша бо сѧ дѣла Гнѧ въ всѣхъ. Тѣмъ же и оуничъжение мое оубѣждено бывше вѣрными ютеры члвкы съказание стааго еванглия прѣложити отъ грѣчьска гзыка въ словѣньскъ, оубоахъ же сѧ начати, стрѣпътною словесъ видѣвъ выше недооумѣния и силы моеѧ соуще, нѣ паку смърти зря боудоуща за ѡслушание, начахъ не всего могу написати, нѣ оуставлена недѣльна еванглия 50, просѧ молитвы холюбъць всѣхъ на поспѣшение, да сподобитъ мѧ общии Бъ и Гъ нашъ Ісѹ Хъ до коньца съвршити ѡбѣщание въ славоу Ба ѿца, ѿна и прѣсто дха, аминь».

З тексту сеї передмови видно зараз несамостійного духа, що з чужого приводу, серед зглядно спокійних відносин бере на себе не дуже важну роботу, що насуває тільки язикові труднощі, і виконує її не всю. Становище болгарського єпископа Костянтина, що лишив по собі тільки два переклади і не підіймався ніколи такої апостольської місії, яку мав його попередник Костянтин Солунський, характеризується сею передмовою дуже добре.

ПРОГЛАСІЄ СТАГО ЄВАНГЕЛІЯ

«Камень, егоже не брегоша зиждущим, сеи бысть во главу угла» — отсі слова Євангелія можна приложити також до тої невеличкої, але дуже цінної та історично важної літературної пам'ятки, відомої під поданим вище заголовком у славістиці вже від половини минулого віку, друкованої кілька разів і з різних рукописів, і все-таки досі в дальших студіях на полі слов'янського письменства або

зовсім не завваженої, або приписуваної невластивому авторові, невважаючи на те що вже в першій публікації, dokonаній таким поважним ученим, як Ізмаїл Іванович Срезневський, вона була означена як твір св. Костянтина Філософа*. Варто потрудитися, аби при допомозі докладнішого досліду, ніж се було зроблено досі, показати той твір у такім світлі і в такій формі, яким він повинен бути для науки, а особливо для ліпшого пізнання великого слов'янського апостола Костянтина та його літературної діяльності.

Уперве опубліковано сю пам'ятку в «Известиях имп[ераторской] Академии наук по отделению русского языка и словесности». Том седьмой, ст. 145—146, [під]заголовком] «Бл̃женнаго учителя нашего Константина Философа слово» і з увагою Срезневського, доданою до тексту (ст. 147—148), з якої довідуємося, що той текст переписано із старосербського Четвероєвангелія з XIV в., що тоді було власністю О. Ф. Гільфердінга*, де він містився як вступ до Євангелія разом із посланієм Євсевія* до Кіпріана* про поділ євангельських уступів для відчитування в церквах у неділі та свята. Видавець завважив, що в інших давніх рукописних євангеліях, прим. у Євангелії Остромира* та в Євангелії Синодальної бібліотеки з р. 1144, сеї передмови нема, що, зрештою, не диво при її південнослов'янським походженні. Особливо важним для першого видавця видався зворот тої передмови до всіх слов'ян, а також дальші слова, з яких видно, що слов'яни перед тим не мали перекладу Євангелія на свою мову, а нарешті, що видавець вправді наводить, але не підносить виразніше, що слов'янам у ті часи проповідувано слово боже чужою мовою.

Назва Костянтина Філософа покладена в титулі сеї публікації невідомо ким. При цілковитій недостаті опису рукопису неможливо рішити, чи титул містився в самім рукописі, чи, може, тільки на копії був навгад покладений власником рукопису О. Гільфердінгом, який на власну руку опублікував сю пам'ятку на іншій місці, або ким іншим. Сам видавець завважує до сього титулу: «Про кого можна подумати тут скоріше, як про того «благословенного Костянтина нашого вчителя», що був першим учителем слов'янських народів, а в чернецтві прийняв ім'я Кирила? А коли приймемо сю передмову як живе слово першого вчителя слов'ян, то чи не мусимо високо оцінити її як одну з найкоштовніших пам'яток старослов'янського письменства?»

На жаль, був І. Срезневський занадто великим скептиком, аби не мав зараз же почути сумніву в свої власні слова. В своїм посліслов'ї він пише далі: «Чим важнішою являється ся пам'ятка, тим старанніше треба придивлятися до неї і тим обережніше судити про неї. Можливо, що здорова критика сього твору признає його рішуче як твір Костянтина-Кирила, та ні в яким разі не зробить сього ніхто, крім здорової критики, і то не інакше, як звівши до купи всі належні сюди факти». Що говориться далі, показує лише, що сам Срезневський не мав змоги рішити се питання. Він обмежився на кілька дальших виписок із тексту та язикових уваг, що властиво, при непевності старої церковнослов'янської традиції, не могло довести нічого, і додає ще увагу про Костянтина, єпископа болгарського, який у рукописах також називається Філософом. Хоча Срезневський сам був настільки обережний, що не присудив виразно «Прогласія» Костянтинові Болгаринів, то все-таки його увага, в якій він сьому другому Костянтинові виразно признав авторство «Азбучної молитви», відвела від доброї дороги пізніших, менше обережних учених, таких як Воронов* і Соболевський, які без дальших сумнівів та дослідів признали його Костянтинові Болгаринів.

В р. 1858 опублікував О. Гільфердінг свій текст «Прогласія» в московськiм місячнику «Русская беседа»* (кн. 1, ст. 108—116) п[і]д з[а]головком «Предисловіе св. Кирилла, просветителя славянскаго, к переводу Евангелія». Хоча пізніші дослідники наводять се видання, то проте жоден із них не поцікавився хоч би згадати про передмову, якою Гільфердінг попередив своє видання тексту. А ся передмова все-таки варта уваги, і тому вважаю не зайвим подати її тут уповні в перекладі на нашу мову.

«В Печі, інакше Іпеку*, де давно була столиця сербських патріархів і де й досі заховалася їх стара палата, знайшов я пергаменове Евангеліє, писане сербським уставом XIII в. Сей рукопис важний особливо тим, що текст чотирьох евангелістів у нім попереджений «Словомъ блаженнаго учителя нашего Константина Философа». Се «Слово», як показує його зміст, то передмова, яку безсмертний основатель слов'янського письменства і слов'янської просвіти поклав на переді своєї великої праці, перекладу Евангелія. В титулі «Слова» вчитель слов'янський названий тільки його світським іменем; нема додатку, який звичайно стрічається в житіях: «Константинъ Фило-

софъ рекомый Кирилль». Се показуе, що «Слово» вчителя було внесене в рукопис Євангелія перед його подоріжжю до Риму, де він у р. 869 прийняв схиму і разом із нею ім'я Кирила. Чи оригінальний рукопис Кирилового часу, чи, може, лише відпис із нього дістався до Сербії в кінці XII або в початку XIII в., де Степан Неманя* і його син св. Сава*, бажаючи просвітити свою ще напівпоганську вітчину, збагачували її книжковими скарбами, які вивозили з афонських монастирів та з Болгарії. З того первісного рукопису зроблено правдоподібно в тім самім часі відпис, який дійшов до нас і в яким первісний Кирилів правопис перемінено на той, що тоді усталився в Сербії відповідно до тамошнього народного виговору»¹.

Руському читачеві приємно буде почути перший голос, що 1000 літ тому кликав слов'янський народ до духового життя, до самостійної просвіти. Слово Костянтина Філософа свідчить про те, як високо розумів блаженний учитель наш той подвиг, якому він присвятив себе. Чи мав він на меті просвіт[ити] тільки одно котресь із численних слов'янських племен? Ні, він думав про просвіту всіх слов'ян, усього слов'янського народу. «Услыште Словѣни вси,— говорить він,— слышите словѣнскый народъ весь, слышите ... слово, еже кормить души челоувѣческыя, слово, еже крѣпить сердца и оумы». Чи мав він на меті тільки зверхне розширення християнства між слов'янами? Ні, його метою була просвіта в н у т р і ш н я, свідомо прийнята народом, а не накинена зверху. «Вноушите нынѣ отъ своего оума,— ось чого бажає він,— да не оумъ имоуще неразоуменъ тоуждимъ языкомъ слышаще слово, яко мѣдна звона гласъ слышите».

Варто уваги в «Словѣ» раз у раз повторюване упімнення про потребу азбуки, письма. Думка про велике значення букв поставлена поруч думки про розум, потрібний для людського духу, про свідомість у ділі просвіти. В авторі «Слова» видно чоловіка, що тільки починає вводити азбуку, яку він винайшов для свого народу, і весь іще зайнятий тим великим винаходом. Букви у слов'ян були ще новиною,

¹ Той сам правопис знаходжу також у однім пергаменовім рукописі поучень Івана Златоуста, що має на кінці дописку: «Въ дни блговѣрнааго и блгочтивааго самодръжвнааго крал всѣх српских земал и поморских грѣчьскими, странами господьствоующааго Стефана Оуроша», з датою 1286 р.

чимось непривичним, і тому вчитель раз по разу говорить про їх користь. «Глоуеш [?] оуслышать слово боуковное». «Доуша безбоуковная мертва являеть ся въ члвѣцѣхъ». «Срдца члвчская требующія дождя божиими боуквами, да възрастятъ плодь бжій». «Отверзѣте прилежно оумоу двери, ороужие пріємше твердо нынѣ, еже коують книги Гни». «Боуквы бо сии иже приметъ, моудрость Хсѣ глеть, и доуши ваши оукрѣпить».

Випадає, нарешті, також звернути увагу на другу характерну прикмету «Слова», а власне на замітну незручність у складні та в будові речень. Нема тут тих дивоглядних грецьких зворотів, противних духові слов'янської мови, яких так багато в пізніших церковнослов'янських книгах. Навпаки, «Слово» св. Кирила виглядає як твір, писаний при самім народженні письменства, коли думка ще не привикла до свобідного руху в формах невиробленої мови. В перекладі Євангелія, де автор мав перед собою готовий грецький текст, слов'янська мова св. Кирила сміла, виразна, чиста. Не те було складати власний твір новою мовою, самому будувати речення для передання абстрактних думок. Тут св. Кирил не міг уникнути трудностей, які стрічали всі письменники, що починали нове письменство. При читанні «Слова» кождий певно переконається про правдивість сеї уваги».

Отсе ті цінні та важні слова Гільфердінга, якими він попередив свою публікацію Костянтинового «Прогласія». Нема в них ані тіні сумніву про його авторство, а, навпаки, подано дещо таке, що дуже добре пояснює повстання і давність сербської редакції. Лише з двома його увагами можна не згодитися. В «Прогласії» нема ані найменшого натяку на те, аби автор його сам винайшов слов'янські букви. Він захвалює письмо неписьменному народові, але не називає себе його винахідником. Так само не можна згодитися з останньою увагою Гільфердінга про незручність вислову та складні в «Прогласії». В текстах його, опублікованих досі, стрічаємо справді деякі неясності та темні місця; дехто думає навіть, як побачимо далі, про пропуски; але все те треба покласти на карб пізніших переписувачів, а реконструкція, яка буде переведена далі на основі опублікованих досі текстів, переконає, надіюся, кождого читача, що мова та складня «Прогласія» майже бездоганна, майстерна та високо літературна і свідчить про

те, що автор не боровся ні з якими труднощами, а, навпаки, легко й зручно сипав високопоетичними висловами, образами та приказками. Можна припустити, що «Прогласіє» він написав по dokonанні перекладу Євангелія, бо згадує в нім про той переклад як про діло вже готове.

Десять літ пізніше, в р. 1868, опублікував архімандрит Леонід* іще один старосербський текст сеї пам'ятки в своїй книзі «Историческое описание сербской Царской лавры Хиландаря*», Москва, 1868, ст. 119, на основі одного рукопису Хиландарського монастиря на Афоні. Сей текст передрукував у р. 1895 сербський архімандрит Дучіч у своїй книзі «Книжевни радови», Белград, т. IV, ст. 141. Одна й друга публікація не була мені доступна. Третій старосербський текст опублікував у р. 1872 Олександр Попов у Москві у своїй книзі «Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова*», ст. 12—13. До речі, завважу, що сей цінний каталог подає тільки опис рукописів, а не дає опису друківаних книжок тої незвичайної збірки.

В р. 1900 опублікував проф. Соболевський у болгарській публікації «Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина», що видає болгарське міністерство народної просвіти, в томі XVI, ст. 323—324, ще один текст сеї пам'ятки із рукопису Троїцької Сергієвої лаври, ч. 214, к. 851, який можна вважати її руською редакцією. Сей текст, на жаль, неповний, предложив проф. Соболевський іще перед тим дев'ятому археологічному з'їздові в Києві* і опублікував його в другім томі «Трудов» того з'їзду. Остатня публікація Гільфердінгового тексту та староруського уривка враз із пробою версифікації цілого тексту міститься в обговореній уже публікації проф. Соболевського з р: 1910 «Материалы и исследования*» (ст. 17—27). Ще одну пробу версифікації тої пам'ятки доконав болгарський учений Йордан Іванов* у своїй публікації «Български старини изъ Македония», Софія, 1908, ст. 70. Ця публікація відома мені тільки з цитати проф. Соболевського.

В науці про історію слов'янського письменства на сю пам'ятку досі майже зовсім не звернено уваги. Ще в р. 1867 проф. В. Ягич у своїй по-хорватськи написаній історії [літератури] хорватського та сербського народу згадав про неї лиш ось якими словами: «Ім'я Кирила згадується в деяких рукописах іще при різних писаних пам'ятках, а власне при однім визнанні віри, при кількох молитвах і при

одній передмові до Євангелія. Перша з них по всякій правдоподібності його твір, а остатня, без сумніву, буде підроблена»¹. На жаль, шан[овний] Нестор славістики в своїх пізніших працях, оскільки знаю, не знайшов нагоди докладніше мотивувати сей свій осуд.

Із російських учених, що займалися сею пам'яткою, назву тут лише київлянина А. Воронова, який у своїй цінній розвідці про найважливіші джерела до історії св. Кирила й Мефодія присвятив тій пам'ятці кілька сторін друку і кілька власних уваг. Навівши найважливіші уступи в своїй транскрипції на нові російські букви, він повторює потім майже дословно вищенаведені уваги Срезневського і додає, нарешті, ось які власні замітки: «В теперішній час не може критика майже нічого додати до тих учених, але зовсім обережних, уваг нашого шановного академіка. Не рішене ним питання про авторство сього «Прогласа» лишається не рішенням і досі, і в науці не виробився ясний погляд, чи признати його св. Кирилові Філософові, чи його ученикові, Костянтинові пресвітерові, а пізнішому єпископові болгарському. Зміст пам'ятки, очевидної передмови до перекладу, а не до пояснення Євангелія, а також стиль, багатий на порівняння, що пригадує притчі апостола слов'ян, давали би деяке право на те, аби сю передмову признати йому. Але зворот до всіх слов'ян, що велить догадуватися пізнішого повстання, а також деякі підстави для думки, що діло перекладу св[ятого] письма доповнили та докінчили ученики Костянтина Філософа аж по їх переселенні в південнослов'янські краї, дозволяють із найбільшою правдоподібністю причислити той «Проглас» до творів Костянтина Болгарина»².

Отсе, скільки мені відомо, одинока після Срезневського проба відмовити авторство сеї пам'ятки Костянтинові Солунському, а признати Костянтинові Болгариніві. Ся проба, як легко переконатися, зовсім нестійна. Досить важному доказові, що зміст і стиль пам'ятки промовляють за Костянтином Солунським, протиставиться слаба замітка, що сей твір мусив бути написаний пізніше тому, що

¹ V a t r o s l a v J a g i ć. Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga, knjiga prva. Staro doba. U Zagrebu, 1867, ст. 57—58.

² А. В о р о н о в. Главнейшие источники для истории св. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877, ст. 237—241.

його автор обертається до всіх слов'ян. Обставина, що в «Учительнім евангелії» Костянтина Болгарина і ще де в яких перших церковнослов'янських писаннях початків Х в. загально говорить про слов'янський народ, на мою думку, зі спеціально болгарського становища тих пізніших письменників не знаходить ніякого пояснення, бо вони не мали ніяких зносин із іншими слов'янськими племенами, крім болгар. Пояснити її можна тільки як наслідування або повторювання того, що насправду написав Костянтин, апостол слов'ян. Він один, грек родом і південноболгарського (македонського) походження, мав у своїм житті нагоду познайомитися, крім болгар, також із іншими слов'янськими племенами, щонайменше з русинами та мораво-паннонцями, і був свідомий своєї місії — подати тим і іншим слов'янським народам (у Моравії міг він дізнатися про існування чехів та поляків) щось безмірно важне та благодатне для цілої їх будучини та розвою. Увага Воронова про те, що переклад св. письма на церковнослов'янську мову був докінчений учениками Костянтина аж по їх перенесенні до Болгарії, не може мати ніякого значення при питанні про авторство передмови до перекладу Євангелія, бо сього перекладу, і то не цілого Четвероевангелія, а тільки т[ак] зв[аного] Апракоса, с[е] є відривків із усіх евангелій, призначених для читання в церкві на всі неділі та свята цілого року, доконав справді Костянтин Солунський. Згадані Вороновим «Костянтинові притчі», які він, здається, вважає справді твором Костянтина Солунського, хоч і не присвятив їм ніякої спеціальної уваги, се збірка байок, що дійшла до нас у латинській мові і ні в яким разі не може бути признана твором апостола слов'ян¹.

Остатній російський дослідник, що не на жарт зайнявся сею пам'яткою, проф. О. І. Соболевський, виявив до неї стільки ж зацікавлення, скільки й невластивого розуміння. Для нього не підлягає сумнівові, що ся передмова — твір

¹ Книжка, на яку натякає Воронов, має заголовок: «Speculum sapientiae beati Cyrilli episcopi», дійшла до нас тільки в латинським тексті, що був друкований кілька разів у XV в. в Німеччині і перекладений також на чеську мову. Латинський текст по рукописам і старим друкам видав Гресце п[ід] з[аголовком] «Die beiden ältesten lateinischen Fabelbücher des Mittelalters». Tübingen, 1880. Розвідку про сю збірку та досліди над нею [видав] О. М. Веселовський п[ід] з[аголовком] «К вопросу об апологах Кирилла» в збірці статей «Заметки по литературе и народной словесности». С.-Петербург, 1883, ст. 33—61.

Костянтина Болгарина, за чим, на його думку, промовляє не тільки ім'я, покладене в наголовку, але також зміст і мова («Матеріали», ст. 18). Над то він уважає неминучою потребою («необходимо иметь в виду»), що передмова написана віршами, тим самим розміром, яким написана «Азбучна молитва», і з тою самою цезурою по п'ятих складі кожного вірша (там же, ст. 19). Не спробувавши навіть через порівняння різних відмін у друкованих текстах дійти по змозі до первовзору, подає проф. Соб[олевський] (там же, ст. 22—27) текст «Прогласія», поділений на вірші, яких він начислив 109, хоч насправду їх 110. Із тих віршів тільки 13 має по 12 складів, 21 — по 11, 46 — по 10, 18 — по 9, а 7 — по 8; рядки 16—17, 52—53 неповні або їх нема зовсім, бо видавець допускає там прогалини в тексті. Щодо цезури, то 52 вірші мають вимагану видавцем цезуру по п'ятих складі, що відповідає розмірові або 11-складовому (5+6), або 12-складовому (5+7). Перша з тих віршових форм має виразно ямбічний ритм (∪ — / ∪ — / ∪ // — / ∪ — / ∪ — / ∪), друга — мішаний, так сказати, неорганічний і для слов'янського вуха непривичний розмір: (прим. р[ядок] 9: ∪ — ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / ∪ — ∪ / —, «Того же дѣла слышите Словѣне вси», або р[ядок] 27: (— ∪ ∪ / — ∪ // ∪ — ∪ / — ∪ / — ∪, «Слово се оубо готови Бога знати»). Майже половина рядків уложеної проф. С[оболевським] поеми має цезуру по четвертім складі і 10-складовий розмір «Азбучної молитви», а на решті маємо декілька віршів майже правильно 8-складових, у яких не можна розпізнати ніякої цезури.

При наскрізь поетичнім характері мови та складу тої передмови не трудно ділити її текст на які-будь вірші, особливо, коли хто не вважає докладно на їх ритм і розмір. Я держуся того погляду, що передмова до перекладу євангелій написана не віршами, але поетичною прозою, і при своїй реконструкції ділю її не на стихи, а на зачала, як се переведено скрізь у перекладах гебрійських поетичних творів і взагалі всіх книг св. письма на церковнослов'янську мову. Основою тої реконструкції беру текст Гільфердінга, якому пощастило настільки, що його публікували досі три рази, а власне Срезневський, сам знахідник і Соболевський. Уважаючи публікацію самого знахідника рукопису найдокладнішою, подаю тут її дословну копію, пропускаючи тільки з друкарських оглядів скобки та наголоси, поміщені над буквами.

Блженнааго оучителя нашего,
Кон'стан'тина Философа слово

Проглась ꙗко стго еугліа. ꙗкоже прорци про-
рекли соуть прѣжде. Хсѣ грдетъ ꙗзыки събрати. свѣтъ
бо іес. в' мироу. рѣше бо они. слѣпни прозреть, глоси
слышать слово боуков'ноѣ, и ба поз'нають ꙗкоже
достоить. тѣм' же услышите словѣни в'си. дарь бо съ
ѡ ба дань ꙗсть. дарь бжии десныѣ чести ꙗко. дарь дшамъ
николи же тлѣниѣ дшамъ тѣмъ иже прїмоуть ѱ. сеи
ꙗко дарь, мат'феи мар'ко лоука и іоань. и учеть в'се на-
роды глоси. елико лѣпотоу своимъ дшамъ видте, лю-
бите и радуитесе. елико же хотеть грѣховъ т'моу
ѡврѣщи, и мира сего т'лю ѡложити. и елико житиѣ ра-
искоѣ ѡбрѣсти, и избѣжати ѡ ѡг'на гороущаго. в'ноу-
шите нѣа ѡ своего оума. слышите словѣньскыи народъ
в'сь слышите. слово ѡ ба приде слово иже крмить
дшѣ члвч'скыѣ. слово еже крѣпить срдца и оумы. сло-
во в'са готова ба поз'нати. ꙗкоже бо безъ свѣта ра-
дость не боудеть. окоу видещоу т'варь в'соу бжию. нъ
в'се безъ свѣта нѣс лѣпо вдимоѣ. тако и в'сакаа дша
без'словесна не видещи бжиа закона добрѣ. закона
книж'на, дшев'наго закона, раи бжии являющии. кы
бо слоухъ гром'наго тоут'на слышавъ не можетъ ба бога-
тисе. ноздри же паки ц'вѣта не оухающии, како разо-
умѣють бжиѣ чюдо. оуста бо ꙗже сладка не разоу-
мѣють, ꙗко камена твореть члвка. паче сего дша безъ-
боуков'на мрт'ва являѣт'се въ члвцѣхъ. сеи же в'се
мы замышляюще братиѣ глѣмъ, свѣтъ подбающъ, иже
члвки в'се ѡлучитъ ѡ житиѣ скотьска и похоти. да не
оумъ имоуще неразоумьнъ. тоуждимъ ꙗзыкомъ слышеще
слово, ꙗко мѣд'на з'вона глсѣ слышите. Сеи бо стьи
пав'ль оуче рече, млт'воу свою боу въздаѣ прѣжде. ꙗко

хошоу словесъ петь изрещи съ разоумомъ да и прочии
 разоумѣють, неже т'моу словесъ неразоумнѣ. кьи бо
 члвкъ не разоумѣють. кьи не приложитъ прит'че моуд-
 рые, сказающии бесѣды прави нам'. якоже бо т'лѣи
 плътехъ настоить, в'се тлѣющии и паче гноа г'ноущи,
 егда своего браш'на не имать. тако в'сакаа дша спа-
 даѣтъ жиз'ни бжиа не имоущии живота, егда словесе
 бжиа не слышитъ. иноу же паки прит'чу моудроу зѣло
 да глѣмь. члвкы любещесе хотеще расти бжикъмъ рас-
 томь. к'то бо вѣры сиеѣ не вѣсть правы. яко сѣмени
 падающеу на нивѣ. тако на срдциих члвчскихъ, трѣбо-
 ующихъ джда бжими боук'вами, да въз'растеть плод
 бжий. паче к'то можетъ прит'че в'се обличающее безъ
 книгъ языки не въ глсѣ смыслнѣ глѣща оубо. ни аще
 языкѣ в'са оумѣють, можетъ сказати немощь сиихъ. ѡ ба-
 че скою прит'чу да приставлю. м'ногъ оумъ въ малѣ рчи
 каже. нази бо в'си безъ к'нигъ языци. братисе не могуще
 безъ ороужиа съ против'никомъ дшамъ нашимъ. готови
 въ плѣнь моукы вѣч'ныѣ. иже бо языци не любеть вра-
 га, брати же се с' нимъ мыслеще зѣло. ѡврзѣте приле-
 ж'но оумоу д'ври. ороужие приѣм'ше т'врдо нна, еже
 коують к'нигы гснѣ. главоу съкроушающе неприаз'ни.
 боук'ви бо сиеѣ иже приметъ, моудрость Ис Хъ глѣть, и
 дше ваше оукрѣпить. апслы же съ проркы. в'си иже сло-
 веса сиихъ глѣще, подб'ни боудтъ врага оубити. побѣдоу
 приносеще доброу къ боу. плти бѣжеще т'лѣи г'ноу-
 в'ныѣ. плти ѣеже животь яко въ снѣ. не пающе крѣп'-
 ко же стоюще. къ боу навльшесе яко храбры. стоюще
 о десноюу бжиа прѣстола. Егда ѡг'нѣмъ соудить язы-
 комъ. радующесе съ аггелы въ вѣкы присно, ба славеще
 млстивааго. вьнѣгда книжными пѣсньми боу поюще члвкы
 милоующемоу яко томоу подбаѣтъ в'сакаа слава, чсть
 же и х'вала бжиа в'сегда. съ ѡцемъ и съ стымъ дхомъ
 въ вѣкы вѣкомъ ѡ в'сеѣ т'вари амн.

Сербська редакція цього тексту виявляється поперед усього в правописі, а потім також у флексії слів. Щодо правопису та звучні завважуємо поперед усього брак букв ъ, ж і ѡ. Буква ъ заступає скрізь букву ѡ, а декуди також букву е («всь», «члвчьскыѣ», «мрътва», «неразумьнь») або о («нь» зам[ість] «но», «вь» зам[ість] «во», «въздає», «сь» зам[ість] «со», «къ» зам[ість] «ко», «джда» зам[ість] «дожда», «плти» зам[ість] «плоти»); подвійне ъ стоїть замість и в словах «сь», «книгь» зам[ість] [«сы»], «книгы»¹. Для звука у маємо тут три знаки: оу, у, і ү; для двозвука є — два знаки: ю і є, а крім того окреме е. Визначними сербізмами треба вважати заступлення первісного я буквою е в словах: «гредть» зам[ість] «грядеть», «прозреть» зам[ість] «прозрять», «радуитесе» зам[ість] «ся», «видешоу» замість «видашоу», «любеще» зам[ість] «любаще», «твореть» зам[ість] «творять», в'се зам[ість] «вса», петь зам[ість] «пать ; е заступає місце а в словах: «услышетъ» зам[ість] «оуслышатъ», «р'ше» зам[ість] «р'ша», «чести» зам[ість] «части», «учеть» зам[ість] «учать», «душе» зам[ість] «дша», «слышеша» зам[ість] «слышаше», «притче» зам[ість] «притча», «каже» зам[ість] «кажа». Декуди заступлено двозвук ѡ двозвуком ю: «ѣзыкы», «ѣзыкомь» зам[ість] «языкомь», «моудрыѣ» зам[ість] «моудрыа», «кзыци» зам[ість] «языци», «стоюще» зам[ість] «стояще». До сербізмів треба зачислити також такі форми, де а стоїть замість я, а у зам[ість] ю («в'са» зам[ість] «вса», «в'соу» зам[ість] «всю», «бжиа» зам[ість] «бжиа», «в'сакаа» зам[ість] «всакаа», «джда» зам[ість] «дждѡ»). Зате помилкою можна назвати таку хибу в складні, як «ноздри . . . разоумьють» зам[ість] «разоумьють».

До опису рукопису, в яким міститься сей твір, додав Гільфердінг іще те, що за текстом чотирьох евангелій (значить, се не Апракос, а Четвероевангеліє) міститься ще Синаксар (Місяцеслов), у яким обік звичайних грецьких святих під д[нем] 24 липня згадано «стыю мчнкоу Бориса и Глеба», а під д[нем] 14 січня — успеніє св. Сави, первопрестольного архієпископа сербської землі. Сей великий і заслужений для розвою сербського народу святий умер у р. 1237, значить рукопис писаний був трохи пізніше.

¹ Один раз ъ стоїть замість ѡ у слові «гр'ховь».

В тїм самїм рукописї подано також обїк латинських ось якї слов'янські назви мїсяцїв: вересень — «русь», жовтень — «листопад», падолист — «грудень», грудень — «студений», сїчень — «просїнець», лютий — «сїчень», март — «сухий», цвітень — «березосок», май — «травень», червень — «їзок», липень — «червоний», серпень — «заревь».

Для потреби реконструкції не зайвим буде подати тут також той староруський текст «Прогласїя», який знайшов і опублікував проф. Соболевський («Материалы», ст. 21—22) в транскрипції на гражданку.

ПРЕДСЛОВІЕ ЄВАНГЕЛЬСКОЕ
СВАТАГО КИРИЛА

Приглась есмь сватуму евангелію. Ако про-
роци прорекли суть прежде, Христос грядеть събрати
языки, свѣтъ бо есть всему миру сему. Се сіе сбысться въ
седмыи вѣкъ съ. Рекоша бо они: слѣпїи прозрятъ, глуши
слышать слово книжно, Бога же убо познати достоить.
Того же деля слышите словени вси: дар бо есть от Бога
се даннии туне, даръ Божии есть десныя чясти, даръ ни-
колиже тлѣя душамъ. Тѣм же прїимуть, Матфеи, Маркъ,
Лука, Иваннъ учать весь народъ глаголюще: елико убо
своихъ душъ красоту видить любите убо радовати ся,
грѣховную же тму отложить, или мира сего тму отгнати
и райское житіе обрѣсти и избѣжати отъ огня горяща.
Слышите нынѣ отъ своего ума, слышасте убо словенстїи
народи, слышите слово отъ Бога бо прїиде, слово же кормля
человѣчьскаа душа, слово же крѣпя сердце и умъ, слово
се убо готовѣ Бога познати. Яко безъ свѣта радость не бу-
детъ оку видящю Божию тварь всю, не видимо безъ лѣпосты
было, тако и душа всяка безъ книгъ не свѣдуще закона
Божїа, рай Божїи являюще. Кїи бо слухъ громаго тутнаа
не слыша можетъ Бога боятися, ноздри же цвѣта не ухающе
како Божїе чюдо разумѣють, уста бо яко сладко не чюють,
яко камена творять человекъ, паче же сего душа являетсяъ
в человекѣхъ мертва. Се же все мы, братїе, смысляще гла-
големъ вы свѣтъ подобенъ. Аминь, ника сотїръ, братїе,
зачало премудрости страхъ Господень, вся дасть ся вамъ
и просящому и толкущому и ищущему. Аминь.

Отсей текст, повний непорозумїнь та неясностей, що
лиш декуди заховав старинні форми та звороти і при тїм

без кінця, являється все-таки важним свідоцтвом, що «Прогласіє», хоч і в пізнішій часі, може в XIV або XV в., дійшло також на нашу територію. Кінцеві слова «ника сотиръ» («побіджає спаситель») і дальші уривані фрази з одного псалма та з Євангелія можна вважати доказом, що ся пам'ятка у нас держалася в кругах малоосвіченого сільського духовенства та дяків. Пригадую собі ще з моїх дитячих літ, що в часі т[ак] зв[аної] комахні (богослуження, яке наймав отець родини за померші душі свого роду і після якого відбувалася в його домі гостина для священика, дяка та запрошених гостей, попереджена парастасом, відправленим у хаті, та покропленням дому і всього обійстя через священика), під час обіду дяк писав на стіні під образами восковою свічкою штучно компонований хрест, а по обох боках його слова «ІС. ХС. НИ. КА. СО. ТИФ.»

Нарешті подаю також точну копію тої версифікації, в якій подає проф. Соболевський сю пам'ятку старослов'янського письменства широкій публіці просвіщеної Росії та менше широкому кругові спеціалістів.

1. «Прогласъ естъ святу евангелию:
2. Яко пророци прорекли суть прѣжде,
3. Христос грядеть языки събрати,
4. Свѣтъ бо естъ вьсему миру сему.
5. Се събысть ся въ седмы вѣкъ съ.
6. Рѣша бо они: слѣпни прозърять,
7. Глушии слово слышать буквьбно.
8. Бога же убо познати достоятъ.
9. Того же дѣля слышите, словѣне, си:
10. Даръ бо естъ отъ Бога съ данъ,
11. Даръ Божия — десныя части естъ,
12. Даръ душамъ, николиже тѣлѣя,
13. Душамъ тѣмъ, яже примуть и
14. Матѣи, Марко, Лука и Іоанъ
15. Учатъ вьсь народъ глаголюще.
16. «Елико убо»
17. Любите убо»
18. Грѣховьну же тьму отъложити
19. И мира сего тьлю отъгнати
20. И раиское житіе обрѣсти
21. И избѣжати отъ огня горуша».
22. Слышите нынѣ отъ своего ума,
23. Слышите убо, словѣнсти народи,
24. Слышите слово, отъ Бога бо приде,
25. Слово же крѣмя чловѣчьскыя душа
26. Слово же крѣпя срьдце (же) и умъ,
27. Слово се убо готови Бога знати.
28. Яко бе — свѣта радость не будетъ,
29. Оку видящю Божию тварь вьсю,

30. Нъ без лѣпoty вьсе видимо естъ,
31. Тако и душа вьсяка без буквѣвъ,
32. Не свѣдуши закона Божия,
33. Закона књижна и душевна,
34. Закона раи Божии являюща.
35. Къи бо слухъ, громнаго тутѣна,
36. Не слыша, Бога можетъ бояться?
37. Ноздри же паки, цвѣта не ухаючи,
38. Како Божие чюдо разумѣста?
39. Уста бо, яже сладька не чюють,
40. Яко камѣна творять чловѣка.
41. Паче же сего душа безбуквѣвна
42. Являеть ся въ чловѣцѣхъ мртва.
43. Се же вьсе мы, братие, съмысляще,
44. Глаголемъ вы свѣтъ подобнь,
45. Иже чловѣкы вься отълучить
46. Отъ жития скотьска и похоти:
47. Да же имуще умъ неразумнь
48. Туждемъ слово слышаще языкомъ,
49. Яко мѣдна звона гласъ слышите.
50. Се бо святыи Павль уча рече:
51. «Молитву свою Богу въздаю прѣжде,
52. Яко словесъ пять изрещи хощю,
53. Съ разумомъ
54.
55. Да и прочии вьси разумѣють,
56. Неже словесъ тѣму неразумнь».
57. Къи бо чловѣкъ не разумѣеть,
58. Къи притѣчя не приложитъ мудры,
59. Съказающа бесѣды правы намъ?
60. Яко бо тѣля плѣтѣхъ настоитъ,
61. Вьсе тѣлящи, паче гноя гноящи,
62. Егда своего брашна не иматъ;
63. Тако вьсяка душа опадаетъ
64. Жизни, Божия не имущи живота,
65. Егда словесе Божия не слышитъ.
66. Ину же паки притѣчю мудру зѣло
67. Да глаголемъ, чловѣци, любяще ся,
68. Хотяще расти Божиемъ растомъ.
69. Кѣто бо вѣры сея не вѣсть правы?
70. Яко сѣмени падающю на нивѣ,
71. На срьдцихъ тако чловѣчьсцѣхъ,
72. Трѣбующихъ дѣжда Божиихъ буквѣвъ,
73. Да въздрасть плодъ Божии паче.
74. Кѣто можетъ притѣчя вься
75. Обличающа без кнѣигъ языки,
76. Въ съмыслнѣ гласѣ не глаголюща,
77. Ни, аще вься языки умѣеть,
78. Можетъ сихъ съказати немощь.
79. Обаче свою притѣчю да приставлю,
80. Многъ умъ въ малѣ рѣчи кажя,—
81. Нази бо вьси без кнѣигъ языци,
82. Без оружия брати ся не могуще
83. Душь нашихъ съ протнвнѣникомъ,

84. Готови муки вѣчныя въ плѣнь.
85. Иже бо врага, языци, не любите,
86. Брати же ся съ нимь мысляще зѣло,
87. Отвѣръзѣте прилѣжно уму двѣри,
88. Оружие примѣше твѣрдо ныня,
89. Еже кують кѣнигы Господня,
90. Главу тѣруща неприязни вельми.
91. Буквѣ бо си иже приметъ мудрость...
92. Душа крѣпитъ Христос и глаголетъ,
93. Апостола же съ пророка всѣми...
94. Иже словеса сихъ глаголющеи .
95. Врага убити подобни будутъ,
96. Побѣду добру приносяще къ Богу,
97. Плоти бѣжаше тѣля гноевныя,
98. Плѣти, еяже животь яко въ снѣѣ,
99. Не падающе, крѣпко же стояще,
100. Къ Богу явльше ся яко храбѣри,
101. Стояще одесную Божию стола,
102. Егда огнь судить языкомъ,
103. Радующе ся съ ангелы въ вѣкы,
104. Присно славяще Бога милостиваго
105. Вьсѣгда кѣнижньными пѣсньми,
106. Богу поюще чловѣкы милующю.
107. Тому всяка подобаеъ слава,
108. Чьсть же и хвала Божия вьсѣгда
109. Съ Отцьмь и Святымь Духомь
110. Въ вѣкѣ отъ вьсея твари.

Аби дати поняття, як виглядає ритм і взагалі віршова форма сеї реконструкції, подаю тут у окремій таблиці віршову схему всіх її рядків, з виїмком неповних. Перша цифра в тій схемі значить рядок, друга — число складів у нїм, дальші цифри в скобках означають число складів у стопах кожного рядка, далі означено ритмічні стопи відповідними знаками наголошених і ненаголошених складів, розділені подовжними лінійками; подвійна лінійка всередині кожного рядка означає цезуру.

- 1) 10 (3 + 7) — ◡ — // ◡ — / ◡ — / ◡ — ◡
- 2) 11 (5 + 6) — ◡ ◡ / — ◡ // — ◡ / — ◡ / — ◡
- 3) 10 (4 + 3 + 3) ◡ — / ◡ — // ◡ — ◡ / ◡ — ◡
- 4) 9 (3 + 2 + 2 + 2) — ◡ — // — ◡ / — ◡ / — ◡
- 5) 8 (4 + 4) — ◡ / — ◡ // — ◡ / — ◡
- 6) 10 (5 + 5) — ◡ ◡ / ◡ — // ◡ — ◡ / ◡ —
- 7) 10 (5 + 5) ◡ — ◡ / — ◡ // — ◡ ◡ / — ◡
- 8) 11 (5 + 3 + 3) — ◡ ◡ / — ◡ // ◡ — ◡ / ◡ — ◡
- 9) 12 (5 + 3 + 3 + 1) — ◡ ◡ / — ◡ // — ◡ ◡ / ◡ — ◡ / —
- 10) 8 (4 + 4) — ◡ / — ◡ // — ◡ / — ◡

- 11) 10 (4 + 3 + 2 + 1) - / - \cup \cup // \cup - \cup / - \cup / -
 12) 9 (3 + 6) - / - \cup // - \cup / - \cup / - \cup
 13) 9 (3 + 6) - \cup / - // - \cup / - \cup / - \cup
 14) 12 (5 + 7) \cup - \cup / - \cup // \cup - \cup / \cup \cup -
 15) 9 (5 + 4) - \cup / - / \cup - // \cup \cup \cup
 18) 9 (4 + 5) \cup - \cup / \cup - // - \cup / - \cup
 19) 10 (5 + 5) \cup - \cup / - \cup // - \cup \cup / - \cup
 20) 10 (4 + 6) - \cup / - \cup // - \cup \cup / \cup - \cup
 21) 11 (5 + 6) - \cup \cup / - \cup // - \cup / - \cup / - \cup
 22) 11 (5 + 6) - \cup \cup / - \cup // - \cup / - \cup / \cup -
 23) 11 (5 + 6) - \cup \cup / - \cup // \cup - \cup / \cup - \cup
 24) 11 (5 + 6) - \cup \cup / - \cup // \cup - \cup \cup / \cup -
 25) 11 (5 + 6) - \cup \cup / - \cup // \cup - \cup \cup / - \cup
 26) 10 (5 + 5) - \cup \cup / \cup - // - \cup \cup / \cup -
 27) 12 (5 + 3 + 2 + 2) - \cup \cup / - \cup // \cup - \cup / - \cup / - \cup
 28) 10 (5 + 5) - \cup \cup / - \cup // - \cup \cup / - \cup
 29) 10 (5 + 5) - \cup \cup / - \cup / - \cup \cup / - \cup
 30) 10 (5 + 5) - \cup / \cup \cup - // - \cup / - \cup / -
 31) 10 (5 + 5) - \cup \cup / \cup - // - \cup \cup / - \cup
 32) 11 (5 + 6) - \cup \cup / - \cup / \cup - \cup / - \cup \cup
 33) 9 (3 + 2 + 4) \cup - \cup / - \cup // - \cup / - \cup
 34) 13 (5 + 8) \cup - \cup / - \cup // - \cup \cup / \cup - \cup \cup
 35) 9 (4 + 5) - \cup \cup / - // - \cup \cup / - \cup
 36) 11 (5 + 6) \cup - \cup / - \cup // - \cup / \cup - \cup \cup
 37) 12 (5 + 7) - \cup \cup / - \cup // - \cup \cup / \cup - \cup \cup
 38) 12 (5 + 7) - \cup / - \cup \cup // - \cup / - \cup / - \cup \cup
 39) 10 (5 + 5) \cup - \cup / - \cup // - \cup \cup / - \cup
 40) 10 (5 + 5) - \cup / - \cup \cup // - \cup \cup / - \cup
 41) 11 (5 + 6) - \cup \cup / - \cup // \cup - / \cup - / \cup \cup
 42) 9 (4 + 5) \cup - / \cup - // \cup - / \cup - \cup
 43) 11 (5 + 6) - \cup / - \cup // - \cup \cup / - \cup / - \cup
 44) 8 (4 + 4) - \cup / - \cup // - \cup / - \cup
 45) 10 (5 + 5) - \cup \cup / - \cup // - \cup \cup / - \cup
 46) 10 (5 + 5) - \cup / \cup - // - \cup \cup / - \cup \cup
 47) 10 (5 + 5) - \cup \cup / - \cup // - \cup \cup / - \cup
 48) 10 (4 + 6) - \cup / - \cup // - \cup \cup / \cup - \cup
 49) 10 (4 + 6) - \cup / - \cup // - \cup / - / - \cup \cup
 50) 11 (5 + 6) - \cup \cup / - \cup // - \cup / \cup - / \cup -
 51) 12 (5 + 7) \cup - \cup / \cup - // - \cup / \cup \cup - / \cup -
 52) 10 (5 + 5) - \cup \cup / - // \cup \cup - / - \cup
 55) 10 (5 + 5) - \cup / - \cup \cup // - \cup \cup / - \cup
 56) 9 (4 + 5) - \cup \cup / - // - \cup / - \cup
 57) 10 (5 + 5) - \cup \cup / \cup - // - \cup \cup / - \cup

- 58) 11 (5 + 6) — ∪ / — ∪ ∪ // — ∪ / — ∪ / — ∪
 59) 10 (4 + 6) ∪ — ∪ ∪ // ∪ — ∪ / — ∪ / —
 60) 9 (4 + 5) — ∪ ∪ / — // — ∪ ∪ / — ∪
 61) 10 (5 + 5) ∪ — ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / — ∪
 62) 10 (5 + 5) ∪ — / ∪ — ∪ // — ∪ ∪ / // — ∪
 63) 10 (4 + 6) — ∪ / — ∪ // ∪ — ∪ / ∪ — ∪
 64) 12 (5 + 7) — ∪ / — ∪ ∪ // — ∪ / — ∪ / ∪ ∪ —
 65) 11 (5 + 6) ∪ — / — ∪ ∪ // — ∪ ∪ / ∪ — ∪
 66) 11 (5 + 6) — ∪ ∪ / — ∪ // — ∪ / — ∪ / — ∪
 67) 12 (5 + 7) — ∪ ∪ / — // ∪ — ∪ / ∪ — ∪ ∪
 68) 10 (5 + 5) ∪ — ∪ / ∪ — // — ∪ ∪ / — ∪
 69) 10 (4 + 6) — ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / — / — ∪
 70) 12 (5 + 7) — ∪ / — ∪ ∪ // ∪ — ∪ ∪ / ∪ — ∪
 71) 9 (5 + 4) ∪ — ∪ / — ∪ // ∪ — / ∪ —
 72) 11 (4 + 7) — ∪ / — ∪ // ∪ — / — ∪ ∪ / — ∪
 73) 10 (4 + 6) — ∪ ∪ / — // — / — ∪ / — ∪
 75) 10 (5 + 5) — ∪ / — ∪ ∪ // ∪ — / ∪ — ∪
 76) 10 (5 + 5) ∪ — ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / — ∪
 77) 10 (4 + 6) ∪ — ∪ / — // ∪ — ∪ / ∪ — ∪
 78) 8 (4 + 4) — ∪ / — ∪ // — ∪ / — ∪
 79) 11 (5 + 6) ∪ — ∪ / ∪ — // — ∪ / — ∪ / — ∪
 80) 8 (4 + 4) — ∪ / — ∪ // — ∪ / — ∪
 81) 9 (4 + 5) — ∪ ∪ / — // ∪ — / ∪ — ∪
 82) 12 (5 + 7) — ∪ / — ∪ ∪ // — ∪ ∪ / — ∪ / — ∪
 83) 8 (3 + 5) — / — ∪ // — ∪ / — ∪ ∪
 84) 10 (5 + 5) ∪ — ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / ∪ —
 85) 12 (5 + 7) — ∪ ∪ / ∪ — // ∪ — ∪ / ∪ — ∪ ∪
 86) 10 (4 + 6) — ∪ / — ∪ // — ∪ / — ∪ / — ∪
 87) 11 (4 + 7) — ∪ / — ∪ / ∪ — ∪ / ∪ — / — ∪
 88) 11 (4 + 7) ∪ — ∪ ∪ // ∪ — ∪ / — ∪ / — ∪
 89) 9 (4 + 5) — ∪ / ∪ — // — ∪ / ∪ — ∪
 90) 10 (5 + 5) ∪ — / — ∪ // ∪ — ∪ / — ∪
 91) 11 (4 + 7) — ∪ ∪ / — // — ∪ ∪ / — ∪ / — ∪
 92) 10 (4 + 6) — ∪ / — ∪ // ∪ — ∪ / ∪ — ∪
 93) 11 (4 + 6) ∪ — / ∪ ∪ — // ∪ — ∪ / — ∪
 94) 11 (5 + 6) — ∪ / ∪ ∪ — // — ∪ ∪ / — ∪ ∪
 95) 10 (5 + 5) ∪ — / ∪ — ∪ // ∪ — ∪ / — ∪
 96) 11 (5 + 6) ∪ — ∪ / — ∪ // — ∪ / — ∪ / — ∪
 97) 10 (5 + 5) — ∪ ∪ / — ∪ // — ∪ / — ∪ ∪
 98) 11 (5 + 6) — ∪ ∪ / — ∪ // ∪ — / — ∪ ∪ / —
 99) 11 (5 + 6) — ∪ ∪ / — ∪ // — ∪ / — ∪ / — ∪
 100) 10 (3 + 3 + 4) ∪ — ∪ / — ∪ ∪ // — ∪ / — ∪
 101) 12 (7 + 5) ∪ — ∪ / — ∪ / — ∪ // — ∪ ∪ / ∪ —

- 102) 9 (4 + 5) ◡ — / ◡ — // — ◡ ◡ / — ◡
 103) 12 (6 + 6) — ◡ ◡ / — ◡ ◡ // — ◡ ◡ / ◡ — ◡
 104) 12 (5 + 7) — ◡ ◡ / — ◡ // — ◡ / — ◡ / — ◡ ◡
 105) 8 (2 + 6) ◡ — // — ◡ / — ◡ / — ◡
 106) 12 (5 + 7) — ◡ ◡ / — ◡ // ◡ — ◡ / — ◡ / — ◡
 107) 10 (4 + 6) — ◡ / — ◡ // — ◡ / — ◡ / — ◡
 108) 10 (5 + 5) — ◡ ◡ / ◡ — // — ◡ ◡ / ◡ —
 109) 8 (4 + 4) — ◡ / — ◡ // ◡ — / — ◡
 110) 10 (4 + 6) ◡ — / ◡ — // — ◡ / — ◡ / — ◡

Досить переглянути уважно сю табличку, хоч трохи знаючися на ритміці, аби переконатися, що перекладання сього тексту на вірші річ зовсім невмісна, бо віршування виходить зовсім неправильне й неприродне, поминаючи вже те, що сам текст у многих місцях позбавлений усякого зв'язку та значення.

Приступаючи до реконструкції тексту «Прогласія», означую для вигоди порівняння текст, опублікований Срезневським буквою С, текст Гільфердінга буквою Г, текст Попова буквою П, а текст Соболевського буквами Сб.

Трудності реконструкції тексту починаються вже при першом слові, яке в текстах С і Г звучить: «Проглась юс», у тексті Сб: «Приглась», а тільки в тексті П: «Прогласьіе». Додане після першого слова «ю» могло первісно належати до нього, а тільки пізнішими копіїстами бути перемінене на «юсть». У староруськім тексті маємо навіть «есмь», немовби якийсь голос говорив сам від себе. Менша трудність заходить із двома дальшими словами, які в старосербських текстах звучать: С: «святаго», Г: «свго», Сб: «стго»; С: «еуангелиа», Г: «еуглиа», Сб: «еуглиа»; тільки в староруськім тексті маємо: «святому евангелию». Хоча проф. Соб[олевський] сю остатню форму прийняв до своєї реконструкції, я все-таки даю першенство старосербській, ближчій до оригіналу. Мотивом для проф. Соб[олевського] було, мабуть, те, що він невживане деінде слово «проглась» толкує «объявление, возвѣщеніе о евангелии», коли натомість правильне, на мою думку, «прогласіе» значить не більше як «передмова». Сі перші слова проф. Соб[олевський] уважає першим рядком вірші, а я вважаю їх титулом, який дав своєму творові сам автор.

Тому, що в основнім тексті Гільфердінга, опублікованім також Срезневським і Соболевським, ніде не вжива-

ються носові самозвуки *ѣ* і *ѣ* ані зложені з них *ѣ* і *ѣ*, я вважаю можливим і конечним у реконструкції також не допускати тих самозвуків і заступати їх звичайними *я*, *ю*, *оу*. Тому, що текст Срезневського, неважаючи на заяву видавця, що він походить із того самого Печського євангелія, що й опублікований Гільфердінгом, виявляє значні різниці в графіці слів від Гільфердінгового і дуже багатий носівками та знаками *ъ* і *ы*, яких у Гільфердінговім тексті зовсім нема, мусимо вважати його контрафакцією самого видавця, зробленою систематично невідомо для якої цілі, і вжиті в нім форми слів полишити без уваги при реконструкції, тим більше що в тім тексті скрізь розв'язано титли, отже, і з сього погляду змінено його первісну форму.

В реконструкції передаю кирильське *г* латинським *g* згідно з виговором більшої часті слов'янських племен, а особливо південних.

1. С: «сѣтъ», інші тексти: «соуть»; С: «градеть», Г: «грѣтъ», Сб: «грѣтъ»; С: «ѣзыки», інші: «ѣзѣки»; С: «всьемоу», Г і Сб: «в'семоу»; С: «Рѣша», інші: «рѣше»; С: «прозратъ», інші: «прозреть»; С, Г, Сб: «слѣпии, глоусии», П: «слѣпы, глоуси». Передаючи се зачало для певності виговору латинськими буквами, одержимо ось що: «Jako že proroci prorekli sut' přežde, Christos grjadet' jazyky sobrati, svět bo jest' vsemu miru. Řeša bo oni: «Slěpii prozrjat', glusii uslyšat' slovo bukovnoje, i Boga poznajut', jakože dostoit'».

2. С: «св», Г, Сб і П: «сѣ»; С: «деснымъ части», інші: «десныѣ чести»; С, Г, Сб: «тльниѣ», П: «тльѣ»; П: «ѣже», інші: «иже». Реконструкція: «Těmž uslyšite Slověni vsi, dar bo si ot Boga dan jest', dar božij desnyja časti jest', dar dušam nikoliže tlěja, dušam těm, iže priimut' i».

3. С: «Сеи», Г: «сеѣ», Сб: «се». Реконструкція: «Sej jest' dar: Matfej, Marko, Luka i Joan, i učat' vsja narody glagolušče: «Jeliko lěpotu svojim dušam vidite, lubite i radujte sja!»

4. С: «хотѣтъ», Сб і П: «хотеть», Г: «хощеть»; С: «грѣховъ тьмѣ», П: «грѣхъ тмоу», Г і Сб: «грѣховъ т'моу»; С: «тьмѣ», інші тексти: «тлю»; С: «горѣштаго», П: «горѣцаго», Г і Сб: «горо шаго». Реконструкція: «Jelikože chosčet' grěchov t'mu otvřešči i mira sego tiju otlo-

žiti i jeliko žitije rajskoje obrjesti i izběžati ot ognja gorjaščaho, vnušite nynja ot svojego umal»¹.

5. П: «родъ», інші: «народъ»; П: «^тω Б̃а бо приде», інші: «^тω Б̃а приде»; П: «кже», інші: «иже»; С: «доуша ч'ловѣчьскыя», Сб і Г: «дүше члвчьскык», П: «дше члвчьскіе»; С: «вса готова», Г: «в'са готова». Реконструкція: «Slyšite slověnskyj narod ves', slyšite slovo, ot Boga bo pride, slovo, ježe kormit' duša čelověčeskyja, slovo, ježe krepit' serdca i umy, slovo vsja gotovaja Boga poznati».

6. П: «оноу», інші: «окоу»; С: «видаштоу», Г: «видешоу», Сб і П: «видещоу»; П: «нъ в'се ни лѣпо ни видимо», інші: «нъ в'се безъ свѣта нѣсть лѣпо видимо»; П: «дша всака», інші: «в'сакаа дша»; П: «яко рабии соуще и како», інші: «раи бжи гавляющи». Реконструкція: «Jako že bo bez světa radost' ne budet' oku vidjašču tvarj vsju božiju, no vse bez světa něst' lěpo vidimoje (вар[іант]: «ni lěpo ni vidimo»), tako i vsjākaja duša bezslovesna, ne vidjašči božija zakona dobrě, zakona knižna, duševnago zakonà jako raba sušče»².

7. П: «не слышавъ можеть», інші: «слышавъ не можеть»; П: «паче же всего», інші: «паче сего». Реконструкція: «Kuj bo sluch gromnago tutna ne slyšav možeť Boga bojati sja? Nozdri že paky cvěta ne uchajuščii kako rozumějut' božije čjudo? Usta bo, jaže sladka ne rozumějut', jako kamena tvorjat' čelověka. Pače že sego duša bezbukovna mertva javlajet' sja v čelověčech».

8. П: «^толоучити», інші: «^толоучить»; Г: «имоуще», Сб: «имоуще», С: «имаште»; П: «слышоуще», Г і Сб: «слышешце», С: «слышаште». Реконструкція: «Se že vse

¹ Трудно зрозуміти, для чого проф. Соб[олевський] побачив у тих зовсім ясних словах аж два пропуски в тексті і подав у своїй віршовій реконструкції замість них просту безмислицю: „Елико убо ... Люби те убо ... Грѣховнѣну же тьму отьложити“, коли в рукописі тут ані раз нема „убо“, і речення не виявляє ніякої хиби.

² В обох рукописах те речення попсоване, та вар[іант] П має важний додаток, який дозволяє реконструювати кінець сього речення ось як: „Jako raba javlajet'sja i raja božija (isajet' sja)“.

zamyšľajušče, bratije, glagolem svēt podobajušč, iže čeloveky vsja otlučit' ot žitiya skot'ska i pochoti, da ne um imušče nerazumen, tuždiim jazykom slyšašče slovo jako mēdna zvona glas slyšite».

9. С: «оуча», інші: «оуче»; С: «въздам», інші: «въздае»; С: «словесь патъ», інші: «словесьь петъ»; П: «все братина», інші: «прочии». Реконструкція: «Se bo svjatyj Pavel uča reče: «Molitvu svoju Bogu vzdaja přēzde jako chošču sloves pjat' izrešči s razumom, da i pročii bratija razumějut', peže t'mu sloves nerazumen». Отсе речення не зовсім ясне. Наведені в нім слова апостола Павла з першого послання до коринфян (XIV, 19) у Кристинопольським Апостоли з XII в. виглядають ось як: «Хвалю Б̄а моєго ѿ всѣхъ васъ, паче же языки глѹ; нѣ въ цркви хоцю патъ словесь оумомъ глѹти, да и ины наоучю, неже тьму словесь юзыкомъ». Передаючи ті слова з французького критичного перекладу Едуарда Рейсса на нашу мову, побачимо ось що: «Дякую богу, говорю язиком більше, ніж ви всі, але на зборі волю промовчати п'ять слів своїм розумом, аби навчити також інших, ніж 10000 слів язиком». А що значило у Павла говорити язиком, про те читаємо ось що в рядках 2—18 того самого розділу: «Бо той, хто говорить язиком, не говорить до людей, лише до бога, бо (з людей — вставка І. Франка.— *Ред.*) ніхто не розуміє його; в своїм захваті він говорить таємні речі. Натомість той, хто говорить як пророк, звертається до людей; навчає, впоминає, потішає їх. Той, що говорить язиком, наставляє сам себе, а хто говорить як пророк, наставляє громаду. Бажаю, аби ви всі говорили язиком, але волю, аби ви пророкували, бо пророк більший від того, хто говорить язиком, щонайменше в тім разі, коли сам не толкує своїх слів, аби громада мала з них душевну потіху. І справді, брати мої, якби я прийшов до вас, говорячи язиком, яку користь мали би ви з мене, коли б я не говорив до вас чи то на основі об'яви, чи на основі моєї науки як пророк або як учитель? Адже й музичні інструменти, бездушні, такі як флет або гітара, коли не видають виразно уложених звуків, то як же пізнати арію, відіграну на одним або другим? І коли барабан гудітиме безладно, то хто ж зрозуміє бойовий сигнал? Так само й ви, коли своїми устами не будете виголошувати виразних слів, то хто ж знатиме, що говорите? Будете говорити на вітер. Маємо, скажу так, багато різних го-

ворів на світі, і кождий має своє значення. Та коли я не знатиму значення якогось говору, буду чужинцем для тих, що говорять ним, і вони будуть чужинцями для мене. Тому той із вас, хто говорить язиком, повинен молитися, аби мав також дар толкування. Бо коли я молюся язиком, то молюся в захваті, а тоді мій розум не творить зовсім нічого»¹.

10. С: «сказаѣшти», інші: «сказаюЩИИ»; С і Г: «правинам'», П і Сб: «прави намь». Реконструкція: «*Kyj bo člověk ne rozumějet, kyj ne priložit' pritča mudryja, skazajušcija besědy pravu pam?*»

11. С: «тла», Г і Сб: «т'ла», П: «тлѣ»; С: «плѣтѣхъ», Г і Сб: «плѣтєхъ»; С: «тлѣѣшти», Г і Сб: «тлѣюЩИИ», П: «т'леще»; С: «гнѣѣшти», Г і Сб: «г'ноѣЩИИ», П: «гноѣЩИИ»; Г і Сб: «в'сакаа дѣша», П: «дѣша всака»; Г і Сб: «опадѣть», С: «отѣпадетъ»; Г і Сб: «слышитъ», П: «слышетъ». Реконструкція: «*Jako že bo tlja v plotěch nastoit' vse tlašci i pače gnoja gnojašci, jegda svojego brašna ne imat', tako vsjakaа duša отpadajet' žizni božija ne imušci života, jegda slovese božija ne slyšit'*».

12. С, Г і Сб: «паки прит'чю», П: «притчю паки»; С, Г і Сб: «не вѣсть правы», П: «нѣсть правыи»; Г і Сб: «сѣмени падающоу», П: «сѣмене падающа»; С: «срдѣцихъ», Г і Сб: «срдцихъ»; С: «дѣжда божими боукъвами», Г і Сб: «дѣжда бжи боуквъ»; остатніх чотирьох слів сього зачала в П нема. Реконструкція: «*Jnu že paky pritčju mudru zělo da glagoljem. Čelověki ljubjašciiesja, chotjat' rasti božiim rastom. Kto bo vjery sija ne věst' pravu, jako sěmeni padajušču na nivě, tako na serdcach čelověčeskich trebě jest' doždja božiich bukv, da vozdrastet' plod božij*».

Форма «трѣбоюЩИИХЪ» у тім реченні, на мою думку, через помилку переписувача була приноровлена до попередніх слів «на срдцихъ члѣвскихъ» зам[ість] первісного «требѣ ѣсть», якою домагається значення речення. В першій реченні сього зачала в формі «хотеще» треба бачити помилку переписувача, який, не розуміючи думки, висловленої в тім реченні, уподобив первісне «хотятъ»

¹ Edouard Reuss. Les épîtres Pauliniennes, tome premier (La Bible. Paris, 1878), ст. 237—238.

до попереднього «любашце сѧ» і написав також «хотаще», чим затемнив значення цілого речення.

13. Отсе зачало сильно попсоване, правдоподібно через пропуски або переставки слів при переписуванні трудного вже й без того тексту. В тексті П читаємо: «Кто можетъ притче всеобличающе безы книгъ ѡязыки не въ гласѣ смысльнѣ глѹща. Ни аще ѡязыки вса оумѣють, можетъ сказати немощь сихъ». У Г, С і Сб читаємо: «Паче к'то можетъ прит'че в'се обличающее безъ книгъ ѡязыки не въ глѣсѣ с'мысльнѣ глѹща оубо, ни аще ѡязыкѣ в'са оумѣють, можетъ оказати немощь сихъ». При реконструкції сього тексту я позволяю собі в першій реченні вставити лиш одне дієслово «разоумѣти», якого домагається зміст сього речення, і переставити деякі слова, по чім виходить ось який текст: «Pače kto mozet' bez khig razuměti pritča vsja obličajuščaja jazyky ne v glasě smyslně glagoljušča? Ubo ni ašče jazyki vsja umějet', mozet' skazati nemošč ich».

14. С: «кажѧ», інші: «каже»; П: «назы», інші: «нази»; П: «сьпротив'никомъ дшѣ нашихъ», Г і Сб: «сь против'никомъ дшѧмъ нашимъ». Реконструкція: «Обаče svoju pritčju da pristavlju, mnog mu v malě rěči kaža. Nazi bo vsi bez knig jazyci, brati sja ne mogušče bez oružija s protivnikom duš našich. gotovı v plěn muku věčnyja».

15. П: «Юже», інші: «Иже»; П: «любите», Г і Сб: «любетъ», С: «любатъ»; П: «гснє», Г і Сб: «гснѣ», С: «господьнѧ»; П: «троуше ... вельми», Г і Сб: «ськроушающе», С: «ськроушаѧште». Реконструкція: «Jže bo jazyci ne ljubite vraga, brati že sja s nim mysljašče zělo, otverzěte prilěžno umu dveri, oružije prijemše tverdo nynja, ježe kujut' knigu gospodně, glavu sokrušajušče (вар[іант]: «trušče») neprijazni velmi».

16. С: «сиѧ», інші: «сиѣ»; П: «иже бо», інші: «иже»; П: «крѣпить», інші: «оукрѣпить»; П: «просєще къ Боу доброу», інші: «приносєще доброу къ Боу». В тім реченні дещо неясне наслідком пропущення в пізніших відписах кількох слів, які далі подано в гранчастих скобках. Реконструкція: «Vukvy bo sija iže primet', (primet'. — I. Ф.) mudrost', (juže. — I. Ф.) Christos glagolet' i (jaže. — I. Ф.) duša vaša ukrepiť apostoly že s proroky, vsja

vo sich slovesa glagoljuščija podobna budut' vraga ubiti, pobědu prinosjašče dobру k Bogu».

17. П: «бѣжеше», Г і Сб: «бѣжещи», С: «бѣжашти»; П: «тлєгноєвнїѣ», Г і Сб: «т'лє г'ноєв'ныѣ», С: «тлєгноєв'ныѣ»; П: «стоюще», Г і Сб: «стоюще», С: «стоюще». В отьому реченні також не все ясно, наслідком непорозуміння пізніших переписувачів. Речення затемнено через надмір причасників, що правдоподібно заступили місце інших форм. І так зараз на початку форма «бѣжеше» стоїть правдоподібно зам[ість] імператива «бѣжите» або «бѣгайте», а «навльше се» в дальшій реченні стоїть замість форми будучого часу «навите сѧ». Прийнявши такі поправки, будемо мати ось яку реконструкцію: «Ploti bĕgajte tija gnojevnyja, ploti jejaže život jako vosně, ne padajušče, krĕpko že stojašče, ko Bogu javite sja jako chrabry(i) stanete odesnuju božija přestola, jegda ognĕm sudit' jazykom, radujušče sja so angely vo věky prisno, Boga slavjašče milostivago».

18. Всі тексти мають перше слово «внѣгда», на мою думку, через помилку, зам[ість] «всегда». Так само дієпричасник «поюще» заступив тут правдоподібно первісний імператив «пойте».

П: «виноу», інші: «в'сегда». Прийнявши ті поправки, виходить текст ось який: «Vsegda knižnymi pĕšnmi Bogu pojte ėeloveky milujušėemu, jako tomu podobajet' vsjaka slava, ėest' že i chala božija vsegda (вар[іант]: «vinu») so otcem i so svjatym duchom vo věky věkom ot vseja tvari, amiñ».

Про авторство сеї передмови до перекладу Євангелія, на мою думку, не повинно бути навіть суперечки. Скупа на слова, а багата на образи, високопоетична мова, що деякими особливостями, такими як «слово букєв'ноє», або «дша безь боукєвь», свідчить про дуже давнє походження, простота стилю, злучена з глибиною релігійного почуття та щирістю чоловіка, свідомого своєї великої та важної місії, все те вказує на мужа, яким не міг бути ніхто інший, як тільки Костянтин, перший перекладач Євангелія на церковнослов'янську мову.

Та маємо одно досить важне безпосереднє свідоцтво, що вже дуже давня, власне, південноруська традиція признавала сеї твір Костянтинові Солунському. В наведенім

вище уривку «Прогласія» південноруської редакції, який опублікував проф. Соболевський, маємо додаток у тексті, якого нема в сербських редакціях, а власне слова: «Все сіе сбысть ся въ седмый вѣкъ съ». Проф. Соболевський завважує в своїй петербурзькій публікації («Материалы», ст. 18, нота 2), що ті слова для нього неясні, хоч проте він помістив їх у свою віршовану реконструкцію. Трудно допустити, аби ті слова були відгуком староруської традиції, аналогічним до загадкових слів у «Словѣ о полку Игоревѣ»: «На седьмомъ вѣцѣ Троіани». Безпосереднім джерелом того речення в староруській редакції «Прогласія» можна натомість уважати слова дуже давньої, може ще в Паннонії або в Болгарії не пізніше як у першій половині X в. написаної «Похвалы св. Кириллу и Мефодію», в якій читаємо, що ті мужі були зіслані від бога як наступники пророків, апостолів, мучеників, святих мужів і вчителів, «ѡже сѧ и събысть въ 7 вѣкъ нашъ»¹. Слово «вѣкъ» значить століття, а може, й тисячоліття від сотворення світу відповідно до візантійського та церковнослов'янського літочислення. Невважаючи на загальну стилізацію, те речення можна вважати доказом, що вже тоді вважав дехто на Русі Костянтина Солунського автором «Прогласія».

СТАРОРУСЬКА ЛЕГЕНДА ПРО КОСТЯНТИНА Й МЕФОДІЯ

На сю легенду, скільки мені відомо, досі не звернули уваги дослідники життя та діянь слов'янських учителів, хоча вона заслугує на увагу вже хоч би тим, що дійшла до нас у найстарішій київській літописі, списанім коло половини XI в., а також тим, що, неважаючи на свою залежність від мораво-паннонського джерела, подає деякі подробиці відмінно від нього і, може, навіть ближче до історичної правди. Ся легенда поміщена в нашій найстаршій літописі під р. 898² як продовження літописного

¹ *Fontes rerum Bohemicarum, t. 1. Vitae sanctorum. Prameny dějin českých, vydavane z nadani Palackého. Díl I. Životy svatých. V Praze, 1872, st. 59.*

² Полное собрание русских летописей. Том второй. Ипатьевская летопись. Издание второе. С.-Петербург, 1908, стовпці 17—20; фотолітографічне видання: «Повѣсть временныхъ лѣтъ»

оповідання про перехід угрів біля Києва. Вона починається досить недоладною запискою про розселення слов'ян у тім часі: «И начаша воевати Оугре¹ на Грѣкы², и пополониша³ землю Фрачьскую и Македоньску⁴ доже и до Селуна, и⁵ начаша воевати на Мораву⁶ и на Чехы⁷. бѣ бо⁵ единъ языкъ⁸ словѣнскъ⁹. Словѣнѣ¹⁰ же сѣдаху по Дунаю¹¹, ихъ же приаша Оугре¹, и Моравы¹², и⁷ Чеси и Лаховѣ¹³, и Полане, іаже нѣ¹⁴ зовема¹⁵ Русь. Симъ пѣрвѣ¹⁶ положены¹⁷ книги¹⁸ Моравѣ¹⁹, іаже и⁵ прозва²⁰ са грамота словенская²¹, іаже, грамота ес в Руси и Болгарехъ²² дунаискихъ». Не вдаючися наразі в розбір історичної вартості сеї записки та шукання за її джерелом, подаю дальше оповідання на основі фотолітографічного тексту т[ак] зв[аного] Іпатського літопису в тій віршованій формі, в якій воно тут зложено, зазначуючи в нотках відміни Лаврентієвої редакції¹.

Словѣномъ живущимъ¹ крѣщеннымъ²

И княземъ ихъ Ростиславъ и Стополкъ³ и Коцель,

Послаша къ црю Михаилу глше:

«Земла наша крѣщена,

И нѣс⁴ в⁴ нас оучитель⁵,

Иже бы нас⁶ оучилъ⁷ и казалъ⁸

И протолковалъ стѣи книги.

Не разумѣемъ бо⁹ ни грѣчьскому¹⁰

языку, ни латиньскому¹¹,

оны бо ны¹² инако¹³ оучать,

А друзии¹⁴ инако¹⁵,

Тѣмъ же не разумѣем

Книжнаго разума¹⁶, ни си¹⁷ ихъ.

А¹⁸ послете¹⁹ ны оучителя²⁰,

Иже могутъ ны²¹ сказати

Книжныя словеса и разумъ ихъ».

по Іпатському списку. Спб., 1871, ст. 18—20. 1. Оугри, 2. Греки. 3. поплѣниша. 4. Фрачьску и Македоньску. 5. нас. 6. Мараоу. 7. Чехи. 8. языкъ. 9. Словѣнескъ. 10. Словѣни. 11. Дунаєви. 12. Моравы. 13. Лахове. 14. нынѣ. 15. зовема. 16. первое. 17. преложены. 18. книги. 19. Маравѣ. 20. іаже презва. 21. Словѣнська. 22. болгарѣх.

¹ Фотолітографічне видання: «Повѣсть временныхъ лѣтъ» по Лаврентієвському списку. Спб., 1872, ст. 16—18. 1. жиоущимъ. 2. крѣщнимъ. 3. Стпль. 4. оу. 5. оучителя. 6. бы ны. 7. наказаль. 8. пооучаль нас. 9. нас. 10. грѣчьску. 11. латыньску. 12. ны. 13. онако. 14. они бо ны. 15. онако. 16. образа. 17. силы. 18. И. 19. послѣте. 20. оучителя. 21. ны могутъ.

Се слышавъ²² Михаилъ цсрь
Съзва философы вса
И сказа имъ рѣчи вса словеньскихъ²³ князь
И ркоша²⁴ философы²⁵:
«Есть мужъ в Селуни, именемъ Левъ,
И²⁶ суть оу него снове
Разумиви азыку²⁷ словеньску²⁸,
И²⁹ хытра два³⁰ сна оу него и³¹ философа».

Се слышавъ цсрь посла по на
В Селунь къ Лвови³² глѣ:
«Пошли³³ к намъ³⁴ сна свои
Мефедья³⁵ и Костантина!»

Се слышавъ³⁶ Левъ въ скорѣ посла я.
И придоста къ³⁷ цсрви,
И рече има цсрь³⁸:
«Се прислала са ко мнѣ словеская³⁹ земля
Просаще⁴⁰ оучителя себѣ⁴¹,
Иже бы могль имъ истолковати⁴² стыя книги⁴³,
Сего бо желают⁴⁴».

И⁴⁵ оумолена быста⁴⁶ цсремъ,
И послаша⁴⁷ я въ словѣнскую землю
Къ Ростиславу⁴⁸ и Стополку⁴⁹ и Коцьлови⁵⁰.
Сима же пришедъшима⁵¹
Начаста съставлати⁵² писмена
Азбуковная словеньски⁵³,
И преложиста апслъ ѝ еоуаглие⁵⁴
И⁵⁵ ради быша Словѣнѣ⁵⁶,
яко слышаша⁵⁷ величья⁵⁸ бѣи⁵⁹ своимъ⁶⁰ азыкомъ⁶¹.
По сему же преложиста⁶² пслтръ
И октаикъ и прочая книги.

Нѣци же начша хулити словеньския книги⁶³
Глше, яко не достоить никоторому⁶⁴ азыку

22. слыша. 23. словѣнскихъ. 24. рѣша. 25. философи. 26. вас.
27. азыку. 28. словѣнску. 29. вас. 30. хитра 2. 31. вас. 32. Ко ѡлго-
ви. 33. послы. 34. дод[ано]: «въ скорѣ». 35. Мефодия. 36. слы-
шивъ. 37. ко. 38. вас. 39. словѣнска. 40. просащи. 41. оучителя
собѣ. 42. протолковати. 43. гниги. 44. желать. 45. вас. 46. быста.
47. послаша. 48. Ростославу. 49. Стплку. 50. Къцьлови. 51. пришедъ-
шема. 52. съставливати. 53. словѣнски. 54. еуглие. 55. вас. 56. быша
словѣни. 57. слышиша. 58. величья. 59. бжѣя. 60. своимъ. 61. азы-
комъ. 62. приложиста. 63. Сього рядка нема в Л. 64. дод[ано]«же».

Имѣти буквѣ⁶⁵ своихъ
Развѣ Еврѣи и Грѣкъ и⁶⁶ Латины⁶⁷,
По Пилатову⁶⁸ писанию⁶⁹,

Еже на крстѣ гснм написа⁷⁰.
Се же оуслышавъ⁷¹ папѣж римскимъ
Похули тѣхъ, иже ропщютъ
На кни(жни)кы⁷² словѣньскыа,
Рѣка⁷³. «Да са исполнитъ книжное слово,
яко въсхвала тѣ Ба вси⁷⁴ языци»,
Другое же: «Вси възглють
языкы⁷⁵ различными⁷⁶ величья бг⁷⁷»,
яко ж⁷⁸ дасть имъ стѣи дхъ ѡвѣщевати.
Да аще кто⁷⁹ хулитъ словенскую⁸⁰ грамоту,
Да бу(ду)тъ ѡлучени⁸¹ ѡ цркве,
Дондеже исправатъ са⁸²,
Ти бо суть волци, а не ѡвцѣ⁸³,
яже достонть ѡ плодъ⁸⁴ познати⁸⁵ и
И⁸⁶ хранити са ихъ».
Вы же, чада божии⁸⁷,
Послушайте оучениа⁸⁸,

И не ѡринете наказанна црковнаго⁸⁹,
яко же вы наказалъ Мефодий⁹⁰ оучитель вашъ!»

Костаньтинъ же възвратиса въспагы
И иде оучитъ⁹¹ болгарска языка,
А Мефодий⁹² ѡста въ Моравѣ.
По семь же Коцель князь
Постави Мефодия⁹³ епска въ Пании
На мѣстѣ⁹⁴ стго апсла Ан'дроника⁹⁵,
Єдиногѡ ѡ 70 оучнка
Стго апла Павла.
Мефодий⁹⁷ же посади 2 попа,
Борзописца велми⁹⁶,
И преложи вса кьнигы⁹⁹ исполнь
ѡ грецька⁹⁹ языка въ словѣнѣскѣ¹⁰⁰

65. буквѣ. 66. вас. 67. Латинѣ. 68. пилатоу. 69. писанью.
70. гни напис. 71. слышавъ. 72. книги. 73. река. 74. всн. 75. языки.
76. вас. 77. бжѣа. 78. якоже. 79. хто. 80. словѣньскую. 81. будетъ
ѡлучень. 82. са исправать. 83. ѡвца. 84. плода. 85. знати. 86. вас.
87. бжѣа. 88. оученьа. 89. ѡрините наказанья црквнго. 90. Мефодий.
91. оучитъ. 92. Мефодий. 93. Мефедья. 94. столѣ. 95. ѡндроника
апсла. 96. Мефодий. 97. Скорописца зѣло. 98. книги. 99. грецьска.
100. словѣнескъ.

Шестью¹⁰¹ мѣсць, наченъ ѿ марта мѣса
До двѣе и десату и 6¹⁰² днѣи¹⁰³ октябрия мѣса.
ѿ кончавъ же достойную¹⁰⁴ хвалу
И славу Бѹ въздасть
Дающему таку блгдть
Еп̄спу Мефедью¹⁰⁵, настолнику Андронику¹⁰⁶.

Тѣмже¹⁰⁷ словѣнску языку¹⁰⁸
Есть оучитель Андроникъ¹⁰⁹ ап̄слъ.
Моравы бо доходилъ¹¹⁰
И ап̄слъ Павель и¹¹¹ оучилъ ту;
Ту бо е̄с Илурикъ¹¹², его же доходилъ ап̄слъ Павель,
Ту бо баша Словѣни п̄рвѣе.
Тѣмъ же словѣнску языку
Оучитель есть Павель,
ѿ него же языка и мы есме Русь.
Тѣмъ же и намъ Руси
Оучитель есть Павель ап̄слъ,
Понеже оучилъ есть языкъ словѣнскъ
И поставилъ есть еп̄спа
И намѣстника по себѣ
Андроника словѣнску языку.

А словѣнскъ языкъ и рускыи ѿдинъ.
ѿ Варагъ бо прозваша сѧ Русью,
А п̄рвѣе бѣша Словѣне;
Аще и Полане зваху сѧ,
Но словѣнская рѣчь бѣ.
Пола(на)ми же прозваша сѧ,
Занеже в полѣ сѣдаху,
языкъ (же) словѣнскыи бѣ имъ единъ.

Найважніша різниця сеї староруської легенди від паннонської лежить у тім, що вона нічого не знає про побут Костянтина в молодих літах у Константинополі, про його місії до сарацин та хозар ані про військову службу Мефодія.

101. 6. ю. 102. двѣсату и 6. ю. 103. днѣ. 104. достоинно. 105. Мефодью. 106. настольнику Ан̄дронику. 107. тѣмже. 108. языку. 109. Оучитель есть ан̄дронигъ. 110. в Моравы бо ходилъ. 111. вас. 112. Илурикъ. Далі в Л. бракує кількох карток рукопису. На початку ст. 19 фотолітографічного видання дописано пізнішою рукою: «Здѣ много листовъ нѣтъ». Порівнявши сей текст із виданням Іпатієвої копії, бачимо, що в Лаврентієвім рукописі бракує щонайменше 5 карток, від р. 6407 до р. 6430. Пропущено головню часи Олега та його договори з греками.

Обох братів посилає візантійський цар до Моравії та Паннонії на просьбу всіх трьох тамошніх князів, де вони винаходять слов'янське письмо і перекладають дещо з книг Нового завіту, а потім Псалтир, Октоїх та інші богослужební книги. Про кінець Костянтина не знає наш літописець нічого, але подає знов самостійну звістку, що він, вернувши з Паннонії, пішов учити болгар. Про побут Костянтина й Мефодія в Римі наш літописець не знає також нічого, але проте зазначає досить загальними словами, що папа римський похвалив та потвердив слов'янську грамоту і загрозив відлученням від церкви усім тим, що не признають її рівноправності з грецькою та латинською, розуміється, в богослужінні. З натиском підносить наш літописець при кінці свого оповідання той факт, що Мефодій був єпископом Паннонії і сидів на столиці св. Андроніка, ученика Павлового, та що християнство в Іллірику, який наш літописець уважає первісним гніздом слов'янства, було насажене самим апостолом Павлом, і що таким способом апостол Павло являєть[ся] першим учителем слов'ян, у тім числі також Русі. Викладом про однастайність та спільне походження слов'янських племен кінчиться наше літописне оповідання.

Не зайвим буде тут подати те, що подає наша церковна традиція про апостольство Павла та його ученика Андроніка. В реєстрі апостолів, якого авторство приписують раз Іполитові, а тоді Дорофееві, єп[ископові] тирському, читаємо про ап[остола] Павла, що він рік по вознесенії Ісусовім увійшов на апостольство і, почавши від Єрусалима, дійшов аж до Іллірика, Італії та Іспанії, проповідав Євангеліє 33 роки, а при Нероні в Римі потерпів мученицьку смерть і був там похований («Пам'ятки українсько[ї]-руської мови і літ[ератури]», т. III, ст. 2—3). Про Павлового ученика Андроніка, про якого згадує Павло в дописці до свого послання до римлян (гл. XVI, 6), де називає його своїм свояком і спів'язнем і додає, що він був християнином іще перед ним, читаємо в проложнім житії: «Сей Хвѣ мчнкъ и апслъ всю вселеннѹ тако нѣкый крилатъ ѡбтекъ прелестъ ѿ ѡснованіа истръже Хѣ исповѣдаа, и послѣднѹ имѣа предивнѹю Йоунию, миру оуже съмираючи и Хѹ единому живущи. Тѣм многіа къ бгоразумію приведши, идолскыа же домы развратиша и цркви бжствен-

ныя повсюду сьзидаша и дхы нечистыя ѿ человекъ прогнаша и стрсти недужныя врачеваше ѿбщим дльгом тако члци естеством суще преставиша са. Сих великій Павелъ въ римстѣй епистолѣи въспоминаеть: «Цѣлуйте Андроника і Оунію». Реестр епископа Дорофея подає, що Андронік був епископом у Паннонії, але старші джерела знають тільки, що він жив у Ефесі («Пам'ятки», III, ст. 218).

Отсе літописне оповідання, зложене віршами, являється суцільною та літературно заокругленою історичною сагою, яку треба признати частиною первісної кийвської літописної повісті, зложеної віршами. В обох редакціях нашого найстаршого літопису ся сага попереджена прозовою допискою, яку можна вважати додатком пізнішого редактора, що укладав давніші поетичні оповідання в хронологічну канву і уважав потрібним сяк або так пришивати їх до неї.

Найважніший у нашій літописній записці натяк на напад угрів на Македонію та Солунь. Про сю подію, про яку стрічали ми згадку вже вище в солунській легенді, знаходимо досить просторе оповідання в Георгія Амартола, яке вважаю потрібним подати тут у перекладі на нашу мову. Почну з трохи дальшого часу, аби дати поняття про спосіб писання того візантійського літописця.

«За панування Михайла I Рангабе* (811—813) вийшов Крум, воевода Болгарії, проти християн. Михайла побито, а Лев Вірменин* ув'язнив його і зробив[ся] царем (813—820). Проти нього вийшов Крум і окружив місто. Зранений від Льва Вірменина, він вернув до Болгарії і вислав до церкви св. Маманта, аби взяти відтам спіжевий зодіак, що був у тій церкві. Напавши на Адріанополь, він зайняв те місто і вивів відтам 10000 мужів, окрім жінок, та поселив їх усіх за Дунаєм. (Крум умер 815 р.).

За панування цисаря Теофіла* (829—842) був у Македонії воевода на ім'я Кордиль, що мав сина на ім'я Барду, сина дуже здібного; сього полишивши на воеводстві в Македонії та в околиці по сей бік Дунаю, сам удався до Теофіла і, знайшовши в нього ласку та пізнавши, чого хоче, вислав кораблі, аби забрати (тих полоняників) і привезти до столиці. А в Болгарії панував тоді Бальдімер, потомок Крума, а отець Симеона*, що був пізніше болгарським царем»¹.

¹ Хронограф Георгія Амартола, изданний] Э. Г. фон Муральтом. С.-Петербург, 1859, ст. 724—725.

Тут у візантійського літописця очевидна помилка, бо Бальдімер (Володимир) був сином царя Бориса I, в хрещенні названого Михайлом, і панував по його уступленні з престолу в рр. 888—893, а його наступник Симеон був не його сином, тільки братом. Події, які описує далі Георгій, відбувалися, очевидно, не за панування Бальдімера, але в початках панування Бориса I, і то в часі, як се можемо бачити з солунської легенди, коли він іще не був самовладним царем Болгарії, яким був у рр. 852—888, а одним із многих удільних князів болгарських.

«Прирадив раду,— оповідає далі Амартол,— весь народ із жінками та дітьми вийти до грецького царства. Михайло Болгарин вирушив до області Солуня і почав переходити її зі своїм добром. Довідавшись про се, начальник області виступив проти них до війни. Для тої війни македонці зробили своїми провідниками Цанцеса та Карділя і, вдаривши на болгар, многих побили, а деяких забрали в неволю. Не можучи пройти далі, болгари покликали угрів, обіцяючи віддати їм усе добро македонців. Прибули також царські кораблі, аби взяти їх до столиці. Як стій збрали гунни безмірну силу, а греки, бачачи їх, зі слізьми почали молитися: «Боже святого Адріана, поможи нам!» Але турки (ті ж мадяри) мовили їм: «Віддайте нам усе своє добро, а самі йдіть, куди хочете». Вони не згодилися на се, але, виступивши до бою, боролися три дні, а четвертого почали всідати на свої кораблі. Бачачи се, турки налягали на них від п'ятої години аж до вечора. Відбито поганців, і переслідували їх македонці. Коли ж настав вечір і вони хотіли спочити, гунни знов ударили на них. Тоді виступив молодий македонець на ім'я Лев, із роду Гомостів, що пізніше був начальником дружини, та інші визначні македонці, і відбили та прогнали їх. Потім, вернувши, посідали на кораблі, відплили до царя, а одержавши від нього почесні, вернули назад до свого краю, Македонії» (Op. cit., ст. 725—726).

Не все ясне в тім оповіданні, але важне поперед усього те, що маємо в нім невідомий досі в науці епізод із життя македонця Льва, солунського войовника, в яким правдоподібно треба бачити вітця Костянтина й Мефодія. Щодо часу сього нападу болгар та угрів на Солунську область, ні в яким разі не можна допустити вищезгаданої комбінації А. А. Куніка про 855 р., а треба покласти його значно вчасніше перед р. 852.

Вертаючи до нашого літописного оповідання, не зайвим буде зазначити тут різниці між обома його редакціями. І тут, як і в інших уступах, бачимо в Іпатській (властиво Печерській) редакції старший, повніший і поправніший текст, ближчий до народної української мови, коли натомість у Лаврентієвім тексті більше помилок, непорозумінь, а навіть один пропуск цілого рядка, спричинений недоглядом писаря, що перескочив із подібного слова на подібне, пропустивши один рядок тексту. Та з другого боку, треба завважити, що й Лаврентієва редакція захувала декуди ліпші та поправніші форми слів, що могли належати до первісної редакції. Виходить із сього, що в обох редакціях маємо відписи двох різних оригіналів, тільки з тою різницею, що в Печерській редакції той оригінал заховано старанніше та повніше, а в Лаврентієвій переписувано оригінал досить недбало та підгонювано декуди язикові форми на церковнослов'янський лад. Найважливішим доказом сеї тенденції треба вважати систематичну заміну букви Ъ буквою ЪІ, хоч ся заміна, як кожда штучна інновація, не скрізь видержана консеквентно.

Писано 14—20 цвітня 1913

БОЛГАРСЬКА ЛЕГЕНДА ПРО СВ. КОСТЯНТИНА

Т[ак] зв[ане] паннонське житіє Костянтина складається, як відомо, хоч досі не признано загально в науці, з двох частей, які науково треба студіювати кожду окремо. Одна часть, се властиве оповідання, а друга, се три спори («прѣнія») з сарацинами, жидами та римо-католиками, т[ак] зв[аними] триязичниками*. Наукової аналізи, особливо сеї другої часті, необхідно потрібною для сього діла історичною порівняльною методою, досі, скільки мені відомо, не зроблено, хоч матеріал для сього досить багатий і досить легко доступний.

Новиною на тім полі, щонайменше для західноєвропейської науки, являється коротка редакція житія Костянтина, в якій зовсім нема спорів, а оповідання, хоч у переважній часті подробиць досить близько підходить до паннонської легенди, все-таки має деякі нові подробиці, головно про молоді літа Костянтина та про його діяльність на болгарським ґрунті перед місією до Моравії. Текст сеї легенди

відомий у Росії ще від р. 1857 і називається там (у Більбасова*, Воронова та Соболевського) «Успенієм» від першого слова копії Гільфердінга, хоча три копії, а власне Григоровича* та дві львівські, мають заголовок «Житіє и жизнь». Оттим-то я вважаю відповіднішим називати сю легенду болгарською, тому що найважливіша новість, яку має ся легенда супроти паннонського житія, се відомість про апостольську діяльність Костянтина в Брегалниці, місцевості, значно віддаленій від Солуня. Думаю, що відповідніше буде назвати сю легенду болгарською, а те грецьке житіє Климента-єпископа, яке досі прийнято називати болгарською легендою, назвати відповідніше грецькою, бо се одинока пам'ятка того циклу творів, що торкаються Костянтина й Мефодія та їх учеників, написана грецькою мовою.

Коротке оповідання про життя Костянтина знайшов я в рукописі XVI в. Львівської університетської бібліотеки (сигн[атура] I, B, 1), в яким міститься 29 похвальних слів різних грецьких отців церкви на неділі великого посту та страсного тижня, а над то 12 житій. Невважаючи на своє південноруське походження, сей рукопис виявляє надзвичайне багатство болгаризмів з надуживанням у правописі букв ж і џ. Варто зазначити, що між житіями міститься тут дуже просторе житіє Йоана Златоустого, написане Георгієм, архієпископом александрійським (к. 492—779), але з великою прогалиною всередині, а також замітна пам'ятка староболгарського письменства, Похвала Костянтину й Єлені, написана Євфимієм, патріархом тирновським, що в мові та правописі виявляє текст, далеко давніший від того, який по іншим рукописам опублікував проф. Калужняцький* у збірці творів того патріарха.

Другий текст того самого оповідання міститься в рукописі з XVI в. збірки о. А. Петрушевича у Львові (Бібл[іотека] Нар[одного] дому, рукоп[ис] Петрушевича, ч. 2), дуже близький до попереднього тексту, тільки з деякими сербізмами обік болгаризмів. Дещо з того житія опублікував д-р Іларіон Свенціцький у своїм «Описі рукописів Народного дому з колекції Ант[она] Петрушевича», частина перша («Українсько-руський архів», т. I). У Львові, 1906, ст. 108—109.

Ся невеличка пам'ятка староболгарського письменства була уперве опублікована ще в р. 1857 у тих самих «Извес-

тиях» Петербурзької Академії наук, де було опубліковане «Прогласіє», і знайдена тим самим О. Ф. Гільфердінгом, який додав до неї короткий звіт про свої нові наукові знахідки та зносини на сербській території. Читаємо там між іншим: «Шановному митрополитові Призрена* та Скутари* Мелетію завдячую, крім многих інших рукописів, одержання одного, в яким, між іншими поученнями та житіями, міститься також під д[нем] 14 лютого коротке житіє св. Кирила Філософа і похвала архангелам Михаїлові та Гавриїлові, написана Климентом-єпископом. Рукопис формату folіo, писаний на папері, без початку й кінця, письмом із кінця XV або з початку XVI в., сербським правописом, у яким, одначе, там і сям трапляються њ і ж, [що] свідчить про те, що переписник мав перед собою болгарський оригінал».

Відміни сього тексту від обох львівських, зведені у мене дальше, показують обік численних сербізмів також немало відступів та непорозумінь у тексті, які можна поправити при допомозі львівських текстів.

А. Рукопис університетської бібл[іотеки] у Львові,
1, В, 1, к. 236—239

Фев. 14. Житіє и жизнь
прѣдбнаго отца нашего Квріла Філософа.
Блгслови, отче.

Сего прѣдбнаго отца нашего Квріла отчство имѣніе¹ тръславный и великий град Солоунъ, въ нем же и роди сѧ, родом сый Българинъ. от блговѣрных² и блгочъстивых³ родителей роди сѧ, имѧ же отцоу его Львъ⁴, и мтри его⁵ Маріа, богати и прѣви въ градъ томъ⁶ и блгочъстиви и страх бжій имѧше⁷ въ себѣ, огрѣбѧще⁸ сѧ от всѣкого злаго нахожденіа. и родиста сна, емоу же имѧ от стго крщеніа Констандінъ⁹. и вѣдашѧ и его¹⁰ доилници¹¹, да и въспитаеть. он же не хотѣаше сѧ¹² дойти от тоуждего съсца, тъкмо от своеж мтре.

Мти же его въспитавши и наказавши въ блгочъстіи и въ блговѣрїу¹³, и дошѣдшоу до възраста сщцу¹⁴ вѣдашѧ и на оученїе книгам. тѣй же младенець видѣ въ снѣ нѣ-

котораго мѣжа стояща и показаша⁹ емоу двѣца, и гла къ нему: «Констандине, аже хоцещи, избери себѣ».

Он же видѣвъ единѣ двѣца краснѣ, с каменіем и бисром оукрашенѣ, еи же има Софїа, и похъ ж¹⁰ себѣ.

Тѣи же Констандинъ¹¹ из млада чистотож яко аггль оукланѣа сѣ и бѣгаж житейских сластей и прѣбыва¹² прсно въ шалмѣх и пѣних¹³ и послушаниі дѣховных, въсегда^d единъ пѣт гона.

Слышав же логоветъ црѣвь ѡ добродѣтели¹⁴ его посла дань. тѣи же пришед въ Константинъград, и тѣи оучив сѣ съ сестричищем^h Михаила црѣ. и въ третій мѣсь навѣкъ граматикѣж и геометріѣж и ѡ миру оу Льва и Фотѣ[а], и въсе философское оученіе навѣкъ, и риторикѣж и арифмитики¹⁵ и астрономїи же и музикїи¹.

Бѣше же тогда Іоанъ патрїархъ цроградскыи ересь въздвигнѣлъ¹⁶ и хоула на стѣи иконы, и от стѣо събора от стола съврѣженъ быст. пришед' же Констандинъ Философ' къ нему и посрами же и поправъ злочѣстивѣа ересь его.

По том же шед въ Брѣгалницѣж и обрѣт ѡт словѣнскаго азыка нѣколико крщенѣх, и елицѣх же не обрѣт¹⁷ крщенѣх, он' же крстивъ их и приведе на православнѣа вѣрѣ. и написавъ имъ книги словѣнским азыком, и сих, иже обрати¹⁸ на вѣрѣ хрстіанскѣа, 54 тысяща¹.

Быст же въ Срацинох съпрѣнїе³ ѡ³ стѣи троици. и и послаша Срацин не къ Михаилоу црю ѡ стѣи троици и ѡ православнѣи вѣрѣ. он' же посла въ скорѣ¹ философа тамо ити. он' же шед обличив Махметовѣ нечѣстивѣа ересь, и быша посрамлени от философа, и напоишѣ обаанием^k съ ядом. он' же бжїеж блгдтїеж¹⁹ неврѣж — день быст от обаанїа^k их.

Послани же быша посланници³ ѡ^t Хазарїеж^e княза гаггана къ Михаилоу црю ищѣще^m члѣка, въ еже наоучити ихⁿ православнѣа вѣрѣ хрстіанскѣа, понеже и еще имъ не сщем хрстіаном нападаахѣ на них Срацине и Еврее,

¹ [Рукопис]: муосїи.

привести их на своѣ нечѣстивѣа ересь. црѣ же Михаилъ²⁰ посла Константина Философа съ братомъ его Меѳодіемъ. они же шедше до Херсона наоучиша¹ сѧ жидовской бесѣдѣ и книгамъ, на осмѣ части² граматикѣ прѣложивъ. и обрѣтѣ тоу самарѣнина и самарейскыя книги, и на мѣтвѣ възложивъ себе, и отъ Бѣ разоумъ въсприемъ чѣсти начатъ книги тыа, и крсти того и сна его. И слыша тоу, како и стѣй Климентъ и еще въ мори лежитъ, сътворивъ мѣтвѣ и оубѣждѣ архіепсѧ херсонскаго съ клирикомъ въсѣмъ, и вѣлѣзъ въ корабль. идѣщемъ же имъ на мѣсто, и отишѣвшоу сѧ морю велми, и начаша копати и пѣти. и абіе быстъ вонѣ како кадиль²¹ множайшихъ, и по томъ стѣа его мощи явиша сѧ. их²² же въземъше съ великою чѣстїа и славою вънесѣша ихъ въ градъ.

И ѡ того града изшедъ философъ^т пѣтшествоуа, и сѣратници вое вѣгрѣсти^о нападѣша нанѣ. философъ же молитвѣа сътвори и онѣхъ оубѣщавъ, и съсѣдше поклониша сѧ емоу и отпроводиша и съ чѣстїа.

И вѣлѣзшоу въ корабль^р и пѣтю сѧ ать хазарска, и изшедъ на нѣкое озеро Кавраскыих^ч горѣ. и дошедшоу же до княза хазарскаго гаггана, и тоуй събравшесѧ Срацине и Еврее съ философомъ многа прѣ сътворшиа¹. Философъ же съ братомъ своимъ Меѳодіемъ обличи злѣчѣстивѣа ихъ ересь и низложи ихъ. гагганъ же видѣвъ философа обличивша ихъ ересь, и възпи веліемъ²³ гласомъ: «Се виждѣ философа бжїеа помощїа грѣдына жидовскѣа на землѣ низвергъша, а срацинскѣа на онѣ²⁴ поль рѣкы прѣврѣже».

Константинъ же философъ наоучи въсѧ люди и гаггана православныи вѣрѣ и крсти его и 100 великыихъ мѣжеи^е и инѣхъ мнозѣхъ. гагганъ же принесе емоу многыа дары, онъ же не въсхотѣ прияти ихъ, нѣ испроси емоу множество дшѣ плѣненыхъ^с хрїстіанѣ.

И ѡшедшоу же емоу ѡтѣдоу и дошедшоу до безводныхъ мѣсть²⁵, и обрѣтѣша же водѣ сланнѣ. сътвори же ты мѣтвѣа, и оуслади сѧ вода, и пиво самъ и сѣщїи съ нимъ.

¹ [Рукопис]: наоучити.

² [Рукопис]: чѣсти, части.

И dospъвше до Херсона, и тоу провѣща ѿ архієпспѣ том градѣ, како хоцет ѿ житіа сего прѣставити сѧ, како же и быст.

И по томъ пришедъ въ фоулскій азыкъ, и тоу обрѣте дѣбъ великъ сърастыѣ съ черъшѣ¹, емоу же трлбѣ² творѣхъ нарицающе Александрѣ. Философъ же оувѣщавъ тыа люди правовѣрнѣй вѣрѣ, дѣбъ же тои раскопавъ и съсѣче. И потомъ възврати сѧ въ Црѣградъ, и тоу обрѣтъ³ посланники послани къ црѣю⁴ ѿ Ратислава княза Великыѣ Моравіѣ, прощающе крщеніа и оучителѣ православнои вѣрѣ. тогда црѣмъ посланъ быст въ скорѣ философъ¹ съ братомъ его. и шедшоу²⁶ до Великыѣ Моравіѣ, и приять бывъ Ратиславомъ княземъ, и тоу прѣложивъ книги изъ грѣчскихъ въ словѣнскыи² азыкъ. и крѣтивъ ихъ и приведе къ православнои вѣрѣ, и наоучивъ ихъ словѣнскимъ книгамъ.

И потомъ шедъ въ Паноніѣ, и тоу приять бывъ ѿ Коцела княза лѣшьскаго. и по томъ приять тыи 50 оученикъ и наоучивъ ихъ православнои вѣрѣ и словѣнскимъ книгамъ. и многы еретики тоу обрѣтъ и ересь ихъ обличи и посрами. философъ же испроси ѿ княза плѣненыхъ хрѣстіанъ 1100 дѣшъ, и свободи ихъ.

И оувѣдѣвъ же епспѣ (римскій) ѿ философа посланъ прѣйти въ Римъ. Философъ же носѧ стго Климента тѣло прѣйде въ Римъ. слышавъ же се папа римскій Андрианъ ѿ тѣлесе стго Климента и ѿ приходу(и) философа, срѣте его съ чѣстїѣ и съ вѣсѣмъ причѣтомъ, съ свѣщамы и кадїлы²⁷ блгоуханънымы и добровонънымы. и обლობызавъ же папа тѣло стго Климента, и вънесоша е въ римскій градъ. философа же прїять папа съ любовіѣ и великою чѣстїѣ.

Послѣдствоующе же ему оученици философови ѿ Паноніѣ и ѿ Моравы по повелѣнїемъ же папїнѣмъ ѿсцени

¹ [Рукопис]: философѣу.

² [Рукопис]: словѣнскихъ, словенскыи.

быша ѿ двою епсѡу, Формѡса же и Кѡндрах(а). жидѡве же прихѡждаахъ къ философу на прѡ. И еще же и епспи нѣцїи еретици съ ними пришедше, и обличааше злочь стивѡ их' ересь, и посрамлѣаше их'.

Мнози же людіе ѿ Римлѣнъ хѡждаахъ къ нему, и оучаше их ѿ православнѣй вѣрѣ, они же въ слоухы своѡ вѣлагаахъ егова оученїа.

И потом' въсприем' мнишьскїй ѡбразъ, и тогда наречень быст' Кврїль²⁸. въ томъ же мнишьствѣ образѣ прѣбыст 50 дней, и оувѣдѣвъ ѿ своем прѣставлени, и призвавъ оученика своего, иже быст епспь въ Лвкїѡ²⁹, Саввж, Аггелара, Горазда¹, Наоума, и сих' оувѣщавъ ѿ православнѣй вѣрѣ наоучивъ их', и тако прѣдаст' дхъ свой въ рѣцѣ Бѡ жива, его же из' млада възлюбивъ. Тогоже млтвами да оутврдить Гѣ Бѣ всѣ црства православныхъ хрстіанъ въ вѣкы вѣком, и да сподобить и нас Гѣ Бѣ црствїю своему в вѣкы бесконечныѡ.

Почи же Кѡнстандїнь, нарицаемый Кврїль³⁰, сын лѣтом 40-тим, мѣца февруарїа 14 днѣ, в лѣто 6377 индиктіѡна втораго². и положено быст чстное его тѣло въ цркви стго Климента, иде лежитъ и тѣло стго сего. и досели же стымъ раки ею точїта цѣлебныѡ дары прїтѣкающимъ къ нимъ съ вѣрою и любовїю. им'же млтвами да сподобить нас Гѣ Бѣ полоучити вѣчныхъ блгъ блгдтїѡ и члколюбїемъ едиnorodнаго своего снѡ и Гѡ нашего Іѡ Хѡ коупно же и(съ) дхѡмъ своимъ стымъ и ннѣ и прсно и въ вѣкы вѣкомъ.

Б. Рукопис біблїотеки Народного дому,
збірки Петрушевича,
ч. 2, к. 10—12

- 1) Add. и. 2) блговѣрных. 3) блгочь стивных.
4) Львь. 5) огрѣбающен. 6) вас. 7) блговѣрїюу. 8) сщцоу.
9) показоуща. 10) а. 11) Кѡнстандїнь. 12) прѣбываѡ.

¹ [Рукопис]: аггла, рагоразда.

13) пѣнїих. 14) добродѣтели. 15) ариомитики. 16) въздви-
гнѣль. 17) обрѣть. 18) обративь. 19) блгодѣтиж. 20) Ми-
хаиль. 21) Кадиль. 22) им. 23) велїимь. 24) онь. 25) мѣсть.
26) шедше. 27) кадилы. 28) Кириль. 29) Лікініж. 30) Кврїль.

«Известия императорской Академии наук
по отделению русскаго языка и словесности».

Том шестой.

Санкт-Петербург, 1857, ст. 383—386

Мѣца февруарїа 14 днь.

Успенїе стго Кврила Фїлософа.

Сѣи прѣдбнїи ѿць нашъ Кврїль рожденїемъ
быст ѿ Солуна града, родомъ сѣи Българинь. 1).
вас. 4) име же емү Львь. а) еговѣ. в) града того.
с) имүще. d) Костандїнь. е) и доилици. f) его. 7) блгости
и блговѣрїю. 9) показүюща. g) прсно. h) Add. заедино.
i) чetyри тысуще и 50. j) скорѣе. k) ѿбаанаа. l) Захарїе.
m) имүще. n) иже наставитъ тѣх на. o) үгрьстїи. p) ко-
рабь. q) Каваскых. r) всл'мүжь. s) плѣнїенных. t) сѣраш'се
сѣ грѣшнею. u) жрѣтвү. v) обрѣте. w) оу цра. x) въ ен-
дикто второе ѿ творенїа же вѣсего мира 6377 [869].
y) Решти нема.

Текст Гильфердинга з доданням варїантїв із рукопису Григоровича з половини XV в., в якїм та стаття має такий сам титул, як обї лївївськї копїї, та з доданням латинського перекладу під текстом, опублікував В. А. Бїльбасов у своїй книжцї «Кирилл и Мефодий по западным легендам. Критика легенд. Легендарный образ Кирилла и Мефодия. Codex legendarum». Санкт-Петербург, 1871, ст. 238—246. У р. 1877 піддав його досить основнїй критицї А. Воронов, із якого книжки п[ід] з[а]головком «Главнейшие источники для истории св[я]тых Кирилла и Мефодия», ст. 191—203, виймаю, що важнїше. Бїльбасов у своїй публікацї обїцявся в третїй її частї «подати докази, що т[ак] зв[ане] паннонське житїе св. Кирила було зложено на пїдставї «Успенїа», та тої третьої частї він не опублікував. На думку Воронова, «близька знайомїсть із текстами обох

документів мусить довести до зовсім протилежного висновку». «Успеніє» містить коротку передачу важніших фактів життя св. Кирила, але ця передача майже від початку до кінця дуже близько, іноді буквально, сходиться з паннонським житієм. Тільки кінець «Успенія» коротший і менше сходиться з паннонською легендою, головню там, де говориться про побут обох братів у Моравії, Паннонії та в Римі, але й тут оба джерела подають іноді зовсім однакові подробиці (число учеників, яких узяв Костянтин із собою до Риму, число невільників, яких випросив у Коцела, і число 50 днів від його вступлення в чернецтво до смерті). Паннонське житіє подає багато фактів, окрім диспут, яких нема в «Успенії», де пропущено іноді цілі епохи діяльності Костянтина, прим[іром], час по скінченні наук аж до спору з патріархом Іоанном. «Видумати ті факти, доложити ті подробиці до небагатого матеріалу «Успенія» було так само трудно, як навпаки легко було з просторого житія зробити витяг, пропускаючи дещо та скорочуючи оповідання» (ст. 194). А трохи далі той сам автор пише: «Коли «Успеніє» не більше як сухий реєстр фактів із життя св. Костянтина, то паннонське житіє — літературний твір, що при помочі багатого матеріалу дає суцільну та художню характеристику великого вчителя, де факти освітлені ідеєю, пройняті чуттям і виставлені не лише в хронологічнім, але також у логічнім зв'язку та послідовності» (ст. 195).

Де в чому «Успеніє» відступає від просторого житія, але ті відступи не оригінальні, а взяті з писаних джерел, далеко пізніших від просторого житія. І так слова «Успенія», що Костянтин «измлада чистотою бысть яко ангель, оукляняя ся и бѣгая житейскихъ сластей и пребывая присно в псалмѣхъ и пѣніихъ и послушаніихъ доуховныхъ, присно единъ поуть гоня», дословно взяті з похвального слова Кирилові. Зі змісту «Успенія» видно, що його автором був болгарин, бо подає відомість, невідому з інших джерел, що й св. Костянтин був родом болгарин. Правдоподібно, він мав у руках деякі писані болгарські оповідання про учеників Костянтинових, а власне просторе житіє єпископа Климента*, з якого взяв згадку про те, що Кирил перед смертю «призвавъ оученика своего, иже бысть єпископъ въ Ликии, Саввоу* и Азглара*, Горазда*, Наума* и сихъ оувѣщавъ ѿ православной вѣрѣ и научивъ ихъ, и тако предасть доухъ свой въ роуцѣ Бога жива». Се перелічення учеників маємо також у житії Климента, тільки,

що там кличе їх до себе та навчає не Костянтин, а Мефодій. Відомість «Успенія» про діяльність св. Кирила на ріці Брегалниці або в місті Брегалниці, де він буцімто навернув на християнство і хрестив 4500 слов'ян, узята також із житія Климента, де говориться, що Костянтин і Мефодій своєю проповіддю притягли до християнства багато болгар, винайшли для них письмо, відповідне до грубості болгарського язика, і переложили для них святе письмо на болгарську мову; число тих навернених у житті Климента виносить 3500. Саму назву місцевості, де відбулося те навернення, на думку Воронова, автор сеї легенди взяв із т[ак] зв[аної] солунської легенди, про яку буде мова зараз далі (ст. 196—198).

На мою думку, болгарське походження сеї легенди не підлягає сумніві. Вона подає супроти паннонської легенди важні новості про походження обох братів із болгарського роду, правдоподібно, по матері, якої ім'я Марія подано також тільки тут, і про апостольську діяльність Костянтина в Брегалниці. Про відношення сеї болгарської легенди до грецької легенди про єпископа Климента буде мова далі при розборі тої легенди. Нема сумніву, що автор болгарської легенди користувався старшою паннонською, передаючи з неї важніші факти далеко коротше. Що він не перейняв нічого з диспут, поміщених у паннонській легенді, і також не згадав нічого про побут обох братів у Венеції, можна вважати доказом тої догадки, що було первісне паннонське житіє Костянтина без диспут. Зазначу ще, що диспут не знає також південноруська редакція житія Костянтинового, поміщена в початковій часті найстаршого київського літопису. Ті диспути повинні бути критично розібрані та оцінені незалежно від оповідань про життя Костянтина.

Писано д[ня] 8—12 цвітня 1913

Аби відтінити історичне тло, на яким основана ся легенда, не зайвим буде тут подати короткий нарис історії болгар від відомих нам початків та їх перенесення в Європу до половини IX в. Користуюся для того коротким та прозорим і річевим представленням хорватського вченого Фр. Рачко* в його просторій книжці: *Viek i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda slovjenskich apoštolor. Nacrtao Prof. Dr. Franjo Rački. U Zagrebu, 1857, ст. 26—36.* Читаємо там:

«У другій половині VII в. (коло р. 662) в далеких пустинях між Доном і Волгою почався рух, що незабаром переїсся на подунайські краї. Болгари, народ уральський, покровний із гуннами та аварами*, під своїм хоробрим князем Кубратом* (634—641), скинули аварське ярмо, що тисло їх мало не ціле століття. П'ять його синів поділилося його свобідною вітчиною (660). Третій між ними, на ім'я Аспарух*, перейшов ріки Дніпро та Дністер і зайняв угол, що лучить ту ріку з Дунаєм. Четвертий і п'ятий, перейшовши Дунай, один зі своєю ордою пішов у аварську Паннонію, де трохи пізніше зробився підданим аварського кагана, а другий пробрався аж до Італії і засів у Пентаполі коло Равенни. Як бачимо, той кочовий народ розділився на п'ять орд, із яких лиш дві лишилися в своїй первісній вітчині, та, посунувшись на північ, заснували Болгарське царство над Камою, що пізніше, по кривавій боротьбі, піддалося Русі. Лиш четверта та третя орди займуть далі нашу увагу.

Болгари, що жили в згаданім углі (по-грецьки він зоветься також ὄγγλος) або теперішній Бессарабії, незабаром почали напливати до Дунаю, до Малої Скіфії, теперішньої Добруджі. Побачивши се, цар Костянтин Погонат р. 678 «виступив проти них війною сушею й морем, наміривши відбити від них оружжям зайняту землю». Зразу щастило грецькому війську витискати болгарські відділи; але, коли сам цар у тих нездорових околицях заболів, військо впало духом і почало відступати. «Тоді болгари, наступаючи слідом за ними, многих ранили і доперли до Дунаю. Перейшовши ту ріку, дійшли до города Варни і до підгірських рівнин. Побачивши землю, захищену ззаду Дунаєм, а спереду і з обох боків горами та Чорним морем, і покоривши собі сім слов'янських племен, що жили на тій рівнині, призначили сівер'янам (Σεβερεῖς) на осідок околицю від бережних гір на схід, а сімом племенам, що зобов'язалися платити їм дань, віддали всі землі на південь і на захід аж до аварського краю. Грецький цар мусив заключити з ними мир і не без великого сорому для грецького імені згодився платити їм щорічну данину» (Кедрен, кн. I, 400; Зонара, II, 91).

Таким способом обі Мезії* перейшли в руки болгар. Тоді настала нова доба в житті мезійських слов'ян. Той миролюбний народ був піднятий хоробрістю своїх войовничих господарів, від яких прийняв також назву, що трохи

пізніше залунала широко та страшно й славно по цілім півострові. Ще якийсь час декуди по Мезії чути було попри слов'янську мову уральсько-чудський говір та панували татарські обичаї, але протягом 200 літ азіатський говір завмер, номадські обичаї забулися, господарі поробилися духовними слугами своїх тілесних слуг, у язиці та обичаях запанувала чиста, славою осяяна слов'янська мова; побідителі й побіджені зіллялися в один народ.

Син Пагоната Юстиніан II*, бажаючи, з одного боку, направити похибку свого вітця, а з другого, спинити поступ болгар, у р. 686, перервавши мир, попровадив військо до Болгарії, побив уоружених болгар, дійшов до Солуня і, забравши багато слов'ян, переніс їх до Азії. Та, вертаючи в гористих щілинах, попав у засідку болгар, де погигло йому багато війська, і лиш одна часть уйшла на противний бік. Із слов'ян, переселених до Малої Азії, в околицю, звану Обсікіон, вибрав Юстиніан 30000 парубків, як цвіт грецького війська, і вислав їх проти арабів.

Тим часом сила болгар росла чимраз більше, так що від них почала залежати навіть доля самого Царгорода. Цар Юстиніан, скинений із престолу Леонтієм*, удався до болгарського князя Тербеля, наступника славного Аспаруха, і при його помочі здобув назад свій престол.

Цар дав князеві царську одіж, наказав війську шанувати його, наділив його царським титулом, нагородив многими дарами та частиною грецької землі, званою Загоре. Коли араби в р. 716 великою силою з суші та з моря вдарили на Царгород, знов спасло його болгарське військо, що побито до 20000 завятих ворогів.

В ту пору почався розлад серед болгарського народу, який при добрім ладі міг би був опанувати ціле грецьке царство, знесилене іконоборством. Партія незадоволених болгар повстала проти пануючих Кубратовичів, що спарували татарську суворість із грецькою розпустою, і вирізали всіх до одного (762). На чолі народу поставлено Телесія, молодого та смілого мужа, який зараз зібрав військо і пограбив близькі грецькі міста та твердині. Цар Костянтин Копронім вислав 800 кораблів з кіннотою Чорним морем у Дунай, а сам із іншим військом дійшов до Анхіала, де зустрівся з Телесієм, що мав під собою, крім болгар, значне слов'янське військо. Телесія побито, багато війська з обох боків полягло, а багато воевод узято до неволі. Цар з побідою вернув до Візантії, а всіх полонених призначив на

смерть у цирку. За те болгари повстали проти Телесія, вбили його з вірними йому воеводами, і вибрали своїм начальником Сабіна. Задля тих домашніх розрухів коло 208000 слов'ян переселилося знов до Малої Азії, до Бітинії над Артан-ріку.

Як бачимо, в ту пору слов'яни, ще незалежні від болгарських князів, бували їх союзниками. В Македонії та серед грецьких слов'ян почався навіть рух до здруження в одну слов'янську державу. Почувши про се, цар Константин ударив на них (758 р.) і підчинив їх своїй власті. О ту пору слов'яни, користаючи з неспокійних часів у Греції, зайняли Пелопоннес і заселили його в такім числі, що він майже весь послов'янився. Грецька власть ужила незгідності незорганізованих болгар, аби силою задушити свобідне змагання слов'ян у Македонії та в Елладі. Проти них вислано логофета Ставракія з великим військом, що вирушив на Солунь та до Греції, підчинив увесь край царській власті і накинув йому данину, потім пішов у Пелопоннес і з багатим полоном та добичею вернувся до Царгорода.

Тим часом у Болгарії довершилася згубна криза. Князем зробився Кардам (778), що запровадив деякий лад у державі. Проти нього виступив цар Константин VI, та, зіткнувшись з Кардамом у легкій битві, відступив зі своїм військом (791). Слідуючого року билися під містом Маркелем, але цар, стративши багато війська, а особливо весь табір з багажами та з кіньми, ледве втік до Царгорода. Кардам не хотів удаватися в дальші війни з греками і зумів держати з ними спокій до своєї смерті. Більшої слави добув для болгарського імені його наступник Крум, що почав панувати від р. 802. Під його пануванням часть болгар, що досі була під владою аварів, а потім перейшла під владу франків*, відірвавшись від західної власті, пристала до болгарського князівства. Крум був паном простої землі по сей бік Балкана* майже до самої Італії та до джерел Тиси; його границі стикалися на середнім Дунаї з Франконською державою Карла Великого. Крум попрацював зразу не мало над усталенням порядку в своїй державі, а протягом свого 12-літнього панування кілька разів воював із греками (в рр. 809, 811, 813 і 814) і задав їм такого страху, що його назвали «другим Семнахеримом». В р. 814, облягаючи з великою силою Царгород, він умер нагло, «задушений невидимою рукою, так що кров бухнула йому з уст, носа й ушей, і він спустив свою злу душу»,

як висловлюється сучасний візантійський літописець. Його наступник, по-грецьки названий Монтрагон, а по-болгарськи Омортаг*, заключив із грецьким царем мир на 30 літ. Важною пам'яткою його панування лишився напис, виритий на стовпі з червоного мармуру, який заховався до наших днів у Трнові* при вході до мечеті, що колись була християнською лаврою 40 мучеників, і був віднайдений 1858 р. болгарським ученим Хр. Даскаловим¹. Подаю тут сей напис у грецькій текс ті і в перекладі на нашу мову. Γνωμ. Омортаγ, ις τον παλεον υκον αυτου μενον, ελυθησεν υπερθυμον υκον τον Δανουβην, κ' ανα μεσα τον δυο υχο τον πανθυμον. Καταμετρησας ις τιν μεσιν ελυισα τουμβαν. Κε αλο την αυτην μεσην της τουμβας εος την αυλιν μου την αρχεαν ισιν οργηε(ς) μυριαδες : β: κ' επι τον Δανουβιν ισην οργιεs μυριαδες : β: το δε αυτο τουμβι εστιν πανθυμον. μετριστε 'σ τιν γιν. ελυιζε τα γραματα ταυτα ο ανθρωπος ουκ(?) αλαζον. αλοθνισκι κε αλος γενατε κε ινα ο εσχατος γηνομενος. ταυτα θεωρον υλομνησχετε τον λυισαντα αυτο το δε ονομα του αρχοντος εστην Ωμортаγ καν. να συ βιβη ο θ(εο)ς ανοσι αυτον. ζισσει. η:ρ.

По-нашому се звучить: «Я², Омортаг, живучи у своїм старім домі, збудував другий величний дім над Дунаєм, а в середині між обома третій, найвеличніший. А розміривши до середини, я збудував гріб. Від самої середини того гробу до мого старого двора 2000 ліктів, а здовж Дунаю 2000. А сам гріб дуже величний. Зміряйте всю землю! Зробив отсі букви злий і пустий чоловік. Він умре, а інший вродиться, аж прийде остатній. Бачачи се, згадайте того, що сього доконав. А ім'я начальника звучить Омортаг-хан. Бог нехай простить йому його гріхи! Жийте здорові!»

Сей напис свідчить про замилювання болгарського короля до пишних будівель, а тим самим про спокійні часи його панування та про значну заможність, що дозволяла йому zatrudnати та оплачувати багато людей при тих будівлях. Що напис уложено грецькою мовою, се доказ, що в тім часі в Болгарії ще не було відоме ніяке слов'янське

¹ Хр. Даскалов. Открытия в Тарнове.— «Чтения в Обществе истории при Московском университете». Москва, 1859, II. Цитую з книжки: Constantin Jireček. Geschichte der Bulgaren. Prag, 1875, ст. 148.

² Перше слово сього напису, не перекладене Даскаловим ані Іречком, я вважаю однозначним із грецьким ἐγώ.

письмо. Омортаг панував у рр. 819—829 (К. К r u m b a c h e r. Geschichte der byzantinischen Litteratur, ст. 1148). Варто зазначити, що непочесний осуд про писця сього напису треба вважати осудом самого болгарського хана, який він подиктував у текст напису для зазначення, що писець був греком і християнином, отже, на його думку, злим і пустим чоловіком. Се свідчить про те, що болгарський хан держався ще варварської віри своїх предків. Для характеристики варварських звичаїв болгарського народу в початку IX в. можна навести ще опис обіду їх хана. По одному латинському свідочтву «їх хан сидить своїм звичаєм при обіді сам, так що навіть його жінка не сідає коло нього, а інші болгарські вельможі — одні здалека сидять на стільцях, а інші на землі, обідаючи» (В. А. Б и л ь б а с о в. Кирилл и Мефодий по западным легендам. Спб., 1871, ст. 176).

Християнство почало діставатися до болгар правдоподібно зараз по їх приході на теперішню болгарську територію. Коли в першій половині IX в. римські духовні питали болгарських послів: «Quando vos illam patriam coepistis, cuius potestati subdita erat et utrum Latinos, an Graecos sacerdotes habuerit?»¹ — вони відповідали, що здобули свою вітчизну оружжям від греків і застали там не латинських, але грецьких священників (там же, ст. 177, нотка). В численних війнах із греками болгар часто брали в неволю греків, очевидно християн, і мусили мати потім ближчі зносини з ними. І так у р. 814 Крум, здобувши Адріанополь*, узяв відси адріанопольського єпископа та багато християн, які серед болгар почали ширити християнство, за що при Мортагоні деякі з них понесли мученицьку смерть. Пізніше взятий у неволю Константин Кефара також проповідав християнство серед болгар протягом довгих літ, поки його не викуплено з неволі обміною за сестру болгарського царя Богориса, що жила якийсь час у неволі в Візантії і там також прийняла християнство. Ся сестра мала, мабуть, вплив на свого брата, що пізніше прийняв хрещення (там же, ст. 177). З життя сього царя Богориса, або Бориса, що панував від р. 843—888, записали візантійські літописці оповідання про маляра Мефодія, який, при-

¹ Коли ви здобули що батьківщину і кому вона належала, яких мала священнослужителів — латинських чи грецьких? (лат.) — Ред.

бувши до столиці болгарського царя, аби прикрасити його палату малюнками, на одній просторій стіні намалював образ страшного суду, а коли цар вислухав пояснення його малюнка і побачив страшні муки грішників у пеклі, був зворушений так сильно, що постановив прийняти Христову віру (там же, ст. 178). Се оповідання відоме вже нашому агіографові Димитрію, еп[ископові] ростовському, який покликався при тім на візантійського літописця... нема ніякої підстави тожсамити сього Мефодія, візантійського маляра, з Мефодієм Солунським, апостолом слов'ян, як се чинять переважно західноєвропейські вчені, починаючи від Асимані, а кінчачи хоч би автором ювілейної книжки на пам'ять Костянтина і Мефодія п[і]д з[а]головком: *Geschichte der Heiligen Slaven Apostel Cyrill und Method. Zur tausendjährigen Jubelfeier der Christianisirung von Mähren und Böhmen. Nach den neusten und besten Quellen bearbeitet von Dr. Joh. Ev. Bily, Pfarrer der Brünner Diözese in Mähren. Prag, 1863, ст. 18—19, там же й рисунок.* Варто зазначити, що відгук сеї візантійської, а не болгарської легенди стрічаємо також у нашім найстаршій літописі в оповіданні про гостину візантійського філософа у князя Володимира перед його хрещенням; той філософ у літописі безіменний, а в пізнішій традиції називається Кирило.

Писано д[ня] 8—10 червня 1913

[НА СМЕРТЬ М. ПАВЛИКА]

Не жаль по страті горожанина й письменника, товариша й співробітника на ниві публічного життя змушує мене в тій хвилі промовчати то, що слід би було сказати над його могилою, але велика постороння сила*, котрій ми тепер усі мусимо коритися.

В особі Михайла Павлика ми втратили талановитого робітника, завзятого поборника неправди та кривди людської, одного з будителів народного духу та народної свідомості, яких пам'ять не гасне ніколи. Він належав до тих, котрих хоч і гне, та не може зламати життєва нужда, котрі не бачать противності й там, де їм присвічує вища ідея, і не щадять ні противників, ні приятелів там, де можуть, як їм здається, послужити загальному добру.

Його заслуги оцінить історія; його хиби враз із його тілом нехай покрие його могила!

27.I 1915

КОМЕHTAPI

До тридцять дев'ятого тому Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах увійшли розвідки, статті, публікації та рецензії, написані й підготовлені або істотно доповнені й перероблені І. Франком від 1911 по 1914 рік включно, та деякі записи, датовані 1915 і 1916 рр. Частину з них було надруковано в періодиці й окремо протягом 1911—1914 рр. Ці тексти подаються за остаїними прижиттєвими виданнями. Решта текстів друкується вперше — за автографами або авторизованими записами Франкових секретарів. Чимало із цих текстів являє собою частини задуманих і незакінчених праць. Їх виділено у розділ «Незакінчені праці». При цьому споріднені між собою фрагменти незавершених досліджень про поему Т. Шевченка «Марія», давньоруські літописи, старослов'янську літературу згруповано, що зумовило незначне порушення хронологічної послідовності. Тексти, написані в оригіналі німецькою, польською, грецькою й латинською мовами, подаються в українському перекладі, з німецької мови — за редакцією В. І. Кречотня, з польської — Н. П. Романової, з грецької та латинської — А. О. Білецького.

Тексти, писані старослов'янською, давньоруською та староукраїнською мовами, відтворюються в тій транскрипції, в якій подає їх І. Франко, але кириличні літери передаються засобами сучасних східнослов'янських алфавітів, а числа — арабськими цифрами. Титли, не розкриті І. Франком, зберігаються. Тексти, по можливості, звірено з давніми рукописами та виданнями давніх текстів, які використовував І. Франко. При цьому було виявлено окремі дрібні розбіжності між написаннями І. Франка і джерел. Ті з них, які не є механічними описками, а являють собою свідомі виправлення та інтерпретації, зберігаються без застережень.

І. Франко в деяких працях, вміщених у цьому томі, непослідовний щодо визначення літератури Київської Русі, називає її то «південноруською», то «українською», користуючись термінологією, запровадженою у виданнях Наукового товариства імені Шевченка. При цьому він мав на увазі літературу, що розвинулась на території, заселеній українським народом, тобто на території майбутньої України, не заперечуючи спільнослов'янської, загальноруської природи цієї літератури. Про це виразно свідчить його теза у статті «Южнорусская литература» (1904): «В 1240 г. происходит разгром Киева — главного центра древнерусской политической и духовной жизни. Ежели до тех пор южнорусская жизнь и литература была до известной степени общерусской, то теперь общее течение видимо и все более разветвляется; один поток отливает на север (Владимир, Суздаль, Москва), другой — на запад (Волянь, Галич). Сначала мы видим еще следы общности... Но уже в XIV столетии те-

чення расходятся; на севере возникает новая литература, хотя и на основании южнорусской письменной традиции, но с физиономией другого этнического облика; на юго-западе продолжается старая традиция и в свою очередь осложняется новыми, западноевропейскими течениями, вырабатывая новый тип, отличный от северного». Сучасна радянська наука розглядає епоху Київської Русі як епоху існування єдиної давньоруської народності, яка протягом XIII—XVI ст. розгалузилась на три братні східнослов'янські народності — російську, українську і білоруську. Відповідно спільна східнослов'янська, давньоруська література цієї епохи з часом розгалужується на літератури давньоросійську, давньоукраїнську і давньобілоруську.

ДОСЛІДЖЕННЯ. СТАТТІ. МАТЕРІАЛИ. КАМЕНЯРІ

Український текст і польський переклад
Дещо про штуку перекладання

Вперше надруковано в журн. «Учитель», 1911, № 13-14, с. 206—209; № 15-16, с. 233—239, під заголовком «Дещо про штуку перекладання».

Із незначними авторськими виправленнями, доповненнями та передмовою розвідка вийшла окремою книжечкою у серії «Міжнародна бібліотека», ч. 2, під заголовком: Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання (Львів, 1912).

Подається за виданням 1912 р.

«Учитель» — ліберально-буржуазний педагогічно-науковий журнал, орган Руського товариства педагогічного. Виходив у Львові протягом 1889—1914 рр.

С. 7. Т в е р д о х л і б Сидір Антонович (1886—1922)—український письменник; належав до модерністського літературного угруповання «Молода муза»; перекладав польською мовою твори українських письменників. Збірка поезій С. Твердохліба «В свічаді плеса» вийшла у Львові 1908 р.

С. 8. Г н е д и ч Микола Іванович (1784—1833) — російський поет, перекладач. Його переклад «Іліади» вийшов 1829 р.

Ж у к о в с ь к и й Василь Андрійович (1783—1852) — російський поет. Його переклад «Одіссеї» вийшов 1849 р.

Р у д а н с ь к и й Степан Васильович (1834—1873) — український письменник демократичного напрямку.

Н і щ и н с ь к и й Петро Іванович (1832—1896) — український композитор і поет-перекладач, публіцист демократичного напрямку. Його переклад «Одіссеї» вийшов у Львові 1889 і 1892 р.

К у л і ш Пантелеймон Олександрович (1819—1897) — український буржуазний письменник, критик, історик, етнограф. Його політичні погляди еволюціонували від поміщицько-буржуазного лібералізму до буржуазного націоналізму, реакційного слов'янофільства й вірнопідданського схилення перед царизмом. Його переклади драм Шекспіра друкувалися у Львові протягом 1899—1902 рр.

Ш е к с п і р Вільям (1564—1616) — англійський драматург і поет.

Самійленко Володимир Іванович (1864—1925) — український письменник буржуазно-демократичного спрямування. Його переклад Мольєрового «Гартюфа» вийшов у Львові 1901 р.

Мольєр Жан-Батіст (1622—1673) — французький драматург.

Старидцький Михайло Петрович (1840—1904) — український письменник, театральний і культурно-громадський діяч. Переклади творів сербського фольклору публікував протягом 1872—1881 рр.

Грабовський Павло Арсенович (1864—1902) — український письменник революційно-демократичного напрямку.

С. 10. Федькович Юрій Адальбертович (1834—1888) — український письменник демократичного напрямку.

З оповідань Федьковича дещо переклав на російську мову... М. Златовратський. — Йдеться про переклади творів Ю. Федьковича російським письменником Златовратським Миколою Миколайовичем (1845—1911), надруковані під заголовком «Из галицко-русских рассказов Осипа Федьковича» у виданні: Сочинения Н. Н. Златовратского, т. 1, изд. 3-е, дополн. М., 1897, с. 335—353.

Грінченко Борис Дмитрович (1863—1910) — український письменник, філолог, фольклорист, громадський діяч ліберально-буржуазного напрямку.

Сирокомля Владислав (літературний псевдонім Кондратовича Людвіка; 1823—1862) — польський письменник демократичного спрямування. Його переклади поезій Шевченка зібрано у кн.: Szewczenko Taras. Kobzarz. Zmałoruskiego spolszczył Wł. Syrokomla. Wilno, 1863.

Совінський Леонард (1831—1887) — польський письменник демократичного спрямування. Його переклад «Гайдамаків» Т. Шевченка вміщено у кн.: Taras Szewczenko, studia przez Leonarda Sowińskiego, z dołączeniem przekładu «Hajdamaków». Wilno, 1861.

Гожалчинський Антоні — польський письменник; наприкінці 50-х років XIX ст. вчився у Київському університеті. Його переклади поезій Т. Шевченка видано у кн.: *Gorzałczyński A. J. Przekłady pisarzy małorosyjskich. I. Taras Szewczenko (z portretem)*, т. 1. Kijów, 1862.

Червєнський Болеслав (1851—1888) — польський письменник і громадський діяч, один із перших організаторів соціалістичного руху в Галичині, автор вірша «Смерть Шевченка» (1875) і революційної пісні «Червоний прапор» (1885).

Стефанік Василь Семенович (1871—1936) — український письменник демократичного напрямку.

Яцків Михайло Юрійович (1873—1961) — український письменник. З 1939 р. — член Спілки письменників України. У ранній період творчості був близький до декадентів.

Оркан Владислав (1875—1930) — польський письменник-демократ.

С. 11. Луцький Остап (1883—1939) — український поет-декадент, у роки громадянської війни активно діяв у таборі націоналістичної контрреволюції.

Маковей Осип Степанович (1867—1925) — український письменник, журналіст, культурний діяч демократичного напрямку.

«*Z u s i e*» — польський суспільно-політичний і літературний тижневик демократичного, антиклерикального спрямування, який виходив у Львові протягом 1910—1912 рр.

Павлик Михайло Іванович (1853—1915) — український письменник, публіцист і громадський діяч революційно-демократичного напрямку, соратник Івана Франка.

«Громадський друг» — український літературно-політичний журнал революційно-демократичного напрямку, який 1878 р. видавали у Львові М. Павлик та І. Франко. Вийшло два номери, відразу конфісковані цензурою.

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

[*«Іліади» Гомера
в переспіві Степана Руданського*]

Вперше надруковано у кн.: Твори Степана Руданського. Т. VI. Омирова Ільйонянка. Часть перва. Збірки I—XII. Друге вид. Львів, 1912, с. XIX (ненумерована).

Подається за першодруком.

С. 21. ... осьмий том писань Руданського досі не вийшов.— Йдеться про видання: Твори Степана Руданського. Т. I—VII. Львів, 1895—1903. Коштом Наукового товариства імені Шевченка.

... в час розцвіту конституційної ери в Росії ... — тобто в час першої буржуазно-демократичної революції в Росії 1905—1907 рр.

... невеличкий вибір оригінальних поезій Руданського в серії видавництва «Вік» у Києві.— Йдеться про кн.: *Руданський С.* Твори, т. 1. К., «Вік», 1902.

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

[*до збірки О. Афанасьєва-Чужбинського
«Українські поезії»*]

Вперше надруковано у кн.: Афанасьєв-Чужбинський О. Українські поезії. Львів, 1912, с. 5.

Подається за першодруком.

С. 22. «Основа» — перший український суспільно-політичний і літературно-мистецький журнал ліберально-буржуазного спрямування. Виходив у Петербурзі протягом 1861—1862 рр.

... в празькім виданні Шевченкового «Кобзаря». — Йдеться про двотомне видання «Кобзаря», здійснене 1876 р. у Празі.

Биков Петро Васильович (1843—1930) — російський письменник, бібліограф і журналіст, упорядник зібрань творів багатьох письменників.

Хрущ — під цим псевдонімом в «Основі» міг друкуватися також український поет Жук Микола Петрович (1833—1900).

Гребінка Євген Павлович (1812—1848) — український письменник, 1841 р. видав у Петербурзі альманах «Ластівка».

Бецький Іван Єгорович (1818—1890) — український і російський видавець і перекладач. Йдеться про видану ним 1843 р. у Харкові першу книжку альманаху «Молодик».

Українська видавнича спілка — йдеться про Українсько-руську видавничу спілку, громадську видавничу організацію, засновану 1898 р. у Львові. До 1912 р. головними працівниками і редакторами її були І. Франко та В. Гнатюк. Існувала до 1917 р.

Гнатюк Володимир Михайлович (1871—1926) — український фольклорист і етнограф демократичного напрямку, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1902 р.), академік АН УРСР (з 1924 р.).

... видання споминів Афанасьєва про Шевченка та вибору з інших його писань... — Це видання не було здійснене. Спогади Афанасьєва-Чужбинського про Т. Шевченка вперше надруковано у журналі «Русское слово», 1861, № 5, отд. 1, с. 1—39.

ОЛЕКСАНДР СТЕПАНОВИЧ АФАНАСЬЄВ-ЧУЖБИНСЬКИЙ

Вперше надруковано у кн.: Афанасьєв-Чужбинський О. Українські поезії, с. 6—14.

Подається за першодруком.

С. 24. Крашевський Юзеф Ігнаці (1812—1887) — польський письменник, автор історичних романів.

Коженьовський Юзеф (1797—1863) — польський письменник і педагог, викладач Кременецького ліцею і Київського університету (1833—1838). Повість «Коллокація» в оригіналі вийшла 1847 р.

Писемський Олексій Феоділакович (1821—1881) — російський письменник. У кращих його творах показано розклад дворянства, відбито антикріпосницькі настрої прогресивних кіл російського суспільства.

Островський Олександр Миколайович (1823—1886) — російський драматург.

Михайлов Михайло Іларіонович (1829—1865) — російський письменник, публіцист, революційний діяч, у 50-ті роки — співробітник «Современника».

Максимов Сергій Васильович (1831—1901) — російський письменник і етнограф. Його книга «Сибирь и каторга» вийшла в Петербурзі 1871 р.

«Морской сборник» — російський щомісячний журнал, який видавало у Петербурзі морське міністерство протягом 1848—1917 рр.

С. 25. «Петербургский листок» — російська ліберально-буржуазна газета, яка виходила протягом 1864—1916 рр.

«Магазин иностранной литературы» — російський щомісячний журнал, який виходив у Петербурзі протягом 1873—1874 рр.

«Новости. Газета для всех» — російська буржуазна щоденна газета. Виходила в Петербурзі протягом 1871—1880 рр.

«Москвитянин» — російський літературно-науковий журнал консервативного спрямування. Виходив у Москві протягом 1841—1856 рр.

Петров Микола Іванович (1840—1921) — український і російський літературознавець, академік АН УРСР (з 1919 р.).

Огонювський Омелян Михайлович (1833—1894) — український літературознавець буржуазно-націоналістичного напрямку, професор Львівського університету.

С.25. Байрон Джорж-Ноель-Гордон (1788—1824) — англійський поет-романтик.

Кониський Олександр Якович (1836—1900) — український письменник, публіцист, громадський діяч і педагог ліберально-буржуазного напрямку. В його діяльності та творчості виявлялися буржуазно-націоналістичні тенденції.

«Зоря» — український літературно-громадський двотижневий журнал ліберально-буржуазного напрямку, який виходив у Львові протягом 1880—1897 рр.

С. 27. Закревський Микола Васильович (1805—1871) — український історик, етнограф, філолог та письменник. Його збірник «Старосвітський бандуриста» у трьох книжках вийшов у Москві у 1860—1861 рр.

С. 28. Венгеров Семен Паисович (1855—1920) — російський філолог, бібліограф. Йдеться про виданий ним протягом 1886—1904 рр. шеститомний «Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. От начала русской образованности до наших дней» (видання не закінчене).

«Известия императорской Академии наук по отделению русского языка и словесности» — російський науковий журнал, який виходив у Петербурзі протягом 1852—1861 рр.

Гербель Микола Васильович (1827—1883) — російський поет, перекладач, критик і видавець.

«Пантеон» — йдеться про «Пантеон. Журнал литературно-художественный», який виходив у Петербурзі протягом 1852—1856 рр.

«Газета лесоводства и охоты» — російська щотижнева газета, яка видавалася в Петербурзі лісовим департаментом міністерства державного майна протягом 1855—1859 рр.

«Современник» — російський літературний і громадсько-політичний журнал, заснований О. С. Пушкіним, який виходив у Петербурзі протягом 1836—1866 рр. З 1847 р. і до закриття був органом російських революційних демократів.

«Экономический указатель» — російський щотижневий журнал, який виходив у Петербурзі протягом 1857—1858 рр.

«Русское слово» — літературно-науковий щомісячний журнал, який виходив у Петербурзі протягом 1859—1866 рр. З 1860 р. став органом революційних демократів.

С. 29. Срезневський Ізмаїл Іванович (1812—1880) — російський і український славіст — філолог, етнограф та історик, академік Петербурзької Академії наук (з 1851 р.).

НАЙСТАРША ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА ВІРША

Вперше надруковано в журн. «Житє», 1912, № 1, с. 13—20.

Існує запис початку статті (ф. 3, № 716).

У харківському журналі «Сніп», 1912, № 10, с. 2—5, було надруковано статтю І. Франка «Азбучна молитва св. Константина Солунського». Це — редакція статті «Найстарша церковнослов'янська вірша», де змінено, вірніше, замінено три перші абзаци. В редакції «Снопа» стаття починалася так:

«Займаючися приготовними працями для історії нашого письменства і виходячи з того погляду, що найстарше письменство південноруського народу ввссало в себе протягом кількох століть культурні та літературні традиції, вироблені на ґрунті мораво-паннонських та староболгарських державних організацій, я поперед усього наткнувся на деякі питання, відомі вже досі з різних, переважно російських, публікацій, у яких, на мою думку, треба було бачити пам'ятки оригінальної письменської творчості західних та південних слов'ян. Таких писань дійшло до нас зовсім не так мало, як би декому здавалося, між ними, зовсім природно, перше місце треба признати тим писанням, яких авторство могло належати або справді належало св. Константинові Солунському, первовчителю слов'ян.

Письменна традиція церковнослов'янської мови в різних її паростях (мораво-паннонській, староболгарській, старосербській і староруській) заховала досить значне число пам'яток, яких авторство приписується то Кирилові, то Константинові-філософу. Між тими пам'ятками за найважливіші треба вважати т[ак] зв[ану] «Азбучну молитву Константина» і т[ак] зв[ане] «Прогласіє св. Євангелія». Обі ті пам'ятки (перша з них написана віршами, а друга поетичною прозою) визначаються незвичайно високою літературною вартістю, яку надає їм незвичайно піднесене чуття та незвичайна інтелігенція автора, і замітні особливо тим, що звертаються не до одної якоїсь слов'янської нації, а до цілого слов'янського племені або слов'янського роду, зазначаючи виразно його змагання до християнства і підносячи вагу євангельського слова для людського та національного розвою слов'ян. Їх автор почував себе покликаним до великої місії просвічення слов'ян євангельською наукою і бачить у тій місії наслідування імені й діла свого вчителя, Ісуса Христа.

Приєвтявши обом цим творам спеціальні студії, яких метою було на підставі відомих досі варіантів критично відтворити їх тексти та очистити їх від нанесених пізнішими переписувачами вільно чи невільно помилок, я зредагував ці студії зразу німецькою мовою для поміщення їх у «Archiv für slavische Philologie»; в просторішім обробленні всні цього року будуть друкуватися в «Записках Наукового товариства імені Шевченка» у Львові, а поки що бажаю в популярнім викладі поділитися з українською публікою здобутками моїх дослідів.

На початок подаю тут у церковнослов'янськім тексті і в моїм перекладі віршовану молитву Константина Солунського, яку з повним правом можна назвати найстаршою віршею, уложеною на слов'янській мові чоловіком, близьким серцю всіх слов'ян, і «братами і синами сонця-правди», як у своїй геніальній інтуїції висловився

колись Шевченко. Ця вірша вповні самостійна та оригінальна і що до змісту, і щодо форми, і хоча неможливо нам тепер відтворити її вповні в тій самій формі, в якій була [вона] первісно зложена, то все-таки моя реконструкція значно зближає її до тої первісної форми і дозволяє означити час її зложення на пору десь коло р. 860».

Далі текст в обох публікаціях ідентичний.

Подається за першодруком.

«Сніп» — український тижневик для інтелігенції, буржуазно-націоналістичного напрямку. Виходив у Харкові протягом 1912—1913 рр.

«Archiv für slavische Philologie» — німецький науковий славістичний журнал. Виходив у Берліні протягом 1875—1920 рр.

«Записки Наукового товариства імені Шевченка» — періодичне видання Наукового товариства імені Шевченка у Львові, яке виходило протягом 1892—1937 рр.

С. 30... видана минулого року «Хрестоматія староруського письменства», зладжена д-ром М. Пачовським ... — Йдеться про кн.: Виїмки з українсько-руського письменства XI—XVIII століття для вищих клас середніх шкіл. Зложив д-р Михайло Пачовський. Львів, 1911.

Пачовський Михайло Іванович (1861—1933) — український педагог і письменник ліберально-буржуазного напрямку.

... давно перестарілих хрестоматій Огоновського та Буслаєва... — Йдеться про кн.: Хрестоматія староруська для вищих клас гімназійальних. Текст з поясненнями, додатком граматичним і словарцем видав д-р Омелян Огоновський (Львів, 1861); Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков. Составлено ... Ф. Буслаевым (М., 1861); «Русская хрестоматия» Ф. І. Буслаєва, яка витримала тринадцять видань (М., 1871—1917).

Буслаєв Федір Іванович (1818—1897) — російський філолог і мистецтвознавець, академік Петербурзької Академії наук (з 1860 р.), автор праць з історії давніх східнослов'янських мов і літератур, фольклору, давнього образотворчого мистецтва.

С. 31. ... «братами і синами сонця-правди», як у своїй геніальній інтуїції висловився колись Шевченко... — Йдеться про вислів із Шевченкової поеми «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє» (1845) (див.: *Шевченко Тарас*. Повне збір. творів у 6-ти т., т. 1. Поезії 1837—1847 .К., Вид-во АН УРСР, 1963, с. 329).

Соболевський Олексій Іванович (1857—1929) — російський філолог-славіст, професор Київського, а з 1888 р. Петербурзького університетів, академік Петербурзької Академії наук (з 1900 р.), потім — АН СРСР.

С. 32. Палея — збірник апокрифічних переказів на біблійні теми; виник у IX ст. на візантійському ґрунті, на Русь потрапив через південних слов'ян. Було дві Палей: Палея історична — переклад візантійського оригіналу, яка скорочено викладала біблійну історію до царювання Давида з додатком апокрифічних оповідань, і Палея толкова (тлумачна) — книга, що виникла на східнослов'янсько-

му ґрунті в XIII ст. і є твором полемічним, спрямованим проти іудаїзму та магометанства.

...опублікований мною 1896 р. у передмові до першого тому «Пам'яток українсько-руської мови і літератури»... — див.: Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Ів. Франко. Том I. Апокрифи старозавітні. У Львові, 1896 (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Видає Комісія археографічна Наукового товариства імені Шевченка. Том I), с. LV—LVI.

...сею пам'яткою займалися такі корифеї слов'янської науки, як Бодяньський та Срезневський... — див.: *Бодянский О.* О времени происхождения славянских письмен. М., 1855, с. 105. Примечания, с. LVIII—LX; *Срезневский И. И.* Из обозрения глаголических памятников. — «Известия императорского археологического общества», т. III. Спб., 1861; *Срезневский И. И.* Древние памятники русского письма и языка (X—XIV веков). Общее повременное обозрение. Спб., 1863, с. 425—426; *Срезневский И. И.* Древние глаголические памятники сравнительно с памятниками кириллицы. Спб., 1866, с. 23—26.

Бодяньський Осип Максимович (1808—1877) — український і російський філолог-славіст, історик, письменник, етнограф, професор Московського університету.

С. 33. ... О. Соболевський кілька разів при різних нагодах публікував сю молитву... — Про «Азбучну молитву» йдеться у таких працях О. І. Соболевського: Стихотворение Константина Болгарского. — «Русский филологический вестник», Варшава, т. XII, 1884, вып. 4, с. 313—314; Церковнославянские стихотворения конца IX — начала X века. — «Библиограф», 1892, № 12, с. 375—384; Церковнославянские стихотворения в IX—X век и их значение за церковнославянским языком. — «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», кн. XVI и XVII, София, 1900, с. 314—324; Церковнославянские стихотворения IX—X в. и их значение для изучения церковнославянского языка. — «Труды XI археологического съезда в Киеве, 1899», т. II. М., 1902, с. 28—37; Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. — «Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук», т. LXXXVIII, 1910, № 3, с. 9—10.

С. 35. Не буду тут доказувати подрібно, що автором сеї вірші-молитви був Константин, первоучитель слов'ян... — Питання про авторство «Азбучної молитви» залишається відкритим (див.: Історія на болгарската література. I. Старобългарска література. София, 1962, с. 115; *Демкова Н. С., Дробленкова Н. Ф.* К изучению славянских азбучных стихов. — «Труды отдела древнерусской литературы», т. XXIII (Институт русской литературы (Пушкинский дом) АН СССР). Л., 1968, с. 45—46).

ПРИЧИНКИ ДО АВТОБІОГРАФІЇ

Универсальная библиотека. Ч. 423. 10 к. Иван Франко.
К свету! На промыслах. Перевод с украинского
Г. Войташевского и М. Новиковой.
Книгоиздательство «Польза» В. Антик и К-о. Москва,
без означення року

Вперше надруковано в журн. «Неділя», 1912, № 9,
с. 3—6.

Подається за першодруком.

«Неділя» — український літературно-науковий та громадський журнал ліберально-буржуазного напрямку. Виходив у Львові протягом 1911—1912 рр.

С. 36. Винниченко Володимир Кирилович (1880—1951) — український письменник і політичний діяч буржуазно-націоналістичного напрямку, один із керівників націоналістичної контрреволюції на Україні в 1917—1919 рр. Після поразки революції 1905—1907 рр. виступав з романами, в яких паплюжив революційну боротьбу. У своїх писаннях в еміграції залишався на позиціях націоналізму.

Мартович Лесь (Олекса Семенович; 1871—1916) — український письменник і громадський діяч демократичного напрямку.

Кобильанська Ольга Юліанівна (1863—1942) — українська письменниця демократичного напрямку.

С. 38. Василіани (базиліани) — уніатський чернечий орден, заснований на початку XVII ст. на українських і білоруських землях у зв'язку з насадженням унії, мав за мету навернення східнослов'янських народів до католицизму.

С. 40. Хомяков Олексій Степанович (1804—1860) — російський поет-романтик, публіцист та історик слов'янофільського напрямку.

«Московские ведомости» — російська газета реакційного напрямку, яка виходила у Москві протягом 1756—1917 рр.

Лукианові «Розмови богів»... — Йдеться про твір давньогрецького письменника Лукіана (II ст.).

С. 41. Бадені Казимир (1846—1909) — австрійський реакційний діяч. У 1888 — 1895 рр. — намісник Галичини, в 1895—1897 рр. — міністр-президент Австро-Угорщини. Жорстоко розправлявся з радикально-демократичним рухом у Галичині.

Єфремов Сергій Олександрович (1876—1937) — український літератор буржуазно-націоналістичного напрямку. В 1917—1919 рр. — один із ватажків контрреволюційної Центральної ради і Директорії. В 1926 р. очолив націоналістичну «Спілку визволення України».

С. 42. «Діло» — українська ліберально-буржуазна, згодом буржуазно-націоналістична газета. Виходила у Львові протягом 1880—1939 рр.

«Літературно-науковий вісник» — щомісячний художній, науковий і публіцистичний журнал, який почав видаватися у Львові 1898 р. В період, коли до його редакції входив І. Франко (1898 — 1906), мав демократичне спрямування.

«Северный курьер» — щоденна політична і літературна газета, видавалася в Петербурзі В. В. Барятинським у 1899—

1900 рр. Намагалася бути виразником «легального марксизму». В ній друкувалися статті П. Струве, К. Станюковича, В. Перетца, С. Венгерова, В. Яковлева-Богучарського та ін.

«К и е в с к а я с т а р и н а» — щомісячний історико-етнографічний та літературний журнал ліберально-буржуазного напрямку. Видавався російською мовою у Києві протягом 1882—1906 рр.

«S ł o s» — польський громадсько-політичний і науково-літературний журнал ліберально-буржуазного напрямку. Видавався у Варшаві протягом 1886—1905 рр.

«K u r j e r L w o w s k i» — польська щоденна громадсько-політична газета ліберально-буржуазного напрямку. Виходила у Львові протягом 1883—1926 рр.

«P g a s a» — польська прогресивна робітничка громадсько-політична газета. Виходила у Львові протягом 1878—1892 рр.

«P g a w d a» — польський громадсько-політичний і літературний тижневик ліберально-буржуазного напрямку. Виходив у Варшаві протягом 1881—1915 рр.

«K g a j» — польський громадсько-політичний тижневик проурядового напрямку. Виходив у Петербурзі протягом 1882—1909 рр.

«S ł o v a n s k ý P ř e h l e d» — чеський журнал прогресивного спрямування. Виходив у Празі у 1898—1914 рр.

«D i e Z e i t» — громадсько-політичний і науково-мистецький тижневик ліберально-буржуазного напрямку. Видавався у Відні в 1894—1904 рр.. Його львівським кореспондентом був І. Франко.

«A r b e i t e r Z e i t u n g» — газета, орган соціал-демократичної, з 1905 р.— соціалістичної партії Австрії. Виходила у Відні з 1889 р.

С. 43. «N e u e F r e i e P r e s s e» — віденська газета ліберально-буржуазного напрямку. Виходила в 1864—1939 рр.

ІСТОРІЯ МОЄЇ ГАБІЛІТАЦІЇ

Вперше надруковано в газ. «Діло», 1912, № 251, 11 листопада (24 жовтня); № 252, 7 листопада (25 жовтня). Коректурні відбитки зберігаються в ІЛ (ф. 3, № 2293). Своєрідним додатком до цієї статті є лист невідомого автора до Костянтина Лучаківського, опублікований І. Франком 1912 р. в газеті «Діло», № 268, під заголовком «Причинки до моєї габілітації»:

«Дорогий Костуню! Сталося так: зараз по смерті Ом. Огоновського зачався старати про кафедру д-р Іван Франко і позискав собі прихильність кількох професорів університетських, як Каліна і ін. Це донеслося до Мікада. Мікадо, наляканий, що старається Франко, закликає Сильвестра і сказав до нього: «Отче митрополите! Франко старається про кафедру. Чи ви вже не маєте інших кандидатів?» Сильвестр запитав: «А чи ви, ексцеленціє, думаєте піддержувати його?» — «Хай бог боронить, — відповів Мікадо.— Я саме хотів порозумітися з отцем митрополитом щодо кандидата. Довідайтеся, отче митрополите, котрий кандидат має відповідні наукові праці і всякі інші умови, і прошу пред'явити мені, а я уживу мого впливу, щоб пересадити його. А щодо Франка, то я не допущу його під ніякою умовою». Митрополит відповів, що коли б Франко дістав кафедру, він заборонив би богословам ходити на його виклади. Митрополит, вернувши від Мікада, зараз закликав Леона Т[уркевича] і,

розказавши йому справу, просив його, аби він довідався, котрий кандидат був би найвідповідніший. Леон прийшов до мене і запитав, чи ти маєш іспит і умови. Я розповів йому, що одиноким кандидатом міг би бути д-р Костянтин Лучаківський і аби він це пропонував митрополитові, а митрополит Мікадові. При тім я подав деякі твої праці. Митрополит, порозумівшись з Мікадом, сказав Леонові, аби ти зараз вносиш подання. То я зараз написав до тебе. Але думаю, що ти добре зробив, не внісиш подання, бо не цей час. Отже, Мікада маєш за собою. Вчора говорив біленький професор Цеглинський, що за тобою є професори Цвіклінський і Пентак і що ти більше до гімназії не вернешся. Він хвалився, що він тобі це предсказував при твоїм від'їзді за границю. Твоїми суперниками є Франко і Верхрата, з котрого всі сміються. Про Стоцького нічого не говорять. Зачуваю, що Верхрата має тим часом обняти кафедру як суплент. Мікадо казав, що треба конче, аби сенат університетський рекомендував тебе, на котрім місці — це річ маловажна, хоч би й на п'ятім. Я довідаюся, що діється на університеті, і зараз донесу тобі. За кілька днів знов тобі напишу. Казав Цеглинський, що більша частина університетських професорів по твоїй стороні, — мабуть, чув він це від Цвіклінського. Цілую тя і дякую за фотографію. Львів, 20 листопада 1894 р.»

Подається за першодруком.

Л у ч а к і в с ь к и й Костянтин (1846—1912) — український культурно-освітній діяч ліберально-буржуазного напрямку, філолог, учитель української гімназії у Львові.

М і к а д о — йдеться про намісника Галичини графа Казимира Бадені.

С и л ь в е с т р — йдеться про галицького уніатського церковного діяча Сембратовича Сильвестра (1836—1898), від 1885 р. митрополита і кардинала.

... бі л е н ь к и й професор Цеглинський... — йдеться про Романа Цеглинського (1859—1914), директора української гімназії в Тернополі, автора шкільних підручників.

В е р х р а т а — йдеться про Верхратського Івана Григоровича (1846—1919), українського природознавця, філолога і письменника ліберально-буржуазного напрямку.

С т о ц ь к и й — йдеться про Смаль-Стоцького Степана Осиповича (1859—1938), українського філолога і культурно-освітнього діяча буржуазно-націоналістичного напрямку.

С. 45. Я г и ч Ватрослав (Гнат Вікентійович; 1838—1923) — хорватський філолог-славіст, професор Новоросійського (в Одесі), Петербурзького, Віденського університетів; у Віденському університеті організував слов'янський семінарій, який став міжнародним центром слов'янознавства. З українських славістів у семінарії Ягича брали участь І. Франко, К. Студинський, І. Зілинський, О. Маковей, Є. Калужняцький.

В о й ц е х о в с ь к и й Тадей (1838—1919) — польський історик, з 1883 р. професор Львівського університету.

Ц в і к л і н с ь к и й Людвік (1853—1942) — польський філолог, професор класичної філології у Львівському університеті.

С. 46. К о л е с с а Олександр Михайлович (1867—1945) — український мовознавець, літературознавець, фольклорист і поет. У 80—90-х роках дотримувався прогресивних поглядів. Деякі пра-

ці О. Колесси позначені впливом буржуазно-націоналістичних концепцій.

С. 47. Барвінський Олександр Григорович (1847—1926) — український буржуазно-націоналістичний діяч у Галичині, один із лідерів «народовців», філолог.

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — український публіцист, учений і громадський діяч буржуазно-демократичного, а потім ліберально-буржуазного напрямку.

Бобжинський Міхал (1849—1935) — польський історик, консервативний політичний діяч у Галичині, протягом 1891—1901 рр. був віце-президентом крайової шкільної ради, в 1908—1913 рр. — намісник Галичини.

С. 48. Рітнер Тадеуш (1873—1921) — польськомовний і німецькомовний письменник, від 1884 р. жив у Відні, займав відповідальні посади в міністерстві освіти.

С. 49. Романчук Юліан (1842—1932) — український буржуазно-націоналістичний діяч у Галичині, один із лідерів «народовців».

СПОМИНИ ІЗ МОЇХ ГІМНАЗІАЛЬНИХ ЧАСІВ

Вперше надруковано в журн. «Житє», 1912, № 4, с. 156—162.

Подається за першодруком.

С. 53. Син властителя тої торгівлі... — Йдеться про Штернбаха Леона (1864—1940), польського філолога, у 1892—1935 рр. професора Краківського університету, члена Польської Академії наук (з 1893 р.).

С. 54. Бандрівський Кароль (1855—1931) — співробітник «Друга» і «Громадського друга», пізніше — управитель друкарні Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

ІЗ ПОЛЯ ФОЛЬКЛОРУ

Nubische Studien im Sudan 1877—1878

aus dem Nachlass prof. Herman Almkvist's

herausgegeben von K. V. Letterstein. Upsala — Leipzig.

Herausgegeben mit Unterstützung des Vilh.

Ekmans' schen Universitätsfonds. 1911. 4°.

st. XXXVIII+280

Вперше надруковано в «Науковому додатку» до журн. «Учитель», 1912, 20 березня, с. 43—46.

Подається за першодруком.

С. 58. Бенфей Теодор (1809—1881) — німецький філолог, основоположник теорії запозичення, за якою єдиним джерелом казкових сюжетів народів світу є індійська література.

ДВОБІЙ МСТИСЛАВА З РЕДЕДЕЮ

Староруське поетичне оповідання

Вперше надруковано в журн. «Сніп», 1912, № 13, с. 2—3.

Подається за першодруком.

С. 59. Б о я н — легендарний давньоруський співець-дружинник XI — початку XII ст.

Мстислав Володимирович («Хоробрий», «Удалий»; пом. 1036 р.) — князь тмутараканський і чернігівський, син київського князя Володимира Святославича. 1022 р. підкорив на Прикубанні плем'я касогів, перемігши у двобої їхнього князя Редедю.

пісні ... про воеводу Претича і напад печенігів на Київ 968 р. — див. Франкові «Студії над найдавнішим Київським літописом (Частина перша)» — т. 6 даного видання, с. 96—104, 535—539.

Т м у т а р а к а н ь — давньоруське місто, столиця Тмутараканського князівства. Існувало на території сучасної станції Таманської Краснодарського краю. Зруйноване золотоординцями в XIII ст.

В СПРАВІ ВИДАННЯ ПИСАНЬ ЛУКИ ДАНКЕВИЧА

Вперше надруковано у газ. «Діло», 1912, № 74, 1 квітня (19 березня).

Подається за першодруком.

С. 61. Д а н к е в и ч Лука (1791—1866) — український письменник, автор ліричних віршів, байок, статей. І. Франко готував до видання збірку його творів, яка у світ не вийшла. Зібрані до неї матеріали зберігаються в архіві І. Франка (ф. 3, № 193, 197, 1888, 1889, 3271).

«Г о л о с н а р о д н и й» — літературно-політичний двотижневий часопис ліберально-буржуазного напрямку. Виходив у Коломиї протягом 1865—1868 рр.

... к а л е н д а р я «П о к у т я н и н», виданого в Коломиї 1866 р. — Йдеться про кн. «Покутянинъ. Мѣсяцословъ Коломыйскій на годъ звичайный 1867. Рочникъ первый».

«Р о д и м ы й л и с т о к . П и с ь м о л і т е р а т у р н о - н а у к о в е» — журнал «москвофільського» напрямку. Виходив у Чернівцях протягом 1879—1882 р.

ПРИЧИНОК ДО ІСТОРІЇ ГАЛИЦЬКО-РУСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА XVIII в.

Вперше надруковано в «Записках Наукового товариства імені Шевченка» (далі — ЗНТШ), 1912, т. 107, кн. 1, с. 110—115.

Подається за першодруком.

С. 63. Лев Шептицький (1749—1779) — львівський греко-католицький єпископ.

... передрукована з київського видання 1712 р. ... — Йдеться про кн.: Ифика ієрополітика или философія нравоучителная символами и приуподобленіи изясненна к наставленію и ползѣ юным. Друкарня Києво-Печерської лаври, 1712.

BYZANTINISCHE LEGENDEN. DEUTSCH VON HANS LIETZMANN

Єна, 1911, Verlegt bei Eugen Diederichs,
стор. 4 + 100 + 4

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1912, т. 107, кн. 1, с. 173—180 (Бібл.).

Подається за першодруком.

С. 68. Даниїл Стівпник (V ст.) — увійшов в історію християнської церкви як подвижник.

Симеон Юродивий Христа ради (VI ст.) — пустельник, канонізований християнською церквою як святий.

... в збірці Йоана Мосха «Лимонар» ... — Йдеться про збірник легенд із життя християнських пустельників, укладений палестинським ченцем Іоанном Мосхом (пом. у 619 р.). Збірник був популярний у східних слов'ян протягом XI—XVIII ст. у перекладах і списках. 1628 р. його було надруковано у Києві під назвою «Лимонар сирѣч цвѣтник» (інші назви: «Луг духовний», «Синайський патерик»).

С. 69. Нельдеке Теодор (1836—1930) — німецький орієнталіст, професор Геттінгенського, Кільського та Страсбурзького університетів.

Стівпництво — різновид християнського подвижництва, запроваджений Симеоном Стівпником (356—459). Стівпники молилися і проповідували, стоячи на невеликому стовпі.

Юродство — різновид християнського подвижництва. Юродиві, зрікшись земних благ і вдаючи з себе безумних, говорили правду в вічі сильним світу сього.

С. 70. Монофізити — послідовники християнської течії, які визнавали за Ісусом Христом тільки одну, божественну, природу, а не дві — божественну і людську, як учило ортодоксальне християнство. Течія виникла у Візантії в V ст. Основоположником її був константинопольський архімандрит Євтихій. Монофізитство розвинулося в процесі боротьби з несторіанством, за яким Христос мав лише людську природу. На четвертому вселенському соборі (Халкідонському) 451 р. монофізитів було визнано за єретиків.

Маємо тут старшу паралелю до оповідання біографа імператора Василя про пригоду грецького єпископа на Русі... — Йдеться про легенду, за якою візантійський єпископ, прагнучи повернути русичів на християнство, вкинув Євангеліє у вогонь і довів, що воно не горить.

Грушевський Михайло Сергійович (1866—1934) — український буржуазний історик, один з ідеологів буржуазно-націоналістичної контрреволюції на Україні.

... корсунської легенди про св. Капітона (пор. Ів. Франко. Святий Климент у Корсуні, окремої відбитки ст. 150 і 157).— Йдеться про легенду, за якою єпископ Капітон увійшов у розжарену піч, пробув там годину і вийшов неушкоджений, довівши цим корсунянам всемогутність християнського бога (див.: *Франко Іван*. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди — т. 34 даного видання, с. 7—347).

БЪЛГАРСКИ КНИГОСПИС ЗА СТО ГОДИНИ 1806—1905

Материали събра и нареди А. Теодоров Балаи, Dr. Ph. Издава българското книжовно дружество в София от фонд напредък. Софія, 1909. 1667 с.

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1912, т. 108, кн. 2, с. 200—204 (Бібл.).
Подається за першодруком.

ДРОГОБИЦЬКА СЛУЖЕБНА МІНЕЯ З РОКУ 1563

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1912, т. 110, кн. 4, с. 157—158 (Miscellanea).
Подається за першодруком.

С. 74. С л у ж е б н а м і н е я — християнська богослужбова книга, містить молитви і церковні служби, подані в календарному порядку.

Святий Калиник (III ст.) — за християнською легендою мученик, родом кілікієць. Гонителі християн примусили його взути чоботи з гвіздками і пройти пішки від міста Анкіра до міста Гангра в Пафлагонії, а потім вкинули його у палаючу піч.

С. 75. С і г і з м у н д (Жигмонт, Зигмунт) ІІ А в г у с т (1520—1572)—польський король і великий князь литовський (1548—1572), останній із династії Ягеллонів. За його панування було прийнято Люблінську унію (1569 р.), згідно з якою Велике князівство Литовське і Польське королівство об'єднувались у федеративну державу — Річ Посполиту.

СМЕРТЬ ОЛЕГА І СТАРОІСЛАНДСЬКА САГА ПРО ФАТАЛЬНОГО КОНЯ

Вперше надруковано в «Науковому додатку» до журн. «Учитель», 1912, 20 вересня, с. 1—9.

Автограф зберігається в архіві письменника, ф. 3, № 751. Істотних різницян між автографом і першодруком не виявлено.

Подається за першодруком.

С. 76. Староісландські саги — пам'ятки давньоісландського епосу у формі прозових творів з віршованими вставками, в яких розповідається про життя ісландців з кінця IX до середини XI ст. Вважають, що саги записані наприкінці XII — на початку XIII ст.

С. 77. ...страшну легенду про Едіпа... — За давньогрецьким міфом Едіп, згідно з пророцтвом Дельфійського оракула, вбив батька й одружився з матір'ю.

Персія — офіційна назва Ірану до 1935 р.

...у віщій сні короля Астіагеса про вродження Кіра... — За переказом мідійському цареві Астіагу перед народженням онука приснився сон, немовби із живота його дочки Мандани виросла виноградна лоза, яка розрослася по всій Азії. Маги витлумачили цей сон як віщування того, що онук Астіага стане царем замість нього.

...та в сні короля Пріама про вродження Париса... — За давньогрецьким міфом перед народженням Париса його матері Гекубі приснився сон, наче вона народила вогонь, який спопелив Трою. Віщуни пояснили, що Гекуба народить сина, котрий погубить рідне місто.

...оповідання про Аполлонія Тіанона... — Йдеться про Аполлонія Тіанського (I ст.), давньогрецького філософа. За переказом він вигнав зміїв та скорпіонів із Візантії і скорпіонів та комарів з Антіохії, а також передбачив землетрус в Антіохії.

Георгій Амартол — візантійський хроніст IX ст., автор хроніки всесвітньої історії, яка була відома на Русі і послужила одним із джерел початкової частини «Повісті временних літ».

С. 78. Гаральд Гарноволосий, Красноволосий — норвезький король (бл. 860—940 або 945), при якому Ісландію було заселено вихідцями з Норвегії.

Фрейр — у скандинавській міфології бог родючості; від нього начебто походять шведські й датські конунги (інглінги).

С. 86. Сноррі Стурлусон (1178—1241) — ісландський письменник, автор «Молодшої Едди» (або «Сноррієвої Едди») — найважливішого джерела давньоскандинавської міфології і скальдичної поезії, а також «Геймскрінгли» — переказів з історії Норвегії від найдавніших часів до 1177 р.

Одін — у скандинавській міфології верховний бог, бог війни, поезії, мертвих.

Король Гільф (він же Гангері — «втомлений дорогою») — міфічний шведський конунг Гюльві, який, за «Молодшою Еддою», вирушив у дорогу до Асгарду («Житла асів»), щоб дізнатися, в чому причина їхньої могутності.

Фрея — у скандинавській міфології богиня кохання.

Локі — у скандинавській міфології бог вогню.

Тор — у скандинавській міфології бог грому, покровитель землеробства і захисник від усього злого.

ПРИТЧА ПРО СЛІПЦЯ І ХРОМЦЯ

Пам'ятка староруського письменства

Вперше надруковано в журн. «Неділя», 1912, № 37, с. 3—5. Тоді ж видано окремою книжечкою у серії «Міжнародна бібліотека», ч. 3, Львів, 1912. У книжечці слова «... І серпня, яким розпочинається церковний рік...» виправлено на «... І вересня, яким розпочинається церковний рік...» (с. 4). Інших різночитань не виявлено.

1914 р. І. Франко здійснив віршований переспів «Притчі про сліпця і хромця» (див. т. 3 даного видання, с. 369—375, 434).

На звороті аркушів списка фрагменту «Оповідання Димитрія Туптала, єпископа Ростовського, про життя Мефодія й Константина» з розвідки І. Франка «Студії над пам'ятками церковнослов'янського письменства», (ф. 3, № 753), міститься запис невідомою рукою уривка «Притчі про сліпця і хромця»: с. 1 (с. 33 «Оповідання Димитрія Туптала...»), с. 3 (28), с. 5 (27), с. 6 (34), с. 7 (24), с. 8 (26), вставка (25). Цей запис зроблено до видання «Притчі» в «Неділі», оскільки в ньому залишилось «І серпня».

Подається за окремим виданням 1912 р.

С. 89. Єфрем Сірін (бл. 306 — бл. 373) — сирійський письменник-богослов, проповідник.

Макарій — йдеться, очевидно, про Макарія Великого (301—391), християнського письменника.

Палладій — йдеться, очевидно, про Палладія Єленопольського (368—430), християнського церковного діяча і письменника: з ініціативи каппадокійського префекта Лавса він уклав збірник житій святих, назвавши його «Лавсаїком».

С. 90. Кирило Туровський (між 1130 — 1134 — бл. 1182) — давньоруський церковно-політичний діяч, проповідник, письменник, майстер урочистого красномовства; був єпископом у Турові на теперішній Гомельщині.

Калайдович Костянтин Федорович (у Франка він помилово названий Іваном; 1792—1832) — російський історик, археограф, збирач церковнослов'янських та давньоруських пам'яток.

Сухомлинов Михайло Іванович (1828—1901) — російський філолог, професор Петербурзького університету.

Караджич Вук Стефанович (1787—1864) — сербський філолог й етнограф.

...завдяки богомільським впливам у старій Болгарії... — Йдеться про впливи релігійно-суспільного антифеодального руху, який виник у першій половині X ст. (вчення проповідував священик Богомил), певне, на території Македонії. Найхарактернішим у вченні богомилів був дуалізм. Земний світ і тіло людини вони вважали за творіння диявола, а небесний світ і душу людини — за творіння бога. Богомили відкидали церковну ієрархію, храми, таїнства і обряди, не визнавали Старого завіту та святого письма, заперечували поклоніння хресту, мощам.

С. 94. В своїй розвідці про сю притчу... — Йдеться про Франкову розвідку «Притча про сліпця і хромця (Причинок до історії літературних взаємин старої Русі)», надруковану у кн.: Статби по словяноведенню. Вып. 2. Спб., 1906, с. 129—155. Окрема відбитка — Спб., 1905 (див. т. 35 даного видання).

ДЕШО ПРО ЛІТЕРАТУРНУ СПАДЩИНУ ІОАННИКІЯ ВОЛКОВИЧА

Вперше надруковано в газ. «Діло», 1912, № 283, 17(4)
грудня, с. 6—7.

Подається за першодруком.

С. 95. Волкович Іоанникій (перша половина XVII ст.) — ієромонах, учитель Львівської братської школи (1630—1631), письменник.

...полеміку... ведену недавно в «Ділі»... див.: *Д-р Василь Щурат*. З нашої наукової літератури («Записки Наукового товариства ім. Шевченка», рік 1912, кн. I—III).— «Діло», 1912, № 264, 24 (10) листопада, с. 1—2; *М. Возняк*, Полемика (З приводу статті д-ра Щурата «З нашої наукової літератури...») — «Діло», 1912, № 265, 25 (12) листопада, с. 6.

...до другого тому «Апокрифів»... — Йдеться про кн.: Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко. Т. II. Апокрифи новозавітні. Львів, 1899. (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Видає Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Т. III).

... Каратаєв Іван Петрович (1817—1886) — російський бібліограф і збирач стародруків, автор каталога: Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. Том первый. С 1491 по 1652 г. (Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук, т. XXXIV, № 2), Спб., 1883.

Тихонов Микола Савич (1832—1893) — російський філолог, археограф, дослідник давніх східнослов'янських літератур, професор Московського університету.

С. 96. ... ідучи за каталогом Демидова... — Йдеться про каталог російського колекціонера П. Г. Демидова (1738—1821), складений ним для власної бібліотеки: Каталог россійским книгам библиотеки П. Демидова. Библиографическая система, или методическое распределение книг, расположенное по порядку материй, т. е. основанное на разных источниках, откуда разум человеческий почерпает свои познания (единые истинные черты, могущие поставить основание естественного распределения); с постепенным порядком их связи, или наиболее натурального расположения их родов и видов, или классов и порядков. Каталог було видано під заголовком: *Museum Demidoff, t. 1, contenant le catalogue systematique des livres de la bibliotheque de Paul Demidoff, publié par le prof. Fischer, a Moscou, 1806.*

Григорій Богослов (Назіанзенський, Назіанзин; бл. 330— бл. 390) — грецький поет і прозаїк, церковний діяч і мислитель.

Сопиков Василь Степанович (1765—1818) — російський бібліограф. Йдеться про його «Опыт русской библиографии» (ч. 1—5, 1813—1821).

Ставропігійський інститут у Львові — культурно-освітня установа клерикального спрямування, з 60-х років XIX ст. очолювана «москвофілами».

С. 97. Ставропігійська школа — мається на увазі школа Львівського братства, заснована у 80-х роках XVI ст.

Г а в а т о в и ч (Гават) Якуб (1598—1679) — автор польськомовної п'єси «Tragedia albo wizerunek smierci przeswietego Jana Chrzcieciela ...» (Львів, 1619), до якої додано дві інтермедії українською мовою.

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

[до книжки

«Вибрані твори українських письменників»]

Вперше надруковано у кн.: Вибрані твори українських письменників. 2—3. Видання Антона Крушельницького. Власність Івана Франка. Львів, 1912, с. V—VII. Зміст цієї книжки: 1) Антін Крушельницький. Передне слово; 2) Іван Франко. Передне слово; 3) Антін Крушельницький. Про життя Михайла Драгоманова; 4) Михайло Драгоманов. Байка Богдана Хмельницького. Етнографічна студія; 5) Іван Франко. Байка про вужа в домі. Польські, чеські та церковнослов'янські варіанти; 6) Іван Франко. На Святоюрській горі. Поема; 7) Іван Франко. Притча про гадюку в домі; 9) Іван Франко. Притча про захланність.

Подається за першодруком.

К р у ш е л ь н и ц ь к и й Антін Володиславович (1878—1941) — український письменник, журналіст, спочатку ліберально-буржуазного, а потім демократичного напрямку.

С. 98. Г р о н д ь к и й Самійло (пом. бл. 1672 р.) — дипломат на службі в Польщі, Швеції і Трансільванії, історик, восени 1655 р. супроводив польського посла Любовицького під час його переговорів з Богданом Хмельницьким. Автор «Історії козацько-польської війни» (опублікував К. Коппін в Пешті 1789 р.), яка є цінним джерелом історії України 1648—1672 рр.

Б и т в а п і д Ц е ц о р о ю — битва польсько-шляхетського війська з турецько-татарськими військами, яка відбулася 1620 р. під с. Цецорою поблизу Ясс під час польсько-турецької війни 1620—1621 рр.

С. 99. Б е р н а т з Л ю б л і н а (бл. 1465 — після 1529) — польський поет, автор першої друкованої польської книжки — молитовника «Raj duszny» (1513) і першого світського твору польської літератури — збірки перевіршований байок «Ezop ...» (бл. 1510 р., перше відоме на сьогодні видання датовано 1578 р. і має заголовок «Zywot Ezora Fryga»).

Р е й Миколай (1505—1569) — польський письменник, автор збірки сатиричних епіграм «Zwierzyniec» (1562).

М о г и л а Петро Симеонович (1596—1647) — український церковно-політичний і освітній діяч, письменник; з 1627 р. — архімандрит Києво-Печерського монастиря, з 1632 р. — київський і галицький митрополит.

С. 100. ... в д р у к о в а н і м к а т а л о з і старопечатних книг гр[афа] Толстого ... — Йдеться про кн.: Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в библиотеке тайного советника, сенатора двора его императорского величества действительного камергера и кавалера, графа Федора Андреевича Толстого. Издал Павел Строев. М., 1829.

...друге після київського видання «Іфики ієрополитики» вийшло в Петербурзі 1717 р. ... — йдеться про видання 1718 р.

БАЙКА ПРО ВУЖА В ДОМІ

Польські, чеські
та церковнослов'янські варіанти

Вперше надруковано у кн.: Вибрані твори українських письменників, 2—3, с. 33—43.

Подається за першодруком.

С. 102. Лютер Мартін (1483—1546) — діяч Реформації в Німеччині, основоположник лютеранства, напрямку в протестантському віросповіданні.

Венгерський Анджей (1600—1649) — польський історик, поет, проповідник, перекладач. Йдеться про його книжку «Systema historico-chronologicum ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias» (1652), в якій викладено історію «чеських братів» — чеської релігійної секти, що виникла в середині XV ст. після поразки таборитів і сформувалась в незалежну від Рима церковну організацію. Праця Венгерського є однією з найраніших спроб огляду історії Реформації в Польщі до 1650 р. на європейському тлі.

Курніцька бібліотека — бібліотека, заснована 1815 р. А. Т. Дзялинським і розміщена з 1828 р. в Курніку біля Познані. У ній зберігається велика колекція давніх польських рукописів і друків.

Хшановський Ігнатій (1866—1940) — польський філолог, професор Краківського Ягеллонського університету, член Польської Академії знань.

Мучковський Юзеф (1795—1858) — польський філолог, бібліограф і бібліотекар, професор Краківського Ягеллонського університету.

Брюкнер Александр (1856—1939) — польський філолог-славіст, протягом 1881—1924 рр. професор Берлінського університету, академік Польської, Російської, Чеської і Сербської Академії наук. Його праця «Ezory polskie» вийшла в Кракові 1902 р.

С. 108. Штейнгель Генріх (1412—1483) — німецький письменник.

Плануд Максим (бл. 1260 — бл. 1330) — візантійський письменник, теолог, грамати́к і ритор; близько 1300 р. уклав для навчальних потреб збірку байок Езопа і його життєпис.

С. 105. Ремігій (437—533) — діяч християнської церкви, архієпископ реймський; йому приписують охрещення франків.

С. 108. Баворовський Віктор (1826—1894) — польський поет, засновник бібліотеки, яку в 50-х роках XIX ст. було перевезено до Львова.

С. 109. Народний дім — «москвофільська» культурно-освітня установа, заснована у Львові 1849 р. після буржуазної революції 1848 р. Протягом тривалого часу був осередком культурно-освітньої діяльності галицької буржуазної інтелігенції.

С. 110. Шашкевич Маркіян Семенович (1811—1843) — український поет-демократ, учасник прогресивного літературного угруповання «Руська трійця».

ПРИТЧА ПРО ГАДЮКУ В ДОМІ

Вперше надруковано у кн.: Вибрані твори українських письменників, 2—3, с. 65—80.

Подається за першодруком.

С. 112. **І з м а р а г д** — збірник релігійно-моральних повчань, укладений на східнослов'янських землях у XIV ст.

Петрушевич Антоній Степанович (1821—1913) — український історик, археограф, етнограф і філолог ліберально-буржуазного напрямку, колекціонер старовинних рукописів і книжок. Йдеться про його колекцію, передану в бібліотеку львівського Народного дому; тепер зберігається у Львівській науковій бібліотечі ім. В. Стефаника АН УРСР.

Іоанн Златоуст, або **Хризостом** (347—407) — візантійський церковно-політичний діяч, проповідник, письменник.

Свенціцький Іларіон Семенович (1876—1956) — український радянський філолог і мистецтвознавець.

Яковлев Володимир Олександрович (1840—1896) — російський філолог, дослідник давніх східнослов'янських літератур.

Сваричівський рукопис — збірник, що містить Ізмарагд XVI ст.

... в рукописі монастирської бібліотеки святооунфрійського монастиря василіан у Львові, ч. 40 ... — Тепер цей рукопис зберігається у Львівській науковій бібліотечі ім. В. Стефаника АН УРСР.

Христофор (VIII—IX ст.) — александрійський патріарх (808—837), автор трактату «Про життя», в основі якого лежить «Притча про гадюку в домі», перекладена на Русі в складі цього трактату і окремо в XII чи XIII ст. **І. Франко** здійснив поетичний переспів цієї притчі під заголовком «Притча про захланність» (див.: Давні й нове. Львів, 1911 — т. 3 даного видання, с. 208—217, 407—410).

С. 113. **Фабрицій** Йоганн-Альберт (1668—1736) — німецький філолог.

Мінь Жак-Поль (1800—1875) — французький абат, видавець середньовічної літератури. Видав, зокрема, дві серії творів церковних християнських письменників під назвою «Patrologiae cursus completus» — Series latina (221 т., Париж, 1844—1864) і Series graeca (166 т., Париж, 1857—1866).

«Христианское чтение» — щомісячний журнал, який видавала Петербурзька духовна академія в 1821—1916 рр.

Златоуструй — збірник витягів із слів (проповідей) Іоанна Златоуста, перекладений на Русі в XI—XII ст.

Іван (Іоанн) **Дамаскін** (бл. 675— бл. 753) — візантійський теолог, філософ і поет.

... друкований уперше в Москві у **Сборнику** 1647 р. — Йдеться про книжку під заголовком «Соборник», яка містить 70 почальних слів.

Златоуст — збірник слів (проповідей) Іоанна Златоуста, перекладений на Русі в XI—XII ст.

Теоділ (Феофіл) **Іконоборець** — йдеться про візантійського імператора Феофіла (829—842).

... притча про сліпця і хромця, якої простора редакція, без сумніву, належить

Кирилові Туровському... — див. розвідку І. Франка «Притча про сліпця і хромця» у цьому томі, с. 88—94.

Євфимій Гирновський (бл. 1325 — бл. 1412) — болгарський церковний діяч і письменник, реформатор болгарського правопису. Автор житій, похвальних слів та ін.

С. 114. ...копії з снх обох рукописів, а надто копії... московського «Сборника» 1647 р.— Ці копії зберігаються в ІЛ, ф. 3, № 2065—2067.

...всі ті тексти... будуть опубліковані і визнані науковим способом у спеціальнім досліді, який маю намір присвятити тій притці.— Цього наміру І. Франко не здійснив.

Іпполіт (III ст.) — римський церковний діяч, теолог і письменник, звинувачений у безбожництві і замучений, а по смерті визнаний християнською церквою за святого.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

[до збірки «Панщизняний хліб та інші оповідання»]

Вперше надруковано у зб.: Франко І. Панщизняний хліб та інші оповідання. Львів, 1913, с. 3—4.

Подається за першодруком.

С. 124. «Ілюстрований календар «Просвіти» — видання львівської «Просвіти», культурно-освітньої організації (1868—1939). У 80-х роках «Просвіта» мала ліберально-буржуазне, культурницьке спрямування; з кінця XIX ст. у діяльності більшості її осередків почали переважати буржуазно-націоналістичні тенденції.

«Житє і слово» — літературно-науковий і громадсько-політичний журнал революційно-демократичного спрямування. Виходив у Львові протягом 1894—1897 рр. під редакцією І. Франка.

...сервітутова справа... — Йдеться про справу з приводу порушення сервітуту (повинності, підлеглості), тобто обмеженого права користуватися чужою власністю, зокрема земельним наділом. В Австро-Угорщині сервітутні процеси широко використовувалися поміщиками для визискування селян.

ДУХОВНА Й ЦЕРКОВНА ПОЕЗІЯ НА СХОДІ Й НА ЗАХОДІ

Вступ до студій над «Богогласником»

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1913, т. 113, кн. 1, с. 5—22.

Зберігся автограф під заголовком «Пісні церковні в християнській церкві, їх початок і розвій. Гіми грецькі та латинські, національні пісні церковні, стихіри, акафісти, мінеї і т. ін. Посереднє становище «Богогласника», датований 1 лютого 1913 р.: (ф. 3, № 507). Ісготних різночитань між автографом і першодруком не виявлено.

Подається за першодруком.

С. 126. «Богогласник» — збірник релігійно-моралістичних віршів і пісень (з нотами), пам'ятка української поезії XVII—XVIII ст. Перше видання: Богогласник, піснн благоговійныя празником господьским, богородичным и парочных святых чрез весь год приключаящимся, к сим же нѣкоторым чудотворным иконам служащия, также различныя покаяныя и умищительныя содержаш. Собран, по силѣ исправлен, четырма частми опредѣли. Типом и чертами мусікійскими напечатана и изобразена. Почаїв, лаврська друкарня, 1790 (фактично 1791).

Іще в початках 90-их рр. минулого віку я зібрав досить багатий книжковий і рукописний матеріал для вияснення історичного та літературного значення «Богогласника». — Див. лист І. Франка до М. Драгоманова від 23 листопада 1889 р., де він розповідає про початок роботи над «Богогласником», обгрунтовує вибір теми, накреслює план майбутньої розвідки; див. також лист І. Франка до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 р., де докладно переказано зміст готової частини праці (Матеріали для культурної і громадської історії Західної України. Т. І. Листування І. Франка і М. Драгоманова. К., 1928, с. 318—319).

Перетц Володимир Миколайович (1870—1935) — російський та український радянський філолог, академік Петербурзької Академії наук (з 1914 р.) та АН УРСР (з 1919 р.), дослідник давніх східнослов'янських літератур.

С. 127. ... пісня Дебори... — за біблійною легендою пісня пророкиці Дебори (Девори) з приводу перемоги ізраїльтян над ханаанським військом на горі Фавор; один із найстаровинніших і найпоетичніших зразків давньоєврейської поезії (Книга Судій, V). І. Франко переклав пісню Дебори у розвідці «Пісня Дебори. Найдавніша пам'ятка старогєврейської поезії» («Неділя», 1912, ч. 38, 20. X, с. 1—2; ч. 39, 27. X, с. 2—4; окрема відбитка з «Неділі» під тим же заголовком у серії «Міжнародна бібліотека», ч. 4, Львів, 1912).

...пісня... Міріама... — за біблійною легендою пісня старшої сестри пророка Мойсея, який визволив євреїв з єгипетського полону. На честь цього визволення Міріам склала урочисту пісню (Исход, XV).

...пісня Давида про смерть Саула та Йонатана... — пісня напівлегендарного царя і поета Давида (XI—X до н. е.) з приводу загибелі у битві з філістимлянами його тестя Саула та Саулового сина Йонафана.

«Рігведа» («Книга гімнів») — збірка релігійних гімнів, що виникли в середовищі родових жерців арійських племен в епоху переселення аріїв в Індію; перша літературна пам'ятка індійської літератури (X ст. до н. е.).

С. 128. ...чуття цілої громади. Аж пізніше воно перетворилося, хоча й на основі єврейської релігійної поезії, але під великим впливом культу грецького та римського... — невдала редакційна правка у першодруку, яка затемнила зміст. В автографі: «...чуття цілої громади, опісля ж формувалося хоча й на основі єврейської події, але під великим впливом культу грецького та римського...» (ІЛ. ф. 3, № 507, арк. 31).

С. 130. ... листа Климента Римського до коринфян... — Йдеться про послання до коринфян римського єпископа (з 92 р.) Климента (пом. близько 103 р. в Херсонесі Таврійському). Див. про нього розвідку І. Франка «Святий Климент у Корсуні» — т. 34 даного видання, с. 7—347.

Климент Тит Флавій Александрійський (бл. 150 — бл. 215) — теолог-полеміст, засновник богословської школи в Александрії; намагався систематизувати християнське віровчення, використовуючи досягнення античної філософії.

Евріпід (бл. 480—406 до н. е.) — давньогрецький драматург.

Софокл (бл. 495 — бл. 406 до н. е.) — давньогрецький драматург.

Веселовський Олексій Миколайович (1843—1918) — російський літературознавець, історик західноєвропейських літератур, представник історико-культурної та порівняльно-історичної школи в російському літературознавстві.

С. 131. **Ігнатій Антіохійський** (Ігнатій Богоносець; пом. 116 р.) — другий, після апостола Петра, єпископ Антіохії.

...співантифонічний... — позмінний спів двох хорів на клиросах, генетично пов'язаний з давньогрецькою трагедією, в якій хор, як правило, поділявся на два півхори.

Гностицизм — еkleктична філософія, яка ввібрала в себе елементи поганської (греко-римської), іудейської (монотеїзм) та християнської релігій, поєднавши їх із східним дуалізмом та з окремими положеннями античних філософських систем. Гностицизм постав у Сирії та Месопотамії в I ст. і швидко поширився в усьому християнському світі. Гностики відкидали божественність Христа і тлумачили євангельські події алегорично. Вони багато зробили для розвитку релігійної поезії.

Маніхеї — послідовники релігійного вчення, яке виникло в III ст. на Близньому Сході. Основоположник цієї релігійної течії — Мані (бл. 216 — бл. 277). Головна ідея маніхейства — визнання одвічної боротьби двох протилежних начал — добра і зла, світла і темряви. Зло — в навколишньому світі, добро — у душах людей. Мета світового розвитку — збереження часток душевного світла від «злої матерії». Звідси — проповідь крайнього аскетизму. Поширившись у Римській імперії протягом IV—V ст., маніхейство стало могутнім суперником християнства і в наступні століття запліднювало своїми ідеями різні середньовічні ересі (павликіанство, богомилство тощо).

Аріани — течія в християнстві. Виникла в IV ст. Засновник — александрійський священник Арій (256—330). Аріани не визнавали християнського догмату трійці (єдиносутності трьох іпостасей християнського бога — отця, сина і святого духа), вважаючи, що існує тільки єдиний бог, а Христос — створена богом істота нижчого ступеню.

Вардесан — ересіарх гностиків, жив в Едессі (Месопотамія) наприкінці II ст., автор 150 сирійських гімнів.

Гармоній — син Вардесана, автор гімнографічних творів.

Гіларій — римський єпископ, між 461 і 468 рр. — папа.

Амбросій Медіоланський (бл. 340—397) — від 374 р. єпископ в Медіолані (Мілані). Дбав про розвиток духовного

співу, запровадив до богослужіння в Італії антифонний спів. Автор багатьох гімнів і духовних пісень.

С. 132. Августин Аврелій Блаженний (354—430) — учитель красномовства у Римі та Мілані, від 395 р. — єпископ гіпонський (у Північній Африці). Автор богословських трактатів, гімнів та трактату «Про музику».

Коммодіан (перша половина III ст.) — латиномовний поет, родом із Гази (Сирія), був єпископом у Північній Африці.

Пруденцій (бл. 350 — бл. 410) — латиномовний поет, родом з Іспанії, займав високі державні посади в Римі, потім прийняв чернецтво.

Седулій (друга половина IV ст.) — латиномовний поет, був священником у Греції.

Фортунат Венанцій (бл. 530 — після 600) — латиномовний поет, родом з Італії, був єпископом у Пуатьє (Західна Франція).

Григорій Великий (бл. 540 — 604) — римський папа (від 590 р.). За нього було остаточно канонізовано церковні співи і розподілено в межах року в так званому антифонарії.

...секти богомилів, катарів і ін., знані в історії Західної Європи під назвою альбігенсів... — Йдеться про альбігойців. Так називали учасників різних єретичних рухів у Франції XII—XIII ст., у тому числі й богомилів та катарів.

С. 133. Андрій Критський (пом. після 726 р.) — ерусалимський чернець, потім архієпископ на о. Крит. Автор богословських та гімнографічних творів.

Євсевій Кесарійський, або Євсевій Памфіл (між 260 і 265 — після 338 або 339) — єпископ Кесарії (з 311 р.), родом з Палестини, римський історик і письменник, основоположник патристичної історіографії. Йому належать «Церковна історія», два панегірики на честь імператора Константина Великого та інші твори.

Епіфаній Кіпрський (310 чи 332—403) — єпископ Констанци, головного міста Кіпру, автор агіографічних творів.

Симеон Метафраст (X ст.) — візантійський письменник, укладач зібрання житій святих, автор проповідей, послань, молитов, канонів, віршів. Ототоження його з Симеоном Логофетом, автором візантійської хроніки, — спірне.

С. 134. Сергій Константинопольський — константинопольський патріарх з 610 до 638 р. Акафіст богородиці, що його приписують Сергію, складено з нагоди визволення Константинополя від аварів і персів у 626 р.

С. 136. Оріген (бл. 185—254) — християнський богослов, родом із Александрії, керівник християнської школи в Александрії (до 231 р.), а згодом у Кесарії (Палестина). Його намагання використати античну філософію (систему Платона) для обґрунтування догматів християнства було сприйняте християнськими ортодоксами як ересь.

С. 137. Скорина Георгій Франциск (1490 — бл. 1540) — білоруський першодрукар, учений і письменник.

С. 139. Бібліотека Оссолінських — бібліотека у Львові, заснована 1817 р. польським культурним діячем, істориком, філологом, письменником і бібліографом графом Юзефом Максиміліаном Оссолінським (1748—1826); одна з найбільших польських бібліотек.

Димитрій Туптало (світське ім'я Данило Савич Туптало; 1651—1709) — український і російський письменник, культурно-освітній та церковний діяч, митрополит ростовський.

Ундольський Вукол Михайлович (1815—1864) — російський бібліограф, збирач і дослідник пам'яток слов'янської писемності, автор книги «Очерк славянорусской библиографии» (М., 1871).

С. 140. Патерик Печерський, або Києво-Печерський патерик — пам'ятка літератури Київської Русі (XIII ст.), збірка легендарних оповідань з життя ченців Києво-Печерського монастиря.

Іов Княгиницький (? — 1621) — український церковний діяч і письменник, родом з Тисмениці на Покутті (тепер селище міського типу Богородчанського району Івано-Франківської області).

Афанасій Кальнофойський (перша половина XVII ст.) — український письменник, чернець Києво-Печерської лаври.

Терновський Филип Олексійович (1838—1884) — український і російський історик, професор церковної історії Київської духовної академії, співробітник журналу «Киевская старина».

«Зоря галицька» — українська газета. Виходила у Львові протягом 1848—1857 рр., до 1851 р. була органом Головної руської ради; за висловом І. Франка — «перша руська політична часопись». Спочатку вона прагнула йти в руслі національно-культурного руху, гуртуючи галицьку інтелігенцію, з 1851 р. стала на «москвофільські» позиції.

Голубев Степан Тимофійович (1849—1920) — буржуазний історик, професор Київського університету і Київської духовної академії, автор досліджень з історії освіти, культури і церковного життя на Україні.

С. 141. Кирило Транквіліон-Ставровський (пом. 1646 р.) — український письменник, церковно-освітній діяч, друкар-видавець, жив у Львові, Вільні, на Волині, в Чернігові, з 1626 р., перейшовши в унію, став архимандритом чернігівського Єлецького монастиря.

Іоаникій Галятовський (пом. 1688 р.) — український письменник, церковно-освітній діяч, професор і ректор Києво-Могилянської колегії, з 1668 р. ігумен, а згодом архимандрит чернігівського Єлецького монастиря.

Антоній Радивіловський (пом. 1688 р.) — український письменник, церковний діяч; вихованець Києво-Могилянської колегії, жив у Чернігові і Києві, був намісником Києво-Печерської лаври (з 1671 р.), ігуменом київського Микільського монастиря (з 1683 р.).

Порфир'єв Іван Якович (1823—1890) — російський філолог, історик давніх слов'янських літератур, дослідник апокрифічного письменства, професор Казанського університету, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1873 р.).

С. 143. Вишенський Іван (між 1545—50 — після 1620) — український письменник-полеміст.

Захарія Копистенський (? — 1627) — український письменник-полеміст, культурно-освітній і церковний діяч.

Meistergesang, або мейстерзанг — течія в середньовічному німецькому пісенному й поетичному мистецтві, яка розвинулася в XIII—XV ст. у середовищі бюргерства. Мейстерзінгери складали і виконували пісні, керуючись правилами, зведеними в XV ст. у так звані табулатури. Репертуар мейстерзангу спершу майже не виходив за межі біблійних і релігійно-дидактичних мотивів, з часом в ньому з'явилися світські і навіть любовні пісні.

ШІСТЬ ЗАПИСІВ КНЯЗЯ ІЛЛІ КОСТЯНТИНОВИЧА ОСТРОЗЬКОГО З Р. 1535—1540

Вперше надруковано у вид. «Науковий додаток до «Учителя», 1912, ч. 1, с. 17—32.

Відбитка вийшла окремою книжечкою в серії «Міжнародна бібліотека», ч. 6: Шість записів князя Іллі Костянтиновича Острозького з р. 1535—1540. З передмовою та поясненнями подав д-р Іван Франко. Львів, 1913.

Подається за виданням 1913 р.

С. 144. ...значного руського роду Острозьких. — Рід князів Острозьких походив від великого київського князя Володимира Святославича і Данила Галицького.

С. 145. ...король польський Зигмунт I... — Йдеться про Сігізмунда I Старого (1467—1548), короля польського і великого князя литовського (з 1506 р.).

С. 146. ...перекладом німецької монографії вроцлавського професора Каро... — Йдеться про Франків переклад монографії: *Каро Якоб*. Бєата й Гальшка. Історичне оповідання із XVI в. — «Діло», 1912, № 185, 16 (3). VIII, с. 1—2; № 187, 20 (7). VIII, с. 4—5; № 188, 21(8). VIII, с. 1—2; № 189, 22(9). VIII, с. 1—2; № 190, 23(10). VIII, с. 1—2; № 192, 26(13). VIII, с. 1—2; № 193, 27(14). VIII, с. 1—2; № 194, 29(16). VIII, с. 1—2; 195, 30(17). VIII, с. 1—2; № 197, 2.IX (20.VIII), с. 1—2; № 198, 3.IX (21.VIII), с. 3—4; № 200, 5.IX (23.VIII), с. 1—2; № 201, 6.IX (24.VIII), с. 1—2; № 203, 9.IX (27.VIII), с. 1—2; № 204, 10.IX (28.VIII), с. 1; № 205, 11.IX (29.VIII), с. 1—2; № 206, 12.IX (30.VIII), с. 1—2; див. також: *Франко Іван*. Праця німецького історика професора університету у Вроцлаві Якова Каро... — «Діло», 1912, № 185, 16(3). VIII, с. 4.

Каро Якоб (1836—1904) — німецький історик, з 1869 р. професор університету у Вроцлаві.

Архів князів Сангушків — архів, зібраний польськими князями бібліофілами Сангушками, Романом Станіславом Адамом (1800—1881) і його небожем Романом Даміаном Євстахієм Павлом (1832—1917) у Славуті на Волині.

С. 147. **Бона Сфорца д'Арагона** (1494—1557) — польська королева з 1518 р., друга жінка Сігізмунда I Старого, дочка міланського князя Джіано Галеаццо Сфорци й Ізабели Арагонської. Дбала про зміцнення королівської влади, протегувала італійським впливам на ренесансну культуру Речі Посполитої.

Крицький Андрій (1482—1537) — польський письменник, церковно-культурний діяч-гуманіст, секретар Зигмунта I Старого і королеви Бони. Вчився в Болоньї, де здобув титул доктора прав, писав переважно панегірики й пасквілі.

МОЛИТВА ЗА ВОРОГІВ

Вперше надруковано в «Записках Українського наукового товариства у Києві», 1911, кн. 8, с. 53—61. Існує окрема відбитка: Молитва за своїх ворогів. К., 1911. Згодом розвідка вийшла окремою книжечкою з передмовою автора у серії «Міжнародна бібліотека», ч. 8: Молитва за ворогів. Студія Івана Франка. Львів, 1913.

В авторецензії на публікацію у «Записках Українського наукового товариства у Києві», вміщеній у часописі «Неділя» (Львів, 1911, ч. 20, 13.V, с. 7), І. Франко переказав зміст розвідки, наголосивши на пропусках і перекрученнях, допущених у цьому виданні. У виданні 1913 р. І. Франко усунув ці пропуски і перекручення, дещо розширив цитати з Біблії, додав «Притчу про немилосердя» та віршованій переспів уривка «Слова святих отців о разсмотрінні і любові», взятого з Ізмарагда, а також «Передне слово».

Подається за виданням 1913 р.

«Записки Українського наукового товариства в Києві» — видання Українського наукового товариства в Києві, заснованого 1907 р. Товариство мало на меті сприяти розробці і популяризації різних галузей науки українською мовою. У 1921 р. воно ввійшло до складу Академії наук УРСР. «Записки», поряд з цінними науковими публікаціями, вміщували публікації буржуазно-націоналістичного змісту; з третьої книги вони стали органом тільки історичної та філологічної секцій товариства.

С. 161. Козловський Всеволод — український буржуазно-націоналістичний діяч, секретар редакції київської газети «Громадська думка»; з 1906 р. жив у Львові.

...редакцію моєї розвідки взяв на себе проф. В. Перетц... — Уроки, про які йдеться, В. М. Перетц був професором Київського університету, головою філологічної секції Українського наукового товариства в Києві, редагував філологічні матеріали його «Записок».

Острозька біблія — перше повне видання біблійних книг церковнослов'янською мовою, здійснене в 1580—1581 рр. в Острозі (на Волині) заходами гуртка вчених, що діяв при дворі князя Костянтина Костянтиновича Острозького, і надруковане там же Іваном Федоровим.

...на основі французького критичного перекладу Едварда Рейсса... — Йдеться про книгу: *Reuss Edouard. Histoire évangélique, synopse des trois premiers évangiles. (La Bible. Traduction nouvelle avec introductions et commentaires. Nouveau Testament, première partie). Paris, 1876.*

Рейсс Едуард (1804—1891) — німецький протестантський теолог.

С. 167. Переложивши сю притчу для різдяного числа «Діла»... — див.: «Притча про немилосердя» (Євангеліє Матвія, XVIII, зачало 23—25). — «Діло», 1912, № 5, 6. I (24.XII), с. 7.

С. 172. Константин I Великий Флавій Валерій (бл. 285—337) — римський імператор (306—337). Увійшов в історію християнства як «рівноапостольний» і «великий», оскільки Міланським едиктом (313 р.) надав свободу християнській церкві.

...по побіді над Максенцієм під знаком

хреста... — За легендою Константину Великому перед битвою з римським тираном Максенцієм привидівся хрест на небі, який він згодом побачив також уві сні; битва завершилася перемогою Константина (див.: Житіє Константина царя й матери его Елены.— [Димитрій Туптало]. Книга житій святих в славу святаго живоговорящаго троицы бога хвалимаго в святих своих. На три мѣсяци трети: март, априль, майї. К., друкарня Києво-Печерської лаври, 1700).

...християнського єпископа Селівестра.— Йдеться про римського папу Сильвестра I (314—335), котрий, за переказом, охрестив Константина Великого.

С. 173. Іларіон — давньоруський письменник і оратор, церковно-політичний діяч Київської Русі, перший київський митрополит з руських (1051—1054). Йдеться про його «Слово о законѣ Моисеом данным, и о благодати и истиннѣ».

П'ЯНИЦЬКЕ ЧУДО В КОРСУНІ

Вперше надруковано окремою книжечкою в серії «Міжнародна бібліотека», ч. 10, Львів, 1913, під заголовком: П'яницьке чудо в Корсуні. Студія д-ра Івана Франка. Друге, перероблене й доповнене видання. Додано того ж автора «Притчу про двох рабів».

Як видно із заголовка і як пояснює сам автор на початку розвідки, студія 1913 р. являє собою ґрунтовну переробку, а по суті — новий варіант статті, вміщеної в ЗНТШ, 1901, т. 44, кн. 6, с. 1—14 під заголовком: П'яницьке чудо в Корсуні. Причинок до історії староруської легенди. Подав д-р Іван Франко. Існує окрема відбитка під тим же заголовком — Львів, 1901.

На зворотах аркушів праці І. Франка «Гесїод і його твори», записаної Андрієм Франком, збереглися уривки запису «П'яницького чуда в Корсуні» у редакції 1913 р. невідомою рукою (ф. 3, № 415, с. 1 (перекладу Гесїода с. 34), с. 4—9 (22—27), с. 16—22 (28—33)).

Подається за виданням 1913 р.

С. 175. Корсунь — йдеться про Херсонес Таврійський (Херсон, Корсунь), давнє місто на південно-західному березі Криму (тепер — руїни біля Севастополя), засноване в V ст. греками; перестало існувати в XV ст.

...знайшов я ще одну популярну переповідку сього оповідання в рукописі Дмитра Вергуна з XVII—XVIII в. і опублікував її в однім із дальших томів «Записок»... — див.: Франко Ів. Новий варіант легенди про п'яницьке чудо в Корсуні.— ЗНТШ, 1903, т. 52, кн. 2, с. 1—2 (Miscellanea). Однак тут Франко писав, що рукопис «належить до Андруха Вергуна, селянина десь із Сокальського повіту» (див. т. 34 даного видання, с. 377).

...в «Великих Мінеях-Четьях» всеросійського митрополита Макарія за м[ісяць] падолист... — див.: Великие Минеи-Четьи, собранные всеросійским митрополитом Макарием. Вып. 7. Ноябрь, дни 1—12. Спб., 1897.

Макарій (1482—1563) — московський митрополит, поборник освіти, церковний оратор, організатор укладення «Великих Четых-Миней», «Кормчої», «Статуту монастирського».

С. 177. ... написав я тоді ось що: «Найважливіші на пої...» ... — Хоча цей текст взято в лапки як цитату з попередньої редакції, проте це не дослівне цитування, а вільний переказ фрагмента.

С. 178. ...якого авторство приписують св. Феодосію... — Йдеться про Феодосія Печерського (пом. 1074 р.), ігумена Києво-Печерського монастиря, давньоруського письменника.

...И.Срезневский, Сведения и заметки... — у виданні І. Франка 1913 р. помилково надруковано «Известия и заметки».

С. 181. ...з рукопису о. Теодора з Дубівця з XVII в. в моїм посіданні... — див. ф. 3, № 4713.

С. 188. Кирило Скифопольський (514 — бл. 557) — чернець із Скифополя (Галілея), християнський письменник. Франко посилається на переклад його твору, який видав І. Помяловський: Житие св. Савы Освященного, составленное св. Кириллом Скифопольским, в древнерусском переводе. По рукописи императорского Общества любителей древней письменности, с присоединением греческого подлинника и введением издал И. Помяловский, член-корреспондент Общества. Спб., 1890. Издание Общества любителей древней письменности, ХСVI, 1890.

С. 189. Шахматов Олексій Олександрович (1864—1920) — російський мовознавець, текстолог, історик давньоруської літератури, академік Петербурзької Академії наук (з 1894 р.).

Вяземський Петро Андрійович (1792—1878) — російський письменник і громадський діяч.

...опублікував її в томі V «Пам'яток української мови і літератури»... — див.: Житіє св. Сави Освященного. Рукопис XVI в. Музею о. Петрушевича (Бібліотека Народного дому у Львові, ч. 67, картки 89—109) — Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко. Том V. Легенди про святих. Часть перша. Львів, 1910. (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Видає Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Т. VI), с. 214—239.

С. 192. Попель — легендарний польський князь, попередник династії Пястів; за хронікою Галла Аноніма Попель був скинутий з престолу і його з'їли миші; в пізніших польських хроніках, починаючи від хроніки Вінцента Кадлубка, йдеться про кількох Попелів.

Пяст — легендарний основоположник польської князівської династії Пястів. У хроніці Галла Аноніма виступає як ратай князя Попеля. Син Пяста і Рійки Семовіт став польським князем по смерті Попеля.

Галл Анонім (XI—XII ст.) — автор найдавнішої польської хроніки, чернець-бенедиктинець. Його латиномовна хроніка, доведена до 1113 р., є цінним джерелом ранньосередньовічної історії Польщі.

Межва, Дзежва (XIII ст.) — автор хроніки, укладеної в францісканському монастирі в Кракові, яка являє собою компіляцію твору Вінцента Кадлубка, доповнену відомостями з історії Польщі до 1288 р.

Кадлубек Вінцент (бл. 1160—1223) — польський хроніст, краківський єпископ. Його латиномовна хроніка охоплює історію

Польщі до 1202 р. і є основним джерелом відомостей про польські землі XII ст.

Д л у г о ш Ян (1415—1480) — польський історик і дипломат, автор латиномовної синтетичної «Історії Польщі», так званих «Анналів, або хроніки славного Королівства Польського».

В о й ц е х о в с ь к и й Константин (1872—1924) — історик польської літератури, гімназійний учитель у Львові, з 1916 р. професор Львівського університету.

П о т к а н с ь к и й Кароль (1862—1907) — польський історик, професор Краківського університету.

Б р у х н а л ь с ь к и й Вільгельм (1859—1938) — історик польської літератури, протягом 1904—1931 рр. професор Львівського університету.

П о л и ш а ю с о б і до пізнішого часу сказати докладніше про польську династичну сагу... — здійснити цей намір Франко не встиг.

П а н н о н і я — римська провінція між Дунаєм і Савою (тепер територія північної Югославії, східної Австрії і західної Угорщини). На початку IX ст. Паннонію заселили слов'яни і вона стала незалежним слов'янським князівством; на межі IX і X ст. її спустошили угри і заснували на цій території свою державу, змідяризувавши місцеве населення.

КОТРА ВІРА ЛІПША?

*Інтермедія жиди з русином
Тексти й студія*

Вперше надруковано у серії «Міжнародна бібліотека», ч. 12. Львів, 1913.

Текст інтермедії і розвідку про неї під заголовком «Інтермедія єврея з русином» І. Франко раніше опублікував у виданні: Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. XVIII, изд. в честь Н. Ф. Сумцова. Харьков, 1909, с. 92—103. У вступі до видання 1913 р. І. Франко зазначив: «Тому, що се (харківське.— Ред.) видання подає текст інтермедії та мою розвідку до неї з дуже многими помилками, я вважаю потрібним передрукувати її тут, поправлену та доповнену, як першу в серії мого видання інтермедій» (с. 17). Проте серія продовження не мала.

Зберігся уривок автографа розвідки «Інтермедія єврея з русином», надрукованої в харківському «Сборнике» (ф. 3, № 566, арк. 7—17 авторської пагінації; від слів «... відсилаючи цікавих до самих цитованих праць...» до «...мандрованого скомороха»), а також два перші аркуші відбитки цієї статті з Франковою коректурою (ф. 3, № 567, с. 1—4).

На звороті Франкового автографа з перекладом поезії Адама Міцкевича «Від'їзд із Одеси» невідомою рукою записано фрагмент розвідки І. Франка про інтермедію «Котра віра ліпша?» (ф. 3, № 454). На аркуші, що має позначку 8 (перший аркуш автографа перекладу «Від'їзду з Одеси»), записано фрагмент із «Вступу» (від слів «... Wleśniaka z XVII wieku...» до «...булаву соло...»). На аркуші 6 (другий аркуш перекладу) — пізніша вставка («Майже рівночасно... тексту інтермедії»).

Подається за виданням 1913 р.

С. 193. ...видання самих текстів інтермедій у публікаціях проф. Тихонравова, Петрова, Перетца, Резанова та «Киевской старины»... — див.: *Летописи русской литературы и древности*, издаваемые Н. Тихонравовым, т. II, 1859, с. 35—60; т. III, 1861, с. 78—80; *Тихонраов Н.* Русские драматические произведения 1662—1725 годов, т. I. Спб., 1874; *Петров Н.* Мистерии и комедии учителя пианики в Киевской академии иеромонаха Митрофана Довгалевского 1736—37 г.— «Труды Киевской духовной академии», 1865, №2, с. 311—333; *Петров Н.* Драматические произведения Георгия Конисского.— «Древняя и новая Россия», кн. 2, 1875, ноябрь, с. 245—256; *Перетц В. Н.* К истории польского и русского народного театра.— «Известия отделения русского языка и словесности императорской Академии наук», т. X, 1905, кн. 1, с. 51—104; т. X, 1905, кн. 2, с. 378—419; т. XVI, 1909, кн. 1, с. 125—159; т. XII, 1907, кн. 4, с. 52—86; т. XVI, 1911, кн. 3, с. 248—319; т. XVI, 1911, кн. 4, с. 39—66; окрема відбитка. Спб., 1912, 140 с.; *Перетц В. Н.* Из начального периода жизни русского театра.— «Известия отделения русского языка и словесности императорской Академии наук», т. XII, 1907, кн. 3, с. 181—225; *Резанов В. Я.* Памятники русской драматической литературы. Школьные действия XVII—XVIII вв. Приложение к исследованию «Из истории русской драмы». — «Известия историко-филологического института графа Безбородко», т. XXIII, 1907, с. 1—166; т. XXIV, 1907, с. 167—329; окрема відбитка, Нежин, 1907, 330 с.; М. Т-в (Драгоманов М. П.). Две южнорусские интермедии начала XVII века.— «Киевская старина», 1883, т. VII, декабрь, с. 652—664; *Житецкий П.* Странствующие школьники в старинной Малороссии.— «Киевская старина», 1892, т. XXXVI, февраль, с. 189—205; *Марковский М.* Южнорусские интермедии из польской драмы «Comupia duchowna ss. Wogusa у Нлеба». — «Киевская старина», 1894, т. XLVI, июль, с. 32—45; Интерлюдии Митрофана Довгалевского.— «Киевская старина», 1897, т. LVIII, сентябрь, с. 89—96 (приложения); 1897, т. LIX, октябрь, с. 97—112; 1897, т. LIX, ноябрь, с. 113—117. Пор. з «реестром руських інтермедій», поданим І. Франком наприкінці «Вступу».

Резанов Володимир Іванович (1867—1936) — український та російський радянський філолог, професор Ніжинського історико-філологічного (згодом педагогічного) інституту, член-кореспондент АН СРСР (з 1923 р.).

С. 194. Казимир Справедливий (1138—1194) — польський князь (з 1177 р.).

Інокентій III (1160—1216) — римський папа (з 1198 р.).

...в присутності короля Перемислава...— Йдеться про Пшемислава II (1257—1296), князя Великої Польщі, польського короля (з 1295 р.).

Ягайло (Владислав II Ягайло; бл. 1348—1434) — великий князь литовський (1377—1392) і польський король (1386—1434), родоначальник династії Ягеллонів.

С. 195. Корчевський Віт (XVI ст.) — польський письменник, католицький протиреформаційний полеміст; походив із села Корчева під Серадзем.

Кохановський Ян (1530—1584) — польський письменник епохи Відродження, один із зачинателів національної літератури.

З а м о й с ь к и й Ян (1542—1605) — державний діяч Речі Посполитої, коронний канцлер (з 1578 р.) і великий коронний гетьман (з 1580 р.).

Ж и г м о н т ІІІ (Сігізмунд ІІІ Ваза; 1566—1632) — король Речі Посполитої (1587—1632) та Швеції (1592—1604, фактично до 1599 р.).

Н е м о е в с ь к и й Станіслав (бл. 1560—1620) — польський письменник.

Ю р к о в с ь к и й Ян (бл. 1580 — бл. 1685) — польський письменник — сатирик і панегірист, представник барокко в польській літературі.

Г о р ч и н Петро (пом. після 1618 р.) — польський письменник, автор панегіриків і ляментів.

К і ц ь к и й Войцех (кінець XVI — початок XVII ст.) — польський письменник.

С. 196. М о р ш т и н Ієронім (бл. 1580 — бл. 1626) — польський письменник на межі Ренесансу і барокко. Збірка його віршів «Światowa rozkosz» вперше вийшла 1606 р. 1630 р. датується не друге її видання, а шосте.

Б а р и к а Петро (пом. після 1637 р.) — польський письменник, комедіограф, представник так званої совізджальської літератури, низової течії польського барокового письменства.

С. 204. В о л о щ и н а, Волоська земля (Валахія) — назва Молдавського князівства, яку вживали на Україні.

Ю ш и н с ь к и й Міхал Ієронім (1760—1830) — польський письменник і бібліограф, ксьондз.

С. 207. Д о в г а л е в с ь к и й Митрофан (до постриження в ченці — Михайло; перша половина XVIII ст.) — український письменник і педагог, професор Києво-Могилянської академії, автор п'ес, віршів, курсу поетики.

С. 208. К о з а ч и н с ь к и й Михаїл (до постриження в ченці — Мануїл; 1699—1755) — український і сербський письменник і педагог, автор п'ес і панегіриків. Учителював у Сербії, пізніше був професором Києво-Могилянської академії.

К о н и с ь к и й Георгій (до постриження в ченці — Григорій; 1717—1795) — український і білоруський письменник, проповідник, педагог, філософ, церковний діяч, професор і ректор Києво-Могилянської академії, єпископ білоруський (з 1755 р.). Автор п'ес з інтермедіями, курсів поетики, філософії, богослів'я, проповідей, віршів, листів.

С. 209. Н е к р а ш е в и ч Іван (1742— після 1796) — український письменник, священник.

С. 220. «Ж у р н а л м и н и с т е р с т в а н а р о д н о г о п р о с в е щ е н и я» — орган міністерства народної освіти. Виходив у Петербурзі в 1834—1917 рр. Публікував статті відомих російських учених з усіх галузей науки, рецензії на художні твори та наукові праці.

О. М. Веселовський присвятив сим оповіданням окрему главу своєї праці «Опыты по истории развития христіанской легенды»... — Праця Олександра Веселовського друкувалася в «Журнале министерства народного просвещения» в 1875—1876 рр.; вказаний Франком розділ вийшов у травні 1876 р.

Афанасьєв Олександр Миколайович (1826—1871) — російський історик, етнограф і філолог. Упорядкована ним збірка «Народные русские сказки» вийшла у восьми випусках протягом 1855—1864 рр.

С. 221. Румянцевський музей — архівно-бібліотечно-музейна установа, утворена на базі колекцій російського мецената і бібліофіла графа Миколи Петровича Румянцева (1754—1826) в Петербурзі 1828 р.; в 1862 р. перенесена до Москви, стала основою Державної бібліотеки СРСР імені В. І. Леніна.

С. 222. В тексті Іллі Яремецького-Білахеви-ча... — Рукопис Іллі Яремецького-Білахеви-ча зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 4760).

В ІНТЕРЕСІ ПРАВДИ

Вперше надруковано в журн. «Учитель», 1913, № 3, с. 85—87.

Подається за першодруком.

С. 227. Ющишин Іван (1883 — ?) — український педагог і журналіст, з 1910 до 1914 р. редактор «Учителя».

С. 228. ...поправив ту помилку в окремій відбитці своєї статті. — Див.: *Возняк М.* Життя і значення Івана Франка. Львів, 1913, с. 7.

...Михайло Котурницький, гесте Борковський... — Франко помиляється: насправді це псевдонім Кобилянського Еразма (1854 — після 1900), польського революційного діяча. Борковський Олександр (1841—1921) — український педагог і журналіст ліберально-буржуазного напрямку, директор гімназії в Дрогобичі, потім співробітник і редактор львівської газети «Діло» та журналу «Зоря».

...другий жив у Відні... — Мабуть, мається на увазі Михайло Павлик.

Анна Павликівна — Павлик Ганна Іванівна (1855—1928), українська громадсько-політична діячка революційно-демократичного напрямку, сестра Михайла Павлика.

С. 230. «Друг» — літературно-науковий журнал студентського товариства «Академічний кружок». Виходив у Львові протягом 1874—1877 рр. До 1876 р. мав «московільський напрям». З приходом у редколегію І. Франка і М. Павлика (липень 1876 р.) набув революційно-демократичного спрямування.

С. 231. ... мої вірші ... вийдуть окремою книжкою... — Йдеться про книжку: *Із літ моєї молодості.* Збірка поезій... з п'ятиліття 1874—1878. Львів, 1914.

ДО ІСТОРІЇ КОЛОМИЙКОВОГО РОЗМІРУ

Вперше надруковано в журн. «Україна», 1914, кн. 1, с. 91—98.

Подається за першодруком.

«Україна» — науковий трьохмісячник українознавства, ор-

ган Українського наукового товариства в Києві, мав ліберально-буржуазне спрямування. Виходив у 1907, 1914 і 1917 рр.

С. 232. ... про події 1848 р. та про війну з Кошутом... — тобто про революційні події 1848 р. в Угорщині.

Кошут Лайош (1802—1894) — угорський політичний діяч, один із керівників революції 1848—1849 рр. в Угорщині.

Опришки — учасники народно-визвольної боротьби в Галичині, на Закарпатті та на Буковині в XVI — першій половині XIX ст. Найвищого піднесення боротьба опришків проти гнобителів досягла у 30—40-і роки XVIII ст., коли її очолив Олекса Довбуш. Народ оспівав опришків як героїв.

С. 233. Не чай Данило (загинув 1651 р.) — один із найближчих соратників Богдана Хмельницького у народно-визвольній війні 1648—1654 рр., брацлавський полковник.

Забіла Віктор Миколайович (1808—1869) — український поет-романтик.

Вагилевич Іван Миколайович (1811—1866) — український письменник і філолог, учасник «Руської трійці».

Згарський Євген Якович (1834—1892) — український письменник ліберально-буржуазного напрямку.

...брати Воробкевичі... — Григорій Іванович (псевдонім *Науш Шрам*; 1838—1884) та Сидір Іванович (псевдонім *Данило Млака*; 1836—1903) — українські письменники ліберально-буржуазного напрямку.

С. 234. Ленартович Теофіль (1822—1893) — польський поет прогресивного напрямку, брав участь у польському національно-визвольному русі 1846—1848 рр.

С. 235. Ройзія Петро (бл. 1505—1571) — польський латиномовний поет, іспанець за походженням.

Тшецьський Андрій молодший (XVI ст.) — польський поет, перекладач і видавець.

С. 239. Станьчик (XV—XVI ст.) — блазень при дворі польських королів Ягайла і Сігізмунда I.

Смолік — йдеться, мабуть, про Яна Смоліка (бл. 1560—1613), польського поета, перекладача, автора ліричних пісень і жартівливих віршів.

Гроїцький Бартоломей (пом. бл. 1605 р.) — польський поет.

... в історії польської літератури М. Вишневського (т. IX, ст. 315—316)... — див.: Michała Wiszniewskiego *Historya literatury polskiej*, t. IX, W Krakowie, 1857, с. 315—316.

Вишневський Міхал (1794—1865) — польський історик літератури, філософ, психолог, професор Краківського університету (з 1831 р.). З 1848 р. жив в еміграції в Італії. Автор десяти томної «Історії польської літератури» (1840—1857).

С. 241. Пшилуський Якуб (пом. 1554 р.) — польський поет і перекладач.

С. 242. Колесса Філарет Михайлович (1871—1947) — український радянський фольклорист і музикознавець, академік АН УРСР (з 1929 р.).

МОЯ ВІТЦІВСЬКА ХАТА

Вперше надруковано у вид.: «Матеріали до української етнології», т. XVIII, Львів, 1913.

Подається за першодруком.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Вперше надруковано німецькою мовою у віденській газеті «Die Zeit. Morgenblatt», № 4136, 3 квітня 1914 р., с. 1—3.

Стаття є скороченою редакцією розвідки «Тарас Шевченко», надрукованої в журн. «Зоря», 1891, № 5, с. 86—90 (див. т. 28 даного видання, с. 112—122).

Подається за передруком з газети «Die Zeit» у кн.: *Franko Ivan. Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. Ausgewählte deutsche Schriften des Revolutionären Demokraten 1882—1915. Unter Mitarbeit von O. I. Bileckuj und I. I. Bass herausgegeben und eingeleitet von E. Winter und P. Kirchner. Akademie — Verlag. Berlin, 1963, S. 137—143, в українському перекладі.*

С. 248. Г р і м м е л ь с г а у з е н Ганс-Якоб-Крістофель (бл. 1621—1676) — німецький письменник-сатирик, автор роману «Пригоди Сімплісіссімуса» (1669), центральною постаттю якого є образ чесного і чистого серцем простака з народу, що намагається поліпшити дійсність, прикриваючись личиною блазня.

Г о ш н и с ь к и й Северин (1801—1876) — польський поет-романтик, представник так званої української школи в польській літературі. В поемі «Замок Каньовський» (1828) з демократичних позицій описує Коліївщину — селянське антифеодальне повстання 1768 р. на Україні.

А у е р б а х Бертольд (1812—1882) — німецький письменник, «Шварцвальдські сільські оповідання» написав у 1843—1854 рр.

С. 249. Е н г е л ь г а р д т Василь Васильович (1755—1828) — поміщик, генерал-лейтенант, власник більш як 18 тис. кріпаків, багатьох сіл, зокрема Моринців і Кирилівки.

С и н й о г о... — Енгельгардт Павло Васильович (1798—1849), позашлюбний син В. В. Енгельгардта, поміщик, з 1828 р. власник села Кирилівки.

С. 250. ... в н а у к у д о В а р ш а в и портретистові Л я м п і.— Відомостей про перебування Шевченка у Варшаві досі не виявлено. Версія про його навчання у італійсько-польського художника Франціска Ксаверія Лямпі (1782—1852) сумнівна.

... у л и с т о п а д і 1830 р. вибухло польське повстання... — Йдеться про польське національно-визвольне повстання, в якому народні маси не підтримали шляхту. Царський уряд придушив це повстання і ліквідував рештки польської державності.

... п о т р а п и в Т а р а с у н а у к у д о м а л я р а Ш и р я е в а... — Це сталося 1832 р. Ширяєв Васиць Григорович (1795 — ?) — майстер живописного й малярного цеху. Був людиною культурною і обізнаною як у мистецтві, так і в літературі.

... о р н а м е н т и а і ф г е с о... — стінний живопис водяними фарбами по вогкій штукатурці.

..перед групою Лаокоона ... — у Літньому саду стояла копія скульптури родоських митців «Лаокоон».

Сошенко Іван Максимович (1807—1876) — український художник.

Брюллов Карл Павлович (1799—1852) — російський художник.

Венеціанов Олексій Гаврилович (1780—1847) — російський художник, засновник приватної художньої школи для вихідців із народу.

Всі білети тої лотереї закупила царська родина.— Ця легенда не підтверджується. Встановлено, що викуп Шевченка з кріпацтва відбувся на день раніше, ніж лотерея (див.: *Жур П. Шевченківський* Петербург. К., 1972). Існує припущення, що царська родина сплатила К. Брюллову не всі гроші, через що портрет Жуковського не потрапив до царського палацу.

С. 251. Мартос Петро Іванович (1811 — ?) — поміщик з Полтавщини, на кошти якого було здійснено видання «Кобзаря» 1840 р. Його роль в справі першої публікації віршів Шевченка перебільшувалася; дійсним ініціатором видання був Євген Гребінка.

Тарновський Григорій Степанович (1788—1853) — поміщик-меценат, власник маєтку в селі Качанівці на Чернігівщині, де бували визначні діячі російської та української культури.

... в тогочасній російській літературі ... Шевченко не знайшов прихильності... — І. Франко недиференційовано оцінює відгуки російської критики на вихід «Кобзаря» у квітні 1840 р. Поряд з неприхильними відгуками в реакційній пресі (О. Сенковського в «Библиотеке для чтения», М. Полевого в «Сыне отечества») були і схвальні у прогресивних виданнях («Литературная газета», «Современник», «Отечественные записки» та ін.).

... літом 1844 року знову помандрував на Україну ... — Встановлено, що влітку 1844 р. Шевченко жив у Петербурзі, а вдруге поїхав на Україну в березні 1845 р.

... одержав місце при археографічній комісії.— Йдеться про Тимчасову комісію для розбору давніх актів при київському, подільському і волинському генерал-губернаторі. Шевченка було зараховано на роботу в комісії у грудні 1845 р.: він мав описувати і змальовувати історико-культурні об'єкти.

... таємне товариство імені Кирила і Мефодія ... — Йдеться про Кирило-Мефодіївське товариство, таємну політичну організацію, яка існувала в Києві протягом 1845—1847 рр. Програмні документи товариства ставили завданням ліквідацію кріпацтва і національної нерівності, скасування дворянських привілеїв, об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку. В товаристві існувало два напрями — революційно-демократичний, ідейним натхненником якого був Шевченко, і ліберално-реформістський.

По тримісячному ув'язненні в Петропавловській фортеці ... — Шевченка протримали півтора місяці не в Петропавловській фортеці, а в казематі III відділу.

С. 252. ... відправили до Оренбурга, звідки ... вислано до віддаленого степового форту в Киргизії.— З Петербурга Шевченка вивезли 30 травня, а до Оренбурга привезли 8 червня 1847 р.; в середині

червня його відправили до Орської фортеці в Оренбурзькій губернії (тепер м. Орськ).

... в форті Петровському ... — насправді в Орській фортеці.

Перовський Василь Олексійович (1795—1857) — російський державний і військовий діяч, свого часу близький до декабристів; протягом 1833—1842 і 1851—1853 рр. — оренбурзький генерал-губернатор і командир Окремого Оренбурзького корпусу. В «Щоденнику» Шевченко охарактеризував Перовського як «бездушного сатрапа и наперсника царя».

... експедиції академіка фон Бера ... — Йдеться про експедицію під керівництвом не Бера, а капітан-лейтенанта флоту Бутакова Олексія Івановича (1816—1869).

Бер Карл Максимович (1792—1876) — російський природодослідник, академік Петербурзької Академії наук; очолював експедицію 1853—1856 рр. для дослідження Каспійського моря. З Шевченком познайомився 1853 р. в Новопетровському укріпленні.

... до Орської фортеці над Аралом... — Насправді до Новопетровського укріплення в Оренбурзькій губернії на півострові Мангишлак (тепер м. Форт Шевченка Мангишлацької області Казахської РСР). Шевченко перебував у ньому протягом 1850—1857 рр.

Толстой Федір Петрович (1783—1873) — російський скульптор і художник, віце-президент Академії мистецтв у Петербурзі.

С. 253. ...а ж ось 8 лютого 1861 р. в Петербурзі спіткала його смерть ... — Шевченко помер 10 березня.

З національних рамок поет виходить на широке поле загальнолюдської боротьби за поступ і свободу ... — Франко має на увазі значне розширення тематики Шевченкової творчості, посилення соціального пафосу та інтернаціоналізму.

ПРИСВЯТА

Вперше надруковано у віденському журн. «Ukrainische Rundschau», 1914, № 3-4, с. 89, німецькою мовою під заголовком «Widmung». Датовано: Lemberg, den 12 Mai 1914.

Подається за передруком з журналу «Ukrainische Rundschau» у кн.: *Franko Ivan. Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. Ausgewählte deutsche Schriften des Revolutionären Demokraten 1882—1915*, S. 175, в українському перекладі.

«Ukrainische Rundschau» — українознавчий журнал, що видавався німецькою мовою у Відні з 1903 до початку 1915 р.

АДАМ МІЦКЕВИЧ

Вперше надруковано у кн.: Адам Міцкевич. *Wielka utrata* ... Львів, 1914, с. IX—X.

Подається у скороченому вигляді за першодруком.

Це вступний розділ до життєпису А. Міцкевича. Сам життєпис

не є твором І. Франка. Про це І. Франко пише в останньому абзаці вступного розділу: «Бажаючи у вступі до сеї книжки подати короткий та по змозі повний нарис життя й діяльності Адама Міцкевича та не маючи змоги дати тепер власну оригінальну студію, для якої треба би визискати всі найповажніші джерела, опубліковані досі, я рішився подати тут у перекладі з російської мови статтю польського письменника та історика польської літератури В. Спасовича, поміщену в т. XIX «Енциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона» (С.-Петербург, 1896, с. 503—508), доповнюючи сю статтю (скажу мимоходом, у деяких подробицях не свобідну від помилок) датами та матеріалами, взятими з чотиритомної праці сина поетового Владислава Міцкевича [під згаголовком] «*Zywot Adama Mickiewicza*», виданої в Познані в рр. 1890—1895» (там же, с. X).

С п а с о в и ч Володимир Данилович (1829—1906) — польський і російський філолог, юрист, публіцист і громадський діяч, з 1857 по 1861 р. — професор Петербурзького університету. Писав переважно російською мовою.

С. 256. **С л о в а ц ь к и й** Юліуш (1809—1849) — польський поет-демократ.

ПЕРЕДМОВА

[до збірки «В наймах у сусідів»]

Вперше надруковано в кн.: Писання Івана Франка, том VII. В наймах у сусідів. Збірник праць, писаних польською та німецькою мовами в перекладі, з поясненнями та додатками автора. Том перший. Статті на суспільно-політичні теми. (Популяція, репрезентація, індемнізація). Писані в рр. 1886 — 1890. Львів, 1914, с. V—XII. Передмову писано 13—14 березня та 10 жовтня 1914 р.

Подається за першодруком.

С. 258. «*P r z e g l ą d s p o l e c z n y*» — польський науково-літературний і громадсько-політичний журнал прогресивного напрямку, орган селянської партії. Виходив у Львові протягом 1886—1887 рр.

В и с л о у х Болеслав (1855—1937) — прогресивний польський громадсько-політичний діяч, журналіст, публіцист.

Р е в а к о в и ч Генрик (1837—1907) — прогресивний польський громадсько-політичний діяч, журналіст.

С в е н т о х о в с ь к и й Александр (1849—1938) — польський письменник, публіцист, журналіст ліберально-демократичного напрямку.

П і л ь ц (Пільци) Еразм (1851—1929) — польський громадсько-політичний діяч, журналіст, публіцист.

П о п л а в с ь к и й Ян Людвіг (1854—1908) — польський громадсько-політичний діяч, журналіст і публіцист.

С. 259. ...бібліографічного огляду, уложеного М. Павликом в році 1898... — Йдеться про працю Михайла Павлика «Спис творів Івана Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності. 1874—1898. На пам'ять його ювілею 30. X 1898» (Львів, 1898).

С. 262. **Б а р в і н с ь к и й** Володимир Григорович (1850—1883) — український буржуазно-націоналістичний діяч, журналіст, публіцист, критик, письменник.

С. 263. О з а р к е в и ч Іван Григорович (1826—1903) — священик, український громадсько-політичний діяч ліберально-буржуазного напрямку, депутат галицького сейму й австрійського парламенту, письменник.

НЕЗАКІНЧЕНІ ПРАЦІ

ПРАЗНИК СВЯТОГО СПАСА

*Причинок до історії
староруського письменства і культури*

Друкується вперше за текстом запису, зробленого Андрієм Франком та невідомою рукою (ф. 3, № 746).

Рукопис датовано: Львів, дня 11—12 червня, без зазначення року. У «Хроніці НТШ», 1911, вип. 3, ч. 47, с. 11, вміщено реферат цієї розвідки І. Франка, прочитаний на засіданні історично-філософичної секції НТШ. На цій підставі розвідку можна датувати 1911 р.

С. 267. Д а л ь Володимир Іванович (1801—1872) — російський письменник, лексикограф, етнограф. Йдеться про його видання «Пословицы русского народа. Сборник пословиц, поговорок, речений, присловий, чистоговорок, прибауток, загадок, поверий и пр.» (М., 1862).

Ч у б и н с ь к и й Павло Платонович (1839—1884) — український етнограф буржуазно-демократичного спрямування, упорядник видання «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Запально-Русский край» (т. 1—7. К., 1872—1879).

С. 268. Ш у х е в и ч Володимир Осипович (1850—1915) — український етнограф ліберально-буржуазного напрямку. Основна його праця — «Гуцульщина» (ч. 1—5. Львів, 1899—1908).

З у б р и ц ь к и й Михайло (1856—1919) — український етнограф ліберально-буржуазного напрямку.

С. 269. С е р г і й, а р х і є п и с к о п (Спаський Іван; пом. 1904 р.) — російський православний теолог. За твір «Полный месяцеслов Востока» (1-ше видання — М., 1875—1876) одержав ступінь доктора богослов'я.

... з рукописної Мінеї в моїм посіданні... — Тепер зберігається в ІЛ, ф. 3, № 4732. Це — празнична Мінея, збірник молитов і церковних служб, розміщених у календарному порядку, відповідно до днів пам'яті (празників) святих.

К у з е л я Зенон (1882—?) — український етнограф і філолог буржуазно-націоналістичного напрямку, до 1914 р. бібліотекар і викладач Чернівецького університету.

С. 277. ... царі В а с и л і й і К о н с т а н т и н ... — Йдеться про візантійських імператорів Василя II Болгаробойця, який царював протягом 876—1025 рр., і його брата і співправителя Константина.

С. 281. А н д р і й Б о г о л ю б с ь к и й (бл. 1111—1174) — князь володимиро-суздальський (1157—1174).

С. 284. М а к а р і є в а Мінея — йдеться про «Великі Четві-Мінеї», укладені в XVI ст. з ініціативи московського митро-

полита Макарія зібрання житій і похвал, повчань та інших творів давньоруської літератури.

М а н у і л І К о м н і н — візантійський імператор (1143—1180).

І в а н (І о а н н) К і н н а м (XII ст.) — візантійський хроніст.

М и к и т а Х о н і а т (XVI ст.) — візантійський письменник, історик і політичний діяч.

ГАЛИЦЬКО-РУСЬКИЙ ВІДПИС «СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» ІЗ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX В.

Друкується вперше за текстом запису (ф. 3, № 750).

Під рукописом дата: Писано в д[нях] 8—13 падолиста 1913 і підпис: д-р Іван Франко.

С. 287. **Петрушевнч** Степан (1772—1860) — український письменник і етнограф, уніатський священник, батько Антонія Петрушевича.

С. 295. **М у с і н - П у ш к і н** Олексій Іванович (1744—1817) — російський колекціонер старовинних рукописів, із діяльністю якого пов'язане відкриття і перше видання «Слова о полку Игоревъ». Видання 1800 р. підготували російські історики-археографи Микола Миколайович Бантиш-Каменський (1737—1814) і Олексій Федорович Малиновський (1762—1840).

... віршований переклад **Серякова**... — йдеться про переспів Івана Серякова «Поход Игоря противу половцев» (Спб., 1803), виданий без зазначення імені автора.

Шишков Олександр Семенович (1754—1841) — російський письменник і політичний діяч, консерватор. Йдеться про його видання «Слово о плку Игоревъ, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова, с переводом и примечаниями» (у кн.: Сочинения и переводы Российской академии, кн. VIII. Спб., 1805, с. 23—234).

Паліцин Олександр Олександрович — російський письменник, культурний діяч на Сумщині в кінці XVIII — на початку XIX ст. Йдеться про кн.: Игорь, героическая песнь. С древней славянской песни, писанной в XII веке, переложил стихами Александр Палицын, Харьков, 1807.

Левицький Іван Михайлович (початок XIX ст.) — російський філолог і поет. Йдеться про кн.: *Левицкий И.* Ироическая песнь о походе Игоря на половцев, писаиная на славянском языке в XII столетии, ныне переложенная в стихи старинной русской меры. Спб., 1913.

Пожарський Яків Осипович (початок XIX ст.) — російський поет. Йдеться про кн.: Слово о полку Игоря Святославича, удельного князя Новгорода-Северського, вновь переложенное Яковом Пожарским с присовокуплением примечаний. Спб., 1819.

...віршований переклад «Плачу Ярославни» **Белюстіна**... — Мається на увазі переспів «Плач Ярославны», надрукований у журналі «Благонамеренный», 1819, ч. VI, с. 141, за підписом Белюстіна. Кому належить переспів — Белюстіну Івану Степановичу (пом. у 1890 р.), російському письмен-

нику, чи Белюстину Микиті Федоровичу (1784—1846), учителю латинської мови у 2-й санктпетербурзькій гімназії,— не встановлено.

Г р а м м а т і и Микола Федорович (1786—1827) — російський філолог і поет. Йдеться про його книжку «Песнь воинству Игореву, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия и с оного переведенная на употребляемое ныне стихами старинного же русского размера, с краткими историческими и критическими замечаниями» (Спб., 1821).

З а г о р с ь к и й Василь Андрійович (1805 — ?) — російський поет. Його переклад «Плач Ярославны» надрукований у журналі «Новости литературы», 1825, ч. 14, с. 69.

А р ц и б а ш е в Микола Сергійович (1773—1841) — російський історик і письменник. Йдеться про його переклад «Игорь или война половецкая», надрукований у журналі «Вестник Европы», 1826, ч. 147, № 11, с. 177—193; № 12, с. 241—260.

Ш к л я р е в с ь к и й Павло (1806—1830) — російський письменник, перекладач, родом з Полтавщини. Йдеться про його переспів «Плач Ярославны», надрукований у кн.: Стихотворения П. Шкляревского. Спб., 1831, с. 11—13.

Б е л ь т м а н Олександр Хомич (1800—1870) — російський письменник та історик слов'янофільського спрямування. Йдеться про його книжку «Песнь ополчению Игоря Святославича, князя Новгород-Северского. Переведена с древнего русского языка XII столетия, с краткими в конце примечаниями» (М., 1833).

К о з л о в Іван Іванович (1779—1840) — російський поет і перекладач. Переспів «Плач Ярославны» був надрукований в його книжці «Собрание стихотворений» (ч. 2. Спб., 1834).

М а к с и м о в и ч Михайло Олександрович (1804—1873) — український історик, філолог і письменник. Йдеться про його книжку «Песнь о полку Игоревом, сложенная в конце XII в. на древнем русском языке. Издана с переводом на нынешний русский язык» (К., 1837).

Д е л а р ю Михайло Данилович (1811—1868) — російський поет, перекладач. Йдеться про його книжку «Песнь об ополчении Игоря, сына Святославова, внука Олегова. Переложение Михаила Деларю» (Одесса, 1833).

М и н а е в Дмитро Іванович (1808—1876) — російський поет, Йдеться про його книжку «Слово о полку Игоревѣ» (Спб., 1846).

Б е р г Микола Васильович (1823—1884) — російський поет і перекладач. Йдеться про його переспів «Плач Ярославны», надрукований у журналі «Москвитянин», 1846, ч. 1, кн. II, с. 32.

М е й Лев Олександрович (1822—1862) — російський поет. Йдеться про його переклад, надрукований у журналі «Москвитянин», 1850, № 22.

Б а р с о в Елпідифор Васильович (1836—1917) — російський філолог, збирач і дослідник слов'янського фольклору та давньо-руської писемності.

РОЗМОВА КІВКАМИ

Вперше надруковано у вид.: Літературна спадщина. Т. 4. Іван Франко. Художні твори і художні переклади. К., «Наукова думка», 1967, с. 449—450.

Стаття збереглася в записі невідомою рукою (ф. 3, № 749), датованому 29 листопада 1913 р.

Подається за рукописом.

С. 297. ... в «Ogrodzie fraszek» польського поета з ХVІІ в. Вацлава Потоцького... — Йдеться про «Ogród, ale nie plewiony; bróg, ale co snop, to inszego zboża; kram rozliczneo gatunku» Вацлава Потоцького (1621—1696) — збірку фрашок, укладену автором у 1690—1691 рр. Над її вдосконаленням В. Потоцький працював до кінця життя, але надрукована вона так і не була. Під заголовком «Ogród fraszek» збірку вперше повністю видав у двох томах у Львові 1907 р. А. Брюкнер.

... та «Figlikach» польського поета ХVІ в. Ни колая Рея... — Йдеться про збірку фрашок М. Рея, яка вперше вийшла друком у Кракові 1562 р. в складі його книжки «Zwierzypniec...» (під заголовком «Przypowieści przypadłe»). У складі того ж «Звірництва» вона була надрукована у Кракові 1574 р., цього разу з власним титульним аркушем, під заголовком «Figliki albo rozlicznych ludzi przypadki dworskie, który sobie po zatrudnionych myslach, dla krotofile, wolny będącz, czytać możesz». Цей заголовок колоритно визначає естетичну природу цього старовинного поетичного жанру, попередника «приказок» С. Руданського. Нарешті, третє видання, що його, очевидно, має на увазі І. Франко, вийшло на початку ХХ ст.: Mikołaja Reya z Nagłowic Figliki. Dla uczczenia czterechsetnej rocznicy urodzin autora wydał w podobiznie Wiktor Wittig, Kraków, 1905.

. Раз уже в «Зорі» я звернув увагу на паралелі до деяких співомовок Руданського і вказав їх правдоподібно джерело у Франції ХVІ — ХVІІ в. ... — До цього місця І. Франко мав намір дати примітку, на що в рукописі вказує позначка і відкреслення місця для примітки внизу аркуша. Проте в рукописі примітку не дописано. Очевидно, йдеться про замітку І. Франка «До студій над Ст. Руданським» («Зоря», 1892, ч. 1, с. 13; ч. 16, с. 314—315), зокрема про другу з них, де згадано про польські та французькі паралелі до сюжетів С. Руданського, можливо, використані поетом (див. т. 28 даного видання, с. 219—221).

ШЕВЧЕНКОВА «МАРІЯ»

Вперше надруковано в ЗНТШ, 1913, т. 119-120, с. 348—356.

Подається за першодруком.

С. 301. Репніна Варвара Миколаївна (1808—1891) — російська письменниця, близька знайома Шевченка, з якою він листувався під час заслання. Листи Шевченка до Репніної Франко цитує у вільному перекладі.

С. 302. Тіверіадське, або Галілейське озеро — озеро в Палестині, на березі якого розташовано місто Тіверіада, або Тіверія.

С. 304. Назарет — місто в Палестині.

Віфлієм, або Бетлегем — місто в Палестині, де, за євангельською легендою, народився Ісус Христос.

Ірод — йдеться про Ірода Великого (бл. 73 до н. е. — 4 н. е.),

іудейського царя, який правив в Іудеї від 37 р. до н. е. За євангельською легендою, прагнучи позбутися новонародженого Ісуса, звелів винищити у Віфліємі хлопчиків до дволітнього віку.

С. 306. **Фарисеї** — релігійно-політична секта давніх євреїв, прихильники якої уславились фанатизмом і лицемірним зовнішнім благочестям.

Єссеї — іудейська секта, вчення якої мало спільні риси з раннім християнством.

С. 307. **Залеський Юзеф Богдан** (1802—1886) — польський поет-романтик, представник «української школи» в польській літературі.

С. 308. **Елеон** — гора поблизу Іерусалима.

{ПРО ЄВАНГЕЛЬСЬКІ ОСНОВИ ПОЕМИ ШЕВЧЕНКА «МАРІЯ»}

Вперше надруковано у вид.: Літературна спадщина. Т. 4. Іван Франко. Художні твори і художні переклади, с. 441—448.

Фрагмент зберігся у записі невідомою рукою (ф. 3, № 684), датованим 25—30 січня 1914 р.

Подається за рукописом.

С. 314. **Цісар Август** — мається на увазі Август Гай Октавій (63 до н. е. — 14 н. е.), римський імператор (27 до н. е. — 14 н. е.), за царювання якого, згідно з євангельською легендою, народився Ісус Христос.

С. 319. **Йосиф Флавій** (37 — бл. 100) — давньоєврейський воєначальник та письменник-історіограф.

Тацит Публій Корнелій (бл. 55 — бл. 120) — давньоримський історик і політичний діяч.

Тіберій Клавдій — Нерон (42 до н. е. — 37 н. е.), римський імператор протягом 14—34 рр., від 13 р. співправитель Августа.

Понтій Пілат — йдеться про Пілата Понтійського, римського намісника Іудеї, який, за євангельською легендою, віддав, хоч і неохоче («умивши руки»), Ісуса Христа на розп'яття.

С. 320. **Цезар** — йдеться про Юлія Цезаря Гая (100—44 до н. е.), давньоримського державного діяча, полководця і письменника.

Антоній Марк (бл. 83—30 до н. е.) — давньоримський політичний і військовий діяч, сподвижник Юлія Цезаря, від 42 р. до н. е. управляв східними римськими провінціями. Боровся за владу в Римі, але зазнав поразки.

ВСТУПНА ЧАСТЬ ЛІТОПISY ПО ОБОХ РЕДАКЦІЯХ

Друкується вперше за записом Андрія Франка (ф. 3. № 740).

Ця і наступна праця є фрагментами другої частини незавершенного Франкового дослідження «Студії над найдавнішим Київським літописом». І. Франко займався цими студіями протягом 1907—1916 рр., використовуючи й раніші свої праці. Матеріали першої

частини «Студій» вміщено в томі 6 даного видання. «Студії» споріднені також із відповідними розділами Франкової «Історії української літератури від найдавніших часів до І. Котляревського» (див. т. 40 даного видання).

С. 325. ... порівняння його з грецьким джерелом... — За джерело цієї частини літопису вважають відповідну частину грецької хроніки Георгія Амартола (друга половина IX ст.). Грецький текст цієї хроніки видано разом з давньоруським його перекладом у кн.: *Истрин В. М.* Книги временные и образные Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Текст, исследование и словарь. Т. I—III. Пг.—Л., 1920—1930.

Істрин Василь Михайлович (1865—1937) — російський філолог, дослідник давньої літератури східних слов'ян, академік Петербурзької Академії наук (з 1907 р.), голова університетського історико-філологічного товариства.

С. 326. Рукопис Хлебников а... — Йдеться про так званий Хлебниковський список давньоруських літописів, укладений на Україні в XVI ст., який походить від південноруського літописного зведення XIII—XIV ст. Належав коломенському купцю Хлебникову, тепер зберігається в Публічній бібліотеці імені М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді.

НАЙСТАРШІ ТРАДИЦІЇ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Друкується вперше за текстом запису, зробленого Андрієм Франком та частково Іваном Лизанівським (ф. 3, № 743). Рукопис датується 1912 р.

С. 335. ... візантійського царя Михаїла... — Йдеться про Михаїла III, який був візантійським імператором протягом 842—867 рр.

С. 336. ... у тексті [так] з[аного] Іпатського літопису, фотолітографічного видання... — І. Франко користується виданням: *Повѣсть временных лѣтъ по Ипатскому списку.* Изд. Археографической комиссии. Спб., 1871.

С. 342. ... друківаного видання літопису по Іпатському списку... — І. Франко користується виданням: *Летопись по Ипатскому списку.* Изд. Археографической комиссии. Спб., 1871.

С. 343. ... в додатку до мінейного оповідання... Сей додаток, у двох рукописах збірки о. А. Петрушевича, ч. 57 і 67... — див.: *Опис рукописів Народного дому з колекції Ант. Петрушевича, частина перша.* Зладив д-р Іларіон Свенціцький. У Львові, 1906. (Українсько-руський архів, т. 1), с. 90 (к. 268—279 зв.), 97 (к. 171 зв.—177 зв.); див. також рукопис ч. 34 тієї ж збірки, там же, с. 139 (к. 722—729).

С. 346. Константин Бородатий — йдеться про Константина IV Погоната, який був візантійським імператором протягом 668—685 рр.

... угри могли явитися в теперішній Болгарії... — У літописі йдеться, очевидно, про Паннонію.

К р у м — болгарський хан (802—814).

А р п а д — угорський князь (889—907).

К у с а н — угорський воєначальник, сподвижник Арпада.

ЛІТОПИСНА ОСНОВА

«СЛОВА О ПОЛКУ ИГОРЕВЪ»

Друкується вперше за автографом (ф. 3, № 661, 128 + 4 арк.), датованим вереснем — листопадом 1914 р.; частини рукопису мають такі дати: Писано д[ня] 22—27 вересня 1914; Писано в днях [від] 28 вересня до 8 жовтня 1914; Писано в днях [від] 29 жовтня до 1 падоліста 1914; Писано в днях... до 19 падоліста 1914.

Фрагмент розвідки від арк. 117 до арк. 120 автографа має ще іншу редакцію, а саме (арк. 117):

Роман і Мстислав Ростиславичі оспівані в поемі ось якими поетичними рядками:

А ты, буй Романе и Мьстиславе,
Храбрая мысль носить ваю оумъ на дѣло,
Высоко плаваеши на дѣло въ буести,
Яко соколь на вѣтрѣхъ ширяя ся.
Хотя птицю въ буйствѣ одолѣти.
Суть бо оу ваю желѣзныи папорзи
Подъ шеломи латиньскыи;
Тѣми тресну земля и многы страны хиновы;
Литва, Ятвязн, Деремела и Половци
Сулицы своя повергоша,
А главы своя поклониша
Подъ тыи мечи харалужныи (Огон., стор. 16).

Першу літописну записку про Романа Ростиславича маємо під роком 1148:

В то же веремя Ростиславъ Смоленский
Проси дчери у Святослава у Олговича
За Романа, сына своего, Смоленску.
И ведена бысть из Новагорода
В недѣлю по водохрещахъ
Мѣсяца генваря въ девятый день (Іпат., стор. 258).

Мова тут про невідому з імені сестру Ігоря, який через се подружжя зробився Романовим шурином. Другий раз Роман згаданий у описі облоги Києва в р. 1154, у якій брав участь також «Ростиславъ съ сыномъ своимъ Романомъ передъ жидовскими вороты» (там же, стор. 296). Того самого року по битві, в якій згинув Володимир Давидович,

Изяславъ же сдумавъ съ братомъ своимъ Ростиславомъ,
И пустиша с нимъ Романа, сына Ростиславля,
Припустивше к нему дружину.
И тако поѣха Изяславъ с Романомъ до Чернигова,
Възма брата Володимира на полчищи (Іпат., стор. 304).

Утікаючи з поля битви, Святослав Ольгович, отец
Ігоря,
Пригна ко перевозу на Деснѣ,
И ту бы ему вѣсть, оже уже Изяславъ Давыдовичъ
И Романъ Ростиславичъ уѣхаста в Черниговъ.
И то слышавъ и побѣже опятъ,
А противу стрывеи посла река:
«Не ѣзди сѣмо, но туда, поѣди Новгороду!
Здѣ ти вѣхаль уже Изяславъ Давыдовичъ
И Романъ Ростиславичъ».
И то слышавъ Святославъ и побѣжаста Новгороду
(Іпат., стор. 304—305).

В році 1152 Роман із волі свого вітця бере участь у війні
в[еликого] кн[язя] Изяслава з кн[язем] Юрієм суздальським.
Изяслав через посла переказує Ростиславові:

«Ты по Бозѣ тамо у Смоленскѣ
И в Новѣгородѣ у Велицимъ еси:
А ты тамо удержи Гюргя с тѣми,
А ко мнѣ пусти с помощью сына своего Романа».

В дальшім протязі походу

Изяславъ поїде к Новгороду,
И ту приде к нему Святославъ Всеволодичъ
И Романъ Ростиславичъ, сыновець его
Из Смоленска с полкы своими.

Изяславъ же приде к Новгороду,
А другій Изяславъ Давыдовичъ
И Святославъ Всеволодичъ и Романъ Ростиславичъ
Мѣсяца февраля поидоша полкы своими к городу.

И ту начаша ся бити! у города у острожныхъ воротъ,
И тако вбодоша ѣ въ градъ
И острогъ въ нихъ изытѣша;
И яко же выидоша изъ острога и отступяче отъ града,
Идоша в товары своя (Іпат., стор. 316—317).

По заключенні мнру Роман відійшов до Смоленська. В році
1154 він стає князем Великого Новгорода, як оповідає літописна за-
писка:

Томъ же лѣтѣ выгнаша Новгородци
Изяслава Ярославича,
А Романа (Ростиславича) посадиша (Іпат., стор. 322).

В році 1157 Ростислав посилає його з його полком проти Юрія
суздальського, що тоді княжив у Києві (там же, стор. 336), у р. 1159
разом із Рюриком на поміч Рогволодові полоцькому (там же, стор.
340), а в році 1159 до Києва «с любовью», себто з заявою своєї згоди
стати великим князем (там же, стор. 345). У році 1160 він із Смолен-
ська бере участь у поході на Вщиж (там же, стор. 344). В р. 1161 про
нього згадано в сплетні, буцімто він бунтував проти Изяслава (там же.

стор 352). У році 1168 він зустрічає свого вітця в Смоленську в його передсмертній подорожі (там же, стор. 362), в році 1170—1171 бере участь у поході 11 князів на Київ (там же, стор. 372), а в р. 1173 разом із братом Мстиславом у поході на Великий Новгород (стор. 382). В тім самім році суздальський князь Андрій «Романовъ Ростиславичю веляше ити Киеву» (там же, стор. 386), себто стати великим князем, але ним став Роман аж у липні 1174 р. по смерті Володимира. Про се читаємо в літописі:

Том же лѣтъ присла Андрѣи к Ростиславичемъ
Река тако: «Нарекли мя есте собѣ отцемъ,
А хочю вы добра и даю
Романови брату вашему Киевъ». (И) послаша по Романа Смоленську,
И приде Романъ Киеву, и устрѣтоша и с кресты
Митрополитъ и архимандритъ, Печѣрьскій игумень,
И инии игумени вси и Кияне вси и братья его.
Князь же Романъ вниде въ Киевъ
И сѣде на столѣ отца своего и дѣда,
Сынови Ярополку да Смоленскъ,
И бысть радость всимъ челоуѣкомъ о Романовѣ княженъи,
И сѣде Романъ въ Киевѣ мѣсяца июля наставша
(Іпат., стор. 387).

Не довге було князювання Романа в Києві, бо лише від початку липня до початку вересня 1174 року; він мусив уступити місце Ярославові Ізяславичу (там же, стор. 390—398), але вже при кінці того року

В то же время прислаша ся Ростиславичи
Ко князю Андрѣви со братью своею,
Просяче Романови Ростиславичю
Княжить въ Киевѣ.

Князю же Андрѣви рекуше: «Пождите мало,
Послалъ есмь къ братви своей в Русь;
Како ми вѣсть будетъ отъ нихъ,
Тогда ти дамъ отвѣтъ» (Іпат., стор. 394).

Відповіді не було, а д[ня] 28 червня 1175 Андрія замордували його домашні (просторе оповідання про се Іпат., стор. 394—403, і менше докладне Лавр., стор. 348—352). При кінці того самого року Роман засів знов у Києві, як про се читаємо в літописі:

Тогда же пришелъ бяшетъ Романъ исъ Смоленска
Къ братьи своей въ помощь.
Ярославъ же рече: «Привели есте
Брата своего Романа, а даете ему Киевъ».

И поиде исъ Києва в Луческъ.
Они же почаша слати по немъ
Вабяче опять въ Киевъ,
Онъ же не послуша ихъ и поиде в Луческъ.
Романъ же сѣдѣ въ Киевѣ,
На столѣ дѣда своего и отца своего (Іпат., стор. 407).

В році 1177 Роман посилає брата Рюрика й синів своїх на половців (там же, стор. 408), та того самого року він знов уступає з Києва й вертає до Смоленська (там же, стор. 410). У році 1178 він спиняє свого брата Мстислава від нападу на Полоцьк, про що читаємо в літописі:

На весну съдума (Мьстиславъ) съ мужи своими
Пойде на Полтськъ на зята своего Всеслава.
Услышавъ же то Романъ, братъ его во Смоленски,
Посла сынъ свой Мьстиславъ
Полотьску къ зяти своему в помощь,
А къ брату своему Мьстиславу
Посла мужъ свой рѣка ему:

«Обиды ти до него нѣтуть,
Но оже идеши на нь, то первое пойтить на мя».
Онъ же не хотя вередити сердца
Брату своему старѣйшому,
Возврати ся в Новгородъ (Іпат., стор. 412).

Він умер у Смоленську в році 1180...

С. 362. Карамзін Микола Михайлович (1766—1826) — російський письменник та історіограф дворянсько-монархічного напрямку. Йдеться про його «Историю государства Российского» (т. 1—12, 1816—1829), де на основі великої кількості історичних джерел було вперше подано цільний виклад історії Русі і Росії від стародавніх часів до XVII ст., а в примітках наведено багато цінних, раніше невідомих, згодом втрачених документів.

С. 432. ...за прикладом Міклошичевого видання Нестора... — Йдеться про видання давньоруського Початкового літопису: Chronica Nestoris. Textum russico-slovenicum versionem latinam glossarium editit Fr. Miklosich. Vindobona, C. Braunmüller, 1860.

Міклошич Франтишек (Франц, Франко; 1813—1891) — австрійський і словенський філолог-славіст.

С. 438. Суфроти сих літописних свідощтв слова в поемі, вложені в уста Святославові: «Уже не вжю власти... брата моего Ярослава», не треба розуміти так, що й чернігівська воєнна сила понесла в тім поході значні втрати, більші ніж зазначає літопис.— Дослідники «Слова» розуміють це місце, як докір Ігорю і Всеволоду за непослух Святославу і їхньому безпосередньому феодальному зверхникові — чернігівському князю Ярославу, глумачачи його так: «Не бачу я вже при владі і вашого феодального зверхника — могутнього Ярослава чернігівського з його численними помічниками». Отже, докір адресовано тут і Ярославу, який не зумів утримати своїх підручних князів (див.: Слово о полку Игореве. Под редакцией члена-корреспондента АН СССР В. П. Андриановой-Перетц. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1950, с. 434).

С. 468. Мефодій Патарський (III ст.— пом. 312 р.) — грецький християнський письменник, якому, зокрема, приписують популярне на Русі з XI ст. «Слово о царствіи язык

в останні часи і сказаніе от першого чоловіка до скончання вѣка».

С. 487. Пліщесько — йдеться про давньоруське місто Пліснеськ, яке було розташоване південніше від сучасного села Підгірці Бродівського району Львівської області.

... із Болшева (тепер, Бовшівці Станіславівського повіту)... — йдеться про сучасне село Бовшів Галицького району Івано-Франківської області.

С. 492. Ко мніни — династія візантійських імператорів, яка правила протягом 1057—1059 та 1081—1185 рр.

С. 497. Догадка В. Коцовського... — йдеться про гіпотезу, висловлену українським письменником і філологом «народовського» напрямку Володимиром Коцовським (1860—1921) в праці «Історико-літературні замітки до «Слова о полку Ігоревім» (Львів, 1893). Див. також резюме його доповіді «Історичний і літературний підклад «Слова о полку Ігоревім» в ЗНТШ, 1900, т. 35-36, с. 10—12.

ЖИТТЯ

Й ЛІТЕРАТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ

ІПАТІЯ ПОТІЯ

Друкується вперше за записом із вставками, дописками і поправками І. Франка (ф. 3, № 631) та його підписом: Д-р Іван Франко.

Датується 1914 р. за змістом.

У кількох місцях до рукопису підкладено фрагменти польського автографа Франкової розвідки про Іпатія Потія 1895 р. (арк. 34, 35 а, 36 а, 37, 39 а, 46 а, 46 а, 77 а), яку надруковано не було; решта тексту цього автографа невідома.

У рукопис вкладено записку невідомою рукою, відмінною від почерку статті. Як видно з характеру паперу і чорнила, вона близька до часу виникнення рукопису: «Статтю д-ра Ів. Франка [під заголовком] «Життя й літературна діяльність Іпатія Потія» мав з поручення філологічної секції Н[аукового] т[овариства імені] Ш[евченка] в рецензії проф. К. Студинський і заявився проти друку її»

Студинський й Кирило Йосипович (1868—1941) — український радянський філолог, академік АН УРСР (з 1929 р.), професор Львівського університету.

С. 508. ... відчитану на однім засіданні польського «Товарzystwa historycznego» у Львові.— Див. повідомлення про реферат, виголошений І. Франком 19 січня 1895 р. на засіданні цього товариства: *Hipacy Pocięj, jako pisarz kościelny.*— «*Kwartalnik historyczny*», Львів, 1895, с. 404.

«Товарzystwo historyczne» — наукова інституція, заснована у Львові 14 жовтня 1886 р. з ініціативи і під керівництвом професора Львівського університету Ксаверія Ліске (1838—1891). У 1887 р. почала видавати журнал «*Kwartalnik historyczny*», що виходить по сьогодні у Варшаві як орган Польської Академії наук.

С. 509. Кишка Лев (1668—1728) — уніатський церковний діяч, василіанин, від 1714 р. київський уніатський митрополит.

Писав твори з історії церкви та церковного права. Йдеться про його книжку «Żywot męża bożego pamięci niesmiertelnej Hieracjusza Rosieja» (Супрасль, 1714).

С. 510. ... Трипольский. Униатский митрополит Ипатий Потий ... — Йдеться про розвідку: *Трипольский Николай*. Униатский митрополит Ипатий Поцей и его проповедническая деятельность.

... пор. «Киевская старина», 1884, т. X, ст. 181 ... — Йдеться про анонімну статтю «К портрету Ипатия Потня, киевского униатского митрополита», вміщену в журналі «Киевская старина» (1884, сентябрь, с. 180—182).

С. 511. Мацейовський Вацлав Александр (1793—1883) — польський історик права, культури і літератури ліберально-буржуазного напрямку. Йдеться про його працю: *Pismienictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830. Z rękopisów zebrawszy, w obrazie literatury polskiej historycznie skreślony przedstawił...*, т. 1—3. Dodatek (Варшава, 1851—1853). Том 3. Додаток кінчається на першій половині XVII ст.

Гарасевич Михайло (1763—1836) — діяч уніатської церкви, історик і теолог. Основна його праця «*Annales Ecclesiae Ruthenae*» (Львів, 1862).

С. 512. Сапега Лев (1557—1633) — воєвода віленський, гетьман і канцлер литовський.

Радівілл (Радзівілл) Миколай Чорний (1515—1565) — литовсько-білоруський князь, політичний діяч Великого Князівства Литовського, кальвініст, засновник протестантських шкіл і друкарень.

Несвіж — місто в Білорусії. Двір князів Радзівіллів у Несвіжі був у XVI ст. одним із осередків ренесансної культури на білоруських землях. Тут гуртувалися публіцисти реформаційного спрямування, письменники, які писали латинською, польською і старобілоруською мовами; діяли школа, друкарня, професійний театр.

... посилав на науку до академії... — Йдеться про Краківський Ягеллонський університет, заснований 1364 р.

Коммендоній, чи Коммендоні — йдеться про Коммендоне Джованні Франческо (1524—1584), кардинала, папського нунція в Польщі в 1563—1565 і 1571—1573 рр., ватиканського дипломата, організатора боротьби проти реформації на землях Речі Посполитої.

С. 513. Супремат папи — зверхність папи римського у християнській церкві; один із принципів католицизму, прийнятий українськими і білоруськими уніатами.

С. 514. Острозький Костянтин (Василь) Костянтинович (1526—1608) — волинський князь, київський воєвода, багатий і впливовий магнат, один із провідних діячів православного табору в боротьбі проти католицької агресії та унії.

... князь Скумин Тишкевич... — Йдеться про білорусько-литовського магната Федора Скумина Тишкевича.

Радівілли (Радзівілли) — литовсько-білоруський князівський рід, великі землевласники в Литві, Польщі, Білорусії і на Україні (на Волині). У XVI ст. були протекторами протестантизму, але невдовзі під впливом єзуїтів покатоличилися, брали безпосередню участь у загарбницьких діях феодальної Литви і шляхет-

ської Польщі, спрямованих на поневолення українського і білоруського народів.

К а ш т е л ь н і я — адміністративно-територіальний округ із замком у центрі, для управління яким призначався каштелян.

« П е р е с т о р о г а » — український антиуніатський публіцистичний анонімний трактат, написаний близько 1605 р., який викладає історію боротьби православних проти католицизму та унії і викривляє гнобительську політику шляхетської Польщі на східнослов'янських землях.

Б а т о р і й Стефан (1533—1586) — польський король з 1576 р., який у 1579—1582 рр. брав участь у Лівонській війні.

С. 515. **М а ц е й о в с ь к и й** Бернард (1548—1605) — луцький католицький єпископ, згодом краківський кардинал і примас, один із організаторів Брестської унії 1596 р.

П о с с е в і н, чи Поссевіно Антоніо (1533—1613) — ватиканський дипломат, який виступав папським посередником під час польсько-російських переговорів, що мали завершити Лівонську війну 1558—1583 рр.; висунув проект унії католицької і православної церков; цей проект вплинув на проведення Брестської церковної унії 1596 р.

Х р е б т о в и ч-Б о г у р и н с ь к и й Мелетій (пом. 1593 р.) — український церковний діяч, з 1576 р. архімандрит Києво-Печерського монастиря, з 1579 р. управитель Володимирського єпископства, від 1588 р. володимирський єпископ.

Р о г о з а Михайло (пом. 1599 р.) — український і білоруський церковний діяч, від 1589 р. київський митрополит, один з ініціаторів Брестської церковної унії 1596 р.

С. 516. **Л ь в і в с ь к а** **С т а в р о п і г і я** — Йдеться про Успенське ставропігієне братство у Львові, національно-релігійну громадську організацію православних українських міщан Львова, яка проіснувала від 80-х років XVI ст. до 1788 р. Львівське братство невдовзі після свого виникнення домоглося права ставропігії, тобто непідлеглості владі місцевого ієрарха.

...з а х о д и ... м и т р о п о л и т а **І с и д о р а ...** — Йдеться про останнього київського митрополита з греків Ісидора (пом. 1462 р.), який підписав Флорентійську унію 1438 р. про об'єднання східної і західної християнських церков під зверхністю папи римського, за що московський князь Василій Темний позбавив його сану. Втікши до Рима, Ісидор носив там титул константинопольського патріарха.

Т е р л е ц ь к и й Кирило (пом. 1607 р.) — луцький та острозький єпископ, один з ініціаторів Брестської церковної унії 1596 р. Разом з Іпатієм Потієм їздив 1595 р. до Рима домовлятися з папою Климентом VIII про основні принципи унії.

Б а л а б а н Гедеон (1530—1607) — львівський єпископ, який спершу був схильний до унії, а потім активно боровся проти неї.

С. 517... **« А п о к р и с и »** **Б р о н с ь к о г о ...** — Йдеться про «Апокрисис albo отповѣдь на книжки на соборъ Берестейском...», полемічний антикатолицький та антиуніатський трактат, виданий 1597 р. у Кракові польською і 1598 р. в Острозі староукраїнською мовою під іменем Христофора Філалета. Припускають, що під цим псевдонімом заховався Мартин Броневський (Броньовський, Бронський), який жив у другій половині XVI — першій половині XVII ст. Був протестантом (одні дослідники визнають його за каль-

вініста, інші — за чеського брата), а з кінця 90-х років XVI ст. виступав разом з Костянтином Острозьким за союз протестантів і православних проти католиків.

...видав частъ їх Лев Кишка... — Йдеться про книжку творів Іпатія Потія «Kazanія i homilie» (Супрасль, 1714).

С. 518. Головацький Яків Федорович (1814—1888) — український історик, етнограф, філолог, письменник і громадський діяч, один із учасників «Руської трійци», професор Львівського університету. З 50-х років перейшов на реакційні позиції, став прихильником слов'янофільських ідей. 1868 р. переселився в Росію, жив у Вільні, де очолював археографічну комісію і комісію по влаштуванню публічної бібліотеки і музею.

Добровський Йозеф (1753—1829) — чеський філолог-славіст.

Зубрицький Денис Іванович (1777—1862) — український історик «москвофільського» напрямку.

Йохер Адам Бенедикт (1791—1860) — польський бібліограф і бібліотекар, автор праці «Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włączenie...» (т. 1—3, Вільно, 1840—1857).

Смотрицький Герасим Данилович (пом. 1594 р.) — український письменник і педагог.

Смотрицький Мелетій (бл. 1578—1633) — український і білоруський письменник, філолог, педагог і церковний діяч.

«Архив Юго-Западной России» (т. 1—35, 1859—1914) — серійне видання історичних документів і літературних пам'яток XIV—XVIII ст., виявлених на Правобережній і Західній Україні, що його здійснила Комісія для розбору давніх актів при київському, подільському і волинському генерал-губернаторі у Києві.

Стебельський Гнат (пом. бл. 1805 р.) — василіанин, історик уніатської церкви, автор праці «Dwa wielkie światła na horyzoncie połockim z cieniów zakopnych powstające, ... z Chronologią i Przydatkiem niektórych służących do tego pozytecznych krajowych wiadomości, z rozmaitych dziejopisów i pism zebranych» (т. 1—3, Вільно, 1781—1783, перевидано у Львові в 1866—1867 рр.).

С. 519. Мелетій Александрійський патріарх, активний борець проти католицизму й унії. Його лист до Іпатія Потія у перекладі староукраїнською мовою було видано 1605 р. в Дермані.

С. 522. Скарга Петро (Повенський; 1536—1612) — польський письменник-полеміст, засновник єзуїтських колегій, ректор єзуїтської школи у м. Вільні, проповідник, один з ініціаторів і пропагандистів Брестської унії 1596 р.

С. 523. «И жъ то есть повинность пастыра ... мусѣл Пану своему личбу давати». — Цей уривок у рукописі цитується в польській редакції перекладі, зробленому І. Франком в польськомовній редакції 1895 р. На це вказує закреслена підрядкова примітка на арк. 33 рукопису: «Подаю в перекладі на на...» Арк. 34 рукопису (автограф І. Франка) є аркушем 18 рукопису польськомовної редакції. Про це свідчить і закреслена його частина. Це підкладка потрібного тексту із давнішого рукопису — прийом, який І. Франко застосовував досить часто. Оскільки в українськомовній редакції Франкової праці цей уступ мав цитува-

тися в оригіналі, в основному тексті наводимо його за вказанням І. Франком виданням («Русская историческая библиотека», VII, 112—113). Тут подаємо Франків польський переклад цього тексту: «Iż to jest powinnością pasterza każdego, chrześcijański bracie prawosławia ruskiego, nad stadem sobie poruczonem czuwać i z pilnością się starać, jakoby od wilków i innych okrutnych bestyj pożartym nie było i ku rozbiciu nie przyszło (co iż się pospolicie rozumie o pasterzach owiec niemych i bezsłownych, którzy za najmem doczesnym od panów swoich stada ich pasą), a jeźliż ci dla najmu mizernego doczesnego, żeby go nie stracili, i szkody, jeźliżby się jaka w stadzie stała, panom swoim nie przyplacili, tak pilne staranie o owce nieme pospolicie miewają, jakoż daleko bardziej pasterzom i sługom kościoła bożego, którzy nie kozy, nie barany, nie bydło, ale stado słownych owiec Chrystusowych w poruczeniu swem mają, starać się pilnie potrzeba, by takowe w rozproszenie nie poszło, o tem wiedząc, że jeśli by się, czego Boże uchowaj, szkoda w niem jaka stała, nie najmem doczesnym każdy takowy pasterz, ale wieczną zatrata duszy swej przyplacić by to musiał, gdyz nie za nieme bydło, ale za one nieocenione stado, skarbem nieozaczowanym, krwią Chrystusową okupione, musiał by Panu swemu rachunek zdawać» («Russkaja istor[iczeskaja] Bibliot[eka]», VII, 112—113).

С. 525. Г у с Ян (1369—1415) — чеський мислитель, діяч Реформації, ідейний натхненник антифеодалного, національно-визвольного руху в Чехії.

С. 526. К р о в и ц ь к и й Мартин (бл. 1501—1573) — польський письменник, теолог-полеміст, родом із Холящани. Сучасна польська бібліографія не фіксує книжки, вказаної І. Франком, а називає твір М. Кровицького «Obraz a kontrefet własny Antykrystów» (без місця видання, 1561) — див.: Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut, t. 2, PIW, 1964, с. 422.

З и з а н і й Стефан (бл. 1570—1600) — український письменник-полеміст і освітній діяч, один із засновників Львівської братської школи, проповідник, борець проти унії. Йдеться про його книжку «Казанье святого Кирилла, патріархъ іерусалимського, о антихристь...» (Вільно, 1596).

С. 529. ...п р е с в і т е р Д а м і а н... — Дем'ян Наливайко (друга половина XVI ст.—1627), активний учасник острозького гуртка, письменник і перекладач, брат Северина Наливайка.

С.532. В о р о н и ч Ян Павел (1757—1829) — польський поет і оратор; учився і вчителював у острозькій католицькій школі, наприкінці життя був краківським єпископом.

Н и к и ф о р — протоспикелл і екзарх константинопольського патріарха в православній церкві Речі Посполитої. 1596 р. брав участь у православному антиуніатському соборі в Бресті й виголосив анафему на уніатів. Після собору польські власті звинуватили його в шпіонажі на користь Туреччини й ув'язнили в Марієнбурзькому замку (в Мальборку), де він невдовзі помер.

С. 533. К у н ц е в и ч Йосафат (1580—1623) — уніатський половецький і вітебський архієпископ. Жорстоко переслідував білоруське православне населення. Був убитий у Вітебську під час народного повстання.

ПРИЧИНКИ ДО ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ]

Із чотирьох фрагментів цієї праці три було надруковано німецькою мовою в журн. «Archiv für slavische Philologie»: I. Kleine Beiträge zur Geschichte der kirchenslavischen Literatur. I. Konstantinus «Alphabetisches Gebet» — т. 35 (Берлін, 1913), с. 151—179 (окрема відбитка 1913 р., с. 150—179), з датою: Geschrieben 24 Dez. 1911 bis 5 Januar 1912, umgearbeitet im März 1913; II. Vorrede zum Evangelium; III. Eine altbulgarische Redaction der Vita Konstantini — т. 36 (Берлін, 1914), с. 201—222 (окрема відбитка 1914 р., с. 201—222), з датою: Lemberg, 1—3 Mai 1911. 23—24 Januar 1912.

Усі чотири фрагменти українською мовою зберігаються в архіві І. Франка (ф. 3, н. 753/III, IV, VI, VII), у записі Андрія Франка; ті з них, які були друковані, дещо просторіші від німецькомовних текстів: 1. «III. Прогласіє стаго євангелія» (з датою: 1—11. IV 1913), 32 арк.; 2. «IV. Болгарська легенда про св. Константина» (з датою: 8—10. VI 1913), 21 арк.; 3. «VI. Староруська легенда про св. Константина й Мефодія» (з датою: 14—20. IV 1913), 10 арк. 4. «VII. Константинова азбучна молитва» (1—18. III 1913), 42 арк.

Публікація у т. 35 «Archiv für slavische Philologie» відкривається такою передмовою автора:

«Я заходився у виданнях львівського Наукового товариства ім. Шевченка опублікувати ряд більше чи менше важливих церковнослов'янських текстів з більш або менш докладними студіями як попередню роботу до широко закрової історії літератури південноруського (українського) народу. Тексти мають бути видобуті переважно з церковнослов'янських рукописів, які зберігаються у Львові, не без того, однак, щоб репродукувати також деінде видані тексти, піддаючи їх належному критичному опрацюванню, щоб мати можливість видобути з них більш або менш важливі літературні чи історичні відомості, які досі або зовсім були незнані, або не були загальнознані, безсумнівні чи були спірні. Я не розробив жодного деталізованого плану і був змушений до цієї роботи тільки багатством і різноманітністю рукописних скарбів, які обіцяють багаті здобутки для літературно-історичних, мовних та історичних досліджень і досі були відносно мало використані.

Із цього мого задуму виріс природно також намір найважливіші результати моїх студій та досліджень повідомити також ширшій європейській публіці у по можливості стислій і точній формі, сподіваючись цим дещо сприяти загальним слов'янським студіям, до яких виявляють різнобічний інтерес у наукових колах також поза слов'янським світом» (с. 150—151). До цієї передмови у публікації вміщено таку примітку редактора німецького журналу В. Ягича:

«Ми охоче надаємо місце цим «дрібним причинкам» заслуженого дослідника в галузі старої церковнослов'янської літератури, само собою зрозуміло, залишаючи право за тими читачами, які ближче стоять до окремих питань чи тлумачень, тут порушених і висловлених, мати власне ставлення до результатів і комбінацій автора. Так, щодо першої статті (йдеться про статтю «Костянтінова азбучна молитва»), то не кожний може поділити переконання, що ці алфавітно впорядковані вірші мають походити від першозасновника слов'янської писемності Костянтіна. Спроба реконструкції правильних

декасилабічних віршових рядків також не скрізь переконлива» (с. 151).

У публікації в т. 36 подано таку примітку В. Ягича, в якій він відповідає на закид І. Франка про недостатнє мотивування висловленого ним сумніву в авторстві Костянтина-Кирила щодо «Прогласу на Євангеліє».

«У мене не було тоді жодних власних підстав для того, щоб заперечувати належність цього тексту слов'янському апостолові Костянтину-Кирилу; я просто приєднався до того погляду, згідно з яким під вказанням на титулі тексту Костянтином слід розуміти іншого автора цієї промови, не обов'язково слов'янського апостола. Тепер, при ближчому розгляді цього тексту, я хотів би мою думку щодо цього уточнити, вказавши, що текст цей більше відповідає духовній атмосфері ранньоболгарської епохи і міг би бути поставлений в один ряд із відомим твором чорноризця Храбра, водночас я міг би також нагадати відомі передмови Іоанна Екзарха, Костянтина Пресвітера та ін. Хтось, хто не мусив бути ані Костянтином-Кирилом, ані тим іншим Костянтином, котрим його здебільшого вважають,— оскільки теперішній заголовок може дуже легко бути вжитим додатком, довільною комбінацією на підставі змісту,— отже, цей хтось написав похвальне слово, засноване на слові божому, чотирьом євангелістам, Євангелію, яке для кожного народу мало бути великим даром божим для спасіння душі. Згідно з дослівним значенням тексту, автор цього похвального слова мав на увазі як своїх слухачів слов'ян, але ніде не сказано цілком виразно, що він його адресує саме тепер наверненому народові або що саме він, переказавши слов'янською мовою, зробив для них приступною цю коштовну книгу. Адже ж він передусім восхваляє Євангеліє, книгу світла і просвіти, що пізнанням Євангелія дає життя душі, яка без цього пізнання була б, як $\alpha\lambda\omicron\upsilon\omicron\varsigma$ (безсловесна) і $\alpha\upsilon\epsilon\alpha\mu\alpha\tau\omicron\varsigma$ (безбожувна), мертвою. При цьому, звичайно, але тільки принагідно, він вказував на необхідність озвучувати слово боже зрозумілою, а не чужою мовою, бо інакше голос Євангелія став би подібним до дзенькання міді. Першовідкривач цього необхідного для християнської культури слов'ян джерела повчання ледве чи міг би висловитися так невиразно, так в'яло. Адже було цілком природно для всіх народів, які мали писемність, воздавати хвалу письму і стверджувати, що без письма (або книг) ніяк захищатися од ворога наших душ, а, озброївшись писемністю, голову зла можна скрутити. Через написане слово боже набувають християнську мудрість, робляться переможцями зла, стають праворуч од божого трону. Тому-то мають і його слухачі, під якими він розуміє слов'ян і саме цим іменем їх позначає, прославляти милостивого до людей бога в писаних піснях (мабуть, у вільних переробках народних пісень).

Я можу помилятися, але стисло тут накиданий хід думок цього похвального слова Євангелію бачиться мені не таким, щоб він міг виникнути і в голові слов'янського апостола Костянтина. Увесь виклад швидше мовчазно передбачає, що великий дар, тобто Євангеліє зрозумілою слов'янам мовою, вже існував і що промовець, тобто промовець чи провідник, гаданий автор цього повчання, прагнув тільки заронити в серця своїх слухачів переконання у високій вартості цього викладеного власним їхнім письмом скарбу.

Все це, здається мені, дуже добре звучить для початку і перебігу Х століття, коли жили і діяли чорноризець Храбр, Іоанн Екзарх,

Костянтин Пресвітер та ін., тоді як зачинатель слов'янської писемності, котрий тут мається на увазі, для цієї теми, мабуть, менш підходящий, принаймні його авторство мало б бути виразніше обгрунтоване. Хоч текст зберігся тільки в пізніших списках і видається мені породженням давньоболгарської, а не моравсько-паннонської епохи, проте слід все ж віддати належне автору цієї статті, навіть не погоджуючись з ним щодо авторства слов'янського апостола Костянтина. Комбінації Гільфердінга, наведені наном доктором Франком, не мають сьогодні для нас такого значення, як півстоліття тому, коли твор слов'янського апостола обговорювали в душі поглядів новітніх слов'янофілів. Костянтин під час своєї місії в Моравію і Паннонію аж ніяк ще не міг думати в новітньому смислі про «всіх слов'ян», і під згаданими у цій промові «всіма слов'янами», мабуть, маються на увазі у вузькому значенні болгарсько-македонські слов'яни. Саме в цьому значенні назва «слов'яни» зустрічається, як відомо, досить часто в X столітті» (с. 205—207).

Подається за рукописом у хронологічній послідовності.

С. 534. Погодин Михайло Петрович (1800—1875) — російський історик і публіцист офіційно-монархічного напрямку, академік Петербурзької Академії наук (з 1841 р.).

С. 535. «Русский филологический вестник» — науковий журнал, видавався протягом 1879—1918 рр., до 1914 р. — у Варшаві, в 1915—1916 рр. — у Москві, в 1917 р. — в Петрограді, в 1918 р. — в Казані; видавцями-редакторами його були: спершу М. А. Колосов, з 1880 р. — А. І. Смирнов, з 1905 р. до кінця — Є. Ф. Карський.

«Библиограф» — російський журнал, видавався в Петербурзі протягом 1885—1914 рр.

Крехівська Палая толкова — пам'ятка давньої української писемності, що зберігалася у бібліотеці Крехівського монастиря. Цей монастир поблизу Жовкви на Львівщині заснований на початку XVII ст. До 1720 р. був осередком боротьби православ'я з унією; з цього року став уніатським.

«Пам'ятки українсько-руської мови і літератури». Львів, 1896, ст. LV. — Йдеться про видання: Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Видає Комісія археографічна Наукового товариства імені Шевченка. Т. 1. Львів, 1896.

Хронограф з р. 1494. — Йдеться про так званий російський хронограф, пам'ятку російської літератури XV—XVI ст., яка містить белетризований виклад історії країн Сходу, Троянського царства, держави Александра Македонського, Риму, Візантії, Русі, Болгарії, Сербії, Польщі та інших країн; відомий у кількох редакціях, зокрема в так званій західноруській середини XVI ст.; укладений з використанням «Літописця еллінського і римського» (хронографічного зведення XV ст.), перекладів Хроніки Костянтина Манасія, «Всесвітньої хроніки» Мартіна Бельського, давньоруських літописів, Біблії, перекладних й оригінальних повістей та житій.

С. 536. Теодор Студит (759—826) — ігумен Студійського монастиря в Константинополі, укладач чернечого статуту, автор богословських творів, канонів, гімнів, листів, повчань, слів.

С. 537. Сінезій, або Сінесій Кіренський (бл. 370— бл. 413) — візантійський філософ-неоплатонік, оратор, поет, єпископ Птолеміади.

М е ф о д і й О л і м п і й с ь к и й (?—311) — грецький ранньохристиянський письменник, був єпископом міст Патара й Олімпу Лікійського. Автор діалогів «Про свободу волі, проти валентіан», «Про воскресіння», «Бенкет десяти днів, або про цнотливість», полемічних творів, спрямованих проти Порфирія та Орігена, тлумачення святого письма, проповідей.

С. 538. Н і л — очевидно, Ніл Сінаїт (друга половина IV ст. — бл. 450) — константинопольський префект, синайський чернець, автор філософсько-богословських трактатів та листів.

І г н а т і й Д и я к о н (VIII ст.) — візантійський богослов і поет, славився знанням творів Гомера, Евріпіда і Платона.

Л е в М у д р и й (V—VI ст.) — візантійський поет.

К о н с т а н т и н С і ц і л і е ц ь — очевидно, Константин Кефала (X ст.) — візантійський письменник, зібрав кращі зразки античних і візантійських епіграм, розподілив їх за темами — цей звід одержав назву Палатинської антології.

Н и к и ф о р У р а н (X ст.) — візантійський полководець і поет.

Т е о д о р П р о д р о м (бл. 1100 — бл. 1170) — візантійський письменник і оратор.

К и р і а к (448—556) — візантійський поет.

Н и к и ф о р К а л л і с т К с а н т о п у л (XIV ст.) — візантійський історик і поет, автор віршованого переліку літургійної поезії.

С. 544. І о а н н Е к з а р х Б о л г а р с ь к и й (кінець IX — початок X ст.) — болгарський церковний діяч, теолог, письменник, перекладач періоду Першого Болгарського царства, автор Шестоднева, твору, що трактує біблійну легенду про створення світу, подаючи історичні відомості й тогочасні філософські та природничі уявлення.

С. 551. Ш а ф а р и к П а в е л Й о з е ф (1795—1847) — словацький та чеський історик, філолог і письменник.

С. 559. К у з е м с ь к и й М и х а й л о (1809—1879) — український церковний і політичний діяч у Галичині, львівський крилошанин, керував шкільною освітою, був одним із організаторів Голвної руської ради і холмським єпископом.

К у х а р с ь к и й А н д ж е й Ф р а н ц і ш е к (1795—1862) — польський славіст, бібліограф і бібліофіл, педагог. Його славістичну бібліотеку було 1865 р. закуплено Новоросійським (Одеським) університетом.

... с у п е р е ч к у і з - з а р у с ь к о ї а з б у к и в рр. 1834—1835 ... — Йдеться про так звану азбучну війну, боротьбу прогресивної громадськості Східної Галичини в 30—50-х роках XIX ст. проти спроб запровадження латинського алфавіту для української мови.

М а р к і я н — йдеться про Маркіяна Шашкевича.

С. 561. Г е р о д о т (між 490 і 480 до н. е. — між 430 і 424 до н. е.) — давньогрецький історик, автор «Історії», що містить опис греко-перських воєн між 478 і 449 рр. до н. е.

С. 562. П а р к и, або Мойрн — давньогрецькі богині людської долі, три сестри, дочки Зевса і Феміди (за іншою версією — дочки Ночі), старі баби, які прядуть нитку людського життя: Клото пряде нитку; Лахесіс проводить нитку через життєві випробування; Антронос, перетинаючи нитку, обриває життя.

Паламед, син Науклія; Сімонід, Епіхарм Сіцилієць — винахідники окремих літер грецького алфавіту.

Афанасій Александрійський, або Великий (293—373) — отець церкви, архієпископ в Александрії, борець проти аріанства, автор апологетичних, полемічних, догматико-історичних богословських творів, послань і повчань.

С. 563. Антоній (Вадковський Олександр Васильович; 1846 — після 1912) — митрополит петербурзький і ладозький, російський богослов. Його книжку «К истории христианской проповеди. Очерки и исследования» було видано двічі, в 1892 і 1895 рр.

С. 566. Св. Костянтин Філософ (чернече ім'я — Кирило; 827—869) — першовчитель слов'ян, родом із Солуна (тепер Фессалоніки, Греція); обстоював православ'я в Моравії і Паннонії, створив слов'янське письмо, перекладав грецькі церковні книги слов'янською мовою.

Гільфердінг Олександр Федорович (1831—1872) — російський славіст, історик, етнограф, філолог, а також публіцист і громадський діяч слов'янофільського напрямку.

Євсевій — йдеться, очевидно, про Євсевія, єпископа кесарійського.

Кіпріан — йдеться, очевидно, про Кіпріана Фасція Цецілія, єпископа карфагенського (?—258), християнського богослова, якому приписують багато посланій.

Остромирове євангеліє — найдавніша датована пам'ятка старослов'янської писемності давньоруської редакції, створена в 1056—1057 рр., як гадають, у Києві дяконом Григорієм для новгородського посадника Остромира; містить євангельські тексти для читання по неділях і в свята; видатний твір давньоруського книгописного мистецтва; важливе джерело для вивчення старослов'янської і давньоруської мови.

С. 567. Воронов Олександр Дмитрович (1838—1883) — російський історик церкви, професор Київської духовної академії, автор дослідження «Главнейшие источники для истории святых Кирилла и Мефодия» (К., 1877).

«Русская беседа» — російський журнал, орган слов'янофілів, виходив у Москві протягом 1856—1860 рр.

Печ, або Іпек — місто в південній Угорщині, в якому з 1367 р. діє університет; було осередком сербських переселенців і центром сербської культури.

С. 568. Степан, або Стефан, Неманя (1159—1195) — великий жупан сербської області Рашки, об'єднав частину сербських земель і 1190 р. домігся від Візантії визнання незалежності Сербії. Засновник династії сербських князів і королів Неманичів.

Сава (бл. 1174—1235) — молодший син Стефана Немані, засновник незалежної сербської церкви та її перший архієпископ; його було канонізовано як святого. Сава — один із перших сербських письменників, агіограф, автор першого в сербській літературі життя, героєм якого є його батько.

С. 570. Леоніда-рхімандрит (Кавелін Лев Олександрович; 1822—1891) — російський історик, археолог, філолог, бібліограф, археограф, автор праць з слов'янської церковної історії, з історії православного Сходу. З його археографічних праць найважливіша — «Систематическое описание славяно-российских

рукописей собрания графа А. С. Уварова» (чч. 1—4. М., 1893—1894).

Сербська царська лавра Хіландар — сербський монастир на Афоні, закладений 1198 р. Стефаном Немаєю та його сином Савою; був важливим культурним осередком. У бібліотеці цього монастиря збереглося багато церковнослов'янських і старосербських рукописів.

Х л у д о в Олексій Іванович (1818—1882) — російський фабрикант, збирач давньоруських, грецьких і південнослов'янських рукописів.

Дев'ятий археологічний з'їзд у Києві — йдеться про XI з'їзд археологів Росії, який проходив 1899 р. Двотомний збірник доповідей, прочитаних на ньому — «Труды XI археологического съезда в Киеве», — вийшов у Москві 1901 і 1902 р.

... публікації проф. Соболевського з р. 1910 «Материалы и исследования» ... — Йдеться про кн.: *Соболевский А. И.* Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. Спб., 1910. Тут вміщено працю О. І. Соболевського «Древние церковнославянские стихотворения IX и X веков» (с. 1—35).

І в а н о в Йордан Николов (1872—1947) — болгарський філолог. Працював у галузі романської й слов'янської, зокрема болгарської, філології, займався історією літератури, фольклором, мовознавством, історією, етнографією, палеографією; видатний дослідник староболгарської літератури; прихильник філологічного й культурно-історичного методу літературознавчих досліджень.

С. 596. М и х а ї л І Р а н г а б е (Рангаве) — візантійський імператор протягом 811—813 рр.

Л е в V В і р м е н и н — візантійський імператор протягом 813—820 рр.

Т е о ф і л — йдеться про візантійського імператора Феофіла Іконоборця.

С и м е о н (?—927) — болгарський князь протягом 893—925 рр. і цар протягом 925—927 рр., за правління якого Перше Болгарське царство досягло найбільшого розквіту.

С. 598. Т р и я з и ч н и к и — християнські теологи, які визнавали за «священні» тільки три мови — давньоєврейську, грецьку та латинську — і заперечували можливість правити церковну службу слов'янською мовою та перекладати нею Біблію і церковнослужбові та богословські книги.

С. 599. Б і л ь б а с о в Василь Олексійович (1837—1904) — російський історик і публіцист буржуазно-ліберального напрямку, професор Київського університету протягом 1869—1871 рр. Автор незакінченого дослідження «Кирилл и Мефодий» (ч. 1—2, Спб., 1868—1871), яке є істотним внеском у літературу про слов'янських просвітителів.

Г р и г о р о в и ч Віктор Іванович (1815—1876) — російський і український філолог та історик, один із основоположників слов'янознавства в Росії. В лекціях «Славянские наречия» (1884) дав характеристику української мови.

К а л у ж н я ц ь к и й Омелян Ієронімович (1845—1914) — український філолог, професор Чернівецького університету, з 1891 р. член-кореспондент Петербурзької Академії наук. 1901 р. у Відні опублікував твори Євфимія Тирновського («*Werke des Patriarchen*

von Bulgarien Euthymius», «Aus der panegyrischen Literatur der Südslaven»).

С. 600. Призрен — місто в південній Югославії, в Сербії, в автономнім окрузі Косово. Було засноване у візантійський період, розвинулося наприкінці XIII ст. і в XIV ст. стало столицею сербського царя Стефана Душана (1308—1355).

*Скутара, або Скутарі (тепер Шкодер) — місто в Албанії, середньовічна турецька фортеця Розафат.

С. 606. Климент — йдеться про Климента Охридського (бл. 840—916), учня Кирила і Мефодія; став єпископом болгарським у 893 р.; автор просторого житія св. Кирила (Костянтина). Найдавніший список цього житія датується 1469 р.

Савва, Азглар, Горазд, Наум — учні Кирила і Мефодія. Гораздові приписують авторство паннонського житія св. Мефодія. Наум (бл. 830—910) був сподвижником Климента Охридського.

С. 607. Рачкі Франьо (1828—1894) — хорватський історик і філолог, автор праць про історію південних слов'ян, українську й російську усну словесність та літературу.

С. 608. Авари — кочові племена тюркського походження. Наприкінці VI ст. прийшли з Азії (через територію сучасної України) на середній Дунай і утворили тут державу — Аварський каганат; нападали на Візантію, Франкську державу і слов'янські землі; на початку IX ст. держава аварів розпалась.

Кубрат, або Куврат — вождь племінного союзу протоболгар. Під його проводом протоболгари звільнились з-під іга аварів.

Аспарух (? — бл. 701) — протоболгарський хан. У середині VII ст. під тиском хозарів перейшов із частиною протоболгарських племен з Приазов'я в залежні від Візантії землі в пониззі Дунаю і утворив об'єднану слов'яно-болгарську державу — Перше Болгарське царство (681—1018).

Мезія — місцевість між нижнім Дунаєм і Балканами, населена племенами фракійців. На початку I ст. н. е. стала римською провінцією, в IV ст. тут осіли готи, в VI—VII ст. — слов'яни.

С. 609. Юстиніан II — візантійський імператор протягом 685—695 рр.

Леонтій — візантійський імператор протягом 695—698 рр.

С. 610. Франки — група племен західних германців, яка з перших століть нової ери жила на території нижньої і середньої течії Рейну. В V—VI ст. франки завоювали майже всю Галлію і утворили Франкську, або Франконську, ранньофеодальну державу, яка досягла найбільшої могутності за часів Карла Великого (742—814) і розпалась у IX ст.

Балкан — йдеться про Балкани, Балканські гори.

С. 611. Омортаг, або Мортагон (? — 831) — протоболгарський хан протягом 814—831 рр.

Трнов — йдеться про Тирново, місто на півдні Болгарії, яке протягом 1186—1393 рр. було столицею Другого Болгарського царства (1185—1396).

С. 612. Адрианополь (сучасна турецька назва: Едірне) — місто в європейській частині Туреччини, у східній Фракії. Протягом 1365—1453 рр. було столицею Османської імперії.

**[НА СМЕРТЬ
МИХАЙЛА ПАВЛИКА]**

Вперше надруковано у кн.: Франко І. Твори у 20-ти т., т. 13. К., Держлітвидав України, 1954, с. 457.

Подається за автографом (ф. 3, № 232, с. 181—182), датованим 27 січня 1915 р.

Текст зберігся як частина авторської примітки до Франкового вірша «На смерть М. Павлика д[ня] 26 січня 1915 р.» (див. дане видання, т. 3, с. 387—388, 435) і являє собою «концепт промови», який на похороні М. Павлика «міг би був виголосити хтось із молодезі». Промову виголошено не було, а її «концепт» став основою вірша.

...велика постороння сила ... — Йдеться про першу світову війну.

ПОКАЖЧИК СЛІВ ПІД ТИТЛАМИ

аггль(ь) — аггель(ь)
апсль(ь) — апостоль(ь)

блгмь — благи(ы)мь
блго — благо
блговѣрных — благовѣр-
ных

блгдти — благодати
блгдтиѣ — благодатиѣ
блгдтиу — благодатиу
блсвеніа — благословеніа
блсвिवь — благословивь
блгочьстіе — благочьстіе
бѣ, бѣгъ — богъ

ба — бога
бгоневѣсто — богоневѣсто
бце — богородице
бу, боу, бгу — богу
бжствно — божественно

бжствный — божественный
бжствныя — божественныя
бжство — божество

бжи — божи
бжию — божию
бия — божия
быс — бысть

видмаа — видимаа
влдцѣ — владыцѣ
влдчицу — владычицу
всестая — всесвятая

всестый, всестый — всесвя-
тый, всесвятый
вскрніе — воскресеніе
вкы — вѣкы

гла — глагола
глше — глаголише
глю — глаголю
глюща, гляща — глаголюща,
глаголяща
гль — глаголь
га — господа
гнь — господень
гне, гснѣ — господне
гснм — господним
гня — господня
гсь, гь — господь
гредть, греть — гредеть

Двдовъ — Давидовъ
Двдць — Давидьвиць
Двдських — Давидьских
дсѣ — дусѣ
дха — духа
дху — духу
дша — душа
дше — душе
днсь — дньесь
дни — дьни
днь — днь

дѣща — дѣвица

дѣвы — дѣвы

ев(у)глия — ев(у)ангелиа

ев(у)глие — ев(у)ангелне

ев(у)гльске, ев(у)гльское — ев(у)-
ангельске, ев(у)ангелское

епспъ — епископъ

епскопа — епископа

епспи — епископи

епспоу — епископоу

ество — естество

ес — ест(ь)

исе — Исусе, Инсусе

кзю — князю

кнзя — князя

крсте — кресте

крстно — крестно

крстоу — крстоу

крсть — крестъ

крщнію — крещенію

крщнмъ — крещенымъ

Мрія — Марія

мтре — матере

мтръ — матеръ

мтрне — матерне

мти — мати

мртвмъ — мертвымъ

млствиве — милостиве

млсти — милости

млсть — милость

млтва — молитва

млюс(ь) — молюсь

мля — моля

мчнкъ — мученикъ

мсць — мѣсяць

начша — начаша

нбсе — небесе

нбсех — небесех

нбси — небеси

нбснаа — небеснаа

невидмаа — невидимаа

неизгланнмъ — неизглаго-
ланнмъ

инѣ — нынѣ

нѣс — нѣсть

одшевлену — одушевлену

окрсть — окрестъ

осщеніе — освященіе

отца — отьца

оцу, отцу, оцю — отьцу

оць — отьць

оче — отьче

прстмъ — перстомъ

псать — писать

прдбнаго — преподобнаго

прстаа — пресвятаа

прстѣи — пресвятѣи

прсно — присно

пслать — псалтырь

радсть — радость

свго, стго — святаго, святого

стемъ — святемъ

стое — святое

стму — святому

Стополкъ, Стпкъ — Свято-
полкъ

стѣй — святей

сщеніа — священіа

срце — сердце

срдци — сердци

срдцинхъ — сердциныхъ

скровище — сокровище

сличнѣя — солнечныя
слица — солнца
спсаеть — спасаеть
спсеніе — спасеніе
спсному — спасенному
спси — спаси
Спсово — Спасово
стрстей — страстей
стрсти — страсти
сне — сыне
снве — сынове
сну — сыну
снѣ — сынѣ
сьмрть — смерть

Троци — Тронци

оучтля — оучителя

хотще — хотяще
Ха — Христа
Хе — Христе
хрстіаномь — хрстіаномь
Хва — Христова

Хвь — Христовъ
холюбьць — христолюбьць

цремь — царемь
црства — царства
црѣ — царѣ
црю — царю
цря — царя
цркви — церкви
цсрь — цесарь
цѣломдрно — цѣломудрено

члколюбче — челоуѣколюбче
члвком(ь, ѣ) — челоуѣком(ь, ѣ)
члки — челоуѣкы
члвскыхъ — челоуѣческихъ
члчьское — челоуѣчьское
члвчьскыє — челоуѣчьскы(і)є
члчьство — челоуѣчьство
чстная — честная
чстный — честный
чсть — честь
чстей — чистей
чюдса — чюдеса

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Азофулакія — книгозбірня

Бруліон — чорновий рукопис

Видедукувати — зробити висновок, виснувати

Віктуали — їстівні припаси

Габілітація — доведення права на самостійну діяльність в галузі науки та викладання в університеті

Газьфулакія — див.: Азофулакія

Гомілія — різновид церковної проповіді

Греміально — спільно, гуртом, громадою, колективно

Девтеріоканонічні твори — біблійні книги чи розділи біблійних книг нижчого рівня канонічності, тобто такі, які церква визнає за менш вірогідні щодо їхньої «богодухновенності»

Дедикація — присвята, дарчий напис

Декаденція — занепад, декаданс

Денунціація — донос

Дієцезія — єпархія

Діктерійка — анекдот

Диліна — дошка

Дріб — дрібнота, дрібнептаство, пташенята

Епітрахіль — широка стрічка, яку священник надягає на шию при богослужінні і яка спадає до землі

Заосмóтрені — впоряджені, доглянуті

Згляд — погляд

Інтенція — спроба, намагання

Кавція — застава

Камрати — товариші

Капітула — кафедральний собор, асоціація духовництва певної території

Катехіт — викладач релігійних дисциплін

Клака — клоччя

Клак — аплодисменти; шанувальники, хвалителі; ті, що аплодують

Конвенціональний — звичайний, відповідний традиціям, зумовлений

Конкóрдія — інструкція

Консеквентний — послідовний

Контрафакція — підробка

- К о н ц е п т** — думка, ідея, задум; дотеп
Л і б е р і я — ліврея
Л і с т а — перелік, список
М а н і п у л ь н т к а — дрібна службовка, канцеляристка
М а р г і н е с и — поля книги, рукопису
М а р к а н т н о — яскраво, чітко означено
М а т у р а — іспит на атестат зрілості
М е р и т о р і ч н и й — істотний
М о т о р — стимул
Н а г а н а — догана
Н е г у в а т и — заперечувати
О п і н і я — думка, погляд
О р д а л і я — «суд божий», випробування обвинуваченого тортурами (вогнем, водою), які він мав витримати, щоб довести свою безневинність
П р е м і я н т, п р е м і а н т — премійований
П р е ц і з і я — делікатність
П р и л е к ц і я — доповідь
П у ш к а — шкатулка, коробочка, пуделко
Р е в е л ь ц і я — відкриття
Р е г у л а м і н — статут, регламент, розпорядок
Р е з и г н а ц і я — зречення, відмова від чогось
Р е к о л е к ц і я — духовна вправа
Р е с т и т у ц і я — поновлення в попередніх правах
Р о д и ч і — батьки
Р о з к а з — наказ
С е к а т у р а — обрізування, обрізання
С е р в і т у т — право користування чужою власністю (право переїзду через чийсь землі, випасу худоби на панських луках, рубання дров у панському лісі тощо)
С у б в е н ц і я — грошова допомога
Т р е м а — хвилювання
Ф і л ь р — стовп, колона
Ф р е к в е н ц і я — відвідуваність, успіх у публіки (в аудиторії)
Ф р і з у р а — зачіска
Ф у н д а ц і я — пожертва, дар, вклад, внесок, дарчий запис; заснування, фонд
Ш а б а л т а с — ташка, шкіряна торба
Ш е м а т і з м — список духовних осіб
Ш п і х л і р, ш п і х л і р — комора
Ш т у к а — мистецтво
Я к и й-к о б ь в е к — який-небудь

ПОКАЖЧИК ІМЕН І НАЗВ

- Абстелій з Капуї 103
 Август Гай Октавій 314, 319, 320, 322, 660
 Августин Аврелій Блаженний 132, 138, 641
 Авксентій 131
 Авраам 118, 313, 463
 Адельгонда, св. 192
 Андріан, св. 597
 Адріанова-Перетц В. П. 665
 Адріян 461, 462
 «Азбучна молитва» («Константинова азбучна молитва») 33, 34, 234, 468, 534, 536, 538, 554, 556, 564, 567, 573, 622, 624, 671
 Азглар 604, 606, 677
 «Академічний кружок» 650
 Акафіст богоматери 137
 Акафіст Варварі з додатком життя 137
 Акафіст Николаю з додатком життя 137
 Акафіст успенію 137
 Акафістник 137
 Акафісты всеседмичныи 137
 Акафісты и каноны и прочая душеполезная чтення 137
 «Акты Южной и Западной России» 514
 Альберт, св. 192
 Альбін Ян 106, 108, 109
 Альмквіст Герман Наполеон 55
 Амбівій Марк 322
 Амбросій Медиоланський 131, 641
 Андреев Ілля 282
 Андріан 603
 Андрій (апостол) 138, 335, 336, 339, 340, 341, 477, 478
 Андрій (князь) — див.: Андрій Юрійович Боголюбський
 Андрій Володшич 366, 369
 Андрій (Ендре) II 427, 428, 431, 500
 Андрій Критський 133, 136, 641
 Андрій Лазаревич 391
 Андрій Юрійович Боголюбський 278, 280—285, 362, 363, 365, 369, 416, 422—423, 446, 447, 480, 498, 505, 656, 664
 Андронік 593—596
 Андронік Комнін 284, 285, 492, 493
 Аннан (Анна) 320, 322, 323
 Анній Руф 322
 Антик В. 36
 Антон 419
 Антоній 415
 Антоній (Вадковський Олександр Васильович) 563, 675
 Антоній Марк 320, 660
 «Анфологіон» 139
 «Апокаліпсис» 526
 Аполлон 191
 Аполлоній Тіанон (Тіанський) 77, 632
 Аппендіні 559
 Арій 640
 Аркудій 518, 532
 Арпад 346, 662
 Арсеній 154
 Архелай 316, 319, 320
 «Архив Юго-Западной России» 518, 519, 669
 Арцибашев М. С. 295, 658
 Асимані 613
 Аскольд 344
 Аспарух 608, 609, 677
 Ауербах Бертольд 248, 562
 Афанасій Александрійський 551, 557, 562, 563, 675
 Афанасьев О. М. 220, 225, 650

- Афанасьєв Степан 23
 Афанасьєв-Чужбинський О. С. 22—
 29, 619, 620
- Баворовський Віктор 108, 636
 Бадені Казимир 41, 46, 625
 Баєр Г.-З. 53
 Байрон Джордж-Ноель-Гордон 26,
 621
 Балабан Гедеон 516, 668
 Бадрівський Кароль 54, 628
 Бандурій 556, 557
 Банько 430
 Барак 434
 Барвінський В. Г. 262, 655
 Барвінський О. Г. 47, 628
 Барду 596
 Барика Петро 196, 649
 Барсов Є. В. 295, 658
 Барусевич 38, 229, 230
 Барятинський В. В. 625
 Баторій Стефан 514, 668
 Бекеша Касир 515
 Белюстин І. С. 295, 657, 658
 Белюстин М. Ф. 658
 Бенедикт (Бор Лисий) 428, 429
 Бенедикт, св. 191
 Бенфей Теодор 58, 628
 Бер К. М. 252
 Берг М. В. 294, 658
 Бернат з Любліна 99, 101—103,
 107, 635
 Бернс Роберт 249
 Бецький І. Є. 22, 24, 620
 Бельський Мартин 673
 Биков П. В. 22, 619
 «Библиограф» 535, 624, 673
 «Библиотека для чтения» 653
 Білецький А. О. 616
 Більбасов В. А. 599, 605, 612, 676
 Бобжинський Міхал 47, 48, 628
 Бобинський С. М. 148, 155
 «Богосланик» 126, 127, 137, 138,
 141—143, 638—639
 Богомил 633
 Бодяньський О. М. 32, 139, 534, 535,
 541—543, 551, 554, 561—563,
 624
 Бокмиш 434
 Болеслава 493
 Бона Сфорца д'Арагон 147, 153,
 194, 643
 Боняк 378, 422
 Борис І 597, 612
- Борис Всеволодович (князь) 383
 Борис Вячеславич (князь) 291
 Борис і Гліб, св. 365, 455, 484, 485,
 576
 Борис Жидиславич 363, 452, 453,
 498
 Борис Захарійович 367—368, 426
 Борис Юрійович (князь) 395
 Борковський Олександр 228, 650
 Бородович Теодозій 298
 Боян 59, 288, 289, 296, 629
 Браницький Савестьян 153
 «Брокгауза и Ефрона енциклопедич-
 еський словарь» 655
 Броневський (Бронський) Мартин
 517, 668
 Брунон 226
 Брухнальський Вільгельм 192, 647
 Брюкнер Олександр 102, 103, 192,
 636, 659
 Брюллов К. П. 250, 653
 Брячислав Вітебський (князь) 366
 Буневський 97
 Бяков 368
 Буслаєв Ф. І. 30, 561, 623
- Вагилевич І. М. 233, 511, 651
 Варвара, св. 137, 385
 Вардесан 131, 640
 Варлаам 65
 Варфоломій 241
 Василевич Дахно 148, 149
 Василевич Михайло 153, 157
 Василій 70, 630
 Василій Великий 65, 132, 136, 137,
 354, 355, 515
 Василь 461
 Василь II Болгаробійця 277, 656
 Василь Половчанин 397
 Василько Брячиславич (князь) 366
 Василько Романович (князь) 427,
 430
 Василько Юрійович (князь) 407,
 444
 Ведаст, св. 191
 «Великі Четьї-Мінеї» (грецькі) 139
 «Великі Четьї-Мінеї» мнрополита
 Макарія 175, 184, 284, 645, 656
 Вельтман О. Х. 295, 296, 658
 Венгеров С. П. 28, 29, 621, 626
 Венгерський Анджей 102, 636
 Венеціанов О. Г. 250, 653
 Вергук Андрух 645
 Вергун Дмитро 175, 645

- Верхратський І. Г. 52, 627
Верхуслава 383, 449, 456
Веселовський О-др М. 220, 221, 572, 649
Веселовський О. М. 130, 214, 640
«Вестник Европы» 658
Винниченко В. К. 36, 625
Вислоух Болеслав 258, 655
Вишеньский Иван (Іоанн) 143, 526, 527, 642
Вишневецький Міхал 239, 240, 511, 513, 518, 651
Вітеллій 323
Владислав III Тонконогий 428
Вовчок Марко 10
Возняк М. С. 95, 126, 227, 228, 634, 650
Войташевський Г. 36, 625
Войцеховський Костанти 192, 647
Войцеховський Гадей 45, 627
Войціцький Казимир Владислав 194—196, 204
Волкович Іоаннікій 95—97, 210, 634
Володар Глібович 475
Володимир Андрійович (князь) 363, 364, 412, 477—480, 491
Володимир Великий — див.: Володимир I Святославич
Володимир Всеволодич 450, 463
Володимир Глібович (князь) 294, 367—369, 377—380, 383, 434, 437, 439—443, 445
Володимир Давидович (князь) 361, 390—395, 397—401, 404, 416, 662
Володимир Ігоревич (князь) 364, 367—371, 373, 376, 379, 382, 426—432
Володимир Мономах (князь) 291, 463
Володимир Мстиславич (князь, син Мстислава Ростиславича) 419, 453, 489
Володимир Мстиславич (князь, брат Ізяслава Мстиславича) 399, 436, 450, 477, 478, 489
Володимир Рюрикович (князь) 456, 464, 471, 473
Володимир I Святославич (князь) 172—173, 183, 288, 296, 335, 341, 461, 613, 629, 643
Володимир Святославич (князь) 366, 383, 390, 396—397, 477
Володимир-Ярославич (князь, син Ярослава Осмомисла) 449, 493, 494, 496, 499, 500, 507
Володимир Ярославич (князь, син Ярослава Всеволодича) 456
Володимирко Володарієвич Галицький (князь) 387, 404, 406, 456, 487, 489
Володимирський літопис 402, 403, 469, 472, 473, 486
Володислав Кормильчич 427, 429, 430, 431, 445
Воробкевич Г. І. 233, 651
Воробкевич С. І. 233, 651
«Воронежские губернские ведомости» 23
Воронич Ян Павел 532, 670
Воронов О. Д. 567, 571, 572, 599, 605, 607, 675
Всеволод (князь) 429
Всеволод Мстиславич (князь) 384, 385
Всеволод Ольгович (князь) 386, 387, 396
Всеволод Святославич (князь, син Святослава Всеволодича) 383
Всеволод Святославич (брат Ігоря Святославича) 289—295, 366, 369—376, 382, 383, 387, 418, 420, 424, 425, 435, 665
Всеволод Святославич Чермний (князь) 473, 474
Всеволод Юрійович Суздальський (Велике Гніздо) 294, 363—366, 444—451, 454, 456—458, 459, 460—462, 470—472, 482, 489, 501—504, 506
Всеволод Ярославич (князь, син Ярослава Мудрого) 463, 468, 469
Всеволод Ярославич (князь, син Ярослава Ізяславича) 295, 433, 495, 507
Всеслав Василькович (князь) 366, 416, 475
Всеслав Микулич (князь) 366
Вяземський П. А. 189, 646
Вячеслав (князь) 404—405, 408, 410
Вячеслав Володимирович (князь) 360
Вячеслав Товстий 430

- Гаватович (Гават) Якуб 97,
 195, 196, 206, 209, 635
 Гавлій 343
 Гаврило Васильович 491
 «Газета лесоводства и охоты» 28,
 621
 Гай Юлій Цезар 320, 660
 Галицько-Волинський літопис 427,
 444, 469, 473
 Галл Анонім 192, 646
 Галятовський Іоаникій 141, 143,
 642
 Гаральд Гарноволосий (Красново-
 лосий) 78, 85, 632
 Гарасевич Михайло 511, 515, 516,
 667
 Гармоній 131, 640
 Гегель Георг-Вільгельм-Фрідріх
 251
 «Геймскрінгла» 632
 Гелон 191
 Гельцьль 240
 Георгієвич 97
 Георгій 599
 Георгій, св. 392, 484
 Георгій Амартол 77, 325, 333, 335,
 346, 347, 349, 353—357, 596, 597,
 632, 661
 Гербель М. В. 28, 621
 Геродот 336, 341, 561, 562, 674
 Геронтій 189
 Гесіод 243, 645
 Гете Йоганн-Вольфганг 51, 248,
 251
 Гигін 562
 Гілярій 131, 640
 Гільфердінг О. Ф. 566, 567, 569,
 570, 573, 583, 584, 599, 600, 605,
 673, 675
 Гліб 388
 Гліб Ольгович (князь) 385
 Гліб Ракошич 412
 Гліб Рогволодович (князь) 367,
 481
 Гліб Ростиславич (князь) 506
 Гліб Святославич (князь) 366—
 367, 433, 447, 448, 455
 Гліб Тириєвич (князь) 368
 Гліб Юрійович (князь) 363, 377,
 395, 397—400, 406—408, 418,
 433, 439, 445, 447, 451, 475, 477,
 479
 Глібовна (Ольга Глібовна) 291
 Гнат з Любарова 140
 Гнатюк В. М. 224, 232, 620
 Гнедич М. І. 8, 617
 Гоголь М. В. 8, 41
 Гожалчинський Антоні 10, 618
 Головацький Я. Ф. 518, 669
 «Голос народний» 61, 629
 Голубев С. Т. 140, 518, 519, 522,
 642
 Горазд 604, 606, 677
 Горностай Іван 157
 Горчак Броніслав 146
 Горчин Петров 195, 649
 Гостинський 241
 Гошинський Северин 248, 652
 Грабовський П. А. 8, 618
 Граматін М. Ф. 295, 658
 Грат Валерій 322, 323
 Гребінка Є. П. 22—25, 250, 620
 Григорій 479
 Григорій Богослов (Назіанзенсь-
 кий, Назіанзин) 96, 130, 132,
 354, 536, 537, 543, 564, 634
 Григорій Великий 132, 641
 Григорович В. І. 599, 605, 676
 Григорович Д. В. 249
 Гринишин Тимко 224
 Гріммельсгаузен Ганс-Якоб-Крі-
 стофель 248, 652
 Грінченко Б. Д. 10, 618
 Гроздій, св. 221
 Гроїцький Бартоломей 239, 241,
 651
 «Громадський друг» 11, 619, 628
 Грондський Самійло 98—100, 635
 Грушевський М. С. 70, 126, 144,
 161, 173, 362, 368, 369, 509, 517,
 630
 Гус Ян 525, 670
 Густинський літопис 489
 Гучинський 51
 Гюрґій 285
 Давид (біблійний цар, поет) 120,
 127, 273, 382, 463, 485, 565, 639
 Давид (ігумен) 74
 Давид Ізяславич (князь) 489
 Давид Ольгович (князь) 383, 432
 Давид Ростиславич (князь) 294,
 363, 366, 367, 377, 378, 442, 446,
 449—452, 454, 457, 460, 461,
 474—486, 503, 504
 Даль В. І. 267, 656
 Даміан — див.: Наливайко Дем'ян

- Даниїл Стовпник 68, 69, 630
 Данило Романович (князь) 144,
 427, 429—431, 472, 643
 Данилович Іван 209
 Данильченко 268
 Данкевич Лука 61, 629
 Даскалов Хр. 611
 Дебора 127, 639
 Деларю М. Д. 295, 658
 Демидов П. Г. 96, 634
 Демкова Н. С. 624
 Дем'ян 430
 Дешо Петро 191
 «Дзвін» 11
 Дмитрій — днв.: Туптало Дми-
 трій
 «Дитятковское товарищество» 27
 «Діло» 42, 95, 124, 167, 227, 228,
 262, 625, 626, 629, 634, 643, 644
 Діонісій (ігумен) 460
 Діонісій, св. 226
 Дір 344
 «Діяння апостолів» 168, 172, 310
 Длугош Ян 192, 647
 Дмитро Жирославич 391
 Дмитро Юрійович (князь) 363, 364
 Добровський Йозеф 518, 534, 539,
 544, 599, 669
 Довбуш Олекса 651
 Довгалевський Митрофан 207, 208,
 210, 648, 649
 Дорофей 595, 596
 Дорошенко В. 262
 Достоевський Ф. М. 41, 249
 Драгоманов М. П. 47, 48, 98, 100,
 101, 206, 628, 635, 639, 648
 «Древние памятники русского пи-
 сьма и языка» 534, 535
 Дробленкова Н. Ф. 624
 «Друг» 230, 628, 650
 Дучіч 570
 Еврпід 130, 536, 640
 «Едда Молодша» («Сноррієва Ед-
 да») 86, 87, 632
 Енгельгардт В. В. 249, 652
 Енгельгардт П. В. 249, 250, 652
 Епіхарм Сіцилієць 562, 675
 «Етнографічний збірник» 232, 267
 «Экономический указатель» 28, 621
 Євангеліє апракос 572, 576
 Євангелія Іоанна 186, 187, 310
 Євангеліє Луки 129, 164—166, 168,
 173, 310, 312, 316—318
 Євангеліє Марка 94, 166, 168, 310,
 311
 Євангеліє Матвія 94, 165—168, 191,
 310—312, 315, 316
 Євангеліє Остромира 566, 675
 Євангеліє Томи 306
 Євангеліє учительне 564—572, 578,
 589
 Євсей Кесарійський 133, 641, 675
 Євтихій 630
 Євфемій 389, 396
 Євфемій Тирновський 113, 599, 638,
 676
 Єлезар 322
 Єпіфаній Кіпрський 133, 191, 641
 Єремія — днв.: Іеремія
 Єфрем Аптіохійський 70
 Єфрем Сірін 89, 130—132, 136, 537,
 633
 Єфремов С. О. 41, 227—231, 625
 Жигмонт III (Сігізмунд III Ваза)
 195, 649
 Жидичинський Варсонофій 155
 Жирослав Васильович 491
 Жирослав Іванович 412, 491
 «Житє» 31, 622, 628
 «Житє і слово» 124, 638
 «Житіє і жизнь пресподобнаго от-
 ца нашего Кирила Філософа»
 468, 600
 «Житіє Константина царя й матери
 его Елены» 645
 Жук М. П. 619
 Жуковський В. А. 8, 250, 617
 Жур П. В. 653
 «Журнал министерства народного
 просвещения» 220, 221, 649
 Забіла 233, 651
 Загорський В. А. 295, 658
 Закревський 54
 Закревський М. В. 27, 621
 Залеський Йозеф Богдан 307, 660
 Замойський Ян 195, 648
 «Записки Наукового товариства
 імені Шевченка» 161, 175, 261,
 622, 623, 629, 631, 634, 645, 659,
 666
 «Записки Українського наукового
 товариства в Києві» 161, 162,
 644

- Збігнев 491
 Згарський Є. Я. 233, 651
 Зизаній Стефан 562, 670
 Зібенайхер 102
 Златовратський М. М. 10, 618
 Златоструй 133, 637
 Златоуст 113
 «Зоря» 26, 42, 297, 621, 652, 659
 «Зоря галицкая яко альбум на год 1860» 140, 642
 Зубрицький Д. І. 518, 669
 Зубрицький Михайло 268
- «Известия отделения русского языка и словесности императорской Академии наук» 28, 90, 189, 207, 214, 566, 600, 605, 621, 648
 «Императорское общество любителей древней письменности» 189, 646
- Іван (Іоанн) 577, 578, 584
 Іван Войтишич 386, 388
 Іван (Іоанн) Дамаскін 113, 133, 136, 637
 Іван (Іоанн) Зонара 608
 Іван (Іоанн) Кіннам 284, 285, 493, 656
 Іван (Іоанн) Малала 348, 353, 354
 Іван Ростиславич Берладник (князь) 390, 394, 412, 413, 416, 420, 489—492
 Іван Рудьславич (князь) 362
 Іван (Іоанн) Хреститель 194, 209, 276, 305, 307, 311, 319
 Іванко Юрійович (князь) 394
 Іванко Йордан Николов 570, 676
 Ігнатій Антиохійський (Ігнатій Богоносець) 131, 640
 Ігнатій Диякон 538, 674
 Ігнатій, св. 226
 Ігор Ольгович (князь) 387—391, 394—396, 398—404
 Ігор Рюрикович (князь) 28, 355
 Ігор Святославич (князь) 287—289, 291—294, 296, 360—384, 387, 404, 413, 418, 420, 422—429, 432, 435—438, 440, 441, 444, 454, 481, 487, 495, 497, 506, 622, 665
- Ізабела Арагонська 643
 Ізай Бівлюкович 434
 Ізидор, св. 226
 Ізяслав (князь) 429—432
- Ізяслав Андрійович (князь) 281, 416
 Ізяслав Давидович (князь) 360—362, 390, 391, 393—395, 397—401, 404—418, 433, 487, 488, 490—492, 663
 Ізяслав Мстиславич (князь) 360—362, 388—396, 398—401, 403—408, 436, 450, 474
 Іларіон 173
 Ілля Синкелл 538
 Ілля Тесвितянин 187, 188, 365
 Ілля Шепанович 429
 «Ілюстрований календар «Просвіти» 124, 638
 Інгвар Ярославич (князь) 295, 430, 470, 495, 507
 Інноцентій III 194, 648
 Іоанн (Іван), св. 389, 434
 Іоанн Екзарх Болгарський 544, 672, 674
 Іоанн Златоуст 112, 114, 132, 464, 535, 568, 599, 637
 Іоанн Милостивий 191
 Іоанн Мох 68, 630
 Іоанн Солунський 133
 Іов 120, 463
- Іпатський рукопис (Іпатіївський літопис) 324—332, 359—364, 370, 376, 377, 380, 382—389, 391, 392, 394, 395, 398—400, 402, 404, 406—411, 413, 414, 416—418, 420, 422, 423, 428, 429, 431, 432, 436, 437, 439—441, 443—457, 459—462, 466, 468, 469, 473—475, 477—479, 481—483, 486, 488—495, 497, 498, 501, 504, 507, 590, 591, 598, 661, 662, 664, 665
- Іпполіт 114, 595, 638
 Іраклій 346, 347
 Ірод Великий 220, 222, 304, 311, 312, 315, 316, 319, 659
 Ісаія (єпископ) 468
 Ісаія 374, 466
 Ісидор 516, 668
 Істрин В. М. 325, 661
 «Іфіка ієрополітика» 63, 99, 100, 109, 110, 630
- Іоазар 319, 320, 322
 Іоан з Капуї 103
 Іоантан (Іоанафан) 127, 323, 639
 Іосиф 463
 Іосиф (Каяфа) 323

Йосиф Флавій 319, 660
Йохер Адам Бенедикт 518, 669

Каве Вільгельм 113
Кадлубек Вінцент 192, 646
Кадм 539, 561, 562
Казимир II Справедливий 194, 501, 648
Қалайдович К. Ф. 90, 544, 633
Калиник, св. 74, 631
Каліна Антоній 626
Калужняцький О. І. 139, 599, 676
Кальвін Жан 523, 529, 531
Кальнофойський Афанасій 140, 276, 642
Камут 322
Кандід 343
Капітон, св. 70, 631
Караджич Вук Стефанович 90, 633
Карамзін М. М. 362, 665
Каратаев І. П. 95, 96, 99, 137, 634
Кардам 610
Карл Великий 610
Каро Якоб 145, 643
Карський Є. Ф. 673
Кашота Войцех Франт 236—239
Квітка — див.: Квітка-Оснoв'янен-ко Г. Ф.
Квітка-Оснoв'яненко Г. Ф. 25, 249
Квіріній 314, 319, 320, 322
Кза (Гзак) 290, 378, 381, 382
Кедрин 608
Кекропс Афінець 353, 562
Келлер Адальберт 214
Келлер Рейнгольд 214, 215, 219
Кестлін Генріх Адольф 127—132
«Киевская старина» 42, 140, 193, 206, 207, 209, 229, 510, 513, 626, 648, 667
Київський літопис 281, 284, 285, 373, 383, 390, 396, 397, 400, 402, 403, 405, 407—409, 411, 412, 415—418, 433, 443, 444, 448, 449, 451, 460—462, 468, 469, 474, 487, 490, 493, 629
Кий 336, 340, 342, 343
Кирило Єрусалимський 525, 526
Кирило Скифопольський 188, 189, 646
Кирило Туровський 90, 113, 633, 637
Кирило Філософ — див.: Констан-тин Філософ

Кириак Понтський 538, 674
Кишка Лев 509, 510, 513, 517, 519, 524, 529, 666, 669
Кіпріан, св. 221, 566
Кіпріан Фасцій Цецилій 566, 675
Кіцький Войцех 195, 649
Клара з Ассізі, св. 191
Клим Смолятич 399, 410
Климент 599, 600, 606
Климент VIII 530
Климент Орхидський 606, 677
Климент Римський (Клмент, св.) 70, 130, 133, 602—604, 607, 631, 640
Климент Тит Флавій Александрий-ський 130, 537, 640
Кли 561
Клотільда, св. 192, 226
Кльонович С. 248
Княгиницький Іов (Іван) 140, 642
Кобилянська О. Ю. 36, 625
Кобилянський Еразм 228, 650
Кобояк 292, 364, 367, 432, 434, 437
Коженьовський Юзеф 24, 620
Коза Буріович 371
Козачинський Михайло 208, 649
Козел Сотанович 368
Козлов І. І. 292, 658
Козловський Всеволод 161, 643
Козьма 285
Козьма і Даміан, св. 175, 176, 181, 183—186, 226, 276
Колесса О. М. 46, 627
Колесса Ф. М. 242, 651
Колосов М. А. 673
Колумбан 138, 191
Коммендоне Джованні Франческо 512—516, 520, 667
Коммодіан 132, 641
Кондрах 604
Кониський Георгій 208, 210, 648
Кониський О. Я. 26, 621
Константин 278, 282
Константин Бородатий — див.: Константин IV Погонат
Константин (співправитель Василя II Болгаробійці) 277, 656
Константин Кефала 612, 674
Константин I Великий Флавій Валерій 172, 173, 463, 599, 644—645
Константин Пресвітер 672, 673
Константин IV Погонат 346, 661
Константин VI 610

- Константин VII Порфірогенет (Порфірородний) 338
 Константин Сіцилієць — див.: Константин Кефала
 Константин Солунський — див.: Константин Філософ
 Константин (Кирило) Філософ 31, 32, 35, 183, 192, 534, 539, 542, 551, 552, 561, 562, 564—574, 589—595, 597—607, 612, 662, 671, 672, 675, 677
 Кончак (Острокович) 290, 294, 364, 367, 368, 371, 373, 376, 378, 381—383, 437, 440, 441, 455, 479, 487
 Копистенський Захарія 143, 527, 642
 Копоній 319, 322
 Коппі К. 635
 Кордиль 596, 597
 Коростинський 54
 Корчевський Віт 195, 648
 Коряз Колотанович 434
 Костелецька Беата 146, 147, 151—154, 156—158
 Костюшко Тадеуш 235
 Костянтин Всеволодович (князь) 471
 Костянтин Давидович (князь) 485
 Костянтин Копронім 609
 Костянтин Миколайович (князь) 24
 Костянтин Погонат 608, 609
 Костянтин Сірославич 416, 490, 493
 Котляревський І. П. 25, 661
 Котурницький Михайло — див.: Кобилянський Еразм
 Кохановський Ян 195, 648
 Коцел (князь) 591—593, 603, 607
 Коцовський Володимир 497, 666
 Коцюбинський М. М. 10
 Кошицька 51
 Кошут Лайош 232, 651
 Красницький Ф. С. 38
 Красінський Валеріан 102
 Красіцький Ігнаци 230
 Крашевський Юзеф Ігнаци 24, 196, 248, 620
 Крєкотень В. І. 616
 Крєхівська Палея толкова 535, 541, 673
 Крицький Андрій 147, 643
 Кріст Вільгельм 537
 Кровицький Мартин 526, 670
 Крум 346, 596, 610, 612, 662
 Крумбаєр Карл 538, 612
 Крушельницький А. В. 635
 Крушельницький 38, 230
 Ксав'є, св. 226
 Кубрат (Куврат) 608, 677
 Кузеля Зенон 269, 656
 Куземський Михайло, 559, 674
 Кузикович Іван 223
 Кузминич Єна 150
 Кукарський 559
 Куліш П. О. 8, 233, 617
 Кульчицька О. Л. 37
 Кунік А. А. 597
 Кунтувдій 369, 455—457, 481
 Кунцевич Йосафат 533, 670
 Кусан 346, 662
 Кутберта, св. 192
 Кухарський Анджей Францішк 559, 674
 Кюмон Ф. 114
 Лавор (Овлур) 380, 381
 Лаврентієва редакція (Лаврентієвський літопис) 324—333, 360, 362—364, 370, 375, 376, 380, 382—385, 387, 395, 396, 402, 403, 410, 415, 423, 450, 469—474, 486, 591, 594, 598
 Лаврентій 373
 Лазар 367, 368, 399
 Лазар (ігумен) 468
 Ламех 118
 Лампі Францішк Ксаверій 250, 652
 Лангіш Гаврієль Маркович 97
 Лдвінський Антоній 110
 Лев V Вірменії 596, 676
 Лев Мудрий 343, 346, 538, 674
 Лев Солунський 592, 597, 600, 605
 Левицький І. М. 295, 657
 Лежер, св. 192
 Ленартович Теофіл 234, 651
 Ленк Генріх 78
 Леонід (Кавелін Лев Олександрович) 570, 675
 Леонтій 609, 677
 Лермонтов М. Ю. 8
 Лешко Білий 427, 428, 430
 Лизанівський Іван 661
 «Лимонар» («Луг духовний», «Синайський патерик») 68, 630
 «Литературная газета» 653

- Лін Фіванець 562
 Ліске Ксаверій 666
 «Літературно-науковий вісник» 42, 49, 625
 «Літописець еллінський і римський» 673
 Лотохарот 430
 Лошанка (Случанка) Анна 512
 Лука 310, 311, 313, 314, 317, 577—578, 584
 Лука (єпископ) 449, 468
 Лука Хризоверх 278, 280, 282
 Лукіан 40, 625
 Луковський 519
 Луцький Остап 11, 618
 Лучаківський Костянтин 626, 627
 Любовицький 98
 Лютер Мартін 102, 523, 529, 531, 636
- «Магазин иностранной литературы» 25, 620
 Макарій 175, 176, 184, 645, 657
 Макарій Великий 89, 633
 Македонський Александр 673
 Маккавеї, брати 269, 271, 276
 Маклю, св. 192
 Маковей О. С. 11, 618
 Максенцій 172, 644—645
 Максимов С. В. 24, 620
 Максимович М. О. 295, 296, 658
 Малецький Ян 102
 Малишевський І. Г. 527
 Мальфріда 507
 Маманта, св. 596
 Мануїл — див.: Мануїл І Комнін
 Мануїл І Комнін 278, 280, 281, 284, 286, 657
 Марія (дочка Святослава Ольговича) 403
 Марія (мати Костянтина Філософа) 600, 607
 Маркил 191
 Марко 310, 577—578, 584
 Марков Осип 40
 Марковський М. 648
 Мартин, св. 226
 Мартиніан, св. 69
 Мартович Лесь (Олекса Семенович) 36, 625
 Мартос П. І. 251, 653
 Марцел 430, 431
- Матвій 312, 313, 315—317, 577—578, 584
 «Матеріали до українсько-руської етнології» 268
 Мафусаїл 118
 Мацейовський Bernard 511, 512, 515, 518, 559, 668
 Мацейовський Вацлав Александр 511, 667
 Мей Л. О. 295, 658
 Мелетій 600
 Мелетій Александрійський — див.: Мелетій Пігас
 Мелетій Пігас 527—532, 669
 Меншиков 561
 Мефодій 32, 192, 463, 465, 534, 551, 552, 571, 592—595, 597, 602, 607, 612, 617, 675, 677
 Мефодій Олімпійський 537, 674
 Мефодій Патарський 468, 665
 Мешко III Старий 502, 503
 Межва (Дзєжва) 192, 646
 Микита Хоніат 284, 657
 Микифор 427
 Микола Гречин 448
 Микола, св. 164, 196, 244, 276, 384
 Милоніг Петро 464
 Мипаєв Д. І. 295, 658
 Мирослав 427, 430
 Мисаїл 518, 519
 Миславський Афанасій 99
 Михайло Болгарин 597
 Михайло Македонянин 346, 539, 561, 591, 592, 601
 Михайло I Рангабе 596, 661, 676
 Михайло, св. 156, 366, 389, 407, 443, 451, 462, 464, 465, 467, 468, 484, 600, 605
 Михайлов М. І. 24, 620
 Михалко Юрійович (князь) 365, 372, 445—447, 494
 Мідницький 148
 Міка Бородатий 430
 Міклошич Франтишек 432, 665
 Мінея 135, 136, 186, 277, 656
 Мінея празнична 269, 277
 Мінея служебна 74, 631
 Мінъ Жак Поль 113, 637
 Міріам 127, 466, 639
 Міцкевич Адам 103, 248, 256, 647, 654, 655
 Міцкевич Владислав 655
 Могила Петро 96, 99, 100, 140, 143, 522, 635

- Мойсей (ігумен) 464, 467, 469
 Мойсей 74, 115, 129, 173, 273, 274, 463, 466
 Мок'ян 430
 «Молодик» 24, 620
 «Молот» 11
 Мольєр Жан-Батіст 8, 618
 Моне Ф. І. 242
 Мончук 427
 Морі Альфред 191, 192
 «Морской сборник» 24, 620
 Морштин Ієронім 196, 649
 «Москвитянин» 25, 621
 «Московские ведомости» 40, 625
 Мстиг 427
 Мстислав 294
 Мстислав Андрійович (князь) 362, 363, 423, 498
 Мстислав Володимирович (Хоробий, князь) 59, 60, 288, 294, 296, 629
 Мстислав Володимирович (князь, син Володимира Мономаха) 386, 463
 Мстислав Володимирович (князь, син Володимира Давидовича) 367, 368, 426, 433, 454, 463, 467
 Мстислав Давидович (князь) 482
 Мстислав Ізяславич (князь) 283
 Мстислав Ізяславич (князь, син Ізяслава Мстиславича) 363, 365, 368, 391, 398—400, 404, 408, 411, 424, 450, 451, 475—480, 488, 489, 491, 493, 505
 Мстислав Романович (князь) 433, 440, 473, 484, 485
 Мстислав Ростиславич (князь) 363, 365, 446—448, 452, 453, 497, 504—506, 662, 664, 665
 Мстислав Святославич (князь) 383, 433
 Мстислав Ярославич (князь) 433
 Мстислав Ярославич (Німії) 429, 430
 Муральт Е. Г. 354
 Мусін-Пушкін О. І. 295, 657
 Мучковський Юзеф 102, 636
 Наливайко Дем'ян 529, 670
 Наливайко Северин 529, 670
 «Народна торгівля» 54
 Народний дім 109, 112, 163, 189, 207, 210, 213, 277, 280, 599, 604, 636, 646
 «Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка» 21, 508, 509, 616, 619, 623, 628, 671
 «Науковий додаток» до «Учителя» 144, 628, 631, 643
 Наум 604, 606, 677
 «Неділя» 625, 633, 639
 Некрасов М. О. 41
 Некрашевич Іван 209, 649
 Нельдеке Теодор 69, 630
 Неманя Сава 568, 576, 675, 677
 Неманя Стефан 568, 675
 Немілович 38, 230
 Немоєвський Станіслав 195, 649
 Нерон Клавдій Цезар 595
 Нестор (літописець) 189, 352, 432
 Нестор (ростовський єпископ) 278, 282
 Нечай Данило 54, 233, 651
 Немцевич Юліан 520
 Никифор (митрополит) 448, 449, 458, 459, 461, 462, 503
 Никифор (протосинкелл) 532, 670
 Никифор Калліст Ксанфопул 538, 674
 Никифор Уран 538, 674
 Никонівський, або Патріарший, літопис 281—283
 Ніфонт 384, 410
 Нічай 54
 Ніл Синаїт 538, 674
 Ніщинський П. І. 8, 617
 Новгородський перший літопис 360, 364, 384—386, 396, 397, 410
 Новгородський четвертий літопис 376
 Новгородські літописи 360
 Новикова М. 36, 625
 «Новости. Газета для всех» 25, 621
 «Новости литературы» 658
 «О преніи христіан с жидаы» 219
 Огоновський О. М. 25—27, 30, 41, 45, 140, 432, 433, 435, 444, 487, 497, 506, 507, 511, 621, 623, 626, 662
 «Огородець душі» 102
 Оділа, св. 192
 Озаркевич І. Г. 263, 656
 Олег (князь) 76, 77, 85, 87, 335, 348, 594
 Олег (Павло, князь) 365, 437

- Олег Святославич «Гориславич» (князь) 287, 289, 291, 405
 Олег Святославич (князь) 377, 396, 397
 Олег Святославич (князь, брат Ігоря) 285, 362, 363, 366, 397, 403, 412, 416—424, 487
 Олег Ярославич (князь) 494, 496
 Олександр II 250, 252
 Олександр Всеволодович (князь) 430
 Ольга (княгиня) 335
 Ольга (дружина Ярослава Осмомисла) 494, 495
 Ольстин Олексич 370, 371, 437
 Омелянський Гурко 150
 Омортаг (Мотрагон) 611, 612, 677
 Онуфрій 491
 Онуфрій, св. 137
 Орина (Ірина), св. 389
 Оріген 133, 136, 641
 Оркан Владислав 10, 618
 Осалук 434
 Осія 316
 «Основа» 22, 25, 26, 28, 619
 Оссолінський Юзеф Максиміліан 641
 Оссолінські 139, 175, 205, 240, 241, 296, 641
 Островський О. М. 24, 620
 Острозька біблія 161, 644
 Острозька Гальшка 144, 146
 Острозький Ілля Костянтинович 144, 146—149, 151, 154, 155, 160, 644
 Острозький Костянтин Іванович 145, 514—516, 520—522, 524, 534, 644
 Острозький Костянтин (Василь) Костянтинович 145, 146, 152, 667, 669
 Острожецька (Остроженська) Анна 313, 515
 «Отечественные записки» 653
 Охримович 52
 Охримович Ксенофонт 49
 Павлик Г. І. 228, 650
 Павлик М. І. 11, 259—262, 614, 619, 650, 655, 677
 Павло 92, 93, 129, 138, 162, 168, 170—172, 182, 303, 579, 586, 593—596
 Павло Кастилійський 190
 Паламед Аргівець 562, 675
 Палея 535, 623
 Палея толкова 32, 173, 326, 327, 330, 331, 333, 334, 338
 Паліцин О. О. 295, 657
 Палладій Еленопольський 89, 633
 «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» 32, 95, 135, 173, 189, 191, 338, 526, 535, 541, 561, 595, 596, 624, 634, 646, 673
 Пантелеймон 276
 «Пантеон» 28, 621
 Паславський 53
 Патерик Печерський (Киево-Печерський патерик) 140, 642
 Патерик Скитський 140
 Пачовський М. І. 30, 623
 Пеліцій Іоанн 102
 Перемислов (Пшемислав II) 194
 «Пересторога» 515, 668
 Перетц В. М. 126, 161, 193, 206, 207, 209, 214, 221, 222, 626, 639, 648
 Переяславсько-Володимирський літопис 410, 414, 423
 Перовський В. О. 252
 «Петербурзький листок» 25, 620
 Петро 138, 166, 171, 172, 340, 393, 530
 Петро (болгарський цар) 347
 Петро Бориславич 487, 488
 Петро I Великий 227
 Петро Ілліч 397
 Петро (Непотребний) 75
 Петро Турович 430
 Петров М. І. 25, 26, 193, 208, 621, 648
 Петров О. М. 251
 Петровський В. О. 252, 654
 Петрушевич А. С. 112, 163, 189, 277, 278, 280, 343, 599, 604, 637, 661
 Петрушевич Степан 287, 657
 Печське євангеліє 574
 Пентак 627
 Пилип, св. 408
 Писемський О. Ф. 24, 620
 Пілат Понтійський 321—323, 593, 660
 Пільц (Пільци) Еразм 258, 655
 Пісочинський Яцько (Гневош) 149—151
 Плануд Максим 103, 636
 «Повість временних літ» 590, 591, 632, 661

- «Повість про Варлаама та Йоасафа» 89
 Погодін М. П. 534, 673
 Погодіна літопис 469
 Пожарський Я. О. 295, 296, 657
 «Покутянин» 61, 629
 Полевой М. 653
 Полікарп 477—479
 «Польза» 36
 Помяловський І. 189, 646
 Попель 192, 646
 Поплавський Ян 258, 655
 Попов К. М. 114
 Попов О. 570, 583
 Порфирьев І. Я. 141, 642
 Поссевін (Поссевіно) Антоніо 515, 516, 668
 Пот 430
 Потій Іпатій 507—533, 666, 667, 669
 Потій Лев 512, 514
 Потканський Кароль 192, 647
 Потоцький Вацлав 297, 659
 «Похвала св. Кириллу и Мефодію» 590
 Предслава 464
 «Предсловие евангелльское святого Кирила» 577
 Претич 59, 629
 Прехтель 249
 «Притча о тѣлѣ челоуцтвѣ и о души и о вѣскреснии мѣртвых» 91, 92
 «Притча про немилосердя» 167
 «Притча святого апостола Петра» 89
 Прісціліан 531
 «Прогласіє святого евангелія» 564, 565, 569—571, 573, 577, 578, 583, 589, 590, 600, 622, 672
 Пролог (Синаксарій, Менологій) 88—90, 133, 139, 277, 278, 280, 281, 284, 286, 576
 Промчейкович Грицько 150
 «Просвіта» 124, 227
 Прохаска 559
 Пруденцій 132, 641
 Псалтир 137, 183, 595
 Пуласький Ф. 102
 Пушкін О. С. 8, 621
 Пшилуцький Якуб 241, 651
 Пяст 192, 646
 Радбод, св. 192
 Радзівілл Криштоф 522
 Радзівілл Миколай Чорний 512, 667
 Радивилівський Антоній 141, 642
 Радим 348
 Райніш Леон 55
 Райхерт Йосиф 51
 Райхерт Філіпп 51
 Раславський Григорій 209
 Ратьша 387, 388
 Рачкі Франьо 607, 677
 Ревакович Генрик 258, 655
 Регіс Іоанн Франціск 191
 Редегонда, св. 191
 Редедя 59, 60, 288, 296, 629
 Рей Миколай 99, 101, 105, 107, 194, 241, 297, 635, 659
 Рейсс Едуард 129, 161, 164, 166, 168, 171, 187, 314, 586, 587, 644
 Ремігій 105, 192, 636
 Резанов В. І. 193, 207, 208, 648
 Репіна В. М. 301, 659
 «Рігведа» («Книга гімнів») 127, 639
 Рійка 646
 Рітнер Тадеуш 48, 628
 Річард 191
 Рогволод Борисович (князь) 406, 412, 450, 663
 Рогоза Михайло 515, 532, 668
 «Родимый листок» 61, 629
 Розенбліт 214, 221
 Ройзій Петро 235, 651
 Роман Ігоревич (князь) 427—431
 Роман Кзич 373
 Роман Мстиславич (князь) 294, 427, 428, 431, 456, 458, 459, 469—475, 497—505
 Роман Ростиславич (князь) 363, 365, 369, 403, 404, 407, 416, 417, 446, 474, 482, 622—665
 Роман Святославич (князь) 288, 296
 Романова Н. П. 616
 Романчук Юліан 49, 628
 Ростислав (князь) 591, 592, 603
 Ростислав Мстиславич (князь) 394, 399—403, 408—411, 414, 417, 422, 424, 463, 474, 475, 477, 491, 492
 Ростислав Рюрикович (князь) 449—451, 459, 464, 471, 482, 483, 503, 504
 Ростислав Ярославич (князь) 383, 391, 437

- Руданський С. В. 8, 21, 215, 233, 297, 617, 619, 659
- Румянцев М. П. 535, 650
- «Русская беседа» 567, 675
- «Русская историческая библиотечка» 523, 670
- «Русский филологический вестник» 535, 624, 673
- «Русское слово» 28, 620, 621
- Рутський Веніамін 533
- Рюрик Ростиславич (князь) 294, 363—369, 378, 381, 383, 427, 433, 434, 438—443, 446, 450, 464, 467, 469—477, 480—483, 485—486, 495, 496, 500—503, 663, 665
- Рюрик Юрійович (князь) 415, 416, 419
- Сава Освященный 188—192
- Савастіан, св. 75
- Савич Марко 96
- Савула Теодор 53
- Саддук 319
- Салтиков-Щедрін М. Є. 41
- Самійленко В. І. 8, 618
- Самсон 276
- Самуїл 75, 313
- Сангушко Даміан 146, 643
- Сангушко Євстахій 146, 643
- Сангушко Павло 146, 643
- Сангушко Роман 146, 643
- Санд Жорж 248
- Сапега Лев 512, 667
- Сапега Фредерік 512, 514, 515
- Сапіга І. Б. 148, 157
- Саул 127, 382, 639
- «Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук» 99, 535, 624, 634
- «Сборник, содержащ акафисты и пр.» 137
- «Сборник Харьковского историко-филологического общества» 207, 647
- Сваричівський рукопис 112, 637
- Свенціцький І. С. 112, 214, 599, 637, 661
- Свентоховський Александр 258, 655
- Свинюський М. В. 148
- Святополк (моравський князь) 591, 592
- Святополк (князь, племінник Ігоря Святославича) 369
- Святополк Ізяславич (князь) 291
- Святополк Мстиславич (князь) 385
- Святополк Юрійович (князь) 419
- Святослав (Лидриян, князь) 366, 382, 422, 427—432, 456
- Святослав Володимирович (князь) 362, 411, 413, 416, 419, 450
- Святослав Всеволодич (князь) 292, 293, 361, 362, 365—369, 374, 375, 377—381, 383, 386, 388, 389, 393, 394, 399—401, 404—407, 409—411, 413, 415, 416, 418, 420—425, 432—443, 447—449, 452, 454—457, 480—482, 487, 490, 494, 495, 505—507, 665
- Святослав Ольгович (князь, племінник Ігоря Святославича) 369—371, 373, 374
- Святослав Ольгович (князь, батько Ігоря Святославича) 361, 362, 384—418, 424, 435, 450, 491, 663
- Святослав Ростиславич (князь) 474
- «Северный курьер» 42, 625
- Седулій 132, 138, 641
- Секлюціан 102
- Селивановський Семен 534
- Семен, св. 276, 404
- Сенкушкович Ф. А. 153
- Сенковський О. 653
- Серадзький 197
- Сергій (Спаський Іван) 269, 656
- Сергій Константинопольський 134, 641
- Сет 320, 322
- Семовіт 646
- Серяков Іван 295, 657
- «Сын отечества» 653
- Сильвестр 527
- Сильвестр (Сембратович Сильвестр) 626, 627
- Сильвестр І 172, 470, 645
- Симеон (єпископ) 484
- Симеон (ігумєн) 477, 479
- Симеон (болгарський цар) 346, 347, 551, 554, 562, 568, 596, 597, 676
- Симеон — див.: Симеон Богоприємець
- Симеон Богоприємець 304, 317, 322
- Симеон Метафраст 133, 538, 641

- Симеон Стовпник 630
Симеон Юродивий Христа ради 68, 69, 630
Симонід 562, 675
Сирокомля Владислав (Кондратович Людвік) 10, 618
Сігізмунд I Старий (Зигмунт I) 145, 156, 194, 643, 651
Сігізмунд (Жигмонт, Зигмунт) 11 Август 75, 239, 512, 513, 631
Сікст IV 527
Сільвестр I 172, 645
Сінезій (Сінесій) Кіренський 537, 679
Сімонід 562
Скарга Петро (Повенський) 522, 669
Скорина Георгій Франциск 137, 641
Скумин-Тишкевич Федір (Теодор) 514, 667
Славн Борисович 500
Словацький Юліуш 256, 655
«Слово блаженнаго учителя нашего Константина Философа» 567, 568, 569
«Слово Великого Василя о том, како подобает въздержатися от пьянства» 178, 182
«Слово Івана Богослова на успініе богородици» 309
«Слово о вѣрѣ христіанской и жи-довской» 219
«Слово о пити и о чашах тропарных» 178
«Слово о полку Ігоревім» 359, 375, 425, 432, 435, 437, 439, 444, 450, 477, 487, 490, 495, 497, 657, 662, 665, 666
«Слово о пьянствѣ» 182
«Слово святых отців о рассмотреніі і любви» 173
Смирнов А. І. 673
Смолік Ян 239, 651
Смотрицький Герасим Данилович 518, 669
Смотрицький Мелетій 518, 519, 669
«Сніп» 622, 623, 629
Сноррі Стурлусон 86, 632
Соболевський О. І. 31, 33, 535—539, 542—544, 549, 553, 562—564, 567, 570, 572, 573, 577, 578, 583, 585, 599, 623, 676
«Сборник» 1647 р. 113, 114, 637, 638
Совінський Леонард 10, 618
«Современник» 28, 620, 621, 653
Сокольський С. М. 155
Соломон 466
Сопок В. С. 96, 137, 634
Софокл 130, 536, 543, 640
Сошенко І. М. 250, 653
Спасович В. Д. 655
Срезневський І. І. 29, 32, 177, 178, 534, 535, 539, 541—544, 551, 554, 564, 566, 571, 573, 583, 584, 621, 624, 646
Станіслав із Ловіча 194
Станьчик 239, 651
Старицький М. П. 8, 618
Стебельський Гнат 518, 669
Стефан Первоученик 220
Стефан Урош 568
Стефанік В. С. 10, 618
«Стефанотокос» 208
Стеців 54
Стоцький (Смаль-Стоцький) С. О. 627
Строев П. М. 635
Струве П. 626
Студинський К. Й. 508, 509, 526, 666
Суворін О. С. 296
Судимир Кучебич 397
Судислав Бернатович 429, 430
Судислав Жирславич (князі) 367, 368
Сумцов М. Ф. 207
Сухомлинов М. І. 90, 633
Сфорца Джіано Галеаццо 643
Танчинський Ян 153
Танчук 54
Тарл Кгабриель (Габріель) 156
Тарновський Г. С. 251, 653
Тарх 434
Тацит Публій Корнелій 319, 562, 660
Твердохліб С. А. 7, 10—13, 617
Текля, св. 303, 464
Телесій 609, 610
Телесницький 230
Теодор з Дубівця 181, 646
Теодор Продром 538, 674
Теодор Студит 536, 673
Геофіл Олександрійський 113

- Теофіл (Феофіл) Іконоборець 113,
 596, 637, 676
 Тербель 609
 Тереза, св. 226
 Терлецький Кирило 516, 524, 668
 Терновський П. О. 140, 642
 Терьтробич 371
 Тимофій 428
 Тихонравов М. С. 95, 193, 208, 219,
 220, 221, 634, 647
 Тіберій Клавдій Нерон 319, 322,
 660
 Тібрець 430
 Тігерман Ісаак 51
 Тобаш 430
 Товлій 434
 Токсобиц 371
 Толкова Палея — див.: Палея тол-
 кова
 Толстой Ф. А. 100, 635
 Толстой Ф. П. 252, 654
 Торонський Олексій 50, 54
 Транквіліон-Ставровецький Кирило
 141, 642
 Тризна Михайло 514
 Трипольський Микола 510—512,
 514, 667
 Троян 282, 291
 «Труди Кневской духовной акаде-
 мии» 511, 648
 «Труди III археологического съез-
 да в России» 139
 «Труди IX археологического съез-
 да в Киеве» 570
 «Труди XI археологического съез-
 да в Киеве» 624
 «Труди этнографическо-статисти-
 ческой экспедиции в Западно-
 Русский край» 267, 656
 «Труды отдела древнерусской ли-
 тературы» 624
 Тупека Іван 533
 Туптало Димитрій (Даніло Савич)
 139, 141, 143, 613, 642, 645
 Тургенев І. С. 10, 249
 Туркевич Леон 626, 627
 Турчинський Емерик 52
 Тшечеський Андрій молодший 235,
 241, 651
 Уваров Л. С. 90
 «Україна» 650
 Українська видавнича спілка 22,
 620
 Українсько-руська видавнича спіл-
 ка 124, 260
 «Українсько-руський архів» 599
 Уліб 398
 Ундольський В. М. 139, 141
 Урицький Микола 558—561
 «Успеніе святого Кирила Філосо-
 фа» 605—607
 «Учитель» 7, 227, 617, 650
 Фабі 322
 Фабрицій Йоганн-Альберт 113, 139,
 637
 Фальцовський Юрій 157
 Фальчевський Станіслав 155
 Федоров Іван 644
 Федькович Ю. А. 10, 233, 618
 Феодор 402
 Феодосій Печерський 178, 402, 646
 Филип 429
 Філіпп Солітарій 544
 Флавій Йосиф 319—322
 Флацій Іллірнк 101
 Формос 604
 Фортунат Венанцій 132, 138, 641
 Франко Андрій 645, 661, 671
 Франко Яць (Яків) 37
 Хлебникова рукопис (Хлебников-
 ський список) 326, 469, 661
 Хлудов О. І. 570, 676
 Хмельницький Б. З. 98—100, 635
 Хоздрой 346
 Хойнацький Антон 124
 Хомяков О. С. 40, 625
 Хорив 336, 340, 342, 343
 Храбр Чорноризець 672
 Хребтович-Богуринський Мелетій
 515, 668
 Христофор 112—114, 637
 Христофор Філалет — див.: Бро-
 невський Мартин
 «Християнское чтение» 113, 637
 Хроніка Костянтина Манасія 673
 «Хроніка Наукового товариства
 імені Шевченка» 656
 Хронограф 535, 673
 Хрущ Микола 22, 27, 28, 619
 Хшановський Ігнатій 101, 102, 636
 Цанцес 597
 Цвіклінський Людвік 45, 627
 Цвінглі Ульріх 529
 Цеглінський Роман 627

Цельз 133

Чаплинський 99

Чаплич Василей 155

Чаплич Петро 155

Чарторнйський Ф. М. 155

Червенський Болеслав 10, 618

Чернигевич 38

«Четвероєвангеліє» 572, 576

«Чтения в Обществе истории при Московском университете» 611

Чубинський П. П. 267, 656

Шадурський Миколай 63, 67, 110

Шарукан 293

Шафарик Павел Йозеф 551, 559, 562, 674

Шахматов О. О. 189, 646

Шашкевич М. С. 109, 110, 233, 242, 636, 674

Шевченко Г. І. 249

Шевченко Т. Г. 10, 22, 23, 25—27, 31, 248, 249—255, 300—302, 304—306, 308, 309, 311, 315, 317, 318, 616, 618, 619, 620, 623, 652—654, 659, 660

Шекспір Вільям 8, 51, 248, 617

Шептицький Лев 63, 64, 110, 630

Шимон 102

Шипайло 54

Ширяев В. Г. 250, 652

Шишков О. С. 295, 657

Шіллер Антін 51

Шіллер Йоганн-Фрідріх 51

Шілер А. 320

Шкляревський Павло 295, 658

Штейнгель Генріх 103, 636

Штернбах Леон 53, 628

Шумлянський Йосип 181

Шухевич В. О. 268, 656

Щедрін — див.: Салтиков-Щедрін М. Є.

Щек 336, 340, 342, 343

Щурат В. Г. 95, 126, 301, 634

Юда Гавланіт 319

Юда (Іуда) Іскаріот 310

Юрій Андрійович (князь) 452

Юрій Вітанович 429

Юрій Володимирович Долгорукий (князь) 281, 282, 360, 361, 390,

392, 394—397, 400—412, 414,

418, 419, 487, 489, 490, 663

Юрій Ярославич (князь) 507

Юрковський Ян 195, 649

Юстиніан II 609, 677

Юшинський Міхал Ієронім 204, 649

Ющишин Іван 227—230, 650

Ягайло (Владислав II, Ягелло) 194, 648, 651

Ягич Ватрослав (Гнат Вікентійович) 45, 90, 352, 570, 571, 626, 671, 672

Ядвіга, св. 192

Яков (Іаков) 171, 272

Яковлев (Яковлев-Богучарський) В. 626

Яковлев В. О. 112, 173, 637

Янишин 54

Яремецький-Білахевич Ілля 222, 650

Ярополк Володимирович (князь) 385

Ярополк Всеволодович (князь) 446, 447

Ярополк Ізяславич (князь) 432

Ярослав Володимирович Мудрий (князь) 288, 291, 296, 384, 504

Ярослав Володимирович Осмомисл (князь) 285, 294, 336, 383, 412, 487—496, 499

Ярослав Всеволодич (князь, син Всеволода Велике Гніздо) 449

Ярослав Всеволодич (князь, брат Святослава Всеволодича) 285, 293, 366—371, 378, 381—384, 421, 435—440, 446, 455, 460, 461, 479, 481, 502, 665

Ярослав Глібович (князь) 462

Ярослав Ізяславич (князь) 453, 489, 491, 494, 495, 507, 664

Ярослав Ростиславич (князь) 505, 506

Ярослав Святополкович (князь) 504

Ярослав Юрійович (князь) 281, 433

Ярослава 382, 456

Ярославна (Єфросинія Ярославівна) 379, 426

Яцків М. Ю. 10, 618

- «Albertus z Woyny» 197
 Allatius Leo 139
 «Antoŋogia współczesnych poetów ukraińskich» 10
 «Arbeiter Zeitung» 42
 «Archiv für slavische Philologie» 622, 623, 671
 «Bachanalia» 197, 204
 «Bajki kozackie z Kostyrem i żołnierzem» 205
 Baur Christian 128
 «Brama Grzymala» 204
 Bruchnalski W. 107
 Cipolla 221
 «Głos» 42 258 626
 «Chozroes» 204
 «Comunia duchowna ss. Borysa i Hleba» 207
 «Chory pijany» 205
 Daniel 130
 «Die Heimat» 12
 «Die Zeit» 258, 260, 626, 652
 «Dziwośląb dworski mięsopustny ucieszny» 197
 Ebert Ad. 129, 130, 131, 138
 «Genesisius» 196
 Gervinus 132
 Hausrat 128
 Hefele 127
 Höldecke Theodor 69
 Jirecek Constantin 611
 «Intermedium bogatego wiesniaka» 205
 «Komedyja Sołytsa z klecha» 197
 «Kraj» 42, 258, 626
 «Kurjer Lwowski» 42, 46, 258 262, 626
 Kurczyński Z. 10
 «Kwartalnik historyczny» 666
 Lenain de Tillemont M. 320
 «Magazyn anekdotów» 225, 226
 «Młoda Ukraina» 10
 «Monumenta confraternitatis Stawropigianae Leopoliensis» 516
 «Munimenta Ducum in Ostrog» 154
 «Neue Freie Presse» 43, 626
 «O Bachusie» 197
 «O chwalebnyem męczeństwie św. Stanisława» 204
 «Oszust» 205
 Parmentier L. 114
 Piréne H. 114
 «Pogrzeb żywego pijaństwa albo Zeno konstantinopolski cesarz» 204
 «Praca» 42, 626
 «Prawda» 42, 258, 626
 «Przełąd społeczny» 258, 262, 655
 Przedziecki Alexander 145
 «Przyjaciół Ludu» 262
 Regel 527
 «Slovanský Přehled» 42, 626
 «Sumaryusz historyey ó św. Cecyliey» 204
 «Towarzystwo historyczne» 508, 666
 «Tragedia albo wizdrunek śmieci przeświętego Jana Chrzciciela» 195
 «Tragedyja o polskim Scylurusie» 204
 Trulař Antonin 106, 108
 «Ukrainische Rundschau» 654
 «Universal Bibliothek» 36
 «Zeit» 42
 «Życie» 11, 619
 «Żywot św. Katarzyny» 204
 «Władysław Jagiełło» 206
 Weizsäcker C. 128
 Willing Carl 320
 «Wizerunek obrony królestwa polskiego» 196

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Обкладинка окремого видання праці І. Франка «Каменярі» 160—161
2. Перша сторінка статті І. Франка «Смерть Олега і староісландська сага про фатального коня» 160—161
3. Сторінка статті І. Франка «Байка про вужа в домі» (Вибрані твори українських письменників, 2—3. Львів, 1912) 192—193
4. Обкладинка окремого видання праці І. Франка «П'яницьке чудо в Корсуні» 192—193

У підготовці до видання 39-го тому брала участь текстологічна комісія у складі: *Бернштейн М. Д. (голова), Білявська О. О., Вишневська Н. О., Гончарук М. Л., Полотай А. М., Секарева К. М.*

ЗМІСТ

ДОСЛІДЖЕННЯ. СТАТТІ. МАТЕРІАЛИ.

Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання	7
Передмова до другого видання [«Іліади» Гомера в переспіві Степана Руданського]	21
Передне слово [до збірки О. Афанасьєва-Чужбинського «Українські поезії»]	22
Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський	23
Найстарша церковнослов'янська вірша	30
Причинки до автобіографії	36
Історія моєї габілітації	45
Спомини із моїх гімназійних часів	50
Із поля фольклору	55
Двобій Мстислава з Редедею. Староруське поетичне оповідання	59
В справі видання писань Луки Данкевича	61
Причинок до історії галицько-руського письменства XVIII в.	62
Byzantinische Legenden. Deutsch von Hans Lietsmann	68
Български книгопис за сто годин 1806—1905	71
Дрогобицька служебна мінея з року 1563	74
Смерть Олега і староісландська сага про фатального коня	76
Притча про сліпця і хромця. Пам'ятка староруського письменства	88
Дещо про літературну спадщину Іоанникія Волковича	95
Передне слово [до книжки «Вибрані твори українських письменників»]	98
Байка про вужа в домі. Польські, чеські та церковнослов'янські варіанти	101
Притча про гадюку в домі	112
Передне слово [до збірки «Панщизняний хліб та інші оповідання»]	124
Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході. Вступ до студій над «Богогласником»	126
Шість записів князя Іллі Костянтинновича Острозького з р. 1535—1540	144
Молитва за ворогів	163
П'яницьке чудо в Корсуні	175
Котра віра ліпша? Інтермедія жида з русинном. Тексти й студія	193
В інтересі правди	227
До історії коломийкового розміру	232
Моя вітцівська хата	243

Тарас Шевченко	248
Присвята	255
Адам Міцкевич	256
Передмова [до збірки «В наймах у сусідів»]	258

НЕЗАКІНЧЕНІ ПРАЦІ

Празник святого спаса. Причинок до історії староруського письменства і культури	267
Галицько-руський відпис «Слова о полку Ігоревім» із першої половини ХІХ в.	287
Розмова кивками	297
Шевченкова «Марія»	300
[Про євангельські основи поеми Шевченка «Марія»]	310
Вступна часть літопису по обох редакціях	324
Найстарші традиції Київської землі	335
Літописна основа «Слова о полку Игоревѣ»	359
Життя й літературна діяльність Іпатія Потія	508
[Причинки до історії церковнослов'янської літератури]	534
[На смерть М. Павлика]	614
Коментарі	615
Показчик слів під титлами	679
Пояснення слів	682
Показчик імен і назв	684
Список ілюстрацій	701

Академия наук
Украинской ССР

Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

**ИВАН
ФРАНКО**

Собрание сочинений
в пятидесяти томах

Литература и искусство

Томы 26—43

Том 39

**Литературно-критические
произведения
(1911—1914)**

(На украинском языке)

*Друкується за постановою
Президії АН УРСР*

Редактор
В. А. Зіна

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічні редактори
*О. О. Матвійчук
Т. С. Березяк*

Коректори *Л. П. Стеценко, З. П. Школьник*

Информ. бланк № 4655

Здано до набору 05.04.82. Підп. до друку 04 08 83
Формат 84×108/32. Папір друк. № 1
Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 37,17.
Фіз. друк. арк. 22,0 + 2 вкл. Ум.фарбо-відб. 37,17
Обл.-вид. арк. 39,48. Тираж 6750 пр.
Зам. № 2-123. Ціна 4 крб. 40 коп.

Видавництво «Наукова думка». 252601
Київ, МСП, Репіна, 3

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.